

Айгүл
ІСІМАҚОВА

50
ҚАЗАҚ ЖЫЛ
ЭНЦИКЛОПЕДИЯСЫ

Л 2017

4624к

АЛАШ

әдебиеттануы

АЙГҮЛ
ІСІМАҚОВА

АЛАШ ӘДЕБИЕТТАНУЫ

Алматы
2017

ӘОЖ 82 .512.122.0

КБЖ 83.3. (5қаз)

Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі
«Мәдениет және өнер саласындағы бәсекелестікті жоғарылату,
қазақстандық мәдени мұраны сақтау, зерделеу мен насихаттау
және мұрағат ісінің іске асырылу тиімділігін арттыру» бағдарламасы
«Әдебиеттің әлеуметтік маңызды түрлерін сатып алу, басып шығару және тарату»
кіші бағдарламасы бойынша жарық көрді

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі
М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты ұсынған

Пікір жазған филология ғылымдарының докторы,
ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі У.Қ.Қалижанов

Ісімақова. А.

I 89 «Алаш әдебиеттануы» / *Ісімақова. А.* – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2017, – 480 бет.

ISBN 978-601-80664-0-5

Әдебиеттанушы Айгүл Мұхаммедсерікқызы Ісімақованың бұл еңбегі – ХХ ғасырдың басындағы Алаш әдебиеті мен қазақ әдебиеттану ғылымының ұлттық көркемсөз өнерін зерделеуге арналған. Онда қазақтың асыл сөзін қастерлеген ата-баба мұралары қашаннан басталатындығы, Алаш әдебиеттану ұғымының қалай қалыптасқандығы жөнінде туындайтын сауалдарға жауап беріледі. Сонымен қатар кітапта Алаш ғалымдарының жалпы ғылымға қандай үлес қосқандығы, Алаш ғылыми мұрасының несімен құнды болатындығы жан-жақты талданады.

Монография жоғары және орта мектеп мұғалімдеріне, әдебиет саласындағы барлық мамандарға, ұлттық әдебиет пен тарихты сүйетін жалпы оқырман қауымға арналған.

ӘОЖ 821.512.122.0

КБЖ 83.3. (5қаз)

ISBN 978-601-80664-0-5

© Ісімақова А., 2017

© «Қазақ энциклопедиясы», 2017

АНДАТУ

Тәуелсіздік алғаннан бері қазақ халқының сана-сезімі, ұлттық намысымен ұлтты ұлт ететін ділі мен діні біртіндеп өз қалпына келіп жатыр. Қазақ әдебиеті сонау Күлтегін мен Тоныкөктің ақыл сөздерінен басталса, оның басына ақ сәлде киген өкілдері бар екенін, «Айтарыңды ойлап сөйле, жүректі Ер! Аузыңды бақ, енер содан кесел де!» деп өсиет айтқан ата-баба сөзін енді ғана санамызбен сезінудеміз. Әл-Фараби, Ж.Баласағұн, А.Йасауи, А.Йүгінеки, М.Хорезми, М.Х.Дулатидің ғибратты асыл сөздері қазақтың ата-баба дәстүрінің ғана ізі емес, жалпыадамзаттық ақыл мен парасаттылық, имандылық пен ізгіліктің үлгісі болып қала бермек. «Құтты білік» жазылған кезде «Игорь жасағы туралы жыр», «Моңғол құпия шежіресі» әлі дүниеге келмеген де еді. Қазақ жерінде о бастан асыл сөз ғибраты болғанын яғни ата-бабаның ежелгі әдебиеті бар екенін дәлелдеп келе жатқан шығыстанушы ғалым Әбсаттар Дербісәлі 33 әл-Фараби, 11 әл-Йасауи, 18 әл-Тарази сияқты асыл сөз иелерінің мұрасын тәуелсіз әдебиеттану мен тарихқа енгізіп отыр. Көне Сығанақ шаһарынан шыққан Сығанақидің үш томдық еңбегін Каирден тауып әкелді. Шығыстанушы ғалым Түркияның атакты Сүлейман кітапханасында Кердерінің он томдық мұрасы бар екенін айқындап, Қашқардан шыққан бірнеше ғалымдардың мұрасын тіл білетін зерттеушілерге беруге әзір екенін мәлімдеді.

Ғалымның біз әлі қадірін түсіне алмай келе жатқан руханилығы мол қазына М.Х.Дулатидің «Жаһаннамесін» бүгінгі қазақ тілінде ғылымға енгізуі үлкен абырой. М.Х.Дулатидің «Тарихи Рашиди» – асыл сөз үлгісі ғана емес, ұлттық сөз өнерінің тарихилығын дәлелдеп тұрған әдеби жәдігер. Бұл екі басылым – әдебиет о баста тектілер ісі болғандығының тағы бір дәлелі. Олай болса, тәуелсіз әдебиеттану ғылымы өзінің төл дәстүріне қайта бұрылып, ата-бабамыздың ғибратты асыл сөзін бүгінгі тұрғыдан меңгеруі қажет.

Тәуелсіздікпен бірге тұрмыс-салтымыз, имандылығымыз, мәдениетіміз, совет кезінде жазықсыз репрессияға ұшыраған әдебиетіміз бен оны танытатын әдебиеттану ғылымы қайта оралып, жана зерттеулерді талап етуде. Советтік кезеңде цензураға ұшыраған әдеби көркем мұра біртіндеп жөнделу үстінде. Тоталитарлы-

отаршылдық саясаттың күшімен тарихи жырман толғаулардан алынып тасталған ұлтжандылыққа, имандылыққа, елдің біреуге бодан болмай, тәуелсіз болу үшін рухани күреске шақырып, ұлттық рухты оятып, жігерді жанитын өлең жолдары, «Аллаһ», «Құдай», «Бисмиллаһир-рахманир-рахим», «намаз», «иман» сөздері көркем мәтіндерде бұл күнде өз орнына қойылып, егемендігімізбен бірге орнығып келеді.

Құтты Ел болу үшін не істеу керек? Ол үшін адам қандай, қоғам қандай болуы тиіс? Бақ-дәулет, құт-береке қонған ел болу үшін қанағат, рақым қажет екені белгілі, себебі өмір өткінші, ал басты рухани құндылықтар өзгермеген. Бұған дәлел – асыл сөз жәдігерлері.

Халел Досмұхамедұлы сонау 1928 жылы «Аламан» атты ғылыми зерттеуінде әдебиеттің отандық-әлеуметшілдік міндетін анықтап берген: «Отан сезімі, мемлекет сезімі кем, менмендік сезім күйлі құлықты аламандық дейміз», – дейді. «Отан бірлігі, Отан намысы, Отанды сақтау сезімдерін» Алаш әдебиетшілері бізге осылай анықтап берді. Ол үшін әлеумет міндеті туралы ой қажет. Абайша әдебиет Отанды сүю үлгісі. «Отан бірлігі, Отан сүю сезімі, әлеуметшілік міндеті секілді бүтін мемлекетке керек сезімдерді, менмендік, бәсекелестік, ерегіс секілді аламандықтың жеңгенін ел арасынан жиналған ескі сөздер анықтап көрсетіп тұр» [1: 147, 149].

Тәуелсіз күнге дейін қазақ әдебиеті тек XX ғасырда туған жас, бұрын жазба мәдениеті жоқ болып саналып келді. 1988 жылы қазақтың сталиндік репрессияға ұшыраған зиялы тұлғалары ақтала бастады. Біздің ұрпақ үшін бұл аспаннан түскендей жаңалық болды. Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы, Халел Досмұхамедұлы, Мұстафа Шоқай, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Жүсіпбек Аймауытұлы, Міржақып Дулатұлы, Смағұл Сәдуақасұлы, Мағжан Жұмабай, Қошқе Кемеңгерұлы, Мұхамеджан Тынышбайұлы, Ыдырыс Мұстамбайұлы, Райымжан Мәрсекұлы, Ілияс Қабылұлы, Абдолла Байтасов, Санжар Асфендиярұлы, Даниал Ысқақов, Әмина Мәмет келіні, Жакып Ақбайұлы, Елдес Омарұлы, Әлімхан Ермеков, Мәннан Тұрғамбайұлы, Тұрағұл Құнанбай тегінің әдеби, ғылыми мұралары біз үшін «төңкеріс» болды. Бұл мұраның негізгісі Т.Жұртбайдың құрастыруымен жарық көрген «Алаш ақиықтары» (2006) атты кітапта толық жарияланды.

Алаш әдебиеттануына тыйым салынғаннан кейін, өздері жырлаған совет өкіметін қолдаған Сәкен, Бейімбет, Ілияс сол саяси жүйенің құрбандары болды. Абай сөздерінен бастап бүкіл әдебиет соцреалистік цензураға ұшырады.

Алаш әдебиеттануы

Совет кезін жырлаған Жамбыл Жабаев сөздері күні бүгінге дейін қалпына келтірілмеген. Оның шығармаларындағы заманға сай бұрмаланған саяси ұғымдар әлі жөнделмеген. Асыл сөзге бұдан артық қандай қиянат болуы мүмкін?! Айтыстарында қазаққа ата-баба сөзін айтқан Жамбыл өлеңдерінде тек партия мен пленумдарға табынды дегенге кім сенеді? Сондықтан тәуелсіз кездің жамбылтануы ақиқатты орнына келтіретін өз зерттеушілерін күтуде.

Ахмет Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышы» (1926), Халел Досмұхамедұлының «Қазақ халық әдебиеті» (1928), Мұхтар Әуезовтің «Әдебиет тарихы» (1927) атты зерттеулері қазақ әдебиетінің тарихын, қалыптасуын, теориялық негіздерін сонау XX ғасырдың басында қазақ тіліндегі «пән сөздері» арқылы зерттеп берген. Совет әдебиеттануы осы үш кітапсыз күн кешкені сол ғылымның деңгейін аңғартады. Осының нәтижесінде, біз «Әдебиетіміз қашан туған, қалай қалыптасқан, келешегіміз қандай?» деген сауалға жауап бере алмай, онғасырлық көркемсөзі бар әдебиетті «младописьменный» деп, тек совет кезімен шектелдік.

Әдебиет теориясы жоқ халық болып саналдық. Қазақ тілі мен әдебиеттануының біз бүгін қазақша пайдаланып келе жатқан басты теориялық түсініктерін Ахмет Байтұрсынұлы анықтап бергенін айтпай келіппіз. Аталған үш кітап керісінше, ұлттың көркемсөз тарихын атам заманнан бастап, дүниежүзі әдебиеті төңірегінде қазақтың асыл сөзінің ерекшеліктерін жан-жақты қарастырып берген. «Әдебиет танытқыш» деген атауда тұрған «әдебиет» деген не, оны не үшін «таныту» керек? деген екі сөзде тұрған жауап – біздің бүгінгі әдебиеттанудың анықтап айта алмай келе жатқан күрделі ғылыми танымдық мәселесі.

Қазақ халқының он ғасырлық асыл сөзі кімге қажет? Сөздің асыл болуы несімен? Әдебиеттің негізгі міндеті неде? Көркемсөздің басқадан айырмашылығы қандай? Бүгін әдебиет қажет пе? Осы сауалдардың бәріне «Әдебиет танытқышта» нақты жауаптар берілген. Қазақ неге «сөз сүйектен өтеді» деген? «Өнердің ең алды – сөз өнері деп саналады. «Өнер алды – қызыл тіл» деген қазақ мақалы бар. Мұны қазақ сөз баққан, сөз күйтеген халық болып, сөз қадірін білгендіктен айтқан», – дейді А.Байтұрсынұлы. Себебі, әдебиетшінің айтуы бойынша, сөз өнері «адамның жан қоштау» керегінен шыққан.

Қазақ сөз өнерінің онғасырлық мұрасының басты құндылығы және ескірмеуінің сыры – бұл асыл сөздің Абай сияқты «хақиқатты хақиқат қалыбында, тереңді терең қалыбында жазғаны».

Неге Ахмет Байтұрсынұлы Абайды «Қазақтың Бас ақыны» деген? Ұлт ұстазы атанған А.Байтұрсынұлының Абай шығармалары туралы айтқан сөздері бүгінгі абайтанудың негізгі тұжырымы болып табылады: «Сөзі аз, мағынасы көп, терең... Не нәрсе жайынан жазса да, Абай түбірін, тамырын, ішкі сырын, қасиетін қармай жазады. Нәрсенің сырын, қасиетін біліп жазған соң, сөзінің бәрі де халыққа тіреліп, оқушылардың біліміне сын болып, емтихан болып табылады. Оқушы сөзді сынаса, сөз оқушыларды сынаиды» [2: 154–155].

Қазақ әдебиетінің көркем, асыл сөзінің он ғасыр тарихы бар екені бүгінде ғылыми дәлелденген тұжырым. Аталған көркемсөз шежіресі шын мағынасындағы әдеби, рухани құндылық болып табылады. *«Халықтың құлқы, мінезі, ойы заманындағы әдебиетінен білінеді. Әдебиет – халықтың түрлі қимылдарының айнасы»* [1: 147], – дейді әдебиеттанушы Х.Досмұхамедұлы. *«Әдебиет не үшін керек?» дегенге келесі жауап бар: «...қазақтың өткендегі құлқы, мінезі, ойы, заманындағы күйініші, сүйініші арасында болған түрлі әлеумет қимылдары анық сезіледі. Заманымыздағы түрлі қимылдардың, жаман-жақсы мінездердің құр өз-өзінен пайда болмай, өткен заманмен тамырласып жатқаны байқалады».*

Х.Досмұхамедұлының сөздері бүгін бізге айтылғандай: *«Отан бірлігі, Отан сүю сезімі, әлеуметшілік міндеті секілді бүтін мемлекетке керек сезімдерді менмендік, бәсекелестік, ерегіс басып кетпесін»* [1: 149]. Бұл қазақта қашан пайда болды? Бұдан қалай арылу қажет? «Ұлт мемлекетін жасап, қазақ арасынан әлеуметшілік туғызамыз деген дәуірде тұрмыз», – дейді Х.Досмұхамедұлы ХХ ғасыр басында. Ұлт мемлекетін жасау үшін, әлеуметшілікті ұстануымыз қажет. «Жаңа әлеуметшілікті тура жолмен жасау үшін елдің бұрынғы, соңғы әлеумет мінездерін тексеру керек. Ең алдымен, тексерілетін нәрсе – аламандық. Аламандық бар жерде нағыз әлеуметшілік тұра алмайды. Шын әлеуметшілік орнаған жерде аламандық та бола алмайды. Әлеуметшіліксіз қазақта ұлт тіршілігі, ұлт мемлекеті болуы мүмкін емес» [1: 150].

Отан бірлігі, Отан намысы, Отан сақтау сезімдерінің қазаққа ең маңызды болуын басып айтқан Халел Досмұхамедұлының сөзі тәуелсіз әдебиеттанудың жалпы, Алаш ұрпағының бізге қалдырған аманаты.

Қазақтың қамын ойлау кімнің ісі? Оған былай делінген: «Қазақ әлеуметшілігінің өткенін жөндеп түсініп, қазіргі қалпын анық көріп, кемісін болжай білу –көп қазаққа көз болған, мәдениет

Алаш әдебиеттануы

жолына көшбасшы болған, молдаға оқып тәрбие алған, ордаға кіріп жол көрген оқыған зиялыларымыздың міндеті». Бірақ осы замандастарына да Х.Досмұхамедұлы азаматтық, алаштық шарт қояды: «Қазақтың оқығандарының бәрі елден шықты. Қазақтан шыққан оқығандардың өзінде аламандық мінез бар ма? Жоқ па? Бұл – өз алдына тексерілетін бір үлкен мәселе», – дейді Алаштың әдебиеттанушы ғалымы.

Әдебиеттің міндеті қандай? Әдебиетші ғалымдар не үшін қажет? Ғалымдардың негізгі міндеті неде? Оған да нақты жауап берілген: «Біздің жұмысымыз – ел әдебиетінде бадырайып көрініп тұрған «өткен әлеуметшіліктің» бір бұтағын көпке көрсету. Оңды әлеуметшілік құру үшін елдің өткен-кеткен тұрмысын, бұрынғы болған әлеумет қимылдарын тану керек.

«Ел әдебиетімен таныспайынша, өткеннің көбін де, бардың жарымын да тану қиын» (1924. 26 қараша. Ташкент) [1: 151]. Соңғы сөйлем бүгінгі мемлекет ісіндегілерге арналған. Қазақ әдебиеті түгілі тіліне менсінбей қарайтын бұл топ өкілдері бүгінгі тәуелсіз қазақты қалай басқара алады? Алаш ғалымы елдің бүгінгісін түсіну үшін оның өткен рухани үлгілі іс-қимылдарын білу шарт деп санаған.

А.Байтұрсынұлының лириканы толғау деп анықтағаны бүгінгі Л.Гинзбург, М.М.Бахтин түсініктерінен әлдеқайда терең әрі нақты: «Толғағанда айтатын нәрсесін толғаушы тысқары ғаламнан алмай, ішкері ғаламнан алады. Толғаушы ақын әуелі көңілінің күйін, мұңын, мүддесін, зарын, күйінішін, сүйінішін айтып, шер тарқату үшін толғайды; екінші, ішкергі ғаламында болған халдерді, нәрселерді тысқа шығарып, басқаларға білдіріп, басқаларды сол көңілінің күйіне түсіріп, халін түсіндіру мақсатпен толғайды. Толғау қысқасын айтқанда, іш қазандай қайнаған уақытта шығатын жүректің лебі, көңіл құсының сайрауы, жанның тартатын күйі. Ақындық жалғыз өз көңілінің күйін толғай білуде емес, басқалардың да халін танып, күйіне салып толғай алуда» [2: 273–274].

Ғалымның бұл сөздері қазақтың классикалық поэзиясына ғана тән емес. Бұл сонау Күлтегін мен Тонкөктен басталатын ата-бабамыздың ғибратты асыл сөзінің сипаттамасы. Осы ретте Мемлекеттік бағдарлама аясында Тәуелсіздік кезде жарық көрген 100 томдық «Бабалар сөзін» атап өту қажет.

Қолдарыңызға ұсынылып отырған еңбек – қазақ әдебиеті тарихын, ел намысын, мұратын, ерлігін, тіршілігін, парызын, «Отанды сүю – иманнан» деген басты құндылықтарын жырлаған ұлттың дана сөзінің асыл маржандарын талдау мен таныту үлгілері.

Алаш әдебиеттануының ата-баба асыл сөзінен дүние мен заман, адам мен билік, адам мен ғалам, Алла пен пенде туралы ғибратты ойларды сөз етуі бүгінгі әдебиет пен әдебиеттанудың мазмұнын түзететіні де анық.

А.Байтұрсынұлының «Әдебиет не үшін қажет?» деген тұжырымы тәуелсіз уақыттың әдебиетіне жаңа шарттар қойып отыр. Соның ең маңыздысы – ұлттық көркемсөз мұраларының үлгілі түрлерін, сөздері асыл ерлердің туындыларын бүгінгі санасы еркін замандасымызға ұсыну ғана емес, оны жан-жақты кәсіби насихаттау. Бұл – тәуелсіз кездегі әдебиетті таныту ғылымының ісі.

Мәскеуде оқуда жүргенде Веселовский, Тынянов, Томашевский, Шкловский, Жирмунскийды оқып, Ресей әдебиеттануының кәсібилігіне таңғалатынмын. Л.Гинзбургтің лириканы: «Адамның ішкі әлемінің күйі» деуіне риза болушы едім. Ал А.Байтұрсынұлының лириканы: «*Жүректің лебі, көңіл құсының сайрауы, жанның тартатын күйі*», – дегені қандай дәл және нақты. Л.Гинзбург пен М.М.Бахтин: «*Әдебиет – адамның жаны, оның ішкі әлемінің өзгеруі, санасының көркем бейнеленуі*» десе, А.Байтұрсынұлы: «*Әдебиет – асыл сөз – адамның жан қоштауының қажетінен туған*» – дейді. Асыл сөздің үлгілісі – өмірдің ғибратты болуын алға тартатыны дей келе Х.Досмұхамедұлы: «*Әдебиет халықтың түрлі қимылдарының айнасы*», – дейді. М.М.Бахтин: «*Әдебиет – адамның істері, қылықтарының табиғатын, себебін танытатын өнер түрі*» десе, А.Байтұрсынұлы: «*Асыл сөз адам санасының үш негізіне тіреледі – ақылға, қиялға, көңілге*», – дейді. Себебі, «*ақыл ісі – аңдау яғни нәрселердің жайын ұғу, тану, ақылға салып ойлау; қиял ісі – меңзеу яғни ойдағы нәрселерді белгілі нәрселердің тұрпатына, бернесіне ұқсату, бернелеу, суреттеп ойлау; көңіл ісі – тую, талғау*» [2: 168]. Осы тұрғыдан қарағанда, А.Байтұрсынұлы, М.Бахтин, Х.Досмұхамедұлы үшін, әдебиет – адамзаттың мәңгілік сауалдарына жауап беруші ілім.

Бүгінгі постмодернизмнің басты ұстанымы – бұрынғының бәріне күмәнмен қарау және осы нигилистік көзқарас арқылы өткеннің бәрін жокқа шығару. Бірақ дүниежүзілік әдебиеттану ғылымында бұған қарсы тұратын классикалық теориялық зерттеулер аз емес.

Алаш әдебиеттануының жоғарыда аталған Ресей теоретиктерінің еңбектерімен үндес болуы, олардың әдебиеттану ғылымының негізі – классикалық үлгідегі зерттеулер болғандықтан. Совет кезінде тыйым салынған Алаш ғылыми мұрасы ХХІ ғасырдағы әдебиеттану ғылымының негізгі ұстанымы болып қала бермек. Себебі, бұлар асыл сөз теориясын, оның зерттеу амалдары мен тәсілдерін ұлттық төл

Алаш әдебиеттануы

контексте айғақтап берген. Алаш ардақтылары еңбектерінің бүгінгі тәуелсіз әдебиеттану ғылымының басты Темірқазығы болуының да сыры осында жатыр.

Біз үшін қазақ әдебиеттануы кәсіби ғылым ретінде сонау ХХ ғасыр басында Алаш ғалымдары зерттеулерінде толық қалыптасқан. Оған дәлел – А.Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқыш», Х.Досмұхамедұлының «Аламан», «Қазақ халық әдебиеті», М.Әуезовтің «Әдебиет тарихы». Ұлттық әдебиеттанудың негізгі ұстанымдарын дүниежүзілік контексте аталған ғалымдар сонау ХХ ғасыр басында анықтап беріпті. Олар өздеріне дейінгі әдебиетке де өз көзқарастарын тура бүгінгідей ғылыми тұрғыда негіздеген.

ХХ ғасыр басындағы әдебиеттанудың: әдеби сыны саяси пікірталаста, әдеби мұра Абайды қорғау арқылы қалыптасты; әдебиет тарихы Х.Досмұхамедұлы, М.Жұмабай, Ж.Аймауытұлы, Қ.Кемеңгерұлы, Р.Мәрсеков, С.Сәдуақасұлы, Ы.Мұстамбаев, М.Әуезов және т.б. еңбектерінде зерттелді; әдебиет теориясы А.Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышында» (1926) тұжырымдалды. Әдебиеттану ғылымының осы үш саласы да сонау ХХ ғасыр басында екі аяғынан тік тұрды. Аталған ғалымдардың еңбектері Мәскеу, Санкт-Петербург ғылыми ортасында сол кездің өзінде мойындалған. Қазақ әдебиеттану ғылымының негізгі салалары – Абайтану, Алихантану, Ахметтану, Міржақыптану, Халелтану, Мағжантану, Жүсіпбектану, Шәкәрімтану, Бейімбеттану, Ілиястану, Сәкентану, Әуезовтану және т.б. осы кезден басталды. Совет кезінде ресми тыйым салынған бұл ұлттық классикалық әдебиеттанудың үлгілі зерттеулерінсіз іске асқан соцреалистік әдебиеттану біржақты болды. Өзінің төл бастауларын атай алмаған ғылым қайдан оң болсын?!

Тәуелсіз кездің әдебиеттану ғылымы ұлттың асыл сөз туралы ілімін тұңғыш рет өз арнасында зерттеуімен ерекшеленеді. Академик З.Қабдолов айтқандай, бұл ғылым саласы «басы, денесі, аяғы бар тұтастыққа енді ғана ие болды». Олай болса, Алаш әдебиеттануы бүгінгі ғылыми айналымға қайта оралып, негізгі зерттеу жүйесінің дүниежүзілік контексте жүргізілуін талап етіп, нақты теориялық, әдебиеттанулық тұжырымдарын айғақтап беруімен құнды және ғибратты болып табылады.

Алаш әдебиетшілеріне елім, қазағым деп Отанға ақысыз қызмет етуді басты абырой санаған рухани құндылықтарды алға тартып, тарихи негізді ұстанып (әдебиет – ел тарихының көркем шежіресі), іске асырған зерттеулері үшін Аллаһтың разылығы, Пайғамбарымыздың (с.а.с.) шапағаты болғай!

Алаш әдебиеттануының бүгінгі тәуелсіз ғылым арнасына қайта оралуы – қазіргі зерттеулерден әділдік пен шынайылықты, тарихилық пен ғибраттықты талап етеді.

«Он ғасыр жырлайды» (2006) антологиясын құрастыруға қатысқан кезде ұлтымыз ерекше қастерлеген келесі түсініктерді алға тарттық: *Отаншылдықты ұстанған ғылым-білім, діл мен дін, дәстүр мен әдеп* мәселелері. Тек осы мақсатқа сай жазылған қазақ ақындарының өлеңдері таңдалып, қысқартылып алынды. Совет кезінде Аллаһ, ата-баба аманаты деген сөздерді Мұқағали Мақатаев поэзиясынан тапқан едік.

«Алаш» (2006) баспасынан «Алаш ақиықтары» (мақалалар, деректі құжаттар, аудармалар) жарық көрді. Бұл басылымды құрастырып, алғысөзі мен ғылыми түсініктерін профессор Т.Жұртбай жазды. «Алқа» ұйымының бағдарламасынан басталатын бұл басылымда Ж.Аймауытұлы, А.Байтасов, Д.Ысқақұлы, Ы.Мұстамбаев, І.Қабылов, С.Сәдуақасұлы, М.Әуезов, Ә.Ермеков, А.Байтұрсынұлы, М.Тұрғамбайұлы, Т.Құнанбай тегінің еңбектері қамтылған.

«Алаш қозғалысы», «Құжаттар мен материалдар жинағы» (2004) М.Қойгелдіұлы, К.Нұрпейісовтің құрастыруымен жарық көрді. Алаш өкіметіне қатысты тарихи мәліметтер бір жерде топтастырылып берілгенімен құнды.

Алаш қайраткерлерінің ақталғанына келесі жылы 30 жыл болады. Бүгінгі ғылымға Алаш ғалымдарының зерттеулері несімен қажет? Мемлекеттік мүдде қазақ ұлтының мүддесімен бір екенін айғақтап, ұлт тарихы, ұлт ғылымы, ұлт театры, ұлттық өнер, ұлт әдебиеттануының негізін салып берген Алаш ғылымы тәуелсіз қоғамның рухани қажеттілігі екенін күні бүгін дәлелдеп келеді.

Тәуелсіз кезге дейін қазақ әдебиеті тек ХХ ғасыр басында туған «Младописьменный» саналып келді. Ә.Бөкейхан, А.Байтұрсынұлы, Ж.Аймауытұлы, М.Дулатұлы, М.Жұмабай, С.Сәдуақасұлы, Х.Досмұхамедұлы, Қ.Кемеңгерұлы бастаған қазақ әдебиеттануы соцреалистік әдеби процестің жеткіліксіз екенін айқындап тастады.

Алаш әдебиеттануы ұлттың тарихымен тығыз байланыста дамыды. Бұл әдебиеттанудың негізгі ерекшеліктері қандай? Ұлттық әдебиеттану ғылымын ХХ ғасыр басында қалыптастырып берген зерттеулер несімен құнды? А.Байтұрсынұлы айтқан «Жазған сөз жаным ашып Алашыма» сөзін ұран етіп алған қазақтың алғашқы әдебиетшілері әдеби сын, әдебиет тарихы, әдебиет теориясының басты, іргелі зерттеулерін бізге аманат етіп қалдырды.

Сондықтан Алаш әдебиеттануын бүгінгі ХХІ ғасыр тұрғысы-

Алаш әдебиеттануы

нан қайта қарап шығу біздің қазіргі тәуелсіз кездің ғылымына қажет іс.

«Алаш әдебиеттануы» атты бұл хрестоматиялық монографияның жазылуына осы мәселелер себеп болды. Иә, бұл зерттеулер жарияланды, зерттелді, бірақ «Алаш әдебиеттануы» ұғымы тұрғысынан тұңғыш рет жүйеленіп беріліп отыр. Кітапта хрестоматиялық негізді алға тартып, басты сөзді Алаштың асылдарына беруді жөн деп санадық. Бүгінгі әдебиеттану мен ұлттану мәселелеріне қажетті, құнды ойларын түпнұсқа бойынша берудің себебі де осыдан туындады. Ілім іздеген қауымға Алаш ғалымдарының озық ойлары аталған мәселелер тұрғысынан бір кітапта табылсын деген ниетпен берілген ұзақ сілтемелердің себебі де осы. Менің өз сөзім мұншама ғұламалыққа қарсы тұра алмады. Бүгінгі замандастарымыз бұл басылымнан келесі сауалдарға жауап алады: «Алаш зиялысы» деген ұғым не? Алаш ғалымдары неге жаппай тарихты жазуға мәжбүр болды? Қазақ елінің қасіретті тарихы мен көркем әдебиетіне ортақ мәселе қандай? Ұлттық мүдде, ұлттың жаны, ұлттың ары деген түсініктер бүгін неге ұмыт қалып барады?

Аталған түсініктерді бүгінгі тұрғыда меңгеру үшін де Алаш ардақтыларының зерттеулерін үніліп оқу қажет-ақ.

«Алаш әдебиеттануы» қазіргі біреулер айтқандай ескірген жоқ, керісінше, ұлт ғылымының біз бүгін айырылып қалған тұғырын көрсетіп тұрған білім бұлағы. Бұл ойды дәлелдеу үшін Алаш әдебиетшілерінің өз сөзімен сөйлеуді ұйғардық.

Кітаптың осылай жазылуына себеп еткен тағы бір мәселе болды. Қазіргі ғылыми орта, мектеп, жоғары оқу орындарында оқыған дәрістерде тыңдарманнан жиі естіген сауал келесідей болды: «Алаш ғалымдары» деген ұғым бар ма? Ұлт ғылымына олар нақты қандай үлес қосты? Алаш әдебиетшілері қазақ тіліне, дініне, діліне қалай қарады? Бұл ғалымдардың зерттеулері неге «Биссимиллаһир рахманир-рахим» деп басталады?

Аталған сауалдарға жауап беру үшін де осы кітапты жазуға мәжбүр болдым. Алаш ғалымдарының шынайы ұғымына қиянат жасап алмау үшін, көбіне бірінші сөзді өздеріне бердім: нанымды, дәлелді, нақты болу үшін. Бұл кітаптың бүгінгі ғылымға, тәуелсіз елдің ұрпағына қажетті екені де осыдан.

1. Х.Досмұхамедұлы. – Аламан. Алматы: Алаш, 1991.

2. А.Байтұрсынұлы. Бес томдық шығармалар жинағы. 1-том. – Алматы: Алаш, 2003.

І. ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТТАНУЫНЫҢ БАСТАУ КӨЗДЕРІ

Қазақ әдебиеттануы – өз арнасы, ұлттық бастаулары бар ғылым саласы. Оның туу, жетілу, қалыптасу кезеңдері арнайы зерттеуді қажет етеді. К.Жұмалиев, Е.Ысмайылов, С.Қирабаев, З.Қабдолов, Т.Кәкішев, З.Ахметов қазақ әдебиеттану ғылымының туу дәуірін Қазан төңкерісінен кейін бастауды ұсынған екен. Бұл көзқарастың басты дәлелі – ХХ ғасырдың 20-30-жылдары алғашқы әдеби зерттеулердің дүниеге келуі.

Кез келген халықтың әдебиеттану ғылымының тууын сөз еткенде, оның бастаулары болып табылатын әдеби-теориялық пікірлердің қай кезден басталатынын да ескергеніміз жөн.

Әдебиеттанушы профессор Бейсембай Кенжебаев анықтағандай, *ежелгі дәуір әдебиетінен нәр алған ХХ ғасырдың басына дейінгі мерзім қазақ әдебиеттануының бастау көзі* болып табылады.

Екінші кезең – қазақ әдебиеттану ғылымының кәсіби қалыптасу кезеңі – 1905–1937 жылдар аралығы. 1926 жылы А.Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышы» жарық көрді. Бұл – қазақ әдебиеттануының қалыптасқанын нақты дәлелдейтін ғылыми дерек.

Үшінші кезең – 1938–1956 жылдар совет кезіндегі қазақ әдебиеттануының қалыптасуы. 1957–1987 жылдар совет кезіндегі қазақ әдебиеттануының дамуы.

Төртінші кезең – 1988 жылдан бері Тәуелсіздік кезеңінің әдебиеттануы орын алуда.

Қазақ әдебиеттануының ресми қалыптасуына дейінгі әдебиет туралы ой-пікірлер, алғысөз бен ғылыми түсініктемелер, ғұмырнамалық деректер, ұлттық әдебиет тарихына байланысты мәлімдемелер, «асыл сөздің» мәнін ұғып, оның этикалық, эстетикалық әсері туралы ойлар болғанын ескеруіміз жөн.

Ресейлік әдебиеттану ғылымының қалыптасуының негізгі зерттеушісі А.С.Курилов осыған орай былай деген: «Это вопрос об исторических далях национального литературоведения, его самобытных истоках и источниках. Это вопрос о времени и характере его включения в региональный и всемирный литературоведческий процесс. Это наконец вопрос о своеобразии перехода определенного круга знаний и представлений о литературе, свойственной каждому народу, в науку о литературе, когда данная литературоведческая мысль становится всеобщим достоянием» (1).

Алаш әдебиеттануы

Қазақ сөз өнеріне келсек, тасқа түсірілген түркі жазба ескерткіштерінен бастап, Шоқан, Абай, Ыбырайға дейінгі ұзақ дәуір қазақ әдебиеттануының тууына әсер еткен кезең. Жыраулар поэзиясындағы сөздің қадірін біліп қолдану, оның эстетикалық әсері, үйлесімділігі туралы пікірлердің әсері ерекше екені де айқын.

1926 жылы жарық көрген А.Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышы» қазақ әдебиеттануының ұлттық тілде совет кезіне дейін қалыптасқанын дәлелдейді. Авторларымен бірге саяси репрессияға ұшыраған Ә.Бөкейхан, А.Байтұрсынұлы, Ж.Аймауытұлы, М.Жұмабай, Х.Досмұхамедұлы, К.Кемеңгерұлы, С.Сәдуақасұлы, М.Әуезов және т.б. әдебиеттанулық зерттеулері совет кезіндегі қазақ әдебиеттануының қалыптасуына тікелей әсер етпеді.

Советтік кездің қазақ әдебиеттануы тек Қазан төңкерісімен ғана байланыстырылып, тарихи тамырлар түгілі, XX ғасыр басындағы ұлттық әдебиеттануды ескерусіз қалдырды. Қазақ елінің мәдени, әдеби табыстары совет кезімен байланыстырылып, ұлттың тарихи негіздері жоққа шығарылды. «Пролеткультшылдық», «тұрпайы социологизм», «бірыңғай ағым» теориясы арқылы қазақ әдебиеттануының жаңа социалистік кезеңі үстем болды.

Қазақ әдебиеттануының алдындағы ғылыми мұраларға көз салайықшы. Ол – дүниежүзіне мәлім Отырарда туған, «екінші ұстаз» атанған Әбу Насыр әл-Фарабидің еңбектері. Оның басқа ғылым салаларымен қатар, жалпы көркемөнер, оның ішінде, сөз өнері туралы ғылыми түсінікті алғаш рет қолданғаны мәлім. Бұлар: «Мемлекет қайраткерлерінің афоризмдері», «Ғылымдар энциклопедиясы», «Ғылымдарды классификациялау», «Аристотель еңбектеріне түсініктеме», «Өлең кітабы», «Өлең өнерінің қағидалары туралы», «Поэтика және поэтикалық ойлау», «Поэтикалық шығармалар түрі», т.б. Бұл еңбектерде грек тілі мен әдебиеті туралы ғылыми ойды дамыта келе, парсы, араб өнері, тілі, поэзиясы төңірегінде алғаш әдебиеттанулық тұжырымдамалар жасалған. Көркемөнер, тіл, әдебиеттің мәні туралы, оның бүкіл адамзат қоғамындағы алатын орны анықталған. Аристотельді айту әдетке айналып, оның еңбектеріне алғаш ғылыми түсінік жазған әл-Фараби есімі мен ғылыми зерттеулерін ғылыми айналымға дұрыстап енгізе алмай келеміз. Стилль мәселесіне арналған «Сөз ғылымын классификациялау», «Сөз бен әріп туралы», «Жазу өнері туралы» атты теориялық еңбектері өз зерттеушісін күтуде.

Әл-Фараби өз кезінің поэзия алыбы атанған ақын екені де белгілі. Сонымен қатар оны грек, парсы, араб поэзиясын ғылыми тұрғыда

терең зерттеген әдебиетші-ғалым екенін Еуропа ғалымдары дәлелдеп қойғанын мойындауымыз қажет. «Сөз өнерінің қағидалары туралы» трактатта әл-Фараби Аристотельден келе жатқан әдебиетті теориялық талдау арқылы таныту қажеттілігін алға тартады. Ол музыка, риторика, сурет өнерлерімен салыстырып, поэзияның сөз өнері ретіндегі сипатын, негізгі қағидаларын жүйелеп, кестесін берген. Бұл ой А.Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышында» кеңінен дамытылған.

Әл-Фараби поэзияны мазмұндық жағынан 13 түрге бөліп, әрқайсысын нақты белгілейді: *трагедия, дифирамб, комедия, ямб, драма, айнос, диаграмма, сатира, пэан, эпос, риторика, амфигенезис, акустика*. Әл-Фараби Аристотельдің «Поэтикасында» кездеспейтін әдеби тұжырымдар мен категориялық атаулардың иесі екені де даусыз. Шығыстанушылар А.Машани, Ә.Дербісәлі, философ А.Қасымжанов әл-Фарабидің Аристотельді дамыта түскенін айқындап бергені мәлім.

Мамандардың айтуы бойынша, ІХ ғасырдан бері Қазақ жері мен Орта Азия араб мәдениеті мен ғылымының ықпалымен дамыды. Бұған дәлел ретінде түрік тілдес тайпалардан шыққан ғалымдарды атауға болады: М.Хорезми, әбу Насыр әл-Фараби, әбу Райхан Бируни, әбуғали ибн Сина, ә.Фирдоуси, Рабғузи, М.Қашқари, Қ.А.Йасауи, О.Хайям, Ж.Баласағұн, А.Жаухари, т.б.

Осы кезеңнің зерттеушісі Ә.Дербісәлі, бүгін 21 әл-Фараби, 18 әл-Тарази тауып отыр. Аталған ғалымдар мен өнер иелерінің еңбектерінен Х–ХІІ ғғ. түркі халықтарына тән ортақ мұра – көркем әдебиеттің дамуына сай келетін эстетикалық, ғылыми зерттеушілік, әдеби-теориялық ой-пікірдің дамуын байқаймыз.

Ата-бабалар үшін шешендік өнерді білу, сөзді нақты және орынды пайдалана білу, өлеңмен келістіріп ойын жеткізе білу – білімді адамдардың міндетті түрде игеруге тиісті шарты еді. Аталған ғалымдардың еңбектерінің көркемсөзбен жазылғаны да сол кездегі қойылған талап. Ұстаздан шәкіртке тікелей беріліп отырған ғылыми трактаттардың өлеңмен жазылуы – дала мәдениетінің заңдылығы іспетті. Әбу Райхан Бируни мен ибн Синаның еңбектері осыны дәлелдеп тұрғандай. Аталған ғалымдар жаратылыстану ғылым иесі болса да, сөз өнері, поэтика, риторикалық трактаттардың да авторы болғаны белгілі. Білім есте нақты сақталуы үшін оның өлеңмен келістіріп жазылғаны көзделген.

Аристотельден кейінгі «Екінші ұстаз» аталған әбу Насыр әл-Фараби Отырарда дүниеге келген, Сыр, Қаратау бойындағы түркі

Алаш әдебиеттануы

тайпалардан шыққан тұлға. Жоғарыда аталған ғалымдардың ішінен сөз өнерін алғаш ғылыми зерттеуге түсірген – әл-Фараби еді.

Әл-Фараби мұрасы төмендегі зерттеулерде арнайы қарастырылған: М.Хайрулаев. «Фараби и его значение в истории философии» (Ташкент, 1967); Әбу Насыр аль-Фараби (М., 1982); Бурабаев М.И. и др. «Социально-эстетические и эстетические взгляды аль-Фараби (Алматы, 1984); Ә.Дербісәлі. «Әл-Фараби эстетикасы» (Алматы, 1980).

Қазақ әдебиеттану ғылымында Ақжан Машани тұңғыш фараби-танушы ғалым болып саналды. Кеңес кезіндегі шектеулерге қарамай, ғалым сонау соцреализм тұсында ұлы бабамыз әл-Фарабидің қазақ топырағында туылғанын және оның ғылыми мұрасын насихаттап берді. Ақаңның қажырлы еңбегінің арқасында әл-Фараби ғұламаның зерттеулері өз отаны – қазақ ортасына қайта оралды. Дүниежүзі кітапханаларын ақтарып шыққан ғалым әл-Фараби еңбектерін жинап, жария етті. 1969 жылы әл-Фарабидің Дамаск қаласындағы зиратын да тапқан Ақаң еді. Ғұлама бабамыздың мәңгілік мекені Дар ас-Салам зираты басындағы көңіл толқуы, бүкіл ел атынан сезінген толғауы «әл-Фараби және Абай» атты кітабында берілген. «Қабір басында көз жасымды тыя алмадым, қабіріне бас иіп тұрып, бір шөкім топырағын орамалымның ұшына түйіп алдым да, Құранның өзім білетін сүрелерінің бірін ағытып қоя бердім».

1984 жылы Ақжан әл-Машани Кувейтте шығатын «Әл-Фараби» журналына «Орта Азияның мәдениет шамшырақтары» атты зерттеу жариялаған. Бұл мақалада Иоган Кеплердің «Аспан музыкасы» деген еңбегінің біразы әл-Фарабиден алынғанын ғалым нақты салыстырулар арқылы дәлелдеп берді. Дүниежүзілік ғылыми орта бұл мәселе төңірегінде: «әл-Машанидің пікірі толық дәлелді», – деген тұжырымға келді. Содан бері «Әл-Фарабиді ашқан әл-Машани» деген сөз тіркесі қолданылып кетті.

Әл-Машанидің: «Әл-Фараби мұрасын зерттеу туралы», «Шығыстың Аристотелі», «Әл-Фараби еңбектерін қазақ тіліне аудару туралы», «Әл-Фараби», «Орта Азиямен Қазақстанның ұлы ғалымдары», Әл Фараби және Абай» атты еңбектерінің мәні ерекше. Сонау социализм тұсында қазақ өнері мен әдебиеттану бастауында өзінің төл ғұлама ғибрат дәстүрі тұр деп айтудың өзі ерлік екені анық.

1. Курилов А.С. Формирование русского литературоведения как науки. – Москва: Наука, 1982.

1.2. АБАЙ (ЫБЫРАҒИМ) ҚҰНАНБАЙҰЛЫ

*Асыл сөзді іздесең,
Абайды оқы, ерінбе.
Адамдықты көздесең,
Жат тоқып ал көңілге.*

*Сөз мәнісін білмесең,
Өлең оқып не керек?
Не айтқаның сезбесең,
Жарапазан не береді.*

Сұлтанмахмұт

Әдеби мұраның игерілуін Ыбырай Алтынсарыұлы білім, ілім беру, ағартушылық, тәрбиелік бағытқа бағындырса, Абай басқаша жол ашты. Абай өзіне дейінгі қазақ әдебиеттануында бұрын-соңды болмаған әдеби-эстетикалық жаңалық ашқан. Әл-Фараби дәстүрін жалғастырған Абай әдеби сөзді білімге, ғылымға бағындырады. Көркем сөздің мәнін, оның сапасының сырын толықтырды. Оның дұрыс және орынды қолданылуын талап етті.

Абай бірінші болып ақын, айтушы мен тыңдаушы, талдау мен талғамның әдебиеттанулық тұжырымдар екенін айырып, келесі өлең жолдарында айқындап берді: Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы, Қиыннан қиыстырар ер данасы. Тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп, Теп-тегіс, жұмыр келсін айналасы. Абайдың «Өлең – сөздің патшасы» екенін А. Байтұрсынұлы 1926 жылы «Әдебиет танытқышта» дәлелдеп берді. Аталған кітапта Абайдың осы бір жол өлеңіне арналған сөздің міндеті туралы арнайы тарауша бар.

Абай сөйлемнің, «сөз сарасының тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп» тұруын да талап етеді. Кейіпкердің тілі өзіне ғана тән болуы көркемділіктің шарты екені бүгін мойындалған қағида. Бұл талап туралы Абай келесі шумақта былай айтыпты: Бөтен сөзбен былғанса сөз арасы, Ол – ақынның білімсіз бейшарасы. Айтушы мен тыңдаушы көбі надан, Бұл жұрттың сөз танымас бір парасы.

Көркемділіктің негізгі мәні, мазмұны қандай басты ойға бағыну керек деген сауалға Абай былай деп жауап береді: *Әуелі аят, хадис – сөздің басы. Қосарлы бәйітмысал келді арасы. Қисынымен қызықты болмаса сөз. Неге айтсын Пайғамбар мен оны Алласы.* Демек, көркем мәтіннің ойы аят, хадистердегі имандылық, адамдықтың (Абай) мәнін ашуға бағышталмаса, оның қажеттілігі де шамалы. Себебі, басты ой

Алаш әдебиеттануы

сөздің басы яғни ең маңыздысы – Алла мен Пайғамбардың кісіліктің үлгісін нұсқаған көркем, имани сөздерін насихаттау, осыны түсінуге ұмтылу. Абай көркемсөздің адамның жанына әсер етіп, қасиетін білуді де ескертеді: Іші алтын, сырты күміс сөз жақсысын Қазақтың келістірер қай баласы? Себебі, Абай айтқандай, «өлеңге әркімнің-ақ бар таласы», бірақ көптің ішінде бар таңдамасы.

Көркем өлеңге қандай талаптар қойылу керек? Ақын «көр-жерді өлең қып, жоқтан қармап» жүрмес үшін не істеу қажет? «Сөз қадірін» кетірмес үшін, «мал үшін тілін безеп, жанын жалдап» жүрмес үшін, «қайда бай мақтаншаққа» бармас үшін, тек соның сөзін сөйлеп «жанын сатпас үшін» ақынның адал болуын, оның ойы мен сөзінің бөлінбеуі шарт екенін Абай осылай алға тартады.

Замандастарын Абай сөз қадірін түсінуге шақырады, оның басты міндетін есте сақтауды нұсқайды. Сонымен қатар заманға сай ақынға жаңа көркем талаптар қойылатынын ескертеді: Ескі бише отырман бос мақалдап. Ескі ақынша мал үшін тұрман зарлап.

Себебі: Сөз түзелді, тындаушы, сен де түзел! Сендерге де келейін енді аяндап. Яғни қазақ сөз өнеріндегі әдеби-эстетикалық жағдайдың өзгергенін Абай әдебиеттанушы ретінде осылай мойындатады. Әдебиетші Абай ақын сөзі біреуге ұнау үшін, не болмаса мал үшін емес, адамның жанына қажетті болуына мән беруді меңзейді. Ақынның сөзін қабылдаушы оқырманның эстетикалық талғамының да дамуын, өзгеруін талап етеді. «Мұндай көркемдікті кім игере алады?» деген сауалға Абай былай дейді: Мақтан қуған, мал құмар нені ұға алсын, Шықпаса мыңнан біреу талғап-талғап.

Осы орайда Ахмет Байтұрсынұлы «Қазақтың Бас ақыны» мақаласында: *«Ақындық, өлеңшілдік ел көзіне қадірсіз көрінсе, кемшілік ақындық пен өлеңшілдікте емес, ақындық пен өлеңшілдікті орнына жұмсамағандықта екендігін, ақындық пен өлеңшілдікті қазақ ақындары, өлеңшілері қайыршы-тіленшілік орынға жұмсағаннан өлеңнің қадірі кеткенін Абай әбден білген соң, өлең жазуға түскен»*, – деп айқындайды [1: 157]. Жоғарыдағы өлең жолында Абай көркемсөздің стильдік үйлесімділігін, оның алдындағы жазу тәсілінен айырмашылығы бар екенін және табиғи әсемдікті меңгеруге шақырады.

Сөздер өлеңге қалай тізіледі, түр мен мазмұн қалай келіседі? деген сауалға Абай нақты тұжырымды жауап қайтарады: *Өлең деген әр сөздің ұнасымы, Сөз қосарлық, орайлы жарасымы. Сөзі тәтті, мағынасы түзу келсе, Оған кімнің ұнасар таласуы*. Сөйлемде буын, тармақта сөз үйлесуі, алдындағы ойды жалғастырып, жарасымды

байланысуын бүгін біз стильдің қалыптасуы дейміз. Әрине, Абай айтпақшы, ол үйлесімділіктің мағынасы түзу болуы ақынға міндет. Түзу ойды Ахмет Байтұрсынұлы «асыл сөз» деп анықтаған көркемдікті кім түсініп, бағалай алады? Әдебиетші Абай бұл жағын да айырып береді: Қарны тоқ, қас надан ұқпас сөзді, Сөзді ұғар, көкірегі болса көзді. Қадірін жақсы сөздің білер жанға, Таппай айтпа оған да айтар кезді. Осы ретте басқа жұртта бар көркемдік үлгілерін ескере отырып, әдебиетші Абай өз кезінің сөз өнеріне сын көзімен қарауға мәжбүр. Ақын ұлттық стильдің шеңберінен шығып, дүниежүзілік классикалық деңгейге көтерілгенін, жаңа әдебиеттің талаптарын айрықша алға тартады: Шортанбай, Дулат пенен Бұқар жырау, Өлеңі бірі – жамау, бірі – құрау. Өттең, дүние-ай, сөз таныр кісі болса, Кемшілігі әр жерде-ақ көрініп тұр-ау! Бұдан бұрынғы зерттеулерде айтылғандай (Исмакова А.С. Казахская художественная проза. А., 1998. с.86), әдебиетші Абай осы орайда, Шортанбай, Дулат, Бұқар өлеңдерінің мәнін емес, жанрды сынап тұр. Толғау жанрының авторға еркіндік бермейтінін көздегендей. Ескі өлең шеңберінен шығып кеткен ақын Абай оның өзінің заманына тар екенін осылай айғақтады.

Әдебиетші-ақынның көңілі көркем сөздің нағыз үйлесімін, мәтіннің мазмұнына сәйкестігін, түр мен мағына үндестігін алға тартады, сондықтан ол қатал сыншылыққа бейім.

Абайға толғау жанрының біржақтылығы жеткіліксіз. Бұқар мен Абылайдың халық алдындағы ағынан жарылуы ғана емес, Абайға толғауда орын алмайтын жеке адамның сезімдерінің бейнеленбеуі, оның істерінің себебі, «неге?» деген сауалға жауап беретін кейіпкерпенденің ой ағымы яғни лирикалық психологиялық талдаулар қажет. Әдебиетші Абай өлеңдерінде өз замандасының ішкі әлемін, оның сезімдерін бейнелеуді ұсынады, сондықтан ол үшін толғаулар – «бірі - жамау, бірі – құрау». Совет кезінде осы төрт жолды Абай Шортанбай, Дулат, Бұқар өлеңдерін біржақты түсініп, оларды жоққа шығарушы деп теріс насихаттап келдік.

Абай тұлғаларды емес, қазақ сөз өнерінің толғау жанрын сынап, оның жаңа заманға мүмкіншілігі жеткіліксіз екенін пайымдайды. Себебі, әдебиеттанушы Абайдың міндеті: *Мақсатым – тіл ұстартып, өнер шашпақ, Наданның сөзін қойып, көңілін ашпақ. Үлгі алсын деймін ойлы жас жігіттер, Думан-сауық ойда жоқ әуел баста-ақ. Тура осы ойды А.Байтұрсынұлы: «Басқа ақындар аз білімін сөздің ажарымен толтыруға тырысқан, Абай сөздің ажарына қарамай, сыпайылығына қарамай, әр нәрсенің бар қалыбын сол қалыбынша дұрыс айтуды сүйген», – деп түсіндірді [1: 160].*

Алаш әдебиеттануы

Сөз өнерінің, сөздің адам жанына тигізетін әсері туралы әдебиетші Абай былай меңзейді: Алыстан сермеп, Жүректен тербеп, Шымырлап бойға жайылған... Әдебиетші үшін басты мәселе – сөзді кімнің қолдануында болуы, кімнің қандай ойды насихаттауында. А.Байтұрсынұлы «Әдебиет танытқышта»: «Өнердің ең алды – сөз өнері» деп санайды: *«Өнер алды – қызыл тіл» деген қазақ мақалы бар... Мұны қазақ сөз баққан, сөз күйттеген халық болып, сөз қадірін білгендіктен айтқан. Алдыңғы өнердің бәрінің де қызметін шама қадарынша сөз өнері атқара алады... Қандай сәулетті сарайлар болсын, қандай сымбатты, я кескінді сүгіреттер болсын, қандай әдемі ән-күй болсын, сөзбен сөйлеп, сүгіретпен көрсетуге, тануға болады. Бұл өзге өнердің қолынан келмейді»* [1: 165].

А.Байтұрсынұлы «Қазақтың Бас ақыны» (1913) атты мақаласында Абайдың шығармашылығы туралы былай дейді: *«Сөзі аз, мағынасы көп, терең. ...Не нәрсе жайынан жазса да, Абай түбірін, тамырын, ішкі сырын, қасиетін қармай жзады. Нәрсенің сырын, қасиетін біліп жазған соң сөзінің бәрі де халыққа тіреліп, оқушылардың біліміне сын болып, емтихан болып табылады. Оқушы сөзді сынаса, сөз оқушыларды сынайды»* [1: 155].

А.Байтұрсынұлы Абайдың реформаторлық сырын бір-ақ сөйлеммен анықтайды: *«Біліммен би болып, жұрт билейтін заман өтіп. тасың би болатын заманға қарсы туған. Білімі көптер жұрт билемей, малы көптер жұрт билейтін заманға қарсы туған»* [1: 156].

Біліммен би болу оңай ма?! Білімі көптер ел билеген заман болған ба?! Абайға дейінгі ақындар әдеби терминдерді, оның ішінде «айтушы», «тыңдаушы», «сөз сарасы», т.б. қолданбағаны белгілі. Абайдың сыны туралы Ахмет Байтұрсынұлы: *«Жұрт мағыналы, маңызды, терең сөзден гөрі мағына жоқ, маңыз жоқ, желдей гулеп, құлаққа дыбысы тиіп, өте шығатын жеңіл сөздерді тыңдауға құмар екендігі Абайдың өлең жайынан жазған сөзінде көрсетілген. Сол сөзінен Абайдың сыншылығы, өлең жақсы болуға не керектігін білетіні де көрініп тұр»* – деп анықтап береді [1: 157].

Сонымен қатар А.Байтұрсынұлы Абайдың сөзге деген ерекше көзқарасын, сөздің қару екенін түсінетінін айта кетеді, себебі: *«Сөз жазатын адам әрі жазушы, әрі сыншы боларға керек. Сөздің шырайлы, ажарлы болуына ойдың шеберлігі керек. Ұнамды, орынды, дәмді болуына сыншылық керек. Мағыналы, маңызды болуына білім керек. Абайда осы үшеуі де болған»* [1: 158]. А.Байтұрсынұлы әдебиеттанушы Абайды осылай бағалайды. Абайдың қазақ әдебиетіне

жаңа жол көрсеткені де ескеріледі: «Бұлардың үстіне Абай көсем, үлгі шығарып, өнеге жайғыш болған. Абайда өлең сөзінің неше түрлі үлгісі, өрнегі табылады».

А.Байтұрсынұлы Абайдың: «Өзі тексергіш болған соң оның өлеңін тексеріп, қате шығарып ешкім жарыта алмайды, дей келе, ұлы ақынның «қандай сыншы, сөз тексергіш екендігін төмендегі сөзінен байқауға болады» [1: 158] деп, «Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы» өлеңін талдап береді.

Әдебиетші Абай үшін басты мақсат: «Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін» екені анық, себебі ақын үшін «Түбі терең сөз артық, бір байқарсыз». Ол тереңдік қайдан пайда болады? деген сауалға ақын Абай нақты жауап береді: Жүрегім, нені сезесің, Сенен басқа жан жоқ па? Дүниені, көңілім, кезесің, Тиянақ жоқ па, қой, тоқта! Күрделі философиялық ұғымды Абай стильдік үйлесімділікке теңейді, сондықтан «Тиянақ» – әр нәрсенің реттілігін, ішкі сырын, мәнін сабырмен танып, оны көркемсөзбен бейнелеп беруді көздейтін әдеби-танымдық ұғым. Сонымен қатар Абай әдебиеттегі заман мен жазушының қарым-қатынасын ашады. Өз кезеңінің үні болуы үшін ақын бүгінгіні ғана көксемей, не болмаса оны жалған деп, шапшаңдықпен суреттеумен шектелмей, ақын мәңгілік контекст пен хронотопты (мекен шақ) ұстануы қажет.

Әдебиетші Абай өткенді есте сақтай отырып, бүгінгіні саралауды меңзейді, әр құбылысқа екі көзқарас болуын айтады жеке пенделік және адамзаттық, бүгінгі өткінші және бүгінгіден тыс мәңгілік өлшемнің бар екенін есте сақтауды талап етеді.

А.Байтұрсынұлы осы орайда: *«Абайдың асылын танып, дұрыс баға берген нәрсесі жалғыз өлең емес. Көп нәрсені Абай сөз қылған, сол сөздерінің бәрінде де Абайдың әр нәрсенің асылын танығаны, білгені көрінеді. Абайдың өлеңдері қазақтың басқа ақындарының өлеңінен үздік артықтығы – әр нәрсенің бергі жағын алмай, арғы асылынан қарап сөйлегендіктен»*, – деп әділ бағалаған [1: 160].

Абай «Ғақлиясын» «Қарасөз» деп атауы да тегін емес. Замандастары көркемсөзді өлең мәтінімен шығарған кезде, Абай қазақтың қарасөзіне атам заманнан келе жатқан, жыраулар қалыптастырып, түйіндеп берген ұлттық пәлсапалық ойлау жүйесін қайтарды. Бұл атабабаның өсиет, аманат сөзі іспеттес жанр.

Әдебиетші Абай ақын Абайды өлеңдерінде талдап отырса, қарасөзінде хакім Абай осы екеуінің үйлесімділігін, пәлсапалық, дүниетанымдық, ғалымдық, діни, әлеуметтік тұрғылардан тоғыстырғаны анық, сондықтан «Ғақлияның» стилі де ерекше.

Алаш әдебиеттануы

А.Байтұрсынұлы Абайдың жазуы туралы былай депті: *«Абай көп нәрсені білген, білген нәрселерін жазғанда, «мынау халыққа түсінуге ауыр болар, мынаның сыпайшылыққа кемшілігі болар» деп тайсақтап тартынбаған. Хақиқатты хақиқат қалыбында, тереңді терең қалыбында жазған». Бұған себеп болған – ақынның, әдебиеттанушылығы: «Хақиқатты тануға, тереңнен сөйлеуге, бойына біткен зеректіктен»* екенін А.Байтұрсынұлы осылай дәлелдеп берген [1: 160]. Бұқар мен Дулатты сынау үшін Абай, әрине, өзінің алдындағы қазақ сөз өнерімен таныс болған, сырын ашып, кемшіліктеріне көзі жеткен соң ғана оны сынауға бет алған. Ол үшін сөзді талдау, талғау қабілеті болуы шарт екені белгілі және сөз өнеріне қояр басты тұжырымы: «Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы». Мәселе өлеңде ғана емес, сөздің контекстінде. Осылай бір ғана сөйлеммен әдебиетші Абай сөздің стильдік мәнін, сөздің көркем мәтіндегі орнын, міндетін анықтап берген.

Сыншы Абай жоғарыда талданған өлеңінде ескішіл ақынның баяндау тәсілін сынайды: Бұрынғы ескі биді тұрсам барлап, Мақалдап айтады екен сөз қосарлап. Ақындары ақылсыз, надан келсе, Көр-жерді өлең қыпты, жоқты қармап». Ақындардың оқиғаларды көп сөзбен баяндауы, оны дәлелдеу үшін мақал-мәтелдерге ғана сүйенуін не болмаса ақы үшін әркімді мақтауға еліктегендерді Абай өлеңмен сынайды. Жалған сөйлеуден Абай әдеби сөздің ақтық, шыншыл құдіретін айырып алады, олар болса: «Кетірген сөз құдіретін жұртты шарлап». Сыншы Абай сөзді сабырмен, орынды пайдалануға шақырады: «Ескі бише отырман бос мақалдап, Ескі ақынша мал үшін тұрман зарлап». Ескіні анықтап алып, әдебиетші Абай бүгінгінің талабын алға тартады. Бұл екі жолда, әрине, баяндау стилі, елді жалықтырған біріне-бірі ұқсас сөз тіркестері сыналады. Сонымен бірге Абай жаңа стильді, жаңа мазмұнды, жаңа түрді насихаттайды. Бұл құбылыстың тек «мақұлдаумен» не «зарлаумен» ғана шектелуі тиіс емес екені анық. Себебі, Абайдың оқырманы тек мәлімет, деректермен шектеліп қалмайды, ол сөзді асыл деп танып, оның әсемдігін түсінетін тұлға екені сөзсіз: «Шықпаса мыңнан біреу талғап-талғап».

Әдебиетші Абай сөздің маңыздылығына да ерекше мән береді: Ынсап-ұят, ар-намыс, сабыр, талап. Бұларды керек қылмас, ешкім қалап. Терең ой, терең ғылым іздемейді. Өтірік пен өсекті жүндей сабап. Адамға қажетті көркем мазмұнды баяндауды және оның соған сай форма-пішіні болуын әдебиетші Абай осылай айғақтаған. Абай «Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы» деген бір жолмен ауыл баласының көркемсөзді қабылдауына, оның өнер екенін мойындап түсінуге,

оны бағалай білу қабілеті адамзатқа ортақ көркемдік-эстетикалық жай екенін түсінуді меңзейді. Әл-Фараби мен Буало айқындаған әдеби талап пен шарттарды Абай пән тілінде осылай нақтылай түсті. Абайдың қарасөздері «хақиқатты хақиқат қалыбында» тану үшін жазылғаны анық.

А.Байтұрсынұлының айтуынша: *«Абай көсем, үлгі шығарып, өнеге жайғыш болған. Абайда өлең сөзінің неше түрлі үлгісі, өрнегі табылады... Абай өлең жақсы болуға керек шарттардың бәрін білген»* (1: 158). Сондықтан «Абай асылын танып, дұрыс баға берген нәрсесі жалғыз өлең емес. Көп нәрсені Абай сөз қылған, сол сөздерінің бәрінде де Абайдың әр нәрсенің асылын танығаны, білгені көрінеді». А.Байтұрсынұлы классикалық мұраның түп-тамырын осылай нақтылайды, себебі. Абай «әр нәрсенің бер жағын алмай, арғы асылынан қарап сөйлегендіктен». Осы ретте А.Байтұрсынұлы Абайдың әдебиеттанулық, пәлсапалық ілім дәрежесін анықтай түседі: «Басқа ақындардың сөзге шеберлігі, шешендігі Абайдан кем болмаса да, білімі кем болғандығы даусыз» (1: 160).

Абай қырық үшінші сөзінде: «Адам ұғымы екі нәрседен: бірі – тән, бірі – жан» дейді. Екеуінің қажеттіліктері Абай өлендерінің, қарасөздерінің басты тақырыбы. Адамның жаны мен тәнінің қажеттіліктерін анықтау Абай үшін басты мақсат. Себебі, *«Біз жаратушы емес, жаратқан көлеңкесіне қарай білетұғын пендеміз. Сол махаббат пен әділетке қарай тартпақыз, сол Алланың хикметін біреуден біреу анығырақ сезбекпен артылады»* (45-сөз). Рақым не, рахман не? Адамшылық не, иман не? Ғылым не, махаббат не? Сезім не, ғаделет не? Адалдық я адамшылық пен имандылық не?

Абайдың «Ғақлиясында» ақынның әдебиеттанулық ойларының пәлсапалық сыры ашыла түседі. Сөз өнерінің алдына қойған мақсаттарынан бастап, оның жауапкершілігі мен міндеттері, сөздің мағынасының қандай болуы шарты, т.б. мәңгілік сұрақтарға жауаптарды Абай осы шығармада топтастырған. Алласын мойындаған пендеге, толық адамға тән қасиеттер мен оған қарсы тұратын надандардың сипаттарын Абай анықтап берді.

Абай меңзеп отырған толық адам – дұрыс пенде образы қазақ әдебиетінде М.Әуезовтің «Абай жолындағы» Абай образында көркем бейнеленді. Әдеби образдың тарихи тұлғамен сәйкестігі өз алдына арнайы мәселе екені анық. «Ғақлиядағы әдеби ойларды» зерттеу қажет-ақ. Әдебиеттің басты тақырыбы да осы Абай қарасөздерінің мазмұны екені де аян. «Қарасөздерді» жауып қойған кездегі қазақ әдебиеттануының жай-күйі оңай болмағанын және білеміз.

Алаш әдебиеттануы

Абай сөзінің ішкі сырын, оның әр сөзін «хақиқатты хақиқат қалыбында» таңуға бағышталғанын түсінген ХХ ғасыр басындағы Алаш әдебиетшілері өздерінің кәсіби зерттеулерін Абайдың шығармашылығын насихаттаудан бастағаны да сондықтан.

Абайдың А.С.Пушкиннің «Евгений Онегин» романын аударуы да үлкен әдебиеттанулық талғамнан шыққан іс екені анық. Аударманың айырмашылықтары көп екені белгілі. Сюжеті сақталғанымен, аудармашы өз тарапынан қосқаны ерекшеленіп тұрады. Абай тек ғашықтық қарым-қатынасты алға шығарған. Аудармада Онегин өзін-өзі өлтіреді, әрине, бұл аудармашы Абайдың көзқарасы. Татьянаның теріс қарауын көтере алмай, Онегин өлімді өзі таңдайды: Мен – жаралы жолбарыспын, Жұрттың атқан оғы өтіп, Енді бізге бір өлімнен Басқа түк жоқ арналған. Пушкиннің «Евгений Онегин» романында мұндай жолдар жоқ. Осы орайда академик З.Ахметов былай дейді: «Онегиннің өлердегі сөзі» атты Абай өз жанынан шығарған өлеңінен ол Онегин бейнесін, тағдырын сол кездегі қазақ жұртшылығына жақсы таныс Шығыс поэзиясының дәстүріне жақындата, Пушкиннің сипаттауынан басқарақ баяндағанын көрсек, ал «Куда, куда вы удалились?» деп басталатын Ленскийдің монологін «Ленский сөзінен» (Барасың қайда, қайда, болмай маған?) деп аударғанда, мазмұн-мағынасын көп өзгертпей жеткізуге ұмтылғаны байқалады» (2: 173).

Абайдың Онегині жарымаған, өмірден түңілген, жалғызсырап жүрген пенде, ал Пушкиннің Онегині қарама-қарсы, көңілді, сері, Ресей «деревнясында» іші пысып жүрген «Фобластың шәкірті». Ол Татьянаға провинциядағы көптің бірі ретінде қарайды және оған ақыл айтуды жөн санайды. Абайдың Онегині, керісінше, Татьянамен өзіне тең құрбы ретінде пікірлеседі, сондықтан одан айырылғанына күңіренеді. Абайдың Онегині – трагедиялық кейіпкер.

Әдебиетші Абай Онегин мен Татьянаның сөздерін өлеңмен берген. Қыз сезімінің тазалығын, оның кісілік адалдығын, ішкі мәдениетінің биік екенін аудармашы аша түседі. Татьяна сөзінің Абайдың әдебиетші, аудармашылығы арқасында өз өміріне ие болып, өлең түрінде қазақ даласында шығармадан, тіпті Пушкиннің романынан тыс өмір сүріп келгендігінің сыры да осында.

Абай поэзиясының өлең болып айтылуының да қасиеті тегін емес, сол кездегі қазақ әдебиетінің жанр мен стильдік шеңберінде өлең орны ерекше еді, себебі жазба әдебиет енді кіре бастағанда, ел өлең, аңыз арқылы ғана кісіден кісіге, ұстаздан шәкіртке тікелей білім, ілім таратуға мүмкіншілігі бар еді. Мұндай білімді кітаптардан сүзіп алуға да болар, бірақ тікелей жеткен ілімнің жөні, әрине, ерекше.

Сондықтан да «Евгений Онегиннің» басты ойын әдебиетші Абай өлеңмен тірілтуге, сол кездегі қазақ әдебиетінің жанрлық қажеттілігімен байланыстырған. Осы кезден бастап қазақ әдебиетінде «Евгений Онегин» романының аудармасы емес, «Татьянаның сөзі» бүгінге дейін ғашықтардың лирикалық ескерткіші ретінде танылып келеді. Бұл өлең Абайдың Пушкин стилін ерекше даралықпен қазақшалағанының арқасында ғашықтар гимні іспеттес, себебі Абай аудармаға өзінің лирикалық кейіпкерінің ішкі көңіл күйін, сезімін қосқан. А.С.Пушкин бұл романында В.Г.Белинский айтпақшы: «Орыс өмірінің энциклопедиясын» көрсете білсе, Абай ол энциклопедиядан тек «мәңгілік тақырыптарға», ғасырдан-ғасырға жалғасып жатқан ғашықтық, тазалық, адалдық, тектілік сезімдерін насихаттайды. Осыған байланысты абайтанушы Т.Нұртазин былай дейді: «Абай Онегин мен Татьянаны Сарыарқаның белінде беттестірді» (3: 127).

Абайтанушы Ғ.Сағидидың айтуы бойынша: «Өмірінің әуелгі жартысында Абай өлеңдері табиғат, ішкі рухы мен тұрмысқа жақын, дайын тұрмыс қайғыларын, тіршілік пікірлерін шешеді».

Зерттеуші Абай өмірінің екінші жартысы шаршау, өмірден түңілу, құсамен өткенін айтады: «Соңғы жартысында (соңғы 70-80-жылдарында) Алла һәм ахрет туралы терең ойларға кетеді. Яғни Абай өлеңдерінің табиғаты, үміттері тұрмыстың түрлі дерттерімен суарылған болса, соңғы жартысы діни пікірлер һәм машһарға даярлану атымен суарылады. Идеализм деген пәлсапа жолына бұрып тұйықтайды» (4: 142).

Әдебиетші Абайдың қарасөзге келуінің сырын осылай түсіндіруге де болады. Қарасөз ойдың жан-жақты, еркін дамуына мүмкіншілік береді және ол үшін ойдың тереңдігі қажет, өмір мен өлім, өткінші мен мәңгілік мәселелері күрделі білімді қажет ететіні сөзсіз. Бұл мәселеге жауап іздеген ақын Абай әдебиетші ақынның «Ғақлиясында» айғактала түседі. Әрине, бұл шығармалардың басты шарты Құран ілімі болғандықтан, оның әр сөзі анық,хақиқат екеніне күмән болмауы тиіс.

Абайдың «Сегіз аяғында» әдебиетші-ақын өзінің өмірін саралай түскендей. Осы орайда Т.Нұртазин былай депті: «Көп құбылалы, толғаулы ойды шолған, қиын қияға шарықтаған өмірді бейнелеуге сай өлең» (3: 128). Т.Нұртазиннің байқауынша, «қара өлеңге» Абай көңілі сыймайды. Абайтанушы академик З.Ахметов осыған орай былай дейді: «Абай қазақ поэзиясының ырғақтық-интонациялық байлығын молынан пайдалана біліп, өлең өрнектерін дамытып, байытуға зор үлес қосты... Жазба әдебиетінің негізін салып, жазба поэзиялық

Алаш әдебиеттануы

дәстүрлерді қалыптастыруға күш салған Абай өлең ырғағының мүмкіндігінше еркін болуына айрықша мән берген. Бұл тұста ол қазақ поэзиясында әбден үйреншікті болған он бір буынды өлеңнің өзіне тән мүмкіндігін пайдаланған» (2: 208).

Он бір буынды өлеңнің қазақтың үйреншікті кара өлеңінен қандай айырмашылығы бар? Абай бір өлең жолымен шектелмейді. Бұрын мұндай күрделі, бірінші жолда басталып, келесі өлең жолына көшіп жататын сөйлемдер болмайтын. Осыған байланысты Т.Нұртазин былай деген: «Шағатай үлгісімен құрылған қазақ өлеңдерінде пікір шумағы жол аяғында аяқталып, екінші жолды жартылап барып тынатын ұзақ, құрмалас сөйлем кездеспейтін, төрт құбыласы түгел болып, ақсамау үшін өлеңнің ырғақ үйлесімі сақталуы бірінші шарт болатын. Шынымен де: Қаратау кейде қарлы, кейде қарсыз. Ер жігіт кейде малды, кейде малсыз деген екі жолдың да соңы сазды, дауыс ырғағымен бітіп тұр. Абайда ойдың мұндай қайырылуы мүмкін емес. Кез келген өлеңде алдыңғы ой келесі жолда жалғасып жатады. Бір жолдан екінші жолға асып жататын сөйлемді Абай тек жаңа өлеңдерінде ғана емес, кара сөздерінде де қолданатын» (3: 128).

Әрине, бұл жай ақыны емес, әдебиетші ақын Абайдың сөзге, өлеңге қойған жаңа талаптары екені анық. Совет кезіндегі әдебиеттанудан ұйғарғанымыздай, әдебиетте ол кезде екі түрлі көзқарас болған: жазушы, әдебиеттанушы әдебиетті үстем биліктің идеологиялық қаруы ретінде, басқаларды қаралау үшін саяси күресте пайдаланған. Енді бір топ – әдебиеттің әсемдік, асылсөздігін мойындаған, себебі, олар үшін өнер, әдебиет – тікелей шындық емес, оның эстетикалық, әсемдік болжамы, интерпретациясы. А.Байтұрсынұлы, Ш.Құдайбердіұлы, Ж.Аймауытұлы, М.Жұмабай, М.Дулатұлы, М.Әуезовтер осы тұрғыда басты әдебиеттанулық еңбектерін жазғандары белгілі.

Демек, ұлттық әдебиет тек өзіне тән ана тілінде ғана, соның заңдылықтарына сүйене отырып, тіршілікті бейнелей алады. Басты мәселе жазушы өзінің ішкі рухани бостандығын сақтап отыруы шарт. Әдебиеттің қоғамдық қызметінің мәнін қазақ әдебиеттануында ең бірінші Ыбырай Алтынсарыұлы ұсынса, оны Абай қалыптастырғаны мәлім. Ақын өлеңнің басты жолдарында ұрандап, қысқа, нақты, ұмытылмайтындай етіп шегелеп берген: Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы, Қиыннан қиыстырар ер данасы. Әдебиеттің қызметі, көркем шығарманың әсері қандай? деген сауалға Абай былай деп қайырады: «Құлақтан кіріп, бойды алар, Жақсы ән мен тәтті күй. Көңілге түрлі ой салар, Әнді сүйсең, менше сүй...». «Көңілге түрлі ой салар»,

«Дүние ойдан шығады» жолдарында әдебиетші Абай көркемсөздің ерекше әсерін тіршіліктің, ғаламның, адамдықтың сырын түсіндіруге бағышталғанын осылай алға тартады.

Әдебиетші Абай осы ретте көркемсөз өнерінің тағы бір құдіреті туралы айта кетеді. Яғни көркем шығармашылықтың өз заңдылықтары бар, жазушы, ақын соған тәуелді, сондықтан ол көркемдік ақиқатына бағынуға мәжбүр, себебі асыл сөздің өз «заңдары» бар: Өзгеге, көңілім, тоярысың, Өлеңді қайтіп қоярысың? Оны айтқанда толғанып, Іштегі дертті жоярысың. «Өзімді-өзім ұмытып» Пушкиннің «Евгений Онегиндегі» баяндаушының: Татьянаның Евгенийді ысырып тастап, тез тұрмыс құруын түсінбей қалдым, – деп таңғалуын еске салады. Татьянаның образы автордың әсерінен тыс өзінің даму логикасына бағынғаны осыдан аңғарылады. Әрине, бұл – шынайы көркемдік әлемі, себебі әр кейіпкердің өзіне тән сөздері қалыптасқан, істері дамыған. Автордың кірісуімен емес, оның тікелей араласуынан тыс. Кейіпкерлердің сөздері автордың әдеби, дұрыс, үлгілі тілінен ерекшеленіп тұруы да сондықтан. Әрине, бұл да әдебиетші Абайдың шынайы көркемдік әлем туралы түсінігі екені анық. Әдебиеттану осындай шынайы көркемдікті зерттейді, оның ішкі сырын насихаттайды. Әдеби шығарманың өмір шындығымен қатар, әлемі, көркем, әсем болуы шарт. Ол туралы Абай Буало іспеттес, бірақ қазақша нақтылайды: Алыстан сермеп. Жүректен тербеп, Шымырлап бойға жайылған... Осы сегіз жол бір сөйлемді құрап тұр. Сөйлем күрделі болғанымен, сөздері жеңіл байланысып, бір-бірімен жарасып, ұштасып, өлең болып кете береді. Ең соңғы сөздерде ой түйінделеді.

Әдебиеттанулық түсініктерді әдебиетші Абай осылай нақтылап, өлең жолдарымен өрнектеп кеткен екен: Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін, Жоқ-барды, ертегіні термек үшін...

Отыз сегізінші қара сөзінде Абай: *«Әуелі адамның адамдығы – ақыл, ғылым деген нәрселерімен»*, – дейді. Ал *«Ғылым – Алланың бір сипаты»* екенін ескеруді басты мақсат деп санайды. Сонымен бірге *«Әрбір ғалым хакім емес, әрбір хакім ғалым»*. *«Растың бір аты хақ, хақтың бір аты Алла»*, – деп ақиқатты айқындайды.

Көркемсөздегі ақыл, қайрат, жүрек, ғылым айтысы Абайдан кейінгі әдебиеттануда дами түсті. Абайдың әдеби, ғылыми зерттеушілік ой-пікірлерін оның өлеңдерінен, қарасөздерінен осылай анықтап алу – бүгінгі қазақ әдебиеттануының басты мақсаты екені де айқын. «Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін», «Біреудің кісісі өлсе, қаралы – ол», «Өлең – сөздің патшасы», «Өзгеге, көңілім, тоярысың» атты өлеңдерінде Абай өлең құрылысының сырын ашып

Алаш әдебиеттануы

береді. Мазмұн мен түрдің үйлесуін, сөзді қолданғанда, арнайы білім мен талғамның болуы шарт екенін әдебиетші Абай осылай өлеңмен жырлады. Әдебиетші Абай өзінің поэзиясында өлеңнің өнер екенін дәлелдеді, оның әлеуметтік қызметін алға тартты. Өлеңге білім мен ілімді сыйғызды.

Мазмұнды түр деген бүгінгі әдебиеттанудың парадигмасын өлеңмен қазақ тілінде түсіндіріп берді. Стильді келесі сөздермен анықтайды: «Бөтен сөзбен былғанса сөз арасы, Ол – ақынның білімсіз бейшарасы».

Тәуелсіз кездің әдебиеттанушысы Жандос Смағұлов бұл өлеңдерді «поэзиялық үлгіде жазылған теориялық трактат» деп дұрыс баға берген. Бұл пікірмен келіспеу мүмкін емес.

Абайдың «Ғақлиясы» – әдебиеттің мазмұны мен міндеті, қандай мәселелерді зерттеуді қажет етеді деген сауалдарға толық жауап беретін туынды екені де түсінікті. Көркем туынды оқырманға қалай әсер етуі керек? Шынайы көркемсөз тууына не әсер етеді? Бұл ретте Абай былай деп ағынан жарылады: *«Өзгеге, көңілім, тоярсың, Өлеңді қайтіп қоярсың. Оны айтқанда толғанып, Іштегі дертті жоярсың».*

Аристотельдің поэтикасындағы әдебиеттің мимесис категориясының, яғни көркем, асыл сөздің адам жанына тигізетін әсері, оның тазаруына ықпал етуін Абай осылай қазақшалап бейнелейді.

Көркемсөз оқырманның «іштегі дертіне» әсер етіп, оны қозғай алмаса, онда міндетін атқармағаны. Абайдың әдебиеттанулық ойларын тұңғыш талдаған А.Байтұрсынұлының «Қазақтың Бас ақыны» атты зерттеуінің мәні зор. XX ғасыр басындағы әдебиетшілер осы тұжырымдарды алға тартып, совет кезіне дейін қазақ әдебиеттануын қалыптастырып берді. Оған дәлел 1926 жылы жарық көрген «Әдебиет танытқыш».

Ресейдегі ұлттық ғылыми-теориялық ой-пікірдің өріс алуына себеп болған В.К.Третьяковский мен Н.В.Ломоносов саналса, сонау әл-Фарабиден басталатын қазақ әдебиетіндегі ұлттық сөз өнерінің табиғатын түсіндіретін, оның негізгі міндеті мен шарттары, тегі мен түрі, айтушы мен тыңдаушы, т.б. категориялардың анықталуы тұңғыш рет Абай өлеңінің мәтінінде айқындалды. Қазақ әдебиеттану ғылымының қалыптасып дамуына Абайдың әдеби-теориялық ұғымдары тікелей әсер еткені аян. Оған дәлел тағы да А.Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышы».

Осы ретте Шоқанның: *«Өлең төрт жолдан құралады, алдыңғы екі жолы мен төртінші жолы силлабикалық жүйемен бір ырғаққа*

ұйқастырылады, үшінші жол ұйқаспайды» деген сияқты теориялық тұжырымдары қазақ өлең құрылысының алғашқы үлгісі екенін мойындауымыз қажет. Ш.Уәлиханов айтыстың ерекшелігін, оның суырыпсалмалық өнерін, халық мұрасын ауызша ұрпақтан-ұрпаққа тікелей жеткізу мәселесін тұңғыш айтқан әдебиетші екенін де есте сақтау қажет.

Ғалым «Жоңғария очерктері». «Халық поэзиясының түрлері». «Қырғыздар туралы жазбалар» атты еңбегінің «Сөз өнері» атты тарауындағы ертегіші, өлеңші, жыршы, жырау, ақын терминдерін бір-бірімен салыстыра қарастырып, ерекшеліктерін алғаш рет анықтады.

Өлең құрылысының зерттеушілері Қ.Жұмалиев, Е.Ысмайылов, З.Ахметов, З.Қабдолов өз зерттеулерін Шоқаннан бастайтынын да білеміз яғни өлең туралы алғашқы теориялық тұжырымды Шоқан айтқаны белгілі.

Шоқанның еңбегі ғылыми айналымға 1904 жылдан бастап енгенін ескерсек, оның қазақ ұлттық әдебиеттануына әсері болғаны сөзсіз.

Абай мен Ыбырай әдебиеттің өнер екенін дәлелдеді, жазба әдебиеттің негізін салды. Абай өз өлеңдерінде қазақ тілінде тұңғыш әдеби-теориялық «пән сөзін» (А.Байтұрсынұлы) жүйелеп берді. Екеуі де әдеби істерімен, аудармалары мен шығармалары арқылы қазақ әдебиеттануына мысал, әңгіме, новелла, баллада, поэма, қарасөз, өлең, т.б. жанрлық түрлерді қалыптастырды. Абай қазақ өлең құрылысында реформа жасаса, Ыбырай әдебиеттің тәрбиелік мәнін, оның тәлімдік әсерін дәлелдеді. Абай өзінің жаңаша әдеби-теориялық көзқарасын өлеңдерінде жүйелеп, есте қалардай нақыштап берді.

Қазақтың ХІХ ғасырдың екінші жартысындағы баспасөзінде әдеби-сыншыл ойлар өріс алуы да түсінікті. «Түркістан уалаятының газеті». «С-Петербургские ведомости», «Акмолинские ведомости», «Дала уалаяты газетіндегі» А.Құрманбаевтың, М.Ибрагимов, Т.Сейфуллин, А.Әбдірахманов, Б.Әдіков, М.Ж.Көпей, Ж.Айманов, Ж.Тұрақов, Ы.Шүленбаев, М.Жанайдаров, М.Ботпай, Ш.Ибрагимов, Б.Дауылбаев, Т.Сейдалин, С.Жантөрин, М.Бабажанов, Х.Сенгірбаев, А.Шонаев, Е.Наурызбаев, О.Әлжановтың, Р.Дүйсенбаевтың, Д.Сұлтанғазиннің, т.б. тіл мен әдебиет туралы мақалалары осыған арналған. (А.Құрманбаев «Қазақ тілі хақында», Д.Сұлтанғазин «Біздің қазақ тілі туралы бес-алты сөз», «Қазақ тілінде жазу турасында» және т.б.). Ғалым Т.Кәкішев А.Құрманбаевтың «Дала уалаяты газетіндегі» Ы.Алтынсариннің «Кел, балалар, оқылық!», «Жаз» өлеңдерін «Қазақ өлеңі мен поэзиясының тамаша үлгісі» деп бағалаған. Д.Сұлтанғазин сол кездегі қазақ поэзиясындағы екі бағытты атады. Шортанбай мен

Алаш әдебиеттануы

Дулаттың заманнан түңілуі, Абай мен Ыбырайдың келешекке сеніп, өнер-білімге, ғылымға шақыруын алға тартады.

Осының бәрі ұлттық әдебиеттануымыздың бастаулары екеніне күмән тумауы керек.

Абайды, Ыбырайды, Шоканды оқыған Алаш арыстары ХХ ғасыр басында қазақ әдебиеттануын ғылым ретінде қалыптастырды. Олардың осы арнадан сусындағаны да заңдылық.

Абай, Ыбырай, Шоқанның қазақ әдебиеттануына қосқан әдеби-теориялық үлестері арнайы зерттеуді қажет ететіні де сондықтан.

1. Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы. Бірінші том. Алматы: Алаш, 2003.
2. Ахметов З. Абайдың ақындық әлемі. Алматы, 1995.
3. Нұрғазин Т. Абай және орыстың классикалық әдебиеті // Абай тағылымы. Алматы, 1986.
4. Сағди Ф. Абай // Абайды оқы, таңырқа. Алматы, 1993.

II. XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТТАНУЫНЫҢ КӘСІБИ ҚАЛЫПТАСУ КЕЗЕҢІ (1905 – 1937)

Тәуелсіздік кезеңде қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы қайта қаралып, жаңадан жазылды. Бұл сала енді ғана өз табиғи жүйесіне түскендей. Ендігі мақсат әдебиеттануды совет кезіндегі идеология таптығынан аршып алу. Совет кезіндегі жыраулар поэзиясы мен Сүйінбай, Абай, Жамбыл, Кенен, Майлықожа, Мәделі қожа, т.б. мәтіндерін редакциялау арқылы жасалған қиянат өз қалпына енді келді.

Әдебиеттану: әдеби сын, әдебиет тарихы, әдебиет теориясынан тұратыны белгілі. Қазақ әдеби сыны XX ғасыр басында туып, сол кездегі әдебиеттің дамуына тікелей әсер етті.

XX ғасыр басындағы қазақ баспасөзіндегі әдеби мақалалар өткен ғасыр соңындағы дәстүрді жалғастырды. Осы орайда ұлттық әдеби көсемсөз (А.Байтұрсынұлы) саласы да ерекше дамыды. XX ғасыр басындағы әдеби көсемсөз әдебиет сынын тудырып, көркем әдебиеттің дамуы, әдеби үдеріс пен оны зерттеу мәселелерін алға тартты. Көркем әдебиеттің жанрлық түрлері орнығып, поэзия, проза, драматургия жаңа ізденістерді дамытты. Әдеби жинақтарда ауыз әдебиеті үлгілері мен мұралары жарияланды. Бұл басылымдар туралы әдеби пікірлер де жүйеленді.

Кітап шығару ісі алға басты. XX ғасырдың алғашқы жиырма жылында бес жүзге тарта кітап жарық көргені белгілі. Бұлардың ішінде ауыз әдебиетінің үлгілері, діни сюжеттегі көркем туындылар, киссалар, әдеби жинақтар, әліппелер мен оқу құралдары, көркем туындылар, әдебиеттанулық зерттеулер бар еді. Сондай-ақ, Әбу Әли ибн Сина, Қожа Ахмет Йасауи, Шортанбай, Ш.Уәлиханов, Ы.Алтынсарыұлы, А.Құнанбайұлы, М.Мөңкеұлы шығармалары баспадан кітап болып шықты.

«Айқап» журналы мен «Қазақ» газеті тілдің тазалығы, ауыз әдебиеті үлгілері шыққан оқулықтар мен аталған кітаптарға сыни мақалалар жариялау арқылы кәсіби әдебиеттанулық ой-пікірлерді орнықтырды. Бұл құбылысқа себеп болған қазақ тіл біліміне арналған арнайы оқулықтардың сыншылдық ой-пікірлері еді. Осы кезде М.Нұрбаевтың «Қазақша әліппе»: «Ғалия» медресесі шәкірттері шығарған «Әліппе яки төте оқу»: Қ.Қожықовтың «Әліппе»: М.Кәшімовтың «Ақыл кітабы» (1903), «Әдеп», «Үгіт» (1907); М.Малдыбаевтың «Қазақша ең жана

Алаш әдебиеттануы

әліппе» (1910); А.Байтұрсынұлының «Тіл құралы» (1915), «Оқу құралы» (1912, 1914, 1915); М.Дибердиевтің «Қазақ балаларына қираэт кітабы» (1910); А.Аңдамасовтың «Қазақша оқу кітабы» (1912); Т.Жомартбаевтың «Балаларға жеміс» (1912); С.Көбеевтің «Үлгілі бала» (1912) атты оқу құралдарының шығуы қазақ тілінің қолданылуы мен әдебиетті танытуға ерекше назар аударды. Ы.Алтынсарыұлының «Хрестоматиясы» көркем мәтіннің тәрбиелік сипатын, оның балаларға түсінікті жазылуын талап етті. ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиеттануындағы зерттеушілік ойдың дәрежесін М.Сералиннің «Шахнамадан» аударған «Рүстем–Сұһрабқа» жазған «Сөз басы» ғылыми мақаласы көрсетеді. Әдебиетші Фирдоусидің өмірі мен шығармашылығын, дастан туралы өз көзқарасын білдіріп, бұл классикалық мұраның жазылу тарихын, оның басқа тілдерге аударылуы мен зерттелуін де сөз етеді. Әдебиетшінің тек аудармашылықпен шектелмей, оның барысында ғылыми мағлұматтар игергенін көреміз. М.Сералиннің бұл ғылыми жұмысына Т.Кәкішев пен Ж.Смағұловтың еңбектерінде ерекше назар аударылған (Т.Кәкішев «Сын сапары», Ж.Смағұлов «Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы»). Әдебиеттану ғылымының аяғынан тік тұруына, оның жетілуіне осындай талдаулардың қажет болғаны сөзсіз.

Әдебиеттанудың тұңғыш мақалалары әдеби-тарихи, әдеби-теориялық пікірлерді алға тартты. Ғасыр басындағы жаңа қоғамдық ой-сана бұл мәселелердің анықталуына ықпал етті. ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиеттануында «ескі» және «жаңа» өлең туралы мәселе көтерілді. Қазақ сөз өнеріндегі ата-бабалардан келе жатқан бұрынғы «Зарқұм», «Сал-сал» сияқты туындылар, «керекті-керексіз сөздің бәрін өлең қылып терген, кейіп жоқ, келісім жоқ» деп, көбі сынға ұшырап, «үлгілісі Абай салған жол» деген пікір үстем болды. Бұл пікір «Айқап» (1913, № 13, 14) бетіндегі *С.Торайғыровтың* «Қазақ тіліндегі өлең кітаптары жайынан» атты мақаласында айқындалды.

Ғасыр басындағы әдеби бағыттағы ой-пікірлер тек арнайы әдеби сын емес, баспасөз бетіндегі ғылыми-публицистикалық сипаттағы мақалалар да халық тарихына қатысты аңыздар мен шежірелеріне, халықтың сөз өнерінің үлгілеріне жүгінуге мәжбүр болған. Қазақ тарихы туралы жазғанда, оның мәдениеті мен әдебиеті туралы айтпау мүмкін емес екені де түсінікті. *Ж.Смағұл* айқындағандай: «Айқап» журналындағы К.Бәтешұлының «Қазақ шежіресі» (1911, №3); С.Ғаббасовтың «Тарих қазақ жайынан» (1915, №14, 15); Қазақұлының «Ғылым бабы» (1911, №1); Қ.Жастабановтың «Тағы да қазақ жері жайынан» (1912, №4–6; Д.Қашқымбайұлының «Кел,

қазақ, ел болайық!» (1911, №6); Ғ.Мұсанын «Қазақ жайынан» (1913, №13–17); «Тарих» (1914, №4.5); М.Сералиннің «Қай заман қазақ Россияға қараған?» (1911, №1). «Қазаққа тарих керек пе?» (1912, №7); М.Ж.Көпеевтің «Туысқан бауырларыма бір насихат» (1912, №7.8); «Қазақ» газетіндегі М.Дулатұлының «Алаш не сөз» (1913, №15). «Тарихи жыл» (1917, №212); Ғ.Мусинның «Жетісу қазақтары жайынан» (1914, №58); Түрік баласының «Қазақта муфтилік мәселесі» (1913, №11). «Тарих жайынан» (1913, №2–9); Ә.Бөкейханның «Шәкәрімнің түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі» (1: 125) атты мақалаларындағы әдеби-тарихи мәліметтер ұлттық әдебиеттануға, оның кәсібиленуіне зор үлес қосты. Сондықтан қазақ әдебиеттануының негізгі бағыты осындай мәдени тарихилық қағиданың аясында қалыптасты. Себебі, қазақ әдебиеттануының сол кездегі ғалымдары тарихшы-этнограф, әдебиетші-сыншы, мәдениеттанушы-көсемсөз шебері болғаны белгілі.

Ұлттық әдебиет, оның сол кездегі сыны, өткен тарихы туралы пікірлер оқу-ағарту мен оқулықтар жазу, қазақ тілінің тазалығы мен емлесі туралы мәселелерді көтерумен ұштасты. «Айқапта» Х.Уәлиолланың «Тіл сақтаушылық» деген мақаласында: «Қазақ халқы тілге, әдебиетке кедей емес, бірақ басы қосылып құралмағандықтан білімсіз самарқау жатыр» деп, әдебиет тарихын зерттеу мәселесін тезірек қолға алу керектігін көтереді. *Ғұмар Қараш* «Тіл-әдебиет» мақаласында әдебиеттің орны мен мәнін алға тартып, оны таныту істерін жетілдіруді меңзейді: «Тіл-әдебиет бір миллият үшін әлбетте керек. Оның керектігі турасында жазылмақ сөздердің бәрінде бұл орында жазып бітіру мүмкін емес... Біздің де өзімізге айырым тіл-әдебиетіміз әлбетте бар. Жоқ болса, оны болдыруға, көміліп жатқан мол қазынаны дүниежүзіне шығаруға, үлкен-кіші, баршамыз да борыштымыз һәм міндеттіміз» (Айқап. 1912. № 10) (1: 126). Аталған мақаладағы: «Тіл-әдебиет бір миллияттің жаны һәм рухы. Әдебиеті болмаған миллият – тілі шықпаған жас бала. Тіл-әдебиет дүниедегі барлық бақыт сығадаттың, ғылым-өнердің, дін уа мәдениеттің асылы» (1: 126) деген пікір қазақ ұлт әдебиеті тарихын тануының жаңа сатыға көтерілгенінің айғағы. Ғ.Қараш осы орайда: «Бізде әдебиет бар ма? Бар болса, ол қандай?» деген сауалдарды батыл көтереді.

Абайтанудың ірге тасын қалаушы *Ә.Бөкейханның* әдебиеттанулық мұрасының құндылығы сөзсіз. Арнайы зерттеулер мен хаттарындағы пікірлері әдебиетшінің сол кездегі озық көзқарастың иесі екенін көрсетеді. Өз ұлттық әдебиетіне жанашыр ғана емес, оның

Алаш әдебиеттануы

білікті маманы бола білген Ә.Бөкейханның ғылыми дәлелденген ой-пікірлерінсіз бүгінгі қазақ әдебиеттануын елестету мүмкін емес.

Әлихантану тек Тәуелсіз кезде ғана қолға алынды. Замандастары Алаш арыстары бастап берген әлихантану: Хасен Оралтай, М.Базарбаев, М.Қойгелді, Р.Нұрғали, С.Аққұлұлының зерттеулерінде дамытылды. Өткен ғасыр басындағы әдебиеттанулық ойдың назары ең алдымен Абай шығармашылығына бұрылды. Әдебиет тарихын зерттеу жыраулардан басталса, жазба әдебиеттің басында тұрған «Қазақтың Бас ақыны» (А.Байтұрсынұлы) екені бірден мойындалды. Әдебиеттану Абайдың шығармашылығын насихаттап, ол салған жолдың өркендеуін алға тартты.

XX ғасыр басындағы Абайтанудың бастаулары болып саналатын алғашқы зерттеулер ұлт әдебиеттануының да негізгі сипаттарын дәл анықтап берді. Ғасыр басында «Айқап» бетінде Х.Уалиолла, Ғ.Қараш мақалаларында әдебиеттің мәселелері кеңінен қойылды. Ғ.Қараш «Тіл-әдебиет» атты мақаласында: «Тіл-әдебиет бір милләт үшін, әлбетте, керек. ...Көміліп жатқан мол қазынаны дүниежүзіне шығаруға, үлкен-кіші баршамыз да борыштымыз һәм міндеттіміз» (1: 126) деп, әдебиеттің өмірдегі орнын анықтап береді, оны насихаттауды алға тартады. Мақаланың басты мақсаты: «Бізде әдебиет бар ма? Бар болса ол қандай?» деген сауалдарға жауап.

XX ғасыр басындағы әдебиеттанудың басты тақырыбы – Абай шығармашылығы, оны талдау арқылы насихаттау болды. Абайдың әдебиеттанулық пікірлері қазақ әдебиеттануының негізгі бағытын анықтап берді. Абайтанудың бастаулары саналатын мақалалар ұлт әдебиетін тану екені түсінікті. 1909 жылы Петерборда *Кәкітай Ысқақұлының* Абайдың өлең жинағына жазылған «Абай (Ибраһим) Құнанбайұлының өмірі» мақаласы жарық көрді. Бұған дейінгі Мүрсейіт қолжазбалары мен газеттерде тарап жүрген Абай шығармалары жаңа қазақ әдебиетінің көшбасшысы екені нақтылана түсті. Аталған мақаланың орысша нұсқасы Ә.Бөкейханның аударуымен «Абай Құнанбаев» (некролог) 1905 жылы «Семипалатинский листок» газетінде жарық көрді, кейін 1907 жылы Орыс Географиялық қоғамының Батыс Сібірлік бөлімінің «Записки Семипалатинского подотдела» деген жинағында басылды. К.Ысқақұлы ақынның өмірбаяны, ататегі, әлеуметтік ортасы туралы мағлұматтармен бірге ақын поэзиясының сыншыл реалистік бағытта екенін, сондықтан ол XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетіне үлгі бола алатынын атады.

Ә.Бөкейханның орыс тіліндегі мақаласында әдебиетші осыған

қоса Абайдың дін жөніндегі өлеңдеріне түсініктеме береді, оның жаңашылдық сипатын ашып, табиғат лирикасы Еуропа ақындарының дәрежесінен кем емес екендігін анықтады. Әдебиетшінің мақаланы орысша жазуы да тегін емес, басқа елдерге Абайды таныту қажет екенін ол сол кезде қолға алды.

Ә.Бөкейхан осы мақалада ғылыми ойдың дамуын да түсіндіріп кетеді: «Абаем переведен на казахский язык «Евгений Онегин», особенно в степи популярностью пользуется «Письмо Татьяны», для которого тот же переводчик сочинил мотив. В 1899 году в Кокенской волости казахский певец Адылхан предложил нам послушать «Письмо Татьяны»... В тот же вечер Адылхан, знающий много оригинальных стихов Абая, спел нам несколько его переводов из Лермонтова, пояснив при этом, что Лермонтов был недоволен жизнью, а Пушкин относился к ней как мудрец» (2: 309).

С.Торайғырұлы *«Қазақ тіліндегі өлең кітаптар жайынан», «Өлең һәм оны айтушылар»* мақалаларында Абай жолы, Абай өнегесі бар екенін алға тартқан («Айқап, 1913). А.Сегізбаев «Халық һәм әдебиет» («Қызыл Қазақстан», 1922, №11) мақаласында: *«Абайдан бұрынғы ақындар мен Абайдан соңғы ақындарды салыстырсақ, Абайдан соңғы ақындардың сөзі тіпті басқа түрге кірген. Оған себеп Абай кейінгі ақындарға жөн сілтеп, бетін түзеген»* (1: 131–132).

Абай шығармаларын таныту, оны әдебиеттің «пән тілінде» түсіндіру ХХ ғасыр басындағы зиялы қауымның басты ғылыми мақсаты болды. Бұл мақалаларда әдебиеттану ғылымының нақты мәселелері көтеріліп, әдеби-теориялық тұжырымдар, әдебиеттің тарихи негіздері қарастырылған. Бұл зерттеулердің басты ойы Абайдан үйренуге шақыру, оның қазақ әдебиеті үшін үлгілі шығармашылығының қырларын айқындау.

Ә.Бөкейхан мен Кәкітай Ысқақұлы ең алғаш Абайдың өмірбаяны мен ақындық өнердегі басты ерекшеліктері мен орыс және осы арқылы Еуропа әдебиеттерімен қарым-қатынасын алғаш саралап, Абай кітапханасының да жайын анықтап берген. Кәкітай: «Абайдың ақындығына ерекше эсер еткен 1880-жылдардағы озық ойлы орыс әдебиеті», – деп қадап айтты. Бұл тұңғыш өлеңдер жинағынан бұрын Абай атымен басылым көрген ақынның бір топ өлеңдері Уфа қаласында шыққан Зейнелғабиден ибн Әміре әл Жауһари әл Омскаяуидің «Насихат қазақиясы» (1909). Мұнда Абай өлеңдерін қазақ поэзиясының жақұты деп бағалап, өлеңде мазмұн мен түр бірлігіне Абай танымы тұрғысынан талап қойылды: «Өлеңнің іші алтын, сырты күміс болып, үлгі өрнекпен толы болсын».

Алаш әдебиеттануы

Тәуелсіздік кезінде М.Мырзахметұлы шығарған Алаш абайтануы «Абайды оқы, таңырқа...» (1993) атты жинақта топтастырылған: Ә.Бөкейхан «Абай (Ибраһим) Құнанбаев» (Семипалатинский листок. 1905. №250). К.Ысқақұлы (Абайдың 1909 жылы Петербургте жарық көрген кітабына алғы сөзі). А.Байтұрсынұлы «Қазақтың Бас ақыны» (Қазақ. 1913. №40, 43). М.Дулатұлы «Абай» (Қазақ. 1914. №67). Ж.Аймауытұлымен М.Әуезовтің «Абайдың өнері һәм қызметі» (Абай журналы. 1918. №2. «Екеу» деген бүркеншік атпен). М.Әуезовтің «Абай» («Қоңыр» деген бүркеншік атпен 1922 жылы «Шолпан» журналының 4–5-сандарында. І.Жансүгіров Ташкенде шыққан «Абай кітабы» (өлеңдер жинағына рецензиясы) (1922) «Тілші» газеті. 1923. 8 мамыр). М.Жұмабай «Алтын хакім Абайға» (1912). Т.Шонанұлы. «Абай кітабын бастыру керек» («Ақжол». 1921. №69). Н.Төркүлов «Әдебиетімізге көз салу» (Қазақ. 1916. № 164). Ғ.Сағди «Абай» (Ақжол. 1923. № 335). Дж. Кеннан «Абайдың орыс достары» // Дж. Кеннан. Сібір және жер аударылғандар. 1906. З.Әміре «Әдебиет қазақия яки қазақтардың тіл өнері» (Уфа. 1909). А.Белослюдов «Абай жүрген ізбенен» (1985) Н.Рамазанов «Абай Құнанбаев» орыс тілінде («Әлшархият» (Восточный сборник в честь А.Н.Веселовского.). Мәскеу. 1914. 224–227-бб.).

«Таныстыру» поэмасында (1918) *С.Торайғыров* Абайға былай деп баға берген: *Абай дейік, биік бұлтқа жетті. Аз ілімі жетуіне жәрдем етті. Алты алашқа атағы айқындалып. Сүйікті, тағзым мінді, суретті.*

Абай поэзиясының асқақ қуаты мен эстетикалық болмысын терең аңғарған С.Торайғыров Абайды бұрынғы өткен көне заман ақындарымен салыстырып: Оларды қоя алмаймыз Абаймен тең. Себебі, оқымаған, білімі кем. – Туыс талант Абайдан жиырма есе. Олардың артығы бар дей алам мен (С.Торайғыров. 2 т. шығармалар жинағы. 1-том. 1993. 159-б.) деп, олардың басты кемшілігі өмір шындығы ақиқатын бере алмауында, – деп тұжырымдаған. С.Торайғыров Абай салған тіл тазалығы, ақындық тілдегі көркемдік күдірет пен өлең құрылысының ерекшелігін атап көрсеткен. С.Торайғыровтың бұл ойы былай деп нақышталған: *«Ер Тарғын», «Қобыландыны» оқып байқа, Абайды оқы, таңырқа, басың шайқа. Ақындықтың қуаты есіңді алып, Бас алмастан оқырсың қайта-қайта».*

Ақын өзін Абайдың ақындық, әдебиеттанулық дәстүрін дамытушысы деп санағаны белгілі. Абай шығармашылығының теориялық негізі *А.Байтұрсынұлының* 1913 жылғы «Қазақ» газетінде жариялаған «Қазақтың Бас ақыны» атты зерттеуі болып табылады.

Әдеби еңбектің атауында тұрған тұжырым толығымен дәлелденеді. А.Байтұрсынұлы Абай өлеңдерімен 1903 жылы Мүрсейіт қолжазбасы арқылы танысқан екен. Абай неге қазақтың бас ақыны екені талдау арқылы дәлелдене түседі.

А.Байтұрсынұлы – қазақ балаларының ана тілінде сауат ашуына нақты мүмкіншіліктер тудырған бірден-бір ғалым. «Ана тіл» деген терминді де өзі ұсынғанын біз естен шығармағанымыз жөн. А.Байтұрсынұлының «Әліпбиі» мен «Оқу құралы» тұңғыш әліппеміз болса, оның бірнеше рет қайта басылуы сол кездегі білім беру жүйесі үшін қажет құндылыққа айналғаны анық.

Теоретик А.Байтұрсынұлының таза ғылыми зерттеулермен шектелмей, оның күнделікті сұранысты өтейтін оқулықтар жасау арқылы да пайда әкелуге мән беруі яғни сол ізденістердің нәтижелерін қолданыстан шықпайтын өміршең оқулықтар арқылы қалың бұқара игілігіне асыруы – білім беру саласындағы тамаша іскерліктің үлгісі. Ғалымның араб таңбаларын қазақ тілінің фонетикасына сай қолданған жүйелі графикасы 1924 жылы ресми қабылданған. Өзге түркі халықтары (қырғыз, әзірбайжан, т.б.) да оны тұңғыш үлгі ретінде пайдаланды. А.Байтұрсынұлы ұсынған «жаңа емле» төте жазу 1913 жылдардан бастап медреселер мен қазақ-орыс мектептеріне де енгізілді.

«Ұлт тіліне лайықталып реформаланған араб таңбаларын латыншаға ауыстырудың тиімділігі жоқ» деген пікір айтқан А.Байтұрсынұлы бастаған зиялы топқа «ұлтшыл», «пантюркист», «панисламист», «советке қарсы» деген айыптар танылды. Араб жазуы тікелей ислам дінімен байланыстырылып, ғалымның сан жылғы еңбегі жоққа шығарылды. Уақыт көрсеткендей, латын жазуының да тағдыры ұзаққа бармады.

А.Байтұрсынұлы: «Қазаққа керек оқу екі түрлі: бірі – мұсылманша оқу, бірі русша оқу», (3: 238) дейді. Ноғай, түрік, фарсы, араб тіліндегі кітаптардың оқуға негіз бола алмайтынын ескертеді. Осы ретте А.Байтұрсынұлы замандастарына басты мақсат қояды: «Оқу құралының ең ұлылығы – бала оқытатұғын кітап; оның жақсы болып, балалардың жанын қинамасына жазудың гәртібі болуы шарт». Қазақ әдеби тілінің де түп-тамырын айта кетеді: «Араб әліппесі қазақ арасына дінмен бірге таралған, сіңген, дінмен бірге байласқан әліппені алып тастап, басқа әліппені алдыру қиын жұмыс» (3: 240). Ғалым әдеби тілдің негізі карапайым халықтың тілі болуын да арнайы ескертеді. «Қазақша сөз жазушылар» (1913) атты мақаласында: «Қырық мысал», «Маса» турасында айтатыным: олар халық үшін

Алаш әдебиеттануы

жазылған нәрсе, халық айтуынша жазылған. Өз тілімізде шығарып емле түзегенше, халықтың айту ауданынан шықпаймыз» (3: 251).

А.Байтұрсынұлының араб әліпбиін жақтаған баяндамасы «пәнді мәселені қарауға» («Жаңа Мектеп» 1926, №7–8) арналған. Осы баяндамада А.Байтұрсынұлы араб жазуы туралы тарихи маңызы бар мәлімет береді: «Түрік жұртының 90%-ы баяғыдан бері араб әрпін пайдаланып келеді. Әрқайсысының араб әрпімен жасалған хат мәдениеті бар» (3: 254).

Әдеби терминдерге қатысты А.Байтұрсынұлы «Түрікшелер құрылтайы» атты мақалада өзінің «Пән сөздерінің жүйесі туралы, түрік тілінің пән сөздері туралы» баяндамасын талдап береді. Осы орайда ғалым терминдерге қатысты басты қағидасын түсіндіреді: «Пән сөздері жағынан басынан-ақ қазақ басқалардан бөлек тұтынуы, басқа түріктер әдебиет тілі араб, парсы сөздерімен шұбарланса, көркем болады дегендіктен, екінші, өз тілдерінен пән сөзіне лайық сөздер іздеуге ерініп, дайын пән сөздерді ала бергендіктен, түпкі ана тілі мен әдебиет тілі бөлектеніп, өз сөздерін жат сөздер жұтып, жойып жіберу дәрежесіне жеткен. Қазақ жат сөзге әуестенбей, пән сөздерін өз тілінен жасауға тырысты. Әдебиет тілі ауылдағы қазақтың хат білетін, білмейтін қайсысына да болса түсінікті болуын көздеді. Тіл арасына жік түсіп айырылмас үшін, жат сөздерді амалсыз болған жерде ғана алатын тәртіп қолданды. Ол тәртіп қазақ білімпаздарының тұңғыш тобында қабылданғаны айтылды» (3: 270).

А.Байтұрсынұлы мәдениет, әдебиетті ғибратты ғылым ретінде танып, оның бүкіл адамзатқа тән мұра екенін одақтың 1-ші түркологиялық съезіндегі баяндамасында айқындап берді. «Первый всесоюзный тюркологический съезд» (26.II – 6.III.1926 Баку.) атты стенограммалық есебінде ғалым дүниежүзілік әдеби, мәдени ортаның міндетін айқындап береді: «Современная культура не есть создание какой-нибудь нации или расы, а результат совокупных усилий и навыков всего человечества». А.И.Веселовский, Н.И.Конрадтың әдеби байланыс қағидасы туралы пікірлерін А.Байтұрсынұлы қазақша түсіндіре кетеді: «В культуре каждой нации, кроме собственного творения имеются заимствования, и на смешение их культуры влияют их отношения, которые различаются с точки зрения дружественного и неприязненного. Заимствования бывают и при покорении одной нации другой, и при мирном общении народов друг с другом. При этом сходные формы религии, обычаев, нравственности, общественной организации, сродность наклонностей, инстинктов, психологии и т.д. облегчают процесс заимствований и смешения культур» (3: 279).

Орыс әдебиетшілері тек әдеби сюжеттердің көшуін, ауысуын меңзесе, А.Байтұрсынұлы дін, салт-дәстүр мен адами, имандылық түсініктерінің сұранысына да назар аударады. Ғалымның осы еңбегінде А.Байтұрсынұлы қазақ әдеби тілінің тағы бір қырын теориялық тұрғыдан түсіндіріп береді: «Благодаря принципу, охраняющему язык от варваризма, мы казахи, имеем в настоящее время единый казахский язык, т.е. наш язык не делится на язык народный и литературный, на говор простонародья и интеллигенции» (3: 383). Қазақ әдеби тілінің стилін А.Байтұрсынұлы осылай айқындап берді. Бұған себеп, басқа тілдерден келген терминдерді мүмкіндігінше қазақ тілінің айтылу тәртібіне бағындырып алу еді: «Все неказахские слова, не согласующиеся с природой казахского языка, точно должны подвергаться изменениям соответствию казахскому говору» (3: 283). Әдеби стиль, әдеби тіл, компаративистика, дүниежүзілік әдеби контекст туралы теориялық түсініктер ХХ ғасыр басында осылай айқындалған.

Әдебиет теориясы бізде қашан туды? Бұл сауалға бүгін дайын жауап бар ма? Осы орайда академик *З.Қабдолов* былай дейді: «Ахаң жоқта біздегі әдебиет теориясы басы жоқ кеуде секілді еді. Ал басы жоқ дене бола ма? Қайтейік, болады деп келдік... Бүкіл дүниежүзілік әдебиет теориясында «Арнау» деген бір-ақ түр шауып шықса, бұған «Шешендік сұрау» қосылып қана аздап ажарлануы мүмкін. Ал қазақ поэзиясында Ахаң осының үстіне үш түр (сұрай арнау, зарлай арнау, жарлай арнау) қосып, құбылтып, тотының түгіндей құлпыртып әкетеді. Әдеттегі дәстүр жалғастығының заңына орай осы үш түрлі арнауды әрқайсымыз өзімізше пайымдап, қисындап, кейде, тіпті қиыннан қиыстырып, біз де (Жұмалиев те, Ысмайылов та, Қабдолов та) кітаптарымызға кіргіздік. Бірақ, амал не, бұл жаңалықты тапқан Ахаң екенін кезінде ашып айта алмай, Қажекеңе сілтеме жасауға мәжбүр болдық...» (4: 72).

Қазақ өлең құрылысының теоретигі академик *З.Ахметов* «Әдебиет танытқыштын» құндылығын былай анықтады: «Әдебиет танытқышта» негізінен, поэтика, стилистика, өлең құрылысына қатысты мәселелер көбірек сөз болады. Автор үлкен тілші-ғалым болғандықтан, оның қазақ поэзиясының ерекшеліктерін осы мәселелерге байланысты тексеріп талдайтыны түсінікті. Автор поэзия тілінің бейнелілігін, сөз қолдану тәсілдерін мұқият зерттеп, тенеу, ауыстыру (метафора), алмастыру (метонимия), шендестіру, арнау, қайталақтау, дамыту, бүкпелеу секілді ұғымдарды әдеби термин ретінде қолданады. Сөйлемдердің синтаксистік топ болып бірігуін, «оралым», «қайшы оралым» деген сияқты түрлерін ажыратып

Алаш әдебиеттануы

көрсетеді. Қазақ өлеңінің ырғақтық құрылыс-жүйесін айқындай, бунақ, тармақ, шумақ ұғымдарын қалыптастырады» (5: 64).

Ұлтына, еліне, ғылымға, әдебиетке арымен беріліп, оған адал қызмет еткен А.Байтұрсынұлы еңбегінің Қазақ елі тарихында алатын орны айрықша зор екенін 26 жастағы замандасы М.Әуезов былайша тұжырымдапты: «Ақаңның бұрынғы айтқан сөзін әлі қазақ баласы ұмытқан жоқ, өлеңіндегі белгілі сарын әлі ескірген жоқ. Әлі күнге қазақ даласының күшті сарыны болып, Арқаның қоңыр желімен бірге есіп шалқып жатыр. Бұдан он-он бес жыл бұрын: Алаштың үмбетінің бәрі мәлім, Кім қалды таразыға тартылмаған? – деп Ақаң айтса, біз де осы күнде соны айтамыз. «Айналып келіп таразыға тартылған, сыннан өткен» деп Ақаңның ғана ардақты атын атаймыз...

Ақаң ашқан қазақ мектебі, Ақаң түрлеген ана тілі, Ақаң салған әдебиеттегі елшілдік ұран, «Қырық мысал», «Маса», «Қазақ» газетінің 1916 жылдағы қан жылаған қазақ баласына істеген еңбегі, өнер-білім, саясат жолындағы қажымаған қайраты – біз ұмытсақ та, тарих ұмытпайтын істер болатын» (7: 70). Бұдан артық айта алмаспыз. Бұл ұрпақ бірінің қадірін бірі біліп, бір-бірін сыйлап, бағалай білген. Бұл – шынайы иманды тектіліктің үлгісі екені сөзсіз.

А.Байтұрсынұлының жазықсыз жазаға ұшырап, айыпталуына орай, қайта құру кезеңіне дейінгі уақытта оның еңбектерін пайдалануға тыйым салынып, оның аты да аталмай, ілуде еске алына қалса, тек мансұқталумен келді.

Қазіргі өмірімізді Алаш арыстарынан мирас болған еңбектерсіз көзге елестетудің өзі мүмкін емес. Қазақ әдебиеті тарихы мәселелері М.Дулатұлының (1885–1935) «Уақыт» газетінде «Ибраһим ибн Құнанбаев» (1908, №383), «Қазақ» газетінде жарияланған «Қазақ ақыны» (1913, №9), «Абай» (1914, №67), «Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов» (1914, №71–77), «Хазірет Сұлтан» (1913, №16–17) атты әдеби мақалаларында қарастырылған. М.Дулатұлы Абай шығармашылығына берген жоғары бағасымен шектелмей, нақты орнын көрсетеді: *«Әдебиетіміздің негізіне қаланған бірінші кірпіш – Абай сөзі, Абай аты боларға керек. Абайға шейін қазақта қолға алып оқырлық, шын мағынасында қазақ әдебиеті дерлік бір нәрсе болған жоқ еді. Абайдың бізге қымбаттылығы сол. Бәлкім, мұнан кейін Абайдан үздік ақындар, жазушылар шығар, бірақ ең жоғарғы, ардақты орын – Абайдыкі, қазақ халқына сәуле беріп, алғашқы атқан жарық жұлдыз – Абай»* (8: 190).

Қазақтың жаңа жазба әдебиеті тарихын М.Дулатұлы Абай өмір сүрген дәуірден бастауды алға тартады. Мақала Абайдың өмірден

өткеніне 10 жыл толғанына байланысты жазылған. М.Дулатұлы Абайдың тұлғалығын Ломоносовтың атқарған ісімен салыстырады. «Орыста бірінші жазушы Ломоносов бір балықшының баласы. Онан кейін сан жүйріктер шығып жатыр, сонда да орыс әдебиетінің тарихында бірінші орын, бас бәйге Ломоносовқа арнаулы... Біз де Абайға сол көзбен қарарға керек. Абайдың есімін, сөзін өте құрметтеп, ұмытпастай басына белгі орнатып, құрметіне ізгі жайлар ашарға керек» (8: 191).

Осы мақалада әдебиетші М.Дулатұлы әдебиеттің мәні туралы былай дейді: «Абай сынды ақынның қадірін білмеу – қазақ халқының зор кемшілігін көрсетуге толық жарайды. Себебі, қазақтың басқа жұртпен үзеңгі қағысып, тең халық болып жасай алмауы тарихы, әдебиеті жоқтығынан. Тарихы, әдебиеті жоқ халықтың дүниеде өмір сүруі, ұлттығын сақтап ілгері басуы қиын. Тарихы, әдебиеті жоқ халықтар басқаларға сіңісіп, жұтылып жоқ болады» (8: 190). Соңғы сөйлемде әдебиетші М.Дулатұлы әдебиеттің қоғамдағы, ұлт тарихында атқаратын міндетін анықтап берген. Бұл қағида бүгін де өзінің өміршендігін дәлелдеп тұр, себебі М.Дулатұлы айтқандай: «Қай жұртта болса да оның жаны – әдебиет, жансыз тән жасамақ емес. Қайдан өрбігенін, қайдан өскенін, ата-бабалары кім болғанын, не істегенін білмеген жұртқа бұл талас-тартыс, тар заманда арнаулы орын жоқ. Сондықтан Абайдың аты жоғалуы, мұнан кейін шығатын Абайлар сондай ескерусіз ұмытылуы ықтималы қазақтың жоғалуымен, қазақ атты халықтың ұмытылуымен бірдей» (8: 190).

Осы жолда әдебиетшілердің міндеті не деген сауалға да нақты жауап береді: «Соның үшін ХХ ғасырдың таңында халқымыздың ұйқыдан азырақ бас көтеруі, жас әдебиетіміздің өсуі, белгілі кісілеріміздің тірлігіне һәм өлген соң да мәңгі ұмытылмастай болуы – біздің бірінші ескеретін борышымыз» (8: 190). Осы орайда М.Дулатұлы замандасы Ә.Бөкейханның әдебиеттанулық ісін айта кетеді. Әдебиетшінің 1905 жылы шыққан мақаласын атап өтіп: «1909 жылы Абайдың балалары һәм інілерінің разылығымен һәм Әлиханнның ыждаһатымен Абай кітабы Петербургте Бургаганский баспаханасында басылып шықты. Бұл күнгі қолымыздағы кітап сол бірінші баспасы» (8: 190). Абайды тану арқылы қазақ ұлты өзін таниды деген қағиданы алға тартқан М.Дулатұлы былай дейді: «Егер Абай қазақтан өзге жұрттардың бірінің ақыны болса, сегіздегі баласынан сексендегі шалына дейін түгел атына қанық, сөзімен таныс болар еді. Елі туғанына сүйсініп, өлгеніне тегіс күйінер еді. Опатына 10, 25, 50, 100 жыл толған сайын білетін жұрт

Алаш әдебиеттануы

ескеріп, мәтбұғаты қайнап, есімін мәңгіге шейін қалдыруға өшпес белгілер орнатып, құрметіне неше түрлі ізгі жайлар ашар еді» (8: 189–190). К.Ысқақұлы, Ә.Бөкейхан, А.Байтұрсынұлы, М.Дулатұлының әдебиеттанулық ойлары Гүлнар Міржақыпқызы Дулатова, Ү.Сұбханбердина, Т.Кәкішев, Ж.Смағұл, Ө.Әбдіманов, М.Әбсеметов, Қ.Сақ еңбектерінде арнайы зерттелгенін айта кету орынды.

«Алаш қозғалысы кең етек жайғанда (бұл да Әлихан кезені), зиялылар Абайға жан-жақты ағарған, ендігі жерде ұлтты жаңаша ұйыстыра алатын рухани тұлға ретінде қарады», – деп тұжырымдайды осы кезеңнің зерттеушісі Д.Қамзабекұлы (9: 222). Осы орайда, ХХ ғасыр басындағы қазақ зиялы әдебиетшілердің ұстанымы туралы Д.Қамзабекұлы былай дейді: «Әдеби-эстетикалық идеясын Ә.Бөкейхан В.Г.Короленконың «От» әңгімесін тәржімалағанда Нарманбет өлеңінен алған эпиграфпен дамытады. Ол үзінді мынау: Қуандым үйде жүріп күн шығар деп, Болса да бұлт бүркеу, жел қуар деп. Лирикалық қаһарман – оптимист. Ертеңіне сенеді. Табиғат құбылысын реттеген Жаратқан бәрін орнына келтіреді деп үміттенеді. Алланың үйлестіруін күтеді. Бұл – Алаш ойы, отаршылдықтан көз аспаған халық арманы» (10: 226).

1908 жылы татардың «Уақыт» газетінде жазылған «Ибраһим ибн Қунанбаев» атты мақаласында М.Дулатов Ресей оқырманын ақын мұрасымен таныстырады. Абайды елшіл ақын ретінде таныстырып: «Адамшылық ой-қиялы өте таза, ұлтжанды, елін-жерін сүйген кісі еді», (8: 31) – деп түйіндейді.

ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиеттануындағы ерекше орны бар тұлға – *Райымжан Мәрсеқұлы*. Оның 1915 жылы Семейдегі әдебиет кешінде сөйлеген сөзі «Қазақта» «Қазақ әдебиеті жайынан» атымен жарияланды (1915, № 112–113). Р.Мәрсеқұлы – Қазан мен Петербург университеттерінде оқыған заңгер. Алаш қозғалысына қатысқан, совет үкіметін қабылдамай, Қытай асып кеткені белгілі. Аталған мақалада әдебиетші Мәрсеқұлы қазақ әдебиеті тарихын үш дәуірге бөліп тануға шақырады: 1) Қазақтың ескі ауыз әдебиеті; 2) Алғашқы жазба әдебиеті туа бастаған кездегі ауыз әдебиетінің кері қайту дәуірі; 3) Жаңа әдебиет дәуірі. Әр дәуірді зерттеуші әдеби дамудың негізгі бағытына орай жүйелеген. Әдебиет ұғымын да нақтылайды: «Қазақта, қысқасынан айтсақ, *әдебиет* – «сөз» деген мағынада. Себебі, әдебиетшінің ойынша: «Сөздің сырты шырайлы, сынды болып, іші мағыналы, ойлы болса, сонда ол әдебиет болып табылады». Бүгінгі біздің «мазмұнды түр» деген парадигманы зерттеуші осылай анықтайды. Сондықтан Р.Мәрсеқұлы: *«Халықтың ойлаған ойын,*

нікірін білдіретін, мұңын, мұқтажын көрсететін – осы әдебиет. Бұл – жұрттың айнасы» (9: 238), – деп, өз түсінігін Ө.Бөкейханша нақтылай түседі.

Әдебиетшінің қазақ әдебиеті тарихын дәуірлеуі де құптарлық. Мәселен: «Бірінші дәуір – ескі замандағы қазақ арасына жазу тарамай тұрғандағы кез, ол заманда қазақ өз алдына тұрып, кең далада еркін дәурен сүріп, ойлауға уақыт кең, сөз сөйлеуге тіл еркін болған заман». Бұл қазақ даласының Ресейге әлі бағынбаған кезеңі. Бұл кезде бар қазақ «сөйлесе қалса, жай сөз қылып өлеңмен, жұмбақпен, пернемен сөйлескен», «сөз білген, өлең білгендер елге қадірлі болған, күй тарту бұ да сөзбен қатар жарыста жүрген өнердің бірі еді» (9: 238). Шешендік өнер мен суырыпсалмалық дәстүрдің ауыз әдебиетін дамытудағы әсері ашылады. Зерттеуші осы орайда Төле би, Қаз дауысты Қазыбек, Қаражігіт билердің айтқан сөздерін дәлел ете отырып, сол кездегі әдебиеттегі басты тақырып – халық даналығы мен тұрмыс-тіршілігі екенін атайды. Суырыпсалма дәстүрінде Орынбай, Кеншімбай, Болық ақын өлеңдері талданады.

Екінші дәуір – «жазудың қазақ арасына көбірек тараған заманы» Ресейге қарағаннан бастап Абайға дейінгі кезең. Бұл – күрес заманы, діни сарын мен шығыстық сюжеттердің басым болған кезі. Зерттеушінің ойынша: «Ұлттық әдебиеттің көркемдік тығырыққа тірелуі – қазақтың өз еркінен айырылып, отаршылдық саясаттың күшейе түсуінде», – дейді. Осы тығырықтан қазақ әдебиетін алып шыққан Абай екенін әдебиетші нақты талдаулармен дәлелдей түседі.

Бұл – қазақ әдебиеті тарихын тұңғыш дәуірлеу екені анық. Автор екінші дәуірдің (біз бүгін түріктік-шағатайлық әдебиет кезеңі дейтін) қазақ әдебиетіне оң болмағанын жасырмайды. Дін теріс түсіндіріліп, ислам құндылығын кір шалған тұс: «Түрлі-түрлі кітаптар таралып, тіл кітапшаға айналып, ескі сөздер жазбаға түсіп, мирас болып қалмай, бұрынғы тілге, бұрынғы жақсы сөзге жұрт жаман көзбен қарап, кітапшаны үлгі қыла бастаған». Осы ретте Д.Қамзабекұлының айтқаны да орынды: «Алайда ағартушылық кезеңінің тұлғасы Р.Мәрсеқұлы исламға, Орталық Азия мен Еділ бойында, Қырымда, т.б. жерлерде оны негіздеуге тырысқан түріктік-шағатайлық түсінікке И.Гаспринскийше қараған. Рас, Гаспринский: «Түрік жұрты үшін бір тіл болу керек», – дейді. Бірақ ол саф исламды ақылға, ғылымға негізделген оның ілімін қолдайды. Райымжанның: «Дұрыс емес» деуі қожа-молдалар көбейген сайын молайған», – деген сөзінің астарынан дінге емес, дін атын жамылған шала сауаттыларға қарсылығы анық байқалады» (9: 238).

Алаш әдебиеттануы

Мәрсеқұлының Абайды «жаңа жазба әдебиеттің көш басшысы» деуі – оның осы «кітапшылыққа» қарсы екенін аңғартады. «Қазақ әдебиетін көркейтіп, түрлендіріп, сөз қадірі кетіп бара жатқан уақытта сыртына өң беріп, ішіне жан кіргізіп, сөз қадірін танытқан осы Абай болды», – дейді әдебиетші (9: 239).

Үшінші дәуірдің басты ерекшеліктерін ғалым былай нақтылап береді: «Абай бұрын қазақта жоқ уәзіндерді (қалаулар) білгізді, неше түрлі мақаммен таныстырды, сөздерін, ойларын жұртқа мирас қылып қалдырды. Абайдың һәм Алтынсариннің өлеңдері қазақтан шыққан жас ақындарға үлгі болды. Сөз түзелді, үздік оңдалды» (9: 239). Мысал ретінде «Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы» мен Ыбырайдың «Өнер-білім бар жұрттар» өлеңдері талданады. Р.Мәрсеқұлы өткенді жоққа шығармайды, ол жаңа әдебиетке «өткеннен сабақ ал» деп әдеби дәстүрді алға тартады. Р.Мәрсеқұлының әдебиеттанулық концепциясы: әдебиеттің өз даму кезеңдері бар, оның тарихи негізі бар екені, мазмұн мен түр ұйқасы болуы шарт, себебі олардың үйлесуі шынайы көркем әдебиет тудырады. Ұлттық әдебиеттің көркемдік дамуының жаңа жолын көрсеткен Абай екенін әдебиетші анықтап берді. Әдебиетші Р.Мәрсеқұлының әдеби-эстетикалық концепциясы: ішкі мүмкіндікті толық пайдаланған, мазмұны мен формасы үйлесіп, көркемдікке ұмтылған әдебиет шын әдебиет дегенге саяды. Біз «ішкі мүмкіндік» деп атаған ұымға өткенге табан тіреу, елшілдік рухты жоғалтпау, қателіктен сабақ алу, т.б. кіреді» (9: 239). Әдебиетші Р.Мәрсеқұлы алғаш рет қазақ әдебиетінің бірнеше дәуірлерден тұратын даму тарихы барын ғылыми талдаулар арқылы осылай дәлелдеді. Бұл өте күрделі және тарихилық негізі бар көзқарас қазақ әдебиеттануында өз орнын алды.

Тарихилық негіз бұдан кейін де дамытылды. «Қазақ» газетінде «Н» деген автордың «Әдебиетімізге көз салу» атты ғылыми мақаласында көркемдік дамудағы әдеби байланыстың әсері, жанрлық жаңа түрлер мен жазу түрлерінің енуі, дәстүр мен жаңашылдықтың сабақтастығы заңдылық екені қарастырылды. Үлгі ретінде Еуропалық әдебиет дәстүрі ұсынылғанымен, ұлттық сипаттан айырылып қалмау жағы да нақтыланды. Осы орайда, Ә.Науаи, Ширази, Сағди, О.Хайямдардан үйрену арқылы өз әдебиетін дамытқаны, шағатай әдебиетіне араб, парсы әдебиетінің ықпалы болғаны алға тартылды. Бірақ еліктеу, жаңаға үйрену барысында ұлттық сипаттан айырылып қалмау ескертіліп, мысал ретінде осман-түріктердің еліктеуге бас ұрып, өз дәстүрлерін жоғалтып алғаны еске салынады. Автор қазақ әдебиетіне дәстүрді Еуропадан алуды ұсынады, себебі «Еуропа

мәдениетінің бар асылы – рух сыны – рух критицизмі – бұл бізді жүре алмайтын тұйыққа, шыға алмайтын шыңырауға алып кетпес. Еліктеуіміз өлшеуден шығып бара жатса, рух сыны бізді жаңа көзімізді ашып, қатарымызды көрсетер, Абай – әдебиетіміздің атасы, бұл жолдың қорқынышсыз, біздің үшін пайдалы екендігін сезіп, сол жолға бұрылды. Әйтпесе Абай үшін ғараб, ғажам (парсы) жолы ашық еді» (1: 139). Автор әдебиетші қауым алдына тек еліктеу емес, нақты мәселелерді де анықтап берді: «Ұлт әдебиетін майданға шығармақ үшін ең әуелі өз тұрмысымызды білмегіміз, үйренбегіміз, халық аузындағы әдебиятымызды жиып бір тәртіпке, белгілі сарынға салмағымыз, өз жұртымызды әр жақтан білмегіміз керек». Автордың теориялық негізі бар «Әдебиат әрқашан тұрмыспен берік байлауда болсын» тұжырымының мәні зор. Бұл зерттеулердегі әдебиеттанулық ойлар ХХ ғасыр басында іске асып жатты. Оған дәлел халық әдебиеті үлгілерінің жариялануы, оқулықтардың қолға алынуы, т.б. Мамандардың айтуы бойынша, ХХ ғасыр басында 322 кітап қазақ тілінде жарық көрген. Ол кезде әдеби кеш әдеби өмірге тікелей ықпал еткен. Сондай кешті (1 қаңтар 1916) Торғайда Жабаған Қосмұхамед жасайды. Бұл туралы газетте былай жазылған: *«Қосмұхамед отағасы шығып: «Әдебиет деген не нәрсе? Біздің қазақта қалай басталған? Бастап жол салушы кім? Бұрынғы ақындардан бастап келіп, ақырын Ыбырай марқұм Алтынсаринге әкеп тіреп: осы күнгі үлгі етіп ұстарлық адамдар – Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы, бұларға жас талапкерлерді қосып, мұнан соң да: әдебиетімізді гүлдендіруші осылар»* деп, бірнеше мысалдар келтіріп, әдебиетпен таныстырды» (9: 240).

«Айқап» журналында А.Байтұрсынұлының «Кітаптар жайынан» (1911, №1), Ғ.Мәмековтің «Өлең-жырларымыз туралы» (1914, №2), А.Баржақсиннің «Ашық хат» (1914, №5) мақалалары әдебиеттанулық мәселелерді батыл көтерді. Ә.Диваев пен М.Ж.Көпеев халық ауыз әдебиетін зерттеуге нақты бұрылыс жасады. Ә.Диваев өзі жинаған үлгілерді 8 топқа бөлді: Животный эпос (Үлгі сөздер); Былинный эпос (Дастандар), Сказочный эпос (Ертегілер); Легенды, сказания, предания (Аңыз әңгімелер); Пословицы и поговорки, загадки (Мақал сөздер мен мәтелдер, жұмбақтар); Демонологические рассказы; Свадебный ритуал (үйлену салты өлеңдері); Похоронный ритуал (Жерлеу салты өлеңдері). Ғалым ертегілерді 5-ке, мақал-мәтелдерді 50 тақырыпшаға жіктеген (1: 142–143).

Мәшһүр Жүсіп Көпей «Қара мес», «Қара кітап» атты қолжазбаларында осы істі дамыта түсті. Зерттеуші шығармаларды

Алаш әдебиеттануы

жанрлық сипатына байланысты жүйелеуді ұсынды, олар: *үлгі сөз, бата сөз, жар-жар, беташар, сыңсу, жоқтау, қара өлең, қайым өлең, айтыс, бақсының сөзі, өтірік өлең, жақсылардың мысал сөзі, тақпақ, мақал-мәтелдер, шешендік сөз, лиро-эпос, батырлар жыры, шежіре, тарихи аңыздар* (11: 7). Бұл – қазақ әдебиеттануындағы алғашқы жанрлық түрлердің жіктеу нұсқасы. Сонымен қатар М.Ж.Көпей әдебиет тарихы туралы да нақты сөз айтқан. «Ұлбике мен Күдері қожа», «Жанақ пен Түбек, Шортанбай мен Орынбай», «Қыз бен жігіт», «Ақбала мен Боздақ» айтыстарының да мәтіндерін М.Ж.Көпей қалдырған. М.Ж.Көпейдің «Абылайхан жайлы аңыздар», «Олжабай батыр», «Бөлтірік шешен», «Шоң би», «Шернияз ақын», «Бұл қазақ қай уақытта үш жүз атанған» атты мақалаларының ғылыми құндылығы зор. «Қара местің» ақын-жыраулар туралы бөлімінде әдебиетші М.Ж.Көпейдің Бұқар, Ақан сері, Сұлтанмахмұт, Абай, Ақмолда, Шернияз, Балта, Мәделіқожа, Көтеш, Шортанбай, Шөже, Орынбай, Сақау, Соқыр Ажар, Жанкелді, Мағауия ақындар туралы пікірі, олардың өлеңдерінің тууына байланысты түсініктемелері өз құндылығын жоғалтқан емес.

М.Ж.Көпей қолжазбаларында Абылайханға қатысты әдеби-тарихи мағлұматтар мол. Бұл тарихи тұлғаның бейнеленуі Бұқар жыраумен байланысты екені де түсінікті. Сондықтан Бұқар жырау туралы да деректердің де жөні ерекше: «Бұқар – қаржас Алтынторы, Қалқаман батырдың баласы. Бұқар жырау атанған қария 93 жасында Абылайханның алдында жыр толғаған. Өз заманындағы жандар бұл кісіні «Көмекей әулие» деседі екен. Бір сөз білмейді, тек сөйлесе, көмекейі бүлкілдеп жырлай бастайды екен» (11: 8).

М.Ж.Көпей қолжазбаларындағы тарихи жырлардың жөні ерекше. «Алтынбас пен Күмісаяқ», «Мұхаммед пен шәриалар», «Заман ақыр», «Шайхы Бурих», «Көрұғлы», «Сайын батыр», «Ер Көкше», «Шора батыр», «Абылай хан», «Кенесары», «Кенесары-Наурызбай» жырларындағы тарихи тұлғаның әдеби бейнесі арнайы зерттеуді қажет ететін тақырып. «Абылай» жырында М.Ж.Көпей ханның тектілігін ғана емес, оның ісіне баға береді және «Кенесары» жырындағы Кене хан мен Наурызбай төренің диалогі Тағай мен Қырғыздың диалогіне ұласады. Соңғы сөйлемде жыршының ойы берілген. Бұл халық қаһармандарын жоқтау: «Абылайдың көкжалдары қырғызда өлген. Сол өлген соң дұшпандар жырқ-жырқ күлген. Абылайдың көкжалдары өлгеннен соң. Дін мұсылман быт-шыт боп жаман бүлген» (12: 306).

«Кенесары-Наурызбай» жырында тарихи көтерілістің себептері.

оның неге жеңіліске ұшырағаны туралы мағлұматтар айтылған. Басты себеп қазақтың басының бірікпеуі: «Ағатегін сұрасаң. Абылай ханның баласы – Кенесары-Наурызбай. Тұра алмай оның кеткені – Бұл жақтағы қазақтың Аузының аласы» (12: 306).

Нысанбайдың жоқтауымен бітетін бұл тарихи жырында Ұлт-азаттық көтерілістің неліктен жеңілгені туралы деректер баяндалған:

Кенехан жазым болған соң.

Алды-алдына тарадың.

Көрінгеннен қорғалап.

Кісі аузына қарадың... (12: 335).

Тарихи тұлғалар – Кенесары, Наурызбай әдеби кейіпкер ретінде бейнеленген. Әдебиетші М.Ж.Көпей бұл жырдағы тарихи шындықты айқындау арқылы әдебиеттің басты мақсаты – халықтың мұңын, жоғын жоқтай ала білуі қажет екенін анықтап берді. Асыл сөз елдің шынайы ерліктерін жырлауға міндетті екенін М.Ж.Көпей бізге осылай аманат етіп кетті.

Зерттеуші М.Ж.Көпей Абай өлеңдерінен «Абай афоризмдері» деп сұрыпталған түрді бөліп алған алғашқы әдебиетші.

Шығыс әдебиетімен жақсы таныс зерттеуші М.Ж.Көпейдің Ақан сері туралы: «Заманның сұңқары, қызыл тілдің ділмары, жігіттің құлпы жібегі, сөздің ағытылған тиегі» деуі ақынның шығармашылық тұлғасының нақты суреті. Бұқар жыраудың келбетін М.Ж.Көпеев былай деп береді: «Бүгінгі әдебиеттанудағы Бұқар Абылай ханның ақылшы биі», сондықтан сөзін батыл айтқан деген пікірді де тұңғыш рет айтқан – М.Ж.Көпе.

М.Ж.Көпей – Абайтануға да өз үлесін қосқан зерттеуші. «Дала уалаяты» газетінде Абайдың ғұламалығын мойындады және осы мақаласында Абайды Ыбыраһим деп өз атымен атауды жөн санайды. Бұл Абай көзі тірісінде берілген бағасын: ...Ақынды айт Ақмолда мен Ыбырайды, Үлгісін өнер-білім жұртқа жайды, – деп жалғастыра түседі. Ол үшін әдебиетші М.Ж.Көпей ақынның көп аталмайтын «Адам бір боқ көтерген боқтың қабы» деген өлеңін талдап, келесі тұжырым жасайды: «Соңғы ел білімдарлары – бұл адамды адам санына кіргізбей жүрген қарындағы бір қап «жұмбақ» екенін білді де, ішіп-жемекті аз қылды... Аз жеуді, аз ұйықтауды, аз сөйлеуді мұрат тұтты». М.Ж.Көпейдің бұл пікірі хакім Абайдың философиялық ойын түсіндірудің алғашқы үлгісі еді.

Қазақта қайым өлең қашан басталды? Осыған байланысты М.Ж.Көпей былай деген: «Бұрынғылар домбыра ұстап, өлең айта тұғыннан қайым білесің бе деуші еді... Қайым деп екі ақынның

Алаш әдебиеттануы

айтысқанын айтады екен. Сонда қайым өлеңнің ілкі басы – Күдері жожа мен Ұлбике қыздың айтысы. Бұл екеуінен бұрын қайым өлең де жоқ, айтыс та жоқ. Бұрынғылардікі – мақал, тақпақ. Бұлардан бұрын жырлап сөйлейтін болған. Жырлап сөйлеушінің тұңғышы Ноғайлыдан шыққан Мөңке би, қазақтан жырлап сөйлеушінің басы – Бұқар жырау» (11: 16). Қайым өлең мен жырдың шығуы туралы нақты теориялық мәліметті М.Ж.Көпей осылай анықтап берген.

Совет кезінде ескерусіз қалған бұл пікірлердің мәні зор екені сөзсіз. XX ғасыр басындағы баспасөзде сол кездегі ақын-жазушылардың туындыларын талдау-рецензия мақалалармен қатар әдебиеттанымдық мәселелер көтерілгені анық. Талдау жанрлық тұрғыдан жүргізілгендіктен, теориялық ұғымдар мен түсініктер қалыптасуына тікелей әсер етті. Қазақ тілінің тазалығы, қазақ өлеңінің құрылысы ескі және жаңа тұрғысынан қарастырылды. «*Заман талабына сай ескі шағатай тіліндегі, араб, парсы әдебиеті әсерінде туған мұралар сынға ұшырап, «олар ұлттың жаңа әдебиетіне кері әсер етеді»* деген пікірлер де орын алды.

«Айқап» журналында қазақ тілінің тазалығын сақтау мен қазақ поэзиясының «ескі» және «жаңа» өлеңі туралы пікірлер орын алды. Осы орайдағы әдеби сынның жетекші рөл атқарғаны туралы арнайы зерттеулер бар. Бұл тақырып С.Торайғырұлының мақалаларымен тікелей байланысты. Ақын-әдебиетші «Қазақ тіліндегі өлең кітаптары жайынан» (1913) атты мақалада қазақ поэзиясының кескін-келбетін, даму жолын қарастырған. Ақын «Бұрынғы «Зарқұмдарды» құмға көміп, «Сал-салдарын» суға лақтырып, пері қыздарын аспанға ұшырып, ақырында ескі достарына қош айтыса бастаған» қазақ өлеңі киесінен айырылып қалмаса деген пікір білдіреді (10: 139). Қазақ өлеңінің түр мен мазмұны сай, көркемдік деңгейі биік, ойы терең мағыналы өлеңдері көп емес екенін ескертеді. Әдебиетші ақын өлеңге нақты шарттар қойып, оның «Күндікке ізденіп, өзіңше ойыңнан ұйқасыңқырап шыққан керекті-керексіз сөздің» бәрін көркем туынды деуге қарсы. «Кейіп жоқ, келісім жоқ «қатын ойбайды» өлең деп бағалауға С.Торайғырұлы қарсы. С.Торайғырұлы «Милли шиғыр», «Әдебиет өрнегі», «Ахырет» деген өлең жинақтарын талдай келе сынға алады: «Қайда қиысқан назым? Қайда көңілге, тілге ұнау, теп-тегіс өрескелсіз өлең?» Әдебиетші С.Торайғырұлы қазақ тілінің тазалығы, өлең құрылысы теориясын қазақ поэзиясының «ескі» және «жаңа» өлеңдерін жүйелеп отырып, өлең теориясына нақты ұсыныстар қалдырды. Өлеңнің мағыналы, көркем болуымен қатар, оның қажетті тақырыптар мен жаңа ойларды жырлауын, оның «анық ақсүйек, аты жоғалмайтын өлең,

өнер» деген атауға сай әдеби туынды болуын алға тартты (10: 141). Осы ретте әдебиетші С.Торайғырұлы Абайдан үлгі-өнеге алуды ұсынады. Қазақ поэзиясының келешегі осы Абай басталған жол екенін осылай дәлелдеп береді.

С.Торайғырұлы өз кезеңінің өлеңін сынға алады: «Бұзылған қанымызды түзеп, қарайған көңілімізді жуып, жанымызға пайда, дертімізге шипа болады-мыс деген жаңа әдебиетіміздің «нысана нұсқаған қол», көрсеткен жолы жоқ құр «қатын ойбайға» айналып, әркім соны ән көріп бара жатқан соң, қазақ жазушылары-ау, алдарыңа салып айтып отырмыз: құр ойбай дегенмен, ойбайдың да ойбайы бар ғой, жылаудың да жылауы бар ғой. Туыстағы тұрмыс дерті зығырыңды қайнатып, бармағыңды шайнатып, ықтиярсыз ызалы ызғарын төгеді, сай-сүйегің сырқырарлық ащы зарлы бебулерін қағып, көңіл толғағын, жүрек түйінін тарқатады. Мен анық ақ сүйек, аты жоғалмайтын өлең деп, өнер деп соны айтамын. Сырт көрінісі қатын ойбай тұрсын шайтан ойбай болып көрінсе де дәмі бар, маңызды бар ойбай сол, қайнаған қанның, қиналған жанның, толғатқан көңілдің, толғанған жүректің сығындысы сол. Соның үшін ондай «ойбай», ондай «бебеу» табыла қалса, салған жерден өзі де дертке шипа бола кетеді. Басқаларға қарағанда Пайғамбардың жүрегінен құйылған Құрандай, соқыр кісі сыбдырынан танырлық аққұла ашық тұрады. Марқұм Абай өлеңдері сияқты» (10: 141). Бұл қатарға С.Торайғырұлы Байтұрсынұлының «Қырық мысалын» мысал ретінде келтіреді: «Байтұрсынның «Қырық мысалындағы» мысал соңдарынан айтқандары секілді. «Азаматтың», «Қайтер едің», «Шағым» деп өз басына түскендерін айтуы секілді... Бұл айтқандардың бәрінде де өздерін жұртқа көрсетушілік бар. Мәселен, марқұм Абайдың: «Өткірдің жүзі. Кестенің бізі, Өрнегін сендей сала алмас...».

М.Дулатұлының: «Бәйге алмас болғанымен жүйрік шаппай» деген өлеңдері секілді. Бірақ айтқандары артығыменен шын. Шын жылаған жастың тамшысы, рас қайнаған сорпаның сөлі болғандықтарынан сезілмейді, сезілсе де, басқалардікіндей көзге қатты, көңілге суық тимейді. Қайта өзінді сүйсіндіріп әкетеді. Осы айтылған ретпен болмай, күндікке ізденіп, өзінше ойыңнан ұйқасыңқырап шыққан керекті-керексіз сөзді «өлең» деп қуанып жаза беру – дерті жоқ кісінің ыңқылдағаны... «Қисынсыз қышқырған неткен тантық» деп Абай айтқанның кебіне ұшырап жүргендер көп» (10: 142). Әдебиетші С.Торайғырұлы нағыз асыл сөз бен жалған көркемдікті осылай ажыратып берген. Абай сөзінің нәрін, мағыналығын жалғастырған

Алаш әдебиеттануы

А.Байтұрсынұлы мен М.Дулатұлының лирикасы екенін тұңғыш рет айқындап берген де С.Торайғырұлы екенін есте сақтау қажет.

С.Торайғырұлы былай дейді: «Біздің әдебиетіміз жетілген жұрттардыкіндей азуы алты қарыс емес. Алдыңғы туғандары көш жүре түзелер, жоқтан бар жақсы, біздің неміз жетісіп тұр деп жүген-құрық тигізбедік. Мұнан былайғылардың мінін қолға алып, үлгіні осы бастан түзете беру керек». Бұл ойлар *С.Торайғырұлының «Өлең һәм оны айтушылар»*. «*Жаңа кітап*» (1913) атты мақалаларында да орын алған. Академик С.Қирабаев Сұлтанмахмұт туралы былай деуі тегін емес: «Ол от болып жанып кеткен, құйрықты жұлдыздай ағып түскен тұлпар талант еді. Сұлтанмахмұт есімі қазақтың жыр-дариясын құрайтын үлкен, асау, арналы өзеннің бірі болып қалмақ» (15: 18).

Әдебиетші С.Торайғырұлы мақаласындағы әдеби-теориялық талдаулар осы «Қазақта» шыққан *Ә.Бөкейханның «Ән, өлең һәм оның құралы»* (1914, № 67) мақаласына да тән. Зерттеуші Ә.Бөкейхан өнер, әдебиеттің қоғамдық міндетін анықтап, өлеңді әуен – музыка өнерімен сабақтастыра қарастырады. Әдебиетші Ә.Бөкейхан талдауларын М.Лютер, Гете, Шопенгауэр, Бетховеннің пікірлерімен дәлелдеп, ғылыми негізге бұрады. Ә.Бөкейханның ойынша, өлең «адамның ақылын оятып, молайтып, қорытып беруші ең жақсы ақылшысы – жіңішкелікке, төменшілікке, бірлікке, татулыққа, сүйіспеншілікке ең бірінші оқытушысы, үйретушісі» екенін алға тартады. Осы орайда Ж.Смағұл былай дейді: «Ә.Бөкейхановтың жалқыдан жалпыға қарай зерттеу заңдылығына сүйене келіп, поэзияға әлемдік деңгейдегі әдеби-теориялық ой-пікір тұрғысынан келуі, әдебиеттану ғылымының туу кезеңіндегі филологиялық білімдер жүйесін меңгеру жолындағы талпынысын байқатады. С.Торайғыров пен Ә.Бөкейханның мақалаларын сол кезеңде қазақ ортасына кең тараған баспасөз беттерінде жариялауының тағылымдық мәні зор болды. Олар әдебиетті теориялық тұрғыдан тануға ұмтылған таным-біліктің өсе түсуі мен филологиялық білімнің кең таралуына өз үлесін қосты» (1: 148).

XX ғасыр басында әдебиет, өнер, роман, поэма, мысал, драма, әңгіме жанрлары төңірегінде де ғылыми пікірталастар болуы заңдылық. Осылардың ішінде роман туралы талқылаулар көбірек. А.Байтұрсынұлы «Білім жарысы», «Білім жарысы хақында» (1913) атты мақалаларында қазақ әдебиеті алдына жанрлық өркендеу мәселесін қойды және оны озық әдеби дәстүрі бар әдебиеттерден үйренуді нұсқады. Әдебиетші әр ұлттың ғалымдарын өз әдебиетінің дамуына қосқан шараларын ескере отырып, Нобель сыйлығын

тағайындауының сырын айтып, ел билігіндегі, ауқатты азаматтарды осындай меценаттыққа шақырды: «Білім жарысын істеу – әр жұрттың қолынан келетін іс. Істейін десе, қазақтың да қолынан келеді» (13: 228). Бұл игі істі Ахмет ишан Оразаев іске асырып, бәйге жариялады. Осыған орай, Ә.Бөкейхан «Роман деген не?» («Қазақ», 1914, №48) мақаласын жарыққа шығарды. Зерттеуші роман жазушыларға қажет әдеби-теориялық білім беріп, романның ішкі мағынасы мен мақсаты не екенін айқындап берді. Ол үшін әдебиетші В.Скотт, Ч.Диккенс, В.Теккерей, А.Пушкин, М.Лермонтов, Н.Гоголь, Л.Толстой, т.б. шығармаларына шолу жасайды. Толстойдың «Соғыс және бейбітшілік» романымен таныстырып, романның теориялық тұжырымын берді. Алғаш рет әдебиетші Ә.Бөкейхан М.Дулатұлының «Бақытсыз Жамалын» талдайды: «Қазақта бұрын роман жоқ еді. Біздің арамызда қазақша бірінші роман шығарған – Мир Якуб Дулат. Оның «Бақытсыз Жамал» деген романы 1910 жылы басылып шықты» (2: 330). Роман жанрына сол кездегі әдебиетші қауым үлкен мән беріп, бұл баспасөз бетінде талқыға түсті: «Қазақ» бетінде жарық көрген «Роман жарысына қосушыларға» (1914, № 54), «Роман жарысы туралы» (1914, № 560), Ә.Бөкейханның «Роман бәйгесі» (1915, № 122) мақалалары және т.б.

Қазақ баспасөзі поэзияны да әдеби-теориялық тұрғыдан талдады, көркем мәтіннің көркемдігі, жанры, идеясы, түр мен мазмұн сәйкестігі, әдебиеттің тәрбиелік мәні арнайы сөз болды.

Басты бағыт – Абай шығармашылығының жаңашыл үлгілігі. Бұған К.Ысқақұлы мен Ә.Бөкейханның алғаш абайтанулық мақалаларының теориялық негізі әсер болды.

XX ғасырдың 20-жылдары қалыптасқан ұлттық әдебиеттану ғылымының қосалқы салалары – библиография мен текстология дами бастады. Библиографияның тұңғыш қадамы XIX ғасырдың соңында орын алса (*Ү.Сұбханбердина*), XX ғасырдың басында ғылыми негізі қалыптасты. Совет кезінде Алаш әдебиеттануы мен Алаш ғылымының библиографиялық негізін салған Үшкілтай Сұбханбердина екенін осы ретте айту қажет.

Библиограф маман Ә.Нарымбетовтің пайымдауынша: «Революцияға дейінгі көрсеткіштер комплексті сипатта болды. Қазақ әдебиетіне тікелей арналған көрсеткіш бола қойған жоқ. Қазақ әдебиетіне байланысты библиографиялық деректер экономика, статистика, этнография, шаруашылық, тарих жайлы материалдардың ішінде жүрді» (14: 9). Осыған орай, қазақ әдебиеттануының қалыптасуының зерттеушісі әдебиетші Ж.Смағұл мынадай деректерге жүгінеді:

Алаш әдебиеттануы

«Атап айтсақ, З.М.Пенкиның «Закаспийский край. Систематический сборник библиографических указаний книг и статей» (Спб., 1888), А.И.Харуздиннің «Библиографический указатель статей, касающихся этнографии киргизов и каракиргизов 1734–1800 г.г.» (Этно. Обзорение, 1991, №2), «Киргизы Букеевской Орды» (1889), Е.А.Алекторовтың «Указатель книг, журнальных и газетных статей и заметок о киргизах» деген атпен «Оренбургский листок» газетіне 1892–1893 жылдары, «Тургайская газетада» 1895 жылы, Қазан университеті «Хабаршысының» 1900 жылғы 16-томында жарияланған көрсеткіштері, Д.К.Зелининнің 1913 жылғы Санкт-Петербургтен шыққан библиографиялық көрсеткіштері бұл сала бойынша жүргізілер жұмыстардың ізашары болды» (1: 152).

«Дала уалаяты газетінің» 1890 жылғы 32-санында «Ташкенттің Күншығыс халқының жазулары», «Ғылым хабарлары» атты мақалаларды Ж.Смағұл «қазақ библиографиясының тұнғышы» деп санайды. Осының негізінде әдебиетші библиография бастауларын атап өтеді. Мұнда Ташкент көпшілік кітапханасында өте сирек кездесетін құнды кітаптар бар екені, Фон Кауфманның бұйрығымен А.Кун дегеннің Хиуа, Самарқаннан көп кітаптар мен қолжазбаны Петербургке жібергені айтылады.

Кітапханадағы кітаптар, қолжазбаларға Н.Пантусов, Д.Граменин, Ростислав деген ғалымдардың назар аударғаны. Е.Кальдің «Ташкент кітапханасындағы араб, парсы және түркі кітаптары» деген көрсеткіш шығарғаны хабарланған: «Ташкент кітапханасындағы кітаптардың көбісі парсы тілінде, 60 кітап арабтікі, алтауы-ак түркі тілінше, бір мәнтик кітабы, бір ғадалат кітабы һәм екі зор кітаптар түркі кітаптары, дін туралы һәм шежіре. Атап айтқанда, Абулғазы хан жазған Хиуа түрікмендерінің шежіресі таңсық, соны 1071 жылы жазған. Түркі кітаптар арасында бірталай ғазел-жырлар және Бұқар-Қоқанның шежірелері» аталған (1: 154).

XX ғасыр басынан совет кезіне дейін қазақ әдебиеті осылай қалыптасқан еді. Ғұмырнамалық мақалалар, әдеби-тарихи зерттеулер, әдеби-теориялық талдаулар «Әдебиет танытқыштың» тууына әсер етті. Бұл кітапта қазақ ұлттық әдебиеттанудың негізгі ұғымдары қалыптастырылды. *Р.Мәрсеков пен «М»* деген автордың зерттеулері әдебиет тарихы, оның дәуірлеу мәселесі, келешегі туралы нақты тұжырымдар ұсынды. Әдебиеттің қоғамдық міндет, өлең құрылысы теориясы, өлең мен қарасөздің жанрлық түрлері анықталды. Өлең табиғаты, ұлт әдебиетінің теориясы «Әдебиет танытқыш» (1926) қалыптасты.

«Өлең һәм оны айтушылар» авторы С.Торайғырұлы әдебиетті ән-күйден бөлмейді. Аталған мақаладағы әдебиетші С.Торайғырұлының басты ойларын атап өтейік: 1. «Бір халықтың сүтпен бірге байланысқан ірік-шірік қара кеуілдерін аршып, жаңа рухпен қандыратын, таза пейілпен жандандыратын машина, шын жүректен шып-шып шырқырай шыққан – өлең жыр, әдебиет деген нәрсе болады. Көңілді түзейтін машина өлең жыр дедік»; 2. «Ол машинаның тетігін біліп сайратып, есіткендердің аузынан суын ағызып, көңілдеріндегі уын шығаратындар кім?! Ол – неше түрлі әуез білетін әншілер, жыршылар...» 3. «Сырнай яки домбыраны тарта білмей, құр перне басып барқылдату қандай сүйкімсіз болса, әніменен айтылмаған өлеңдер де сондай сүйкімсіз болады» (10: 130). 4. «Халықтың арғы-берісін қозғап, естеріне түсіріп, мұң-мұқтаждарын зарлап, кем-кетігін көрсетіп, әдемі дауысымен құйқылжытып тұрғанда, қандай тас көңіл болса да жібімеген еркіне қоймайды. Халықтың қайдағы-жайдағысы ойына қозғалып түсіп, қандары қайнап, тіпті арқалары қозып кетеді». 5. «Аса суырып әктерлік бола қоймаса да, тәуір-тәуір ой қозғарлық өлеңдер бізде де болып келеді. Бірақ болғанымен, жүргізе білуші жоқ, айтушы жоқ, жесір тұр» (10: 130–131). 6. «...Бір халықтың әні кетсе, әдебиеті жесір қалады, сәні кетеді, сәні кетсе, жаны кетеді. Қазақты жансыз ағаш қылып отқа жаққыларың келмесе, әнді сақтаудың қамын қылыңдар» (10: 131).

Зерттеуші үшін өнердің бәрі үйлесімінің бар «жүрек қозғап, буын босатып» жақсылыққа бейімдейтін әрекет. Сондықтан әдебиетші С.Торайғырұлы үшін: «Бір халықтың әні кетсе, әдебиет жесір қалады, сәні кетеді. Сәні кетсе, жаны кетеді» деуі бүгінгімізге қажет теориялық қағида. Бұл пікір Ә.Бөкейхан мақалаларына да тән. Ұлттың көркемдік тануына қосқан ойын С.Торайғырұлы «Өмірімнің уәдесі» өлеңінде де кестелеп берінті: *Инишала, бәрін түгел ұғам басқа. Жүректің қазынасы тазарылса, Пайдасын көрер әлі-ақ ертең халқым».*

Әдебиетші С.Торайғырұлы «жаңаның да дұрысы мен бұрысы бар» екенін, көркемдіктің шарттарын Абай, Ахмет, Міржақып өлеңдерінен таниды. Әдебиетші ақынның пікірінше: «Шағатай тілі ХХ ғасыр басындағы жаңа әдеби тілге жат болса да, «хикаят» болса да тілі қазақша, рухы қазақ», – дейді. Сондықтан әдебиетші С.Торайғырұлы «Пайғамбардың жүрегінен құйылған Құрандай аққұла ашық» жолды Абай үлгісіне нұсқайды. Абайдың дәстүрінің жалғасын ол Ахметтің «Қырық мысалынан», Міржақыптың «Қайтер едің?..», «Шағым» өлеңдерінен табады.

Алаш әдебиеттануы

А.Байтұрсынұлы әдебиетті асыл сөз дейді. С.Торайғырұлының «Асыл сөз» атты өлеңі бар екені белгілі, онда ақын былай дейді:

*Асыл сөзді іздесең,
Абайды оқы, ерінбе!
Адамдықты көздесең,
Жат тоқып ал көңілге.*

Әдебиетші Д.Қамзабекұлы осы өлеңдегі жат сөзін былай түсіндіреді: «мұндағы «жат» етістік емес, «жақын» деген мағынадағы сөз. Осы сөз ХХ ғасырдың бас ширегінде «жақын» мәндес болғанында дау жоқ (жат // жад, жат // жау нұсқаларын тілшілер анықтай жатар), – деп түйіндейді» (9: 243). Бұл ретте жадына деген де болуы әбден ықтимал.

С.Торайғырұлының әдебиет не деген сауалға жауаптары өлең жолдарында да ұшырасады: Талантқа ауа қайда ержетуге, Жүректің қанын жылытып тербетуге; Әлихан айтқандайын: «Қар ішінде домалап, Неше меруерт жоғалады (15: 146).

«Таныстыру» поэмасында С.Торайғырұлы әдебиеттің «жаңа рух, таза қан, түзу кеуілді» (15: 146) болуын ескертеді. «Айтыс» (1919) поэмасында қазақ ақындарын үлгілі етіп бейнелейді: «Даламның ақындарын айтсам сізге, Үлгіге сөз патшасын сонан ізде. Миға тамақ, жүрекке сусын беріп, Даңқы кеткен ақын көп бұл үш жүзде». Өлеңнің міндеті туралы әдебиетші былай дейді: «Қазақтың өміріне айна болған, Өмірге илһәм құйылар жайда болған. Қалың топта домбыра қолына алса, Жаратқыштық бір қуат пайда болған» (15: 218)

Әдебиетші С.Торайғырұлы Бұқар, Жанақ, Шөже, Орынбай, Абай, Ахмет, Міржақып, Мағжан өлеңдерін сөз етіп: «*Олардың сөздерінің нәрімен халық рухын көтереді*», – деген пікір айтады. Ақын үшін: *Сүйемін туған тілді, анам тілін, Бесікте жатқанымда берген білім. Сол тілмен шешем мені әлдилеген. Еркелеткен: «құлыным, жаным» деген.*

Әдебиетші С.Торайғырұлы асыл сөздегі ұлттың ділін ерекше атайды. Сүйемін қазағымның әдеттерін: Жасы үлкенді сыйлайтын әдептерін. Қалаңдай моды қуып, кербезденбей, Шаруа құрып, сыйлайтын қатын ерін (15: 224–225). Бұл түсініктер әдебиетші С.Торайғырұлының асыл сөзге қойған басты шарттары екені де айғақ.

М.Жұмабайдың әдебиет туралы ойлары ХХ ғасырдың 20-жылдары айқындалып. «Шолпан» (1912) жинағындағы «Өлең», «Алтын хакім Абайға», «Өнер-білім қайтсе табылар?» өлеңдерінде орын алды. Поэзияны әдебиетші М.Жұмабаев былай түсіндіреді: Жан сүйгенім –

Айгүл ІСІМАҚОВА

ол да өлең. Жете алмасам, жолда өлем! Жанымның жаны, тәнімнің қаны...

Әдебиетші М.Жұмабай бұл түсінігін Абайға арналған өлеңінде дамытады: *«Шын хакім, сөзің асыл баға жетпес. Бір сөзің мың жыл жүрсе, дәмі кетпес. Қарадан хакім болған сендей жанды. Дүние қолын жайып енді күтпес»*. Сонымен қатар М.Жұмабай – әдебиет тарихының тұлғалары Қорқыт, Қойлыбай, Ақан сері, Базар жырау Ә.Диваев. Бернияз Күлеевке арналған кәсіби зерттеулердің авторы. Олар арнайы қарастырылады.

1. Смағұлов Ж. Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы. Алматы. 1999.
2. Бөкейхан Ә. Таңдамалы. Алматы: Қазақ энциклопедиясы 1995.
3. Байтұрсынұлы А. 5 томдық шығармалар жинағы. 4-т. Алматы: Алаш. 2006.
4. Қабдолов З. Ахаңның әдеби кысындары // Көзқарас. Алматы: Рауан. 1996.
5. Ахметов А. Бүкіл қазақ «Ахаң» деген // Ұлттың ұлы ұстазы. А.. 2001.
6. Байтұрсынұлы А. Әдебиет танытқыш // А.Байтұрсынұлы. 5 томдық шығармалар жинағы. 1-том. Алаш. 2003.
7. Әуезов М. 50 томдық шығармалар жинағы. 2-т. Алматы: Ғылым. 1998.
8. Дулатұлы М. 5-томдық шығармалар жинағы. 2-том. А.: Мектеп. 2003.
9. Қамзабек Д. Алаш және әдебиет. Астана: Фолиант. 2002.
10. Торайғыров С. 2 томдық шығармалар жинағы. 2-том. А.: Ғылым, 1993.
11. Көпеев М.Ж. Екі томдық. 2-том. А.: Ғылым, 1992.
12. Көпейұлы М.Ж. Шығармалар. 5-том. Павлодар, «ЭКО» ҒӨФ, 2005.
13. Байтұрсынұлы А. 5 томдық шығармалар жинағы. 5-том. А.: Алаш, 2006.
14. Нарымбетов Ә. Қазақ совет әдебиеті. Библиогр. көрсеткіш. А.: Ғылым, 1970.
15. Торайғыров С. 2 томдық шығармалар жинағы 1-том. А.: Ғылым, 1993.

2.1. ӘЛИХАН БӨКЕЙХАН

*Қырағы, қия жазбас сұңқарым-ай!
Қажымас қашық жолға тұлпарым-ай!
Үйілген өлексені өрге сүйреп,
Шығармақ қыр басына іңкәрім-ай!*

*Жарқырап жақсылықтың таңы атпай тұр,
Түнерген төбемізден бұлт арылмай.
Көк етті, көн терілі, көніп қалған,
Сықса да шыдай беру, жұрт жарылмай.*

*Кім біліп, Ер еңбегін сезіп жатыр?
Кім шыдап, жолдастыққа төзіп жатыр?
Сасық ми, салқын жүрек санасыздар
Алаңсыз ақ малтасын езіп жатыр.*

*Сынайтын жақсы менен жаманды өлшеп,
Құлдықтың қолдарында кезі жатыр.
Кешегі кеңшілікте керек қылған,
Бостандық болмаған соң, безіп жатыр.*

*Айтқанмен таусылар ма оны-мұны?
Талайдың таңдамалы түпкі сыры:
Жанасқан шын көңілмен жақындық аз
Көбінің іші салқын, сырты-ақ жылы.*

*Ақшаға абыройын, арын сатып,
Азған жұрт, адамшылық қылмай сыны.
Жаны ашып, жақын үшін қайғырар ма,
Жаны мал, жақыны мал, малдың құлы?!*

/А.Байтұрсынұлы/

Қоғам қайраткері, қазақ халқының тұңғыш саяси «Алаш» партиясының көшбасшысы, ұлттық Алашорда үкіметінің төрағасы, ғұлама ғалым ормантанушы, экономист, тарихшы, энциклопедист, этнограф, әдебиеттанушы, аудармашы, саясаткер, көсем сөз шебері. XX ғасыр басындағы қазақтың зиялы ортасын жарып шыққан мемлекет қайраткері, ұлт-азаттық қозғалыстың серкесі, әдебиетші Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейхан – Алаштың саяси элитасының қалыптасуына тікелей әсер еткен тарихи тұлға.

Әлихан Бөкейхан есімі совет кезінде «буржуазиялық ұлтшылдықтың» синонимі ретінде аталмады. Оның мұрасы көп жылдар

бойы шаңға көміліп жатты. Ә.Бөкейхан – Ресейдің І Мемлекеттік думасының және мұсылман халықтары съезінің депутаты, ІV Мемлекеттік думаның мұсылман фракциясының бюро мүшесі, Санкт-Петербург масоны. Ә.Бөкейхан 1866 жылы Қарқаралы уезі, Тоқырауын болысы, Тоқырауын өзені бойындағы 7-ші ауылда дүниеге келген. Бұл қазіргі Қарағанды облысы Шет ауданы, Қаратал ауылы. Ата-тегі Шыңғыс ханнан келе жатқан төре тұқымынан. Көкжал Барак ханның баласы Бөкейхан – қазақтың таққа отырған соңғы хандарының бірі. Ә.Бөкейханның ата-тегі, туған жылы туралы мағлұмат 1995 жылы жарық көрген «Ә.Бөкейхан. Таңдамалы» атты кітаптың алғы сөзінде толық қамтылған.

Алғашқы білімді Ә.Бөкейхан жергілікті молдадан алған: «Жасынан зерек, алғыр өскен Әлиханды әкесі 1879 жылы Қарқаралыға апарып, жергілікті молданың колына оқуға береді» (2: 5). Бастауыш мектепті бітіргеннен кейін, ол Қарқаралыдағы үш жылдық училищені бітіреді. 1886 жылы ол Омбыдағы 4 жылдық техникалық училищеге қабылданады. Бұдан кейін ол Санкт-Петербурдағы императорлық Орман институтына түсуді көздеп, Омбы техникалық училищесінің директорына өтініш хатпен барады. Ә.Бөкейханның псевдонимдері: «Қыр баласы», «Сын степей», «V», «Киргиз степняк», «Туземец», «Қ.Б.», «Ғ.Б.», «А.Б.».

20 жасында Санкт-Петербурға келген Ә.Бөкейхан сол кездегі ресей саяси элитасының студенттік ортасында болған. Ормантану институтында оқып жүріп, Императорлық университеттің құқықтану мамандығын экстерн түрде бітіріп, В.И.Ульяновпен бірге емтиханды үздік тапсырған. Ленинді өз білгірлігімен мойындатқан Ә.Бөкейхан бұл рухани достықты казак шекарасын бекіту үшін де пайдаланды.

Ұлыбританияның Оксфорд университетінің «Орта Азияны зерттеу қоғамы» өзінің «Қазақтар 1917 жылға дейінгі орыстар туралы» атты кітабында «Ә.Бөкейхан жас күнінде орнықты революционер, социалист болды және «Зар заман» атты орыстарға қарсы әдеби топтың мүшесі болды», – деп жазылған (2: 10).

Қазақтың тағдыры, білім мен мәдениет қажеттілігі, елі үшін қызмет ету сияқты Ә.Бөкейханның басты ойы студент кезінде басталады. Елін мәдениеті биік, озық елдер қатарынан, оның тұрмысын, әдебиетін, білімін көтеруді мемлекет қайраткері ол өзіне басты мақсат етіп қойған. Сондықтан Ә.Бөкейханның ресей жандармериясының «саяси сенімсіздердің кара тізіміне» алынғаны да тегін емес. Бұл тізімде ол патша өкіметі күйреп, Кеңес өкіметі орнаған

Алаш әдебиеттануы

жылдары да – 1937 жылдың 27 қыркүйегінде «халық жауы» болып атылып кеткенге дейін болды.

Орман институтын ойдағыдай бітіріп, Ә.Бөкейхан 1834 жылы Омбыға оралады. Осы жерде қоғам, саяси қайраткер, әдебиеттанушы, ғалым ретінде шыныға түседі. Патшалық тәртіптің қуғын-сүргініне де ұшырап, екі рет заңсыз абақтыда отырғаны белгілі.

Советтің саяси репрессиясына ұшыраған ғалымның шығармашылық мұрасына 1988 жылға дейін тыйым салынған. Сондықтан әлихантану Тәуелсіздік кезінде енді ғана басталып жатыр. Алғашқылары: Х.Оралтай, М.Базарбаев, К.Нұрпейіс, М.Қойгелді, Р.Нұрғали, С.Аққұлұлының зерттеулері болып табылады.

Ә.Бөкейхан мұрасы орыс пен қазақ тілінде жазылған зерттеулік мәні басым ғылыми еңбектер. Бұлардың кезінде ең елеулі Мәскеулік баспаларда жариялануы авторға деген құрмет қана емес, зерттеулердің қажеттілігін мойындау екені белгілі. Ғалымның негізгі, басты еңбектері қазақ халқының мемлекеттігіне, ішкі-сыртқы саясатына, тарихына, экономикасына, мәдениетіне, тұрмыссалтына, шежіресіне, әдебиетіне, қазақ жерінің күшпен отарлану тарихына арналған. Әлихан Бөкейхан – қазақтың ауыл және мал шаруашылығын зерттеуді ғылыми жолға қойған бірегей ғалым. «Ф.А.Щербина экспедициясынан» кейін 1903 жылы ол С.П.Швецов бастаған Сібір темір жолы бойында орналасқан Челябин мен Том (Томск) қалалары аралығын мекендеген қазақтардың мал шаруашылығын зерттеуге бағытталған экономикалық экспедициясының басы-қасында болады. Экспедиция Сібір темір жол басқармасының тапсырмасы мен қаржысына жүргізілген. Ә.Бөкейхан өзіне экспедиция жүктеген мақсатқа сай, қазақтың қой және қой шаруашылығының егжей-тегжейін терең зерттеді. Қазақтың тұрмысы мен қой шаруашылығымен қоса ол бүкіл қазақ даласының, Жетісу, Сырдария бойындағы қазақтардың қой тұқымдарын, шаруашылықтарын түгел қамтып, бір-бірімен салыстыра отырып қарастырады. Соның нәтижесінде Әлихан Бөкейхан – қазақтың қой тұқымы және қазақтың қой шаруашылығы жайындағы тұңғыш ғылыми монография авторы. Кітапта қазақы қойдың түрлі тұқымдары туралы, жем-азығы, жайылымы, малдың түрлі аурулары мен емдеу әдістері жайында ғылыми мағлұматтар бар. Экспедицияның басқа материалдарымен бірге үш бөлімнен тұратын «Материалы по экономическому обследованию районов Сибирской железной дороги» кітап болып 1904 жылы Том қаласында жарыққа шықты. Ал осы монографиямен қатар жазылып, жарық көрген, қазақтың

солтүстігі, арқа мен батысындағы ірі қара мал шаруашылығы және қазақтың жылқысы жайындағы ғылыми сараптамалары өкінішке орай әлі күнге дейін ресейдің ғылыми қорында.

Әлихан Бөкейхан ғылыми-зерттеу экспедициясына төңкерістен кейін де 1926 жылы КСРО Ғылым Академиясының одақтас және автономиялы республикаларды зерттеу мақсатында құрылған академиялық комитеттің тұрақты сарапшысы ретінде 1926–1927 жылдары С.П.Швецов басшылық еткен экономикалық, антропологиялық, этнографиялық экспедициясымен Қазақстанның зерттелмей қалған Адай үйезінің (қазіргі Атырау және Маңғыстау облысының кейбір аудандары) табиғатын, экономикалық жағдайын, мекендеген кіші жүз руларының тұрмыс-тіршілігін, әдет-ғұрпын жіктеген ғылыми еңбек жазған.

Геродоттан тартып, қытай, ұйғыр, орыс деректерін меңгерген еңбектері Ә.Бөкейханның ұлттық тарихымыздың тұңғыш зерттеушісі екенін де дәлелдейді. Оның Абайға арналған мүнәһибі, әдеби зерттеулері, хаттарында келтірілген әдеби құнды мағлұматтары оны тарихи негізді ұстанған, мәдениет пен әдебиетке тарихилық тұрғыдан қарауды нұсқаған әдебиетші екенін анық аңғартады.

Осы ретте «Қазақ өлкесінің тарихи тағдыры және мәдени өркені» («Исторические судьбы киргизского края и культурные его успехи», 1903) атты зерттеуінің орны ерекше. Мұнда қазақ жерінің мыңжылдық тарихы, мекендеген рулардың, асыл ерлердің қалдырған заттық, рухани ескерткіштері, сәулет өнері зерттелген. Ә.Бөкейхан – қазақ сөзінің қалай шыққандығы жөніндегі аңызды келтіріп, «қырғыз» деп орыстар таңған атаудың қате екенін дәлелдеп берген тұңғыш тарихшы. Сонымен қатар Ә.Бөкейхан Кенесары хан қозғалысы туралы тұңғыш зерттеудің авторы.

Ә.Бөкейханның «Материалы к истории султана Кенесары Касымова» атты зерттеуі аталған көтеріліске: «Ұлт-азаттық қозғалыс» деп тарихи баға берген тұңғыш ғылыми еңбек. Тақырыптың атауы да (*Воспоминания кара-киргиза Калигула Алибекова о последних днях Кенесары. Под редакцией профессора Поливанова и доктора Досмухамедова. Ташкент, 1923*) тегін емес. Демек, басылым – бір адамның ғана пікірі емес, ғылыми алқалы қауымның қолынан шыққан тарихи негізі бар зерттеу.

К.Степняк (Ә.Б. псевдонимі) атынан берілген өлең жолдары орыс тілді қауымға Кенесарының кім болғанын таныту үшін жазылғаны айқын: *За годом год хромали годы, Прошло их много с той поры. Как вольный сын степной свободы, Казнен батыр Кенесары. Но дух его*

Алаш әдебиеттануы

бунтарской воли, Его борьбы кровавый след. Был маяком киргизской голи, До дней свободы, дней побед (2: 79).

Алғы сөзінде автор Кенесарының ұлт-азаттық күресі қазақтың басын біріктіру үшін, Ресей отарлауына қарсы бағытталғанын ашық айтады. Зерттеудегі негізгі ақпарат Әлібеков Қалығұлдың аузынан жазып алынғаны, оның 1845–1846 жылдары соғысқа тікелей қатысқаны, бұл жайды әңгімелеп бергенде, жасы 85-те екені келтірілген. Және бұл оқиғалар туралы Ахмет Кенесарыұлының да мәлім болғаны айтылған. Бұл тарихи қозғалыстың негізін зерттеу тарихшылардың ісі, – деп, автор тарихшыларға үлкен міндет жүктейді.

Осы алғы сөзде Кенесары ханның қозғалысына тарихи баға берілген: «Различные труды по истории Туркестана уделили слишком мало внимания такой крупной величине, каким является истинный сын степей Султан Кенесары Касымов. Истории Туркестана только вскользь упоминают о Султани Кенесары Касымове, причем некоторые из них видят в нем стремление добиться ханского достоинства. В личности Кенесары Касимова, по-моему, правильнее было бы видеть просто проявление протеста свободолюбивого степняка, стремящегося всеми средствами достичь объединения для борьбы с захватными действиями русского правительства» (4: 80). Тарихи деректің кімнің аузынан, қашан жазылып алғаны да нақты көрсетілген «15.07.1847 ж. Омск» (2: 83).

Әлібековтің айтуы бойынша, Кенесарының қырғыздармен болған соғысы туралы, Майтөбе шайқасында Кенесарының шегінуге мәжбүр болуы, Ханның мылтығын олжа ретінде манап Қарабековтің иеленуі сынды тарихи нақты оқиғалар қамтылған.

Бұл мылтықтың Ресей әскері Бішкекке келгенге дейін сонда болғаны, кейін тарихи ескерткіш ретінде Колпаковскийге сыйға тартылғаны, бүкілресейлік көрмеде бұл мылтық дала генерал-губернаторының заты ретінде көрсетілгені, Кенесарының қырғыздардың қолына қалай түскені, қырғыздардың тұтқынмен арадағы болған сөздері мен істері толық мазмұндалып берілген (2: 82). Манап Таштамбековтің мәйітке жасаған зұлымдығы тұңғыш рет қырғыздың баяндауы бойынша жария етілген (4: 82). Жантай Қарабековтің үйсін руының жетекшілері Сыпатай мен Рүстемнің ақылын алып, сұлтан Кенесарының басын орыстарға сыйға беру туралы шешім қабылдағаны да осында келтірілген. Генерал Горчаков бұл іс үшін қырғыздарға сый тартқан: Қарабеков басты жұлдеге ие болған. Оның өкілі Қалығұл Әлібеков Ресей өкіметі атынан Горчаков қолынан «Мятежник Кенесары Қасымовқа қарсы шыққаны үшін» күміс медаль алған. Осы дерекпен еңбек тамамдалған.

Орыс тілінде жазылған түпнұсқадан үзінділер келтіруді жөн деп санадық: «Около недели Султан Кенесары Касымов содержался пленником в юрте киргиза Джолба. Наконец, был собран совет манапов. На совете решили отдать Султана Кенесары Касымова в полное распоряжение манапу Ходжамбеку Таштанбекову, у которого в боях с Кенесары Касымовым было убито два брата». Оның Кене ханға жасаған зұлымдығын бұл ретте аттап өтуді жөн санамадық. «Так кончилась жизнь Султана Кенесары Касымова, но голове его суждено было еще поскитаться по свету» (2: 82). Кене ханның бас сүйегі күні бүгін табылмағаны мәлім. Осы ретте қазақтың ру басылары Сыпатай мен Рүстемнің Кене ханның бас сүйегіне қатысты ақыл бергендері айтылған: «Они посоветовали переслать голову Султана Кенесары Касымова русским, прося у них взамен манапа Тюрегелды. Манап Карабеков последовал данному совету, выслал голову Рустему и Сыпатаю для передачи ее русским, обещаясь, в случае успеха, дать еще каждую кость Тюрегелды по пленному Кенесары Касымововцу» (2: 82). Төрегелдіні Кенесарының кегін алуға келген Қапал уезінің қазақтары ұстап әкеткен еді.

«Генерал-губернатор, князь Горчаков Кенехан өлімін естіген соң бұл істің басында болғандарға сый тағайындайды: «При роздаче наград князь Горчаков захотел узнать: кто, собственно говоря, из манапов является главным виновником поимки султана Кенесары Касымова. Прибывшие завели спор. Разобраться было трудно. Представитель Карабекова Калигул Алибеков, дабы покончить спор, предложил каждому из спорящих рассказать, что проделано с головой султана Кенесары Касымова во время казни... Алибеков сообщил подробности смерти султана Кенесары Касымова. При осмотре головы слова Алибекова оправдались, и это послужило доказательством того, что главным победителем сочли манапа Карабекова» (2: 83).

Бүгінгі тәуелсіз Қазақ Елі қазақтың ханы Кенесары Қасымұлының бас сүйегін әлі іздеумен келеді. Отаны үшін жанын пида еткен, «Отанды сүю – иманнан» ұранын іске асырған мұсылман Кенеханның мәйітін өзі қорғаған Отанына қайтару бүгінгі елдігімізге сын. «Аллаһ» пен «Мұхаммед с.а.с» сөздері жазылған бұл ұлт-азаттық қозғалыстың тууы Кенехан ісінің оң екенінің дәлелі.

Қазақ тарихындағы маңызды ақпараттардың бірі осы екені де айқын. Тарих ғылымы қалай, кімнің қолында кетеді-ау деген оймен Әлихан Бөкейхан өзі естіген мәліметтерді бүгінгі ұрпақ үшін жазып қалдырған. Бұл – азаматтық, ғалымдық парызын алға тартқан ердің еңбегі екенін біз ескеруіміз керек. Зерттеуші өз тарапынан ештеңе

Алаш әдебиеттануы

қоспаған. Оның бұл оқиғаға берген бағасы алғысөзінде тұр. Қалай болғанда да бір кезде тарихшылар қажет етеді-ау деген ниетпен жазылғаны анық. Екіншіден, қазақтың соңғы ханы Кенесары не үшін, кім үшін соғысқаны, ұлты үшін құрбандыққа ұшырағаны, қандай жауыздыққа кезіккені тарихи мәлімет ретінде анықталып берілген. Ғалым қырғыз баяндаушының ғана сөзін берген, оның сөзі автордан бөлектеніп тұр, себебі бұл – ғылыми дерек.

Тәуелсіздік кезінде жарық көрген аталған кітаптың «Ә.Бөкейхан – ормантанушы, ғалым, экономист», «Ә.Бөкейхан – қазақтың мал-шаруашылығын зерттеуді ғылыми жолға қойған бірегей ғалым», «Ә.Бөкейхан қазақ өлкесінің ауылшаруашылығын өркендетуге де елеулі үлес қосқан азамат», «Ә.Бөкейхан – қазақтың тұңғыш энциклопедиясы», «Ә.Бөкейхан – қазақ және орыс тілдерінде қатар жазған публицист», «Ә.Бөкейхан – көркем аудармашы», «Ә.Бөкейхан – тұңғыш абайтанушы» атты тараушаларында белгілі әдебиетшілер М.Базарбаев пен С.Аққұлұлы ғалым Ә.Бөкейханның жан-жақты білім иесі болғандығын анықтап берген.

Әдебиетшінің басты ұстанымы: *«Қазақтың ұлт болып өркендеті ел қатарлы өмір сүруі үшін, ең алдымен, халықтың сана-сезімін оятатын жасадай тудыру керек, қазақтың ұлттық тілін, әдебиетін өрістетуге керек. Өз әдебиетін қалыптастыруда табысқа жеткен халық қана азат өмір сүре алады»* (2: 16). Сондықтан Ә.Бөкейхан қазақ ауыз әдебиеті мұраларын жинау, оларды бастыру және әдебиеттану мен көркем аудармаға саналы түрде еңбек еткен. Қазақ зиялыларына осы тұрғыдан да көшбасшы бола білген тұлға Ахмет, Міржақып, Шәкәрім, Мағжан, Ғұмар, Көкбай, Жүсіпбек, Халел, Жаһанша, Мұхамеджан, Мұстафа Шоқай, т.б. зиялылардың басын қосқан.

«Ә.Бөкейхан фольклоршы болған. Ол қазақ эпосы мен фольклорын ғылыми тұрғыдан зерттеген тұңғыш ғалым еді» – деп жазылған Оксфорд университетінің жинағында (2: 16). Әдебиетші Ә.Бөкейханның пайымдауынша, халықтың ауыз әдебиеті мұраларынан үлгі алмай ұлттық әдебиеттің өркендеуі мүмкін емес. Ә.Бөкейханның Мәшһүр Жүсіп Көпеев, Әбубәкір Диваев, Г.Н.Потанин, А.Байтұрсынұлымен қатар ауыз әдебиеті үлгілерін жинауға кірісуінің де себебі сондықтан. Ә.Бөкейхан жинаған нұсқаларын өңдеп, ғылыми түсініктерін жазып, бірнеше кітап шығарды, олар: В.В.Радлов жазып алған «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» (Мәскеу. 1924). «Ер Тарғын» жырының Марабай ақыннан жазып алынған нұсқасы (Мәскеу. 1923). А.Байтұрсынұлымен бірігіп жинап,

алғысөзі мен ғылыми түсініктерін өзі дайындаған казактын 4 ғасыр тарихы бар «Жиырма үш жоқтауы» (Мәскеу. 1926) мен «Ер Сайын» (Мәскеу. 1925) жырлары.

Әдебиетші Ә.Бөкейхан – халық мұрасын жинаумен шектелмей, оны зерттеген ғалым. Оның осы жұмыстары туралы Сорбонна университетінің ғалымдары былай деген: «Оның «Қыр баласы» деген лақап есіммен жариялаған қазақ эпосы туралы тамаша зерттеулері отандастарының сана-сезімін оятуда зор маңызы болды» (2: 16). Ә.Бөкейханның ең тұңғыш әдеби зерттеуі – «Женщина по киргизской былине «Қобланды» «Түркістан уәлаятында» шыққан (1899. 9–10 мамыр). Бұл зерттеуде негізгі ғылыми түсінік берілген: «Памятники народного творчества киргиз разнообразны по содержанию и форме и значительны по количеству. Они частью собраны, частью остаются незаписанными. Во главе их стоят эпические и лирические песни. Эта богатая народная поэзия киргизов сохраняется устно, передаваясь от предков к потомкам через певцов-баянов, называемых «жыршы», «өлеңші», «ақын». Отличительную черту киргизской поэзии составляет лиризм» (2: 319). Жырдағы тарихи оқиғалардың, тұлғалардың тектілігі, олардың ғасырлар бойы ауыздан-ауызға көшіп сақталуы, әрбір ақын-жыраудың өз заманының ерекшеліктерін – өзіндік тіл, көркемдік айшықтарын, өзінің көзқарасын сақтану сипаттары болғанын да зерттеуші атап өтеді. Бұл теориялық тұжырымды ғалым былай деп анықтаған: «Каждая эпическая песня носит на себе отпечаток субъективной личности слагателя с его взглядами на жизнь и с его стремлениями и идеалами, и вместе с тем, отличается насколько это возможно, исторической правдивостью» (2: 319). Өлең құрылысы да арнайы сөз болады: «былины более древнего происхождения отличаются и большей содержательностью и красотой стройного стиха». Зерттеуші «Қобыландыдағы» әйел кейіпкерлер – Аналық, Қарлыға, Құртқа, Көклән кемпір туралы өз пікірлерін келтірген. Жыр мәтініне сүйене отырып, әрқайсысының суреттелген оқиғаларға байланысты қызметін жіктеп талдап береді.

Ә.Бөкейханның сол кездегі әртүрлі басылымдарда жарық көрген 14 әдеби зерттеулері белгілі. Бұлар: Ш.Құдайбердіұлының «Қалқаман – Мамыр» дастаны, М.Тұяқбаев бастырған «Қара қытшақ Қобыланды батыр» жырларының нұсқасы, Ә.Диваев жинаған «Мырза Едіге» жырлары туралы талдаулары, «Роман бәйгесі», «Ән, өлең һәм оның құралы», «Роман деген не?» және т.б. зерттеулері.

Ә.Бөкейханның тұңғыш абайтанушы екені де даусыз. Әдебиетші Абай шығармашылығын жаңа ұлттық әдебиеттің басы деп түсін-

Алаш әдебиеттануы

дiрген. Сондықтан ғалым бұл асыл мұраны жинап, халыққа таратуды мiндет деп санаған. Абайдың есiмi мен шығармашылығын орыс қауымына алғаш рет паш еткен Ә.Бөкейханның Абайдың лирикасын Еуропалық үлгiлермен тең қоюы да сондықтан. Абайдың қайтыс болуына бiр жыл толуына байланысты жазылған «Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы» мүнәһиб-мақаласы күнi бүгiнге дейiн абайтанудың тұңғыш басты зерттеуi болып табылады. Әдебиетшi Ә.Бөкейхан атсалысуымен Абайдың тұңғыш жинағы 1909 жылы сол кездегi Ресей астанасы Санкт-Петербурда жарық көрген.

Абайтанушы Ә.Бөкейхан мақаласын орыс тiлдi ортаға таныту мақсатында жазған: *«Абай, как это покажут его стихи, представляя недюжинную поэтическую силу и составляет гордость казахского народа. Еще не было казахского поэта, так возвысившего духовное творчество народа, как Абай. Чудные его стихи, посвященные четырем временам года (весна, лето, осень, зима) сделали бы честь знаменитым поэтам Европы»* (2: 310).

Ә.Бөкейхан *«Мұсылман сиезi»* атты мақаласында қойылған мәселенi әдебиеттегi мысалдармен тұжырымдаған. Ғибраттық дәстүрдiң жалғасын осылай яғни әдебиеттi саяси полемикада пайдалана бiлген. М.Дулатұлының *«Бақытсыз Жамалы»* сюжетiн шарифат пен адал сезiмнiң үлгiсi ретiнде Абай өлеңдерiмен нақтылайды.

Сол кездегi iс-қағаздар татарша жазылған шешiмге Ә.Бөкейхан қарсы шығып, қазақ тiлi Абай, Шәкәрiм, Ахмет, Мiржақып, Мағжан тiлi екенiн алға тартады: *«Осылардай ақыны бар, бiр жерде тiзе қосып отырған бес миллион қазақтың тiлi қалайша жоқ болады. Ғұмыр жүзiнде бiздiң қазақ тiлi өз бәйгесiн алар: Абай, Ахмет, Мiржақып, Шәкәрiм, «Тарғыннан» һәм өзгелерден көрiнiп тұр ғой!?»* (2: 284).

Абайтанудың бастауы Ә.Бөкейханның 1904 жылы Абайдың қайтыс болуына байланысты жазылған қазанама-мақаласы болып табылады. Бұл мақала Семейдiң *«Семипалатинский листок»* газетiнде 1905 жылы қараша айында жарияланды. Абайға арналған мүнәһиб мақаласын Ә.Бөкейхан орыс тiлiнде жазған.

Басты мақсат – ақын шығармашылығын көпшiлiкке, басқа жұртқа насихат үшiн. *«Абай скончался на 60-м году своей жизни. Он родился в год змеи в 1845 году и умер в год зайца в 1904 году»* (2: 307). Зерттеушi ақынның шын есiмi Ибраһим – Авраам екенiн айта кетiп, шешесi Ұлжан қойған Абай есiмi ел iшiнде мойындалғанын алға тартады. Абайдың руы тобықты екенi, бабасы батыр және би Ырғызбай екенi, атасы Өскембайдың да әдiл би болғаны айтылады. Әкесi Құнанбайдың Қарқаралы аға сұлғаны болғаны, оның басқа рулар iшiндегi

абыройы мойындалғанын еске салады. Меккеге барғаннан кейін Құнанбай қажы атағына сай өмір кешкен екен. Абайдың анасы Ұлжан атақты Бошан Бертис бидің ұрпағы екені де тегін емес екені айтылған.

Абайдың қандай ресми білімі болды? деген сауалға осы мақалада тұнғыш рет нақты мәлімет берілген. Он жастан он екіге дейін Абай ауылда оқып, 12 жаста Семейдегі Ахмет-Риза молданың медресесіне түскен. Онда жүріп орыс мектебінде 3 айдай оқып, 14 жасында білімді доғарған: 4 жыл медресе, 3 ай орыс мектебі. 15 жасында әкесіне көмекші болған. Жиырма жасында атақты шешен атанған Абай елге белгілі болды. Исламның күшеюі Абайды араб, парсы, түркі тілдерін меңгеруге жетеледі. Осы тілдегі кітаптарды оқып, Абай молда дәрежесіндегі мұсылмандық білім алған. 14 жасынан өлең жазған Абай бұған аса мән бермеген. Дала тектілері үшін әнші, ақын болу ұятты саналып, олар ортасынан бірде-бір «бақсы», ақын шықпағанын мақтан еткен. Абай кейін осындай абыройдан айырылған ақындарды өлеңді ақша, күн көріске жұмсағандары үшін кінәлаған (2: 308).

1880 жылы Абай саяси қуғындалған Гросс, Михаэлиспен танысады, бұлар арқылы орыс әдебиетін меңгереді. Осы ретте Ә.Бөкейхан Абайдың оқыған кітаптар тізімін атап кетеді: Спенсердің «Тәжірибелері», Льюистің «Позитивтік философиясы», Дрепер «Еуропаның ақыл-ойының дамуы», И.Г.Чернышевскийдің «Современниктегі» мақалалары, Лермонтов, Пушкин, Некрасов, Толстой, Тургенев, Салтыков-Щедрин, Достоевский, Белинский, Добролюбов, Писарев туындылары.

Әдебиетші Ә.Бөкейхан Абайдың бала оқытуға ерекше мән бергенін айтуды да жөн санайды. Оның Әбдірахманды Тюменьдегі училищеге, одан Петербордағы технологиялық институтқа, кейін Михайловскідегі артиллериялық училищеге түсіруді қалағанын, бірақ Әбдірахман науқастан 1895 жылы қайтыс болғанын да нақтылайды. 1904 жылы 14 майда Абайдың сүйікті ұлы Мағауия қайтыс болады. Қатты қайғырған Абай елмен араласуды доғарып, сөзден де тыйылады. Мағауияның қырқынан кейін өзі де бұл өмірден өтеді.

Ә.Бөкейхан Абайдың шығармашылығын еуропалық ақындар дәрежесіне көтеріп, мұндай қазақ ақыны бұрын болмағанын ескертеді. Екі мүшел жас айырмашылығы бар Ә.Бөкейхан Абайдың шығармаларының Тұрағұлмен қатар алғашқы шығарушысы болғаны да осы мақаладан белгілі болады (2: 310).

«Жаңа кітаптар» атты мақалада Ә.Бөкейхан Е.П.Михаэлиске арналған кітапты сөз етеді. Е.П.Михаэлистің көмегімен Абай орыстың классикалық әдебиетімен танысқаны нақтыланған. Орыс ғалы-

Алаш әдебиеттануы

мының Алтай, Тарбағатай таулары туралы мақалалары, ғылымға қосқан нақты үлесі сөз болған. Осы мақаланың соңында төмендегідей өлең жолдары берілген:

*Уай! Сен денедә аз күн қонақ,
Заман жоқ тұруға, өмір шолақ.
Жас мезгіл екі айналмас, мойнын бұрмас.
Жұмыс ет – оқтай зырлап, қардай боран.*

Қыр баласы.

Бұл Ә.Бөкейханның ғылыми ұстанымы еді. «Қазақ». №103» деген сілтеме берілген (2: 311).

«Қара қыпшақ Қобыланды» атты зерттеуіне Ә.Бөкейхан «сын» деген анықтама қойған. («Қазақ» 1915. №126–129). Бұл – тек бір жырдың талдауы емес, рухани мәдениет пен көркем әдебиеттен мол мағлұмат беретін зерттеу. Абайдың өлеңге қойған талаптарын эпиграф ретінде алға тартқан Ә.Бөкейхан: «Міне, осындай тілге жеңіл, жүрекке жылы тиіп, теп-тегіс жұмыр келген айналасы» деген Абай сынына жарасымды өлең мынау беттерде көрінеді», – деп оларды атап өтеді (2: 316).

Осы орайда Қобыланды батырдың қалмақ Қазан ханын алғандағы ісі, Алшағыр хан мен Көбікті ханды жеңгендегі ерліктері, Тайбурыл аттың өнері мен сипаты, жер-су аттары, т.б. қазақтың руханилығын дәлелдейтін үзінділер талданған. Зерттеуші «Қобыландының» қазақ тілінде басылған тұңғыш жыр екенін ескертеді.

«Женщина по киргизской былине «Кобыланды» атты мақаласында Ә.Бөкейхан эпикалық, лирикалық өлеңдер туралы кәсіби мағлұматтармен бірге жырдағы әйелдің образдарына арнайы тоқталады. Кейіпкердің анасы Аналық халықта бәйбіше атанғаны, ерінің ерекше сыйына ие болғаны, бірақ бала көтермегені айтылады. Ерінің екінші әйел алудан бас тартуы Аналық уайымын нығайта түседі. Ұлғайған жасқа келген Аналық баладан күдері үзіліп, Алладан, әулиелерден ерінің істері үшін кешірім сұрауын өтінеді. Әдебиетші Аналықтың сүйген еріне адал болуы, бұл істің маңыздылығын түсіндіре білгені, оның осыншама махаббат пен сыйға қалайша ие болғанының сырын түсіну үшін нақты талдауларға барады. Аналық о баста ата-анасына ізгілікті болып қызмет етті, кейін күйеуіне де осылай адал болды. Ә.Бөкейхан бұл арқылы өз замандас әйелдерінің сол кезеңдегі отбасындағы бақытсыздығының себебін түсінуге тырысады. «Өмірді білмейді ме, әлде басқа қандай біз білмейтін сыр бар ма?!» деген сауалды қояды. Мақаланың соңында зерттеуші

Аналықтың нағыз мұсылман болғанын, осының негізінде ғана шынайы бақытқа иеленгенін айқындайды.

Мұсылман әйелдің үлгісін әдебиеттанушы Ә.Бөкейхан Мұхаммед Пайғамбардың (с.а.с.) қызы Фатима тұлғасынан көреді. Оның Әлиді құрметтеуіне себеп болған Зеңгі бабамен байланысты тарихты еске салады. Деректерде Баба Түкті Шашты Өзіз әулие Аналық үшін Алла тағалаға жалбарынып, ұл мен қыз сұрағанын, әулиенің басына түнеген Аналыққа оның Алла тағалаға құлшылық етуін нұсқайды. Ұлы Қобыланды мен күйеуінің тілеушісі Аналық ана мен жардың үлгісі. Қарлығаштың тууы, есеюі, ағасына қамқоршы, күйеуіне адал болуы; Қобыланды мен сұлу, рухани таза, ақылды Құртқаның бірінші кездесуі; оның түсінде Баба Түкті Шашты Өзізден аян алуының жөні осының бәрі жырдың сюжетін нақты әдеби талдау арқылы анықтайды.

Мұсылман Құртқа ерін жолынан тоқтата алмайды. Мұсылмандық пен батырлық, руханилық пен қара күштің тоғысуы Қобыланды мен қалмақ қызы Қарлыға істері арқылы қарастырылған. Бұл – қазақ әдебиеттануында бұрын-соңды болмаған ғылыми жүйелеудің үлгісі. Адалдық пен сезім, мұсылмандықтың шарттары мен пенденің, әйелдің, ананың сезімі осы ретте жан-жақты айқындала талданады.

Ә.Бөкейхан сонымен қатар жырдағы «жақсы өлеңдердің қосағына көп дәмсіз өлеңдер қосақталған» (2: 316) деп, олардың жөнін тізіп көрсетеді. Зерттеуде әр өлең жолының беті нақтыланып келтірілген.

Зерттеуші «Қобыланды» кітабының сыртында берілген батырдың суретіне де қатысты пікірін білдіріп кетуді жөн санайды. Жырда бейнеленген Тайбурыл: (Астындағы Тайбурыл; Елбек-елбек жортады; Ерні төмен салынып, қара терге малынып). Бұл жер қазақтың «ат ерінді, ер мұрынды» деген қазақ мақалына сай» еді деп, кітаптың сыртында берілген сурет мүлдем басқаша екенін айыптайды. Ол туралы әдебиетші былай деп жазады: «Кітаптағы ат – орыстың «тяжеловоз» деген жүк аты; шабандығы өгіздің сәл-ақ алдында; жалқұйрығы кұшақ айғыр. Жырдағы шын Тайбурыл азбан. Кітапта суреті салынған боз айғырдың бірде-бір мүшесі, жылқылығынан басқа, Тайбурылға ұқсамайды» (2: 317).

Сондай-ақ, Ә.Бөкейхан жырдағы Қобыланды тұлғасына кітаптағы суреті де сай емес екендігін де айғақтайды: «Кітап бетіндегі суретте Қобыланды бір нашар бақалшы болып салынған. Қазақтың мақалы бар: «Ат ерінді, ер мұрынды» деген. Суреттегі Қобыланды батыр мұрнынан айырылып тұштыып тұр». Әдебиетші суреттің қайдан алынғанына дейін анықтап береді: «Орыстың үш батырын салған Васнецов шебердің картинасы бар, 5 тиынға сатылады. Осы

Алаш әдебиеттануы

батырлардың суреттеріне қарасақ, Қобыланды батырға мінгізген боз айғыр Добрина Никитишдікі. Қобыланды батырдың өзі Әлеше Поповиш, күн салып қарауы Илие Муромес көрінеді. Бұл менің жоруым рас болса, «Қобыландыны» басқан басқарма адасқан. Бұл ұят. Мұны мәдени жұрттарда «ұрлық» дейді» (2: 317).

Бұл сынды зерттеуші кітапты қайта басқанда ескерілсін деген ниетпен айтады, себебі: «Тайбурылды тяжеловоз айғырға айыр-бастағанға қазақ көзі ұялады».

Әдебиеттанушы Ә.Бөкейхан осы зерттеуінде академиялық үлгіге сай жырдағы жер-су аттарын бөлек берген және олардың беттері көрсетілген. Бұл не үшін істелгені туралы да мағлұмат берілген: *«Қобыландыны қайта басқанда, мұндағы жер-су һәм кісі аттары әліппе тәртібімен кітаптың аяғына қайта басылса һәм шыққанда кітаптың қайсы бетінде қайсы сөз бар екені көрсетілсе, біріншіден, кітап тәрбиелі болар еді. Екінші – бұл жырдан қазақ тарихына жем іздеген адамдарға оңай болар еді. Еуропада мұндай кітаптар сол ретпен басылады. Ана географический общество басқан Шоқан кітабы осылай басылған»* (2: 317–318).

Әдебиеттанушы Ә.Бөкейхан Ә.Диваевтың құрастыруымен, Ташкентте 1922 жылы басылған «Батыр Бекет» («Темірқазық» журналы. №1, 1923, шығарушы Н.Төрөқұлов), «Мырза Едіге» басылымдары туралы да арнайы ғылыми мақала жазған.

«Батыр Бекет» зерттеуінде тарихи тұлғаның бейнеленуін талдай отырып, Ә.Бөкейхан батырдың әйелінің көмегімен елге қайтқанына орай өзі білетін тарихи мәліметті алға тартады: «Орыс жұртында айдалған байына ерген қатын көп болады. «Біздің әйеліміз жақсы» деп орыс жұрты мақтан қылады. Екі декабристің ханымдары княгиня Волконская һәм княгиня Трубецкаяға орыстың ақыны Некрасов шығарған өлең бар: «Русские женщины» деген. Бұлар каторжная работаға айдалған ерлерін қуып барған. Бекеттің жсырына қарағанда, біздің қазақ әйелі де мақтануға жарайтын: Қабыл болып тілегі – Шернияздың түндігін Найзаменен ашады, Қанын судай шашады. Арадан күндер өткенде, Мұратқа сөйтіп жеткенде, Жасаған ием жар болып, Шернияздың ниеті Өз қанымен тынады (2: 328).

Бұл үзіндіде әдебиетші Ә.Бөкейхан әйел бейнесінің типологиялық байланысын анықтап қана қоймай, тұлғалық, кісілік қасиеті ортақ екенін айғақтайды. Ол үшін декабристердің орыс әдебиетіндегі бейнелеуін алға тартуы бұл ретте өте орынды екені сөзсіз.

Ә.Бөкейханның *«Роман бәйгесі»* атты әдеби зерттеуі Есенқұл қажының бәйге жариялауына арналғанымен, «өзге мәдени жұрт-

тардың бұл сияқты бәйгесінен бір-екі ауыз сөз жазайын» (2: 329) деп басталады. Бәйгеге 18 миллион қазына қалдырған швед инженері Альфред Нобель сыйлығының 3 жылда бір берілетіні туралы оның: «Проценті (өсімі) хукімет, химия, дәрігерлік, роман жазып озғанға, адам баласының танушылығы жолына аса өнер қылғанға берілсін» (4: 329) дегені айтылады. Л.Н.Толстойдың бұл бәйгеден: «Мен ақша алмаймын, адам баласын хайуан жолына сүйреп отырған қазына жиған құмарлық», – деп бас тартқан сөзін әдебиетші Ә.Бөкейхан еске салуды жөн деп санайды (2: 329).

Әдебиеттанушы Ә.Бөкейхан М.Дулатұлының «Бақытсыз Жамалынан» басқа романның жоқ екенін айта кетіп: «Әлі де болса кітаптарды сыншы болам деген кісіге поштамен жіберіп, жылдам қайтаруын сұрап, бұлардан сын мақаласын жиып, мұны кісі саны аз, жазушы басы құраулы Семей (Шаһкерім бар), Орынбор (Ахмед, Мир Якуб бар), Тройскінін (Бахытжан, Мұхамеджан бар) бірінде комитет қарағаны дұрыс» (2: 329), – деген ұсыныс жасайды.

«Роман деген не?» («Қазақ», 1914, №48) деген зерттеудің әдебиеттанулық негізі, берер кәсіби мағлұматы зор. Әдебиетші Ә.Бөкейхан *роман* деген сөздің мағынасын түсіндіреді. Зерттеушінің пайымдауынша, бұған роман тілінің тікелей қатысы бар, себебі «Роман деген сөздің мағынасы мынау. Осыдан 150 жыл бұрын Италия французды билеп тұрған заманда екі тіл қатысып, ортадан дара тілі туған. Осы тілмен франсуз жазушылары сол заманның кемшілік, таршылығын көрсетіп кітап жазған һәм кітаптарын роман тілімен жазған үшін «роман» деп атаған. Сонан бері міне, XVIII ғасыр осы мақсұд, осы мағынамен һәр нәсілдегі, һәр діндегі халық өзінің өмірін өзінің ана тілімен жазып келе жатыр. Сол жазған кітапты *роман* деп атап кетті. Романның басталуына XVIII ғасыр дедік. Сонан бері һәр халық романды өте қадір тұтып, жоғары ұстап, гүлдетіп, жасартып, көп кітаптар шығарып келеді (2: 329).

Мақаланың атына сай романға қатысты жанрлық ерекшеліктері де айқындала түседі: «Романның ішкі мағынасы: *тіршіліктің жарық һәм күңгірт жағын бейне өзіндеі етіп суреттеп, адамның өзіне көрсету. Роман – адамзаттың өмірін, дәуірін бұлжытпай көрсетуші баға жетпес айна. Роман суреттеп көрсетеді: я бір адамның, я бір нәсілдес, бір тілдес халықтың өмірін яки бір қалыптағы заманның қатардағы жәмәғатын, я қилы-қилы замандарда болып өткен халықтардың өмір халін*» (4: 330). Осы ретте әдебиетші Ә.Бөкейхан көркемсөздің негізгі міндетін де алға тартады: «Романның асыл мақсұды: адамзаттың мінез-хұлқын түзетпек, кемшілікті,

Алаш әдебиеттануы

қараңғылықты адамзаттан құмақ. Мұнан мурад, ол адам баласына үйретінді үлгі, тәрбие бермек» (2: 330).

Әдебиеттанушы өз кезінің романдарының мазмұнын сөз етеді: «Осы заманда роман жазылады: тұтас халықтың, буын-буын елдің, патшалықтың, мәжілістің жайлары, адамның білім-өнерін, шаруа тұрмысын» баяндауын еске салады. Зерттеуші: *«Әнглиде Вальтер Скотт, Чарльз Диккенс, Уилием Теккерей, орыста Пушкин, Гоголь, Лермонтов, Толстой һәм басқалар»*, – деп бөліп қарастырады. Л.Н.Толстойды осы топтың ішінен бөліп алып, оның «данышпандық һәм хәкімдік жағынан «Соғыс һәм татулық» деген романын адамзатқа үлгілі» екенін атап айтады.

Ә.Бөкейхан романның стильдік ерекшелігі туралы да нақты теориялық мағлұмат береді. Себебі, *«Мұнда Толстой алуан-алуан адамның мінез-құлқын бірін қалдырмай тізіп, адам өмірінің жеңішке қылдай жерін суреттеп көрсетеді. «Соғыс һәм татулық» романында бар: патша да, министр де, төре де, офитсер де, солдат та, кәсіпшілер де, саудагерлер де, байлар да, қызметшілер де, егінші де, мұғалім де, шәкірт те, би де, пәсір де, еркек те, әйел де, бала да, кәрі де, жас та. Осылардың бар өмірі, мінез-хұлқы, әділдік-зорлығы, артық-кемі, күшті-әлсізі, бәрі де көз алдыңа келіп тұрғандай елестейді. Романды түсініп оқыған адам әлгі айтқанның бәрін көреді, сондықтан роман – өмір айнасы» (2: 330)*, – деп түйіндейді әдебиетші. Л.Толстой «Адамның көзі – оның жанының айнасы» деп санаса, Ә.Бөкейхан романды өмір айнасы деп, бүгінде мәні зор теориялық батыл әдебиеттанушылық тұжырымды осы мақалада жасаған.

Әдебиетші Ә.Бөкейхан қазақта бұрын роман жоғын айтып, қазақтың бірінші романы Мир Якуб Дулаттың «Бақытсыз Жамалы» (1910) екенін атап өтеді. Сонымен бірге зерттеуші оның «басқа озық жұрттардыкімен салыстыруға болмайтынын», «өз бойымызға лайықтап, мұны қазақ әдебиетінде тәуір хызметке санаймыз» деп анықтай түседі. Аталған теориялық тұжырымына сай әдебиетші Ә.Бөкейхан романның талдауын да өмір шындығына жүгіндіреді. Қазақтың сол кездегі «малға, партияға қызығып, қыздарын жастай күйеуге беру жайы бар екенін, ысырапқа ақша шашып, жақынымен араздасу, қызын сүймегеніне жылатып ұстап беру, бұған шыдай алмай қыз теңін көкөсп қайғыға бату бар» екенін атап өтіп зерттеуші романның сюжеттік жүйесін анықтайды. Романның негізгі мазмұны туралы зерттеуші былай дейді: *«Ата-анадан күдер үзген соң, өз теңімен қашар бар, ахырында хорлық көру бар. Мұнда бар: шала сауатты молда да, жаңа мұғалім де, бар мұнда ақсақал да,*

би де, болыс та, тілмәш та, орыс та, өтірік куәлік бергіш указни молда да. Мұнда бар һәр түрлі әйелдер, бозбалалар, ойын-сауықтар. Осылардың мәрхамәті, зорлық-зомбылығы, қазақтың рәсімі көрсетілген. Мұнда партия да, партияға құмарларда, ел арасын бұзушы қулар да, барымта да бар. Қабағын салбыратып, еңсесі түсіп, топтан мұңайып Сәрсембай да келе жатыр...» (2:329). Әдебиетші соңғы сөйлемде Сәрсембай образының негізгі қырларын ашып береді. Теңеу арқылы Ә.Бөкейхан кейіпкердің о бастағы елден ерекше тексіздігін аңғартады.

Мақала соңында әдебиетші Ә.Бөкейхан романның тәрбиелік мәнін алға тартады: *«Енді түсіндік, роман көпке арналған кітап екенін; көптің кітабы болса, һәрқайсымызға тиісті, міндетті романды тесе қарап, телміре оқып, мінез-хұлқымызды түзеп, романнан халіміз жеткенше тәрбие алу керек».* Себебі, Ә.Бөкейханның ойынша, қазаққа «өнер-білім керек, онан да керегірегі – тәрбие. Қанша оқысақ та, тәрбиеміз кем болса, хасиетіміз аз» (2: 330). Әдебиеттанушы осылай көркемсөздің рухани-парасаттық күшін, үлгіліні баяндауын басып айтқан.

«Ән, өлең һәм оның құралы» («Қазақ». 1914. №67) атты зерттеуінде әдебиеттанушы Ә.Бөкейхан өлеңнің табиғаты, оның теориялық негізі, қажетті құралдары туралы нақты мағлұматтар береді. Әннің адам жанына тигізетін әсері туралы, оның жанрлық ерекшелігі туралы Ә.Бөкейхан былай деп нақтылайды: «Ән адамның бар ет-тамыр, сүйек-сүйегін қозғайды, бәрін ерітеді, елжіретеді; (өлең айтып, ән салғанда біреуді аңдысаң) көрмеймісің, жүзінің құбылғанын, бетіне қызарып қан құйылғанын, көрмеймісің, көзінің жанарынан байқаусызда шығып кеткен дауысынан тағы жым-жырттана қалғанын...» (2: 330).

Өнердің, көркемсөздің, әннің адам жанына тигізетін әсерін, одан алатын ләззатын мақала авторы осылай нақтылап берген. Әдебиетші Абай айтып кеткен: *«Туғанда дүние есігін ашады өлең. Өлеңмен жер қойнына кірер денең»* деген белгілі қағиданы жалғастырып, Ә.Бөкейхан бұл тұжырымды өзінше дамытады: *«Жаңа туған бала жылау әні, солқылдау әнімен дүнияға амандасады. Адам жан шығар алдында арпалысын: «А-а-а» – деп ән салып дүниямен хоштасады. Осы екі бас ән, ақтық әннің арасында адам бірін көтеріп, бірін созып өлең қосып, бір өлеңді бір өлеңге қосарлап, іштен шерін шығарып күйін тарқатады» (2: 330).*

Адамның көңіл күйі туралы ұғым Абай, Шәкәрім шығармашылықтарында орын алса, бұл түсініктің теориялық негізін

Алаш әдебиеттануы

А.Байтұрсынұлы ашып береді. Әдебиетші Ә.Бөкейхан үшін іштегі шер, күй, адам жаны, көңілі – бірін-бірі толықтырушы ұғымдар. Көркем әдебиеттегі адам психологиясының өзгеруін бейнелейтін осы түсініктер екенін әдебиетші осы мақалада нақтылап береді: *«Адам көңілдегісін алғаш сөзбен қияды: ән салып, өлең айтып, домбыра шертіп, қобыз ойнайды – адамның жайын, сезімін, жүрегін қозғайды. тиіп өтіп елжіретеді, бусандырады, буынын алады»*. Ә.Бөкейхан қазақтың өлеңінің айтылуына да мән береді: *«Бірге мағлұм көрнеу тұр: ән, өлең, сыбызғы, домбыра, қобызы – бәрі бір мағынада... Кімге мағлұм емес, кімге анық емес ән-өлең, оның аспаптары адам жүрегіне, сезіміне, күйлеріне һәрдайым барша уақытта құдіретті бір сайман – адамды қозғайды, көтереді, басады – тыныштайды, жайлайды...»*. Ғалым өлең түрінің қасиетін аша түседі: *«Ән-өлең өтім етеді, қозғайды жанды, сезімді, ет-тән тамыр тарамыстарға шейін кеулейді, адамға ғайрат береді»* (2: 330).

Әдебиеттанушы Ә.Бөкейхан тек қазақ емес, жалпы өлеңнің құралы, оның қажеттілігі туралы сөз етеді. Оның адам өміріндегі мәнін анықтап, себептерін атап өтеді. Ә.Бөкейханның пайымдауынша: *«Ән-өлең, күй – адамның анық тілі, шын тілі, көпке бірдей ұғымды тіл – бұл тіл жанға хас, жүрек тілі, сезім тілі, күй тілі: неше түрлі рақат татқан адам жаны осы тілмен сөйлейді, һәр түрлі үндерді осы тілмен сұлулап, майлап қояды, қуаныш-шаттық рақатын сыртқа білгізеді, адам мехнатын, ауыр ісін жеңілдетеді, қайғы-хафасын шығарады, мауқын басады. Сол себептен, ән-өлең адамның қараңғы жер астына кіргенше шейін айырылмас досы, жолдасы»* (4: 331).

Ғалымның бұл әдеби-теориялық ойларды жалғыз бір ру, ел, ұлт шеңбері емес, бар халыққа тән өлеңнің теориялық негізі екені анық. Және «кейбір халық өлеңін қайғылы-мұңлы қылып қалдырған, кейбір халық өлеңін жанды, тірі қылып, шаттықпен көтеріңкі қылып қалдырған: мұңды – Фин, жанды – Италиә», – деп толықтыра түседі. «Қаратаудың басынан көш келеді» өлеңін мысалға келтіре отырып, зерттеуші: *«қазақтың бұрынғы қиыншылық, таршылық хафаға түскенін мұң қылып көрсетіп тұр»*, – деп анықтап қосады.

Мақаланың келесі бөлімінде әдебиетші Ә.Бөкейхан өлеңнің қасиеті туралы «ақындар, данышпандар» айтқан сөздерді келтіруді де жөн санайды. «Гете келтіреді», «Шопенгауэр сөйлейді», «Бетховен айтады» деген пікірлер Мартин Лютер мен Абайдың сөздерімен тұжырымдалады. Аталған пікірлер Ә.Бөкейханның әдеби-мәдениеттанулық ойларының биік дәрежесін нұсқайды.

Дүниежүзілік теориялық ойларды Ә.Бөкейхан қазаққа түсінік-

ті етіп тұжырымдаған. «Гете келтіреді... ән, өлең шертіп ойнау – ең жоғарғы өнер – әлде не нәрсе салынса, ішекке не ойналса, сол нәрсе жоғары шығып көтеріледі, ағарады, хасиеттенеді», «Шопенгауэр сөйлейді: өлең, ән, күй салу баршамыздың қазынамыздың (қозғалу, сезу, тебіренуді) бәрін жоғары жасап, жоғары жаратуға зор бір құдіретті сайман: өлең, ән, күйдің күші – ән қуаты сондай күшті, сондай терең – бұл барлық жаралыс тұрмысын көрсетеді, өзге өнерлер құр көлеңкесін ғана көрсетеді. Жүрек жанына орнаған дақты сол күймен ғана сыртқа шығарады» (2: 331). Аристотельдің катарсис ұғымын әдебиетші қазақша пайымдап, өлең талдау арқылы өз түсінігін осылай алға тартады.

Шопенгауэр ойын әдебиеттанушы Ә.Бөкейхан қазақша, мұсылманша да түсіндіре кетеді: «Мәрхамат, шәфқат, рахат, мехнат, шаттық-реніш, ғайрат, хафалық, зар, мұң, күйініш – бәрін де жүректе қандай болса, солай қылып көрсетеді».

Көркемсөздің, өлең өнерінің қасиеті туралы Ә.Бөкейхан былай деп анығын береді: «*Бетховен айтады: ән, өлең, күй сондай ашық түрлі жарық тіл, ондай қылып данышпан да, хәкім де айтпайды. Ол адамның жол салушысы, жол басшысы – бұл жол бір ғана сонау биік, жоғары білім ғаламына шығатын жол, ол ғалам адам баласына сезіледі, бірақ денесімен адамзат бара алмайды. Ән, өлең, күй құдірет ғылымымен әбден сырлас*» (2: 331).

Осы зерттеуде Ә.Бөкейхан көркемсөздің, әдебиеттің негізгі міндетін нақтылап береді. Ол үшін ғалым Мартин Лютер пікіріне жүгінеді: «*Мартин Лютер – ән, өлең, күй адамның гизрат берушісі, адамның ақылын оятып, молайтып, қорытып беруші ең жақсы ақылшысы – жіңішкелікке, төменшілікке, бірлікке, татулыққа, сүйіспеншілікке ең бірінші оқытушысы, үйретушісі*». Себебі, Ә.Бөкейханның пайымдауынша: «*Ән өлең, күй – ең сенімді үн, бұл үнмен адам мехнатын, рақатын, ғайратын, шафқатын, сүйіспеншілігін билейтін, қайғы-қасіретін Құдайға тапсырады, жеткізеді*». «*Ән, өлең, күй – аспандағы періште тілі, бұрынғы жерде болған Пайғамбарлар тілі; ән, өлең, күй – Алланы тануға үлкен себепкер*» (2: 331). Бүгін біз жауабын іздеп жүрген Әдебиет не үшін қажет? деген сауалға әдебиетші осындай анықтама берген екен.

М.Лютердің бұл пікірін Ә.Бөкейхан бекер алға тартпаған: «*Қазақтың ақындары да ханның қаһары, судың зәһірінен ән салып, өлең айтып, күй тартып, басын өлімнен құтқарғандар да бар*», – дей отырып, жоғарыдағы теориялық ойларын Абайдың сөздерімен тұжырымдаған. «Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы» деген өлең

Алаш әдебиеттануы

жолдары жоғарыда келтірілген болжамдардың қорытындысы іспеттес екені әрине, сөзсіз.

Дүниежүзілік әдебиеттанулық пікірлерді келтірген Ә.Бөкейхан олардың ортақ түйінін Абайша – қазақша келтіруді бізге үлгі етіп, көрсетіп кеткен екен. Осыншама маңызды әдеби-теориялық ой мен ғылыми тұжырымдардың бүгінгі қазақ әдебиеттануына қажет мол ғылыми ғибрат екені анық.

Ә.Бөкейхан жазған *Шәкәрімнің «Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі»* атты кітабына жазған ғылыми пікірі, тек пікір ғана емес, аталған мәселе бойынша тың деректер беретін ғылыми сипаттама. Аталған кітаптың – қазақ шежіресінің тұңғышы екені аталып, бұл кітаптың кейінгі зерттеулерге де арқау болары да айқындалған. Ә.Бөкейхан сол кездегі беделді зерттеулерге сүйене отырып, (История человечества. Всемирная история. Г.Пельмольт; Записки Западно-Сибирского отдела ИРГО 1902. Омск), Шәкәрім еңбегінен қыпшақ, керей руларына қатысты мәселелерді анықтайды. Аристов пен Шәкәрімде ортақ түрік-қазақ шежіресіне қатысты жағдайлар айғақталған. Кемшілік ретінде: «Шаһкерім де Аристовша жазып өткен. Осы күнде бұл шежіреде аталған жерлер қай патша қол астында, қай гүбернеде, Шаһкерім жазып өту керек еді» деп ескертеді. Шаһкерімнің Ахмет ханды қалмақтар Алаш деп атағанына қатысты Ә.Бөкейхан былай деп келіспеушілік білдіреді: «Бұл қалай? Алаш деген біздің қазақ сөзі. Алаш қалмақ қойған ат болса, қалмақ өз тілінен қоятын жөні бар емес пе?» (2: 333). Бұл сөздің қалмақ сөзі емес екенін алға тартқан зерттеуші келесі мәліметті келтіреді: «Ақмола облысы, Бағаналы-Балталы деген найман жайында, Қаракенгір бойында сырлаған кірпіштен салған екі бейіт бар: Алаша, Жошы хан атты. Бұрынғы уақытта бұл өзенге тама да жайылатын еді. Бағаналы-Балталы тама бұл Алаша хан, Жошы хан бейіттері турасында не біледі?». Ғалым қолдауымен қоса Шаһкерім алдына нақты сауалдар қойып, тарихи мағлұматтардың анықталуын талап етеді.

Ә.Бөкейханның «Шәкәрімнің «Түрік, қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресі» атты кітабына жазған пікір-мақаласы «Қазақта» (1913, №12) жарияланған. Шәкәрім кітабы қазақ тіліндегі тұңғыш шежіре екенін Әлихан Бөкейхан атап өтеді. Шәкәрімнің өз кітабына берген бағасымен әдебиетші келіспейді. Шәкәрімнің: Бір Алла, бергеніңе сансыз шүкір, Қалған жоқ зая болып қалған фікір. Бітірдім түрік-қазақ шежіресін, Болса да кемшілігі, қисық бүкір – деген сөздеріне әдебиетші Ә.Бөкейхан мынадай пікір білдіреді: «Шаһкерім өзі «бүкір» дегенімен, шежіресі бала оқытқан молданың қолында

болатын кітап. Түркі халқы әр рудан қосылып, екі түрік ағайын болғысы келсе, бір жерін қанатып, қандарын сүтке яки қымызға қосып ішеді де: «Қаны қосылған қазандас болдың», – дейді. Оны «анда» дейді. Біздің қазақта «құда-анда» дегендегі «андасы» осы сөз» (2: 332). Шәкәрімнің: «600 жылдан бері мұсылман жұртына кірген керейіт яғни керейлер тіпті ескі замандағы кіреш таңбасын салады» деген пікірін Ә.Бөкейхан толықтыра түседі. «Еуропа шежіресін жазушылар» деп басталатын ойын ол былай деп жалғастырады: «Осы күнгі Жетісуда көшіп жүрген керейді сектенің софылары христиан дініне қаратқан екен» (2: 332). Ахмет хан кім? Алаша хан деген атты кім берген? «Алаш» сөзі кімдікі деген даулы мәселеге Ә.Бөкейхан өз пікірін берген. «*Алаш* деген – біздің қазақ сөзі. Алаш қалмақ қойған ат болса, қалмақ өз тілімен қоятын жөні бар емес пе?» (2: 333). Осы ретте әдебиетші Ә.Бөкейхан Қаракенгір бойындағы «сырланған кірпіштен салынған ескі екі бейіт бар: Алаша, Жошы хан атты» деген уәж келтіреді. Осыған орай газет оқырмандарын пікір алысуға шақырады. Әдебиетші Алаш сөзіне мұқият болуды меңзейді, тарихи тұлға Алаша хан туралы деректерді де сүзгіден өткізуді жөн деп санайды. Бұл – күні бүгін біздің тарихшылар да бір пікірге келе алмай жүрген мәселе. Осы ретте әдебиетшілер Ә.Бөкейхан мен Шәкәрімнің әдеби мәтіндерден келтірілген деректерді тарих ғылымында қолданулары ғылыми негізді екенін айғақтап тұр. Бұларнайы зерттеуді талап ететін мәселе.

Ә.Бөкейхан халық ауыз әдебиеті үлгілерінің жазылып, баспадан шығуына үлкен қызмет атқарған. *В.В.Радлов дайындауымен «Қозы Көрпеш Баян» нұсқасы 1924 жылы Мәскеуде жарық көрген.*

«Қозы Көрпеш – Баян» көп мағыналы, түрік жұртын сипаттайтын әдебиет қорының таңдамасы: «Алтын шыққан жерді белден қаз!» деген. «*Қозы Көрпеш – Баянның неше түрін жинап, салыстырып баспақпыз. Бұл алдыңғы мектептегі балалар оқуға басылды. Қыр баласы*» (2: 339) деген алғы сөзі бар. Әдебиеттанушы бұл жырдың бар нұсқасын тауып анықтауды ғылыми міндет етіп қойған екен. Өкінішке орай, тек осы нұсқасы ғана жарық көрген.

Марабай ақынның «*Ер Тарғын*» жырын *тұңғыш рет бастырған да – Ә.Бөкейхан* (1923). Жырдың соңына әдебиетші өз тарапынан ғылыми түсініктеме берген: ««*Ер Тарғын*» – *Қара қытшақ Қобыланды, Ер Сайын, Манас қатарлы қазақ-қырғыз жырларының бірі. Бұл жырды В.В.Радлов жазып алған. Мен қарасөзбен жазған жерлерін қысқартып, өлеңмен жазған жерлерін өңдедім*» (2: 364). Тарғынның кім екені туралы келесі мағлұмат бар: «Ер Тарғынның барған елі

Алаш әдебиеттануы

қырық сан Қырым, төбелескені – Торғауыт пен қалмақ. Қырымның елінде жүріп, Тарғын Торғауытты алады, ноғайлының елінде жүріп қалмақты шабады, қырады» (2: 364). 1438 жылы Қырым Алтын Ордадан бөлініп, өз алдына хандық болған. Қырымның бірінші ханы Хажы Герей (1437–1466) хан болды. 1783 жылы Қырымды орыс алып, хандық жоғалды. 1437–1783 жылдары арасында Қырымда 35 хан болған. Бұлардың ішінде ер Тарғыннан қашып барған Ақша хан жоқ» (2: 364). Бұл түсініктемеде мол тарихи деректер мен мағлұматтар келтірілген: Ноғай. Мамай. Едіге. Ақша хан. Алтын Орда құрамы. т.б. жер-су аттарына байланысты да деректер жетерлік.

«*Кітап сыны (Қартқожа) («Еңбекші қазақ» 04.11.1926)*» атты зерттеуде әдебиеттанушы Ә.Бөкейхан Ж.Аймауытұлының «Қартқожа» романына ғылыми пікір берген. Бұл шығарманың роман екенін зерттеуші: «Жүсіпбектің бұл романы қазақ әдебиетіндегі бірінші роман десек қателескен болмаймыз. Бұдан бұрынғы қазақ тілінде болған романдар тұрмыстың бір-екі құбылысын ғана суреттейтін романшықтар еді. «Қартқожа» – толық роман. «Қартқожада» тұрмыстың көп пернелері басылып, көп құбылыстары суреттеледі. «Қартқожада» ұйқылы-ояу тыныш шақ емес, талас-тартыс шағы, тарих жаңадан жазылатын қасиетті шағы суреттеледі: қазақты патша билеп, мықты-осалды жанышқан заман, қазақ баласының хат тануға зар болып кіретін мектеп таба алмай зарыққан заманы, қазақ басына қара күн туып, қазақ шаруасы қырылған 1916 жыл, қиянғезшілік соғысы, февраль өзгерісі, қазақтың Ұлт үкіметі (Алаш Орда), октябр өзгерісі, Кеңес үкіметі, Кеңесті Қазақстан... барлығы «Қартқожада» тегіс суреттеледі» (2: 367), – деп дәлелдейді.

Романның совет кезіндегі жаңа талаптарға сай екенін Ә.Бөкейхан былай арашалайды: «Мұның үстіне «Қартқожада» бастан-аяқ қазақ елінің жайы, көзге жақсы көрінбейтін көмескі тап жігі айқын ашылып отырылады. Кітаптың ұзын бойында бай мен кедейдің, құл мен қожаның, жеуші мен желінушінің, төре мен қараның, би мен шаруаның тілектерінің қайшылануы суреттеліп отырады.

Романның стилі, жазу ерекшелігі туралы әдебиетші Ә.Бөкейхан: «Бүгінге дейін біздің оң өзгерісшіл тап жігін айырам деуші жолдастарымыздай, білімнің кемдігінен, я ұлтшылдық бойына сіңіп қалғандықтан, қазақ елінің тап жігін айқындап алып, суреттей алған жоқ еді. Я әрі, я бері кетіп, жүйесіз жерге пышақ салып жүреді. Жүсіпбек дөп сермеді, пернелі, әдемі сөз, тап жігін әдемі суреттеді. Бұл ретте де «Қартқожа» бірінші роман. Кеңеске шын қараушы қазақ жастарының сүйсініп оқитын романы» (2: 367), – деп анықтама береді.

Әдебиеттанушы осы пікірін нақтылап береді. Осы тұстағы «тіркемі» термині өте орынды қолданылған: *«Қартқожадағы» оқиғалардың тіркемі (сюжет – А.Ісімақова) дөп дұрыс: бірінен-бірі тізіліп шығып отырады. Сөзі ғана тіл алтын зердің жібіндегі жаратылыс, қоғам құбылыстары аса әдемі суреттелген: оқушыны ару анадай жетелеп, еліктіріп, бұйданы іріктірмей өкше бастырып отырады».*

Орыс әдебиетімен жете таныс Ә.Бөкейхан «Қартқожаны» биік бағалайды. Осы орайда романдағы кейіпкерлерге берілген аттарының тегін емес екендігін алға тартып: *«Мұндай әдет орыстың данышпан жазушысы Достоевскийде болатын. Мәселен, Достоевский: тағы бір жоғалған адамшылық туралы «мұжықтар шулап келе берді» деп әңгімелеріне ат қоятын. Жүсіпбек «Уайым күшейді», «Қабар берді», «Бұлт қоюланды», «Қош, аман бол!», «Мәңгі аңсау» дегендер сияқты әңгімелеріне жұмбақ ат қойып отырады», – деп пайымдайды.*

Осы тұрғыдан Ж.Аймауытұлы романының әлі зерттелмегенін ескерсек, әрине, әдебиетші Ә.Бөкейханның бұл пікірі өте құнды. Сондықтан да ол Ж.Аймауытұлының романын талдап берумен шектелмей, оның қазақ әдебиетіндегі алатын орнын о баста анықтап беріпті: *«Қартқожа» – маңызды кітап. Талдап сын жазғанда, көп уақыт, көп еңбек керек қылады. Еуропаның көркем әдебиет жазушыларының кітаптарындай, Пушкиннің «Онегин» деген кітабындай, «Қартқожа» қазақ әдебиетінің тарихында зор өріс алатын кітап. Сондықтан «Қартқожаны» жастардың бәрі оқу керек. «Қартқожа» мектептерде де орын алысты» (2: 367), – деп, әдебиетші тоқ етерін түйіндеп береді.*

Ә.Бөкейхан *«Кітап сыны»* (Ж.Аймауытұлы *«Психология»*) мақаласында Ж.Аймауытұлының *«Психология»* (Ташкент, 1926) кітабына пікір жазған. «Бұл кітап жаңаша жазылған» деп ескертеді. «Жүсіпбек кітабын шама келгенше жеңіл тілмен жазған. Мұндай жеңіл тілмен жазуға зор ұсталық керек. Мағынасы терең нәрсені қанша жеңіл тілмен жазсаң да, жайлап, асықпай ойланып оқуды керек қылады» (2: 368).

Ә.Бөкейханның рецензия жанрында жазылған *«Всеволод Иванов»* (Қыр баласы, *«Жаңа мектеп»*, 1927 №3–4) атты мақаласы орыс жазушысының әңгімелерінің қазақ тіліндегі жинағына білдірген кәсіби әдебиеттанулық пікірі. Кітап атауы: «Төрт әңгіме». Мәскеу, 1927. 64-б. Қазақшалаған Мағжан». Әдебиетші Ә.Бөкейхан әңгімелердің сюжетін емес, басты тақырыбы болып табылатын үзінділер келтірген. Бұл үзіндіден Мағжан аталған әңгімелерді неге

Алаш әдебиеттануы

аударғаны, жазушының қазақ оқырманына қажет тақырып тапқаны белгілі болады. Осы мақалада Ә.Бөкейхан мұндай мазмұнды туындыны «сырлы әдебиет» деп бағалайды. *Сырлы* – көркем және ерекше астыртын, саяси маңызды сыры бар деген мағынада. Ғалым теориялық тұжырымды кейін дамытып береді: «Бұл кітапты жазған орыста сырлы әдебиетте бәйге алған жаңа жазушының бірі. Жазғаны – жаңада ел басынан кешірген ақ пен қызылдың соғысы мен елде болған ашаршылық. Өңгімедегі жазылған жер – Семей мен Жетісу, ондағы қазақ пен казак-орыс» (2: 368).

Көркем аударманың сапасы туралы әдебиетші Ә.Бөкейхан мәтіннен келтірген келесі үзінділермен тамамдаған: «Темірбай аяғынан шығып кеткен атын қарап жүріп шаршап, қарағанды паналап ұйықтап қалады. Бір топ казак-орыс екі қазақты айдап, қарағанға келіп, Темірбайдан 25–30 таяқ жерде екі қазаққа көрін қаздырады». «Темірбайдың миын ә дегеннен бері бұрғыдай бұрап, шаяндай шағып отырған ойы мынау: «Бұлар орды не үшін, кімге, неге қазып жатыр?» Міне, осы ой қазір жазғытұрым тасыған өзендей тасып өтіп, Темірбайды билеп алды. Өзен басып су астында қалған жағадағы талдың анда-санда қылт етіп көрініп-көрініп кететін басындай – ауылы, малы, ұлы туралы ой анда-санда бір соғып кетеді. Темірбайдың басы айналып, көзі қарауытып кеткендей болды. Казак-орыстың қолындағы – мылтық. Жерді тырнап жатқан екі күрек, иығына ақ бірдеңе жапсырып алған төре. Осылардың бәрі әп-сәтте біріне бірі қосылып, ертегіде айтылатын жеті басты жалмауыздың қияпатына кіріп, Темірбайдың тап алдына келіп, іріген ауыздан шіріген лебін бұрқ еткізіп: «Екі жаяу қазір атылмақ!..» – дегендей болады». Мағжан осылайша қазақшалайды» (2: 368). Соңғы сөйлемде Ә.Бөкейхан Мағжанның аудармасына қанағат білдіргенін көрсетеді. Сол кездегі қазақ әдебиеттануының басты мақсатын мақаланың соңғы сөйлемінде білдірген: «Бұл кітапты мектептің кітапханасында ұстап, хат білетін қазаққа кәпәрәтіп арқылы таратса оң болады».

Әдебиетші Ә.Бөкейхан Абай мен Шәкәрім бастаған көркем мәтіннің аударма дәстүрін жалғастырды. Бұлар жай аударма емес. Ә.Бөкейханның өз тарапынан қосылған толғаныс, пікірлерімен ерекшеленіп тұрған бұл аударма мәтіндердің жөні ерекше. Бұл аудармаларға әдебиетшінің жан тебіренісі, ақыл-парасаты толық сіңген. Ә.Бөкейхан көркем аудармашы ретінде Л.Н.Толстой, А.П.Чехов, Д.М.Мамин-Сибиряк, Ги де Мопассан, үнді, түрік тектес Қырым халықтарының әдеби шығармалары. Антика дәуірінің әдеби туындыларын тәржімалаған.

«*Сурат кафеханасы*» («*Дін таласы*») (Л.Н.Толстойдың «*Суратская кофейня*» әңгімесі аудармасының («Қазақ». 1913. №14) басты ойы – бүгін жүз жылдан кейін де біздің дінге қатысты сауалдарымыздың тоғысуы екен. Басқа аудармаларында Л.Н.Толстойдан, А.П.Чеховтан деп көрсетілсе, бұл мәтіннің кімдікі екені айтылмаған. «Үнді жерінде, Сурат қаласында кафеханасы бар еді. Сонда талай жерден, талай елден адамдар кез болып, ұшыра-сатын еді» (2: 371). Осылай басталған әңгімеде діннің озығы. Тәңірге, Құдайға құлшылық, діндердің айырмашылығы, т.б. Алла мен адам арасына қатысты иман, пенделік мәселелері камтылған.

Үнді жеріндегі бұл кафеханаға Иранның бір ғалымы кіріп келеді: «Бұл ғалым «Тәңірінің тәңірлігін анық танып білемін», – деп көп әуре болған адам еді. ...Көп оқып, көп жазып, көп ойлап ақылы ауысқан, ойы шатысып ақырында. Құдайға тіпті илануды қойған. Мұнысын Иран патшасы біліп, қол астында тұрғызбай қуып жіберген». Шатасқан ғалым «өзінің миының шатасқанын сезбей, барша ғаламды билеуші, ұлықтың ұлығы, дананың данасы Құдайды жоқ қылмақ болған». Апиын ішіп алып, құлына: «Ей, оңбаған құл! Сен қалай ойлайсың. Құдай бар дейсің бе?» – деді. Құлы: «Құдай бар! дей келе: – Міне – Құдай! – деп беліне қыстырған ағаштан бір кішкене нәрсені суырып алып көрсетеді екен: «Жан болып жаратылғанда мені сақтайтын осы. Біздің жұрттың табынатын біздің жақта әулие ағаш бар. Мынау нақ соның бұтағынан істелген», – деді (2: 371).

Осы көрініс отырғандарға қалай әсер етті? Әңгіменің негізгі сюжеті осыны көрген адамдардың қойылған сауалға берген жауаптарымен дамиды: «Оларға қожасының сұраған сауалы да, құлының қайырған жауабы да таң көрінді». Бұл диалогке бірінші болып араласқан брахма дініндегі біреу құлдың сөзін естіп шыдап тұра алмай: «Әй, жарым ақыл, бейшара! – деді. – Құдайды адам беліне қыстырып жүре ме? Қандай кісінің беліне қыстыруға сыяды деп ойлауға мүмкін бе? Өзің не айтып отырсың? Құдай брахма емес пе? Ол – барша ғаламды жаратқан, барша ғаламның ұлығы. Сондықтан дүниедегі істердің қалпы өзгерілген жоқ. Оларды сақтап, пана болушы жалғыз құдай, хақ Құдай – Брахма». Бұған қарсы алыпсатар Иһуд (Иса Пайғамбардың он екі шәкіртінің бірі түсініктеме Ә.Б.) сойлейді: «Жоқ, сен олай деме! Хақ құдайды танытын жұрт брахмалар емес. Құдай пана болып сақтайтын Брахман емес. Шын Құдай – Ибраһим, Ысқақ, Яқия пайғамбарлар таныған Құдай. Ол Құдай пенде болады. Жалғыз-ақ өзінің Исраил

Алаш әдебиеттануы

жұртына дүние жаратылғаннан бері Құдайдың қалаған жұрты да, сүйген жұрты да – біздің жұрт. Ақырында бізді дүниежүзіне адастырып, тоздырып жібергені – сүйген жұртын әншейін бейнет беріп сынамақ үшін. Осылай деп Иһуди жылап жіберді».

«Бұны естіген Италияндық біреу Иһудке айтты: «Дұрыс емес мұның! Сенің айтуыңша, Құдайда ғәділдік жоқ боларға керек. Бір жұрттан бірін артық көру Құдайдың ғәділдігіне лайық емес... Сендерге Тәңірінің қаһары түсіп, отансыз һәр жерге тозып кеткендеріңе сендердің осы күнде діндерің жойылып, тұқымдарың көбейіп өспек түгіл, күннен-күнге азапқа ұшырап бара жатыр. Құдайда артық я кем көрушілік жоқ. Бірақ сауап табатын жол жалғыз-ақ біздің римдік католик дінінде. Одан басқа дінде сауап жоқ» (2: 371).

Бұның сөзін «сонда отырған протестант сұрланып: «Қалайша сіз жалғыз сауап жол өздерінде дейсіңдер? Жадыңызда болсын, сауап табатын Ғайсаның Інжілімен ғаһал құлағандар» (2: 371).

Бұл дауға Суратта «қызмет ететін бір түрік» кіріседі: «Нағыз хақ дін біздікі», – деп бекер айтасыңдар, 600 жыл болды Інжіл қалып, Құран келгеніне. Сауап ең ақырғы пайғамбар Мұхаммед жолында. Өздеріңіз айтып отырсыздар ғой: «Иһуди діні нашар», – деп, нашарлығынан тіпті жайылмай, тұқымы азайып, құрып бара жатыр», – деп. Ислам дінінің артықтығы емес пе – Еуропа, Азия, тіпті Қытайда да жайылып бара жатыр... Сауап табады жалғыз-ақ ақырғы пайғамбар Мұхаммедке иланған адам» (2: 372).

Кафехана іші қызу пікірталасқа ұласты: «Олардың ішінде һәр діннің һәр түрлі мәһабынан адамдар бар еді... һәркім өз дінін қуаттап, ауыздары көпіріп, шулап-дулап таласып жатты. Жалғыз-ақ Конфуций мәһабындағы бір қытай таласқа кіріспеді, тыныш отырды». Бөрінің назары осыған ауып: «Бұл не айтады екен?» – десті: «Сен қалай ойлайсың, ойынды айтсаңшы», – деп қытайға жабысты. Ол жеңінен қолын шығарып көкірігіне қойды да, жай салмақпен сөзді былай бастады: «Мырзалар! Менің байқауымша, адамдарды дін турасында бір іттіфаққа (*imtifaq* – «ынтымақ» деген мағынада айтылып тұр – Ә.Б.) келтірмейтін жалғыз-ақ намыс. Мұны мен сіздерге мысал келтіріп ғибратпен баяндайын» (2: 372). Ол осы Суратқа келе жатып, басынан кешкен бір оқиғаны айтып береді: «Пароход күтіп отырған әр елдің адамдарының қасына бір соқыр адам келеді. Сұрап білсек, күнге қарағаннан соқыр болған екен. Күнге көп қарағаны – күн не нәрсе деп, күннің затын білмек екен. Білмек мақсұты күннің жарығын қолға алып, нұрының бірер сәулесін шыныға салып, тығындап, қамап қоймақ екен. Ниетіне

сай осы ісінен тапқаны сол – күнге қарай-қарай көзі ауырып, соқыр болыпты. Және бұл адамның енді жасаған тұжырымы да ерекше екен: «Күн нұры – жарығы, сұйық зат болмаса, қатты зат болмаса, от болмаса, рух болмаса, күн жарығы деген неш нәрсе де емес, тіпті жоқ нәрсе», – дейді. Ойы осыған жеткенде, көп қарағаннан көзі де кеткен, көп ойлағаннан ақылы да ауысқан. Көзден айырылған соң, жоқ дегеніміз рас екен деп нанды да қойды» (2: 372).

Ол құлына: «Күн жоқ дегеніміз рас емес пе?» – деді. Құлы айтты: «Қайдан білейін, күнмен жұмысым да жоқ. Міне, мен білте шам істеп алдым. Менің білетінім – осы жарық... Құл шамын алып көтеріп: Менің білетінім мынау!» – деді. Бұл әңгімені бақылап отырған балдақпен жүретін ақсақ соқырға былай дейді: «Күнді білмегенің – іштей туған соқырсың ғой... Күн – оттан жасалған домалақ. Бұл домалақ күнде теңізден шығады да, күнде кішкене біздің аралдың тауының арасына барып қонады». Әңгімеге сонда отырған бір балықшы кіріседі: «Бұлай деп отырғаның – аралыңнан шығып, алысырақ жүрмегенің ғой... Күннің шығып қайда бататұғынын мен айтып берейін. Күн теңізден шығады, теңізге батады. ...Күн сайын мен Күнді суда жүріп көзіммен шығарып, көзіммен батырамын» (2: 372).

Бұның сөзін инділік біреу, кеме иесі мысырлық, жапондық, ағылшын матрос жалғастырады. Әрқайсысы өз пікірін алға салады. Кемелің думаншысы есті адам екен. Өзінен сұрағанша үндемей, өзгелердің сөзін тындап отыр еді. Енді жұрттың бәрі өтініп, түсіндірер деген соң сөйледі. Ол айтты: «Баршаңыз да бірінді-бірін адастырмақшысындар, һәм өздерің де алданудасындар. Күн жерден айналмайды, жер күннен айналады» (2: 373), – деп, ғылыми негіздемені келтіреді. Сондықтан: «Күн жалғыз ғана маған жарық болады» деп, я жалғыз менің отаныма ғана жарық болады» деп көзтарлық етіп, аяқтарыңның астына қарамай, жоғары Күнге қарасандар, осы айтқанның бәріне де һәрқайсыңыз оп-оңай түсінер едіңіз».

Ол отырғандардың Күн туралы адасулары Құдай турасында да сондай екенін түсіндіреді: «Дін турасында адасу һәм іһтифақсыздықтың түбі намыстан, өзімшілдіктен, һәр адам Құдай өзімдікі, я отанымдікі, я діндесімдікі болса екен дейді. Күллі дүнияға сыймайтын ұлығ Тәңірді һәр жұрт өзінің ғибадатханасына қамағысы келеді. Оған адам салған ғибадатханалар қандай болғанымен жетер ме?» (2: 373) Осы ретте қытайлық ғибадатханалардың түрін де келтіреді: «Күмбездері бар, шамдары бар, су сауыттары бар, сүгіреттері бар, жазылған мәсждітері бар, шарифат кітаптары бар, шалатын

Алаш әдебиеттануы

құрбандары бар. Бірақ көктей салынған күмбездері бар ма? Күндей, айдай, жұлдыздай шам бар ма? Теңіздей су сауыты бар ма? Жаны бар әлфетли бір-біріне қарасқан адамға жетерлік сурет бар ма? Тәңірінің ізгілігін сипаттайтын Құдай өзі дүнияға шашқан нығметтеріне жететін мадақ сөз бар ма?

Адам жүрегіне жазып қойған Құдайдың өз кітабындай шарифат кітабы бар ма? Жақын үшін жанын фида ететін ерлікке жететін құрбандық бар ма? Құрбандық қабыл болуына ізгі адамның шын ықылас-көңілінен артық орын бар ма?». Осы кейіпкердің сөзімен адам баласы Құдайды қалай тану керек? деген сауалға да келесі жауап берілген: «Неғұрлым Құдайды жоғары деп, биік деп, ұлық деп ұқса, соғұрлым жақсырақ танымақшы. Жақсырақ таныған сайын Құдайға жақынырақ болмақшы. Жақын болуының мағынасы – рақметін көріп, рақымды болмақ, мейірбандығын көріп, мейірімді болмақ» (2: 373).

Көз соқыр мен көңілі соқырдың айырмашылығын ол осылай анықтап береді: «Көзі соқыр жарықты көрмей, «жарық жоқ» дер яки күнге көзі жетпей, көріп отырған шамын күн деп білер; көңілі соқыр – халықты айырып. Құдайды танымай. «Құдай жоқ» дер яки қолына ұстап, көзімен көріп отырған ағашын Құдай деп білер. Қай соқырлық болса да – кемшілік. Бірақ соқырлығының бейнетін һәркім өзі көреді. «Көзің соқыр» деп қорлау болар ма? «Көңілің соқыр» деп қорлау да жөн емес. Конфуций жолындағы қытай осылай дейді.

Дін артықшылығына таласып, кафехананы басына көшіріп, улап-шулап отырған жұрт таластарын тастап, жым-жырт болды» (2: 373). Бұл сөздер баяндаушыныкі болса, әңгіменің соңы Әлихан Бөкейхановтікі: *«Бұл сөз адам баласының бәріне ағайыншылық көзбен қараған орыстың ұлығ философы Толстой сөзінен алынды. Ол Бернардесан Пиер дегеннің сөзінен алған екен. Басқалар да Толстой көзімен қараса, осы күнгі Балқанда судай ағылып-төгіліп жатқан қанға орын табылмас еді»*. Әдебиетші Ә.Бөкейхан бұл әңгімені не үшін аударғанын осылай айта кеткен. Және бұл адам баласы үшін мәңгі талас екенін осылай нақтылап берген.

Аудармашы өз тарапынан әңгіменің соңына қосқаны білініп тұр: *«Неғұрлым Құдайды жоғары деп, биік деп, ұлық деп ұқса, соғұрлым жақсырақ танымақшы. Жақсырақ таныған сайын. Құдайға жақынырақ болмақшы. Жақын болуының мағынасы рақметін көріп рақымды болмақ, мейірбандығын көріп мейірімді болмақ»*.

Аудармашы Ә.Бөкейхан Л.Н.Толстойдың *«Жұмыртқадай бидай»*, А.П.Чеховтың *«Хамелеонын»*, Ги де Мопассанның *«Симонның әкесін»*, *«Жарасын алдырған ана»*, Мамин-Сибиряктың *«Қара ханым»*, В.Г.Короленконың *«От»* атты көркем туындыларын да

қазақ тіліне аударған. Ә.Бөкейханның көркем аудармаларының басым көпшілігі 20–30-жылдар аралығында, 1922–1927 жылға дейін КСРО халықтарының Орталық баспасындағы Қазақ секциясының әдеби қызметкері болып қызмет етіп жүрген кезінде жасалған. Л.Н.Толстойдың «Қажымұраты» (1923), «Кавказ тұтқыны», «Жеті қарақшы», «Жұмыртқадай бидай» (1925), «Жетпіс жеті мысал» (1925), «Сурат кафеханасы» («Дін таласы»), «Серуен жасап зерттеу әдісі», «Бір адамға қанша жер керек?», Н.Маркестің «Құрбан қия», «Қырым сөздері» жинағы және шағын әңгімелердің аудармалары төңкеріске дейінгі «Дала уалаятының газеті», «Қазақ», «Ақжол», «Еңбекші қазақ», «Әйел теңдігі», «Жас қазақ» беттерінде жарияланған.

«Ескі Қырым сөздерінен тәржімелері» ерекше көркемдікті көтеріп тұр, олар: «Пайғамбарға хат», «Ешкі тау», Н.Маркестен «Құрбан қия», «Сұлтан Сәли», «Азамат Юсуф», «Герейдің ажалы». Бұлардың әрқайсысы гибратты әңгімелер ғана емес, жеке-жеке көркемдік әлемнің үлгісі. Сюжет діни, шариғаттық гибратқа құрылған. Бұл аудармалар өз зерттеушісін күтуде.

Әдебиетші Ә.Бөкейхан замандастарына жазған хаттарында да әдебиеттанудың мәселелерін көтеріп отырған: «Бауырым Ахмет» (А.Байтұрсынұлына) хатында халық ағарту ісіне қажетті істерді алға тартып, Ахметтің Абай мен Алтынсарыұлы жөнінде жазуын талап етеді. Сонымен қатар күрделі 1920 жылдардағы әдеби үдерістің ахуалы туралы да айта кетеді: «Сенің ересек сауатсыздарға арналған кітабыңда «бізге» керексіз қазақ хандары мен билерінің сөздері бар екен. «Еңбекші қазақтың» 30-санындағы 19 қосымшасында Ғаббас: «Кітапта бірде-бір коммунист жоқ» деп жазыпты... Біздің «жазушы» қазақ коммунистеріміз саған риза емес, әрі араз көрінеді. Сен кіта-быңда Мағрифаның інісіне дейін орын беріп, мына «жазушылардың» еңбектерін кіргізбепсің» (2: 397).

Мәскеуден жазған хатында (1925. 23 VI.) Ә.Бөкейхан сол кездегі жаңа таптық көзқарастың басым болуын, оның қаупі туралы А.Байтұрсынұлын былай деп ескертеді: «Мәскеу коммунистері: «Қазақтар – ұлтшылдар», – деп жалтыға жар салып, айқайлап жүр. Мен олардан: «Айтып жүргендерің не?» деп сұрасам, олар: «Өздерің өздеріңе шағым жасап жүрсіңдер яғни оны жазған – өз қазақтарың», – деп айтады (2: 398). Қазақ жазушыларының репрессияға ұшырауына себеп болған жергілікті өз қазақтарының белсенділігін Ә.Бөкейхан осылай анықтап берген.

Келесі хатында: «Бауырым Дінше! Не балаларға сабақ беріп, не жорналға, газетке мақала жазып Алашқа қызмет қылмасақ, не қазақ

Алаш әдебиеттануы

тілінде кітап жазбасақ, өзге жол бізге бөгеулі зой!» (2: 398) деген өкініш білдіреді. Бұл – сол кездегі қазақ әдебиеттануы алдындағы тұрған ғылыми мақсат еді.

Әдебиеттанудың күнделікті тіршілігі – әдеби сынның бір жанры – азанама – күні бүгінге дейін өміршең және әділ яғни соңғы сөз ретінде келе жатқан жанрлық түр. Ә.Бөкейханның азанамалары бір топ. Солардың ішінде Абайға арналғаны жоғарыда арнайы қарастырылды. «Кәкітай» деп аталатын мүнәһибте Ә.Бөкейхан Ысқақ Құнанбаев Абайдың інісінің баласы Кәкітайдың құрметіне арнаған. Бұл мақалада Ә.Бөкейхан Кәкітаймен қашан танысқаны, қалай хат алысып тұрғандары жайлы былай дейді: «1904 жылы Абай марқұмның өлеңін кітап қылып басындар» деп балаларына хат жаздым. 1905 жылдың апрель аяғында Кәкітай Абайдың жазба кітабын алып, Омбыдағы маған келді. 1905 жылы жазғұтырғы саясат ісі не екенін біздің «Қазақты» оқығандар білер. Кәкітай біздің үйде бірер жұма жатты. Абай, Пушкин, Лермонтов сөздерін бірге оқып, мээ-мейрам болдық. Анық таныстық. ... Содан бері саясат ісінде бір одақ болдық» (2: 418).

Осы хатта Ә.Бөкейхан қазақ жерінің басқаның қолында кеткеніне былай деп назаланады: «*Жазғұтыры – 1908 жыл Семей келдім... Мен осында абақтыда жатқанда Шаһкерім, Кәкітай, Тұрағұл арнайы келіп амандасқан. Мен абақтыдан шыққан соң бір түн Қаражан үйінде бір болып, мені Қарқаралыға Омарбек, Кәкітай шығарып салып, хош айтысқан жерде құшақтап жыласты. Жауға бел бермеймін деп қарысып, тістесіп, буындырған қысаны сыртқа шығармадым. Бекер жыламаған екенмін, тастан қатты деп ойладыңдар ма? Есіл ер шырақтарым-ай! Содан бері Омаиш, Кәкітайды көргенім жоқ. Арманды кестелеп, жазуға қалам, шіркін, шорқақ»* (2: 419). Осы мақалада: «*1909 жылы Шаһкерім, Кәкітай маған хат жазып, ақыл сұрады. Не айтасың. Ата-қоныс, кір жуып, кіндік кескен Қарауыл өзені мұжыққа кетіп барады... Бәріміз бұл сұм дүнияға қонақ. Артында орынбасарың табылсын! Хоиш, қарағым, достым, Кәкіш»*. Ғалихан (2: 419).

Бұл хаттан Ә.Бөкейханның қазақ үшін, оның атақонысы, атабаба аманаты үшін қиналған кездерін елестету қиын емес. Алаш азаматтарына тән мәрттік пен тектілікті аңғарамыз.

Ә.Бөкейхан – әдебиеттанушылық ойларын қазақ және орыс тілдерінде еркін жазған ғалым. XX ғасыр басындағы әдебиеттанудың басты тақырыбы – Абай шығармашылығы, оны талдау арқылы насихаттау болды. Абайдың әдебиеттану ғылымындағы пікірлері қазақ әдебиеттануының негізгі бағытын анықтап берді. Абайтанудың бастаулары саналатын бұл мақалалар ұлт әдебиетін танудың тұңғыш

үлгілері екені түсінікті. 1909 жылы Петерборда Кәкітай Ысқақұлының Абайдың өлең жинағына жазылған «Абай (Ибраһим) Құнанбайұлының өмірі» мақаласы жарық көрді. Бұған дейінгі Мүрсейіт қолжазбалары мен газеттерде тарап жүрген Абайдың шығармалары жаңа қазақ әдебиетінің көшбасшысы екенін нақтылай түсті.

Ә.Бөкейханның орыс тіліндегі мақаласында әдебиетші осыған қоса Абайдың дін жөніндегі өлеңдеріне түсініктеме береді. оның жаңашылдық сипатын ашып, табиғат лирикасы Еуропа ақындарының дәрежесінен кем емес екендігін анықтап берген. Әдебиетшінің мақаланы орысша жазуы да тегін емес, басқа елдерге Абайды таныту қажет екенін ол сол кезде мақсат еткен.

XX ғасыр басындағы әдебиеттану үшін тек зерттеушілік емес, сөз өнері үлгілерін жан-жақты насихаттау халыққа жеткізу де қажет еді. 1917 жылдың желтоқсанында жарияланған қазақ автономиясы мәселесін де тұңғыш көтерген – Ә.Бөкейхан. 1919–1920 жылдары жаңа өкімет «найзаның ұшымен, айбалтаның жүзімен болған үкімет» деп «*Жалпы Сібір сиезі*» атты мақаласында баға берген Ә.Бөкейхан большевиктерге қызмет етуден бас тартады. Ол үшін абақтыда отырады. 1922 жылы Ә.Бөкейхан Мәскеуге жер аударылады, бірақ өз Алашына қызмет етуді үзбеген. 1923 жылы Мәскеуге келген Ахмет, Мағжан, Міржақыптармен бірігіп «Алқа» ұйымын құрады. Олар арқылы еліндегі мәдени, әдеби процестерге басшылық етеді. Осы кезде КСРО халықтары орталық баспасының қазақ секциясында әдеби қызметкер ретінде жұмыс атқарады (14. XII.1922–1. X.1927). Одан 1927 жылы қысқартылады, басқа жұмыс ұсынылмайды. Ә.Бөкейхан 1927 жылдың бірінші қазан күнінен бастап, он жыл бойы 1937 жылдың тамызына дейін пәтерінде қамауда ұсталынған. 1937 жылы тамызда Ә.Бөкейхан тұтқындалып, Бутыр түрмесіне жабылады, қолындағы мол әдеби, көсемсөздік мұрасы кәмпескеленеді, жоғалады. 1937 жылдың 27 қыркүйегінде жалған айыппен қазақтың ұлт-азаттық қозғалысының негізін қалаған мемлекет қайраткері, ғұлама ғалым, әдебиетші Ә.Бөкейхан Мәскеуде өлім жазасына кесіледі. Үкім сол күні, 27. IX.1937 жылы жүзеге асырылады. Әлихан Бөкейханның ғылыми, әдеби мұрасы XX ғасырдың соңында ғана Тәуелсіз қазақ еліне қайта оралды.

Ата-баба Аманатын орындап кеткен Алаш еріне Алланың рақымы, Пайғамбарымыз Мұхаммед (с.а.с.) шапағаты болсын!

1. А.Байтұрсынұлы. Бес томдық шығармалар жинағы. 1-том. А.: Алаш, 2003.
2. Ә.Бөкейхан. Таңдамалы (Бас. ред. Р.Нұрғалиев). А.: Қазақ энциклопедиясы. 1995.

2.2. СМАҒҰЛ СӘДУАҚАСҰЛЫ

*Алаш туы астында,
Қуә болсын арымыз.
Көркейтуге Алашты,
Құрбандық біздің жанымыз!
Былай тұрсын малымыз!
Алаш деген ел үшін,
Сарыарқаның жері үшін,
Бостандық берген ер үшін,
Төгілсін біздің қанымыз!
Аялмасын барымыз!
Жасасын, Алаш, жасасын!*

Сұлтанмахмұт (1:122).

Бар болғаны 33 жыл өмір сүрген Смағұл Сәдуақасұлы – Алаш ғылымының өкілі, мемлекет және қоғам қайраткері, әдебиетші, көсемсөзші. Совет үкіметі бұл Алаш зиялысының мұрасына да ресми тыйым салып келді. Ол қандай істің басында болды? Бұл туралы ХХ ғ. басындағы әдебиеттің зерттеушісі Д.Қамзабекұлы былай деген: «Алайда қазақ жастарының тұңғыш ұйымы «Бірлік» пен оның бағытын дәйекті түрде жалғастырған «Жас азаматтағы», Алаш Орданың облыстық комитетін құрудағы еңбегін совет қоғамының мүддесіне байланысты ескермегеннің өзінде, Сібір төңкеріс комитетіндегі (1920), Советтік Күншығыс ұлттары жастарының орталық бюросындағы (1920), Қазақ автономиялы республикасының Жастар одағындағы (1920), Қазақ ОАК президиумындағы (1920–1921), Бүкілресейлік ОАК-індегі (1920–1921), Семей губернелік төңкеріс комитетіндегі (1921), Қазақ ОАК-нің Түркістан автономиялы республикасы өкілдігіндегі (1922), Қазақ автономиялы республикасы Жоспарлау комиссиясындағы (1923–1924), Халық ағарту комиссариатындағы (1925–1927) жауапты һәм жетекші қызметін елемеу, құнттамау ақылға сыймайтын еді. 5 томдық Қазақ КСР тарихында 20-жылдары Қазақстан өкіметінде ірі қоғам қайраткері дәрежесіне көтерілген Смағұл жөнінде бір-ақ ауыз ғана сөз жазылды. Бұл оның атын қаралаған сөз болатын» (2: 6).

Смағұл Сәдуақасұлы 1900 жылы Ақмола облысы, Қараой болысы, Жарқын аулында (қазіргі Солтүстік Қазақстан) дүниеге келген. Әкесі Сәдуақас (1872–1837) «хақ жолын ұстанған, қоңыр дәулетті молда болған. Ол Смағұлдай ұлды тәрбиелеп өсіргені үшін 1937 жылы

нақақтан атылған. Анасы Мәжікен (1879–1938) перзенті Смағұлдың қайғылы қазасы мен күйеуінің жазықсыз айдалғанын көре алмай құсадан дүние салған. Смағұлдың жалғыз қарындасы Орынбасар да (1916–1990) өмірден өгейлік, тағдырдан тәлкек көрген» (1: 7).

Сол кездегі замандастары сияқты Смағұл да ауыл молдасынан сауат ашып, заман білімін меңгерген: «1912–1915 жылдары – екі класты Полтавка орыс-қырғыз училищесі, 1916–1918 жылдары – Омбы ауылшаруашылық училищесі, 1918 жылы Омбыдағы ко-операция курсы, Омбы ауылшаруашылық институтының ко-операция факультеті, Мәскеу теміржол құрылысы инженерлер инс-титутының жасанды құрылыс мамандығы» (1928–1932) (2: 7).

Алашорда тұлғаларының басты мақсаты – азат, тәуелсіз қазақ мемлекетін құру. Сондықтан Алаш ғалымдары үшін «қазақтың өз ойын, өз сезімін, өз қиялын, өз ұғымын жырлау», ұлттың рухани қасиеттерін сақтап қалу күн тәртібінде тұрған талап еді. Аталған мәселе «Алқа» бағдарламасының басты рухани шарты болуы да сондықтан.

С.Сәдуақасұлының «*Киргизская литература*» (*Қазақ әдебиеті*) атты зерттеуі 1918 жылы қазан айында жазылған, 1919 жылы Омбыда «Трудовая Сибирь» журналында (№1) жарияланған. Мақала басында С.Сәдуақасұлы қазақ пен қырғыз арасын ажыратып береді. Сонда қазақтардың айырмашылығының бірі – орыс мектептерін қазақтар көбірек меңгергені. Ежелгі заманнан бері ақын, өлеңшілер домбырасымен елдің өмірін көркемсөзбен әсемдеп отырған. Айтыс өнерінің сыр-сипаты, жеңіске дейін ұласуы айтылған. Және айтыскердің жеңісі бүкіл рудың жеңісі болып табылған. Осыған байланысты былай делінген: «Это были просто средневековые рыцари, но рыцари, боровшиеся не оружием, а словом» (2: 241). Қазаққа белгілі ақындардың есімі осы ретте келтірілген: Шөже, Біржан сал, Сара. Ақындардың салтанатты киімі, атының жабуына дейін ерекше болуы және ақындардың көбі кәсібін күн көру үшін жұмсағаны аңғарылған.

Қазақтың ауыз әдебиеті ХІХ ғасырға дейін созылғаны және ақындардың ХХ ғасырбасында да болуы айтылған. ХІХ ғасырдың ІІ жартысы, әдебиетшінің пайымдауынша, жаңа дәуір жазба әдебиеті басталды. *Жазба әдебиеттің өкілі ретінде М.Ж.Көпей пен Абай аталған.* М.Ж.Көпейдің шығармашылық ерекшелігі туралы былай делінген: «Ж.Копеев первый от принятого в то время акынами обычая – хвалить свой род и самого себя, переходит к песне, воспевающей народное горе. Впервые его стихи вышли в письменном виде,

Алаш әдебиеттануы

дав сильный толчок новому направлению, которое можно назвать в истории киргизской литературы именем народничества» (2: 242).

Алаш әдебиетшісі қазақ ауыз әдебиетін жазба әдебиетпен қатар өмір сүруін айтқан. Дегенмен олар жазба өлеңдермен ығыстырылған: «Но акыны, при всех своих усилиях, не смогли дальше держаться и иметь такой вес, как прежде. Они должны были под натиском могучих философско-лирических стихов Абая Кунанбаева отступить и замолчать на долгое время. Поэзия Абая оказала глубокое влияние на литературу казахского народа и определила дальнейшее ее направление. Я позволю сказать об Абае и его времени несколько слов» (2: 242–243). Абай туралы былай дейді: «Абай резко обличал казахскую интеллигенцию за ее стремление к чиновничеству и осуждал народ за «царейную борьбу» (2: 243).

Алаш әдебиетшісі «*Айқап*» (1909–1915). «*Қазақ*» басылымдары туралы былай деген: «После «Айқап» выходит в 1918 году газета «Қазақ», гордость казахской литературы. Интересно отметить то, что «Айқап» существовал при участии литературных сил исключительно из молодежи мусульманских мектебов. «Қазақ» – из русских школ» (2: 244). А.Байтұрсынұлының «Қазақты» басқаруы ерекше аталған. Сонымен қатар ғалымдығы да сипатталған: «Он первый пионер в области создания чисто казахского языка: составил первую казахского азбуку и грамматику (до этого казахи пользовались арабской азбукой). Байтұрсунов поэт-народник и духовный учитель молодежи. Он перевел почти все басни Крылова, снабдив каждую соответствующими заключениями и приспособив к обличению беспечной жизни казахов» (2: 244).

М.Дулатұлы туралы былай делінген: «М.Я.Дулатов – поэт, последователь Ж.Копеева, затем увлекся философско-лирическими стихами Абая. Дулатов – первый выступил со своим романом «Бахытсыз Жамал» («Несчастливая Жамал») в защиту казахской женщины. Этот роман и сборник стихотворений сделали имя М.Я.Дулатова общеизвестным среди казахов. Роман «Бахытсыз Жамал» нашел даже подражателей и способствовал выходу в ответ еще нескольких романов других авторов» (2: 245).

С.Сәдуақасұлы Мағжан өлеңдеріне жоғары баға берген: «По искренности мысли и художественности слога он превзошел всех поэтов-лириков, писавших до него» (2: 245). Белгілі деп келесі ақындар қарастырылған: С.Дөнентаев, Ф.Қарашев, Шәкәрім, С.Торайғыров, А.Мәметова, С.Сейфуллин, С.Шорманов, Б.Өтетілеуов. Осылардың ішінен С.Дөнентаев, Шәкәрім, Қарашев пен С.Шорманов ерекше

аталған. С.Донентаев өлеңінің ырғағы, үйлесімі Байтұрсынұлы мен Жұмабайға теңелген: «Из числа четырех последних резко выделяется поэт-народник С.Донентаев. Стихи его чисто киргизского духа и в них чувствуется сильная национальная струя. По стройности рифмы и гармоничности слога, по своему глубокому содержанию и, наконец, по поразительной меткости стихи Донентаева находят себе равных только в произведениях отца народной поэзии Байтұрсунова и нежного лирика Жумабаева» (2: 245).

Халықтық ақындар Қарашев пен Шорманов, Ж.Көпей іспеттес делінген, «Шәкәрім – Абайға еліктеуші» делінген: «Карашев и Черманов – поэты-народники в духе Ж.Копеева и в казахскую литературу существенно нового не вложили. Шакарим – тоже: он скромный подражатель Абая» (2: 245).

Қазақ прозасы туралы арнайы ғылыми мағлұмат берілген. XX ғасыр басында көсемсөз ерекше дамыған деген тұжырым дәлелденген. Көсемсөзшілер деп ең бірінші А.Байтұрсынұлы, Ә.Бөкейханұлы, М.Дулатов аталған: «Из самых выдающихся казахских публицистов можно отметить на первом месте Байтұрсунова (публицист весьма всесторонний), затем А.Букейханова (исключительно по политическим вопросам) и М.Я.Дулатова (защитник женщин и народного образования). Из молодых сил в этом направлении обещают многое Болгамбаев, Алимбеков, Хауызжанов, Габбасов, Аймауытов, Ауэзов, Кеменгеров, Турганбаев, Жанибеков и некоторые другие» (2: 245–246).

Мақала соңында XX ғ. басындағы мерзімді басылымдар тізімі берілген: «Қазақ» (Орынбор), «Сарыарқа» (Семей), «выходит с 1979, орган ЦК партии «Алаш» (1: 247), «Бірлік туы», «Ұран» («выходит в Ханской ставке Букеевской орды»), «Жас азамат» (Петропавловск), «Абай» («выходит в городе Алаш»), «Балапан» (Омск).

«Из истории казахов» зерттеуінде «Степная правда» 1296.16.VI келесі тұжырымдар бар: «Интересной чертой казахской женщины является непокрытие лица, как принято у других мусульманок». «Из промыслов у казахов известны: ковка железа, отделка дерева, а также серебрение, золотение. Войлоки казахские превосходят своей прочностью и тщательностью, обработки монгольские и калмыцкие. Шерстяные казахские материи имеют большой сбыт на русских рынках Сибири». «В духовном отношении казахи принадлежат к числу богато одаренных народов. Язык их – звучен и образен. Народная литература их весьма развита и отличается широтой и разнообразием. Пословицы и поговорки их отличаются сжатостью

Алаш әдебиеттануы

и меткостью выражений. Песенные напевы весьма оригинальны и разнообразны. Казахи говорят, что некогда песня летала над землею и там, где она пронеслась низко над землей люди научились хорошо петь. Всего ниже песня летала над кочевьями казахов, поэтому они первые песенники в мире. В настоящее время казахский народ имеет большой величины своих национальных поэтов. Казах горд, остроумен, насмешлив и энергичен; речь его изысканная, но к созерцательности и отвлеченности не склонен. Таков исторический и современный казах» (2: 250).

«Әдебиет әңгімелері» (Айтыс ретінде) 1927 жылы (15–16 ақпанда) «Еңбекші қазақта» жарияланған. Сол кездегі екі әдебиеттанулық көзқарас пікіріне қатысты жазылған. Сондықтан мақалада 1920 жылғы әдеби пікірталас орын алған. Әдебиетші өзінің әдеби сын туралы ойын былай деп келтірген: «Қазақ әдебиетін сынау керек. Сынайтын уақыт жетті. Қазақ әдебиеті ақсаса, сынның көптігінен емес, дұрыс сынның жоқтығынан ақсап отыр» (2: 251).

Алаш әдебиетшісі Мағжанды жоққа шығарған Ғаббас Тоғжановтың пікіріне карама-қарсы ойын айтқан: «Ғаббастың кітабынан біз байшыл, ұлтшыл, төңкеріске қарсы адасқан Мағжанды көрдік. Ғаббастың бізге айтқаны – Мағжанның жұмбағы, дағдарысы болды. Бірақ тоғыз жыл төңкеріс Мағжанға текке кеткен жоқ. Оған куә – оның соңғы жазғандары, Мағжанды қайтсе де жақсылайын деген ойдан мен, сірә, аулақпын. Бірақ барын бар, жоғын жоқ деу керек. Мағжанды күйдірсек, біз барына күйдіреміз. Қайткенде де мен Мағжанды «доңыздатып, қоңыздатушыларға» қарсымын» (2: 251).

Ж.Аймауытұлының «Қартқожа» романы туралы да анық пікір берілген: «Бұдан табандай бір жыл бұрын Жүсіпбектің «Қартқожасы» шықты. Ләм деген кісі жоқ. Бұдан бес жыл бұрын басылған Мұхтардың «Қорғансыздың күнін» жұрттың көбі осы күні ұмытып кетті. Анда-санда Сәкен дегенде Нәзірдің «жыны» ұстап қояды. Бәлкі, оның да пайдасы бар шығар. Өзгелер туралы о да жоқ» (2: 251–252)

Сол кездегі әдеби мұраға қатысты ойын да әдебиетші нақты береді: «Анда-санда әйтеуір Абайды көрінен бір аударып қоямыз, онда да жүре салды. Сұлтанмахмұт, Берниязды кім біледі? Қай сыншы бұлардың табысын зерттеп, қорытынды шығарды? Шындыққа келсек, бұл екі ақынның екеуі де ірі кісі. Мүмкін олардың жазғанының көбі біздің марксизм көзқарасымыздан қате де шығар, бірақ осыны айту керек емес пе, сынау керек емес пе?

«Абай-мамайыңды біз білмейміз. Бернияз-перниязыңды біз естігеніміз жоқ, осы күнгіге өзіміз де жараймыз» деушілер де болды. Егер

бұлай деушілер бола қалса, олар біздің надандығымыздан баска еш нәрсені дәлелдемес еді. Ескіден қалған мұраға біз ие боламыз ба, жоқ болмаймыз ба?» (42: 252).

С.Сәдуақасұлы: Қазақ әдебиетінің ескі мұрасына ие болуымыз қажет» деп ғылыми негізді осылай алға тартады. Совет әдебиетшілерінің бұрынғының бәрінен бас тартып, тек жаңа таптық әдебиетті қолдауы біржақты екенін ескерткен С.Сәдуақасұлы ойын нақтылап берген: «Біздің көбіміз (мен «біз» дегенде, коммунист сыншыларды айтам) бұл мәселеге әлі үстірт қарап жүрміз. Мысалы: Сәбит жолдас «Еңбекші қазақта» басылған мақаласында: «Қазақ әдебиеті өзінен-өзі үлгі алатын дәуірге жеткен жоқ», – дейді.

Неге жеткен жоқ? Жетпесе, қашан жетпекші?

Қазақ әдебиеті өткеннен де, қазіргі халінен де үлгі-тәжірибе ала алады. Өзінен-өзі үлгі алатын дәуірге әбден жетті. Тегінде өзінен-өзі үлгі ала алмайтын әдебиет болуға тиіс емес. Өткенді ұмытып, өткеннің бәрін мансұқ қылып тастағанда жаңа қайдан өспекші? Сондықтан біз ескі мұрадан жерімейміз. Ескі мұраның жарайтынын аламыз, жарамайтыны қалады» (2: 252).

Қазақ әдебиеті өзінен-өзі үлгі алатын дәуірге жеткен жоқ деген пікір нигилистік қана емес, советтік жаңа әдебиеттің бұрынғыны жоққа шығару үшін қолданған амал екенін Алаш ғалымы осылай жоққа шығарған. Сондықтан ол Абайды тануды әдебиетті тану мәселесі ретінде ұсынады: «Абай да ескі мұра. Бірақ Абайдан қалған мұраның көбі әлі ескірген жоқ. Әлі де қазақ ақындары Абайдан шеберлікке үйренуі керек» (2: 252).

Құрылыс инженер маман иесі әдебиетші С.Сәдуақасұлы Ресей калаларында сол кезде бой көтерген үлкен үйлерді «совет өкіметіне үйреткен ескіден қалған инженер білімі» дей келе: «инженер білімі біздің пайдамызға асса, оны ескіден қалған, әрине, далаға тастамаймыз» (2: 252), – деп, білім, ғылым ұстанымын осы тенеу арқылы қолдайды. Яғни әдебиетші әдебиетті тануда да осы принципті ұстануды жоқ деп санайды: «Абайдың шеберлігі де сол секілді. Абайдан шеберлікті үйрену керек».

«Шеберлік сөздің сырты, оның іші жұртшылыққа қарсы болса, еңбекші таптың ілгері басқан аяғын кейін шегерсе, ондай сөзге біз қарсымыз» деушілер болар. Бұлай деушілерге мен әбден қосыламын. Бірақ Абай туралы бұлай деуге келмейді. Абайдың жазғандарының көбі қазақтың жаңа жұртшылығының алдында әлі ескірген жоқ» (2: 253).

Әдебиетші ғалым «бұдан отыз жыл бұрын жазылған Гогольдің

Алаш әдебиеттануы

«Ревизорын» орыстар әлі ескірген жоқ» дей келе, Абайдың «Болысынын» да ескірмейтін себептерін ашып берген: «Бұл болыс әлі тірі емес пе? Абайдың заманындағы әлеумет аурулары бәрі бірдей жойылып кете қойды ма? Олай болса, ол аурулармен, ол кемшіліктермен күресу жолында Абайдың жазғанын да неге пайдаланбаймыз?» (42: 253).

Яғни әдебиетші әдебиеттің қоғамдық, саяси, әлеуметтік мәні, мазмұны бар екенін осылай ескерте түседі. Осы ретте ол «Бақытсыз Жамалды» да ескірмейтін мұра ретінде ұсынып қана қоймай, ол ойын дәлелдей түседі: «Меніңше, Міржақыптың «Бақытсыз Жамалы» да ескірмеген ескі мұраның бірі, Бақытсыз Жамал – сүйгеніне тие алмаған қазақтың сорлы қызының бірі. Оны бақытсыз қылған малына сенген таз Жұман.

Осы күні «Бақытсыз Жамал» тіл жағынан болсын, жұртшылық ретінен болсын, ескірді ме, жоқ па? Қазақтың әйелі түгелімен теңдік алып болды ма, жоқ па? Әлі де ел ішінде «бақытсыз Жамал» бар ма? Жоқ па?» (2: 253).

Мақаланың II бөлімінде Алаш ғалымы сол кездегі басты жанжал «партияда жоқ жазушылар» туралы арнайы сөз еткен: «Бұларды кейбіреулер «шөре-шөре» дейді, біреулер «жолбикеш» дейді. Сәбит те, Жүсіпбек те, Мұхтар да «тазалықты сүйетіндігі» үшін бізге еншілес бола алмайды. Мағжан туралы екі сөзге келудің өзі үлкен айып секілді» (2: 253–254). Әдебиетші бұл даулы тартысты Плеханов сөзін келтіре отырып Мұхтар мен Жүсіпбекті қорғап шығады. Және жай ғана емес, қарсыластарының сөзімен, солардың аргументтеріне сай былай делінген: «Мұхтар мен Жүсіпбек тазалықты сүйсе, сүйе берсін, ол өздерінің еркі, бірақ бұдан олардың қазақ еңбекшілеріне қарсылығы табыла ма?

Мұхтардың жазған ірі нәрселері: «Еңлік-Кебек», «Қорғансыздың күні», «Қарагөз» – бұлардың бәрі қара казактын тұрмысы. Қазақтың ескі әдетінің арқасында ер жігіттің басы қандай қиыншылыққа түсетінін көрсетеді. Қазақ елінің ілгері басу жолында ескі әдетінің қандай бөгет екенін сыпаттайды» (2: 254).

Осы тұста Алаш ғалымы ғылыми негізді алға тартқан: «Қазақ ішінде жаңа жұртшылық орнату партияның да, үкіметтің де зор міндетінің бірі болса, жаңалықты орнату үшін ескіні білу, болғанды білу – оның әр жағында міндетті нәрсенің бірі. Өткенді білмей қазіргіні түсіну мүмкін емес. Қазіргі тұрмыс – болашақтың негізі». (2: 254).

Бұл мақалада С.Сәдуақасұлы Көркем әдебиет не үшін қажет,

қоғамда қандай міндет атқара алады? деген сауалға да жауап берген: *«Көркем әдебиеттің ең үлкен қызметінің бірі – тұрмысты, өмірді тану. Тұрмысты, өмірді білім жолымен де тануға болады. Мысалы, бұрынғы қазақ тұрмысының тарихын жазу, бұрынғы қазақ елінің шаруасын зерттеу, бұрынғы қазақтың әдет-ғұрпын сынау – соның бәрі білім жолы»* (2: 254).

Осылай Алаш әдебиетшісі әдебиеттің тарихы болуын, оның таптық саяси ілімге сай келмейтінін ғана айыптамай, қай сала болсын білім-ғылым жолын ұстануы керек екенін дәлелдеп берген.

Көркемсөздің айырмашылығы да арнайы сөз етілген: *«Көркем әдебиеттің білім жолынан айырма жері көркем әдебиет ұғындыратын нәрсесін суреттеп, сипаттап айтады. Көркем жазушы көзі көрген нәрсесін білімдінің зерттеп біліп айтқанындай көз алдына елестетеді. Көркем әдебиет пен жай білімнің айырмасы осы. Мұхтардың, Жүсіпбектің де жазғандарына өмір тану, тұрмысты ұғыну ретінен қарағанда оларға рақмет айтпасақ, лағынат оқитын орнымыз жоқ»* (2: 254).

Әдебиетші ғалым бұл ойын «Қартқожа» романын талдай отырып жалғастырған: *«Қартқожа» – қазақ әдебиетінде үлкен оқиға... «Тіл жағынан «Қартқожа» қазақша жазылған романның бәрінен артық», – деп, Алаш әдебиеттанушысы шығарманың стилін ғана емес, жазушының тіл даралығын ерекше айтқан. С.Сәдуақасұлы Жүсіпбек пен Мұхтарды қорғап қана қоймай: «Бұл екі есімсіз қазақ әдебиеті ұғымы кем болады», – деген. Бұл ойын келесі теңеумен берген: «Бұл олай болса, Жүсіпбек те, Мұхтар да сөзсіз біздің ішімізде болу керек. Бұлар Коммунист партиясы басқарып отырған жаңа жұртшылықтың дұшпаны емес, досы. Жүсіпбек пен Мұхтарды жоқ қылу – осы күнгі қазақ әдебиетінің бір қолы мен бір аяғын кесіп тастаумен бір есеп»* (42: 255).

Пікір-сайысты жалғастырып, әдебиетші Қошкенің сөзіне келіспеген болып былай деген: *«Бұлардың кейбір жазғандарынан ұлтшылдық иісі шығатыны бар»*. Қошкенің өзін осы қатарға қосып алып. С.Сәдуақасұлы өз пікірін толықтыра түседі, бірақ мінін де жасырмаған: *«Біз Мұхтардың, Жүсіпбектің, Қошкенің тіл жағынан, тұрмысты сипаттау жағынан көркемдігін, шеберлігін айтсақ, пікір жағынан олардың қатесін де айтамыз. Бірақ бұлардың қазір кемшілігінен жақсылығы көп. Бұлардың кемшілігі күннен-күнге ұлғайып келе жатқан жоқ, қайта азайып келеді. Бұлар Совет өкіметіне қарсы қайнасып қалған ұлтшылдар емес, бұлардың болашағы әлі алдында»* (42: 255).

Алаш әдебиеттануы

Зерттеудің III-бөлімінде Қошке мен Сәбиттің Бейімбет пен Сәкенге қатысты пікірталасына тоқталған. Алаш әдебиеттанушысы Бейімбет пен Сәкен коммунист болғандарымен, о баста сол дайын күйінде болмай, әлі де қалыптасу үстінде екенін айтқан. Осы ретте С.Сәдуақасұлы Сәкен туралы былай деген: «Сәкен – әлі ауылды көксейтін, ауылдың ескі қызығын, ескі мерекесін сағынатын ақын. Сәкеннің кітаптарының аты: «Асау тұлпар», «Домбыра», «Қызыл сұңқарлар». Бұның бәрі ескі ауылдың сағымы. Қолда домбыра. астында асау тұлпар. Бұл кім? Бұл – қазақтың кедейі емес, мырзасы. Асау тұлпар мен сұңқарға ғашық қылатын Сәкеннің қазіргі халі емес, өткен күні. Сәкен өткендегі «мырзалығын» талақ қылған жоқ. «Өткен күндер» Сәкеннің жүрегін жылытпаса, суытпайды. Өткенді ескергенде Сәкеннің ақындығы өзгеше козады. Сәкеннің жақсы өлеңдерінің бәрі өткеннің сыпаттары. Әйткенмен Сәкен ескі жазушылардың ішінде Октябрь төңкерісін ең алдымен құттықтаған адамның бірі. Бірақ бұл жерде ақын Сәкен мен саясатшыл Сәкенді айыру керек болады. Сәкеннің төңкеріс туралы жазған өлеңдерінің ішінде ең күштісі «Азия». «Азияда» Сәкен коммунист емес. Сәкеннің «Азиясы» мен Мағжанның «Күншығысы» ағайындас нәрсе. Мағжанның «Күншығысы» «Азиядан» екі жылдай бұрын шықты. «Күншығыс» туралы жұрттың әңгімесін Сәкен екі жылдай естіп жүрді. Сөйтіп барып жазғаны «Азия». «Азия» – пікір жағынан да, әдемілік ретінен де «Күншығыстың» туысқан інісі» (2: 256).

Сәкен шығармаларын талдау басқаларды ақтап алу үшін пайдаланғаны да түсінікті. Бірақ шыншыл әдебиетші Сәкеннің совет кезіндегі туындылары бұрынғыдан кем екенін де жасырмаған: «Бертін келе Сәкен оқушыларына «Экспресті» берді. Домбыраның қоңырау үнінен Сәкен тура экспрестің «трак-тагіне» түсті. Пойыздың жүрісі де өз алдына ән екенінде ешкімнің дауы жоқ. Бірақ домбыра мен «трак-тактің» арасында едәуір адыр барында тағы ешкімнің дауы жоқ» (2: 256). Домбыраның күмбірлеген үні бейнелеген ақынның «трак-такқа» түсіп кеткені бұрынғы лирикалық толғауынан айырғанын ғана аңғартпай, тіпті мазмұндық жағынан ұтылуға әкелгенін айғақтаған. Бірақ әдебиетші бұны да заман талабы деп санайды: «Біздің заманымыз – білім, техниканың заманы. Оның үстіне, қазақ елінің қазіргі тағдыры үлкен төңкеріс дәуіріне кез келді. Бұрын қоламтада бүлкілдеген адам баласының өмірі, осы күні үлкен жалынның отында қайнап жатыр. Аса алмайтын асқар бел осы күні бір-ақ аттап өтетін төмпешік боп қалды. Қазақтың көк бұйдалы түйесі өз өмірінде экспресс пойызбен

жарысатын халге жетті». Сондықтан «Асау тұлпардан» «Экспреске» түскеніне Сәкен кінәлі емес. Сәкеннің бұл жамандығына жатпайды, жақсылығының белгісі. Бірақ бұдан осы күнгі жалпы қазақ әдебиеті «Трақ-тактің» әніне қосылсын деген ұран шықпайды. Түйені де таста, биені де таста, домбыраны сындыр, киіз үйдің шаңырағын ортасына түсір дей аламыз ба? Күні кеше домбырасын тартқан қазақ ауылын енді келіп бір түнде көшіре алармыз ба? Мүмкін емес» (42: 256–257).

Осы тұста Алаш әдебиетшісі қазақтың дәстүрлі құндылықтарынан айырылып қалмау керегін алға тартқан, ондай қауіп бар екенін де жасырмаған: «Олай болса, экспресті бір кісі жазса, қазақтың жаман арбасын он кісі жазуы керек. Болашақтың әдемілігін бір кісі айтса, қазіргі заманды түзету жолын жүз кісі айтуы керек. Олай болса, Жүсіпбек те керек, Мұхтар да керек, Қошкеш де керек. Қазіргіні сипаттау, қазіргі әлеумет ауруларымен күресу жолында бұлардың пайдасы қазақ әдебиетіне асқар таудай» (2: 257).

Бейімбет шығармаларының әдеби талдауы да берілген. Бірақ оның кейіпкері «шолақ атты» екені де осы тұста айтылған: «Бейімбет – ескі жазушының бірі. Бейімбет адымын Сәкендей емес, мөлшерлеп басады. Бейімбет әлі шолақ атты Мырқымбайдан қол үзген жоқ. Тегінде Бейімбет қайда барса да, Мырқымбайдың әліне қарайтын түрі бар. 1920-жылдарда, ашаршылық заманында Мырқымбай аштан өліп қала жаздады. 1922-жылдарда Мырқымбайдың түбіне жеткен «подвод» болды. Осы күні Мырқымбай ауылнай болып жүр. Мүмкін, болыс болып кетуі. Бірақ салық шіркін, кейде теріс түсіп, Мырқымбайды кейде есебінен жаңылдырып жібереді. Әйткенмен Мырқымбай жаман емес, күннен-күнге басқан аяғы ілгері қарай жылжуда». Мырқымбай – жаңа заман кейіпкері екені де аңғарылған: «Мырқымбай – анық қазақ, қазақтың нағыз қалың бұқарасы, Бейімбеттің қазақ әдебиетінің алдында істеген зор еңбегі Мырқымбайдың өмірін, соның тұрмысын жазуында. Осы күнгі Қазақстанның кіндігі – Мырқымбайлар. Мырқымбайды адам қылсақ, дүниенің бәрі түгенделеді. Ең әуелі Мырқымбайдың баласын оқыту керек. Өз заманында Мырқымбай экспреске міне алмаса, оған оның баласы мінсін» (2: 257–258).

Әдеби кейіпкердің бейнесін талдау арқылы Алаш әдебиетшісі Мырқымбайдың типтік бейне екенін, сондықтан ол арқылы ауылдағы елдің тұрмысын өңдеу керектігін мәселе ретінде айтқан: «Мырқымбайдың шаруасын түзету керек, оған жер жыртатын соқа керек, шөп шабатын машина керек. Соқаға, машинаға жегетін көлік

Алаш әдебиеттануы

керек. Оны сатып алар Мырқымбайда ақша жоқ, Қазақстанның ауыл шаруасына жәрдем ететін банк несиені алдымен Мырқымбайға беру керек. Мырқымбайдың көбі ел ішінде аурудан өлгелі жатыр. Үкіметтің міндеті – Мырқымбайдың ауруына дәрі беру, дәрігер беру. Жаңа жұртшылықтың міндеті – Мырқымбайға жәрдемнің керектігін айту. Мырқымбайды ап-ашық қылып жалпының көзіне көрсету.

Мырқымбайдың әлі ауылдағы билікке қолы жеткен жоқ. Мырқымбай байына қарсы, бірақ қарсыласар қолында қаруы жоқ. Бар болса, тіпті аз. Мырқымбайдың көбі партияны да жөнді танымайды.

Жаңа жұртшылықтың міндеті – Мырқымбайды ауылдың саяси адамы қылу. Мырқымбайдың саяси сауатын ашып, сол арқылы баймен күресіп, сол арқылы ауылды билеу. Мырқымбай – Қазақстанның негізі. Бізде өнеркәсіп күшейсе, біз шойынжол салуға кіріссек, біз фабрика-зауыт салсақ, соның бәріне жұмыскер болатын тағы әлгі Мырқымбайдың баласы. Айта берсе, осы күнгі қазақтан шыққан азынша жұмыскердің көбі әлі Мырқымбай» (2: 259). Ауыл жұмысшысы Мырқымбай әлі де зерттеушілерін күтетін үлкен тақырып екені арнайы сөз етілген.

IV бөлім саяси мәселелерге арналған: «Қазақ елінің тағдыры жалпы Ресейге байлаулы» (2: 259). Бұның себептері мен осыған кінәлі жағдайлар сөз етілген. Қазақ тәуелсіздігі туралы былай делінген: «Қазақ жұрты бұрын орыстың байларымен күресіп, ұлт болуға бел байласа, енді күрессіз, жанжалсыз совет өкіметінің бауырында өзін-өзі ұлт деп танитын халге жетпек. Ұлы төңкерістің қазақ жұртының бүгінгі тағдырына кіргізген өзгерісінің ең үлкені – осы» (2: 259). Осыған сай жаңа әдебиет болуы да талап етілген. Сол кездегі таптық шарт та ескерілген: «Қазақ әдебиетінің сыртқы сипаты қазаққа ұқсаса, ішкі мазмұны жалпы адам баласының қызметіне жұмсалып керек. Жалпы, адамшылық қызмет еңбекші табының тілегімен қабысады. Сондықтан біздің әдебиет – тап әдебиеті, (еңбекші таптың әдебиеті). Бұл – біздің жалпы беталысымыз» (2: 260).

Алаш әдебиетшісі әдебиеттің қоғамдағы орны мен оның негізгі мақсаты туралы да нақты ақпарат берген: «*Әдебиеттің міндеті қазақтың ұлттық сезімін (ұлтшылдық емес, ұлттық) тәртіптеу, қазақтың да мекемеде қызмет істей алатындығын көрсету, қазақша оқып-ақ іске жарайтындықты білдіру және осы секілді басқалар*» – яғни ең бастысы – қазақтың ұлттық сезімін бейнелеу.

Бүгінге қажет ұлтшылдық туралы ойлар осы мақалада қамтылған. Басқаға үстемдік көрсетпеу, біреуді қорламау: «Қазақ елінің ұлт теңдігіне жету жолында біреу екінші ұлтты құлдану, екінші бір ұлтқа

үстемдік жүргізу мақсатына айналдырса, ондай пікірді біз ұлтшылдық дейміз» (2: 261).

С.Сәдуақасұлы Бухаринге сілтеме жасап, сол кездегі әдебиеттегі таптық мәселесін де көтереді: «Тапшыл жазушылардың ішінде осы күні аты шығып отырған Сәкен мен Сәбит. Сәкен туралы жоғарыда айтып өттік. Сәбит әлі жас, сондықтан әсіресе оған үйрену керек. оқу керек. Сәбит «Еңбекші қазақта» жазған мақаласында: «Біз орыс әдебиетінен ғана үлгі аламыз», – дейді. Орыс әдебиетінен үлгі алу керек, бірақ өзіміздің қазақтың тарихынан да жиренуге болмайды. Қазақ тарихы – бізге үлкен үлгі. Осыны түсінсе, Сәбиттің өсуінде сөз жоқ, түсіне алмаса жасына жетпей шал болып, құр айқаймен қалғаны. Менінше, Сәбит өнерсіз ақын емес. Сәбиттің білімі мен қазіргі табысы – үлкен еңбек. Сәбит Бухарин айтқандай, «сыншы» болуды қойып, өзі баяғыда ішінен шыққан бұқараның тұрмысын түсінсе, сол бұқараның жырын жырлап, екінші жағынан білімін толтыра отырса, Сәбиттің болашағына біз тілектес» (2: 262).

С.Сәдуақасұлы совет жазушыларын өзіміздің қазақи тарихымыздан жиренбеуге шақырады. Басқаны үлгі тұту өзінен жиренуге апармауы абзал. Сонымен қатар Алаш әдебиетшісі қазақ әдебиетінің жаңа заманға сай дамуын айтып кетеді: *«Қазақ әдебиеті балалық күйінен асып, есеюге бет қойды. Соңғы жылдардың ішінде бұрын естілмеген жазушылар шықты. Олардың көбін біз әлі де білмейміз. «Арқалық батырды» жазған Жұмат. «Құралай сұлуды» жазған Иса. Жетісудан шыққан Илияс Жансүгірұлы – бұның бәрі болашағы үлкен адамдар»* (2: 262). Бұл шығармалардың тарихи тақырыпты көтергені осылай анықталды.

Әдебиетші ғалым мақала соңында Сәбитті және оны қолдаушыларды саяси әділ болуға шақырады. Мағжан, Жүсіпбек, Мұхтарды ғана сынаумен шектелмей, тұтас әдебиет туралы кәсіби сөзге шақырады: *«Біз әдебиет туралы сөйлегенде, екі-үш кісіні айналдыра бермей, барлық жазушыларды сынауға кірісу керек. Сонда ғана жас жазушылар әдеби тәрбие ала алады. Қазақ әдебиетіне толық сын керек. Сынағаннан әдебиет ақсамайды, қайта сынның жоқтығынан әдебиетті тот басады. Жазушының қайрағы – сыншы. Көркем әдебиет шын өмірді жазсын. Сыртқы түрі көркем, әдемі болсын, ішкі маңызы қазақ елінің ұлт теңдігі, еңбекші табының үстемдігі болсын»* (2: 263).

«Жазушының қайрағы – сыншы» деген тұжырым қай заманда болсын ғылыми негізді екені де анық. Сонымен қатар соңғы сөйлемде кәсібилікті алға тартқан Алаш әдебиетшісі ұлттық әдебиеттің

Алаш әдебиеттануы

болмысын, мазмұн мен түрдің сәйкес келуін анықтап берген: сыртқы түр – көркем, әдемі, ішкі мазмұны – оң, мазмұнды. Әр ұлттың теңдігін басқалармен салыстырып қоймай, ең алдымен, өз ұлтының абыройын көрсету керектігін баса айтқан. Бұл тұжырым күні бүгінге дейін қажетті екені сөзсіз. Бүгінгі басқа ұлттың сыйлығын дәмепіп, басқа елдің, басқа діннің уағызын бейнелеген жазушыларымызға ғибратты ескертпе бола алатын тұжырым. Әр ұлттық әдебиет өз топырағы, өз тілінде, өзінің ділі, діні тұрғысынан ғана басқа ортаға қызықты бола алады деген ой күні бүгінге дейін өз маңызын жойған емес.

«Бейімбет өлеңдері» мақаласы (жазушының өлеңдер жинағына (1925) алғысөз, және «Лениншіл жас» журналында 1925, №6 жарияланған) бір жазушының өлеңдеріне ғана арналған емес. Әдебиетті танытатын тұжырымдар осы мақалада да кездеседі. Мақала басында С.Сәдуақасұлы: «Бірақ сыншылардың көбі кейде ақындарымыздың затын сынамай, атын сынап кетіп жүр», – дейді (2: 263). Әдебиетші осылай жазушының жеке басын емес, оның туындысын кәсіби түрде талдау арқылы таныту керек екенін ескерткен. Сол әдеби үдерістегі даулы пікірталастар жеке бастың сынына айналғаны осылай кемшілік ретінде айқындалған. Алаш әдебиетшісі С.Сәдуақасұлы Бейімбеттің көркемдік әлемінің өзгеріске түсуін ғана анықтамайды. Ол бұл шығармашылықтың өзгеріске түсуін де байқайды: *«Бейімбеттің өлеңдерін бас-басына жеке талдап алғанда, ақынның әдейі жолда басып кеткен ізі сықылды. Бейімбет бір басқан ізін қайта баспайды. Бейімбет – ілгері өрлеп, өсіп келе жатқан ақын»*.

Мысал үшін 1917–1918-ші жылдарда жазғаны мен соңғы кездегі өлеңдерін алсақ, бұл екі-үш жылдың ішінде Бейімбет едәуір ілгері басқан. 1917-ші жылдарда «жалпы қазақ» деп келетін Бейімбеттің сарындары 1924-жылдарда белгілі тап ұранына түседі. Соңғы өлеңдерінде Бейімбет қазақты жалпы алмайды, оның ішінде кедей табын тезірек көреді, кедейдің үнін тезірек естиді. Кедейдің тілегіне тезірек сеніп, оның керегін тезірек жоқтайды. Бейімбеттің өлеңдері бұл ретінен қарағанда неғұрлым соң жазылса, соғұрлым әдемі, жақсы көрінеді» (2: 263). Бейімбеттің кейіпкері кім? Ол жаңа тап өкілі болса да, кісілігі қай дәрежеде? Осыны түсіндіру үшін С.Сәдуақасұлы былай деген: *«Бейімбет – ауыл ақыны. Бейімбет – қалың бұқараның бел баласы. Бұл түтіні будақтап, машинасы сатыр-күтір еткен фабрика-зауытты білмейді. Бейімбет қаланы да жақсы білмейді. Білсе, қаланы сүйгісі келмейді. Мұның ұғынуында «қала» деген «дала» дегеннен кем болмаса, артық емес»* (2: 263–264).

Ауылдан шыққан Бейімбет – ауыл ақыны, бірақ оның ауылынын

басқалардан айырмашылығы ерекше. Ол – жаңа заман ауылы. Оның үні де, күйі де басқаша: «Бейімбет ауылдың ақыны, бірақ бұл өзгеріс, түрленіп келе жатқан ауылды біледі. Қаршыға салып, түлкі алған ауыл бұған мәлім емес. Бейімбеттің ауылы соқалы-сайманды ауыл. Бейімбет Мағжан сықылды сары даланың сағымына ғашық емес. Бұл «сары даланы солқылдатып, жылқыны үркітіп келе жатқан» пойызға да ренжімейді. «Қаймағы бұзылмаған алаштың ауылын» Бейімбет көксемейді. Еңбексіз дәулет бітіп, бейнетсіз өмір сүрген ауыл да Бейімбеттікі емес. Бейімбеттің ауылы – еңбекші ауыл. Мұның ауылының кісілері бұрынғыдан басқаша рухтың адамдары. Олардың өлеңі: Әйт шүү, ала атым! Сүйеніш, қанатым. Жалғыз сен бейнетпен Егінді салатын. Жаз шөпті шабатын, Пайданы табатын. Күн болса, алақай, Еңбегің жанатын!.. Бейімбеттің өзгерген, бұрынғыға ұқсамайтын, түрленген ауылды жазуы да оның табиғи мінезінен» (2: 264). Осы ретте Бейімбеттің қостанайлық екені, ол жерде басты кәсіп егін салу болғандықтан, ақын осыны негізге алғандығы айтылған. Бұл ауылдың алдыңғылардан тағы қандай айырмашылығы бар? Ол да қамтылған: «Бейімбет – ауыл ішінде еңбекші таптың ақыны. Бейімбет «Кедей» деген өлеңінде айтады: Сенің зарың – зарлайтыным өмірде, Сенің арың – арлайтыным өмірде. Сен не көрсен, мен де соны көрмекпін. Белді бұғам ауырға да, жеңілге. Бұл сөз – ақынның шын жүрегінен шыққан анық анты. Ақынның ақындығы рас болса, айтқаны да рас болады. Бейімбет – анық ақын. Оның айтқаны да өтірік емес. Коммунистің көзқарасымен сынағанда, әдебиеттің маңызы оның жалғыз көркемдігіне тірелмейді. Біз әдебиеттің сыртқы көркемдігіне қоса, оның ішінен еңбекші тапқа ас болатын дәмді іздейміз. Бейімбеттің өлеңдерінің қазақ еңбекшілеріне ас болатын дәні мол» (2: 265).

Бейімбет кейіпкері туралы былай делінген: «Бейімбеттің ауылдың ғана ақыны болғандығы оның өлеңдерінің бағасын жоймайды. Бізде шын жұмыскер өмірін жазған ақын әлі шыққан жоқ. Ондай ақынның аяғы аспаннан салбырап түспейді. Ондай ақын Қазақстанның туып келе жатқан кәсіп шаруасымен бірге туады. Бейімбет сықылдылар сол болашақтың ұйытқысы. Болашақ деп осы күнгінің өзгергенін айтамыз. Бүгінгі күнсіз ертеңгі күн жоқ. Тарихтың ілгері басқан адымын жылдамдатуға шамамыз келсе де, тарихты мүлде өшіріп тастай алмаймыз. Олай болса, Бейімбет – қазіргі тарихтың ең алдыңғы қатарындағы ақындардың бірі» (2:265).

Алаш әдебиетшісі Бейімбеттің кемшілігін де айтуды міндет деп түсінген. Ол ақынның діншіл болуы делінген: «*Бейімбеттің ауылдан*

Алаш әдебиеттануы

алған кемшілік мінезінің бірі діни сөздерді көбірек қолданатындығы. Бұл мінез Бейімбеттің ауруы емес, әдеті. Кейбір кезде еріксіз «Алла» деп жіберетін орыстардың әдеті сықылды. Бейімбет әдеби жолының ілгері сапарында бұл әдетті қалдырар деген үміттеміз» (2: 265). Әрине, С.Сәдуақасұлы «ауылдан шыққан кемшілік» деп алуы өзінің сөзіне қарсы екенін білдіріп тұр. Себебі, ауыл адамдарына төңкеріс жеткенімен, олардың аузындағы атам заманнан келе жатқан «Алла» сөзін алып тастау шынайылықты білдіре қоймас. Құдайшыл қазақ «төңкеріс келді» деп бірден құдайсыз болып шыға келмес, олай болса, әдеби тұлғасы нанымсыз боларын Бейімбет те, Алаш әдебиетшісі С.Сәдуақасұлы да білгені анық.

«Әдебиетті қалай сынау керек?» атты мақала («Еңбекші қазақ» 1926. 8 ақпан) нақты мәселеге құрылған. Әдебиетші әдебиеттің қоғамдағы маңызды міндеті туралы айта келе оның сыны да кәсіби деңгейде болуын талап ретінде айғақтайды: «Осы күні әдебиетші бірден-саран болса да сынау бар, сынға қарсы сын жоқ. Болса – сирек» (2: 266). С.Сәдуақасұлының бұл жолдағы басты талабы «әдебиетке дұрыс баға берілсін дегендік». Әдебиетші бұл істің қалай ұйымдастырылуы туралы да өз ұсынысын берген: «Жарыққа шыққан әдебиеттерді күн бұрын ескеріп: «Пәлен күні осындай әдебиетке сын-талас болады. Сынауға талабы бар азаматтар күн ілгері оқып. сындарын даярласын», – деп газет жүзіне жариялап тұруы керек. Бұл секілді қызметпен біз тек әдебиеттің ғана бағытын түзеп қоймаймыз. әлеумет арасына әдебиет құмарлық туғызамыз, әдебиеттеріміздің өрісін кеңейтеміз.

Жалғыз ғана әдебиет кітаптары емес. оқу құралдарына да осы секілді үйірме сыны керек. Әдебиетке. не оқу құралына мың сын қойылса да, одан жазушының еңбегі ақсамайтыны, қайта көркейе беретіні анық нәрсе» (2: 266–267). Яғни жариялымды ашық талқылау да – кәсібилікке апарар жол.

С.Сәдуақасұлының «Предисловие к переводу «Песни о Козы-Корпеш – Баян сулу» атты алғысөзі күні бүгінге дейін қазақ әдебиеттануындағы орыс тіліндегі тұңғыш зерттеу (31.VIII.1926). «1927 жылы Г.Тверитин орыстарға аударған «Қозы Корпеш – Баян сұлу» жырына жазылған алғысөз (Қызылорда). Түсініктеме сөзімен шыққан Тверитин аудармасында С.Сәдуақасұлының аты көрсетілмегенімен, 1927 жылғы ғылыми түсініктеме сол күйінде ұсынылады», – дейді Д.Қамзабекұлы (2: 349).

Әдеби жәдігердің тұңғыш орыс тіліндегі нұсқасына жазылған алғысөз – ғылыми құнды еңбек. Оны жалпы қауымға таныту

кәсібилікті қажет еткен. Сондықтан әдебиетші жырдың мазмұны басты ойымен қатар аудармашы туралы ғылыми мәлімет берген: Тверитин кім екені туралы. т.с.с. Зерттеу соңында қазақи ұғымдарға орыс тілінде түсініктеме берілген: *би, текемет, домбыра, сорпа, қазы*, т.с.с. Мысалы, бүгін ұмытылып кеткен «Түнемел» – особый сорт кумыса. Кобылье молоко через сутки стоянки превращается в обычный кумыс. Если тот же кумыс продержат больше суток, то он называется уже тюнемелью. Тюнемель отличается от обыкновенного кумыса более высокой крепостью. *Ший* – песчаный тростник. Употребляется для приготовления цыновки. Цыновкой покрывается нижняя часть остова юрты, т.н. кереге *Бешимет* – халат. *Айдаушы* – распорядители во время скачек. Айдаушы следят за тем, чтобы все лошади поскакали с одного места, и вообще во время скачек соблюдались все правила, установленные на этот случай» (2: 341).

«Предисловие к сборнику рассказов «Молодой Казахстан» (Ташкент, сентябрь, 1927) атты зерттеуінде сол кездегі қазақтың зиялы қауымына баға берілген: Абай бұл ұрпақтың көшбасшысы ретінде анықталған. Оның тұңғыш шәкірттері ретінде А.Байтұрсынұлы, М.Дулатұлы, М.Жұмабай, С.Торайғырұлы, Б.Күлеев пен Ғ.Қарашев аталған. А.Байтұрсынұлы мен М.Дулатұлы туралы: «А.Байтұрсунов – ученый словесник; автор первой (пока что единственной) казахской грамматики, реформатор казахской письменности и редактор первой казахской газеты, вышедшей в 1913 г. В настоящее время А.Байтұрсунов занимается, исключительно, научной работой и пишет учебники. Также самое можно сказать и про М.Дулатова. Он является квалифицированным журналистом, работает в редакции краевой казахской газеты «Энбекшиль-Казах». Что же касается М.Джумабаева, то он в одно время был властителем дум казахской молодежи»... Среди поэтов коммунистов наибольшей известностью пользуются Сакен, Муканов и многообещающий, талантливый Жансугуров (2: 343–344).

Қазақтың тұңғыш романы «Бақытсыз Жамал» екені сол кезде мойындалған екен: «В области художественной прозы казахская литература вышла на широкую дорогу только после революции. Первый роман на казахском языке под названием «Бахитсиз Жамал» («Несчастная Жамал») вышел в 1910 году. Автором его является вышеупомянутый М.Дулатов. Роман описывает жизнь угнетенной казахской женщины, продаваемой, как вещь, за калым, и имел огромный успех, доставив автору небывалую славу. «Бахитсиз Жамал» нашла несколько неудачных подражателей, но вплоть до революции

Алаш әдебиеттануы

казахская литература не выдвинула более или менее значительных писателей. И сам М. Дулатов, кроме «Бахитсиз Жамал», не издал ни одной крупной вещи в прозе» (2: 344).

Ж.Аймауытұлының стилі туралы мағлұмат берілген: «Ж.Аймауытов – поэт, пишущий и прозой. Он является автором прекрасного перевода «Интернационала», автором казахского текста комсомольского и пионерского марша и других революционных песен. Душа поэта сказывается и в своеобразном стиле Ж.Аймауытова. Многие его писания напоминают скорее стихи в прозе, нежели обычную прозу. Легче всего Ж.Аймауытову удаются переводы европейских писателей. Им переведены на казахский язык многие вещи А.Пушкина, Дж.Лондона, Герберта Уэльса, Конрада Берковичи, Вс.Иванова и др. Ж.Аймауытов тоже считается попутчиком» (2: 345).

М.Әуезовтің еңбектері де ерекше таныстырылған: «По содержанию своих произведений и мастерству слога, М.Ауэзов является, пожалуй, наиболее крупной фигурой в современной казахской литературе. Он единственный среди казахских писателей, который пишет исключительно прозой. Его тема – дореволюционный аул. За последнее время он стал писать из жизни казахской интеллигенции: тема совершенно до сих пор незатронутая никем. По своей идеологии М.Ауэзов считается попутчиком» (2: 344). Соңғы сөйлем советтік әдебиеттанудың ережесіне сай берілген саяси баға.

Б.Майлин орыс тіліндегі оқырманға ең танымал автор ретінде таныстырылған. Оның Мырқымбайы заманның кейіпкері ретінде бағаланған: «Б.Майлин – сейчас самое популярное имя в Казахстане. До сих пор он был известен, как поэт-гражданин. Майлин – коммунист. Его стихи читаются нарасхват массой учащейся молодежи, как городской, так и аульной. Начиная с 1920 года, Б.Майлин стал писать короткие рассказы, а еще позже повести. Прозой он завоевал симпатии читателей еще больше, чем стихами. Его тема – современный казахский аул во всех его проявлениях. Его любимый тип – Мырқымбай, ставший теперь нарицательным именем казахского бедняка и середняка. Он видит в Мырқымбае все будущее казахского аула; Мырқымбай есть по его мнению, основная сила строящегося советского Казахстана» (2: 345).

Аталған мақала 1928 жылы Мәскеудің «Огонёк» баспа қоғамынан жарық көрген. Кітаптың алғысөзінде: «Жинаққа М.Әуезовтің «Қорғансыздың күні», Ж.Аймауытовтың «Бәтiш» («Қартқожа» романынан) «Мұқаш» («Ақбілек» романынан), Б.Майлиннің

«Кермезі», «Күлпаш» әңгімелері енген. Аударманы С.Садуақасұлының өзі қараған», – дейді смағұлтанушы Д.Қамзабекұлы (2: 349).

«О значении вуза для Казахстана»: «С.Садуақасұлының 1926 жылы 29 қазанда Ташкенттегі тұңғыш жоғары қазақ педагогика институтының салтанатты ашылуында сөйлеген сөзі» (2: 349). Мақалада С.Садуақасұлы сол кездегі ғылым білім беру жүйесінің жағдайын айғақтаған. Білім беру жүйесінің миссионерлік міндеті тұңғыш рет әшкереленген. Ресей патшалық отарлау кезіндегі орысша-қазақша мектеп сынға алынған. Оның миссионерлік ісі сол кездегі Сун Ят Сеннің Қытайдағы білім беру жүйесіне алғаш миссионерлік, кейін шетелдік құлдыққа көзі ашылғанымен, ұқсас қылып келтірілген. Сол кезде қазақ тіліндегі 2000 ауыл мектебі, техникумдар және ЖОО-ны бар екені айтылған. Ресей патшасының отарлау саясатын іске асырған екі тілді мектеп сынға алынып, төңкерістен кейінгі қазақ тіліндегі оқу орындарының ашылуы оған қарсы қойылған. Осы ретте *Ыбырай Алтынсарыұлы* туралы былай делінген: «Он первый из казахов приобщился к русской культуре и не на страх, а за совесть служил помощником православных миссионеров. Он первый был организатором, так называемых, русско-киргизских школ, поборником русского шрифта для казахской письменности. Он был другом и правой рукой ученого миссионера Ильминского. И вот этот Алтынсарин перед смертью распорядился не пропускать к себе ни одного русского, даже своих друзей. Этот атеист в жизни оставил завещание, чтобы на его похороны были приглашены 99 мулл. Да, это была трагедия просвещенного казаха, может быть, теперь для нас совсем непонятная; трагедия, заключающаяся в том, что в результате многолетней совместной работы с русскими, он все-таки, в конце концов, пришел к заключению, что миссионеры ничего хорошего не желают для казахского народа. Может быть, его угнетенное казахское сердце в последнюю минуту не выдержало собственного преступления, и он отказался от товарищей, с которыми много лет работал вместе» (2: 331).

Шоқан Уәлиханов туралы да С.Садуақасұлы өз пікірін былай берген екен: «Был у нас и другой казах, не менее способный и не менее известный в свое время – это Чокан Валиханов. Он был искренним проводником русской колониальной политики на Востоке. Валиханов тайно ездил в Кашгарию собирать сведения для военного министерства царского правительства; он служил офицером в отряде знаменитого генерала Черняева, который покорил Туркестан. И что вы думаете, чем кончил этот Валиханов?

Алаш әдебиеттануы

Кончил тем же, что и Алтынсарин. Под конец своей жизни Валиханов отрекся от всех своих русских друзей; этот элегантный офицер русской армии переделся в широкую киргизскую одежду, в тяжелые степные сапоги и умер в заброшенном киргизском ауле. Глава сибирских областников, уже известный вам Ядринцев, в своем некрологе писал, что трагическая смерть Чокана Валиханова является грозным предостережением для европейцев. Он писал, что русским людям следует над этим задуматься. Мне кажется, что этих двух примеров вполне достаточно для того, чтобы показать, как работали просвещенные казахи с культурной Европой на заре национального пробуждения казахского народа» (2: 331–332).

С.Сәдуақасұлы сөз орайы келгенде былай дейді: «...они работали во вред интересам трудящихся Казахстана, но им нельзя отказать в знании дела. Они прекрасно знали Казахстан, быт и язык казахов, а миссионер Алекторов даже стихи пописывал на казахском языке» (2: 332).

Алаш ғалымы өзінің заманы туралы да әділ баға берген және осыны ұстануға шақырған: *«Вообще современность имеет тот недостаток», что это – современность, ибо современность всегда складывается из разных проявлений: тут есть и хорошие стороны и плохие. И мне кажется, европейские товарищи, которые в повседневной своей работе иногда встречают не такое отношение, какое следовало бы, не должны унывать: их заслуги, их работа будут оценены историей. Потомство будет о них говорить, и они не должны забывать об этом будущем; они должны оставить потомству лучшую память о себе»* (2: 333).

Заман мен ұрпақ алдындағы ерекше жауапкершілікті сезіну осылай алға қойылған. Бұл бүгінгі бізге үлгілі түсініктер екені де айқын. Біздің әр ісіміз келешек алдындағы парыз екені және әр сөзіміз үшін ұрпақ алдында жауапты екеніміз осылай еске салынған. Зерттеудегі ішкі және сыртқы саясатқа қатысты ғылыми мәліметтер бүгін де өз қажеттілігін жойған жоқ. Мысалы, келесі: «Вот эти события и перемены заставляют сейчас задуматься буржуазную Европу; она ищет выхода из положения. И лихорадочно изучает Восток» (2: 334). Заман талабы – басқа тілдерді меңгеру екені де осы тұрғыдан түсіндірілген: «Наша теперешняя политика в этом вопросе хотя и подходит по внешности на старое положение, но по своей сущности – это две вещи совершенно разные. От того, что мы научимся говорить еще на одном культурном языке у нас ничего не убавится, а наоборот прибавится. Молодежь должна понять это в первую очередь» (2: 336).

«Сәрсенбек» – толық аяқталмаған роман. 1957 жылы М.Әуезов Мәскеуге Елизавета Әлиханқызын арнайы іздеп барғанда осы романды сол кісінің қолынан алған. Күні бүгін бұл мәтін М.О.Әуезов музейінде сақтаулы тұр. Оны қазіргі әріпке түсірген Гүлжамал Дәуітова. Роман 1920 жылы 27 шілдеде «Мінсіз» деген атпен, 1922 жылы 21 қарашада «Сәрсенбек» атымен қайта жазылған деген мәлімет бар. Авторы қудаланғандықтан, жарияланбаған (2: 347). «Салмақбай, Сағындық» – кооперация ісін бейнелеген повесть. А.Байтұрсынұлы «Әдебиет танытқышта» жанрын «Ұзақ әңгіме» (повесть) деп атаған. «Қызыл Қазақстан» журналының 1923 жылғы 17–24 сандары, 1924 жылы №3 санында жарияланған, кейін Орынборда 1924 жылы шыққан (2: 347).

«Күміс қоңырау», «Қызыл Қазақстан» журналының 1927, №10–12, 1928, №4, 5 сандарында жарияланған. «Күлпаш» – «Жаңа мектеп» 1926, №6; «Әйел теңдігі» №4, 5 сандарында жарияланған. Бұл повесть туралы «романның бір бөлімі деген» анықтама бар. «Ертең» атты жастар газетінде (1922, шілдеде, №1) жарық көрген әңгіме (Орынбор); «Еңбекші қазақта» 1922, №10 жарық көрген әңгіме; «Салмақбай, Мақамбет» әңгімесі 1922 жылы 5 санында «Ертең» газетінде жарияланған. Осы нұсқаларды Мәскеу, Химки қаласының кітапханаларынан тауып әкелген Д.Қамзабекұлы (2: 346).

Алаш қайраткері Смағұл Сәдуақасұлы Әлихан Бөкейханның қызы Елизавета Әлиханқызымен некеде болған. Елизавета Әлиханқызы Бөкейхановаға 1923 жылы үйленген. Ұлы Ескендір 1926 жылы туылған. Ескендір Смағұлұлы жасын үлкейтіп көрсетіп, 15 жасында Екінші дүниежүзілік соғысқа сұранып барып, шейіт болған. «Халық жауының ұрпағы» қарғысынан тектінің ұрпағы осылай құтылған. Соғыста қайтыс болғандар шаһид болып есептелетіні аян. Олай болса, Алаш зиялыларының рухын көтерген Ескендір де осы қатардан деп санау керек.

1927 жылдан бастап 10 жыл үй қамауында болған Әлихан Бөкейхан Елизаветаның ұлы Ескендір үшеуі бірге тұрған. Әлихан Бөкейхан 1937 жылы 27 қыркүйекте Мәскеуде Бутыркада атылған. Смағұл Сәдуақасұлына бұл үйге баруға тыйым салынған. Ұлын көру үшін ресми рұқсат алып, Әлихан Бөкейхан Ескендірді далаға шығарып, көшеде әкесіне табыс етіп, белгіленген уақытта алып қайтады екен. «Смағұл Сәдуақасұлы жатақханада тұрғандықтан, баласымен тек далада кездеседі екен. Осындай қатыгездікті басынан кешірген Смағұл Сәдуақасұлы 1933 жылы Мәскеуде у беріліп, ауруханада құпия жағдайда қайтыс болған. Не бәрі 33 жас өмір сүрген Смағұл

Алаш әдебиеттануы

қайын атасын қолдағаны үшін де қыршынынан қиылғаны анық. Е.Әлиханқызы да соғысқа қатысып, одан аман қалған соң ғылыммен айналысқан. Ол кісі 1971 жылы дүние салған», – дейді смағұлтанушы ғалым Д.Қамзабекұлы (2: 22).

Елизавета Әлиханқызы кейінірек Мәскеу қаласында қайтыс болып, Новодевичье зиратында жерленген. «Елизавета Алихановна Смагулова» деген жазуы бар тақтаны көрген кезде көзімізге жас алдық: «халық жауы» деп өлтірілген әкесімен жарының есімдерін сақтап өткеніне...

Осыншама ғұламалық ойлардың иесі, мемлекет және қоғам қайраткері Алаш ғалым-әдебиетшісі С.Сәдуақасұлының асыл ойлары іске асып жатқан кездегі бүгінгі тәуелсіз Қазақстанның елі бұл мұраны игеруге міндеттіміз. Бар болғаны 33 жыл өмір кешкен С.Сәдуақасұлына Қазақ елінің рухани азығы болып табылатын тұлғалық ғылыми еңбектері үшін Алланың разылығы Пайғамбарымыздың (с.а.с) шапағаты болғай.

«Әдеби сын» дегеніміз не? Ол туралы түсінік былай айтылған: «Сын – мидың жануы. Сын ойларды қосып, адамның пікірін қайрап отырады. Сынсыз жазылған сөз қайралмаған пышақ сықылды. Сондықтан бізге сын керек. Біз жуырда Мағжанның біраз өлеңдерін бастық. Мағжанның бұл өлеңдерінің ішінде бізге қосылатын да жері бар. Бірақ, ішінде азырақ жанжал сөз бар екен, – деп біз Мағжанды тоқтатып тастауымыз керек пе, жоқ бастыруымыз керек пе? Әрине, басу керек. Басылғаннан кейін қата жерлерін тағы сол газет жүзінде көрсету керек. Мағжанның теріс сөздерін жасырып қойғанмен, біз ақылды болып кетпейміз. Қайта соларды тексеріп, соларға қарсы өзімізден қару іздесек, ақылымызға ақыл қосылады» (2: 292).

Мемлекет қайраткері С.Сәдуақасұлы осы мақалада баспасөз міндеті туралы былай деген: «Қазақстанда баспасөздің өсуі – жалпы жұрттың өсуге бет қойғандығының белгісі. Биылғы қазақ былтырғы қазақ емес. Жылдан-жылға халықтың тілегі зорайып келеді. Сондықтан біздің баспасөздің де міндеті үлкейіп отыр: жыл сайын бір табалдырық жоғарылаймыз, жоғарылаған сайын біздің міндетіміз артады. Биыл да былтырғы ұстайтын ұранымыз: Өмірге, тұрмысқа жанама жүр» деген болу керек. Өмірден алыстамай, өмірдің мұн-мұқтажын жазып отырса, баспасөз өз міндетін атқарғаны» (2: 293). Бұл ойлар бүгінгі баспасөздің де басты тақырыбы екені анық.

«Қазіргі дәуір – іс дәуірі» («Лениншіл жас» журналы. 1925. №7) әдеби зерттеуінде сыншы бүгінгі бізге де қажетті жастардың жаңа пікірі туралы былай деген: «Жас жаңа пікірге тез түседі» дедік әлгінде.

«Жаңа пікір» деп нені айтамыз? Біреудің ойына келмегенді айтқанды жаңа пікір тапты дей аламыз ба? Ылғи ескілікке қарсыны жаңа пікірге санай аламыз ба?

Мысалы, біреу: *«Абайды күйдіріп, өртеп жіберу керек», – дейді екен. Себебі: Абай ескі, ол бұрын болған, бізге жаңа керек. Бұл сықылды пікірге жаңа пікірлі жастар қалай қарау керек? Бұл пікір сырттан қарағанда, рас, жаңа сықылды. Бірақ бұның негізі дұрыс емес. Біз ескіге қарсы болғанда, оның шын шіріген, ескірген жеріне қарсымыз. Осы күнгіні гүлдендірудің орнына бүлдіретін, шірітетін, ілгері басуға бөгет болатын жеріне қарсымыз»* (2: 293). Сонда жана мен ескінің арасы қандай? Ол туралы да ғалым ойын нақты берген: *«Біз өткен заманнан осы күнгінің арасын шорт кесіп тастамаймыз. Менен бұрынғының бәрі ескі, менікі ғана жаңа, сол жаңа өзіме жетеді, өзімді қанағаттандырады деп біз еш уақытта да айта алмаймыз. Ескі де бір кезде жаңа болған. Мысалы, Еуропаның капитализм негізіне құрылған тұрмысын алайық. Капитализм осы күні ескіріп келеді. Кей жерде капитализмнің түбірі шіріп құлап та қалды. Бірақ бір кезде капитализм де жаңалықтың азаншысы болған. Еуропаның феодализм заманын құрту жолында, еуропаның патшаларымен, корольдерімен күресу жолында капитализм үлкен қызмет істеген. Бұл жағынан қарағанда, капитализм адам баласына пайдалы, оның тұрмысын ілгері бастыруға себеп болған»* (2: 294). Сол капитализмнің ерекшелігі қандай? Ол туралы былай делінген: *«Бірақ капитализм кейін келе нашар жұртты феодализм заманынан да жаман қылды. Бұрынғы тап тартысы капитализм заманында ойласа тапқысыз халге келді. Бұрынғы құлдық былай қалып, екінші құлдық туды. Дүниенің тірегі ақша (капитал) болды. Адамшылық ілгері басудың орнына бірін-бірі езіп, жаншып, қайта кері кететін болды. Капитализм осылай болғаннан кейін ескірді. Өзгеруге бет қойды. Кей жерлерде бұл тұрмыс тіпті өзгеріп кетті. Біз капитализмнің арқасында туған теңсіздікті жойдық. Капитализмнің тәртібін жойдық. Бірақ біз капитализм заманында табылған өнерді, ғылымды жоямыз деп айтпаймыз. Біз капитализмнің дәуірінде күшейген техниканы (шеберлік) жою түгіл, қуанып отырып өз пайдамызға жұмсаймыз. Біздің айтатынымыз: өнер-білім капитализм заманында азғантай ғана кісілердің еншісі болса, енді онымен жалпы жұрт, көп пайдалансын, бұрын техника аз адамдарды байыту жолында қызмет қылса, енді ол жалпы халық шаруасын, тұрмысын түзейтін болып пайдаланылсын дейміз. Сондықтан біз іске жарайтын ескіден жиренбейміз, біз оны өз керегімізге жаратамыз»* (2: 294).

Алаш әдебиеттануы

Ғалым бұл ұзақ салыстыруларды Абайды қорғау үшін айтып отыр екен. Оны келесі сөздерінен аңғарамыз: *«Әлгі Абайға қайта келейік. Абайдың біз шәкіртіміз деп, әрине, айтпаймыз. Бірақ Абайдың сабақ болатын жері де бар. Абай – анық ақын. Абай – әдемі сөздің ұстазы. Абайдан біз әдемі сөзге үйренуіміз керек. Абай құр ғана ақын емес, ол белгілі бір заманның адамы, заманында болған кертартпалыққа, бұзақылыққа Абай қарсы болған. Оның сынаған, оның мінеген тұрмысы осы күні, әрине, өзгерді, бірақ әлі өзгермеген, жетпеген жерлері де бар. Олай болса, осы күнгі кем-кетіктерімізбен күресу жолында Абайдың іске асатын сөздері әлі де толып жатыр.*

Біз «ескі», «жаңа» деген сөздердің арасын тым жадағай, құрғақ түсінбеуіміз керек. Бұл екеуінің арасында байлам бар, қатынас бар. Қыс пен жаздың арасында жазғытұрым бар. Ескі мен жаңаны екі ортасындағы байламымен бірге түсіну керек» (2: 295). Қандай әділ, кәсіби шындалған пікір.

Осы тұста ескішілдерді сынаған С.Сәдуақасұлы өзінің тоқ-етерлік ойын былай деп қамтып кетеді: *«Қазақтың халі Кенесары, Абылайдың заманындағыдай болса егер. Осылай болса, сонда қазақ қандай жақсы болар еді. Бұлай болмай қалғандықтан, осы күні қазақ қандай жаман. Олай болса, мен өткеннің жыршысы, менің көңілім жалғыз өткенді ғана сүйеді, болашақты бүлдіру үшін, келіңдер, Кенекеме кейін қайтайық. Баян батырды жоқтайық» (2: 295).*

Полемика ретінде келтірілген бұл мысал тегін айтылмағаны айқын. *«Қазақ тарихынан?!» «Еңбекші қазақта» (24.01.1925)* жарияланған. 1924 жылы Мәскеуде жарық көрген *Қ.Кемеңгерұлының «Қазақ тарихынан»* атты кітабына жазылған бұл сын пікірге Қошке *«Ақжол»* басылымында (14.02.1925) *«Жауап хат»* жазған. Аталған мақалада С.Сәдуақасұлы тарих пәніне ғылыми анықтама берген: *«Тарих халықтың өткен өмірін көрсетеді. Тарихты оқып, біз баяғы ата-бабамыздың істерімен танысамыз. Тарихты біліп, бұрынғы дәуірге баға береміз, мін айтамыз.*

Тарих халықтың өмірін жазады. Халықтың өткен өмірі – қазіргі тұрмысқа сабақ, болашаққа әпсана. Өткеннің жақсылығы да, жамандығы да сабақ. Жақсылығын көріп, қазіргіге өнеге қыламыз. Жамандығын біліп, бұдан былай сақ болуға тәжірибе аламыз. Бұл екеуін салмақтап отырып, қазіргінің халімен салыстырып, алдымыздағыны болжаймыз. Қазақта әлі жазылған тарих жоқ. Елдегі ақсақалдардың кейбіреулерінде «шежірелер» бар. Әуелі Қазақ болыпты, Қазақтан Созақ туыпты. Созақтан пәлен туыпты. Пәленнен пәштуан туыпты... Әрине, бұл тарих емес. Бұндай тарихтан өткенді де

біле алмаймыз, қазіргіге өнеге ала алмаймыз, болашақты да болжай алмаймыз.

Шежіре шын тарихшылдыққа жарауы мүмкін. Шежіренің тарихшыға болмаса, жалпы жұртқа пайдасы жоқ. Сондықтан қазақ жұртының тарихын жазу – қазақ білімпаздарының алдында тұрған зор мәселе. Осы күні екі-үш жерде қазақ тарихы жазылып жатыр деп те естиміз. Бірақ әлі дүниеге шыққан еш нәрсе жоқ. Бұл тарихшылардың еңбегі тез арада дүниежүзін көруіне тілектес болып, әзірге қолымызға түскен «Қазақ тарихынан» деген Қошке Кемеңгерұлының кітапшасы туралы аз ғана пікірімізді айтып өтпекпіз» (2: 297–298).

Мақалада сол кездегі саяси ахуал туралы былай делінген: «Бұл туралы Қ.Кемеңгерұлы былай дейді: *«Қазақ оқығандарының арасында екі ағым ашық айырылды: бірі (Әлихан тобы) – Күнбатыс мәдениетін жаспанып, пәнісләмизм рухынан аулақ қазақ ұлтын жасасамақшы болды. Екіншісі (Бақытжан Сейдалин, Жиһанша тобы) – ислам дүниесінен қол үзбей, қазақты ислам туының астына жимақшы болды. Соңғы топ «Айқап» арқылы өз ойларын таратса да, ақырында өз шаруаларымен айналысып, елшілікті уақытша ермек қылғандығы белгілі болды».*

Алғашқы топты Қ.Кемеңгерұлы «Қазақ» газетінің маңына жинапты. «Қазақ» газеті саясат ауруына қарайтын тамыршы болып, өкіметтің арам ойлы сырларын ашып отырды», – дейді Қ.Кемеңгерұлы» (2: 300). Алаш ғалымы саяси-элеуметтік ойларын былай деп қорытқан: «Сейдалин «Айқап» журналында әртүрлі мәселелер үшін (көбінесе жер туралы) қазақтың ел адамдарынан жиылыс шақырайық» дейді. Әлихан оған көнбейді. Барды да, екеуі айтысты. Біраз жалыққан соң, айтыс өз бетімен қалды. «Айқапты» оқыған кісіге мұның бәрі мәлім. Бұл сықылды айтыстар осы күнгі газеттерде екі күннің бірінде болады. Оның бәрін саяси ағым дей берсек, жер-жүзінде адамнан «ағым» көп боп кетер» (2: 300–301).

Заманның жаршысы «Қазақ» газеті қандай басылым болды? Ол туралы былай делінген: «Қазақ» газеті «Айқаптан» анағұрлым ілгері болды. Бұл газет қазақ емлесін туғызды, қазақ тілін көркейтті, елге саяси әңгімелерден бірінші мағлұмат берді. Бұл туралы «Қазақтың» істеген қызметі мол. Бірақ бұның бәрі шын саяси жұмыс емес. Саясаттың ауруларының тамыршысы болғандық емес. Жалғыз газет шығарумен саясаттық табылмайды. Русияда газет шыға бастағанына екі жүз жылдан асты. Бірақ анық саяси партиялар ХІХ ғасырдың орта кезінен былай туды. Осы күні коммунист партиясы жасағанына 26-ақ жыл болды» (1:301).

Алаш әдебиеттануы

Саясат қалай іске асады? Қазақтың тұңғыш саяси элитасы неден хабардар болуы қажет? Осы туралы мақалада былай делінген: «Саяси іс партиямен істеледі. Жұрттың бәрі жақсы пікірде болғанымен, оларды біріктіріп отыратын, керекті жерде еріксіз жұмсайтын бір ұйым болмаса, ешкім еш нәрсе істей алмайды. Осы күнгі заманда бір саясаттың, бір беттің адамдары партия болып бірігеді. Партияның әр мәселеге анықтап алған жолы, тоқтаған әдісі болады, амал-айласы болады. Бұның бәрі, әрине, «Қазақтың» маңайында құралған адамдарда болған жоқ. «Қазақ» қазақ жұртының кемдігін айтты, нашарлығын айтты. Ол кемдікті қалай жою керек, нашарлықтан қалай құтылу керек, қандай әдіспен, қандай ретпен – бұның бәрін «Қазақ» айтқан жоқ.

«Қазақты» басқарған кісінің бірі Міржақып Дулатұлы «саясаттың» ең ортасында жүрген кезінде өзі туралы былай деген:

*Мен – біткен ойпаң жерге аласа ағаш,
Емеспін жемісі көп тамаша ағаш.
Қалғанша жарты жаңқам мен сенікі,
Пайдалан шаруаңа жараса, Алаш!*

Міржақып Алаштың өзінен сұрайды. «Жараса пайдалан» дейді. «Біз мынаны былай істейміз, ананы былай істейміз. Мынадай мәселені былай шешеміз, анадай мәселені бүйтеміз» деген мұнда жоқ. Бұныкінің көбі – «Солай болар ма еді?» деген құр тілек. Сол құр тілекпен «Қазақтың» маңайындағы қазақ оқығандары ұлы төңкеріске дейін келді» (2: 302). Алаш әдебиетшісі «Қазақ» газетін осылай заман ызғарынан ақтап алуға тырысқан.

С.Сәдуақасұлы Қошкениң Әлихан туралы пікіріне арнайы тоқталады: «Қ.Кемеңгерұлының жақсы көретін бір-ақ адамы бар. Ол – Әлихан. «Ат төбеліндей ер азаматты баулыған – Әлихан», дейді ол. Бірақ саяси жолда түк істемегеннің ішінде Әлихан да бар. Сонда да Қ.Кемеңгерұлы Әлиханға ұрысқысы келмейді. Өзге жұрттың қолынан іс шықпаса, ол олардың жамандығына жатады. Әлиханға келгенде, Қ.Кемеңгерұлы былай дейді: «Баста Әлихан саяси іске езілген елі үшін амалсыздан кірді. Ұлтын өте сүйген жүрегі біраз жылдар Әлиханның тума пікіріне қарсы жолдарға да түсірді. Жүрегі бала, иманы таза, шынышыл, сенімшіл Әлиханға қара тұрмыстың кіріне былғанып саясат сандалына түскенше, пән жолына түсіп, жоспар көрсетуі керек еді. Саясаттың бұлтақ-сұлтағысы көп, ел алдауды керек қылады. Әлиханда бұл мінез жоқ» (2: 303–304).

С.Сәдуақасұлының баяндамалары, мақалалары – көсемсөздегі ұлт-

тық таным, саяси стиль өз алдына зерттеуді қажет ететін сала. «Өткен күндер, қазіргі хал һәм болашақ» (1922) мақаласында С.Сәдуақасұлы заманына, Алаш тұлғаларының істеріне баға беріп, болашақтағыны меңзейді: «...істеген жұмыстардың көбі, ойлаған ойларымыздың бәрі мимен емес, жүреппен ойлайтын заман еді. Ол кезде біз жамандықтан аулақ едік. Не істесек те өзінің себебі, мәнісі бар еді. Біз онда нағыз ұлтшыл едік. Тар ауданды ұлтшылдығымыз отбасынан аспайтын ұлтшыл едік. Қазақтың тағдырын басқа жұрттардың халімен байланыстыру бізде жоқ еді... (3: 262). ХХ ғасыр басындағы саяси ахуал былай бейнеленген: «Қазақтың байлары елін ұмытып, ұжданын сатып, болыс болу үшін малдарын сарп етті. Халық пайдасын ойлаған адам қалмады... Момын жатқан қалың ел крестьянский начальниктердің жемі болды. Ел бұзылды, әдет түрленді» (3: 62).

Алаш тұлғалары не істеді? Ол туралы: «*Тап сол кезде, тап қазақтың басына қара бұлт айналған кезде әр жерден бірін-саран ерлер шықты. Бұлардың ұраны «Оян, қазақ!», «Көтеріл, қазақ!», «Серпіл, қазақ!», «Сілкін, қазақ!». «Ұлттың оқығандары, ел билеген «жақсылары» көпке дейін еш нәрсені ескермеді.*

А.Байтұрсынұлы туралы: «Жанын ашытып, тәніне тиетін сөздер айтылды. Мысал үшін қазақтың зор қамқоры Ахмет Байтұрсынұлының сол кезде жазған бір ауыз өлеңі мынау:

*Қаз едік қатар ұшып қаңқылдаған,
Сахара көлге қонып салқындаған.
Бір өртке қаудан шыққан душар болып,
Не қалды денемізде шартылмаған?!*

(3: 262-263).

Бұл өлеңге келесі талдау берілген: «*Білген адамға бұл айтылғаннан ауыр сөз бола ма? Бұл өлеңнің ішінде Байтұрсынұлының тимеген жаны жоқ: жақсылық өз басынан артылмаған жақсылар. шала басылып, қарпылмаған киіздей босбелбеу бозбалалар, ет аңдыған ақсақалдар, рақымсыз байлар, сары түймеге мәз болған қазақтан шыққан оқығандар. Бұдан артық сөз болмайды. Бұл сөз – жүректің қапырығы, көңілдің жыры еді. Шыдай алмағандығынан, ыза болғандығынан Ахметтің айтқан сөзі еді. Қалайша шыдарсың? Қалайша күйінбессің? Маңайыңның бәрі өрт болса, ол өртке шартылмаған денеңде жер қала ма?!» (3: 265).*

Қазақ жастар ұйымы осы кезде туғаны айтылған: «Бостандық туын қолға алып, «Көтеріл, қазақ!» деген ұранды бірінші жастар шығарды. Ол кездегі жастар осы күні ержеткен үлкен азамат болды... Ескілер жойылып, дүниежүзіне жаңа заң, жаңа әдет шықты. Замана

Алаш әдебиеттануы

деген – аққан су, алды-артына қарамай сарқырап жүре береді (3: 263). С.Сәдуақасұлы қазақ жастары алдына оқуды міндет етіп қояды: «Оқусыз, өнерсіз аз адам баласы ешбір жақсылыққа жете алмайтындығын иман қылып, шүбәсіз сену керек... Жастардың алдында – сәулесін шашқан жарық...» (3: 264).

С.Сәдуақасұлының осындай шыншыл, әділдікке пікір таластыру арқылы жеткізетін заман келбетін кескіндеген мақалалары тәуелсіздік әдебиеттану ғана емес, бүгінгі театртану, тарих пен саясаттанудың құнды мұрасы болып табыла бермек.

Отаны мен ғылымға адал қызмет еткен Алаш еріне Алланың рақымы, Пайғамбарымыз Мұхаммед (с.а.с.) шапағаты болғай!

1. С.Торайғыров. Екі томдық шығармалар жинағы. 1-том. А.: FEmEM. 1993.
2. С.Сәдуақасұлы. Екі томдық шығармалар жинағы. 1-том.. А.: Алаш. 2003.
3. С.Сәдуақасұлы. Екі томдық. 2-том А.: Алаш. 2003.

2.3. АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ

*Адамдық диқаншысы қырға шықтым,
Көлі жоқ, көгалы жоқ құрға шықтым.
Тұқымын адамдықтың шаштым, ектім,
Көңілін көтеруге құл халықтың.*

А.Байтұрсынұлы

Халқымыздың біртуар перзенті, ұлт-азаттық қозғалыстың көсемі, «Алаш» партиясының, «Алашорда» ұлттық кеңесінің, «Алашорда» үкіметінің негізін қалаушы, көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері, лингвист, түркітанушы, әдебиеттанушы ғалым, ақын, аудармашы, «Қазақ» газетінің (1913–1918) ұйымдастырушысы әрі бас редакторы, сталиндік қуғын-сүргіннің құрбаны Ахмет Байтұрсынұлы (5.09.1872–8.12.1937) қазіргі Қостанай облысындағы Сарытүбекте (Торғай уезінің Тосын болысы, №5 ауылы) дүниеге келген. Архив деректеріне жүгінсек, А.Байтұрсынұлының өз қолымен толтырылған «Ағартушылық халық комиссариатының қызмет тізімінде: «5 сентябрь 1872 г.р.» (ҚРОМО, 81-қ, 1-тізім) деп жазылған. Тағы осы қордағы: «Жауапты қызметкерлер анкета-сында»: «...1872 г., 5.IX урж. Торгайского уезда» деп көрсеткен.

Әкесі Байтұрсын Шошақұлы беделді, әділетті кісі болған. Ағайынды Байтұрсын мен Ақтас ел қамы үшін Яковлев деген жергілікті уез бастығына қарсылық көрсеткендері үшін бас бостандықтарынан айырылып, 15 жылға яғни 1885 жылы Сібірге жер аударылады. Өзінің күрескерлік жолға түсуіне осы оқиғаның тікелей әсері болғанын ақын Ахмет «Анама хат» өлеңінде:

*Оқ тиіп он үшімде ой түсіріп,
Бітпеген жүрегімде бар бір жарам.
Алданып тамағым оны ұмытсам,
Болғандай жегенімнің бәрі харам.
Адамнан туып, адам ісін етпей,*

Ұялмай не бетіммен көрге барам?! – (1: 115) деп еске алған.

Әкесінің інісі Ерғазының тәрбиесінде болған Ахмет бастауыш білімді Ыбырай Алтынсарыұлы негізін қалаған қазақ мектебінде алып, 1891 жылы Торғайдағы екі сыныптық орыс-қазақ училищесін, 1895 жылы Орынбордағы мұғалімдер мектебін бітіреді. 1896 – 1907 жылдары Ақтөбе, Қостанай, Қарқаралы уездерінде ауылдық және болыстық мектептерде мұғалім болып қызмет атқарады. Білім беру

Алаш әдебиеттануы

жүйесімен ерте таныс болған ғалым осы саладағы қажеттіліктерге ерекше назар аударған. Ол мектепке арналған оқу құралын қолға алып, кейін қазақ тілі мен әдебиетінің ғылыми заңдылықтарын түсіндіретін теориялық еңбектер жазды.

Ахмет Байтұрсынұлының қазақ елінің тарихында зор бетбұрыс жасаған өзгерістердің ұйытқысы болды. Ұлт ұстазының жан-жақты қоғамдық-саяси қызметі мен ел тарихында алатын орнын көрсету тарихшылар зерттеулерінде оң шешімін тапқан. Солардың ішінен академик М.Қозыбаевтың «Ахмет Байтұрсынұлы – XX ғасырдың ұлы реформаторы», «Ғасыр қасіретін арқалаған арыстар» және профессор М.Қойгелдиевтің «Алаш қозғалысы», «Саяси элита және ұлт мүддесі» атты ғылыми зерттеулерін ерекше атап өту қажет.

Күрескер азамат қалың қазақ бұқарасының мұн-мұқтажын көздеген ойларға толы мақалалар, өлеңдер жазады. Бүкіл саналы ғұмырын халықтың білімін, рухани санасын көтеруге, намысын маса боп шағып, оятуға арнайды.

Қоғам қайраткері Ахмет Байтұрсынұлы – Алаш партиясының жетекшілерінің бірі болып, Қазақ елінің тәуелсіз мемлекеттігі үшін саяси күресте шыныққан тарихи тұлға. Ғалым Алаш (1919) басшылығының келісімімен Қазақ революциялық комитетіне мүше болып тағайындалды яғни совет өкіметі кезінде де жоғары қызметтер атқарды. Қазақстан Халық Ағарту Комиссариаты жанындағы ғылыми-әдеби комиссияның төрағасы, Халық ағарту комиссары, Бүкілодақтық Орталық Атқару Комитетінің мүшесі, Қазақстан халық комиссариаты Академиялық Орталығының жетекшісі, Алматы, Ташкент жоғары оқу орындарының профессоры болды.

А.Байтұрсынұлының жары Бадрисафаның шын аты – Александра Иванқызы Журавлева. ҚазКСР Жоғарғы Сотының 25.06.1990 жылғы 12.118 нөмірлі «Ақтау туралы анықтамасына» сүйенсек, Б.Бадрисафа 1878 жылы Орал өңірінде туған. Бадрисафа аталуына онымен некелескенде Ахмет Байтұрсынұлының жарына мұсылманша есім таңдап алуы себеп болған.

Илияс Байтұрсынұлының «Алтын бесік» (Қостанай, 1998) атты кітабында Бадрисафаны Ахметтің туыстары «ақ келін» деп атағанын еске түсіріп, бұл атауға оның алтын мінезі толық сәйкес келгеніне тоқтала келіп: «бадрун» арабшадан «толған ай», ал «сафа» «кіршіксіз таза» деген ұғым екен (2: 200). *«Бадрисафа жеңгемнің арқасында бойыма күн санап әл бітіп, бірте-бірте адам қатарына қосылып, құлантаза сауығып алдым. Аллаға мың да бір алғысымды айтып жүрдім-ау... Бадрисафа көрікті еді. Мейірімді еді. Мұсылманша*

киініп жүретін. Намаз оқитын. Жұмсақ, майда сөйлейтін. Ахаңды «төрем» деуші еді» (2: 38).

М.Әуезовтің де кезінде: «Ахмет Қостанай уезіндегі Әуликөл деген жерде екінші рет оқытушы болған», – деп жазғаны белгілі. Ал Ілияс Байтұрсын жоғарыда аталған еңбегінде А.Байтұрсынұлы XIX ғасырдың соңында Аманқарағай ауылында мұғалімдік қызмет атқарғанда тұрған пәтері Александраның (Бадрисафаның) ата-анасының Әуликөл жағасында орналасқан үйі болғаны, осы елді мекен тұрғындары ұстаздың құрметіне көлдің атауын «Мұғалімкөл» деп өзгерткені туралы мағлұмат келтіреді (2: 199).

1896 жылы Ахаң мен Бадрисафа Қарқаралыға келеді. Қарқаралыдағы күндері тарих парақтарынан белгілі. Алты Алаштың ардақтысының бұл қалада атқарған қоғамдық қызметі туралы толық мәліметтермен тарихшы М.Құл-Мұхаммедтің «Алаш ардагері Жақып Ақбаев» атты зерттеуімен танысуға болады. Осы кітапта: «Байтұрсынов 1909 жылғы 1 шілдеде тұтқынға алынып, түрмеге камалды», – деп жазылып, бұл мағлұмат: «А.Байтұрсыновтың зайыбы Бадрисафа Байтұрсынова Дала генерал-губернаторына телеграмма салып, онда А.Байтұрсыновтың Қарқаралыда қамауға алынып, Семейге жөнелтілгенін, түрмеде отырғанын хабарлаған. Ол А.Байтұрсынов жөнінде партиялық негізде қазақтар жалған айып тақты деп санаған еді. «Енді күйеуіме «қырғыздарды өкімет орындарына бағынбауға итермеледі» деген айып тағылып отыр дейді. Осындай ауыр айып тағылғанына қарамастан тергеу осы кезге дейін жүргізуге кірісілген жоқ» (ҚР ОММ. 64-қ., 5832-іс. 51–52-п.). Ол тергеу жүргізудің тездетілуін, ал егер оған негіз жоқ болса, оны қамаудан босатуды сұраған. Алайда телеграмма: «Босату туралы өтініш қабылданбасын» деген бұрыштама соғылды», – деп толықтырылған (3: 54–55).

А. Байтұрсынұлының: Қош, сау бол, Қарқаралы жуылмаған, Айдай бер, қалса адамың, қуылмаған, – деп басталатын өлеңі ақын-азамат өмірінің осы кезеңінен хабар береді.

1910–1917 жылдары Орынбор қаласына жер аударылып, бақылауда жүрген А.Байтұрсынұлы жеке еркіндігінің осыншалық шектелуіне қарамастан патша өкіметінің қазақ халқын экономикалық тұрғыдан ғана емес, әлеуметтік-рухани жағынан да отарлау саясатына, халық санасының жойылуына, оның діні, тілі, ділінің қорлануына қарсы нақты істердің басында болды. Баршаға белгілі себептермен тәуелсіздігінен айырылған еліміздің ұзақ уақыттан кейін мемлекеттік құрылымға ие болуының алғашқы мүмкіндігі

Алаш әдебиеттануы

пайда болған шақтарда асқан көреген де білгір саясаткер екендігін танытқан А.Байтұрсынұлына қазақ халқы мәңгі борыштар екенін де ұмытпағанымыз жөн.

Бұл туралы жоғарыда аталған кітапта: «Алашорда қайраткерлері халықтардың өзін-өзі билеу құқығын жариялап қана қоймай, сонымен бірге Түркістан автономиялы республикасын құрып, РКФСР Ұлт істері жөніндегі халық комиссариаты жанынан қазақ бөлімін ашқан совет өкіметі жағына көз тікті. Байтұрсынов совет өкіметі жағына шығып, Қазақ әскери-революциялық комитеті мүшелерінің бірі болды. Ол Алашорда қайраткерлерін совет құрылысына тарту жөнінде белсенді қызмет жүргізді. Алашорда бағдарламасын іске асырудың басқа жолы болмағандықтан, ол оны советтік автономия арқылы жүзеге асыруға болады деп санады»(3: 85) – деп жазылған.

А.Байтұрсынұлы қандай қиын-қыстау жағдайға тап болса да ұлт мүддесін, серіктестерін ешқашан сатпағанын, адамгершілік-азаматтық бағытынан ауытқымағанын, Қазақ өлкесі Әскери-революциялық кеңесінің қазақ халқын біріктіру және оны совет өкіметі жағына тарту туралы мәселені қараған 1919 жылғы 27 қазанда өткен мәжілісінде сөйлеген сөзі арқылы тағы да дәлелдеді. Осы мәжілістің хаттамасында кездесетін: «Байтұрсынов жолдас мыналарды ұсынды: 1) Қазақ ревкомы қырғыздарға совет өкіметінің қырғыз халқына жалған емес, шын мәнінде автономиялық өзін-өзі басқаруды бергенін айқын көруі үшін дербес іс-қимыл көрсететін болсын; 2) барлық қазақтарға, соның ішінде, ақтар жағында совет өкіметіне қарсы күресіп жүрген Торғай және Орал алашордашыларына совет өкіметі жағына өткен жағдайда кешірім жариялансын; 3) жергілікті жерлерде совет өкіметі халық сенімін қамтамасыз ететін мейлінше ақылға қонымды іс-әрекет жасауға және сол арқылы ақтар жағында жүрген және совет өкіметіне сенбестікпен қарайтын адамдардың совет өкіметі жағына өтуіне жәрдемдесуге шаралар қолданатын болсын» (3: 85), – деген жолдар осының айқын айғағы.

Жалынды да ойлы көсемсөз шебері, баспагер әрі ұйымдастырушы Ахмет Байтұрсынұлы өзі құрған «Қазақ» газетін осы тұрғыдан пайдалануды ұсынып, бұл басылымның алдына қойған мақсатын «халықтың көзі, құлағы һәм тілі» деп тап басып көрсетті. Бас редактор ретінде ол сол кездегі білімді, зерделі азаматтардың басын қосып, оқу-ағарту, ұлт, жер мәселелерін батыл көтерді.

Бұл газеттің қазақ ұлты тарихында алатын орны қандай? деген сауалға жауап іздегенде, *М.Әуезовтің 1923 жылы жазған төмендегі пікірі бірден ойға оралады: «Қазақ» газетінің сүтін еміп өскен бір*

буын осы күнде пікір-білім жолында бұғанасы бекіп, іс майданына шығып отырса, кейінгі жас буын Ақаң салған өрнекті біліп, Ақаң ашқан мектепті оқып шыққалы табалдырығына жаңа аттап, ішіне жаңа кіріп жатыр. Ақаңның бұл істеген қызметі – қазақтың ұзын-ырға тарихымен жалғасып кететін қызмет, істеген ісімен өзіне орнатылған ескерткіш – мәңгілік ескерткіш.

Қазақ, жастарының ардақты тәрбиешісі Ақаң сөйлегенде, менің есіме «Қазақ» газетінің әуендері түседі. Жас буынның жаңа туып келе жатқан әлсіз ойын «жол мұндалап», жетегіне алып бара жатқандай байқалушы еді. Мектептегі сабағын оқымайтын бала «Қазақ» газетін көрген жерде қадалып тұрып қалатын. Бөтен қалада қыр есіне түсіп, елін ойлап жүрген балаға «Қазақ» газеті ауылынан келген сәлемдемедей болатын, ел басына келген бәленің атын білмей, түсін танымаса да, елі мінген ескегі жоқ қайықты теңіздің ішінде жылжытып бара жатқан жел мен құйынның бар екенін оқып жүрген бала да сезетұғын.

Қазақтың еңкейген кәрі, еңбектеген жасына түгелімен ой түсіріп, өлім ұйқысынан оятып, жансыз денесіне қан жүгіртіп, күзгі таңның салқын желіндей ширықтырған, етек-жеңін жисызған «Қазақ» газеті болатын. Ол газеттің жаны кім еді? Ішіндегі қажымайтын қайрат, кемімейтін екпін кімнің екпіні еді? Ол екпін, ұйықтаған қазақты айқайлап оятуға заман ерік бермеген соң, маса болып қалай ызыңдап оятамын деп, ұзақ бейнетті мойнына міндет қылып алған Ақаңның екпіні болатын» (4: 69).

Осы орайда ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі Кеңес Нұрпейіс былай дейді: «Міржақыптың «Оян, қазағындағы», Ахметтің «Масасындағы» ұлттық намысты қайрау, халық санасын ояту идеялары «Қазақтың» беттерінде нақтыландырыла, өткірлендіріле түсті. Осы арқылы олар халық арасында отарлық езгіге қарсы саяси хал-ахуалды қалыптастырды» (5: 11).

Халқымызды жарқын болашаққа бастауға бар ғұмырын арнаған Ақаңның есімі тек ХХ ғасырдың соңында ғана өз елімен қайта қауышты. 1988 жылдың 4 қарашасында Қазақ КСР Жоғарғы Соты «А.Байтұрсынұлының қылмысы жоқ» деген шешім қабылдап, оның ақталуына жол ашты.

ҚКП Орталық Комитетінің «Мағжан Жұмабаевтың, Ахмет Байтұрсынұлының және Жүсіпбек Аймауытовтың творчестволық мұрасы туралы» (1988) Қаулысы қазақ елінің рухани өміріне үлкен серпіліс әкелді. Бұл есімдерді бұрын естімеген біздің ұрпаққа көп кешікпей осы тізімді жалғастырып ақталған Ш.Құдайбердіұлы.

Алаш әдебиеттануы

Ә.Бөкейхан, С.Сәдуақасұлы, М.Дулатұлы, Ж.Ақбай, Қ.Кемелгерұлы, Ғ.Қарашұлы, Х.Досмұхаметұлы, М.Тынышбайұлы, т.б. қайта басылып шыққан кітаптарындағы тұжырымдылық пен дәлдік, мазмұндылық, көркемдік пен шеберлік ерекше әсер етті.

Ұлт ғылымын, мәдениетін, әдебиетін жаңа, биік деңгейге көтерген осынау буынның Темірқазығына айналған тұлға Абай екені олардың арнайы мақалаларынан байқалады. Бұл – классикалық мұраны мойындап, оны түсінуге және әрі қарай дамытуға ұмтылыс еді. Осы топтың басшыларының бірі А.Байтұрсынұлы реформаторлық тұрғыдан мақаласының атына өзекті, өзінің замандастары ғана емес, бүгінгі ХХІ ғасырда мойындалып отырған тұжырым қояды яғни Абайдың *«Қазақтың Бас ақыны»* екенін өзге жұртқа да, өзімізге де жете ұғындырады.

Осы зерттеуінде А.Байтұрсынұлы классикалық мұраның кейінгі қазақ әдебиетіндегі орнын нақтылап берді. Бүгінгі абайтанушыларға сара жол нұсқап, Абай шығармашылығының өзіндік ерекшеліктерін терең ғылыми негізге сүйене отырып, тұңғыш рет ашып көрсетті: *«Сөзі аз, мағынасы көп, терең... Не нәрсе жайынан жазса да, Абай түбірін, тамырын, ішкі сырын, қасиетін қармап жасады. Нәрсенің сырын, қасиетін біліп жазған соң, сөзінің бәрі де халыққа тіреліп, оқушылардың біліміне сын болып, емтихан болып табылады»* (1: 154). Аталған мақалада Ахмет Байтұрсынұлы сонау 1913 жылдың өзінде-ақ «шығармашылық» категориясы ұғымына нақты теориялық анықтама берді: *«Сөз жазатын адам әрі жазушы, әрі сыншы боларға керек. Сөздің шырайлы, ажарлы болуына ойдың шеберлігі керек. Ұнамды, орынды, дәмді болуына сыншылдық керек. Мағыналы, маңызды болуына білім керек. Абайда осы үшеуі де болған»,* – деген ой қорытындысын жасайды (1: 158).

Демек, қазақ әдебиеттануында абайтанудың берік іргетасы осылай қаланды. «Хақиқатты тануға, тереңнен сөйлеуге бойына біткен зеректіктің үстіне Абай әртүрлі Еуропа білім иелерінің кітаптарын көп оқыған... Сондықтан Абайдың терең пікірлі сөздерін қарапайым жұрттың көбі ұға алмай, ауырсынады. Абайдың сөзін мың қайтара оқып жаттап алып жүрген адамдардың да Абайдың кейбір өлеңдерінің мағынасына түсініп жетпей жүргендерін байқағаным бар. Тіпті «Осының мағынасы не?» деп сұрағандары да бар. Сол өлеңді алып қарасақ, айтылған пікірде, айтуында еш кемшілік жоқ. Түсіне алмаса, ол кемшілік оқушыда... Оған оқушы түсінбесе, ол Абайдың үздік, ілгері кетіп, оқушылары шаңына ере алмағанын көрсетеді. Абайды қазақ баласы тегіс танып, тегіс білуі керек» (1: 162) – деп

түйіндеген Ахмет Байтұрсынұлының мұндай ойларын өзгеге өсиет ретінде ұсынып қана қоймай, өз шығармашылығы арқылы іске асырғанына оның «Қырық мысал» мен «Маса» жинақтары дәлел.

Бұл суреткерлік көзқарастың А.Байтұрсынұлы стиліне тікелей әсер еткенін М.Әуезов пен Ж.Аймауытовтың «Абай» журналының 1918 жылғы 5-санында «Екеу» деген бүркеншік есіммен жарияланған «Абайдан соңғы ақындар» деген мақаласында қазақтың Бас ақынынан кейінгі орынға қоюға болатын тоғыз ақынның есімін атап, оларды үш жікке бөлуінен аңғарамыз: «Екінші жіктің өлеңшілері – Ахмет Байтұрсынов, Сәбит Дөнентаев, Шаһкәрім, Бекет Өтетілеуов. Бұлардың өлеңінің сырты төгілген, сұлу, тілі кестелі, анық, халықтың ұғымына, оқуына жеңіл, тәтті. Бұлардың өлеңінің сезім мен тәрбие-әсері аз, ақылға азығы бар. Бұлар – халықшыл (народник) ақындар. Ана ақындардан бұлардың сөзінің халыққа бір атасы жақын тұрады,

...Ойына сөзі дәл, тілге жайлы, көркем, халықтың керегіне, кемшілігіне ғана арналған өлеңдер Ахмет Байтұрсыновтікі. Ахмет өлеңдерін ақындық еркі билеп, қиял ермегі айдап шығармайды. Ойды оятуға, миды сергітуге, мұңлы, мұқтаж, терең мақсат түртіп шығарады. Біресе ызамен зекіп айтып, біресе зарланып, шермен айтып, біресе ақыл қылып, сипап айтып, не қылса, халықтың көзін ашпақ. Өлеңінде толғанған ой, толқыған шердің көп ізі бар, бірақ бұған қарап, қиялы шалқып, шарықтап кетпейді. Ылғи халықтың нәзіктенбеген сезімімен, жетілмеген ұғымымен есептесіп отырады. Ахметтің көзге түсерлік бір өнері – переводқа шеберлігі» (6: 93–94) – деп ақынның жазу тәсілінің мазмұндылық түрін атап айтады.

«Қырық мысалдың» үзінділері 1909, 1913, 1922 жылдары баспа бетінде жарияланды. Бұл мәтіндерде «Крыловтан аударылды» деген түсініктемені кездестірмедік. Бұдан біз мысал жанры сияқты әлем әдебиетіндегі ортақ сюжеттерге жазылған туындылардың сол сюжетті пайдаланушы автордың төл туындысы болып табылатыны әдебиет теориясы мамандарының тарапынан дәлелденген, ғылымда орныққан, дау туғызбайтын тұжырым екені А.Байтұрсынұлына мәлім болғанын байқаймыз (7).

Шығыс әдебиетінің көне дәуірдегі үлгілерінен мысал жанрының барлық халықтарға ортақ қазынаға айналған дәстүрлі сюжеттері табылатыны мәлім. Дегенмен, қазақ ақын-жазушыларының мысал жанрында қалам тербеуіне И.А.Крылов шығармаларының әсері болғанын да мойындауға тиіспіз.

Орыс әдебиетімен жақсы таныс А.Байтұрсынұлының мысал

Алаш әдебиеттануы

жанрына көңіл бөлуі де тегін емес еді. Мысал жанрының шағын көлемді туындылары арқылы маңызды ойлар айта білудің, оны астарлап сөйлетудің мүмкіншілігі зор екендігін жете сезінген А.Байтұрсынұлы әлеуметтік ортаға саяси, зерделі ықпал ету үшін «Қырық мысал» жинағын 1909 жылы Петербургте жариялайды.

Бұл кітапқа енген мысалдар көлемімен де, сюжеттік дамуымен де өзге сөз зергерлері туындыларынан дараланып тұрғаны айқын. Жоғарыда атап өткеніміздей, зерттеушілердің айтуы бойынша, бұл мысал жанрындағы негізгі заңдылықтардың бірі. Бұрыннан белгілі сарынның негізінде дүниеге келген мысал сол автордың шеберлігінің арқасында төл туынды болып кете беруі түсінікті жай. Оған дәлел – Эзоп, Федр, Лафонтен, Крылов мысалдарына арқау болған сюжеттік жүйенің ортақтығы.

XIX ғасырдың соңы XX ғасырдың басында бұл жанрдың қазақ әдебиетінде кең орын алуына Абай, Ыбырай, А.Байтұрсынұлы, С.Көбеев, Б.Өтетілеуов, А.Құрманбаев, т.б, ақын-жазушылардың айтулы үлес қосқаны аян.

Атап айтқанда, А.Байтұрсынұлы мысалдарында халықаралық сюжеттік жүйенің мазмұны қазақ өміріне бейімделінген, сол кездегі қазақ қоғамының саяси-әлеуметтік сұранысына қажетті ойлармен толықтырылып тұр. Крыловтың шығармаларында он тармақтан тұратын «Шымшық пен Көгершін» атты мысалды А.Байтұрсынұлы отыз екі жолға дейін ұлғайтып, мүлдем басқа туынды деңгейіне көтереді. Ақын өз жанынан қосқан ойлары арқылы бұл мысалды қазақтың төлтума рухани мұрасына айналдырды.

Мұндай ерекшелік «Өзен мен қара су» мысалына да тән: Меңзеймін қара суды, қазақ, саған, Талпынбай талап ойлап, қарап жатқан. Барады қатар жұрттың бәрі озып, Ілгері жылжымайсың жалғыз аттам. Оянып, жан-жағыңа сал көзіңді, Түбіңе жетпей қалмас қамсыз жатқан (1: 94).

XX ғасырдың басындағы қазақ зиялылары мен жақсы-жайсаңдарының ел қамы үшін белсенді саяси әрекетке баруына түрткі жасау мақсатын А.Байтұрсынұлы «Малшы мен Маса» мысалында былайша нақтылай түседі: *Мысалы, қазақ – малшы ұйықтап жатқан, Жыланды пәле делік аңдып баққан. Пәленің түрін көретін мен – Сарымаса. Халықты оянсын деп сөзбен шаққан. Ойлаймын: «Осы сөз де жетеді, – деп. Қатты айтсам, сөзім батып кетеді, – деп. Ұйқысы ашылмаған жұрт өзімді, Қорқамын Сары масадай етеді деп* (1: 96).

Академик Р.Нұрғалиев «Ақжол» жинағының алғысөзінде қазақ

ақын-жазушылары мысалдарының ерекшеліктерін: «Абай аудармалары Крылов түпнұсқасымен дәлме-дәл келеді. Спандияр Көбеев 8 мысалды қарасөзбен баяндаған. Ал, Ахмет Байтұрсынов аудармаларында сюжет сақталғанымен, жаңа ойлар айтылады... Крыловтың он жолдық «Шымшық пен Көгершін» мысалы Ахмет Байтұрсынов аудармасында отыз екі жолдан тұратын жаңа шығарма. «Өгіз бен Бақа» орысшада – 17, қазақшада – 36 жол. «Қасқыр мен Тырна» орысшада – 19, қазақшада – 76 жол. «Арыстан, Киік һәм Түлкі» орысшада – 35, қазақшада – 56 жол. «Қасқыр мен Қозы» орысшада – 37, қазақшада – 68 жол. «Ағаш» орысшада – 31, қазақшада – 56 жол. Бұл фактілер қазақ ақыны дәстүрлі оқиға, қалыпты бейнелерді ала отырып, ойға ой, суретке сурет қосып, жаңа ұлттық төл туынды жасағанын көрсетеді. Бұрын емеуірін, ишара, меңзеу, астар, мысалмен берілген ойлар «Маса» (Орынбор, 1911) кітабында ашық, анық, айтылады» (8: 7) – деп анықтай түседі.

Бұған біздің қосатынымыз, А.Байтұрсынұлы мысалдарының көлемді болуына олардың әрқайсысының мысалдық және түсініктемелік бөлімдерден тұратыны себеп болған. Мысалы, 7 шумақтан тұратын «Екі бөшке» мысалының 4 шумағы түсініктеме болып табылады, ал 36 тармақтық «Қара бұлт» мысалының 2 бөлімінің әрқайсысы 18 тармақтан тұрады. 6 шумақтан тұратын «Малшы мен Маса» мысалының соңғы бөлімі 3 шумақтан құралған. Яғни басты ой кейін түйінделіп қорытынды ретінде ұсынылады.

Ахмет Байтұрсынұлының «Маса» жинағындағы «Сөз иесінен» атты беташар өлеңінде «Маса» деп отырғаны өзі екенін ұқғыра келіп, автор өз шығармашылығының басты нысанасын: Бзыңдап ұшқан мынау – біздің Маса, Сап-сары, аяқтары ұзын Маса. Өзіне біткен түсі өзгерілмес, Дегенмен, қара яки қызыл Маса (1: 98) – деп атап көрсетеді. Бұл жинаққа «Маса», «Сөз иесінен», «Жазушының қанағаты», «Туысыма», «Қазақ қалпы», «Қазақ салты», «Достыма хат», «Жиған-терген», «Анама хат», «Тілек бағам», «Жауға түскеннің сөзі», «Адамдық диқаншысы», «Бақ», «Тарту», «Қа... қаласына», «Жұртыма», «Жұбату», «Н.Қ. ханымға», «Ақын ініме», «И.Б. жездеме хат», «Жауап хаттан», «Ғылым», «Замандастарыма» сияқты төлтума өлеңдерімен қатар Вольтер, А.С.Пушкин, М.Ю.Лермонтов, Ю.В.Жадовская, С.Я.Надсон сияқты Ресей мен Еуропа ақындарының өлеңдерінен аудармалар мен автордың үш мысалы енген екен.

Ақындыққа өзінің де таласы барын А.Байтұрсынұлы «Оқу құралы» жинағының беташары ретінде жазылған «Тарту», «Ер Сайын» жинағына алғысөз іспетті «Г.Н.Потанинге тарту» өлеңдерімен паш етті. Ақынның бүкіл шығармашылығына терең ішкі мазмұн

Алаш әдебиеттануы

мен сыртқы түрдің үйлесімділігі тән, соған сәйкес ол туындылардың өзіндік сипаттары да айрықша.

Мысалы, Ахмет Байтұрсынұлының «*Оқу құралы*» (Қызылорда, 1926) «*Биисми-ллаһи-рахмани-рахим*» сөзімен ашылса, ақынның өлеңдерінде кездесетін діни түсініктер (Алла, Құдай, аят, хадис, Лаухул-Мағфуз, Иман, Лат-Манат, он екі имам әулие, жиырма сегіз әмбие, т.с.) мен діни аңыз кейіпкерлерінің аты (Әбіл мен Қабыл) оның діни білімінің де жоғары екенін айқындай түседі.

Өлең ақынның ішкі өмірінің айнасы болса, Ахмет Байтұрсынұлының лирикалық кейіпкерінің қолданатын сөздерінің діни маңыздылығы да оның осындай мағыналы, терең концепциялы тұжырымдарды қолдана білуінде. Бұндай сөздер елдің бәріне түсінікті болмауы да мүмкін. Ол үшін белгілі білім деңгейі қажет. Ахмет Байтұрсынұлы бастаған қазақ зиялылары сол кездегі шарттарға сай мұсылман білімін меңгергендері мәлім.

Төмендегі өлең жолдары – қоғам мен тұлға арақатынасы күрделілігінің көрінісі, азаматтық лириканың үлгісі яғни автордың әлеуметтік ортаға деген көзқарасы да Абай көтерген қоғамдық ойлармен қабысады: *Қазық боп жұртқа, Қорған боп сыртқа, Кім ойлады намысты? Бұ неткен жұрт ұйқышы?! Болсын кедей, болсын бай, Жатыр бейқам, жым-жырт, жсай* (1: 112).

А.Байтұрсынұлының лирикалық кейіпкері шындықты айтады, ол – білімге, жігерлікке ұмтылған намысшыл ел қорғаны. Бұл өлеңдерге дейін елін сынап отыру, оның кейбір кемшіліктерімен күресу, елі үшін күңірену Дулат, Шортанбай, Махамбет, Шернияздың өлеңдерінде кездескенімен, еліне қамқоршы бола білу, өзін елі үшін жауапты санау Абайдың ғана өлеңдерінде айқындалған эстетикалық мұрат еді. А.Байтұрсынұлының ақындығы Абайдан мирас болып қалған классикалық поэзияның осы жағын, осы әуенін дамыта түскен. Лирикалық кейіпкер елін маса болып шағып, оның намысын, жігерін оятуға бет алған. Сондықтан болар, азаматтық сарыны басым бұл өлеңдер сол кездегі зиялыларға ерекше әсер еткені белгілі.

*Қазағым – елім,
Қайқайып белің,
Сынуға тұр таянып.
Талауда малың,
Қамауда жаның,
Аш көзіңді оянып!
Қанған жоқ па әлі ұйқың?
Ұйықтайтын бар не сиқың? (1: 114).*

А.Байтұрсынұлының біліктілігін, ойлау жүйесінің кеңдігін, оның тіршілікке деген көзқарасын «Тілек батам» атты өлеңінен аңғаруға болады: *Я, Құдайым! Аққа жақ! Өзіңе аян: мен нақақ. Аққа деген жолымның Абыройын ашпай, жап. Аят пенен хадисте Адал ниет, ақ іске, – Жаңылмасам, жоқ еді – «Жаза тартсын», – деген бап (1: 116).*

Мұны көріп көзіміз. Бірігер деп сөзіміз. «Кен болар» деп балшықты. «Көл болар» деп шалшықты біз үмітпен қазып ек. Дәреті жоқ аяқтар. Қорсылдаған саяқтар былғамасын қасыңды. Қасиетті басыңды. Дегеніміз болмаса. Қазаққа не жазып ек?! (1: 117).

А.Байтұрсынұлының қазақша әліппе жасауы яғни араб алфавитінің негізінде ұлттық әліпбиге реформа жасап, өзгеріс енгізуі, қазақ тіл білімінің терминдерін алғашқы болып қалыптастыруы және оның негізгі салаларын: дыбыс жүйесін (фонетика), сөз жүйесін (морфология), сөйлем жүйесін (грамматика) тереңдей зерттеп, бірнеше оқулыққа арқау еткен еңбектері өз замандастары тарапынан лайықты бағасын алып қана қоймай, күні бүгінге дейін маңызын жойған жоқ.

А.Байтұрсынұлының төмендегідей ғылыми еңбектері болғаны мәлім: Тіл құралы. 1-бөлім. Фонетика; 2. Тіл құралы. 2-бөлім. Морфология; 3. Тіл құралы. 3-бөлім. Синтаксис; 4. Әдебиет танытқыш; 5. Баяншы, методикалық жазбалар; 6. Тіл жұмсар. 1-бөлім. Практикалық грамматика; 7. Тіл жұмсар. 2-бөлім. Практикалық грамматика; 8. Оқу құралы (балалар әліппесі); 9. Әліппе; 10. Сауат ашқыш (ерсектер әліппесі); 11. Әліппе-астар (Әліппеге методикалық нұсқау); 12. Оқу құралы (хрестоматия) (Т.Шонановпен бірге). 13. Ер Сайын; 14. 23 жоқтау;

Ж.Бектұров Ә.Ермековтен алған мәлімет бойынша Ахан Мәскеуге Ә.Бөкейханға тағы бір кітабын жіберген. Екінші данасы Бадрисафада қалған (9: 12–13). Бұл кітаптың да тағдыры белгісіз. Бұл туралы алдыңғы «Алаш зиялылары және ғылым» тарауында тоқталдық. Кезінде М.О.Әуезов 1923 жылы ауызға алған, қазір зерттеушілер тарапынан сөз болып жүрген «Мәдениет тарихы» атты еңбегін табу үшін жасаған әрекеттеріміз нәтиже бермеді. Бірақ бұл еңбектер еш кетпей, басқа біреулердің атымен жарияланып, халық мұрасына айналды деген болжам бар...

XX ғасырдың 1920–1930-жылдарында соңы қоғамдық-экономикалық формацияның қалыптасуы, жаңа үкіметтің орнығуы, халықты жаппай сауаттандыру үшін қолға алынған жан-жақты оқу-ағарту шаралары қауырт түрде жүзеге асып жатты. Алайда бұрындары

Алаш әдебиеттануы

арнаулы оқу орындары, мектептер аз болғандықтан, әр саладағы оқулықтар жоқтың қасы болғаны мәлім.

Сондықтан да сауатты, көзі ашық, көкірегі ояу Алаш зиялылары мектепке оқулықтар жазуға белсене атсалысты. Оны өздерінің тікелей міндеті, перзенттік парызы санай отырып, өзге қыруар қоғамдық-мемлекеттік қызметтерімен ұштастыра білді. Белгілі жазушы, қоғам қайраткері Жүсіпбек Аймауытұлының «Психология» (1926), ақын Мағжан Жұмабайдың «Педагогика» (1927), жазушы Мұхтар Әуезовтің Қазнаркомпростың ғылыми-әдістемелік кеңесінің шешімімен «Новый аул. Русский букварь для казахских детей» (1929) атты оқулықтарының жариялануы соның айғағы.

Жоғарыда келтірілген тізімге назар аударсақ, А.Байтұрсынұлының лингвистикалық еңбектерінде бүгінгі қазақ тілі теориясының негізі қаланып, бізге үйреншікті категориялар алғаш рет қалыптастырылып, қолданысқа енгізілгені айқын көрінеді. А.Байтұрсынұлының 1914 жылы Орынборда басылып шыққан «Тіл құралы» атты еңбегі төмендегідей тараулардан тұрады: Сөз мүшелері. Қазақ сөзіндегі дыбыстар һәм олардың харіфтері. Жазу қағидалары. Атауыш сөздер (зат есім, сын есім, сан есім, есімдік, етістік). Шылау сөздер (үстеу, демеу, жалғаулық, одағай сөз). Тарау соңында берілген «Қорытуда» ғалым зерттеудің тоқетерін айтады: «Сөйтіп, сөздер тұлғасына қарай беске бөлінеді: 1) түбір сөз, 2) туынды сөз, 3) қос сөз, 4) қосалқы сөз, 5) қосымшалар. Сөздер мағынасына қарай тоғыз тапқа бөлінеді: 1) зат есім, 2) сын есім, 3 сан есім, 4) есімдік, 5) етістік, 6) үстеу, 7) демеу, 8) жалғаулық, 9) одағай.

А.Байтұрсынұлы – қазақ балаларының ана тілінде сауат ашуына нақты мүмкіншіліктер тудырған бірден-бір ғалым. «Ана тілі» деген терминді де өзі ұсынғанын біз есте сақтауымыз қажет. А.Байтұрсынұлының «Әліпбиі» мен «Оқу құралы» тұңғыш әліппеміз болса, оның бірнеше рет қайта басылуы сол кездегі білім беру жүйесі үшін ауадай қажет құндылықтарға айналғанына көз жеткізеді.

Теоретик А.Байтұрсынұлының таза ғылыми зерттеулермен шектелмей, күнделікті сұранысты өтейтін оқулықтар жасау арқылы да пайда әкелуге мән беруі яғни сол ізденістердің нәтижелерін қолданыстан шықпайтын өміршең оқулықтар арқылы қалың бұқара игілігіне асыруы – білім беру саласындағы тамаша іскерліктің үлгісі.

А.Байтұрсынұлының араб таңбаларын Қазақ тілінің фонетикасына сай қолданған жүйелі графикасы 1924 жылы ресми қабылданған. Өзге түркі халықтары (өзбек, татар, т.б.) да оны тұңғыш

үлгі ретінде қабылдады. Осы орайда ғалым Р.Сыздықованың сөзіне жүгінсек: «А.Байтұрсынов ұсынған «жаңа емле» 1913 жылдардан бастап мұсылман медреселерінде де, қазақ-орыс мектептерінде де қолданыла бастаған» (5: 34).

Ұлт тіліне лайықталып реформаланған араб таңбаларын лагыншаға ауыстырудың тиімділігі жоқ деген пікір айтқан А.Байтұрсынұлы бастаған зиялы топқа «ұлтшыл», «пантюркист», «панисламист», «советке қарсы» деген айыптар таңылды.

Араб жазуы тікелей ислам дінімен байланыстырылып, ғалымның сан жылғы еңбегі жоққа шығарылды. Уақыт көрсеткендей, латын жазуының да тағдыры ұзаққа бармады. А.Байтұрсынұлының Құран әріптерінен тұратын, ғылыми негізі дәлелденген «жаңа емлесін» латын әріптерімен, одан кейін кириллица таңбаларымен алмастыру халқымыздың сан ғасырдың ескерткіштері болып табылатын бағалы жазба мұраларынан қол үзіп қалуымызға әкеліп соқтырды.

Ана тілі жазуының реформаторы енгізген, араб жазуының таңбалары негізінде жасалған қазақ әріптері – жат жұрттарға қоныс аударуға мәжбүр болған (Қытай, Ауган, Иран, т.с.с. шет жұрттарда тұратын) қандас бауырларымыздың ХХ ғасырдың 1910-жылдарынан бастап, осы бүгінгі күнге дейін қолданып келе жатқан графикасы. Олар осы төте жазумен тек сауатын ғана ашып қоймай, кітаптарын да шығарып келеді. Бұл – ғалымның араб таңбаларын қазақ тілінің жазылуына, оқылуына, баспа ісіне толық бейімдеп кеткенінің және осы жүйенің өміршеңдігінің басты дәлелдерінің бірі екені сөзсіз.

Қазақ халқының әліппесі Алланың кітабы – Құран әріптерімен үндес екенін дәлелдеп кеткен А.Байтұрсынұлының бұл ғылыми жаңалығының мәнін біз әлі толық мойындамай келеміз. Оның үстіне, бұл – ғылыми мәні зор, мұсылман елдеріне үлгі болатын бірден-бір дәйек.

А.Байтұрсынұлының термин жасау саласында атқарған ғылыми жұмысына да ерекше назар аударған жөн сияқты. Лингвист-ғалым қазақ тілін талдап, тану саласында ғана төңкеріс жасап қоймай, оның салаларына (фонетика, грамматика, т.б.) қатысты категорияларды қазақша анықтап берді.

Бүгінгі ғалым-тілшілер қолданып келе жатқан лингвистикалық атаулар мен парадигмалар А.Байтұрсынұлынікі екені айтылмай, қолданылып келді. Оларды атап айтсақ: зат есім, сын есім, етістік, есімдік, анықтауыш, одағай, үстеу, шылау, бастауыш, баяндауыш, сөйлем, қаратпа сөз, қыстырма сөз, леп белгісі, сұрау белгісі, т.с.с.

Алаш әдебиеттануы

«пән сөздері». Әрқайсысы сол өзі атауы болып тұрған категорияның мағынасын дәл білдіріп тұр. Бұлардың осыншама уақыт бойы авторы аталмай, қолданылып келгені – ғалымның ғылымға енгізген жаңалығының тарих сынынан өткен лингвистикалық дәлдігі және еңбегінің зая кетпегенінің тағы бір дәлелі.

А.Байтұрсынұлы атқарған қоғамдық қызметтің бір саласы – қазақ ауыз әдебиеті үлгілерін жинау, баспаға дайындау, жарыққа шығару болды. Халық ауыз әдебиетінің үлгілерін жинап, оны жарыққа шығарудың мән-маңызын жете ұғынып, өздерінің міндеті деп санаған азаматтардың қатарына ХІХ ғасырдың соңында қосылған А.Байтұрсынұлы 1895 жылы «Тургайская газетаның» №39 санында «Киргизские приметы и пословицы» деген мақала жариялайды.

1923 жылы Мәскеу қаласындағы Ұлттар комиссариатына қарасты Күншығыс баспасынан жарық көрген «*Ер Сайын*» жырын баспаға дайындаған – А.Байтұрсынұлы. Бұл кітап Г.Н.Потаниннің 80 жасқа толуын құрметпен атап өту үшін дайындалғандықтан, оның беташары ретінде А.Байтұрсынұлының «Г.Н.Потанинге тарту» өлеңі берілген. Соңында «Қыр баласының» яғни Әлихан Бөкейханның мерейтой иесін қазақ оқырмандарына жете таныстыру үшін атақты орыс ғалымының өмірбаяны, ғылыми қызметі, халқымызға сіңірген ерен еңбегі жайында баяндаған көлемді мақаласы және «Ер Сайын» жырының жиналуы, жыр мазмұны жөніндегі қысқаша түсініктеме-мәліметі келтірілген.

Ахмет Байтұрсынұлы жинап, сұрыптап, бастырған асыл сөз үлгілерінің екінші бір топтамасы – 1926 жылы Мәскеуде жарияланған «*23 жоқтау*». Оған енген туындылар белгілі тарихи тұлғалардың өмірлері мен қызметтерінен хабар береді. Ахаңның Кеңес өкіметіне деген көзқарасы осылай айғақталған. Басқалар ұрандап жатса, Ахаң мен Ә.Бөкейхан ата-баба жоқтауын алға тартқан. А.Байтұрсынұлы сол кездегі Ресей ориенталистермен іскерлік байланыста болғаны, мысалы, А.Е.Алекторовпен жүздескен.

Ғалым қазақ ауыз әдебиеті үлгілерін, өзі айтқандай, «ел аузындағы тілді» жетік білгенінің арқасында музыка өнеріне қатысты мағлұматтардың да кейінгі ұрпаққа жетуіне атсалысқан.

А.Затаевич 1925 жылы Орынборда шыққан «Қазақ халқының мың әні» деген кітабында Ахмет Байтұрсынұлының қазақ әндерін жақсы білетіндігін әрі шебер домбырашы болғанын, оның өзіне етене таныс Торғай, Ақтөбе, Бөкей Ордасы, Қарқаралы өңірлерінде айтылып келген әндерді қағазға түсіруге көмектескенін, бірнеше күйді өзі орындап бергенін жазған: «*Но мог ли я пройти равно-*

душно мимо тех сокровищ, которые так неожиданно передо мною открылись? Культурному миру они до сих пор оставались совершенно неизвестными, а между тем их уже коснулась гибельная рука вымирания! Нужно было спешить с записью того, что еще осталось целым! Понятно, что довести эту громадную работу до конца можно было только при помощи целого ряда сведущих и сочувствующих ей лиц. Из них я особенно себя считаю обязанным... А.Байтұрсынову и А.Н.Букейханову, высоко компетентными указаниями и пояснениями которых я лично руководствовался» (10: 22).

Қазақ тіл білімі ғылымының теориялық негізін орнықтырған Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ әдебиеттануының дамуына мұрындық болған іргелі ғылыми зерттеулердің де авторы. Бұл тұста, ең алдымен, ауызға «Әдебиет танытқыштың» ілінетіні – заңдылық.

«Қазіргі қазақ тіл біліміндегі секілді, қазақ әдебиеттануындағы әдеби терминдердің басым көпшілігінің баламаларын ойлап тапқан да Ахаң: көріктеу, меңзеу, ауыстыру, алмастыру, кейіптеу, пернелеу, әсірелеу, шендестіру, дамыту, түйдектеу ... – осылардың бәрінің түп-тамыры Ахаңда жатыр. Мұхтар Әуезовтің «Ахаң түрлеген ана тілі» дейтін әлдиінің әдебиет аясындағы бір нақты да затты көрінісі – осы». «Әдебиет танытқыштың» ең басты бағалылығы осылайша әдеби терминдерді қазақша қалыптастырғандығы», – дейді академик З.Қабдолов (11: 72).

1926 жылы жарияланған «Әдебиет танытқыш» әдебиеттану, оның ішінде әдебиет теориясы саласында қазақ тілінде жарық көрген тұңғыш ғылыми еңбек екені даусыз. «Әдебиет танытқыш» деп атаудың өзінде үлкен мағына бар. Әдебиет – сөз өнері болса, оны халыққа түсіндіріп, оның көркемдік ерекшеліктерін, адамгершілік, кісілік, яғни имани, ғибратты, рухани сипаттарын таныту әдебиетшілердің, зерттеушілердің қасиетті парызы екенін А.Байтұрсынұлы осы екі сөзбен ғана түсіндіріп кетті.

Әдебиет деген не? Бұл сауалға бүгін дайын жауап бар ма? Осы орайда академик З.Қабдолов былай дейді: *«Ахаң жоқта біздегі әдебиет теориясы басы жоқ кеуде секілді еді. Ал басы жоқ дене бола ма? Қайтейік, болады деп келдік... Бүкіл дүниежүзілік әдебиет теориясында Арнау деген бір-ақ түр; шауып шықса, бұған Шешендік сұрау қосылып қана аздап ажарлануы мүмкін. Ал қазақ поэзиясында Ахаң осының үстіне үш түр (сұрай арнау, зарлай арнау, жарлап арнау) қосып, құбылтып, тотының түгіндей құлпыртып әкетеді.*

Алаш әдебиеттануы

Әдеттегі дәстүр жалғастығының заңына орай осы үш түрлі арнаууды әрқайсымыз өзімізше пайымдап, қисындап, кейде тіпті қиыннан қиыстырып, біз де (Жұмалиев те, Ысмайылов та, Қабдолов та) кітаптарымызға кіргіздік. Бірақ, амал не, бұл жаңалықты тапқан Ахаң екенін кезінде ашып айта алмай, Қажекеңе сілтеме жасауға мәжбүр болдық...» (11: 72).

Қазақ өлең құрылысының теоретигі академик З.Ахметов «Әдебиет танытқыштың» құндылығын былай деп анықтады: «Әдебиет танытқышта», негізінен поэтика, стилистика, өлең құрылысына қатысты мәселелер көбірек сөз болады. Автор үлкен тілші-ғалым болғандықтан, оның қазақ поэзиясының ерекшеліктерін осы мәселелерге байланысты тексеріп талдайтыны түсінікті. Автор поэзия тілінің бейнелілігін, сөз қолдану тәсілдерін мұқият зерттеп, теңеу, ауыстыру (метафора), алмастыру (метонимия), шендестіру, арнау, қайталақтау, дамыту, бүкпелеу секілді ұғымдарды әдеби термин ретінде қолданады. Сөйлемдердің синтаксистік топ болып бірігуін, «оралым», «қайшы оралым» деген сияқты түрлерін ажыратып көрсетеді. Қазақ өлеңінің ырғақтық құрылыс-жүйесін айқындай, бунақ, тармақ, шумақ ұғымдарын қалыптастырады» (12: 64).

Демек, қазақ өлең құрылысының, қазақ әдебиет теориясының басты терминдерін Ахмет Байтұрсынұлы қалыптастырып берген.

«Әдебиет танытқышта» бұл орайда көркемсөздің тектері мен түрлері «адамның жан қоштау керегінен шыққан» нәрселерге жатқызылады. Адамның жан сақтау емес, жан қоштау керегіне қажетіне бағытталған: «Нәрсенің жайын, күйін, түрін, түсін, ісін сөзбен келістіріп айту өнері. Бұл сөз өнері болады. Қазақша – асыл сөз, арабша – әдебиет, еуропаша – литература»... Әдебиеттің басқа ғылымдардан айырмашылығын айта кетеді: «Алдыңғы өнердің бәрінің де қызметін шама қадарынша сөз өнері атқара алады. Қандай сәулетті сарайлар болсын, қандай сымбатты я кескінді сүгіреттер болсын, қандай әдемі ән-күй болсын, сөзбен сөйлеп, сүгіреттеп көрсетуге, танытуға болады. Бұл өзге өнердің қолынан келмейді».

«Әдебиет танытқышта» белгілі әдебиет терминдерінің қазақша баламасы көңілге қонымды әрі сәтті түрде қолданысқа енгізілген. Әр категория өзінің логикалық дамуы, қалыптасқан жүйесі бар түсінік ретінде айқындалады. Мысалы: «Байымдаманың зор мүшесі төртеу: бастамасы, ұсынбасы, баяндамасы, қорытпасы» (1: 165). Яғни әр тұжырымның ішкі заңдылықтары ашылып, парадигма ретінде дәлелденеді.

А.Байтұрсынұлы «Қарасөз бен дарынды сөз жүйесі» атты тарауда

қарасөз бен көркемсөз аражігін анықтап берген. Сөйлеу түрлерін әдебиетші былай деп бөлген: *«Жалаң лебізбен айтылған сөзді ғана сөйлеу дейміз де, көрнекі лебізбен айтылған сөзді жырлау – толғау дейміз... Жалаң лебізді сөздерді қарасөз деп, көрнекі лебізді сөздерді дарындысөз деп атау қолайлырақ (1: 252). Осы тұста әдебиетші «бүгінгі әдебиеттану да айтылып жүрген «сөйлеу жанрлары» түрлерін айқындап береді: «Асылына қарағанда, «Қарасөз» деген мен «сөйлеу» деген екеуінің мағынасы бір болып, «дарынды сөз» деген мен «жырлау», «толғау» дегеннің мағынасы бір болып, бірінің орнына бірі айтыла береді. Қарасөзді шығармалардың да, дарынды сөзді шығармалардың да түрлерінің өлеңдісі, өлеңсізі болады (1: 252).*

Б.Байтұрсынұлы «сөз несімен өзіне назар аударады» дегенге былай дейді: *«Сөздің асыл болуы – ұнауымен. Сөз көңілге сипат жағаның көркемдігімен, сөз мағына жағаның күштілігімен жағады. Сөз көркемдігі әуезінің әдемілігі мен кестесінің келісті болуынан табылады» (1: 253).* Осы екі түрлі сөз жүйесінің айырмашылығы туралы: *«Сөзді жалаң түрінде айтқанда, күш көбінесі зейін жағуына салынып, пайым терең, мағына күшті, пікір дәлелді болып, айтылған сөз адамның ақылына қонуы пікір дәлелді болып, айтылған сөз адамның ақылына қонуы көбірек кезделеді. Сөзді көркем түрінде айтқанда, күш көбінесе қиял мен қиыс (түйіс) жағуына салынып, сүгіреті толық, меңзеуі мерген, қисыны қызық болып сөз әсерінің күшімен көңілге ұнауы көбірек көзделеді». Себебі, «Сөз ақылға қонады шындығымен, көңілге ұнайды өңі үйлестігімен, өң үйлесуін жарастық, келістік дейміз. Келістік – көрік негізі» (1: 253).* А.Байтұрсынұлының келесі тұжырымдары да бүгінгі әдебиеттануға қажетті болып табылады: *«Жалаң сөз нәрсені тиіс жағуынан алып, пайым бойынша сөйлейтін шындық сөзі, шын әңгіме болады. Көркемсөз нәрсені түйіс жағуынан алып, қиял бойынша сөйлейтін, шын емес, шығарғы әңгіме болады. Көркемсөз – көңіл тілі, жалаң сөз – зейін тілі. Жалаң сөз – зейін байлығына қарайтын нәрсе, көркемсөз – қиял байлығына қарайтын нәрсе. Жалаң сөз дүниені тұрған қалпында алып айтады. Көркемсөз дүниені көңілдің түйген, қиялдың меңзеген әліпіне түсіріп айтады» (1: 255).*

Көркемсөз несімен көркем? Оның басқадан ерекшелігі неде? Оған былай делінген: *«Көркемсөз – айтқанын ақыл табуынша дәлелдеп, мәністеп, қақиқат түрінде айтады. Көркемсөз – айтқанын қиял меңзеуінше бейнелеп, әліптеп, көбінесе ұйғару түрінде айтады, жалаң сөз дүниеде шын болған, шын бар нәрселерді әңгіме қылады. Көркемсөз болуға ықтимал деген нәрселерді де алып сөз қылады;*

Алаш әдебиеттануы

қатты қисынын келтіріп, болмаған нәрсені болғанға, жоқ нәрсені барға ұйғарып сөз қылады. Қисынын келтіріп, қиялдан туғызып әдемі әңгіме шығару ақындық дарыған адамның ғана қолынан келеді. Жалаң сөзді қарасөз делініп, көркемсөздің дарынды сөз деп аталу мәнісі осыдан» (1: 255). Бұл ойын А.Байтұрсынұлы нақтылай түседі: «Қарасөз – жаратынды, тиіс ғалам турасындағы әңгімеде, дарынды сөз ұйғарынды түйіс ғалам турасындағы әңгіме».

«Тиіс ғалам турасында сөйлегенде, жай күйінде жабайы тілмен тиісін айтамыз. Түйіс ғалам турасында сөйлегенде, көңіл түйінінше өң беріліп, дем беріп, көрнекі тілмен айтамыз. Бірақ тиіс ғалам турасында сөйлегенде де айқындық үшіп ажарлау керек болса, жалаң лебіз орнына көрнекі лебіз жұмсалады». Ең басты айырмашылық былай деп берілген: «Дарынды сөз адамның ойына өң береді, көңіліне күй түсіреді, қарасөзден адам тек ұғым алады» (1: 255). Бұл басқа әдебиеттерге де ортақ екені туралы: «Арабша қарасөзді шығарманы насыр деп, дарынды сөзді шығарманы назым деп айтады ... қазақша айтқанда, қарасөз, дарындысөз деп жүгінеміз» (1: 255).

Қарасөзден адам тек ұғым алады екен. Осы тұста бұл ұғым түрлері аталған: 1) «Ес» ұғымы яғни еске керек ұғым. 2) «іс» ұғымы яғни іске керек ұғым» (1: 256). Осы ретте А.Байтұрсынұлы М.Бахтинның «Эстетика словесного творчества» еңбегінің басты қағидаларын сонау ХХ ғасыр басында қазақша айқындап бергені таңғалдыра түседі. «Қарасөз нәрсені тиісті жағынан сөйлейді» дегенге келесі ой жалғасқан: «Нәрсе турасында тиісінше сөйлеу үшін тиісінше ойлау керек. Тиісінше ойлағанда, ойымыз ұғым түрлеріне қарай бірнеше тарапқа бөлінеді: 1) ғалам тарапына; 2) Құдай тарапына; 3) ғылым тарапына; 4) әлеумет тарапына; 5) үгіт-тәрбие тарапына; 6) сын тарапына» (1: 256). Аталған ұғым түрлеріне арнайы талдау берілген: 1. Даналық ұғым жүйесі сап даналық пен салт даналық деп бөлінген. Бірі ғаламның адам арқылы жетерлік те, бірі жетпестік те жағын зейінге салады. Алдыңғысы табансыз даналық, соңғысы табанды даналық делініп айтылады). «Сап даналық екі айырықты»: «табансыз» және «табанды» даналық.

1. «Дін» туралы ұғым «ғақаид» – екіжақты делінген: «бірі діннің негізгі турасындағы ес ұғым», «біреуі дінге керек іс ұғым» (1: 256). 3. «Ғылым» деген ұғым жүйесінің түрлері салаларына байланысты. 4. «Зейін әлеумет мәселесіне жұмсалып, әлеумет ісіне жол сілтегенде, көсемдік ұғым жүйесі пайда болады». 5. «Зейін табылған білімді басқаларға үйрету жолында жұмсағанда, үгіт-тәрбие ұғым жүйесі пайда болады». 6. «Зейін басқаның ісін таразыға тартып,

ұнамды, ұнамсызын тексергенде, сын ұғымының жүйесі пайда болады». Осы тұста қарасөз түсінігі нақтыланған: «Қарасөз деп осы ұғым жүйелерінен сөйлейтін әңгімелерді айтамыз... Қарасөздің табынан түрін айыру керек. Тап жағынан бірге сөз түр жағынан бөлек кетуі ықтимал. Көптен бері көп жұртта қалыптанған түрлерін алғанда, қарасөз: 1) әуезе, 2) әліптеме, 3) байымдама болып үш салаға бөлінеді» (1: 257).

«Әуезе – болған уақиғадан бастан-аяқ болған түрінде, ретінше мезгілін, мекенін көрсете мазмұндап, мағлұмат беру». «Әуезе көбінесе үш тактаға бөлінеді: 1) мәлімдеу, 2) мазмұндау, 3) қорыту» (1: 258). Әуезе түрлері: шежіре, заман хат, өмірбаян, мінездеме, тарих, тарихи әңгіме. Әліптеме: «Бір нәрсенің тұрпатын реттеп айтып, әлібін суреттеп шығару. Дүниедегі түрлі нәрселердің, түрлі адамдардың түрлі күйлердің бәрін де әліптеуге болады». Әліптеу түрлері: 1) пәнді әліптеу; 2) сәнді әліптеу; 3) жол әліптемесі (1: 262–264). Байымдама зейіндеме: «Көсе сөзбен жазылған шығарма бір пікірді қуаттап, толықтырып баяндаса, баяндауын түрлі сипаттармен дәлелдесе, ондай шығарма *байымдама* деп аталады» (1: 264). Байымдама түрлері: 1) пән (ғылым); 2) сын; 3) шешен сөз; 4) көсем сөз.

Қарасөз бен дарынды (көркем) сөздің айырмашылығын Ахмет Байтұрсынұлы нақтылап көрсетеді: «Қара сөз әдебиетте пікір, сұлде түрінде айтылады. Дарынды сөзде пікір сурет түрінде шығады. Яғни сұлде үстіне өң, ажар, жан, мінез, қылық беріліп, тұрпат, тұлға, түс бігіп, тірі нәрсе болып шығады. Сондықтан да дарынды сөз *көркем сөз* деп аталып, қара сөздер *жалаң сөздер* деп айтылады» (1: 258). Ғалым мұнымен шектелмей. Осы екі түрлі сөзді қалай тануға, олардың дұрыстығын қалай айқындауға болады? деген сауалдарға жауап береді: «Қара сөздің сынында пікір дұрыстығы, істің растық жағы тексерілсе, көркемсөздің сынында пікір дұрыстығының үстіне пікірге берілген сурет, сұлулық жағы да тексеріледі. Көркем сөзді әрі сұлде, әрі сурет – екі жағынан да тексеруге тиіс болғандықтан, оның сынында мынандай сұраулар боларға керек» (1: 269).

Ахмет Байтұрсынұлы ғылыми түсініктің негізін жалғастырып, нақтылай түседі. Демек, қарасөз «шығарманың сұлде жағының сыны» болса, көркемсөзге басқа міндеттер жүктеледі: 1. «Тұрмыстың қай жағын алып сөз қылған? «Мазмұны дұрыс па? Яғни өмірде ондай қалып ұшырай ма?.. Адам баласының бәрінде боларлық қалып па, белгілі бір табында ғана боларлық қалып па? Мұрат қалып па? Кейіп қалып па? Бұл – шығарманың сұлде жағының сыны. Сурет жағының сынында сұраулар мынау түрде болмақ: 2. Көркемсөз

Алаш әдебиеттануы

табына шын қосыларлық сөз бе? Қиял жасаған тұрпаттар, ойдан үйлестірілген оқиғалар пікір санасына тура келіп, дұрыс суреттеп, өңдендіріп көрсете ала ма? Тілі өрнекті ме? Әуезді ме? Лұғаты таза ма? Анық па? Қысқасы, ойды өрнектеп, көрнектеп, суреттеп көрсеткендей тілінде шеберлік бар ма? Ақылдың аңдағанын, қиялдың меңзегенін, көңілдің түйгенін тілі дұрыс жеткізе алған ба?» (1: 269). Әдебиет теориясындағы стиль, әдеби тіл, талдау, көркемдік, сюжет категорияларын Ахмет Байтұрсынұлы осылай түсіндіріп кетті.

Көркемдік түсінігінің, көркем шығарманың белгілері қандай? деген сауалға Ахмет Байтұрсынұлы екі түрлі талап қою керек екенін айтады: *«Көркем сөзде екі тысқы, екі ішкі сын болады. Тысқы сындар: 1) Тілдің лұғатының сыны яғни тілдің дұрыстығы, анықтығы, тазалығы, дәлдігі, көрнектілігі, әуезділігі, өрнектілігі жағының сыны». Яғни шығарма тілінің стилистикалық ерекшеліктері, бүгінгі лингвистикалық талдауға сай тысқарғы жағын бөліп айтады. Ғалым бұдан ішкі сындарды бөліп алады демек, бұл әдебиеттану, әдебиет теориясының еншісі, теориялық талдаудың объектісін нақтылайды: 2) «Суретінің сыны: яғни кестесін келтіріп, ұнасымды түрде үйлестіріп, суреттеуінің сыны. Ішкі сындар: 1) Алынған мінез, айтылған қылық, көрсетілген қалып, жан жүйесінің жөнімен қарағанда, дұрыс бүгіп шығу, шықпауының сыны. 2) Өмір жүзінде айтылған нәрсенің болатындығының себебін дұрыс көрсеткен-көрсетпегенінің, адам қауымындағы қалып түзелу жағына эсер етерлік (пайда-зиян келтірерлік) қуаты бар-жоғының сыны. Көркем сөзді сынағанда, әдебиет түрінің осы төртеуі түгел жұмсалады» (1: 269).*

А.Байтұрсынұлы теориялық талдаудың, әдебиеттің, көркемсөздің басты мақсатын жоғарыдағы тұжырымның соңғы сөйлемдерінде қорытынды ретінде түйіндейді. Бүгінгі әдебиеттанудағы аксиологиялық әдістің мән-жайын Ахмет Байтұрсынұлы осылай алға тартады. Демек, тек маңызды, ұлағатты көркемсөз ғана сынға түсуі абзал, тысқы және ішкі сынға түсуіне лайықты көрнекті түрі мен ұлағатты мазмұны болуы шарт. Бүгінгі әдебиет теориясындағы «мазмұнды түр» – «содержательная форма» деген категорияның сырын Ахмет Байтұрсынұлы осылай түсіндірген.

Қазақ әдебиет теориясының басты терминдерін, түсініктерін А.Байтұрсынұлы сонау ХХ ғасырдың 1920-жылдары анықтап берген екен. Бұл – өз алдына мойындалып отырған ғылыми факт, бірақ басты ой – «Әдебиет танытқышта» ұсынылған жаңа концепцияда. Оның біздің бүгінгі сұранысымызды өтеуге керекті эстетикалық

тұжырымдарға сай екені анық. Мені маман ретінде таңғалдырғаны бұған дейін тек Ресей, шетел әдебиеттануында бар теориялық тұжырымдар мен қағидалардың сонау ХХ ғасырдың басында қазақ топырағында қалыптасқаны еді.

А.Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқыштағы» басты теориялық ұстанымдары:

1. Әдебиеттің өз даму заңдылықтары бар екені және олар тікелей саясатқа, идеологияға байланысты емес екені жөніндегі тұжырымдар. Яғни «сөз өнері» деген термин «халықтың ежелден келе жатқан әдебиеті» деген ұғымды білдіреді. Оны «ауызша», «жазбаша» деп бөлудің өзі ойдан шығарылғаны айтылады. Әдебиеттің ресми жазба түрі бар деп бөліп-жару соцреализмнің ойлап шығарғаны болып шықты: бір әдебиетті жоғарылату үшін екіншісін төмендету керек болды. Әдебиеттанушы былай дейді: «Ауыз шығарманы «ауыз сөз» деп қана атап, жазба шығарманы «сыпайы әдебиет» деп танушылар бар. Бірақ қалайда асыл сөздің бәрі де тілдегі әдебиет есебіне жүріледі» (1: 281).

2. Әдебиетті өз категориялары арқылы түсіндіруге шақырады, яғни «пән сөздері» басты міндет атқаруын басып айтады. Сонда зерттеу мағыналы болып шығып, зерттеушінің жалпылама көп-сөзділіктен бас тартуына әкеледі. Бұл қағида дәлелсіз бос мақтаулардан да сақтандырады.

3. Көркемдік әлемнің құдіреті тікелей жазушының ішкі рухани бостандығымен байланысты екенін айтып, осы орайда Абайдың, Мағжанның шығармаларын мысал ретінде келтірудің бүгінгі мәні керемет емес пе?!

4. «Жазу әдебиет» тарауында А.Байтұрсынұлы бүгінге дейін біз мойындамай, үрейленіп келген қағиданы дәлелдеп береді: «Қазаққа жазу дінмен бірге келген... Қазақтың өлеңді сөзді сүйетін мінезін біліп, дінді халыққа молдалар өлеңмен үйреткен» (1: 316). Жазба әдебиетті екі дәуірге бөледі: 1) діндар дәуір; 2) ділмар дәуір. *Діндар* – «діншіл» деген мағынада, *ділмар* – «тілшен» деген мағынадағы сөздер» (1: 318). «Діндар дәуір әдебиетімізге араб, парсы әдебиетінен үлгі алып» соған еліктегеннен пайда болса, «ділмар дәуір орыс әдебиетінен өнеге көріп, үлгі алып, соған еліктеуден пайда болып отыр» (1: 318). Бұл құбылыс тек қазақ емес, «барша жұрттың басында болған іс». А.Байтұрсынұлы жазу әдебиетті үшке бөледі: 1) *ертек* (әңгіме); 2) *толғау*; 3) *айтыс-тартыс*: «Жазу әдебиетінің ертектен кіретін сөздері – ауыз ертектен, ертектен жыр, тарихи жыр, мысалдар сияқты сөздер. Толғау табына кіретін ауыз толғау, жоқтау

Алаш әдебиеттануы

сияқты көңіл күйінен шығатын сөздер. Айтыс-тартыс табына кіретін сөзден түрі ауыз әдебиетте жоқ: ... айтысы бар да, тартысы жоқ» (1: 319).

5. Діндар дәуір әдебиеті немен ерекшеленеді? Ол туралы былай делінген: «Діндар дәуір ауыз әдебиеті түріне түр қосып жарытқан жоқ. Анайы әдебиеттегі шығармалардың түрлерінен діншілдігімен ғана айырылмаса, айрықша тұр-тұрпағымен айырыла қоймайды. Діндар жағының басымдығымен айырылатын түрлері мынау: *қисса, хикаят, мысал, насихат (үгіт), мінажат, мақтау, даттау, айтыс, толғау, терме*» (1: 319). Әдебиетші аталған жанрлардың сыр-сипатын анықтап берген. «Әдебиет танытқыштағы» біз ұмытқан діндар дәуір жанрларының атаулары: *мінәжат, намыс толғау* деген түсініктердің өзі ой салады. Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарих-и Рашиди» (XIV–XVI ғ.) еңбегі «Хақ жолындағылар тарихы» деп аталса, оның соңы «Алла тағалаға мінәжат айтумен» аяқталады. Совет кезінде өшірілген бұл мінәжат жанры туралы мәлімет А.Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышында» ғана кездеседі. Бұлар бізге бүгін қажетті әдеби талдаулардың үлгісі емес пе?

6. Зерттеушінің кітабына кең ауқымды ойлау қабілеті тән. «Біздің қазақ Еуропа әдебиетінен үлгі алмай, әдебиетін өз бетімен жетілдіргенде, қазақ айтыс өлеңдері алаңға түсе-түсе барып, алаң алданышына айналып, айтыс-тартыс түрге түсетіні даусыз еді. Үлгіні өзге жұрттан алғандықтан, алаң әдебиеті бізде төтеннен шығып қалды» (1: 276). Бүгінгі әдебиеттанудағы «синкретизм», «типология», «әдебиеттердің қарым-қатынасы», «сюжеттердің ұқсастығы» деген мәселелер туралы А.Байтұрсынұлы былай дейді: «Жер жүзіндегі жұрттардың түріндегі шығармалары бір-біріне көбінесе ұқсас келеді. Ондай ұқсас болатын себебі: олар шыққан заманда халықтың бәрінің бір ананың қолында өскен балалар сияқты көргені, өнегесі, үлгісі бір болған» (1: 276).

7. А.Байтұрсынұлы пайымдауынша, көркемдік заңдылығы біреу ғана және ол барлық тілдегі әдебиеттерге ортақ. Демек, «*адамның жан қоштау керегінен шыққан әдебиет – асыл сөз*». Сондықтан «*Сөздің асыл болатын сырын білген адам сөзді сынап біледі*» (1: 337). Өйткені, «*Жүйрік аттың белгілі сипаттары сияқты асыл сөзде де белгілі сипаттар болады. Сөз сол сипаттарын дұрыс көрсетумен асыл болып шығады*» (1: 337). «...*Ақын адам сөздің асыл болатын сипаттарын білсе, сөзін таза, мінсіз шығарады. Асыл сөздің сипаттарын білу тыңдаушыға да қажет. Абайдан кейін сөзге талғау кіреді. Айтушы да, тыңдаушы да сөзді талғайтын болды.*

Олай болғаны – Абай асыл сөздің айқындап нұсқаларын көрсеткеннің үстіне, аз да болса асыл сөз сипаттарын айтыпта жұртты хабардар қылды... Жақсы сөздің сипаттарын білген адам сынай білмекші; сынай білуден сөз талғауы күшеймекші. Солай болған соң асыл сөздің басты-басты сипаттарын білу сөйлеу жүйесінің ең керек бөлімінің бірі болады» (1: 338). Әдеби стиль, даралық стиль, көркемдік шеберлік категорияларын ғалым осылай танытады.

8. Ресей ғалымы М.Бахтиннің «роман теориясы» бойынша дүниежүзілік әдебиетте роман – ең соңғы жанр, сондықтан ол сол тілдегі әдебиеттің жазу жүйесінің қорытылған нәтижесі ретіндегі ең соңғы жанр. Яғни роман өзіне дейінгі болған басты, керекті сөйлеу түрлерін жаңғыртып отыру қабілетіне ие. Демек, роман жанры осындай жан-жақты баяндау, жазу тәсілдерін, жазба естелігін, жадын (память жанра) меңгеріп, өзінің оларды оята білу мүмкіндігіне орай басқа прозалық түрлерге әсер ете алады.

М.М.Бахтиннің осы «романизация стилия» деген тұжырымымен біз 1970 жылдары танысып, таңғалып жүрсек, А.Байтұрсынұлы бұл қағиданы сонау ХХ ғасырдың 1920-жылдары түсіндіріп кетіпті. А.Байтұрсынұлы қазақ прозасының өзіне тән ерекшеліктеріне байланысты бұл құбылысты сол кезде былайша пайымдайды: «Ұлы әңгіме, ұзақ әңгіме, ұсақ әңгіме болып бөлінулері үлкен-кішілігінен ғана. Мазмұндау жүйесі бәрінде де бір, айтылу аудандарында айырма бар: ұлы әңгіме сөзі алыстан айдаған аттарша жайыла бастайды, ұзақ әңгіме жақыннан айдаған аттарша жайыла бастайды, ұсақ әңгіме мүше алып, оралып келе қоятын аттарша бастайды». Яғни басты мәселе «айтылу аудандарында» ғана екен (1: 343).

А.Байтұрсынұлы нақты теориялық айқындау береді: «Ұлы әңгіме жазушы көркем сөздің әуезе, толғау, айтыс – барша түрін де жұмсайды. Ұлы әңгіме жазуға үлкен шеберлік керек. Ұлы әңгіменің өресі қысқа, өрісі тарлау түрі ұзақ әңгіме деп аталады. Онан да шағындау түрі ұсақ әңгіме деп аталады» (1: 343). Романның көтеретін жүгін әңгімеге де артуға болады екен. М.М.Бахтиннің: «Романдық стиль повесть, әңгіме мен басқа жанрларға да үстемдік етеді» деген әйгілі қағидасын А.Байтұрсынұлы 1926 жылы Ресей ғалымынан қырық жыл бұрын айтып, дәлелдеген.

Романның стилінде қорытылып, жинақталатын ұлттық сөйлеу жүйесінің жанрлық түрлері туралы қағиданы Бахтиннің («речевые жанры») А.Байтұрсынұлының қазақ сөз өнерін талдай отырып айтқан пікірлерінен де ұшырастырамыз: «Ұлы әңгімеге жан беретін адамның ісі болғандықтан, мінезіне кейіп беретін тәрбие

Алаш әдебиеттануы

болғандықтан, тұрмысқа сарын беретін ұлы, кіші адамдардың ірілі-уақты істері болатындықтан, ол істер біріне-бірі ұласып, бір-біріне оралып, байланысып, шиеленісіп жатқандықтан, осының бәрін суреттеп шығару оңай емес. Мұны келістіріп, дұрыс пікірлеп, дұрыс суреттеп, уақиғаларды жақсы қиыстырып, сыйыстырып шығару көп жазушылардың қолынан келе бермейді.

9. *Ұлы әңгіме жазушы көркемсөздің әуезе, толғау, айтыс – барша түрін де жұмсайды. Ұлы әңгіме жазуға үлкен шеберлік керек. Демек, роман стилін жүйелей келе А.Байтұрсынұлы оны айтылу түріне қарай: әуезе, толғау, айтыс деп жіктейді. Бұл атаулардың негізін де аша түседі: «Әуезелеуші айтатын сөзіне өзін қатыстырмай, өзінен тысқары ғаламда болған істі әңгіме қылады» (1: 273). «Әуезе – тысқы ғалам турасындағы сөз...». «Толғанғанда айтатын нәрсесін толғаушы тысқарғы ғаламнан алмай, ішкергі ғаламнан алады. Толғаушы ақын әуелі көңілінің күйін – мұңын, мүддесін, зарын, күйінішін, сүйінішін айтып, шер тарқату үшін толғайды; екінші, ішкергі ғаламында болған халдарды, нәрселерді тысқа шығарып басқаларға білдіріп, басқаларды сол көңілінің күйіне түсіріп, халін түсіндіру мақсатпен толғайды» (1: 273–274). Яғни «толғау – ішкергі ғаламның күйі. Толғау – іш қазандай қайнаған уақытта шығатын жүректің лебі, көңіл құсының сайрауы, жанның тартатын күйі. Ақындық жалғыз өз көңілін, күйін толғай білуде емес, басқалардың да халін танып, күйіне салып, толғай алуда» (1: 274). «Әуезе – тысқарғы ғаламның жыры, толғау – ішкергі ғаламның күйі». Яғни «Сөйлеу жүйесінің мақсаты сөйлеу жүйелерін меңгеріп, сөзден нендей нәрселер жасап шығаруға болатындығын көрсету», – деп түйіндейді А.Байтұрсынұлы. Себебі, «Әдебиет сөзін тәртіптен, тапқа бөлу керек. Жұртынан шыққан олар ауыз сөзді де айтылу түріне қарай негізді 3 тапқа бөлген: 1) әуезе; 2) толғау; 3) айтыс (1: 273).*

10. Көркем туындыны талдағанда, оның ішіндегі осы көркемдікті тудыруға тікелей атсалысатын қатысушыларды А.Байтұрсынұлы анықтап берген. Абайдың «Өлең – сөздің патшасы, сөз сарасы» деген өлеңінде жақсы өлеңнің сипаттары да, қазақ ақындары мен тыңдаушыларының жоғарыда айтылған асыл сөзді танымайтын надандықтары да айтылып, мағлұмат берілген» (1: 338).

11. Әдебиеттанушы еңбектерінен сыпайылық (корректность!) пен әдебиетті танытуға бейімделген жоғарғы этикалық, имандылық деңгей есіп гүр. Талдаулар, жүйелеу тәсілдері осы ғылыми мақсатқа қызмет атқаруға бағындырылған. Оның тек «пән сөзінде» сөйлеуі

мен әдебиет теориясының негізін салып кеткендігін біз бүгін мойындауымыз қажет.

12. А.Байтұрсынұлы әдебиет теориясының «*пән сөздерін*» (термин), талдау жүйелерін қазақша сөйлетіп, ғылыми тілдің деңгейін сол кезде-ақ көтеріп тастағанын біз бүгін мақтаныш ете аламыз.

«Пән сөздері» мен «сөз өнері» ұғым, түсініктерін қалыптастырған әдебиеттанушы басты тұжырымды былай анықтаған: *«Сөз өнері адамның жан қоштау керегінен шыққан». Сондықтан: «Сөз өнері адам сапасының үш негізіне тіреледі: 1) ақылға; 2) қиялға; 3) көңілге. Ақыл ісі – аңдау яғни нәрселердің жайын ұғу, тану, ақылға салып ойлау; қиял ісі – меңзеу яғни ойдағы нәрселерді белгілі нәрселердің тұрпатына, бернесіне ұқсату, бернелеу, суреттен ойлау; көңілісі – түю, талғау». Көркем тіл, стиль туралы: «Тілдің міндеті – ақылдың аңдауын аңдағанынша, қиялдың меңзеуін меңзегенінше, көңілдің түюін түйгенінше айтуға жарар» (1: 268).*

Ұлтына, еліне, ғылымға, әдебиетке арымен беріліп, адал қызмет еткен А.Байтұрсынұлы зерттеуінің Қазақ Елі тарихында алатын орны айрықша зор екенін 26 жасар замандасы М.О.Әуезов былайша тұжырымдапты: *«Ақаңның бұрынғы айтқан сөзін әлі қазақ баласы ұмытқан жоқ, өлеңіндегі белгілі сарын әлі ескірген жоқ. Әлі күнге қазақ даласының күшті сарыны болып. Арқаның қоңыр желімен бірге есіп шалқып жатыр. Бұдан он-он бес жыл бұрын: Алаштың үмбетінің бәрі мәлім. Кім қалды таразыға тартылмаған?! – деп Ақаң айтса, біз де осы күнде соны айтамыз. Айналып келіп таразыға тартылған, сыннан өткен деп Ақаңның гана ардақты атын атаймыз.*

Ақаң ашқан қазақ мектебі. Ақаң түрлеген ана тілі. Ақаң салған әдебиеттегі елшілдік ұран. «Қырық мысал», «Маса», «Қазақ» газетінің 1916 жылдағы қан жылаған қазақ баласына істеген еңбегі, өнер-білім, саясат жолындағы қажымаған қайраты – біз ұмытсақ та, тарих ұмытпайтын істер болатын» (4: 70).

Бұдан артық айта алмаспыз. Бұл ұрпақ бірінің қадірін бірі біліп, бір-бірін сыйлап, бағалай білген. Бұл – шынайы имандылық пен тектіліктің үлгісі екені сөзсіз.

А.Байтұрсынұлының жазықсыз жазаға ұшырап, айыпталуына орай қайта құру кезеңіне дейінгі уақытта ғалым еңбектерін пайдалануға тыйым салынып, аты да аталмай, басқа Алаш ардақтыларымен бірге ілуде еске алына қалса, тек мансұқталумен келді.

Қайта құру мен жариялылық заманы орнағаннан кейін жүзеге асырылған ақтау шараларына байланысты А.Байтұрсынұлы мұрасы қайтадан халқының игілігіне айналды. Қазіргі өмірімізді Алаш

Алаш әдебиеттануы

арыстарынан мирас қалған мұрасыз көзге елестетудің өзі мүмкін емес. Ахметтану саласында бүгінгі таңда атқарылған қыруар шаруаның қомақты бір көрінісі – А.Байтұрсынұлы еңбектерін көпшілікке таныстыру. Жоғарыда аталған Қаулы жарияланған соң ғалым еңбектері мерзімді басылымдар мен ұжымдық жинақтарды есепке алмағанда, төрт кітапта қайта жарияланды.

Атап айтқанда: 1. *Ахмет Байтұрсынов*. Шығармалары: Өлеңдер, аудармалар, зерттеулер. (Алғысөзін жазған ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, филология ғылымдарының докторы, профессор Ш.Қ.Сәтбаева, Құрастырушылар: филология ғылымдарының докторы Ә.Шәріпов пен С.Дәуітов. Ғылыми түсініктерінің авторы С.Дәуітов). А.: Жазушы, 1989. 320-б. 2. *Ахмет Байтұрсынов*. Ақжол: Өлеңдер мен тәржімелер, публицистикалық мақалалар және әдеби зерттеу (Құрастырушы ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі Р.Нұрғалиев). А.: Жалын, 1991. 464-б. 3. *Ахмет Байтұрсынов*. Тіл тағылымы (Қазақ тілі мен оқу-ағартуға қатысты еңбектері). Жалпы редакторлары: Р.Сыздықова мен Ш.Сарыбаев. Құрастырушылар: Ғ.Әнесов пен А.Мектепов. А.: Ана тілі, 1992. 448-б. *Ахмет Байтұрсынов*. Шығармалары. I том. «Әдебиет танытқыш». Жауапты редактор, құрастырушы филология ғылымдарының докторы А.С.Ісімақова. А.: Жібек жолы. 2002. 207–бет.

Ахмет Байтұрсынұлы шығармаларының бес томдығын баспаға әзірлеу барысында 1989, 1991 жылдары шыққан кітаптардағы «Әдебиет танытқышты» (Қызылорда–Ташкент, 1926 ж.), «Маса» (Орынбор, 1911 ж.), «Қырық мысал» (Қазан, 1922 ж.), «23 жоқтау» (Мәскеу, 1926 ж.), «Ер Сайын» (Мәскеу, 1923 ж.), т.б. еңбектерін төте жазудағы түпнұсқамен салыстыра отырып, тексерілді.

«Ақжол» жинағында өзгертіліп берілген жерлер (сөздердің бүгінгі емле талаптарына сай жазылуы, түсіп қалған сөйлемдер, мысалдар) түпнұсқа калпында берілді. Екі кітапта да қалдырылып кеткен өлең жолдары, ғылыми тұжырымды нақтылайтын сөздер, сөйлемдер орнына келтірілді. Бұрын үзіліп қалғандай көрінетін теориялық талдаулар енді ғана реттелді. Сөйлемдер соңына дейін толық алынбауы салдарынан (бұл жоғарыда аталған екі кітапқа да тән) ой үзіліп, дәлел жеткіліксіз болып көрінетін. Академиялық басылымға тән дәлдікті алға тарта отырып, Ахмет Байтұрсынұлының сол кездегі әр сөзінің мәні зор екенін ескеріп, біз төте жазудағы түпнұсқаны сол күйінде беруді жөн көрдік.

Аталған бес томдықтың құрылымы төмендегідей болуы көзделген еді. Бірінші томға Ахмет Байтұрсынұлының «Қырық мысал»,

«Маса» жинақтарына енген, әр жылдары шығарған кітаптарының беташары ретінде жазылған өлеңдері мен көркемсөз өнері туралы ғылыми зерттеулері: «Қазақтың Бас ақыны» (1913) және «Әдебиет танытқыш» (1926) енгізілді.

Екінші томға осы уақытқа дейін қайта жарияланбай келген, кезінде араб графикасымен жазылған, қазіргі қолданып жүрген әрпімізге тұңғыш рет көшіріліп отырған А.Байтұрсынұлының Т.Шонанұлымен бірге жазған «Оқу құралы» кітабы толық беріліп отыр. Бұл кітап Қызылордада 1926–1927 жылдары екі рет басылып шыққан.

Үшінші том «Тіл құралы», «Ер Сайын» (1923), «23 жоқтау» (1926), ғылыми баяндамалары мен көсемсөз жанрында жазылған мақалаларынан тұрады.

Төртінші том «Әліппе», «Баяншы (методикалық жазбалар)», «Тіл жұмсар», «Сауат ашқыш (ересектер әліппесі)», «Әліппе-астар (әліппеге методикалық нұсқау)» сияқты оқулықтарынан құралады.

Бесінші томға Ахмет Байтұрсынұлы туралы мұрағат құжаттары мен ғылыми-зерттеулер және естеліктер кіреді.

Баспа тарапынан қойылған шарттарға байланысты бұл жоба өзгертіліп шықты: 1-томға «Қырық мысал», «Маса», «Қазақтың Бас ақыны», «Әдебиет танытқыш»; 2-томға «Оқу құралы»; 3-томға «Тіл құралы» оқулықтары, «Методика мәселелері»; 4-томға «Әліппелер», мақалалар, жазу, емле, терминология мәселелері, оқу-ағарту мәселелері»; 5-томға «Ер Сайын», «23 жоқтау», көсемсөздері енді. А.Байтұрсынұлының өмір деректерін анықтау әлі іске аспай жатыр: қай жылдары Архангельскіде болғаны, негізгі еңбектерінің саны, олардың тағдыры әлі белгісіз. Бұл ғалымдар үшін күні бүгін жабық деректер ҰҚ Комитетінің мұрағатында болуы ғана ықтимал. Оған рұхсат ала алмай жүрміз. Сондықтан біздің бүгінгі міндетіміз – қолда бар ғылыми мұраны бүгінгі Тәуелсіздік кезең ғылымы тұрғысынан саралап шығу.

1989 жылғы кітапта «Қырық мысал», «Маса» жинақтарының құрылымы сақталмай, акын өлеңдері олардың төлтумалық және тәржімалық сипаттарына орай «Өлеңдері», «Аудармалары» деген екі топқа бөлініп берілген, ал «Ақжолда» «Маса», «Қырық мысал» жинақтары әрқайсысы өз алдына бөлек тұрғанымен, ол жинақтың да түпнұсқадан айырмашылығы көп.

Соның салдарынан 1989, 1991 жылғы кітаптарын оқи отырып, «Қырық мысал», «Маса» жинағының бастапқы құрылымдарын көзге елестету қиындыққа түседі.

Алаш әдебиеттануы

1989, 1991 жылдардағы кітаптарда, әсіресе «Маса» жинағының жалпы құрылымы мен оған енген өлеңдер біршама өзгеріске ұшыраған. Мысалы, «Қырық мысал» жинағының түпнұсқасындағы 35-мысал «Кісі мен Көлеңке», 36-мысал «Қарашекпен мен Қой» болса, 1991 жылғы басылымдағы 35-мысал «Қарашекпен мен Қой». 36-мысал «Есек пен Үкі» деп берілген. Және 36-мысал «Тал түсте лақты деп соны айтып жүр» деген тармақпен тамамдалған.

1991 жылғы кітапқа «Маса» жинағындағы бірнеше өлең енген. 1989 жылғы кітапқа 1922 жылы «Маса» жинағына енген «Көк есектерге» деген өлең кірмей қалған.

Ал өзгертілген сөздер, сөз тіркестері, тармақтар, тіпті түсіріліп тасталған тармақтар мен шумақтар туралы мағлұматты томның соңында берілген ғылыми түсініктерден аңғаруға болады.

1989, 1991 жылғы басылымдар мен «Қазақтың Бас ақыны», «Әдебиет танытқыш» түпнұсқалары арасында да айырмашылықтар кездесетінін байқадық.

Бұл өзгешеліктердің басты себептері, біріншіден, түпнұсқада араб әрпімен жазылған кейбір сөздердің дұрыс оқылмағанына. Екіншіден, қайта басылымында дайындаушылардың кейде сөздер, сөз тіркестері мен сөйлемдерге өз тараптарынан редакция жасауына. Үшіншіден, кейбір тұстарда мәтін үзінділері алынып тасталып отырғанына байланысты. Бұндай өзгертулер туралы мәліметтермен оқып отырған кітаптардың соңында келтірілген ғылыми түсініктер арқылы танысуға болады.

2013 жылы А.Байтұрсынұлының алты томдық шығармалар жинағы өңделіп, толықтырылып қайта жарыққа шықты. Кейіннен табылған өлеңдері қосылды. Алтыншы томға замандастары М.О.Әуезов, Е.Омаров, М.Дулатұлы, Т.Шонанұлы, С.Сейфуллин, А.Н.Самойлович (1919), Е.Д.Поливанов (1924), А.Н.Кононов (1924), Н.Ф.Яковлев (1928), т.б. және қазіргі ахметтанудың негізгі зерттеулері кірді.

«Ұлт ұстазы» аталып, қазақ қоғамы мен мәдениетінің ілгері дамуына орасан зор үлес қосқан көсемдеріміздің бірі Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ балаларының ана тілінде сауат ашуы үшін көп еңбек сіңірген қайраткер. Ол өзінің «Қазақ» газетінде жарияланған *«Қазақша оқу жайынан»* (1913) мақаласында: *«Біз әуелі елді түзетуді бала оқыту ісін түзетуден бастауымыз керек. Неге десек, болыстық та, билік те, халықтық та оқумен түзеледі... Қазақ ішіндегі неше түрлі кемшіліктің көбі түзелгенде, оқу ісімен түзеледі»*, – деп жазып, оқудың қоғамды өзгертуші күш екендігін, әділетсіздіктің көбі білімсіздіктен туындап отырғандығын тап басып, дұрыс көрсетеді.

Ұлт көсемі А.Байтұрсынұлының ағартушылықты қазақ халқын жарқын болашаққа бастаудың сара жолы деп білгенін оның «Алашорда» үкіметінің басшылары құрамында оқулықтар жөніндегі комиссияға сайлануы. 1912–1925 жылдары Қазақстан Халық Ағарту Комиссариаты жанындағы Ғылыми-әдеби комиссияның төрағасы міндеттерін атқаруы айғақтайды.

А.Байтұрсынұлы бұл әліппелерді мектепте қызмет атқарған 1895–1909 жылдар яғни 14 жылдық педагогикалық-эксперименттік тәжірибелерінен түйгендерімен, өз заманындағы әлемдік деңгейдегі әдістеме-теориялары және ірі әдістемеші ғалымдардың зерттеулерімен жақсы таныстығының нәтижесінде жазғаны айқын. Демек, А.Байтұрсынұлының әдістемелік еңбектері қазақ әдістемесі ілімінің тарихындағы тұңғыш ғылыми туындылар екені сөзсіз.

Ғалымның «Жазған сөз жаным ашып Алашыма» деген өлеңінің жалғыз тармағына сыйғызылған азаматтық ұран Отан алдындағы адалдықтың үлгісін көрсеткен Ахмет Байтұрсынұлының гибратты күрес және шығармашылық жолының Темірқазығы болып табылатыны оның кез келген еңбегінен, тіпті сөйлемінен де аңғарылатыны айқын.

Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ әліпбиінің атасы һәм кемеңгер көсемсөзші

Ахмет Байтұрсынұлының 4-томының құрамы баспаның көлемді шектеуге қойған талаптарына байланысты жоспарланғаннан өзгерген. Бұл томға Әліппелер: *Оқу құрал. Қазақша алифба, кітап (Орынбор, 1912), Әліп-би. Жаңа құрал (Қызылорда 1926), Сауат ашқыш. Сауатсыз үлкендер үшін, 1-кітап (Семей, 1926)* атты кітаптары топтастырылды. Кітапқа жазу, емле, терминология мен оқу-ағарту мәселелері және саяси-әлеуметтік ахуалға байланысты мақалалары мен ғылыми баяндамалары енді. Бұл мақалалардың дені 1991 жылы «Ақжол», 1992 жылы «Тіл тағылымы», 1996 жылы «Жаңа низам» атты таңдамалы жинақтарда және «Айқап» (1995), «Қазақ» (1998) энциклопедиялық басылымдарда, «Маса» (2005) атты жинақта жарияланған.

Оқу құралы. Қазақша алифба. Кітап ғалымның басқа басылымдары сияқты «Би исми-иллаһи-рахмани-раһим» деген Құран сөзімен ашылады. 1-ші кітабы насихат өлеңмен басталады: Балалар, бұл жол басы даналыққа, Келіндер, түсіп, байқап қаралық та! Бұ жолмен бара жатқан өзіндей көп, Соларды көре тұра қалалық па?

Алаш әдебиеттануы

Даналық – өшпес жарық, кетпес байлық, Жүріндер, іздеп тауып алалық та! (14: 17). Бірден үш қаріп топтастырыла беріліп, олардың дыбысталу ерекшеліктеріне қарай атау сөздер берілген. Тұрған сөз оннан солға «ар», «аз», «ара», «аза» болып оқылады. А.Байтұрсынұлы қазақ тіліндегі дыбыстардың таңбасын, дауысты, дауыссыз дыбыс таңбаларын анықтап, кестелеп келтірген. Кітапшаның соңында берілген көркем мәтіндердің танымдық мәні зор: туысқан-туған ілікдес, киімдер, ойын-ойыншықтар, тамақтар-сусындар, дене мүшелері, үй саймандары (киіз үй), ыдыс-аяқ, малдар аты, малдан басқа төрт аяқтылар, құстар, бақа-шаян, құрт-құмырсқа, жер түгінің аттары, жер жүзінің атаулары, сан, жаңылтпаш, жұмбақ пен мақалдар қысқа да нұсқа қамтылған (16: 28–31). Сонында «Біздің үй», «Мен қалай оқуға бардым» атты әңгімелер мен «Өтірік өлеңдер», «Шын өлеңдер» топтастырылған. Мәселен, «Малдар аты» атты әңгімеде түйе, жылқы, сиыр, қой, ешкі атаулары беріледі де, «адам сөйлейді» деп, мал-жануарлардың дыбыстау ерекшелігі келтірілген: «түйе боздайды, жылқы кісінейді, сиыр мөңірейді, қозы маңырайды, ит үреді, мысық мияулайды». Ғалым оқушы балаларға «Жер түгінің аттары», «Ағаштар мен шөп аттарын» арнайы бөліп береді. «Жер жүзінің аттары» деген тақырыпта: тау, адыр, қыр, жон, жота, дөң, дала, сай, төбе, төмпе, шоқы, қабақ, ой, жазық, дала, сай, шын, томар, жарық деп; Теңіз, көл, сор, өзен, өзек, қопа, шұңқыр, қара су, бұлақ, қырат пен суат деп бөле-жара қарастырады (14: 31–33).

Мақалдар да бала қабылдауына сай теріліп алынған. Мысалы, «Оқу – білім азығы, білім – ырыс қазығы», «Ойнап сөйлесен де, ойлап сөйле», «Білім жұғысады, ырыс ауысады», «Екпей егін шықпас, үйренбей білім жұқпас» деген қанатты тіркестер оқушының қабылдауына жеңіл әрі тәлімдік мәні зор. Өтірік өлеңдер: «Беріпті бақа қызын көбелекке...», шын өлеңдер: «Балалық күй» деп үш-төрт шумақты, 11 бунақты жеңіл өлең жолдары таңдалып берілген.

Әліп бій. Жаңа құрал (Новый букварь) атты оқулықтың «шығарушыдан» деп берілетін алғы сөзінде «1925 жылдың қазан айының 21-і күні» көрсетілген. 1928 жылы кітаптың үшінші рет басылым көргені айтылады. Қолда бар қос кітаптың да беташары А.Байтұрсынұлының балаларға парыз еткен «Балаларға тарту» өлеңімен ашылады (14: 35). Шығарушы «төте оқу», яғни, дыбыс негізі, әдісі туралы ғылыми мағлұмат береді. Сонымен қатар сөзді «тұтас оқу» әдісі туралы да айтуды жөн санайды. Ғалым осы ретте ұстаздар алдына нақты сауал да қояды: бұрынғы «Оқу құралы» мен бұл «Жаңа құрал» екеуінің қайсысы үйретуге жеңіл?

Ғылыми істің осылай нақты тәжірибе арқылы сыннан өтуін талап ету бүгінгі оқулықтарға да қажет. Оқулықтың көркем мәтіндері де қысқа, бірақ маңызды: «Атбақыл», «Балық аулау», «Базар», «Атта да ақыл бар», «Аш шал», «Тоғайға сайран», «Қармақ салу», «Қармақ салуға бардым», «Жұмаш», «Жарлы-жалаңаш тойы», «Ақша қар», «Теке мен серке», «Таңертең», «Тігін», «Біздікі», «Күзет», «Жүген жұмысы», «Сонар», «Әліп бій», «Қат», «Мектепке түскен күні», «Біздің тәртіп». т.б. Әр мәтін соңында тапсырмалар беріледі де, «Сауалдар». «Жұмбақтар» және «Ойындар! Ойындар!» атты арнайы айдармен қысқа да нұсқа мәтіндер: «Көмектестік», «Жалпы жиылыс», «Тазалық тәртібі», «Салақтықтың кесірі», «Дәрігер бізге не айтты?», «Сағат», «Мектептегі мереке». «Менің міндетім» (14: 50–80). т.б. тікелей балалардың этикалық тәрбиесіне байланысты топтастырылған. Бұл мәтіндердің тәрбиелік мәні ерекше. «Менің міндетім» атты шағын мәтін келесі мақалмен түйінделеді: «Жігіттің ерінгені – көрімнің көрінгені», «Күз белгісі», «Күз» атты мақалалар жылдың осы мезгіліне арналған көркем өлеңмен түйінделген. «Жетім» мәтінінде Омар деген баланың жетім екенін білген балалар онымен кітап, қарындаштарымен бөлісетін болып, «оған тимейік, болысып жүрейік» деген бала ақылымен бітеді. «Түс көргенім», «Құлақ қаттар», «Сызық шама», «Ұйат-ай!», «Күн-бақпамыз», «Бұ қай кезде болады?» (өлең), «Қыс қамы», «Үмені көргенім», «Күзем», «Шана істегенім» мәтіндерінің де тәрбиелік, танымдық мәні атауларында тұр. Бүгінгі біздің бастауыш мектептерге арналған тым күрделеніп кеткен оқулықтарымыздан гөрі осы аз сөзді, көлемі жұқа болғанымен, мағынасы терең кітаптың біздің ұрпақ оқытудағы бүгінгі әдістемемізге әлі де жолбасшы болары хақ.

Сауат ашқыш. Сауатсыз үлкендер үшін 1-кітабы дыбыс әдіс жолымен тәртіптелген. Төте жазу ережесінен кейін топтастырылып берілген мәтіндер ересектерге арналғаны бірден аңғарылады. «Шорман» жинағынан «Торайғыр бидің тақпақтары» атты өлең мен «Алшын Қаражігіт би», «Қулық», «Даукестер сөзі» деген әңгімелер берілген. Ыбырай Алтынсарыұлы кітабынан «Атақозы би», «Алдар көсе», «Қожанасыр», «Мөңке би», «Үш мерген», «Жәнібек батыр», «Қыпшақ Сейітқұл» атты танымдық әңгімелер алынған, Әбубәкір Диваевтан «Көсем бала», «Әділ би», Қожанасыр ақылы (әңгіме), Шайқ Сағдидан («Асау тұлпар»). Бекеттен «Туған жер» (Жуковский), «Тұтқын зары» (Красовский). Бұйраұлынан «Өмір», «Жатырсың неге ұйықтап?». Абайдан «Шырылдауық шегіртке» (Крылов), өзінің «Қырық мысал» жинағынан «Қасқыр мен мысық», «Кісі мен

Алаш әдебиеттануы

арыстан», «Иттер достығы». Елдес Омаровтан «Қазақ салты» және «Дағдылы жол мен айлалы жол». Агрономнан «Шаруа жайы». «Қазақ малының тұқымын асылдандыру жайында» (Бенкеевич). «Сүтті сиырдың белгілері», Ауылдан «Өрбу». «Олақтық па, салақтық па?» әңгімелері. Қойайдарұлынан «Кэператсийе». Мағжан Жұмабаевтан «Түн еді» өлеңі. Телжан Шонанұлынан «Күн» (Толстой). «Тамшының тарихы» атты аудармалары, Қыр баласынан (Әлихан Бөкейхан) «Дүние қандай?», Сәрсенбіұлынан «Ленин», Жағыпардан «Ленин және ортақшыл партиясы», Ғ.Сұлтанұлынан «Қуанышты күн» атты, т.б. түрлі тақырыптағы көлемді әңгімелер мен алуан түрлі өлендер топтастырылған. Жалпы саны 40 тақырып, оның ішінде 7 өлең, 2 аударма-тақпақ, 4 мысал-өлең, 25 әңгіме, 2 көркем аударма қамтылған (14: 89–142).

Қазақ жұртының қоғамдық-әлеуметтік дамуы үшін ұлттық баспасөздің атқарар орны ерекше. Ғасыр басында билігі басым ұлт өкілі аз санды қазақ жұртын өзінен төмен санап, өз атымен атамай, «қырғыз» атағаны, ал қырғыздарды «қара қырғыз» дегендері тарихтан мәлім. Дәл осы тұста езілген елінің жоғын жоқтап, сол заманға лайық үн көтерген *«Айқап»* (1911–1915) журналы мен *«Қазақ»* (1913–1918) газеті болғандығы белгілі. Осы басылымдарда өз кезеңі үшін орны зор, мәні үлкен әлеуметтік көкейтесті мәселелерді сөз етіп, сан алуан өзекті тақырыптарды көтерген ұлт жанашыры да Ахмет Байтұрсынұлы болатын. Қаламгердің *«Тағы да народный сот қақында»* мақаласы алғаш *«Айқап»* журналының 1911 жылғы 6-нөмірінде жарық көрген. Мақалада билердің орнына сайлау арқылы енгізілген «қалық соты» деп аталатын лауазымға қатысты пайда болған жағымсыз құбылыстардың себеп-салдарына талдау жасалған. Судья сайлауын қазақ түсінбей, сөзімен, шешімімен әділеттіліктің айнасы болған билердің орнына «өз елінің», «өз руының» шала сауатты адамдарын сайлауды әдетке айналдырғанын сынға алады. Соның салдарынан бассыздық, заңсыздыққа жол беріліп, адам құқы тапталатынын дәлелдейді. А.Байтұрсынұлы сайлау жай талас емес, ол халықтың пайдасы үшін шешілуін талап етеді: «Қалал мен қарамды» талғауды еске салады, себебі жаман іс әркімнің қолынан келеді, жақсы іс қолдан келуі қиын. Мақалада автор «Осы күнгі билер қағида бойынша істемейді, ойына келгенін істейді» деп батыл жазады (14: 148).

«Қазақ жерін алу турасындағы нызам» мақаласында ХХ ғасыр басындағы жер мәселесінің ушығуы айқын көрсетілген. Ахмет Байтұрсынұлы жалпы жұртшылықтың заңды білмегендіктен құқық-

тары аяққа тапталатынын дәлелдеп, қазақтың жерін алуды мақсат еткен патша өкіметінің жарлығына нақтылы түсінік береді. Заңды білу арқылы жеке адам өз құқын қорғайды деген үмітпен халықтың азаматтық санасын оятуға әрекет жасайды. Бұл мақала 1911 жылы «Айқапта», 1913 жылы «Қазақ» газетінде қайта жарияланған. А.Байтұрсынұлының осы мақаламен сарындас «Земство», «Жер жалдау жайынан» атты еңбектері ұлттық мүддеге тікелей қатысты. Сол кезеңде жарияланған нұсқа, бұйрықтардың (9/06.1909) қазақ халқына берер пайдасы мен зарарына тоқтала отырып, 22 пунктен тұратын қажетті мәлімет береді. А.Байтұрсынұлы «Қазақ пайдасындағы жердің артықтарын переселендерге беруде қазақтың ата-бабасынан қалған қыстау мен жайлауларының орнықты болуын қалай шешу керек» дегенге нақты ұсыныстар жасайды (16: 152). «Земство» мақаласы «Қазақта» 1913 жылы жарық көрген. Автор Ресей губернияларында арнайы енгізілген «Земствоның» құқықтық жағдайлары мен міндеттеріне кеңінен талдау жасайды. Оны қазақ қоғамына пайдалану, енгізу өте тиімді екенін мысалдармен, әлеуметтік тәжірибеден алынған деректермен нақтылы дәлелдейді. Негізінде «Земствоны» жақтай отырып, А.Байтұрсынұлы қазақ қоғамында жергілікті басқаруды тиімді етудің жолдарын ойластырады. «Жер жалдау жайынан» мақаласында қазақтардың қоныс аударған орыстарға жерлерін сатып жатқанын ашына жазады.

«Қазақ һәм 4-ші Дума» – 1912 жылы жазылған мақала. Мұнда А.Байтұрсынұлы «Айқаптың» бетінде Думаға қазақ депутаттарын сайлау туралы жазылған мақалаларға қорытынды жасайды. Мемлекеттік Думаға қайткен күнде де қазақтан депутат сайлаудың ауадай қажет екенін айтады. Заң шығаратын орында қазақ халқының мүддесін жақтайтын және қорғайтын тек қана қазақ азаматы бола алатынын дәлелдеп көрсетеді. Шынында да қазаққа қатысты заң қабылдана қалған күнде оның кемшіліктерін айтып, басқа депутаттарға түсіндіре алатын қайраткер тек қазақтан сайланған болуы керектігі даусыз еді. Осы орайда 2-ші Мемлекеттік Думаға Орал облысынан сайланған Бақытжан Қаратаевтың қазақ жерін қызғыштай қорғап сөйлегені бәрімізге мәлім (14: 148–151).

«Көшпелі әм отырықшы норма» мақаласы «Қазақта» 1913 жылы жарияланған. Мұнда қаламгер ХХ ғасыр басында қазақ қоғамында ерекше дау туғызған жер мәселесі туралы баспасөзде көтерілген пікірталасқа талдау жасайды. Біз бүгін «Малый кредит – шағын несие» алу деп жүрген мәселе туралы А.Байтұрсынұлы 1913 жылы «Уақ қарыз» мақаласында ел арасында уақ қарыз беру мен алу ісін қалай

Алаш әдебиеттануы

ұйымдастыру қажеттігін талдап, түсіндіріп берген. Уақ қарызды тиімді ұйымдастырған жағдайда халыққа пайдалы болатыны дұрыс көрсетілген. Мақалада көтерілген мәселелер қазіргі нарықтық қатынастар қалыптасып келе жатқан кезеңде өз мәнін жоймағаны анық.

А.Байтұрсынұлы «Қазақ һәм түрлі мәселелер» (1914) атты мақаласында «бұратана халықтар тек орыс тілінде оқытылсын» деген мемлекеттік, империялық бағдарламаны қатаң сынға алған. Әрі мұны үнсіз қабыл алған өз жұртына басқа жұрттың «қарсы шығып, келіспейтінін білдіргенін» мысал-өнеге етеді. «Қазақтың қарасын көрмегендер қазақ жайын қайдан білер? Қазақ аң сықылды, арам мен адалды айырмайтын халық деп біледі (14: 172). Бұл жөнінде газет бетінде дүркін-дүркін көтерілген даулы пікірге өз жұртының селт етпеуін «...үндемей отырғаны естімегеннен емес, керексінбегендіктен емес, жандығының жоқтығынан, үрейсіздігінен» деп намысын қамшылайды. Сонымен қатар қазақ арасында дінді дамыту үшін ең алдымен, бағдарлама жасаудың қажеттігі өзекті мәселе етіп қойылған. Мұсылмандықты биік дәрежеге көтеру үшін алдымен дін қызметкерлерін оқытып, дайындау керек екенін айтады (14: 173).

«Закон жобасының баяндамасы» деп аталатын еңбек «Қазақ» газетінің 1914 жылғы 80-ші нөмірінен бастап. 1915 жылғы 105-ші нөміріне дейінгі аралықта жарық көрген. Мақалада орыс империясының қазақ жеріне қолын салып басқару жүйесін өз мақсаттарына бейімдеуі батыл түрде көрсетілген. Автор қазақ халқының болмысына этнопсихологиясына, ұғымына жат, сырттан телінген заңның қажетсіз екенін өте жақсы дәлелдеген. Бұл еңбек-құқық тарихын зерттеп жүрген ғалымдар үшін аса құнды болып табылады.

Мақала ауқымды тақырыптарды қамтиды: «Қазақ халқын билеу туралы уақытша ереже». «Сайлау һәм партия пәлесі», «Осы күнгі соттың тәртібіндегі кемшіліктер», «Билікті бұзуға іздену», «Сот ісіне кәкімдердің қатысы», «Билікті орнына келтіру», «Көшпелі қазақтардың сотын өзгертудің негізі», «Судиалардың еңбекақысы», т.б. Осыншама әлеуметтік қайшылықтарға ұлт мүддесін қарсы қойып, тұрақты қарсылық білдіріп, аталған мақалаларды жариялап отырғаны үшін А.Байтұрсынұлына Орынбор генерал-губернаторы 1500 сом айыппұл төлеуге немесе үш ай түрмеге жабуға үкім еткені мұрағат деректерінен белгілі. Жалпы, ұлт мүддесін өз мүддесінен жоғары қойып, жұртына еңбегін арнаған Ахмет Байтұрсынұлы сырттан төнген қауіпті аса көрегендікпен сезген және оны маңайына түсіндіре білген. Әрине, бұл – саяси сауаттылық қана емес, білгірлік пен біліктіліктің үлгісі.

«*Жәрдем комитеті*» (1915) – ақпараттық жазылым, бұл мақалада Ахмет Байтұрсынұлы табиғат апатына ұшыраған мұсылмандарға жәрдем берудің қажеттігін жазады. Бұл идея қазіргі кезеңде де өзінің мәнін жойған емес.

«-ов» туралы» (1915) «Қазақ» газеті атынан берілген түсініктеме. Қазаққа сырттай телінген бұл тәуелді «жұрнақтың» қажетсіз екенін, оның орнына «ұлы», «қызы» деп жазудың тиімді екенін ғалым сол кездің өзінде дәлелдеген. Біз бүгін үйреніп кеткен «-ов»-тың қазақ баласына «атасы, әкесі, тегін» ұмыттыру үшін қасақана жасалған нәубет екенін енді түсінгендейміз. Десе де, әлі күнге қазақтарды «ұлы», «қызы» деп ресми құжаттандыруды іс жүзіне асыруда қасандық танытып келеміз.

«*Қазаққа ашық хат*» (1916) мақаласында автор қазақтың мал санағаннан қорқып, бағып-өсіріп отырған малының санын жасыруды әдетке айналдырғанын сынға алады. Кең-байтақ қазақ жерінде мал көп, сондықтан артық жер жоқ яғни «отарлауға жол жоқ» деген ұғымды орнықтыруға бар күш-жігерін салады автор.

Қазаққа жерді пайдалануда отырықшы норма емес, керісінше, көшпелі норма мақсатқа сай келетінін дәлелдейді. Егер қазақтар отырықшы нормамен жер алатын болса, көп жер артық қалады да, қоныс аударушыларға жер көп кесіліп берілетінін дәлелдейді.

«*Көшпелі һәм отырықшы норма (1913)*» атты мақаласында А.Байтұрсынұлы өзінің азаматтық ойын анықтап айтқан (14: 167). Және сөз соңын қазақ оқығандарына арнайды: «*Қазақтың бас адамдары! Әуелі сіздер адаспаңыздар, адаспас үшін ақылдасып, ойланып, ынтымақпен іс қылыңдар; Алашқа аты шыққан адамдар! Көсемдіктеріңді адаспай, түзу істеңдер. Сендер адассаңдар, арттарыңнан алаш адасады. Арттарыңнан ергендердің обал-сауабына сіздер қаласыздар*» деп үлкен жауапкершілік жүктейді.

«*Жазу тәртібі*» мақаласы алғаш 1912 жылы «Айқапта» басылған. Бұл оқу-ағарту ісіне арналған, ғылыми маңызы, тәжірибелік мәні зор еңбек. Мұнда қазаққа керек екі түрлі: «бірі – мұсылманша оқу, бірі – русша оқуды» (14: 238) басты мәселе етіп қояды. Ғалым араб таңбаларының қажет екендігін былай дәлелдейді: «*Араб әліппесі қазақ арасына дінменен бірге таралған, сіңген, дінменен бірге байласқан әліппені алып тастап, басқа әліппені алдыру қиын жұмыс. Бұлай болған соң араб қаріптерінің қазақ дыбыстарына жеткізу амалын табу керек. Мұның амалы, менің ойлауымша – мынау*» – (16: 240) дейді де, өзі түрлеген әліпбидің негізгі мазмұнын түсіндіреді. Араб таңбалары бірден мойындалмағанын «Жазу

Алаш әдебиеттануы

мәселесі», «Шақзаман мырзаға» мақалаларынан аңғарамыз. Ахмет Байтұрсынұлы карсыластарын «сабырмен отырып, ойласып, іс істелікке» шақырады.

«Қазақша сөз жазушыларға» мақаласында А.Байтұрсынұлы әліпбиді қорғап, араб таңбаларын латынға ауысуына қарсылығын білдіреді. Себебі, Түрік жұртының 90 пайызы баяғыдан бері араб әрпін пайдаланып келеді. Сондықтан ғалым араб пен латын таңбаларының оқу, жазу, баспа ісіне қолайлы, лайықты жақтарын қарастырады. Жазу, емле, терминология мәселелері аталған мақалада жан-жақты баяндалады.

«Оқу жайы» (1913) мақаласында ғалым «үкімет қазаққа қазақша мектеп салып бермейді, қазақтың қазақша оқуын тіпті тілемейді. Сондықтан мектептерімізді тәртіпке қою, қазақша оқуды қалыққа тарату өз міндегіміз» (14: 290) деп ауыр жүкті көтеруге шақырады.

«Орысша оқушылар» (1913) мақаласында қазақ еліндегі оқу-ағарту мәселесі туралы пікірін жазған. Тақырыптың негізі Орынбордағы Қазақ мұғалімдер мектебі туралы. Мектепті орысша атымен атауға мәжбүр болған. Ізінді аңдыған ұлы халықтың қаһарынан құтылу үшін орыс мәтінінде «қырғыз» деп, ал жалпы қазақ жұртына «қазақ» деп айдарлап, арнайы газет шығарғаны баршамызға аян. Бірақ сол тұстың кейбір қитұрқы саясатына көнбеске тағы болмайды. Мақала мәтініндегі ұлттың ұстазы А.Байтұрсынұлының: «Алты миллион қазаққа алты ат жегіп, тарта алмады деп өкпелеу жөн бе?», «Сол қаңғырып, қалып тұрған балалар ұлттың ұлы емес пе?», «Аталық міндетін атқарып отырған жұрт жоқ, жұртқа борыштымын деп жүрген қазақ баласы жоқ», «Балам деген жұртты болмаса, жұрттым дейтін бала қайдан шықсын», т.б. ғибратты сөздері әлі күнге ұрпақ тәрбиелеудегі маңызын жойған жоқ (14: 293).

А.Байтұрсынұлы мәселені тоқетерінен көтереді: «Асыл тасан, өнер жастан» деуші еді, шырақ ұстап, жұрт алдына түсіп, түзу жолға бастайтын адамдар шығар деп, үміт ететін жастарымыздың жайы осы... Ұлт жұмысы – үлкен жұмыс, үлкен жұмысқа көп жұмысшы керек...» (14: 292–293). Ұлт намысын кім көтереді? Оған былай делінген: «Баланы ұлша тәрбиелесең, ұл болмақшы. Құлша тәрбиелесең, құл болмақшы» (14: 293). Себебі: «Мойындағы борышты білу – білім ісі, борышты төлеу – адамшылық ісі» (14: 293).

«Қазақша оқу жайынан» (1913) мақаласында бала оқыту ісіне қатысты кәсібилік туралы: «Бір нәрсені істегенде, сол істі істей

білетін адам істесе, шапшаң да, жақсы да істейді. Бұл жалғыз қол ісі емес, ми ісінде де солай... Оқытуымызда қандай мін бар? Қазақ ісіндегі неше түрлі кемшіліктің көбі түзелгенде оқумен түзеледі. Бұл күндегі үлкендердің көбі біздің жаңалық ісімізді жатырқап, жаңалық пікірімізді түсінбей, айтқанымызды тыңдамай, істегенімізге қосылмай отыр. Олар өтіп, кейінгі жастардың да заманы жетер. Жаңалыққа жастар мойнын бұрып, қайырылар, қалық түзелуінің үміті – жастарда. Сондықтан жастардың қалай оқып, қалай тәрбиеленуі – бәрінен бұрын ескеріп, бәрінен жоғары қойылатын жұмыс» дейді (16: 294). Себебі, басты ниет: «Жұрт жұмысының түзелуіне қызмет ету!» Яғни дамып, қалыптасып жетілудегі соны жаңалықтарға оң көзқараста болып, оны әлеуметтік ортаның қабылдап, игеруіне ақыл-кеңесші бола білген абзал. Мұны біз де бүгінгі бала оқыту ісінде ескеруіміз керек. Себебі, А.Байтұрсынұлы айтқандай, «әуелі біз елді түзетуді бала оқыту ісін түзетуден бастауымыз керек. Неге десек, болыстық та, билік те, халық та – оқумен түзеледі. Қазақ ішіндегі неше түрлі кемшіліктің көбі түзелгенде, оқумен түзеледі» (14: 295).

«Бастауыш мектеп» мақаласы 1914 жылы жарық көрген. Мақалада тек білім беру мәселесі емес, сол білім қандай болуы тиіс деген сауалға да жауап береді: «Халықтың өз тілімен, өз әрпімен оқығанын әкімдер жақтырмайтын болған соң... заң қағаз жүзінде бар болса да, іс жүзінде жок» (14: 299). Тура бүгінгі біздің халіміз де осы емес пе? Ғасыр басында ел басқару тілінің қазақшалануын тілеген зиялыларымыздың күресі мектеп жасындағы балаларды қазақша оқыту болған. Ал сол тұстағы үкіметке жағымдысы тұлға тілімен айтсақ, «...қол астындағы түрлі тілді, түрлі дінді, түрлі жазу-сызуды тұтынып отырған жұрттардың бір тілде сөйлегені қолайлы» болған. Сондықтан миссионерлер арқылы жазу-сызуды орысшаға аударуға билеуші үкімет бар күшін жұмылдырған. Тегі бөтен жұрттар тілінен, жазу-сызуларынан айырылып, орыспен бірдей болып сіңісу үшін, бірден орыс тілімен оқыту қағидасын ұстанған. «*Үкіметке керегі – мемлекеттегі жұрттың бәрі бір тілде, бір дінде, бір жазуда болу, әр қалыққа керегі өз тілін, өз дінін, өз жазуын сақтау. Солай болған соң бастауыш мектеп, әуелі, миссионерлік пікірден, политикадан алыс боларға керек*» яғни қазақтың діні, тілі, жазуы сұмдық пікір, суық қолдан тыныш боларға керек» (16: 299), – дейді Ахмет Байтұрсынұлы.

Осы ретте ғалым былай деп жалғастырған: «Қазақ дінге нашар күйден өткен, енді қазақты басқа дінге аударамын деу құр әуре-

Алаш әдебиеттануы

шілдік. Қазақты дінінен айыруға болмаса, жазуынан да айыру болмайтын жұмыс. Араб әрпі ислам дінімен бірге келіп, қазаққа орнаған. Дінмен байласқан жазу дін жоғалмай жоғалмайды... Олай болса, мектеп арқылы қазақтың дінін, тілін, жазуын жоғалтып, орысшаға аударамын деген пікірден үкімет безіп, тиісті бастауыш мектеп екі жаққа да зиянсыз, пайдалы болуын көздеуі тиіс» (14: 299–300). Ұстаздың бұл айтқандары ертең «әттеген-ай» деп өкініп, кеш қалмас үшін бүгінгі біздің Тәуелсіз еліміздің кейбір адасып жүрген ұрпақтарын (тіпті өзге дінге бет бұрған) қайтсек түзейміз деп ойлаушыларға керек-ақ. «Мектеп керектері» (1914) мақаласында ғалым: «Мектептің жаны – мұғалім. Мұғалім қандай болса, мектебі нәм сондай болмақшы» (16: 301) деп, негізгі жүктің оқытушыда екенін ескертеді. Екінші, «оқыту ісіне керек құралдар қолайлы әм сайлы болу керек», – дейді. Бұл жолда ұстаз-әдіскер өз ісімен өнеге көрсетті. Кешегі, бүгінгі мектептерде оқытылып келген әліппе, ана тілі, қазақ тілі пәндеріне ұлт ұстазының мына еңбектері негіз-бастау болды: 1) Оқу құралы. Қазақша алифба. 1-ші кітап, 1912; 2) Оқу құралы. 2-ші кітап, 1914; 3) Оқу құралы. 3-ші кітап, 1916; 4) Тіл – құрал. 1-бөлім, Фонетика, 1914; 5) Тіл – құрал. 1-бөлім, Морфология, 1915; 6) Тіл – құрал. 3-бөлім, Синтаксис, 1916; 7) Баяншы. Қазақ мұғалімдері үшін әдістемелік құрал, 1920; 8) Әліппе-астар. Әліппеге жетекші құрал, 1924; 9) Оқу құралы. Хрестоматия (Т.Шонанұлымен бірге), 1927; 10) Тіл-жұмсар. 1-бөлім, 1928, 11) Тіл-жұмсар. 2-бөлім, 1929. Әдіскер-ғалым мектептің үшінші керегі жоспарлы жосық деп білген яғни келісілген кемел бағдарлама. Осы бастапқы үш керекті дұрыс жолға қоя білу – негізгі міндет деп білген. Және «Ана тілімен оқытамыз деген пікір орыстан басқа, тілі басқа жұрттың бәрі қуаттайтын пікір. Ана тілімен оқу бізге де керек екендігінде еш талас болмасқа керек» (14: 304) деп қорытады.

«Тәні саудың – жаны сау» (1922) мақаласында мемлекетте денсаулық сақтаудың қандай орын алатыны баяндалады. Автор Қазан төңкерісінен кейін қазақ даласында бассыздыққа жол беріліп, ашаршылықтың етек ала бастағанын ашық жазады, тіпті адамдар бірін-бірі жеп жатқан жағдайдың кездесетініне күйінеді. Қазақ мәтелдерінің «Қайғысыз қара суға да семіреді», «Бір күн ашыққаннан қырық күн ақыл сұрама», «Мастық не дегізбейді, аштық не жегізбейді», «Бірінші байлық – денсаулық...» (14: 229) философиялық мәнін талдай отырып, «Тәні саудың – жаны сау» деген, «жақсы сабаның қымызы да жақсы болады», яғни ауырмайтын, денсаулығы мықты халық қана ғылыммен, өнермен шұғылдана алады, сол үшін

мемлекет қолдан келген барлық шараларды қолданып, халықтың тұрмысына қажетті қоғамдармен қамтамасыз етуі міндетті деп қарайды. Бұл айтылғандар да бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі екенін көріп отырмыз.

«Қазақ арасында оқу жұмыстарын қалай жүргізу керек» атты мақала 1923 жылы «Қызыл Қазақстан» журналының 14-нші санында басылған. Онда қазақ ауылдарында оқуды жаңа талаптардың негізінде қалай ұйымдастыру керек екендігін баяндалған. Мұнда көтерілген келелі пікірлер бүгінгі күні де мәнін жойған жоқ.

«Түрікшелер құрылтайы» (1926) мақаласында ғалым өзінің ғылымдық ұстанымын айқындап береді: «Қазақ жай сөзге әуестенбей, пән сөздерін өз тілімен жасауға тырысты. Әдебиет тілі ауылдағы қазақтың қат білетін, білмейтін қайсысына болса да түсінікті болуын көздеді. Тіл арасына жік түсіп айырылмас үшін, жат сөздерді амалсыз болған жерде ғана алатын тәртіп қолданды» (14: 270). Ғалымның оқу-ағарту ісіне арналған мақалаларының ғылыми практикалық тәжірибелік мәні зор.

Ахмет Байтұрсынұлының «Араб әліпбиін жақтаған баяндамасының» («Әліппе айтысы» кітабынан. Қызылорда 1927) ғылыми мәні күні бүгінге дейін өз мағынасын жойған емес. Ғылыми стильдің үлгісі болып табылатын бұл еңбек қазақ тілі білімінің сүбелі мұрасы екені анық. «Мен мәселенің ілім мен іс жүзіндегі жағын алып сөйлемекшімін» (14: 252), – деп зерттеуші бірден баяндамасының басын ашып алады. «Әліп-бій деген – тілдің негізгі дыбыстарына арналған таңбалардың жұмағы. Негұрлым тіл дыбыстарына мол жетсе, арнаған дыбысқа дәл келсе, оқуға, жазуға жеңіл болса, үйретуге оңай болса, заманындағы өнер құралдарына орнатуға қолайлы болса, соғұрлым әліп-би жақсы болмақшы» (14: 253), – деп, ғалым осы өзі атаған ғылыми шарттарға сай қазақ тілі дыбыстарына араб пен латын әріптерінің қайсысы қолайлы екенін нақты талдаулар арқылы қарастырып береді.

Оқуға, жазуға, үйретуге қайсысы ыңғайлы? Түрік жұртының 90 пайызы араб әрпін пайдаланып келгенін алға тартқан тілші-маман «Араб әрпінен жасап алған әліп-биімізге жержүзінде әліп-бій жетпейді» деп оның артықшылығын дәлелдейді. Осы ретте латын әрпінің араб әрпіне қарағандағы кемшіліктері сараланып беріледі (тіл дыбысына, басылуына, жазудағы жазылу түрі, баспаға, үйретуге, көркемдік пен көзге жайлылық жағынан). «Қай жағынан болсын, араб әрпі қалай жұмсаймын десе де келе беретін, көне беретін ыңғайлы, қолайлы әріп екенін көрсетеді» (14: 264). А.Байтұрсынұлы

Алаш әдебиеттануы

«Солдан оңға қарай жазғанда, қол қардың жсайылатын жағына қарай жылжиды, жылжыған сайын қиындаатады. Оңнан солға қарай жазғанда, қол қардың жиылатын жағына қарай жылжиды, жылжыған сайын жеңілденеді. Қол тыныққан есепті болып, талмайды» деп тұжырымдайды (14: 259).

«Түрікшелер құрылтайы» атты мақалада қарастырылған мәселелерді баяндай келе өзінің «Пән сөздерінің жүйесі туралы» салада «Түрік тілінің пән сөздері туралы» деген тақырыптағы жасаған баяндамасын ғалым әңгімелеп береді. «Пән сөздері жағынан басынан-ақ қазақ басқалардан бөлек жол тұтынды, басқа түріктер әдебиет тілі араб, парсы сөздерімен шұбарланса көркем болады дегендіктен. Екінші, өз тілдерінен пән сөзіне лайық сөздер іздеуге ерініп, дайын пән сөздерді ала бергендіктен, түпкі ана тілі мен әдебиет тілі бөлектеніп, өз сөздерін жат сөздер жұтып, жойып жіберу дәрежесге жеткен» (14: 270). Яғни А.Байтұрсынұлының басты қағидасы – «қазақ жат сөзге әуестенбей, пән сөздерін өз тілінен жасауға тырысты» деген айшығында. Оған дәлел «Әдебиет танытқыш» екені анық.

«Первый всесоюзный тюркологический съезд» (Баку. 26.II – 6.III. 1926) атты стенограмма жиылыстағы пікір таластың өрбуін көрсетеді. Мұнда А.Байтұрсынұлы тіл білімінің заңдылықтарына сай қажетті талдаулар жасау арқылы дұрыс жазудың негізін саралап береді. Профессор Щербаға сілтеме жасай отырып, түркі тілдерінің жазу тәртіптерін орыс тілі фонетикасымен салыстырып, қарастырады. Негізгі тақырып – «Как мы, казахские научные и литературные работники, строим терминологию для литературы народа, и во-вторых, какого принципа мы придерживаемся в выработке терминологии». Осы ретте ғалым біз бүгін дүниежүзілік әдебиеттануда компаративистика деп жүрген саланың да мәнін ашады: «Современная культура не есть создание одной какой-нибудь нации или расы, а результат совокупных усилий и навыков всего человечества. В культуре каждой нации, кроме собственного творения, имеются заимствования, и на смешение их культуры влияют их отношения, которые различаются с точки зрения дружественного и неприязненного. Заимствования бывают и при покорении одной нации другой, и при мирном общении народов друг с другом. При этом сходные формы религии, обычаев, нравственности, общественной организации, сродность наклонностей, инстинктов, психологии и т.д. облегчают процесс заимствования и смешения культур» (14: 279).

Осындай ғылыми теориялық тұжырымдармен қатар А.Байтұрсынұлы элеуметтік саяси ахуалды да есте сақтап отырады: «...до революции 1905 г. нам казахам, печатать на родном языке ничего не разрешалось. Лишь после этой революции на казахском языке начали выходить брошюры, журналы, газеты, учебники» (14: 281). Баяндамашы басты талапты ашық айтады: «...заимствованные термины должны подчиняться нашему казахскому говору, т.е. на них должны распространяться звуковые законы нашего языка» (Оренбург – Орынбор, Самара – Самар, пуховой – бөкебай т.б.) (14: 283). Осы еңбекте әдеби тіл, стильге байланысты А.Байтұрсынұлы тағы бір теориялық тұжырымды алға тартады: «...наш язык не делится на язык народный и литературный, на говор простонародья и интеллигенции» (14: 283). Түрік пен әзербайжан, татар мен башқұрт, түрікмен мен қырғыз тілдерімен салыстырылып берілген бұл қағиданың анық екені күмән тудырмайды.

«Партия һәм кеңес құрылысындағы рушылық әсері» (1926) мақаласында «Кеңес үкіметінің орнағанына 9 жыл болғаннан кейін қазақ халқының арасында алғашқы қауымдық құрылыстың сарқыншақтары бар ма?» деген сауалға ғалым нақтылы жауап береді. Қазақ қоғамында ру болып бөлінуге негіз жоқ, бірақ кейбір атқамінерлердің тікелей әрекеттерімен ел арасында рушылдықты қоздырып, оны өздері қойған мақсатқа жету үшін пайдаланатыны қатаң сынға алынған. Сөйте отырып, қазақ қоғамында рулық қатынастардың сарқыншақтары әдет-ғұрып нормалары ретінде (ас беру, той өткізу, қалың мал, жылу, т.б.) бар екенін мойындайды. Сауда капиталының орыстыкі ғана емес, жалпыға тән екеніне де ғалым осы мақалада арнайы тоқталады.

«Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ халқының ар-ожданы»

Н.Ә.Назарбаев

Тәуелсіз қазақ елінің тұңғыш президенті Н.Ә.Назарбаев Ахмет Байтұрсынұлының 1998 жылғы 125 жылдық мерейтойындағы баяндамасында тарихи тұлғаға осындай жоғары баға берген. А.Байтұрсынұлының ғылыми, көсемсөздік, ақындық мұрасы уақыт озған сайын ұлт игілігіне қызмет етіп келеді және қызмет ете беретіні баршамызға аян.

Қазақ жұртының мандайына біткен ғалым Ахмет Байтұрсынұлының бесінші томына: «Ер Сайын», «23 жоқтау» және ғалым аты ресми ақталғаннан кейін 1989, 1992 жылдары баспа бетінде

Алаш әдебиеттануы

жарияланып жүрсе де, назардан тыс қалып келген «Туған тілім», «Дағдарыс», «Қоян» атты өлеңдері мен «Шекіспей бекіспейді» деген мақаласының толық мәтіні 2003 жылғы 5 томдықта берілді.

Адамға «жан қоштау үшін» қажетті көркемөнерді «*көрнек-өнері*» деп атап, оның бес түрі: сәулет, сымбат, кескін, әуез, асыл сөз болатынын терминологиялық тұрғыдан анықтап берген А.Байтұрсынұлы өзінің суретші замандасы Н.Г.Хлудовтың қазақ өмірін бейнелеген туындыларына берген сынының мәні зор. (15: 253–255).

Бұл еңбектің мәдениеттану саласындағы ғылыми құндылығын ЕҰУ-нің ғылыми қызметкері Г.А.Шарипова зерттеу жұмысында бүгінгі тұрғыдан қарастырды. Зерттеуші А.Байтұрсынұлының Ресей суретшісі еңбектеріне берген талдауларын бүгінгі өнертанушыларға кәсібилік үлгі-өнеге ретінде ұсынады.

А.Байтұрсынұлы – әдебиетші, халық әдебиеті үлгілерін зерттеуші ғана емес, оны реттеп, өндеп бастырушы маман. Оған дәлел: «1923 жылы Мәскеуде Күншығыс баспасынан шыққан *«Ер Сайын»* жыры. Кітап Шоқанның досы, әйгілі орыс ғалымы Григорий Николаевич Потанинге тарту ретінде шығарылған. «Г.Н.Потанинге тарту» өлеңінің соңында «А.Б.» деген А.Байтұрсынұлының бүркеншік аты қойылған. Еліміздің сирек қорлар мұрағаттарындағы Алаш кезеңіндегі әдебиеттерде жиі кездесетін осы бүркеншік атпен берілген мәтіндерді келешекте кітап етіп бастыру жоспарымызда тұрған жоба екенін айта кеткеніміз жөн.

«Ер Сайынның» бірінші жолдары *«Бұрынғы өткен заманда, Дін мұсылман аманда»* деп басталады. Совет өкіметі орнаған 1923 жылы мұндай кітапты жарыққа шығару, әрине, батылдық пен мұсылмандықтың белгісі. Жырда: *...Аллаға тілі тимеген, Бес намазды қоймаған, Бір Құдайды ойлаған...* – деген (15: 17). Бозмұнай байдың ұлы Сайынның ерлігі баяндалады. Ел ішінде кең таралған бұл тарихи жыр А.Байтұрсынұлы бастаған Алаш азаматтарының қазақ елінің тәуелсіздігін аңсағанынан кітап болып басылғаны анық. Жырдың басындағы Алла жолында жүрген дәулетті адамның өз құлдарының қорлығына ұшырауы совет өкіметінің төңкеріс арқылы әкелген тарихи оқиғаларымен сарындас екені де аңғарылады: *...Құлдардың түрін көрген соң. Боз аттың басын бұрмалап. Сарайға кашты Аллалап* (15: 19). Құлдан қорлық көрген Бозмұнай Аллаға жалбарынады. Жырда А.Байтұрсынұлы: *«...Айаншы келіп сөйледі»* деп, көп тарихи жырларда өзгертіліп кеткен кейіпкердің есімін жаңғыртады. Мінәжат, Алладан аян алу сияқты жанрлар осы тарихи жырда анық сақталған: *...Сонда Пірі сөйлейді. Сөйлегенде бүй дейді:*

«Бірін мыңға балаған. Құдай өзін қалаған. Жұртқа қорған болғандай. Бір ме, саған керегі?» (15: 22) – деп. Ер Сайынның тууы осылай аян етіледі. Оның қандай ер болатындығы да осы ретте айтылады: Жаста Құдай демдеген. Қылған ісін жөндеген. Өзге жұрттың тілегін. Ол секілді бермеген; Оның көрген қызығын Неш пендесі көрмеген. Белін шешіп жатпаған. Ақсамай саумал татпаған. Ертең мінген атынан Кешке дейін түспеген... ...Жұрттың сөзін сөйлеген. Ұлттың жауын көздеген. Батыр Сайын болсын деді. Басына дәуір қонсын деді. Қысылғанда сиынар іші нұрға толсын! – деді (15: 23).

Әкесі жетпістен, анасы елуден асқанда Алла тағала «бейсенбінің кешінен, ұлы жұмаға ауғанда» елін қорғайтын бір ер бала береді. Бала өскен сайын оның қауқарын көрген әкесінің құлдары бұрын істеген қылықтары үшін одан қорқып, жылқыны иесіз тастап, қаша жөнеледі: Құлдар кетіп барады, Айағының астында. Қосылып өлең айтысып, Сырнай күйін тартысып. Мұны көріп Ер Сайын Төбеде тұрып толғанды, Жалғыздығын ойлады. Жауы – тоқсан, бұл – жалғыз, Ойламасқа болмады: «Өзің жәрдем бола гөр, Бір жаратқан Құдайым! (15: 31) деп, есейген Ер Сайын құлдарды жеңіп, оларды жөнге салады. Жырдың II-бөлімінде Ер Сайын Қара қыпшақ Қобыландымен кездесіп, бірге жорыққа шығады. Жоңғармен соғысқанда Қобыландының тілін алмай, «Жалғыз өзі Ер Сайын, Соғысқа кірді Аллалап!». Бірақ бұл жолы қалмақтарды жеңіп шыққан Ер Сайын асығыстықпен ағаттық жібереді: ...Қайратына мас болып, Алланы еске алмады. Бабасына сиынып, Жалбарына қалмады (15: 48). Жырда: «Алла, Құдай, Аллаға шүкір қылды, Алла разы болсын, мұсылман» сөздері көп кездеседі. Совет кезінде редакцияға ұшыраған тарихи жырлардағыдай емес, бұл сөздер мәтінде сол қалпында сақталған. Жырда анасының, Айбике сұлудың батырды жоқтаулары кезегімен берілген. Ер Сайынның соңғы шайқас алдында Аллаға жалбарынуы мінәжат жанры екені анық. Жыр Қобыландының бата беруімен аяқталады: Қобыланды бата береді: «Алла ашсын жолыңды! Ұзын қылсын қолыңды! Танып жүргін, е, балам, Оның менен солыңды!». Жырдың соңғы сөздері шығарманың басты ойын анықтай кетеді: Екі ұлының тұсында Бәрі тең болды тірлігі. Үш Алашқа жайылды Екі ұлының ерлігі. Өлген жерден тірілткен... Қалмаққа атын жүгірткен Бір Құдайдың кеңдігі (17: 68).

Жырдың соңында «Қыр баласы» былай деген: «Ахмет өндеп берген Ер Сайынның жыры Батыр Сайын деп Радлов дайындаған

Алаш әдебиеттануы

жырмен бір екен. Екеуінің айырмасы осы «Ер Сайынның» «айағы» деп басылған» (15: 56–69). Сонау ХХ ғасыр басында толып жатқан тарихи жырлар ішінен «Ер Сайынның» тандалып алынуы, әрине, тегін емес-тін.

Әдебиетші А.Байтұрсынұлының реттеп, бірізге түсіріп бастырған халық әдебиетінің тағы бір мұрасы – «23 жоқтау» атты жинақ. Бұл басылым да Мәскеуде 1926 жылы жарық көрген. Кітап «Қазақ тарихының төрт жүз жылын алады. Жинастырған, түзеткен Байтұрсынұлы Ақымет» деген сөздермен ашылады.

«Бастырушыдан» атты алғы сөзінде шығарушы негізгі мақсатты айқындап береді: «Дүниеде ешбір ел өз-өзінен шықпайды. Дүниеде ешбір тілді бір шешен кісі ойлап шығарған жоқ та, шығармайды да. Тіл деген нәрсе қалың елдің күндегі тұрмыс қазанында қайнап пісіп, дүниеге келеді. Сонан соң ғана шешендер, бұл «тіл көсемдері» тілді безеп, жол-жөнге салып, жүйесін айырып өсіреді. Сондықтан әдебиет тіліне негіз етіп ел аузындағы тіл алынбаса, ол әдебиет адасып кетпек...». Демек, кітап жоқтаулардағы әдеби тілдің үлгісін көрсету үшін де шығарылған. Себебі, көркем тіл мен жалаң тіл бірдей емес: жай сөйлеген қазақ жоқтауды басқа стильмен орындаған: «Ел аузындағы тіл дегенімізде, нені үлгі-өрнек етіп аламыз? Әрине, осындай жоқтауларды, мақалдарды, жұмбақтарды, ертегілерді, өлеңдерді, т.т.с.!» (15: 78). Келесі сөйлем: «Тіл туралы Ленин сияқты көсемдердің айтқан сөздерін, үгіттерін оқыған не естіген кісі жолымыздың тура екендігін байқаса керек» деген жолдар ғалымның совет өкіметіне мәжбүрліктен көрсеткен қошеметі ғана емес, тұлғалардың тіліне деген ғылыми ықылас екені анық.

А.Байтұрсынұлының совет өкіметіне деген шынайы көңілін осы Ер Сайындай батырды аңсауы мен жоқтауларды шығаруынан аңғарамыз. Заманға мез болған әдебиетші жоқтау емес, мадақ, толғауларды алға тартар еді ғой. Саяси астары анық басылым. А.Байтұрсынұлының совет өкіметіне деген пейілінің көрінісі.

Әдебиеттанулық мақсатты алға тартқан ғалым тілдің қазақ тарихымен байланысты болуын да ашық айтады: «..Бұл «Жоқтаулардың» ішінен әзіргі заманның жас тілшілері, жазушылары талай материал табар деген үмітіміз бар. Мәнісі көбірек қазақ тарихына тиісті болса да, тілін үйрену, тексеру, тілінен пайдалану осы заман жастары үшін де керек жұмыс» (17: 78) дей келе сол кездегі қазақ әдеби тілін А.Байтұрсынұлы былай сипаттайды: «Қазақтың әзіргі тілі бай, жалпақ, түсінікті, өткір, қысқа суретті болса, көп қару-жарақтың бірінің жөнделгені де». Яғни тіл – ұлттық рухани қару-жарақтың бірі.

Жоқтаулар Шөңгерейдің:

Құйрық атып құлиа.

Түлкідей қашқан жымыа.

Қараңды үзіп барасың.

Бізден де, қайран дүниа... – деген өлеңімен ашылады.

Қазақ елінің батыр ұлдарын жоқтаған бұл жырлар төрт ғасырлық тарихи оқиғаларды қамтиды. «Әуелі Құдай. Пайғамбар. Екінші сөзім Мұқамбет» деп басталатын жоқтаулар қазақтың жақсы, жайсаңдарына арналған. Ел басына түскен ауыртпашылықты жеңе білген ерлердің ісін, батырлығын, билердің біліктілігін, тарихи тұлғалардың парасаттылығын аңсайтын жоқтаулардың басты кейіпкерлері: *Қаз дауысты Қазыбек би, Кеңгірбай би, Алтай Тәті, Жантай, Шоқшолай батыр, Төлебай батыр, Ысмайыл хан, Нысанбай жыраудың Кенесары мен Наурызбайды жоқтауы. Қарпық ақынның жоқтауы, Бұдабай ақындыкі деп жүрген Әйкенің жоқтауы. Абайдың Әбдірахман қайтқандағы өлеңдері, Нарманбеттің әкесі Ормамбетті жоқтауы, Әбдіғалпар ханды жоқтау. т.б.*

Совет кезінде Кенесары – Наурызбай мен Қаз дауысты Қазыбек жайындағы жоқтауларды Мәскеудің баспасынан шығару Алаш саяси қайраткерлерінің сол билікке білдірген ашық қарсылығы екені де анық.

Бір ескеретін жайт: осы жинақтағы шығарушылар тарапынан берілген түсініктемелердегі мәліметтердің құндылығы ерекше. Осы тұста анықтап алар мәселе: бұл «23 жоқтау» атты кітапты А.Байтұрсынұлы «Қыр баласымен» бірге шығарған. Өйткені, түпнұсқадағы жоқтау ішінде кейбір тарихи тұстарды анықтайтын сілтемелік мәліметтерді «Қ.Б.»-ның атынан беріп отырады. Мәселен, Мамай Едіге бидің нәсілінен екені, оның XVI ғасырда өмір сүргені, Қаз дауысты Қазыбек қанша өмір сүргені, Бөкейдің әкесі Барақ, Бөкейхан қай жылы қайтыс болғандары, тобықтыны билеген Абайдың атасы Кеңгірбайдың туған жері, жылы, қырғыз Жантай батыр, қыпшақ Әбдіғалпар хан туралы мәліметтер күні бүгін де ғылыми қажеттілігін жойған емес. «Алтай Тәті» жоқтауына келесі түсініктеме берілген. «В.В.Радловтан. Бұл Сармантай Тәті болса керек. Ол болса, Қарағанды көмір зауыты тұрған Соқырдың бойында осы Тәтінің бейігі бар, елі Қарағанды болысы аталады. Қыр баласы» (15: 97). Тәті қандай тұлға? Ол туралы былай делінген: Елім Алтай екен деп Еркінше зорлық қылмаған. Ертегі өткен замандай Елдің қамын ойлаған. Асылық айтып Аллаға, Күнәһар ісі болмаған. Адалдығы алымдай дін сөзінен таймаған (15: 94).

Алаш әдебиеттануы

«Ерғазы» атты жоқтауда берілген сілтемеде оны Қарпық ақын шығарғаны, «Ерғазы – Ақыметтің әкесі Байтұрсынмен бірге туысканы», Байтұрсынның Сібірге айдалғаны, сонда інісі Ерғазының сол іспен жүріп қайтыс болғаны туралы («Бұл шамамен, 1883 жылы болған. Қыр баласы») ғылыми түсінік берілген (15: 148). Бұл мәліметті ахметтанушылар пайдаланғанда, осы басылымның түсініктемесіне сілтеме жасамауы, әрине, әдептілік емес.

«Еленбей жүрген еңбектері» атты тарауға 1915 жылы жазылған «Дағдарыс», «Қоян», 1916 жылғы «Туған тілім», «Шекіспей, бекіспейді» деген туындылары енді. Осы шығармалар туралы әдебиетшілер: Б.Байғалиев (1989, 1991), мақала жазып, мәтіндерін де жариялағаны белгілі. Олар осы жоғарыда аталған шығармалардың «Байқаушы» деген бүркеншік есіммен жарияланғанын, бұл үш өлеңнің А.Байтұрсынұлыныкі екенін жазған, бірақ анықтап түстемеген. Мұнда да қандай дерекке сүйенгені көрсетілмейді. Бұл мәліметтер сілтемесіз берілгендіктен, материалдар А.Байтұрсынұлының кейінгі басылымдарына еңбей, елеусіз қалып отырды.

Р.С.Имаханбетованың «Ахмет Байтұрсынұлының өмірбаяны, шығармашылығы (мұрағат деректерінде)» атты ғылыми зерттеу жұмысы бойынша жүргізген талдаулары негізінде осы аталған туындыларды тұңғыш рет А.Байтұрсынұлының бес томдық жинағына кірді. Бір ескерте кететін жайт – «Туған тілім» атты өлеңді 3-томға беташар ретінде бергенбіз. Бұл 5-томда «Еленбей жүрген еңбектері» деп арнайы айдармен кейін табылған, әрі талданып-танылған өлеңдерін топтастырып жариялап отырғандықтан, «Туған тілімнің» мәтінін өзге туындыларымен қатар қайта беруді жөн санадық. Жалпы, осы өлеңдерге қатысты талдап-таратылған деректер кітап соңындағы «Ғылыми түсініктен» табылады.

Жаңа табылған «Ызың» (1912) атты өлеңдер топтамасы Оралдың «Қазақстан» деген баспаханасында 1912 жылы ескі жазумен (қадімше) табылған мәтіндер А.Байтұрсынұлыныкі болмай шықты. Кітапқа ғалымның «А.Б.» деген бүркеншік аты қойылған, бұл бүркеншік есімнің кімдікі екені әлі анықталмады. Жинаққа 14 өлең кірген, оның үшеуі – аударма. 7-ің авторы көрсетілмеген, қалған жетеуінің белгілі авторы бар. Олар: 1. Мағжан Жұмабайдың «Қазақтың кешегі күйі», 2. Ишанғалы Бейсенұлының «Қазақ халқына», «Жаз», «Ұмтыл», «Сүр һәм мысық», 3. Мұғым Малдыбаевтың «Туған жеріме», 4. Халжан Қоңыратпаевтың «Әй, қазақ, заманға назар сал» атты өлеңдері. Осы жинақта шығарушы «А.Б.»-ның 3 өлеңі және төрт аудармасы бар. Олар: Жуковскийден 2, Кольцовтан 1, Никитиннен 1 өлең тәржімаланған.

Елеусіз Бұйрин деген ақындікі делініп Ғ.Есім дәлелдеген келесі мәтіндер: «Ау, қазақ!», «Азаматтарға», «Борыштымын». Қай қазақ бүгін азамат болып, қазақ елі алдында өзін борышты санайды? «Халық тұр Құдайдан соң саған сеніп», «Жігіттер біле білсең, анаң – халық. Келіңіз ана сүгін адалдалық», – деп басталатын «Азаматқа» деген өлең ақынның замандастары – Алаш зиялыларына тастаған ұраны іспеттес. Осы жинақтағы ақынның «*Жүргенің хан ұлындай халық арқасы, Мінезді қадір білмес қолданбалық*» деуі бүгінгіге қажет ой: калын қазақ қолдамаған ер – хан ұлындай өзін сезінуі мүмкін бе?!

Ақын бәрін Алланың күзіретіне телиді: «*Түгел бір өзіңе, ия, Алла! Аша гөр, бұл халықтың сен бір бағын!*» деп жырлайды. Бірақ, ел бірікпейінше еш нәрсе бітпейтінін де айқындап береді: «*Жігіттер, жалғыз-жалғыз аттанбалық. ...Біздерді халық байғұс көзім деді. Халықтың кел, шығалық үмітінен*» деп, бірігіп тірлік жасауды насихаттайды.

Ұлттың рухани «қару-жарақтарының» бірі – тіл болса, А.Байтұрсынұлының көсемдік сөздері де ерекше міндет атқарғаны тарихтан мәлім. Бұны «Қазақ» басылымын оқып, саяси қалыптасқан Алаш зиялыларының бірегейі М.Әуезовтің 1923 жылы рухани ұстазы Ахмет Байтұрсынұлы һәм оның жасаған қызметтері хақында жазған алғыс лебізі дәлелдейді.

А.Байтұрсынұлының көсемсөзінің мәні жоғалған емес: «Қазақтың өкпесі», «Егін егу», «Шаруа жайынан», «Ауру жайынан», «Бас қосу турасында», «Жауап қат», «Бас қосуға рұқсат берілмеді», «Бас қосу», «Орынбор 13-нші октябiр», «Бiлiм жарысы», «Бiлiм жарысы қақында», «Оқыту жайынан», «Орыс «мейiрманшылығы», «Аңдаспаған мәселе турасында», «Досмайыл қажыға ашық қат», «Губернатордың өзгертілуі», «Соғысушы патшалар», «Бұ заманның соғысы», «В.Л.Буртеев», «Лениннің 50 жасы», «Түзетілген әріп».

«Қазақтың өкпесі» мақаласында: «...Біздің заманымыз – өткен заманның баласы, келер заманның атасы» (15: 203) деген сынды А.Байтұрсынұлының таңдап алынған нақыл сөздерін келешекте жинастырып басып шығару ісі бүгінге қажет ғибрат. Халықтың бос сөзге құмарларына Ахаң былай дейді: «*Ғамалыңды түзет, түземесең, ешкімге кінә қойма! Беті жаманның айнаға өкпелеуі жән бе? Талап жоқ, үміті мол бір халықпыз... Еңбексіз егін шықпайды, терлесең, терің тегін қалмайды. Телміріп алған теңгеден, тер сіңірген тиын жұғымды... Өзімізге өкпелемесек, өзгеге өкпелер бет жоқ. Ниеті жаманның Аллаға өкпелеуі жән бе?*». т.б. (15: 204). Қазақтардың озық өнерді басқа елден үйренуі керек екенін А.Байтұрсынұлы «Егін

Алаш әдебиеттануы

егу» мақаласында нақты іске шақыру арқылы айтады: «...Егін жақсы шығуына керек шарттар көп (15: 205) – деп – озық өнерлі елдердің өнегелі ісінен үлгі алу керек», дейді.

«*Білім жарысы*» атты мақалада А.Байтұрсынұлы Нобель сыйлығы туралы айта келе: «...ұлт намысы тек екі ауылдың, екі таптың, ия екі рудың намысы емес екенін алға тартады» (15: 226). Осылай қазақтың ауқаттыларына білім бәйгесінде еуропалық үлгіні ұстануды насихат етеді.

«*Бас қосу турасында*» атты мақаласында: «...құр сиезге жиылып, *«анау керек, мынау керек, олай істеу, былай істеу тиісті»* дегеннен еш нәрсе өнбейді. Қалықтың ісі машинаның тетігі емес, бұран қалса, басқа жөнге түсетін. Жұрт жұмысы – құмырқаның илеуіндегі жұмыс сияқты. Құмырқаша жабыла тынбай істесек өнеді. Бірі оны, бірі мұны істеп, илеуде қарап тұрған құмырқа болмайды. Жұрт жұмысын да солай істесе, алға басады. Әр құмырқа бәріне керек илеудің өсуі үшін күші жетіп көтерген шөпшегін апарып салады. Ұлтын керек қылып, халыққа қызмет етемін деген қазақ балалары қазақ жұмысына қолынан келгенінше қарап тұрмай кірісіп істей берсе, ұлт жұмысы ұлғайып, толықпақшы» (15: 213). Шындығында, қазақ еліне не қажет? Ел болып қалу үшін не керек? деген сауалдар бүгінгі күні де маңызды екені анық. А.Байтұрсынұлы оған былай деп жауап берген: «...Жұртқа керегін білетіндер көп, істейтіндер аз. Білушілеріміз білгенімен қоймай, істеуге кіріссе екен. Білушілеріміз істеуші болса, оларды көріп, өзгелер де істер еді. Сөйтіп, көсемдер көбейсе, ерушілер де көбейер еді» (15: 213).

Алаш зиялыларының басын қосып, көшбастаушысы бола білген А.Байтұрсынұлының ғибраттары әр қазақтың жүрегінен орын табуы да заңдылық. «Қазақ керегінің көбі әркімге-ақ мағлұм зой; біз кейін қалған халық, алға басып, жұрт қатарына кіру керек. Басқадан кем болмас үшін, біз білімді, бай һәм күшті болуымыз керек. Білімді болуға – оқу керек. Бай болуға – кәсіп керек. Күшті болуға – бірлік керек. Осы керектердің жолында жұмыс істеу керек» (17: 214) деген сөздері бүгін де ұлттық идеяны аңсағандарға жауап емес пе?!

Ойымызды «Дала қоңырауы» атанған Ыбырай Алтынсарыұлының ісін дамытқан ұлағатты ұлт ұстазы Ахмет Байтұрсынұлының өз сөзімен түйіндегенді жөн көрдік: «*Біздің мұнан соңғы айтатынымыз: қазақтың бас адамдары! Әуелі, Сіздер адаспаңыздар, адаспас үшін ақылдасып, ойланып, ынтымақты іс етіңдер. Екінші, қазақтың байлары, күштілері! Жарлы-жақыбай, нашарларыңды жермен теңгеріңдер. Бір асауға да болса құлдық дейтіндер*

Айгүл ІСІМАҚОВА

көбінесе солардан болады. Үшінші, Алашқа аты шыққан адамдар! Көсемдіктеріңді адаспай, түзу істеңдер. Сендер адассаңдар, арттарыңнан ерген Алаш адасады. Арттарыңнан ергендердің обалсауабына Сіздер қаласыздар!». («Көшпелі һәм отырықшы норма», 1913) (14: 167). Ұлт ұстазы ұлт жақсыларына ерен жауапкершілік жүктеп, жұрт жұмысын адал атқаруға үндейді. Блайым, бұл ғибрат туған еліміздің бүгінгі Тәуелсіздіктің қадірін түсініп, болашағын ойлаған қазіргі ұрпақтың ұранына айналса игі.

Еліне, ұлтына, келешек ұрпақ – біздерге осыншама ғибратты ғылыми негізі толық дәлелденген ойларды асыл сөздермен нақтылап берген қазақ ұлтының ұлағатты ұстазы Ахмет Байтұрсынұлының бұл істері зиялы қауымға үлгі болып қала бермек. Бүгінгі мәселе бұларды насихаттау ғана емес, іске асыру жағын да қолға алу. Орасан іргелі іс атқарған ғалымның рухына Алла разылығы Пайғамбарымыз Мұхаммед с.а.с. шапағаты болғай!

1. А.Байтұрсынұлы. Бес томдық шығармалар жинағы. 1-том. А.: Алаш, 2003.
2. А.Байтұрсынұлы. Бес томдық шығармалар жинағы. 4-том. А.: Алаш, 2006.
3. А.Байтұрсынұлы. Бес томдық шығармалар жинағы. 2-том. А.: Алаш, 2004.
4. Ә.Бөкейхан. Таңдамалы (Бас ред. Р.Нұрғалиев). А.: Қазақ энциклопед., 1995.
5. Ілияс Байтұрсын. Алтын бесік. Қостанай, 1998.
6. М.Құл-Мұхаммед. Алаш ардагері Жакып Ақбаев. А.: Жеті жарғы, 1996.
7. А.Байтұрсынов. Ақжол. А.: Жалын, 1991.
8. Ұлттың ұлы ұстазы. А.: Арыс, 2001.
9. М.Әуезов. Абайдан сонғы ақындар. Шығармаларының 50 томдық толық жинағы. 1-том. А.: Ғылым, 1997.
10. А.И.Веселовский. Историческая поэма. Л., 1940; М., 1999, Теория литературы. Основные проблемы в историческом освещении. Т. 2, М.: Наука, 1965, Теория литературных стилей. Том 2. М.: Наука, 1978, А.С.Курилов. Литературоведение в России XVIII века. М.: Наука, 1981.
11. З.Қабдолов. Ахаңның әдеби қисындары // З.Қабдолов. Көзқарас. А.: Рауан, 1996.
12. З.Ахметов. Бүкіл қазақ «Алаш» деген // Ұлттың ұлы ұстазы. А., 2001.
13. Александр Затаевич. 1000 песен казахского народа. А.: Дайк Пресс, 2004.
14. М.Әуезов. Ахаңның 50 жылдық тойы // М.Әуезов 50 томдық шығар. жинағы, 2-том. А., 1998.

2.4. ЖҮСІПБЕК АЙМАУЫТҰЛЫ

*Қаз едік қатар ұшып қаңқылдаған,
Сахара көлге қонып салқындаған.
Бір өртке қаудан шыққан душар болып,
Не қалды, тәнімізде шарпылмаған?!*

*Алаштың адамының бәрі мәлім,
Кім қалды таразыға тартылмаған?
Дегендер «мен жақсымын» толып жатыр,
Жақсылық өз басынан артылмаған*

А.Байтұрсынұлы

Қазақ әдебиетінің классигі – Ж.Аймауытұлының көркем шығармашылығы алғашқы зерттеулерімізде қарастырылған. (А.Исмакова. Экзистенциальная проблематика возвращенный литературы. Роман и стиль. Казахская художественная проза. Поэтика, жанр, стиль. 1998). Ж.Аймауытұлының Абайтанудағы тұңғыш өмірбаяндық шығармашылық зерттеуі «*Абайдың өнері һәм қызметі*» деген атпен 1918 жылы «Абай» журналында (№2) жарияланды. Мақала соңында «Екеу» деп қол қойылған (Ж.Аймауытұлы. М.Әуезов). Абай туралы мақала былай басталған: «Қазақ халқын надандықтың айсыз қараңғы түні ғылым сәулесінен бүркеп, тұншықтырып тұрған кезінде тұншыққан елге дем болуға, қараңғы жерге нұр болуға, надандық-аждаһаны өртеуге Құдай жіберген хақиқаттың ұшқыны Абай туды» (1: 122). Әдеби талдау келесі сөздермен басталады: «Енді Абайдың сөзінің бағасына келейік». Абай әдебиетке қалай қараған дегенге келесі сөйлемде жауап берілген: «*Абайдың ең бір артық өзгешелігі – заманның ыңғайына жүрмей, өзінің «өздік» бетін мықтап ұстап, ақылға, ақтыққа, көңілдің шабытына билетіп, көз тұжырырлық кемшілік, міннің ортасында тұрып, ортасында жүріп, үлгілі жерден өрнек алып келген кісідей ашық көзбен қарап, барлық мінді мүлтіксіз суреттеуі жырақта жүріп, қылт еткенді көретін қырағы қырандай сыншылдығы. Мұндай сипат – Абай бұл жүрген адамдарға ұқсамай. өзгеше зор мақсат үшін дүниеге келгендігіне дәлел*» (1: 122).

Абай мұрасының, ақындық өнерінің мазмұндылығын түсіндіру мақсатында Ж.Аймауытұлы: «*Абайдың ақындық өнері тар жолды бірбеткей емес. Әр тараулы, сегіз қырлы. Ол тараулар мынау: мінез түзететіндік (ахлақ), тереңнен толғайтындық (пәлсапа),*

сыншылдық (критика), суретшілдік (художественность), жүректің мұң-зарын, сырын тапқыштық (лирика), ащы тілділік, ызалықпен күлетіндік (сатира) һәм керемет переводшиктік» 1: 122), – деп жазады. Аталған сегіз түрлі сипат тұрғысынан Абай тек осы зерттеуде талданған.

Мақала авторлары осы сегіз қырынан Абай шығармаларын таратып талдап берген. 1. «Мінез түзеу жолына арналған» деп келесі өлең қарастырылған: Мағлұмға жаның ашып, ішің күйсін. Харакет қыл, пайдасы көпке тисін. Көптің қамын әуелден тәңірі ойлаған, Мен сүйгенді сүйді деп, иең сүйсін. 2. «Тереңнен толғап, хақиқатты болжау – пәлсапа жолы» деп келесі өлеңін келтірген әдебиетшілер: Кім жүрер тіршілікте көңіл бөлмей? Бақи қоймас фәнидің мінін көрмей. Міні қайда екенін біле алмассың, Терең ойдың телміріп, соңына ермей. Әркімді заман сүйремең, Заманды қай жан билемек? Заманға жаман күйлемек, Замана оны илемек.

«Пәлсапашылдығы неде?» деген сауалға да нақты жауап бар: «Алла деген сөз жеңіл» деген сөзі де пәлсапамен сөйлейтіндігін көрсетеді» (1: 123). Мақала авторлары қарасөздерді бөлек қарастырған: «Сол сөздердің бәрі терең ойға салып толғап жазылған. Ахлақ, адамшылық, дін, халықтың мінезі, неше түрлі хақиқаттар туралы жазылған сөздері Абайда пәлсапа қуаты барлығына үлкен дәлел». Осыған байланысты әдебиетшілер Абай шығарған 16 мақалын сөз еткен: «Абайдың данышпандық белгісі – өзі шығарған он алты мақалы бар. Мақалының біреуі: «Әкесінің баласы – адамның дұшпаны, адамның баласы – бауырың» (1: 123). Совет кезінде де, қазір де абайтанушылар әлі арнайы айқындамаған тақырып осы. Бұл бүгінге дейін абайтануда әлі арнайы зерттелмей келе жатқан ғылыми мәселе.

Абайдың сыншылдығы дегенде: «Заманындағы өнерсіз, қалжыңбас жігіттерді, шенқұмар ел адамдарын сынағаны, өлеңге, ән-күйге баға қойғандығы Абайдың сыншылдығын көрсетеді». Басқалардан ақын несімен ерекшеленген? Бұл жөнінде қос автор: «Өзге сипаттарының ішіндегі ақындық сезімінің артық жетіктігі, дүниенің сыры мен жүрегінің жалғасып, ымдасып кететіндігі». Бұған дәлел ретінде «Сөзімде жаз бар шыбынсыз», «Желсіз түнде жарық ай» өлеңдері талданған. «Бұл дүниенің бір ұнасымы – суреті. Нәзік мінез, ыстық махаббатқа жүректері толып айтысқан екі ғашықтың сұлу халін дүниенің әлгіндей сұлу суретімен құбылыстырып, «Желсіз түнде жарық ай» деп жазған өлеңі – суретшілдігінің зор куәсі» (1: 123). Сондықтан «Ақынның жүрегі не нәрсенін болсын жарастығын, келісімін, сұлудың сұлуын іздейді» (1: 124).

Алаш әдебиеттануы

Абайдың лирикалық кейіпкерінің күйі туралы: *«Абайдың бір-сыпыра өлеңдері жүрегінің сырын, шерін толқытып, қанымен, мұң-зарымен шығады. Мысалы, «Өлсем, орным қара жер сыз болмай ма?...», «Ішім өлген, сыртым сау...», «Жүрегім менің қырық жасамау...» деген өлеңдері»* (1: 124). Абай шығармаларының келесі сыры – «Шаншып алма ащы тіл, ызалы күлкі, кекесін де Абайдан табылады». Мысал ретінде «Болыс болдым, мінеки!» өлеңі талданған. «Ұнатпаған қылықтарды көріп, кекеп, жерлеп, мысқыл қылатын жерлері де көп. «Болыс болдым, мінеки» деген өлеңі жаман болысты сықақ қылған ылғи кекесін» (1: 124).

Зерттеуде Абайдың аудармашылық қасиеті ерекше сөз етілген: «кейбір орыс өлеңдерін қазақ тіліне аударғандары өзінің төл өлеңінен артық деуге болады». Кейбір өлеңдер мағынасынан айырылмай аударылған: «Қараңғы түнде тау қалғып», «Тұтқындағы батыр», «Кинжал», «Жолға шықтым бір жым-жырт». «Кей жерлерде сөздің мағынасынан ғана алып, қазақтың ұғымына ыңғайлап сырт пішінін өзгерткен. Абайдың ақындығының еркіндігі сол: кейбір переводты өз өлеңінен асырып, түрлеп жіберген. Мысалы: «Теректің сыйы», «Онегиннің хатын» Пушкиннің геройынан өзгертіп, тілін сұлулап перевод қылған» (1: 124).

Абайдың стилі мен тіл өрнегін Ж.Аймауытұлы мен М.Әуезов А.Байтұрсыновша бастаған: «Абайдың тіл жағынан келсек, тілі ұғымды; қысқа, аз сөзге көп мағына сыйғызғыш». Осы қағиданы әдебиетшілер таратып ашып берген: *«Өрнекті, дәлшіл, күйлі, таза һәм анық келеді. Тілі терең мағыналы болғандықтан, жұрттың көбіне ұғымсыз, ауыр жерлері де болады»* (1: 124). Абайдың асыл, көркемсөзге қойылған талабы туралы былай делінген: «Ойланшы, сыртын қойып, сөздің ішін», – деп өзі де айтып кеткен. «Көкірегі сезімді, тілі орамды, жаздым өлең жастарға бермек үшін», «Бұл сөзді тасыр ұқпас, талапты ұғар» деген сөздерінен Абайдың жалпы үшін өлең жазбағанын көрсетеді.

Бұрынғы ақындармен салыстырғанда Абай сөзінің сыры неде? «Қазақ тілін анық түрлеп, керекке жаратып түзеген Абай» (1: 125).

Осы ретте әдебиетшілер Абайдың біз бүгін классикалық деп жүрген стилі туралы келесі тұжырым жасаған: *«Абайдан бұрынғы қазақ әдебиетінің беті мақтау, жамандау, асыру, кеміту, болмаса, зарлаған сарыуайым болып келген. Мінезді суреттеп мінді айтып, адамишылдыққа жөн сілтеген ақындар болмаған. О кездегі ақындар ия қошаметшіл, ия тіленші, ия мақтаншақ болып, заманының ыңғайымен кетіп, сөздеріне баға қойылмаған һәм баға қойдыра*

алмаған» (1:125). Мұның себебі неде? деген сауалға төмендегідей жауап берілген: «Ол кезде ақындық өнер орнына жүрмей, жан сақтап, дүние табу жолына жұмсалғандықтан». Оның ең басты себебі: «ақындық пен тіленшілік жанас жүрген соң халық ақындыққа терең көзбен қарап қастерлемегендіктен; һәм ақындар төмен, нашар жерлерден шығып, аталы адамдар ақындықтан жиренгендіктен еді». Абайдың басты шығармашылық жаңалығы: «Абайдан бергі қазақ әдебиетінің беті жаңа түр тапты. Абай бұрынғы ақындардың ұстанып келе жатқан бетін тастап, тыңнан жол салды. Бұл – Абайдың бұрынғы ақындардан ақыл көзінің артықтығы болды – бір; ақындығы күшті болды – екі; өлеңнің өнер екендігін білді – үш. Сонымен, Абай ешкімнен үлгі алмай, қазақ әдебиетінің бетін бұрып, мүйіс шығарды» (1: 125).

Абайдың жаңа жанрлық түрлер ашқанын қос әдебиетші осылай анықтаған. Өлең құрылымына әкелген жаңашылдығы туралы былай делінген: «Өлеңшілдікке өзгеше түр кіргізді. Осы күнгі қазақ әдебиетінің түрі Абайдың көрсеткен бетімен келеді» (1: 125). Бұл классикалық мұраның әсері туралы: «Абайдың ақындық күшінің зорлығы – өз заманында жұртты өзіне қаратып алып, кейінгілерді де сол ізбен әкеле жатыр. Кейінгі жазушылардың бәрін Абай өзіне еліктетіп, соңынан ертіп шәкірт қып әкетті. Абай өлеңнен неше түрлі өлшеу көрсетіп, көп түр кіргізді. Бұл күнде ақындар Абайдың көп түріне түр қоспақ түгілі, әлі сол түрлерді түгел сіңіріп ала алған жоқ. Көптің бетін бұрып алғандығы – ақындық екпінінің күштілігі, Абайдың өлеңімен пайдаланып, еліктеу әлі қызған жоқ, бірақ мұнан да артық қозып, бірталай заманға шейін бармақ. Ақындығы Абай қатарлы адам шығып, жаңа түр тапқанша осы буындағы әдебиеттің беті «Абай дәуірі» деп аталады» (1: 125). Бұл жай көрегендік емес, әдебиеттанушылық басты қағида. Осы мақаланың авторының бірі М.Әуезов аталған мәтінге тыйым салынған кезде бұл ойды ашық айта алмай, кеңес кезінде «Абай жолы» эпопеясын жазуға мәжбүр болды.

Авторлар Абайды типологиялық негізде түсінеді: «Пушкин айтқандай. Абай өзіне мәңгілік ескерткіш орнатып кетті» (1: 125). Абай сөзінің ішкі тақырыбы, мағынасы туралы: «Абайдың пайдасыз сөзі жоқ. Ахлақ, адамшылық туралы айтқан терең мағыналы, үлгі сөздері кемшіліктің мінезін тәрбиелеп, ақыл көзінің ауданын кеңейтпек. Жүректен толғанып, ыза мен қайрат айдап шыққан қайғылы, қапалы, зарлы сөздері адамның ақылын өз ішіне үңілтіп, жанымен сырластырып ұғып, оқып түсінгендердің сөзімен тәрбиелемек» (1:

Алаш әдебиеттануы

126). Бұл сөздерде әдебиеттің қоғамдық мәні, адамның жанын тану үшін қажет пән екендігі де қамтылған.

Абайды қашан, қандай қазақ түсінеді? деген сауалға келесі жауап берілген: «...Абайдың көп сөзі ертерек айтылғанға ұқсайды, бірақ іске аспай, керекке жарамай қалмайды. Жұрттың хақиқатқа көзі ашылуға айналса, тағы бірталайға шейін созылып барады». Қазақ әдебиетінің іргетасы неде? Оған былай делінген: *«Абайдың істеп кеткен қызметі – әдебиетімізге асыл іргетас. Бұл асыл іргенің үстіне салынатын ілгергі қазақ әдебиетінің дүкені көрікті, көрнекті, нақысты, өрнекті болуына лайық. Қуанамыз! Нанамыз! Марқұм атамыз қазақ халқына халықтығын жоғалтпайтын өшпес белгі орнатты! Еңбегінің жемісін өзің көрмесең, аруағың көріп қуансын!»* (1: 126). Сұлтанмахмұттың «Абайды оқы, таңырқа!» деген сөздері де осыны нұсқап тұр. Бұл Алаш әдебиеттануының басты ұстанымы еді.

Жүсіпбектің «Абайдан соңғы ақындар» атты мақаласы алдыңғының жалғасы іспетті. «Абай» журналының 1918 жылы №15 санында «Екеу» деген атпен жарияланған. Екі мақаланы да текстологиялық салыстыру арқылы М.Әуезовтің 50 томдық жинағының 1-томына енгізген, бүгінгі әріпке түсіргендерінді әдебиетші, текстолог марқұм Б.Байғалиев.

Ұлттық мінез, ұлттық мүдде қазақ әдебиетінде қашан сөз етілді? деген сауалға былай делінген: *«Қазақтың мінезін суреттеп, мінін жазып, сырын ашып, көзге көрсететін, елдің халін қайғырынып, жақсылыққа сүйреген сөздер Абайдан бері басталады. Абайдан бұрын қазақтың мінез-қалтын суреттеп берген айна болған жоқ, міні айтылмай, жүзі жуылмай, бітеу, тұйық күйде келді»* (1: 126). «Абайдан бері әлгі өмірдің тұйығы жойылып, түйіні шешіліп, сыры сыртқа шығып, мінез айнаға түсіп келе жатыр». Бұл – ұлттық әдебиеттегі ұлттық болмыс, ұлттық рух, ұлттық характердің қойылуы ғана емес, олардың осы кезден бастап бейнеленуін айқындау. Абайдан кейінгі ақындардың өнері қандай? деген сауал зерттеудің басты мақсаты болып табылады. Ақындардың көбею себебі былайша жіктеліп берілген: *«Қазір бізде өлең жазушылар көбеюіне себеп болып отырған нәрсе – бір «оянудың» барлығы. Бұл оянуға бірінші – Абай, екінші – «Қазақ» газетасы, үшінші – жалпы жұрттың ғылымға бет алуы себеп болды»*. Осы орайда «Қазақ» газетінің қазақ әдебиетінің дамуына тигізген әсері туралы былай делінген: *«Абайдың қай өлеңі болсын, кейінгі буынды жетектеп, түртіп, қозғайтын әсер берді. Кейінгілерді бұл әсер ойлантты, оятты, бұған жалғас*

оянған ойдың бетін түзеп, жолға салып, ілгерілеуіне қамшы болған – «Қазақ» газеті. Бұл газет халықтың саяси көзі ашылуына, «жұрттық» деген ойдың кіруіне қандай себеп болса, әдебиеттің гүлденіп өркендеуіне де сондай себеп болды. Егер келешекте қазақ әдебиеті буынын бекітіп, қатарға кіретін болса, «Қазақ» газетасына борышы үлкен. Бұл газеттің әдебиетке істеген аталық қызметі мәңгілікке атағын шығарып, қадірін күшейтеді» (1: 127).

Әдебиеттегі ұлттық рух туралы авторлар былай деген: «Осы күнгі өлеңшілердің жалпы бетінде халықтың жалғыз мінін айтып, жақсылыққа нұсқайтын, бірақ ақындықтың түгел шартын көксемейтін бірбеткейлік бар: көбіндегі бір мінез – халықтың мінін айтса да, жақсылыққа тартса да, тірелетін қазығы – «ұлтшылдық» болып отырады». Әдебиетші оның мәнін түсіндере кетеді: «Бұл ұлтшылдық қазақ жұртының қысылып, таршылықта келіп, өнер, білім жүзінде өзгеден кейін қалғандығынан. Енді сол қысымшылықтан босанып, тез ілгері бассам екен деген табиғи мақсатынан шыққан нәрсе».

Осы тұста және былай ескертілген: «ұлтшылдық қазақ газетінің рухында бар-ды. Газет тұрмысқа жанасатын керекті көздеп, жұртты өнерлі қылуға, көзін ашуға тырысады» (1: 127). Бұл зерттеуде сонымен қатар өлеңге нақты әдебиеттанулық шарттар қойылған: «Өлеңге қоятын шарт: еркін ой, шарықтаған терең қиял, нәзік, өткір сезім, құйылған сұлу сурет, кестелі, таза, қысқа, анық, дәлді, нағыз тіл». Бірақ бұл шарттарға сай «сегіз қырлы болып шығатын өлең Абайдан соңғы ақындарда некен-саяқ» (1: 127). Сондықтан зерттеуде «ақын» мен «өлеңшінің» аражігі анық қарастырылған. «Ақынға қойылатын шарттар: әлгі айтылған өлеңшілдікке ол шарттардың кейбірі болса да жарай береді». «Біздің өлеңшіміз көп, ақынымыз аз. Сілтеген қаламы, сермеген талабы көлемденіп, төгіліп, түрленіп, жапырағы желкілдеп, қолмен қойғандай мейірін қанып, тойғандай болып шығатын өлеңдер бұл күнгі ақындарда аз». Сондықтан «көбінің өлеңі – шеберлеп айтқан қарасөз» (1: 127), – деп қынжылады Алаш әдебиетшілері. Оның себебі де айтылған: «Өлеңшілдікке өнері жоқ, жай тілді кісілер өлеңге салынып, бойдағы өзге өнерін жойып алуға мүмкін және өлең болуға лайықсыз сөзді жұрт өлең қылып жүр». Олар «шарты табылмай, зорлықпен қылғынып отырып жазылған өлеңдер» (1: 127–128). Шынайы мен жалған ақын сөзі осылай айқындалып берілген.

Әдебиетшілер енді осы өлеңдердегі мінді анықтайды: «Табиғаттың әртүрлі түрімен сырласып, мұңдаса алмайды. Өлеңдерін оқып отырғанда көңіл жоғарылап, қиял шарықтап, басқа бір дүниеге кіріп

Алаш әдебиеттануы

кеткендей болатын қуат аз. Адамның жүрегінің сыры табиғатпен жалғасса, қиялы күшейіп, мінезі көркейіп, сезімі нәзіктене бермек. Және ақынның қиялы жай ақын емес кісінің қиялынан артық болуы керек» (1: 128). Мысал ретінде «Желсіз түнде жарық ай», «Көленке басын ұзартып» өлеңдері келтірілген.

Ақындықтың негізгі шарты туралы былай делінген. *«Көрген нәрседен көңілге өзгеше артық бір әсер қалып, аудармай, бұлжытпай, тілмен суретпен беру соңғы өлеңшілерде күшті емес. Сезім, көңіл суретін тілмен үйлестіріп келтіру ақынның ғана қолынан келетін жұмыс. Бұл туралы Абайдың суретшілігіне жеткен әлі ақыл жоқ. Аңшылықты, жылдың төрт уақытын суреттеген өлеңдеріндей суретті сөздер қай ақында бар? Және сол төрт уақытты суреттегендігі Абайдың қиялы мен сезімінің күштілігі соңғы ақындарда кем»* (1: 128).

Келесі мін – ақындардың «сыршыл еместігі, һәкімнің жүрегінде бір жасырын сыр бар, жасырын тіл бар, жасырын күй бар. Ақынның ақындығы сол жасырын сырды тауып, жүректі тербетіп, қуантып, мұңайтып, жасырын күйдің шегін шертіп, әрбір пернесіне тап басу. Ондай өлеңді оқығанда оқушының шері қозғалып ой-көзі жүрегіне үңілетін бір Әсер пайда болады» (1: 128). Соңғы мін ретінде былай делінген: «тілдерінің шебер, кестелі еместігі. Сөздерінің сырты тақылдап, үйлесіп келсе де, нәзік сипаттарды жетік суреттей алмай. жадағай, үстірт кетіп, айтпақ сөздерін көңілге берік қондыра алмайды» (1: 128).

Нағыз өлең үлгісін әдебиетшілер Абай, Мағжаннан көреді. Тек Мағжанға қатысты: «сезіміне сөзі жақын келетін суретшілдігі бар» делінген. Бірақ бұл өлеңдерге де сыншыл көзқарас берілген («Жел... ішін тартып оскырып»). Замандастарының «өлеңдерінің сыртқы түрі мен калпына қарап, қазіргі өлеңшілерді бірнеше жікке бөлуге болады» – деп, әдебиетшілер оларды үш топқа бөліп қарастырған:

«1. Сезімге әсер берерлік суретті өлеңдер – көбінесе Мағжан, Міржақып, кейде Сұлтанмахмұт һәм Ахмет Мәметовтікі. Бұлардың өлеңінде өзгеше бір сарын бар. Жүрегінің сезімін суреттейтін, жалғастырып әкететін артықша бір маңыз бар. Бұлар – сыршыл (лирик) ақындар. Екінші жіктің өлеңшілері – Ахмет Байтұрсынов, Сәбит Дөнентаев, Шәһкерім, Бекет Өтетілеуов. Бұлардың өлеңі сырты төгілген, сұлу, тілі кестелі, анық, халықтың ұғымына, оқуына жеңіл, тәтті. Бұлардың өлеңінің сезім мен қиялға тәрбие-әсері аз, ақылға азығы бар. Бұлар – халықшыл (народник) ақындар. Ана ақындардан бұлардың сөзінің халыққа бір атасы жақын тұрады. Осы

күнде сәні кетіп бара жатқан үшінші бір әсік бар. Бұл әсіктің ақыны ескі өлең, жыр, тақпақтарына еліктеп, желе-жортақтатып, құбажондатып келетін Ғұмар Қарашев» (1: 129).

Қос зерттеуші Мағжан, Ахмет, Сұлтанмахмұтты бір бөлек, Міржақыпты бір бөлек талдаған. «Алғашқы үшеуінде орыс ақындарына еліктегендік бар». Бірақ бұл мін емес екендігін Пушкин мен Лермонтовтың Байронға еліктегенін алға тарта отырып түсіндіреді. «Сыршыл ақындардың ішінде өлеңнің ішкі суретіне сөзінің сыртқы кестесі үйлесіп, маңызды болып шығатын Мағжан өлеңдері деп, ақынның «Орамал», «Жолда», «Туған жер» өлеңдері қарастырылған. Сұлтанмахмұттың «Жас жүрегі», Ахметтің «Су жағасында» атты өлеңдері сыршылық деп талданған.

«Бұл айтылған өлеңшілердің ішінде өзінің ақындық беті күшті, түр тапқыш, аса еліктегіш емесі – Міржақып». Ақынның стилі туралы былай делінген: «Кенеттен келген оқиғаны тез сезіп, тез сіңіріп, тез жауап тапқыш, жүйрік қиялды өлең Міржақыптан шығады. Мысалы: «Сүлеймен Бижановтың, Қазы Нұрмахаммедовтің өлімдеріне шығарылған: «Жұт», «Қайда едің?» деген өлеңдері сияқты. Жүрекке әсер беретін өлеңдері: «Сағыну», «Қиял», «Шәкірт», «Қажыған көңіл», «Айырылу», «Жамалдың зары». Осы өлеңдерінде адамның жүрегіне тиетін қасиетті, зарлы, салмақты әсер бар» (1:129). Сонымен қатар Алаштың шыншыл әдебиетшілері «Міржақып өлеңдерінің кей жерлерінде тілді тұтып қалып отыратын сөз, буында не артықтық, не кемдік болып отырады» деп, «Айырылу» өлеңін осы тұрғыдан мысал ретінде талдап өткен.

Екінші топтағы өлеңдердің негізгі сипаттамасы туралы былай делінген: «*Ойына сөзі дәл, тілге жайлы, көркем, халықтың керегіне, кемшілігіне ғана айналған өлеңдер Ахмет Байтұрсыновтікі. Ахмет өлеңдерін ақындық еркі билеп, қиял ермегі айдап шығармайды. Ойды оятуға, миды сергітуге, мұңлы, мұқтаж, терең мақсат түртіп шығарады. Біресе ызамен зекіп айтып, біресе зарланып, шермен айтып, біресе ақыл қылып, сипап айтып, не қылса халықтың көзін ашпақ. Өлеңінде толғанған ой, тоқыған шердің көп ізі бар, бірақ бұған қарап, қиялы шалқып, шарықтап кетпейді. Ылғы халықтың нәзіктенбеген сезімін, жетілмеген ұғымымен есептесіп отырады. Ахметтің көзге түсерлік бір өнері – переводқа шеберлігі» (1: 130). Бұл – Ахмет Байтұрсынұлының көркемдік стилінің кестесі ғана емес, бүкіл шығармашылығына берілген әдебиеттанулық сипат пен кәсібилік баға.*

Әдебиетшілер Сәбит Дөнентаевтың өлеңшілігіне де әділ баға

Алаш әдебиеттануы

берген. Совет әдебиеттануы бұл ақынды тек тақырып жағынан зерттесе, Алаш әдебиетшілері баяғыда стилін жіктеп берген екен: *«Халықшыл ақындардың ішіндегі алдыңғы қатардағысы – Сәбит. Сәбиттің өлеңі қысқа, дәмді. Аз сөзге көп мағына сыйғызғыш, сөзді ойына құл қылған, тілі тәтті, дәл келеді. Сәбит өлеңінде көңілге тақ еткізе түсетін тапқыштық, салыстырғыштық, сыншылдық, аса терең болмаса да төрт тағандап түсетін нығыздық бар. Мысалы: «Һәр жан һәр түрде», «Той», «Азаттық күні», «Жаңа жылға», һәм басқалар сықылды өлеңдері сұлулығы, ұғымдылығы, тілге жеңілдігі, тәттілігімен қандай надан адам болсын көңіліне қона кетеді. Сөзге еркін, бай екендігіне қаптап тізген өлеңі дәлел» (1:130).*

Осы ретте Шәкәрімнің поэзиясы туралы келесі баға берілген: *«Сыртының сұлулығы, тақылдақтығымен Ахмет пен Сәбиттің өлеңіне Шәкәрімнің өлеңі ұқсайды. Бірақ терең мағыналы сөздерді өлеңмен келтірем деп, сөзін созыңқырап, шұбатып әкеліп, оқушыны тез жалықтыратын қалты бар. Шәкәрім көбінесе өлеңі халыққа ұнамды болуын көздейді және өлең арқылы халықтың ақылын да тәрбие қылып, жетілдіргісі келеді. Осы күнгі ақындардың ішіндегі Абайға өлеңінің сыртымен болмаса да, мағынасымен еліктеген кісі – Шәкәрім. Мінді, кемшілікті айтқанда жерлеп, кекеп, шенеп, оңдырмайтын Шәкәрім өлеңінде шанышпа, шанышпа ащылық бар» (1: 130).* Біз күні бүгін ажырата алмай келе жатқан стильдік ерекшелік осылай аңғарылған.

Үшінші тапқа тиісті *«Ғұмар Қарашевта Марабай ақын, Бұхар жырау, тағы сол сықылды бұрынғы ақындардың қалпымен кеткен ескінің сарқыты бар. Бірақ ескілік сөздер батырдың батырлығын, бидің шешендігін, ханның хандығын, салтанатын жетілдіртіп, ескектетіп айтқанына келісуші еді; ол кездегі халықтың рухы да, тұрмысы да ескек, асқақ сөзге лайық келуші еді. Халықтың мінезін суреттеп, мінін айтып, терең пәлсапа сөздерді желдіртіп, ескектетіп айту бұл заманда артық, ұнаспайды. Өлеңнің сыртқы ағымын қуып отырғандықтан, ішкі мақсат анық шықпай, иленіп, бытырап, бірін-бірі басып, көкірекке айқын із түспейді» (1:130).* Өлеңнің стилі, баяндау тәсілі, оның тысқы түрі мен ішкі мазмұнының үйлесіп, үйлеспеуі осылай аңғарылады. Бұл – кәсібилік талдау үлгісі.

Жоғарыдағы екі топтан бұл ақындардың өлеңдері ерекшеленіп, толығымен сипатталып тұр. Алаш әдебиетшілері жай өлеңші мен ақынды осылай ажыратып берген. Ең бастысы – ақын сөзіне қойылған шарттарының анық болуы және талап етілуі күні бүгін

біз шатасып, анықтап ала алмай жатқан мәселеміз. «Кейінгі қалам ұстағандарда не жазса, өлеңмен жазғысы келетін бір әдет бар». «Тіпті өлеңге ыңғайы жоқ кісілердің акын болам дейтін ойы бар» дегендері бүгінгі біздің тойшыл ақындарды еске салады. Іс жүзінде: «Ақындық бар болса, өзі де түртіп шығады». Сондықтан олардың «Шабыт айдамай, жан қиналып, келіссіз жазылған өлеңнен акын еместігі беп-белгілі болып тұрады». Себебі, «Әдебиет бақалшының қоржыны емес, қотанда жатқан қиқым-сиқымды балаларға алдай сатып, тыға беретін» (1: 131). Бұл – бүгінгі әдебиеттануға қажет талап.

«Мағжанның ақындығы туралы» зерттеу «Лениншіл жастың» (1923, 25 қаңтар) бетінде жарық көрген. «Қазақ әдебиетіне» 1989 жылы (20.27.І.) З.Ілиясов пен А.Айдашевтың дайындауымен қайта басылды. М.Жұмабайдың 1989, 1993 жылғы жинақтарында бар. Ж.Аймауытұлының бұл көлемді зерттеуі «Ташкенттегі қазақ студенттеріне етілген баяндама» деп берілген. Әдебиетші сын жазу үшін ерекше дайындық керек екенін ескертіп, «орыстың Пушкин сынды, Гоголь сынды ақындары бар заманда, атақты социалист-сыншы Белинский: «Әлі орыста әдебиет жоқ», – деп қайғырған» (1:144–145) дегенін еске салады. Сондықтан Ж.Аймауытұлы былай дейді: «Әдебиет сынмен көркейеді. Бәйгеге қосатын атты жаратып, құйрық-жалын күзеп жіберсе, көрікті болып жұтынып шығады. Әдебиетке сондай күтім, сондай сын керек» (1: 145).

Сол кездегі әдеби дауларға қатысты әдебиетші Мағжан шығармашылығын кәсіби талдау арқылы қорғайды. XX ғасыр басындағы әдебиеттануда Мағжан шығармашылығына екі түрлі пікір барын еске салады. «Қолдау және өртеп жіберу керек дейтіндер». Мағжанды сол кездегі солақай көзқарастардан қорғап алу үшін Ж.Аймауытұлы Гегельден бастап, Маркстік жолдың не екендігін де атап өтеді. «Маркс не дейді?» атты тараушада Ж.Аймауытұлы: «Сананы, пікірді тұрмыс билейді» мен «Дүниені рух билейді; тарихты әлеумет емес, жеке адамдар, данышпандар туғызады, әуелі – рух, идея (пікір) жүру керек, дене зат (материя) – рух пен идеяның құлы» (1: 145) дегендерді ажыратып береді. Мағжанға қағысты Маркстің: «Қандай адам болсын, мейлі асқан данышпан, мейлі терең ғалым, мейлі көмейі жоқ акын – бәрі де, өз заманының, өзінің әлеумет қатынасының, өз табының жемісі, өз ортасының ұлы болу керек» (1: 145) деген қағидасын ұстанады. Луначарский, Маркстің пікірлерін келтірген Ж.Аймауытұлы осының бәрін қарсыластарына тойтарыс беріп, Мағжанды ақтап алу үшін пайдаланады. «Луначарский айтады:

Алаш әдебиеттануы

«Ақын бірнеше таптық, бірнеше топтың елегінде болуға мүмкін. Ақын тетігі көп машина тәрізді. Тургеневті ақсүйектердің ақыны, солардың уәкілі деуге бола ма? Болмайды! Тургеневтің тұсындағы барып тұрған ақсүйектер адам құлданып, құлдың еңбегін жеп, дәурен сүргенді дұрыс деп білетін еді. Тургенев мұжықты құлдануға қарсы болды. Ол тұрмысы ақсүйек болса да, еркіндікті сүйетін ақсүйек еді. Ақынның кім екенін ұғу үшін, оның шығармаларын тексеріп, зерттеу керек. Зерттесек, кейде бір тап емес, әлденеше таптың мүддесін көксеген ақындарды да табамыз» (1: 147).

Ж.Аймауытұлы Мағжанның туып-өскен ортасын оның Уфадағы «Ғалия» медресесінде оқығанымен бастаған. Бұл медресенің оқытушылары Мысыр, Стамбұлдан оқып шыққан татар зиялылары екен: «Өздері ислам бұлағынан су ішіп, мұсылманшылдық, түрікшілдікпен уланған татар оқытушылары шәкірттерін де сол рухпен тәрбиеледі. Ұлтшылдық, түрікшілдік, қала берсе, исламшылдық туын көтеріп, медресе «Ғалия» өз заманында қазақ, татар, башқұрт сияқты уақ ұлттардың жасына недәуір сезім кіргізді. Ресей қол астындағы түрік баласын оятып, жауыз патшаның арамза саясатына қарсы тұрғызбақ болды» (1: 148). Медреседен кейін Мағжан орыс учительский семинариясында оқыған (1912–1913). Осында орыс әдебиетімен танысқаны, Шекспир, Гейне, Гете, Байрон, Пушкин, Фет, Бальмонт, М.Горький, А.Блок «сынды жеке адамды дәріптейтін дарашыл ақындарға мұрит болған, солардан тәлім алған, соларға еліктеген. Ол ақындардың бәрі идеализм жолын тұтынған болатын», – деп ескертіп кетеді (1: 150). Ақынның алғашқы өлеңдері туралы: «Мағжанның ұлтшылдық, түрікшілдік өлеңдері «Ғалияда» шәкірт болып жүрген кезінен басталады» (1:150).

Ақындық қалай қалыптасады? Оған не әсер етеді? Ол туралы Ж.Аймауытұлы былай деген: «Адамның денесі қандай мысқалдан өсіп, жетілетін болса, сезімі де, пікірі де сондай, бірте-бірте жетіліп өркендемек: адам туа ұлтшыл, туа адамшыл бола бермейді, ұлтшылдық сезім де сол секілді әуелі үй ішінен, одан қала берсе, туған ауыл, туған жерден бастап, жоғары өрлейді. Туған ауылын, жерін сүймеген адам ұлтшыл да бола алмайды. Мағжанның ұлт сезімі де жақыннан алысқа қарай тереңдейді» (1: 150–151). Бұл пікір нақты өлеңдерді талдау арқылы дәлелдене түседі. «Патша үкіметіне қарсы екендігі, келешектен үміт күткендігін» «Қараңғы дауылды түн» өлеңін талдау арқылы айқындаған.

Мағжан кімнен үлгі алды? Ол туралы былай делінген: «Бір жағынан үй-іші – әкеге, әлеуметі – ру басына бағынған, тапқа, жікке оқып,

түрікшілдік, исламшылдық рухында тәрбиеленсе, үшінші – патша саясаты шымбайға батып, отаршылдық зардабы қазақтың ұлтшылдық сезімін оятқан дәуірдің ұлы болса, төртінші – орыс зиялыларының қаймағы бұқарашыл, халықшыл болып жатқанын сезіп білсе, бесінші – батыстың, қала берсе, орыс ақындарының санашылдық (идеализм), дарашылдық школынан сабақ алса, енді Мағжан қай пікірдегі ақын болып шығу керек? Сөз жоқ, Мағжан ұлтшыл, түрікшіл, санашыл, дарашыл ақын болып шығу керек... Әлеумет ортасының, заманының жағдайы солай (1: 150).

Мағжан шығармашылығы Шпенглер, Короленко, Пушкин, Гоголь шығармаларының контекстінде тұңғыш рет зерттелген. Әдеби контекст осындай төңіректе болса, ақынның көзқарасы «Алашорда» партиясының негізінде сараланған. Әдебиетші Ж.Аймауытұлы осы зерттеуінде ХХ ғасыр басындағы саяси ахуалды суреттеп кетеді: *«...Мағжанның түрікшіл, азияшыл болу себебі, оның өз қиялынан болмаса, оның солай болайын деген тілегінен деп ұғуға болмайды. Оның терең негізі бар: мәселен, күншығыс халықтарын алсақ, бәрі де Батыстың, Еуропаның жемі, азығы, атып жейтін аңы болып келе жатыр. Үндістан, Ауғанстан, парсы жұрттарын, түрік, араб жұрттарын қашаннан бері ағылшын сорып, қанап келеді. Қытай, Жапония сықылды мемлекеттер – Еуропадағы мәдениетті, озбыр жұрттардың қырқысып, таласып, байлығын иемденбек болып көз тігіп отырған жерлері. Ресей қол астындағы түрік тұқымдары патша өкіметінің отары болып келеді... Еуропадағы талай қанды соғыс, капитал соғысы, көбінесе күншығысқа қожса болу үшін шығып келген. Азия – құл. Еуропа – қожса есебінде үкім істеген. Бұл саясатты азияшыл шығыстың жұрттары білетін. Батыстың жангерлік торынан құтылуға талпынатын, бірақ торды үзіп шыға алмайтын. Міне, шығыстың осы қалпын ақын да білген, ойлаған. «Күншығысты Батыстың капитал бұғауынан азат ету керек» деген Кеңес үкіметінің ұраны ақынның жүрегіне жылы тиеді де, енді ол шығыс жалауына жабысады. Шығыстың ұранын шақырады (1: 153–154).*

Әдебиетші Ж.Аймауытұлы Шпенглердің «Еуропаның сөнуі» эсерін «Күнбатыста қараңғылық қаптады, түн баласы қанға қақалып, түнеріп өлуге айналды, адамдықтан безді. Батыстың мәдениеті құлайды, мәдениет «пайғамбар» Күншығыстан шығуға керек» (1: 154) деген ақынның пікірін алға тартады. Февраль төңкерісінен кейін Мағжан өлеңінің көбін елге арнап жазатын болды. Бұрынғы істеріне өкінгендей, жастық, мастықтан бойын тоқтатқандай, «еліме есебімді

Алаш әдебиеттануы

не деп берем» деген сөз аузына кіреді. «Кінәні маған қойма, жүрекке қой» деп әлеуметтен кешірім сұрайды» (1: 155). Ақын өзіншілдігін қойып, әлеумет мұңын қолға алады. Әдебиетші ол туралы: «*Әлеумет мұңын қолға алғаннан бері. Мағжанның алатын қаһармандары: Абылай, Кенесары, Сыздық, Ақсақ Темір, Қорқыт, Қойлыбай, Баян сықылды хандар, батырлар, ақындар болса да, ақынның өз мақсаты көрінбесе де, енді ол елдің уәкілі болып, елдің аузымен сөйлейді. Бұрын Мағжан әлеуметтен қашық жүрген өзіншіл ақын болса, енді ол елінің азаматы, ақыны болуға айналады. Енді ол азамат міндетін көрсетеді*» (1:155). Нақты талдаулар арқылы Ж.Аймауытов Мағжанның шығармашылық эволюциясын осылай ішкі тақырыптың өзгеруі арқылы дәлелдеп береді. Бұрын болмаған тың тақырып осы ретте көтерілген: «Азаматқа ұран салады. Қызметке шақырады. Азамат болсаң, қазағына пайда тигіз, өйтпесең «ібіліссің!», – деп ауыр міндет артады» (1:155). Мағжанның «азаматқа сын таққаны» ерекше қарастырылған.

Әдебиетші ол туралы былай деген: «Қазақ азаматы саясат жүзінде пікірі шынықпаған бала екенін көреді, белгілі пікір, жол тұтына алмай, бас қамын ойлап, боялып жүрген кейбір азаматтарды сөгеді: «Біреуіне» сен тәңірім деп табынады. «Біреуіне» мен құлың деп бағынады. «Біреуіне» садака бер деп жалынады. «Біреуіне» құйрық болып тағылады (1: 155).

Қазақ қой секілді, кім бастаса, соған ере береді, қазақта білім, сапа, әлеуметшілік, жұртшылық сезім жоқ. Сол қазаққа «ұлық» болғанына мастанбай, шын жүрегіңмен тура бастап, адал қызмет ет дегені» (1: 155).

Әдебиетті Ж.Аймауытұлы «Мағжаным, уайымшылсың!» деген кінәға қарсы пікір айтады: «Әдебиет тарихын тексерген кісіге мәлім: ескі тұрмыстың шаңырағы ортасына түсіп, жаңа тұрмыс әлі орнықпаған көшпелі дәуірдің ақындарында мұң-зардың, торығудың сарыны болады. Ақын ескі тұрмыспен тәрбиеленіп қалады да, жананың жақсы екенін білсе де, сол өмірге тосаңсып, түсіне алмай, жаңа заманның адамы бола алмай, көп тайкалақтайды. Ақсүйектер дәуірі күйреп, капитал дәуіріне көшкенде, ақсүйек ақындарда да сондай торығу, ескіні жырлау болады (1: 157). Бұл дәуірдің ерекшелігі: «ескі өмірдің жақсы жақтары көңілде сайрап тұрады, жаңанын не боларына көзі жетпейді. Міне, осындай көшпелі дәуір басталарда, адам көзін сүзіп, жабыққан заманда әдебиет бағыты романтизмге айналатын. Біздің Мағжан да романтизмге беріліп отыр». Қазақ ақынының ерекшелігі: «Мағжан романтизмге салынып, көшпелі дәуірдің рухын айнаға түсіріп отыр деуге болады» (1: 157).

«Қазақ әдебиетінде романтизм дәуірі аяқтануына Мағжан көмек көрсетті» деп, Ж.Аймауытұлы осыны дәлелдеп береді. Оның еліктеуін қойып, қазақтың ескі ақындарын дәріптеуінің себебін әдебиетші осымен түсіндіріп берген. «Мағжан кімдерге еліктеген?» деген сауалға Ж.Аймауытұлы нақты жауап берген: *«Мағжан – еліктегіш ақын. Еліктеу ақынға мін емес, қандай күшті ақындар да алдыңғы ақындарға еліктемей жаза алмаған. Пушкин, Лермонтов Байронға, Шекспирге еліктеген. Толстой сықылды әлемге аты шыққан жазушы да Пушкинге, Гогольге еліктеп жазған. Леонид Андреев, Чехов, Арцыбашев, Сологуб сықылды ақындар Достоевскийге еліктеген, Максим Горький Пушкиндерді жатқа білген. Абай Лермонтов, Пушкинге еліктеп жазған. Бір ақын көп еліктесе, сол көп еліктеуші Мағжан деуге болады. Мағжан еліктегенде, орыс, қазақ, татар, араб деп талғамайды. Кімнің сөзі көңіліне жақса, соған еліктеп жазады. Сондықтан Мағжанның алғашқы кездердегі өлеңдерінде неше түрлі рух бар. Сыртқы түрінде орыстың бейнешілдеріне (символист) еліктесе, ішкі рухында күйректік, жылауықтық (сентиментализм) романтизм болады. Сентиментализм әсері, әсіресе әйел теңдігіне арнап жазған өлеңдерінде ұшырайды»* (1: 159).

Мағжанның стилі туралы да нақты тұжырым берілген: *«Жазу жолында бейнешілдердің негізгі әдісі – ишарамен, бейнемен түсін бояп, көлеңкелеп жазу, олар төңірегіндегі деректі тұрмыстан өзге дүниеге, ана дүниеге бір ұйқастық іздейді. Сөздің ішкі маңызында көбінесе, сыртқы ұйқасына, тізіліміне, ырғағына көбірек назар салады. Олардың сөзі ақылдан гөрі жүрекке артығырақ әсер беріп, сезімді билейді. Бүгінгі өмірді онша керек қылмау, өзінен өзгені жақтамау, өнерді өте жақсы көру, әйелді сүю, махаббатты жырлау – міне, бейнешілдердің тұтынған жолдары. Сондықтан бейнешілдердің өлеңі құлаққа жағымды, үнді, әуезді, күйлі, зарлы келеді. Дыбыстардың құрылуы сурет тугызады. Өлеңнің тілге жеңіл, құлаққа жылы тиюін Абай да іздеген, Абай да сөздің ішін мәнерлі, тонын сұлу қылуға тырысқан, бірақ дыбыспен сурет жасауға, сөздің сыртқы түрін әдемілеуде Мағжанға жеткен қазақ ақыны жоқ»* (1: 159–160). «Дыбыспен сурет жасау», «сөздің түрін әдемілеу» – Мағжанның поэзиялық тілінің басты сипаты.

Әдебиетші Ж.Аймауытұлы Мағжан өлеңдерінің түр қуып кетуін сынауды да өзіне міндет деп санайды. «Сап-сары бел, еседі жел, еседі» өлеңі туралы: «Қарапайым қазақ осы өлеңнен не ұғар еді?» деп сынға алады. «Сыртынан қарағанда, «сап-сары бел, еседі жел еседі, көшеді жел, көшеді» дегендерді қайта-қайта айта берген бір түрлі

Алаш әдебиеттануы

сөздер, пәлендей мағына жоқ тәрізді. Бірақ анығында мағына бар. Мағынасыз сөз, сөзсіз мағына болмайды. Мағжан тағы жазады: Өтеді өмір, жүрекке шер байланды, Өтеді өмір, жүрек көмірге айналды. Өтеді өмір, бітеді жыр, жүрек күл, Жырсыз жырау, тиіп қырау солды гүл (1: 160). Осы өлеңге әдебиетші Ж.Аймауытұлы нақты кәсіби талдау жасаған. Және талдау арқылы мағыналы сөздерді де осы ретте бөліп алады: «Мейірімді ана жас бөпесін ұйықтатарда: «Әлди-әлди, ақ бөпем, ақ бесікке жат бөпем, қой-қой бөпем, жылама?» деп қоңыраулатып, қоңыр әнге салады. Сол тәрізді Мағжан өлеңдерін оқығанда, адамды әлдилеген, тербеткен сипатты біресе мұң-зарға, біресе қайғы-шерге, біресе сары далаға, біресе өткенге айдайды, жаныңды билеп, көзге әлденелер елестейді; алдында ұшы-қиыры жоқ, бір белден ассаң, бір бел, толқынды сары далада тұрғандай боласың, екі жағына кезек теңселіп, ырғаң-ырғаң басып қарқарасының қоңырауы сылдырлап, сәукелесі, үкісі бұлғандап кетіп бара жатқан көшті көргендей боласың; кейде ақ сандықта ақ көйлегі, жез құманы бұлғандап, шолпысы сылдырлап бел асып бара жатқан әйелдерді көргендей боласың: Сылдыр, сылдыр, сылдыр, Сыбырға айналды сылдыр. Жүректі өртеді құрғыр, – деген өлең жолдарын оқығанда, маңайыңның бәрі сылдырлап кеткендей боласың. Мағжанның өлеңі дыбысымен, күйімен, ырғағымен қазақ даласын суреттейді. «Сап-сары бел» деп заман өтіп бара жатқанда күпісіне оранып, бұйығып жатқан қазақ елін жырлайды» (1:160–161). Бұл – өлең талдаудың үлгісі екені айқын.

Орыс символизмін Мағжан қалай қабылдаған? Осы мәселені де Ж.Аймауытұлы нақтылап берген: «Бейнешілдердің өлең жазу әдісін Мағжан қазақ әдебиетіне кіргізді. Кей жерде Мағжан символичес-тер өлеңінің сыртқы түріне еліктесе, кейде ішкі мәнісін де алып жібереді. Бальмонт 22 жасында өмірден торығып, әлеуметтен қол үзіп: «Әлдиле, өлім, әлдиле!» десе, Мағжан да Бальмонтшілеп, жас басынан торығып, өлім шақыруды шығарды. Мағжанның еліктеген орыс ақындары көп, оның бәрін санап өтудің қажеті жоқ. Осы да жетер» (1: 161).

Татар ақындарының әсері (Токаев) ерекше қарастырылған. Абайдың күзі мен Мағжанның күзін салыстырып. Ж.Аймауытұлы Ахметтің «Тілек батам» өлеңімен үндес Мағжан өлеңін талдаған. «Абайға еліктеу ең алғашқы кезде болған. Ол кезде жалаң Абай емес, Ахметке, Міржақыпқа да еліктеп жазған. Мәселен, Мағжанның: Қара Керей Қабанбай. Қанжығалы Бөгембай. Қара балуан Жәнібек... – деген сөздері Ахметтің «Тілек батам» деген өлеңіндегі: Қара балуан

Жәнібек. Қаз дауысы Қазыбек. Жетім қалған жұртыңа, Кім тиянақ қазық ед? – сөздерінен бөтені жоқ» (1: 155). Бұл мәтіндер Мағжанның Ахметке, Міржақыпқа еліктеп жазғаны ретінде айқындалған.

Енді Мағжан өлеңдерінің ішкі жағына, дүниеге көзқарасына азырақ тоқтап өтейік... Мағжанның пікірі қандай екен? Алдымен ол өмірге, тіршілікке қалай қарайды?.. – «Алдамшы өмір, қу ғұмыр сұм жалған» деп қарайды... Тіршілік деген бір әурешілдік, өмір, өлім мәселесі талай ойшылдарды, ақындарды терең қиялға батырған. «Не үшін жасау керек, өлетін болған соң, осы әурешілік, бәрі не керек?» – деген қаралы сауалдар жалпылама адамның басына келе бермейді» (1: 163). «Адам – алдағыш, адам – жауыз, өмір – азап, келешек – қараңғы, бәрі өзгергіш, опасыз. Өзгермейтін, алдамайтын таза қасиетті нәрсе не? Ол – табиғат», – деп анықтайды әдебиетші Ж.Аймауытұлы (1: 163–164). «Мағжан табиғатты табиғаттын қойнында жырлайды, тыным алады, жаны сая табады. Мағжан табиғатты дәріптейді» (1: 164). Жүсіпбек Аймауытұлы Мағжанның табиғаты яғни лирикалық кейіпкерінің болмысын анықтайды: «Жел сықылды тентек бала болып сұлулардың бетін сүйем» яғни жел – бозбала жігіт: «Ақын көбелек, балыңнан татса тастап кетеді» (1: 165). Осы тұста Мағжанның әйелге көзқарасы ерекше екені аңғарылған: «Ол әйелдің теңдігін көксейді. Әйелді азаттыққа, мәдениетке шақырады» (1: 165).

Ж.Аймауытұлы бұл мақаланы Мағжанды жоққа шығаруға бет алған айтысты доғару үшін жазып отырғандығы осындай нақты, дәлелді әдебиеттанулық талдаулар арқылы айқындалады. Сондықтан реті келгенде Мағжанға қойылған кінәларға жауап береді: «Кейбіреулер Мағжанды ескішіл дегеннен тудырып, діншіл деп ойлап қалуы мүмкін. Олай ойлауға да жеңіл-желпі себеп бар. Мағжан екі сөзінің бірінде: «Алла, Жасаған, Пайғамбар, періште, иман, Құран, ғарыш, ұжмақ, ібіліс...» деген сөздерді келтіреді. Осындай сөздеріне байланысып, діншілдікпен айтады десек, ол тым сыңаржақтық болады, қандай дінсіз ақын болса да, сөзді күшейту үшін, халықтың ұғымымен есептесу үшін дін лұғаттарын алудан қашпайды. Қазақтың, қала берсе, мұжықтың ақыны боламын деген кісі «Құдай, Әулие, Пайғамбар...» деген сықылды күшті сөздерден қашып құтыла алмайды. Өйткені бұқараның екі сөзінің бірі Құдайсыз келмейді. «Құдай біледі, мен сенің Құдайыңмын», «сен Құдайдың баласы ма едің?» деген сөздердің орнына Құдайды алып тастағанда, қандай күшті нәрсе табарсың? Егер Мағжан «өзің Тәңірім сөзім Құран» демесе, өлеңі сондай күшті, сондай бойлауық болар

Алаш әдебиеттануы

ма еді? Әрине, жоқ. Ол екеуінен күшті қазақ ұғымында сөз жоқ» (1: 166–167). Осылай совет кезінде Мағжанның құдайшылдығын жақтау – қаһармандық іс. Осы тұста «дінсіздікті егуші тентектер» туралы да айтылған. Және дәлел ретінде: «Орыстың мұжығынан шыққан төңкерісшіл ақындар төңкеріс өлеңдерін Ғайсасыз, Жәбірейілсіз, Мекесіз, әулие Николасыз жазып отырған жоқ» (1: 167) деп ақтап алады.

Мағжанның ақындығы қандай? Оған Алаш әдебиеттанушысы былай деген: *«Мағжан – сыршылдығымен, суретшілігімен, сөзге еркіндігімен, тапқыштығымен, күшті, маржандай тізілген, торғындай үлбіреген нәзік үнді күйімен, шерлі, мұңды зарымен күшті. Мағжан – алдымен сыршыл ақын. Мағжан өзіндей «тілге жұмсақ, жүрекке жылы тиетін» үлбіреген нәзік әуез қазақтың бұрынғы ақындарында болған емес. Ол жүректің қобызын шерте біледі, оның жүрегінен шыққан жас пен қан аралас шыққан тәтті сөздері өзгенің жүрегіне тәтті у себеді. Мағжан не жазса, сырлы, көркем, сәнді жасады. Оқушының жүрегіне әсер бере алмайтын құрғақ өлеңді, жабайы жырды Мағжаннан таба алмайсыз. Ол табиғатты суреттей ме, әйелді жаза ма, тарихи адамдарды ала ма, ертегі айта ма, ұран сала ма – бәрінде де ақынның ойлағаны, сезгені, жүрегінің қапырығы, жанының күйзелуі, көңілінің кірбеңі көрініп тұрады. Қай өлеңін оқысаң да, не ақынмен, не өз жүрегіңмен, не ел жүрегімен сырласқандай боласың. Ақынның өзі көрінбейтін өлеңдерін оқысаңыз да, еріксіз бір сезім туғызады. Әлде өкіндіреді, әлде мұңайтады, әлде жылатады, әлде аятқызады, әлде есіркетеді, әлде жігер береді»* (1: 166–167). Бұл жерде ақынның жазу амалы, талғамы, оқырманға деген ерекше көзқарасы анықталған. Әдебиетші Ж.Аймауытұлы ақынның стилінің әсері туралы былай деген: *«Мұндай қыздырма сөз Мағжанда толып жатыр. Ақынның ұлтшылдығы осындай сөздерінен көрініп тұрады. Ақын салқынқанды болса, сөзі қанатсыз, желсіз болмақ; жалынды сөз жалынды жүректен шығады... Оның сөздері жүректі қытықтап, жыбырлатып қана қоймайды, түбімен суырып, мейірінді қандырады. Еркін палуан қан майданда жарқ еткізіп шалып соққанда, «Па, сабаз-ай!» деп отырған жұрттың айызы қанбай ма?! Кейде Мағжан желдетіп, бір сөзінен бір сөзін асырып, түйдек-түйдегімен тастап кеткенде, сен де: «Па, сабаз-ай!» дегің келеді (әрине, көркемсөзден ләззат алатын болсаң!)* (1: 169). Сондықтан да Мағжанның стилі туралы былай делінген: *«Суретті, кестелі, көркемсөз Мағжаннан табылады. Мағжанды ақындық жағынан, сөзсіз, суретші деп айтуға болады. Суретшілік жағынан Мағжанды Пушкинге тенеуге ауыз барады»,* – деп, ақын өлеңдерінен

ашуланған батырдың суретін, Көкшетаудың бейнеленуін алып келтіріп, әдебиетші Ж.Аймауытұлы оларды Пушкин өлеңдерімен салыстырып береді.

Алаш әдебиетшісі осы тұста Мағжанға замандастарының ішінен тек Шәңгерейдің суретшілдігі жақын екенін жай сөзбен емес, талдаулар арқылы ескерткен. Бұл – «Мағжан дәстүрін жалғастырушы» деген мағынада. «Мағжанның ақындық күші, сөзге еркіндігі, суретшілдігі «Баянда» толық көрінді», – деп, әдебиетші бұл шығарманың ерекшелігін атап өтеді.

Шынайы көркем шығарманың ерекшелігі оның тілінің сырында екенін Ж.Аймауытұлы былай деп келтірген: *«Абай айтқан «сөз патшасы» «Баянда» бар. Адамдардың мінезін дұрыс келтіру, биге – бише, батырға – батырша, ханға – ханша баға беріп, әйқайсысының аузына өздеріне лайық сөз салуы, сұлуды, махаббатты, батырды, соғысты, өлімді суреттеуі өмірді түйе білгендігін көрсетеді. «Баян» – қазақ әдебиетінде бола бермеген табыс. Әсіресе «Баянның» басқы бөліміндегі сурет, шешендік толғау, күй төгіліп кеткен. Соңғы бөлімі солғындау шыққан. Соған қарағанда Мағжан алысқа шабатын сылпылдақ жүйрік емес, шыға салма, ағыншыл жүйрік деп айтуға болады»* (1: 170).

Стильдегі уақыт пен мекеннің бірлігі, олардың үйлесімдігі осылай қазақша – жүйрікке теңеу арқылы аңғартылған. Мағжанға еліктеу сол кездің өзінде болғанын анықтаған Ж.Аймауытұлы Мағжанды жек көретін өлеңшілер үшін «олардың Мағжанның өлеңнің түріне, әдісіне (техникасына)» еліктеуіш екендігін айтады. Сондықтан Алаш әдебиеттанушысы Мағжан шығармашылығын зерттей келе оның «Абайдан соңғы әдебиетке жаңа түр кіргізіп, соңынан шәкірт ерткен, мектеп (школ) ашқан күшті ақын Мағжан екеніне дау жоқ» екендігін жан-жақты дәлелдеп берген.

«Күшті ақын өзгелерді өзіне еріксіз еліктетеді, сонынан шәкірт ереді, әдебиет жүзінде жаңа жол (школ) ашады. Мағжан да күшті ақын. Күштілігі еліктеткенінен көрінеді. Осы күні өлеңшілердің көбі Мағжан өлеңінің не сыртқы түріне, не ішкі мазмұнына еліктемей жаза алмайды». Оның себебін әдебиетші былай түсіндіреді: «Алайын деп алмаса да, еріксіз, өзі байқамай алып қояды. Неге? Кестелі, ырғақты, күшті даяр сөз, даяр түр ауызға түсе кетеді. Сондықтан Мағжанды жек көретін өлеңшілер де Мағжан өлеңінің түріне, әдісіне (техникасына) еліктеп жүр» (1: 170). Әдебиетшінің келесі пікірлері бүгінгі мәдениеттанушылардың түсіндіре алмай келе жатқан қағидалары: «Қазақ әдебиетіне Мағжанның кіргізген жаңалығы аз емес, орыстың символизмін (бейнешілдігін) қазаққа аударды, өлеңді күйге

Алаш әдебиеттануы

(музыкаға) айналдырды, дыбыстан сурет туғызды, сөзге жан бітірді, жаңа өлшеулер шығарды. Романтизмді күшейтті, тілді ұстартты.

Мағжан – заман туғызған көшпелі дәуірдің ақыны, ескіні жырлаған, жаңаны әлі мойындап болмаған акын. Әлі де болса, оның ақындығы, еңбегі алдында». Мағжанның сөзінің, ақындық қуатының басқадан айырмашылығы неде деген сауалға Ж.Аймауытұлы былай деген: *«Мағжан терең ойдың ақыны емес... ұлт ақыны... Ұлтты жалпағынан алып қарайды. Ол түрікшіл, санашыл, суретші, сөз ұстасы, түршіл, романтик, мәдениетшіл, отаршылыққа, жаугерлікке қарсы куншығысшыл ақын. Мағжанның ақындығы туралы азды-көпті байқағанымызды айттық. Қалғаны болса, оқушылар жеткізе жатар деп, сөзімізді бітірдік»* (1: 171). Бізге Мағжанды осы тұрғыдан зерттеуді меңзеп берген Алаш әдебиеттанушысы Ж.Аймауытұлының «пән сөздері» арқылы құрылған зерттеулерінің бүгінгі ғылыми стильге үлгі болары да айқын. Бұл жерде Мағжанды қолдау үшін қолданған полемикалық әдістер кәсібилік шеңберден шықпайды. Саяси кінәға осындай әдебиеттанулық зерттеумен жауап беру – басты мақсат. Сондықтан осы екі мақаладан кейін Қошке мен Сәбит Мағжан туралы айтысты доғарған. Аталған еңбектер ұлттық сөз өнерін ұлттық мүддемен саралап шығу үлгісін іске асыруымен де құнды.

Ж.Аймауытұлы қазақ әдебиеттануының абайтану, мағжантану салаларымен қатар Сұлтанмахмұт туралы да тұңғыш кәсіби әдебиеттанушылық зерттеудің басында тұр. Сұлтанмахмұт Торайғырұлының туған ортасы, ата-тегі, шығармашылығының деңгейі туралы ғылыми құнды ақпарат Ж.Аймауытұлының *«Сұлтанмахмұт Торайғырұлы»* еңбегінде сақтаулы. Бұл еңбек ақынның 1933 жылы жарық көрген шығармалар жинағына алғысөз ретінде берілген. Бірақ алғы сөз соңында Ж.Аймауытұлының есімі көрсетілмеген, себебі ол 1931 жылы атылып кеткен. Бұл мәтінді қазіргі қазақ әрпіне түсірген Құлбек Ергөбек (1: 297).

Ақынның алғашқы өлеңі мен соңғы күндеріне дейінгі өмірін Ж.Аймауытұлы жан-жақты баяндап берген. Сұлтанмахмұт әуелі әкесінен, кейін молдадан алғаш білім алған. 13 жасында тұңғыш сықақ өлең жазғаны белгілі. Ақынның Баян қаласында Әбдірахман молданың қолында тұрғаны, болашақ ақынның ерекше тақуалығы туралы құнды мәліметтер осы зерттеуде ғана бар: *«Махмұт тақуа болады. Тұла бойы толған тұмар, мойнында – тәспі, дұғалық, аузында – зікір, күн шықпай оқығаны – намаз, заулатқаны – «жасын»; ол дәретсіз жер баспайды; «қари» болам деп, Құранның*

13 парасына дейін жаттап алады, сырлас жолдастарына: «Күллі денем зікір айтқандай болады», – деп жүреді» (1: 278). Ақынның елдегі шала сауатты молдаларынан көрген қорлығы туралы да деректер келтірілген. Бұл мақалада С.Торайғырұлының өмірбаяны, кедейшіліктен көрген тауқыметі, жеке басының бакытсыздыққа ұшырағанының сырлары айқындалған. *«Қайғы-шерін қаламмен ағытып, көңілі біраз сейілген соң, Махмұт тағы тіршілік қамына кіріседі. Тағы оқу іздейді»* (1: 285).

1912 жылдан бастап («Зарландым» әңгімесі) Сұлтанмахмұттың өлеңге бет бұрғаны анықталған. «Ауырмай есімнен жаңылғаным» әңгімесі қалай жазылғаны туралы да тарихи дерек келтірілген. Ақынның «Айқап», «Заман» журналында істеген кездегі шығармашылық көзқарастары сараланған. «Білімге жан-тәнімен сусаған Махмұттың жолын жоқшылық байлап, өнер, білімнен алыс, қараңғы Алтай тауының түкпірінде қалғанына» (18: 285) назаланып шығарған өлең жолдары талданады. Ақынның «Қазақ» газетіндегі Мамановтар жариялаған бәйгеге Махмұт та дәмеленіп, «Әжібай болыс» немесе «Кім жазықты?» деген романды өлеңмен жазғаны да мәлім болады. Ақын 1918 жылы Семейге келеді: *«Бұл жолы келгенде, Махмұттың кім екенін ел таниды; оның улы қаламынан, Семей азаматтарына беделінен жуандар, жауыздар ығысады, шылаулар, кем-кетік оны арқа-таяныш қылады. Махмұт күркілдеп, булығып отырып, нашардың дауын даулап, ақылын айтып, жөн сілтеуден қажымайды. Сот-сайлау секілді елдің іргелі жұмыстары да Махмұтсыз шешілмейтін болады. Махмұттың турашылдығынан, әділдігінен арамзалар қаймығады... Махмұт Томнан, Семейден кітапті көп оқып, терең мәнді кітаптарды елде жатса да оқудан босамайды... Махмұт бұрынғы қызу бетінен қайтып, қазақтың жақсы-жаман мінездерін білім көзі-мен қарап, сынап, қазақ өмірін зерттеп үйренеді, қазақтың ел болу, болмау нышандарын, себептерін тексереді. Бітіре алмай кеткен, «Қала ақыны мен дала ақынының айтысы» осы пікірін білдіру мақсатымен басталған еді»* (1: 288).

Ақынның өмір жолы мен еңбек етуі осы зерттеуде тұңғыш рет ғылыми айналымға енгізілген. XX ғасыр басындағы қазақ даласында болған төңкеріс оқиғаларын діни сауатты ақын адам қалай қарсы алып, неден жиреніп, қандай мақсат ұстанып, бұл өмірден қалай өткені туралы толық мағлұмат берілген. Жоқшылық пен кедейшіліктен тапқан ауру соңына жеткен ақын туралы мақала келесі сөздермен бітеді: «Тым болмаса екі жыл тұрмадым: іштегіні түгел жарыққа шығара алмай кетіп барамын», – деп арман етеді. Ең

Алаш әдебиеттануы

болмаса «Қала ақыны мен дала ақынын» бітіре алмағаны да өкініш болады». Сөйтіп, құрт жайлаған кеудесін қалың қайғы, ауыр арман кернеген, ет жүрек жас ақын жадыраған жаздың нұр төгілген сұлу күнінде жарық дүниеге хош айтады. Ол күн 1920 жылдың (жаңаша) 21 май күні еді» (1: 290). Сұлтанмахмұтқа жаны ашып, осыншама ізгілікпен дарынды ақынды жоқтау – қазақ әдебиеттануына ақын туралы ұсынылған ерекше ықылас.

Асылында Алаш әдебиетшісі Ж.Аймауытұлының осыншама терең, абайша үлгілі, мазмұнды зерттеулері бүгінгі зерделі, асыл сөздің салмағын бағалай білетін ғалымдарымызға бірден-бір үлгі болмақ!

«*Емлені өзгертуге жоба*» атты мақалада қазақ тілінің төте жазуының орнығуы туралы ғылыми сараптама берілген. Өз пікірін Ж.Аймауытұлы «Еңбекші қазақ» газетінде 1924 жылы 7 қаңтарда жариялаған. «Жазу таңбаларын азайту туралы жоба» мақаласында аталған мәселені жалғастырып, нақты ұсыныс берген: «Бізде баста, ортада, аяқта, жеке жазылатын қаріп таңбаларын есептегенде, барлығы 100 таңба бар екен. Осының 58 таңбасын алып тастасаң, жазуымызға, баспамызға кемшілік келмейді» – деп, соны дәлелдеп шыққан (1: 177).

«*Ел газетке не жазады?*» мақаласының басты ойы: «Ағаш көркі – жапырақ» дегендейін «газет көркі – ел хабары» (1: 179). «Жазу мәселесі туралы соңғы сөздегі ойлар: «Тіл – жанды зат: өркендейді. дамиды. Жазу – өлі сүйек зат» (1: 184).

«*Ана тілін қалай оқыту керек?*» мақаласында осы істегі кемшілік аталған: «*Бүгінде Америка әдісі, жиынды (комплекті) әдісі, тәжірибелі (лабораториясы) әдісі, құлшынды-белсенді (активно-двигательный) әдісі. Тағы сондайлар майданға шығып сөз болып жатыр. Бәрінікі – білім берудің төте жолын табу. Бізде көп әдістер түгіл, жәнді бір де әдіс жоқ деуге болады*» (1: 194). Осы ретте Ж.Аймауытұлы А.Байтұрсынұлының төте жазуына келесі баға берген: «*оның жоғарыда аталған Америка әдісімен оқыту жолы*» айтылған. Тіл үйрететін мәтіндердің маңызды болуы, оқушының қабылдауына лайықты болуы айғақталған.

Көркем әдебиетті қалай талдау керек? Шығарма жазуға дейінгі сауалдар реті берілген. Бұл сауалдарды бүгінгі әдебиетті оқыту пәнінде қолдануға болатыны анық. Шығарма не үшін жазылады? Оған былай делінген: «Шығарма жазу – сөйлеу білгеннің белгісі. Бірақ сөзшендік пен жазымпаздық бір емес. Әрқайсысына өзгеше зеректік, өзгеше дағды, еңбек керек» (1: 199).

Балаларға хат жазысып, «газет хабарларын оқытып, тақырып-татып, тілін, сөз құрылысын бақылату ол хабарлар туралы кеңесу, мәселеге пікірлерін айтқызу, өздеріне көрген-білген елдегі жұмыстарды хабар қылып жаздыру, жақсысын басқармаға жіберіп тұру – міне, өмірге керекті, пайдалы тақырыптар». Бұл іс баланың тәрбие жағынан да татымды», – дейді Ж.Аймауытұлы (1: 199–200). Себебі: «Оқушылардың бір бүйрегінен ауылы, елі кетпегені жарайды...» Өзі болып төркінін танымай кететін» жаман қылықтар алды-артына қарап ойланбағандықтан, өзіне есеп бермегендіктен туады» (1: 199). Сондықтан балалар *«Газет оқуға қызықса, сөз жаза бастаса, әлеумет жұмысына араласқаны деп біл»*, – дейді ғалым (1: 200).

«Әдебиет мәселесі» (Талқыға), «Ақжолда» (1925, № 2) жарияланған. Мұндағы бүгінгіге қажет ойлар келесі: «Әлеуметтің зор құралы, тап тартысының құралы әдебиет екендігінде дау жоқ» (1: 202). *«Төңкерістен бұрынғы қазақ әдебиетінің бағыты, рухы қандай еді? Енді қандай болу керек? Төңкеріс әдебиетке қандай олжа салды? Қазақ әдебиетінің орыс әдебиетінен өзгешілігі бола ма? Жалшылар әдебиеті мен қара шаруа (мұжық) әдебиеті арасында айырма бар ма? Қазақ әдебиеті қазір қандай дәуірде? Күйректік (сентиментализм), сарындамалық (романтизм), санашылдық (идеализм), нағыздық (реализм) дәуірінде ме? ...Әдебиетке қандай көзбен қарап, сынау керек? Жалаң тап, саясат көзімен бе? Жоқ басқа жақтарынан қарау керек пе?»* (1: 203). *«Төңкерістен бұрынғы қазақ әдебиетінің бағыты – ұлт теңсіздігіне, мәдениетке талпыну, ішкі мазмұны – қазақтың халіне қайғыру, патша өкіметінің отаршылдық саясатына, қала берсе, орыс атауына ереуіл жасау еді. Қазақ әдебиетіне төңкеріс, бір жағынан жалынды – үмітті желдеткен үндеу кіргізсе, екінші жағынан, уайым-қайғы, торығу кіргізді. Әдебиетіміздің ендігі беті – төңкерісшілдік, бұқарашылдық болу керек. Бұрын оянған ұлт сезімін тұншықтыру емес, тегістік, теңдік жолына икемдеп, дұрыс жүйеге, қалыпқа түсіру болу керек»* (1: 203).

«Ұлтшылдық сезім тез заманда қала қою мүмкін емес...» Қожалық құрған, билеп-төстеген үстем ұлттың әдебиетімен төменшік, әлсіз, езілген, бодан ұлттың әдебиеті бір болмайды. Қазақ әдебиетінің орыс әдебиеттен айырмасы бар һәм болмақ». Ж.Аймауытұлының осы пікірі кеңес әдебиеттануында іске асты. Қазақ әдебиетін екіге бөліп, Абайдың өзін жоққа шығарған соцреалистік әдебиет ғылымы «қожалық құрған үстем ұлттың әдебиетінен ғана үлгі аламыз» дегенді айтумен шектеліп келді. Онғасырлық сөз өнер үлгісі бар қазақ

Алаш әдебиеттануы

сөз өнері жоққа шығарылды. Тек таптық әдебиет алға шығарылды. Мұндай қиянаттың болатынын Жүсіпбек Аймауытұлы көрегендікпен сонау ХХ ғасыр басында айтып кетіпті: «Жалшылар әдебиеті мен қара шаруа әдебиеті бір емес. Тұрмысы, шаруа түрі, дүниетануы екі басқа елдің әдебиеті де өзгеше болмақ, бар һәм болады. Ендеше, қазақ әдебиетінде де өзгешелік болу керек» (1: 204). «Әдебиет – өнер. Өнер азды-көпті еркіндік тілейді. Қазақ әдебиеті көгерсін, гүлденсін десек, жалаң тап көзімен не саясат көзімен қарап, сыңаржақ етпей, Маркс көзімен (диалектика әдісін қолданып) сынау керек. Маркс көзі тар емес, кең. Әр нәрсенің себебін, жағдайын, арғы-бергісін, жақсы-жаман жағын түгел тексеріп, көз алдындағысын емес, алысты болжайтын қырағы көз. Әдебиетті сынауға жалаң саясатқа сауатты болу жетпес, әдебиетші де, ғылым иесі де болу керек» (1: 204).

«*Көркем әдебиетті саралау*» «Ақжолда» шыққан (17.IV.1925) «Көркем өлеңге құлағы үйреніп қалған қазақ су татыған өлеңді оқымайды. Ондай өлеңге мейірімі қанбайды. Енді өнер мен жамауды талғайтын заман болды. Өлең еместі өлең деп, жұрттың алдына тартуымыз ұят» (1: 205). Көркем әдебиет қандай болуы керек? – деп, әдебиеттанушы Ж.Аймауытұлы мәселені анығынан қояды. «*Лелович айтады*», «*Маяковский айтады*» деген пікірлер өз ойын анықтау үшін пайдаланған. «Жалаң өлең емес, қарасөзбен жазылған әңгімелер де тексерілген жөн. Жақсы сөз қайсы? Неліктен жақсы? Жаман неліктен жаман?» Бұл сауалдар бүгінгі әдебиеттану өз алдына қоюды ұмыт қалдырғандар. Өкінішке орай, себебі кәсіби әдебиетші «пән сөздері» арқылы дәлелдеуі қажет.

«*Қазақ қызы*» Ғалымжан Ибрагимовтің «Қазақ қызы» (1924, Мәскеу) романына жазылған пікір («Ақжол», 1925 23 сәуір). «*Бұл романды татар ұлтын қазақпен таныстыру үшін жазған болу керек. Қазақ тұрмысының іші-тысы бірталай көрсетілген... Әсіресе жақсы жақтары: қазақтың ру тартысын ашық көрсеткен, партия, болыс сайлауы, патшаның отаршылдық саясаты салдарынан қазақтың кең қоныстан айырылуы. Ақсүйектер, хандар тұқымы қазақты шатып, шен алғандығын, қазақ даласының суреттері, татар молдаларының, саудагерлерінің қазақты азық қылғаны да айтылады.*

Романның кемшілік жерлері – тап тартысын, жуан атаның жіңішке атаға зорлығын суреттей алмаған... Қазақ әйелінің мінезін тым ер, тым нәзік етіп көрсетеді. Беті ашылмаған әйел баланың сүйген жігітімен алғаш көріскен жері де тал түсте мойнынан құшақтап алуы, менмендік, көсемдік етіп кетуі келіңкіремейді (1: 211). Нақты талдау мәтіндегі мысалдармен келістіріліп берілген.

«Пән сөздері қалай табылады?» («Ақжол», 19251.V) – нақты тақырыпқа арналған. Оның негізгі ойлары бүгінгі бізге де қажетті:

1. «Тіл» деген нәрсе біліммен бірге өсетін, өрбитін жанды нәрсе. Тілдің өсіп, өркендеуі де табиғи жол болуы керек. Жанды нәрсе өз ағынымен, өз еркімен, қысылмай, зорлық көрмей, өсіп жетілмек, Мәдениетіміз күшейсе, тіліміз өзінен-өзі күшейеді». 2. «Жаңадан жасалған сөздер күшпен тіл бола алмайды. Тілдің қолайлысы, ұғымға жайлысы алынады. Қолайсызы шығып қалып отырады. Тіршілік тартысында қандай талғау таңдау болса, тіл де сондай таңдау іздейді». 3. «Мектептің пән сөздерін кеңседе отырып жасау дұрыс емес. Пән сөзін пән маманы, кітап жазушы шығару керек. Ешбір ғалым пән сөздерін кеңседе шешкізіп, жасамайды». 4. «Бұл күнде білім кеңесі пән тілдерін жасап отырса, кітап жазушылардың нашарлығынан, пән мамандары жоқтығынан еріксіз жасап отыр». 5. «Пән мамандары тілді қайдан тапмақ? Бірінші, өзі ойлап шығармақ. Екінші, сол пәнге керекті сөздерді қазақ тілінде шыққан кітаптардан қарастырып, қолайлысын алмақ. Үшінші, сол пән туралы шұғылданғандармен хабарласу, кеңесу. Төртінші – ел адамдарынан да, ауыз әдебиеттен де сөз қарастырмақ» (1: 212–214). Сөз табу туралы 9 баптан тұратын теориялық ұсынысын мәлімдеген ғалым былай деп бітірген: «Ахмет Байтұрсынұлының «Тіл құралдағы» жаңа сөздері осы жолмен тарап кеткенін көреміз. Бұл – табиғи жол деп жоримын» (1: 214).

«Бұл әдеттен арылу керек» («Еңбекші қазақ». 1925.3.XI) мақаласындағы көтерілген мәселелер күні бүгінге дейін өзінің маңызын жойған емес: «Орыс баласы оқудан босаса, футбол деп, жарыс, неше түрлі дене тәрбиесі; қазақ баласы оқудан шықса, көше қыдыру, таныс жағалау... Орыс баласы бос болса құс атады, қайыққа мінеді, музыка тартады, кітап, әдебиет қарайды; ...Бұ қалай? Орыс баласы істеген өнер қазақ баласының қолынан келмейді ме? Әбден келеді, бірақ мойыны түскір жар бермейді» (1: 215). Қазақ баласының осындай болуына баланы жастайынан «сарыуайымға, сұрамшақтыққа, әйеңкестікке» үйрету себеп болады деп санайды ғалым. Себебі: «Сұрамшақтық қазақтың өзіне мін емес көрінеді. «Жыламаған балаға емшек бермейді». «Бермейтін сараң болмайды, сұрауы жетпейді... – міне, сұрау қолдаған даналығы» – дейді Ж.Аймауытұлы» (1: 216). Сондықтан осыдан арылуға шақырады, себебі: «Төрт аяқты мал өзі жайылып келеді». Елдің бұл сұраулардан мазасы кеткенін айтып ғалым: «Адамнан сұрағанның екі көзі шығады. Алладан сұрағанның екі бүйірі шығады» дегенді алға тартады. Басқа жұрттан қалмас үшін: «Жаман әдеттен құтылам деген адам қырыққа келсе де, құтылуға

Алаш әдебиеттануы

болады. Әдетке қарсы әдетті шоқпар қыла білу керек. Жылауық, байбалам, жалыншақ, сұраншақ, жағыншақ, жарамасақ елдің жаны құл болады. Құлдықтан босағандықты жастардың мінезі дәлелдейді. Жок болсаң да ірі көңіл, сұңқар мінезді бол. Ондай Қартқожалар бізде жок емес, бар. Солардан үлгі алыңдар, бауырлар!» – дейді Алаш тұлғасы (1: 216). Бұл бүгінгі бізге де қатысты айтылған.

«Асыл қазына жиналса екен» («Еңбекші қазақ», 1926, 1927. V) мақалада Александр Затаевичтің «Қазақтың 1000 әні» кітабының Мәскеудегі («Известия») болған талқылауына қосылған Штернберг, Самойлович, Тан Богораз, Каганович, Глазунов пікірлері келтірілген. Бұл еңбекке әділ баға берген «франс ақыны» Ромен Роллан болған деп, оның Мәскеу баспасөзіндегі хаты келтірілген: «Сахараның сары даласына сәулет берген сұлу, сайран әніне сүйсінгенмін. 1920–1922 жылдардағы елді ашаршылдық, дерт кернеп жатқанда мынадай музыка еңбегін жарыққа шығару, музыка жүзіндегі ерлік. Жан күшінің ұмытылмас өрнегі деп атаймын» (1:222). Ж.Аймауытұлы қазақ өлеңі туралы: «Баяғыдан бері қазақ кең далада құр «қойын құрттап, айранын ұрттап» жатқан жоқ екен... Жүрегінің терең сырын, жанның алуан-алуан құбылған нәзік толғауын, ән, күй деген айнасына түсіре білген екен...» (1: 222) деген. Осы асыл мұраны шығарушы туралы: «Адамшылықты, өнерді сүйген таза жүректе біреуді олай, біреуді былай ұстайтын тар мінез болмайды. Адам табысы адам баласына ортақ. Қазақ Затаевичті адал ұлындай көру керек» (1: 222).

Осы ретте ғалым бүгінге қажет ұстанымды келтірген: «Қазақ күнелту жағының мәдениетінен мешеу қалса да, ақыл, қиял, сезім жағынан, білім тілімен айтқанда, рух мәдениетінен кенде емес екендігі мынау мың әннен танылып тұр. Қазақстан жерінің астында асыл қазына, кен байлығы мол деп ауыз қылысады. Сондай мол қазына қазақ елінің ішінде де жатыр. «Ол не?» десеңіз – әдебиет, ән-күй. Күн көру тәсілін сырттан жұқтырып үйрене беруге болады. Рух мәдениетін бөтеннен қарызға ала беруге болмайды. Алса да, халықтың көкейіне көпке дейін қонбайды. Ендеше, өзімізде бар дәулетті жарыққа шығарып, іске жаратуға талпыну керек» (1: 222).

Қазақтың әні жазылды, бірақ «қазақта жалаң ән ғана емес, сол шамалы күй де бар. Күй әлі жазылған жоқ. Әннен де күй терең, күй қадірлі. Әннің айта алмағанын күй айтып береді» (1: 223), – дейді ғалым. Өнертанулық пікір осы тұста жандана түскен: «Әннен күй артық, күй қымбат. Әнді кім болса да үйрене алады. Күйді кім болса да сол тарта, шерте алмайды... Әннен де күй кәрі. Күй қартайып, жозғалып барады. Азып барады... Күйсіз әскер болып жсауға шабуға

болмайды. Күйсіз қазақ музыкасының ажар көркі кірмейді, күйі келмейді» (1: 223). Сондықтан мақала соңында ғалым күйді жинауға нақты ұсыныстар берген.

«Жаңа мектеп туралы», «Хат тану әдістеріндегі» ана тілін оқыту жолдары өзінің ұтқырлығымен тартымды. Ғалым қажетті деп «буын әдісін» ұсынады. Өткен мақаладағы Америка әдісін осы әдіспен толықтырып: дыбыс әдісі, буын әдіс, тұтас сөз әдісін қолдану ретін, жаттығуларын келтірген. Басты шарт хат тану – «Ойнамалы дыбыс әдісімен» оқытылуы әр әріпке қатысты әңгіме талап етіледі: ойлаған ойын, басынан кешкенін сөйлетіп: «әңгімесінен бір сөйлемді жазғызады, дыбыстарды айыртады» (1: 227). Бүгінгі қазақ тілін үйретуге бұл әдісті толығымен пайдалануға болатыны да айғақ.

«Ашық хат. Сұлтанмахмұт Торайғырұлының сөздерін жинау науқанына атсалысыңыздар», «Ашық хат. С.Торайғырұлының жи-налған сөздері» атты мақалалар («Еңбекші қазақ», 1926.19.XI, 1927.18.I) ағауындағы мәселеге арналған. Сұлтанмахмұттанудың негізін әдебиеттанушы Ж.Аймауытұлы былай деп негіздеп беріпті: «Аз өмірінде көп өзгеріс көрген, берісі қазақтың, арысы адам баласының бақ-ырысын көксеген, өмірін әділдік, шындық ізденуде, ойлануда, толғандыда өткізген, түбек ойдың ақыны еді. Өнер-білім сәулесін аңсап, құлаш ұрып, кедейлік, жоқшылық зарын шегіп, жауыз тұрмыспен жанталасып, алысып, жеңе алмай, өзі мерт болып, көрге кірген ақын еді. Тірі жүрсе өзі айтқандай, «Қараңғы қазақ көгіне өрмелеп шығып күн болғандай» от-жалындай заулаған, болат қайрат, құрыш жігердің, кекті жүректің ақыны еді, сөзімен ел-жұртын мардамсытқандай, мақтандырғандай, еңсесін көтергендей ақын еді (1: 233).

Осы ретте әдебиетші Ж.Аймауытұлы: «Ақын – елінің тілі гой, адал туған ұлы гой, бүлк-бүлк еткен жаны гой, жанын жеген ары гой, айта алмай жүрген зары гой» (1: 233), – деген теориялық анықтама береді.

Сұлтанмахмұтты Лермонтовпен салыстыруды да тұңғыш рет ұсынған Ж.Аймауытұлы екен. Әдебиетші ақынның мұрасын жинап бастыруды мәселе етіп көрсетіп, нақты жоба ұсынған. Бұл екінші мақалада іске асқаны мәлімденіп, жиналған еңбектер тізімі берілген.

«Мәшһүр аға!», «Құрметті Мәшһүр аға!» (20. V. 1927, 15. XI. 1927) – ғалымның Мәшһүр Жүсіп Көпейге жазған хаттары. Екеуін де қазақ әрпіне түсірген – ғалым С.Дәуітұлы. Әдебиетші «данышпан Толстойдан» үлгі алуға шақырады. Ол «сексеннен асқанша өле-өлгенше қаламмен сырласып өткен. Ірі хакімдер, философтар көп

Алаш әдебиеттануы

жасап, көп мұра қалдырған. Өмірде ойланумен, толғанумен, жақсылық-жамандықты барлаумен, әділдік, шындық, адамгершілік сынды ізгі мұраттарды көксеумен өткізген» (1: 242). Заманның талабы туралы: «Сіздің құлашыңыз ұзын, қиялыңыз терең, арманыңыз алыстағы өткен өмірде. Жаңа заманның бұйынтақ сөзі, жыбырлақ мінезі сізді жарытпайды, тосаңсытады, күні өткен жат адам қылады. Жаңа заман өйте берсін! Сіз онда жалғыздығыңызды, жапандығыңызды, сәнді-салтанатты ескі күніңізді жырлап өтіңіз» (1: 242). Себебі: «Ақынның ақындығы улаған ойын, тулаған сырын, оқушыны толқытқандай қылып, тізген меруерттей кестелі, толғаулы сөзімен айта білуінде ғой». Әдебиетші: «Сіз шамаңыз келсе, осынау Түрікпен, Майлы, Шәңгерейлерше жүрегіңіздің шерін шертіңіз. Неден күйінесіз? Неден өкінесіз? Неден жиренесіз? соларды әңгіме қылыңыз», – дейді (1: 243). «Әр елдің жақсыларын тараулатып, ата-тегін қозғап жазған» өлеңдеріңізді жалғастырыңыз», деген пікір білдіреді. Әдебиетшінің келесі тапсырмасы – қазақ шежіресін, «ең болмаса орта жүз арғынды тараулатқаныңыз керек» (1: 243). «Соңғы сіздегі қымбат нәрсе: ақындардың айтысы, сөздері, билердің, шешендердің үлгілі сөздері». Әдебиетші осыларды жинастыруға М.Ж.Көпейге тапсырма-өтініш жасайды (1: 243).

Екінші хатында Ж.Аймауытұлы: «Екі жарым ай болды, үйден түзге шықпағаныма, – дейді. ...бір роман жазып бітірдім, өзіңіз көрген «Қартқожадан» үлкендігі екі есе болды. Бар ойым, ынтам, рухым сол романға кетіп, тап жынды кісідей болыптын, досты, жолдасты, құрметті, қымбат ағаны ұмытып кете жаздаптын. Таңертең сағат 8-де тұрамын да, шай ішіп, қызметке бала оқытуға кетемін. Күніне алты сағат бала оқытамын. Сағат үште үйге келемін, тамақ ішемін. Одан кейін ұйықтаймын. Сағат алтыда оянамын. Шай ішемін. Сүйтем де, жазуға отырамын. Сол отырғаннан түнгі үшке дейін отырып қаламын. Әбден талғанда барып ұйықтаймын. Міне, екі жарым айдай көрген өмірім осы, бірақ бұл күнде романим бітті. Баспаға жібергелі отырмын» (1: 259). «Ақбілек» романы осылай жазылғанын біз осы хаттан аңғарамыз.

Мәшһүр Жүсіп Көпейдің бүгін шыққан әдеби мұрасы әдебиетші Ж.Аймауытұлы берген тапсырманың толық орындалғанын дәлелдеп тұр. Әр томының жүйесі аталған хаттағы әдеби мақсатқа сай жинастырылғандай.

«Әдебиет мұралары» («Еңбекші қазақ», 20.VI.1927) мақаланың басты ойлары: «Қиысынды, коным сөз – іс атасы» (1: 244). «Ауыз

әдебиетіміз қаймағы туырылған күйінде ел аузында отыр»... Әр жүздің, әр тайпаның, әр рудың ішінде ескі сөзді, кәрі ауызды қарияларымыз бар. Міне, «ескі әдебиет мұрасы» дегенде, біз соларды алып отырмыз» (1: 245). Осы тұста аталған есімдер қатарында Мәшһүр Жүсіп Көпей бар. Осы ескі әдеби мұраны жинап бастыруға нақты ұсыныстар жасалған.

«*Көркем әдебиет туралы*» («Еңбекші қазақ», 1927. 8–9 VIII «Екеу» деп қол қойылған) – мақала сол кездегі айтысқа пікір ретінде жазылған. XX ғасыр басындағы РААП, Пролеткульт мәселелері көтерілген. Воронский «осы күнгі бір дәріпті сыншыл» аталған (1: 247). Сәбит, Әбдірахман, Қошке пікірлеріне арнайы тоқталып, талдау берілген. Әбдірахманның: «әдебиетімізде екі-үш түрлі бағыттың барлығы анық, оларды, әрине, тұрмыс туғызып отыр... тұрмысымыз көшпелі дәуірде болғандықтан, әдебиетімізде де көпшілік болып отыр. Бұл дәуірде көбінесе нағыздық (реализм) пен төңкерісші сарындамалық (романтизм) бағыттары есеюге тиіс» (1: 247) пікірін қолдай отырып, Алаш әдебиетшілері оны толықтыру үшін осы мақаланы жазған.

«Әдебиеттің» бағытына реңк беретін себепкерлер» деп келесілер аталған: «1. Пәлендей әдебиеті бар халықтың мәдениеті қай мүшелдегі мәдениетке жатады? 2. Ол халықтың тұрмыс жағдайы қандай? 3. Дін әсері; 4. Әлеумет құрылысы, одан туған әлеумет пікірі (ұлтшылдық, бұқарашылдық, тапшылдық деген секілді); 5. Заманымыздағы үстем пікір (идея); 6. Ақыл, қиял, сезім, таластары. Жазушының жан сипатындағы өзгешіліктер» (1: 247).

«*Мәдениеті марқайған ел – асарын асап, жасарын жасаған ел, ой көзін өсірген ел; қиялдан қияға, тереңнен тереңге, жаңа пікір, жаңа өнер, жаңа тұрмыс табуға құлақ сермеген ел... Ондай елдің ақыл, қиял, көңіл тілегі де өскен, ұстарған, нәзіктелген. Азға тұрғысызға, тайызға қанағат етпейді, талғаушыл, таңдаушыл келеді... Мұндай елдің қиялынан да ақылы күшті болады. Мұндай елдерде кемеліне келген нағыздық (реализм) түрін көбірек қолданады*» (1: 247–248). Бұлардан әдебиетшілер келесі түрді бөліп алады: «Мәдениеті көпей ел дүниені, табиғатты... аңыз қылумен таниды... бұларға дос күштер: Құдай, періште, пайғамдар, әулие, Илияс, аруақ. Қас күштер: дәу, пері, жын, шайтан, тажал, ібіліс, албасты, жезтырнақ, сұмырай. Мұндай елдің ақылынан қиялы басым келеді. Қазақ міне, осындай ел» (1: 248). Мұның бәрі әдебиетке тікелей әсер етуші себептер болып аталған. Орыс әдебиетіндегі Есенин, Иванов, Пильняк «орыс төңкерісін ұлтшылдық бағытта суреттеп отыр». «Атам заманнан адам бала-

Алаш әдебиеттануы

сының тарихында ақыл-қиял, сезім таласы қалмай келе жатыр. Бір заманда қиял-сезім үске шығып, әдебиетке сапашылдық (идеализм), сарындамашылдық (романтизм), күйректік (сентиментализм) бағыттарын туғызса, кей заманда ақыл жеңіп, натурализм, реализм, материализм бағыттарын туғызып отырған» (1: 249). Себебі, «Адамда ақыл, қиял, сезім (көңіл) деген сипаттар бар». Бүгінгі әдебиеттанудағы қай кезең қашан басталып, қашан аяқталды? деген қағидаға қатысты былай делінген: «Әдебиетте нағыздық (реализм) бағыты басталды-ақ, сарындамашылық (романтизм) бағыт пышақ кескендей тоқталды деп ұғу дұрыс емес. Екі бағыт араласып жүріп отырады, тек біреуі басымдырақ болғандықтан, «пәлен бағытта» деп айтылады» (1: 249). Мысал ретінде, Л.Толстой – *нағызшыл (реалист)*, М.Горький – *сарындамашыл (романтик)* ретінде келтірілген. Қазақ әдебиетіне қатысты Абай, Ахмет, Міржақыптың «нағыздық бағыттағы өлеңдері» мен «Тотының тоқсан тарауы» да, «Мың бір түн» де, «Бақытсыз Жамалы» да қазаққа қажет деп айғақталған. Сондықтан «ақын-жазушы біткенді бір қалыпқа созуға болмайды» (1: 250). Әдебиетшілер «қалып» деп тура социализм шарттарын атап өткендей.

Воронский, Плеханов, Троцкий, ВАПП пікірлері Қошке мен Сәбиттің айтысына уәж айту үшін келтірілген. Сәбиттің жаратылыста ақын болып туады дегенге қарсы болуына, әдебиетшілер Аристотельдің «зейін қисыны» (теория способностей) пікірін қарсы қояды. Сәбиттің сөзі «білім жолына қайшы» деп анықталады. «Тегіне тартқандықтан, сүйегіне біткендіктен, адам әртүрлі болып жаратылады... Сүйегінде, жаратылысында ақындығы жоқ болса, «май құйсаң да» ақын болмайды. Сүйегіне бітпесе, хат білмейтін Марабай, Махамбет, Шөжелер кімнен үйреніп ақын болды?.. Үйретумен ақын қыламыз деу – болмайтын әңгіме», – дейді әдебиетшілер (1: 256). Өздеріне тағылған ұлтшылдық туралы келесі түсінік берілген: «Қазақтың ұлтшылдығы, үстемдігі, бағындыруды көкसेген, шегіне жеткен, озбыр ұлтшылдық емес, алдымен бас қорғауға, жансауға қылуға, жете алса, теңдік алуға талпынған тілекші ұлтшылдық. Тұрмыс жүзінде уақ ұлттардың қалың бұқарасы теңгерілмей тұрғанда, ұлтшылдық жоғалмайды. Бұрынғы жалаңаш ұлтшылдық бұл күнде бұқарашылдыққа айналса, бұл – бір саты, бұл табиғи жол» (1: 256). Алаш әдебиетшілері ұлттық мүдде мәселесін әдебиетте осылай орнықтыруды талап етеді. Мақала жазылған жылы бұл оларға басты қойылған кінә болып табылғаны да белгілі.

Жазушының өзі туралы келесі мағлұматы да құнды: *«Қолым (почерк) әдемі болушы еді... Қисса, өлең кітаптарды көп оқушы едім. Қадікеш апамның бір сандық қиссасы бар еді. Қыстың ұзақ кеіштерінде Қадікешке, соңынан Ақат екеуімізге әкем қисса оқытып отырушы еді»* (1: 262).

Жазушы алғаш өлеңін 13 жасар кезде жазғаны, *«кейін 19–20 жастарда болса керек. Бір бала молдамен айтысып, өлең жазғаным бар. 1912 жылғы жазған өлеңдерім ескі дәптерімде сақтаулы. Абайға еліктеппін»* (1: 262). Осы мақалада Ж.Аймауытұлы өзінің шығармаларының тізімін ретімен берген: «Ең алғаш басылған сөзім, 1913 жылы болса керек, бір ақымақ алыпсатардың болыс болам деп, елге бір мeste шай апарып, елдің қулары болыс қоямыз деп, шайларын алдап алып, бос кайтқанын жазып едім, бұл хабар «Қазақ» газетінде басылды. Сол хабардың басылуы қалам ұстауыма үлкен себеп болды. 1916 жылғы қазақтан жұмысшы алудын артынан пьеса жаза бастадым. Алғаш жазған 5 перделі пьесам (Нұрғали Құлжанов ұнатпаған соң) жарыққа шықпады.

2. *«Рабиға», «Жебір болыс» («Мансапқорлар»), «Қанапия-Шәрбану»* – 1916–1917 жылғы жазған пьесаларым. Кейін түзетіп баспаға бердім. Ең алғаш баспа жүзіне шыққан сөздерім – 1917 жылғы «Сарыарқада». Бірінші нөміріндегі *«Сарыарқаның сәлемі»* деген өлең, екінші нөміріндегі *«Тұр, бұқара, жиыл кедей, ұмтыл жастар!»* деген кедейшіл беттегі мақала сияқтылар. Одан соңғы *«Абай»* журналындағы *«Ғашықтық»* (әңгіме), *«Көшу», «Ұран»* («Қазағым қақтықпа...»), *«Әскер марсельезе»* («Арғы атам ер түрік») сияқты өлеңдер, әдебиет туралы мақалалар, *«Бишаралар»* секілді (Виктор Гюгодан) аудармалар болса керек. Өзге уақыткертер есімде жоқ.

8) Бұл күнде басылып шыққан кітаптарым: 1) *«Рабиға»*. 2) *«Сылаң қыз»*. 3) *«Мансапқорлар»*. 4) *«Қанапия-Шәрбану»*. 5) *«Ел қорғаны»*. 6) *«Шернияз»* (пьесалар). 7) *«Қартқожа»*. Аудармалар: 8) *«Октябрь»*. 9) *«Сараң сері»*. 10) *«Тас мейман»* (пьесалар). 11) *«Тау еліндегі оқига»* (әңгіме). Оқу кітаптары: 12) *«Тәрбиеге жетекші»*. 13) *«Психология»*. 14) *«Психология мен өнер таңдау»*. 15) *«Төңкеріс тарихы»* (Покровский). 16) *Орыс тарихы. III бөлім* (Покровский).

Баспаға берілген кітаптарым: 17) *«Ақбілек»* (роман). 18) *«Мәскеу мен Қырымға жолаушылық»*. 19) *«Жаман тымақ»* (балаларға ертегі). 20) *«Шал мен кемпір»* (ертегі). 21) *«Көк өгіз»* (ертегі). 22) *«Үш қыз»* (ертегі) – бәрі де суретті; аудармалар. 23) *«Дәмелі»* (Тамилла) – роман. 24) *«Өрбике»* (Конрат Берковичтің 6 әңгімесі), 25) *«Бақылаушы»*

Алаш әдебиеттануы

(Ревизор) Гогольдікі, 26) Сұлтанмахмұт Торайғырұлының түгел сөздері.

3. Маған ұнайтын жазушылар: Мопассан, Мольер, Виктор Гюго, Шекспир, Джек Лондонның кейбір сөздері, Рабиндранат Тагор, Конрат Беркович. Орыстан: Гоголь, Пушкин, Толстой, Максим Горький, Короленко, Чехов секілділер. Биыл оқыған Стефан Цвейк те қатты ұнады.

4. Абай өлеңдерімен бала күнімнен танысып. Кітабы басылмай тұрғанда, ел қыдырған өлеңшілердің аузынан бірталай өлеңдерін көшіріп алып, жаттаған едім. Ең алғаш басылып шыққан жылы кітабын қолыма түсіріп, түгел көшіріп алдым.

9) Менін жазғаным: уақ әңгімелер, оқшау сөздер еді. Олардың бірсыпырасы қолымда бар, бірталайы жоқ. Есімде қалғандарын атап өтейін: 1) «Ғашықтық» (Абайша), 2) «Жынды», 3) «Айна» – бұлар «Сарыарқада», 4) «Толғақ жиленді», 5) «Домалақ ертегі», 6) «Мысыққа ойын, тышқанға өлім», 7) «Мал – бас садақасы ма, бас – мал садақасы ма?», 8) «Сауатсыздықты қалай жою керек?», 9) «Кузьма», 10) «Талкөшке шешендері», 11) «Күдіріс», 12) «Өмір деген осы ма?», 13) «Жапырақтар» – бұлар («қазақ тілінде»), 14) «Елес», 15) «Тұмарбай мен қатыны», 16) «Жанабайдың жанындағы трагедия», 17) «Қара бақсы», 18) «Баушы мен бала» – бұлар «Жас қазақ», «Лениншіл жас» журналдарында, 19) «Далада наурыз» – «Қызыл Қазақстанда», 20) «Жаңбыр» 21) «Қатындар» (аударма), 22) «Ат желін, ер шерін басар», 23) «Алып ұйқы» – бұлар «Еңбекші қазақ» газетінде, 24) «Біз кім едік, кім болдық?», 25) «Әсемпаздық», 26) «Комажнек» (Чеховша), 27) «Жаңа өмірге аяқ басты», 28) «Қырсықты Сүлей», 29) «Жидебайдың баяндамасы», 30) «Бір шешеннің сөзі» 31) «Нұр күйі», 32) «Көшпелі Көжебай», 33) «Оралдан поезд өткенде», 34) «Делебесі қозған жігіт», 35) «Тінікейді не ойландырды?», 36) «Жеті азбан», 37) «Қилықилы заман болды, қарағай басын шортан шалды», 38) «Қойшы Тастамақ», 39) «Радио хабарлары» – бұлар «Ақжол» газетінде, 40) «Елеусіз ерлер» – «Сәуледе», 41) «Соп-соп» – «Қосшы» газетінде, 42) «Әнші», 43) «Жол үстінде» – бұлар «Термеде», 44) «Паранжі ертегісі» (асылы орысшадан), 45) «Бажаның басы қышиды» – бұлар «Әйел теңдігі» журналында басылды.

Бұдан басқа Максим Горькийден, Мопассаннан, Джек Лондоннан, Тагордан аударған әңгімелерім бар. Олардың қажеті жоқ. «Шаншарда» басылған 3–4 күлдіргі әңгіме бар; оларды атағам жоқ.

Р. С. Жұлдыз (*) белгісі қойылған ұзақ әңгімелер менің қолымда

барлары. Керек болса жіберемін. Осымен сұраған алты нәрсеге жауап бердім ғой деп ойлаймын» (1: 262–264). Осының ішінде бізге белгісізі – «Дәмелі (Тамила)» романы, әңгімелері, кейбір аудармалары.

«Әзірет сұлтан» (Қожса Ахмет Яссауи) әңгіме-зерттеуінің мәні зор. Әзірет сұлтан мешітінің суреті былай берілген: «Тапалтақ тамдардың ортасында Әзірет мешіті алыстан таудай бір заңғар боп көрінеді. Төбесінде ерейген-сорайған еш нәрсе жоқ, үш керттеш: 1) маңдайы, 2) ұлы күмбезі, 3) кіші күмбезі. Таянып келсек, күйген кірпіштен қаланған, биік шомбал болады да кетеді.

Қабырғаның батыс жағы шым шидің түріндей, жасыл ала, көк ала тандай ирек сыр; кей жері көшкен, кей жері тұтас. Сыры тастай қатты, шыныдай жылтыр. Бұл сырды *кермеке* (керамика) деп атайды. *Шынысыр* десе де болады. Сыр дегені – сыртынан жапсырылған, жағылған бояу емес, әрбір қышты (кірпішті) әуелде солай кып жасаған. Бұл күнде ондай қыштың бір-біреуі (Ленинградта) 60–70 тиын тұрады.

Мешіттің еш жерінде әйнек жоқ, анда-санда жерде, жоғарыда темірмен торлаған кішкене тесіктер бар. Жарық ішіне солардан кіреді. Мешіттің қарсы алды (күншығысы) – жалғыз есік. Бірақ *есік* деуге тым зор, *дарбаза* (қақпа) демесек. Әзіретті бұрын көрмеген болсаңыз, аспанға қарамай, алақтамай, ішіне тез кіріп кете алмайсыз. Биік тауды қақ жарып, бір бетін алып тастап, қалған бетін төбесіне дейін үңгіп жіберсе, қандай зор айбынды боп көрінер еді. Дарбазаның айбыны да содан бір кейін емес, жоғарыдағы сонау заңғар маңдайшаға, шұрық, шұрық тесіктерге, діңгектей жұмырлап соққан алып босағаға, оның ішкі беттеріндегі көлденең сорайған дөңбектерге, қақ төбедегі түймедей салбыраған қола допқа еріксіз қарайсың; еріксіз бір айбын бойыңызды билейді...

Заңғар дарбазамен жүріңкіреп барып, оюлы нақышты темір есіктен кірсеңіз, аспандай күмбез төбелі бір бос кең жайға ұшырайсыз. Қақ ортада дәу қола қазан тұр. Күмбездің ішкі төбесі араның ұясындай быжырлаған аппақ-аппақ ұзыншақ шұқанақ. Ол шұқанақтар анадайдан бейне бір төбеден салбыраған мұз сүңгідей немесе жер астындағы керемет ысталақтеттей боп көрінеді. Жан-жағыңыз ұлылы, кішілі, жоғарылы, төменді есік, тесік, баспалдақ, галерей! Төрдегі есіктің маңдайы көк ала шыны жазу. Ол жазуда осы мешітті салдыру «Әмір-Темір құрқанның» (Ақсақ Темір) аты да тұр.

«Жүз кісі болмаса, қозғай алмас» дегізгендей, кесе түптес он екі құлақты дәу қола қазанның жан-жағы бұрандалы шүмек, үсті-басы

Алаш әдебиеттануы

оюлы накыш жазу. Қазанның биіктігі кісі бойы кол ұсыным. Құдас-тың желкілдек қара жүнін таққан құрықтардың басын мосылап байлап, қазан үстіне келтіріп қойыпты. Бұлар жалау екен. Шырақшылар: «Бұл қазанда бір заманда су тұрушы еді. Мынау шүмектерден ағызып алып ішуші еді...» – дейді. Ақсақ Темір тұсында бұл қазаннан сопыларға арақ беріп, елтіткенін қайдан білсін.

Бұл кең жайда қазаннан басқа еш нәрсе жоқ екен, әрі жағалайық. Жағаласақ, төрдегі есіктің алдындағы сәкіде екі шырақшы (кәдімгі тақияшаң өзбек) отыр. Есік үстінен қиғаштай көлденең сүйеулі бір қисық сырық тұр. Басында күректей үшкір темір мен құдас жүні. «Мү не?» – десек, «Әзіреттің туы», – дейді. Әзірет жаумен соғысқандай-ақ, 3–4 кісі болмаса, бір адам көтеріп жүретін сырық емес. Есік аузында, төбеде, абажадай жез қандыл ілулі тұр. Янышын деген татар көпес сыйласа керек (жаңылмасам), пәлен оңды қандыл емес. Бөлек-бөлек сүйек оюдан құрап, жыпырлата нақыштаған, нақышына ми жетпестей ғажап есіктің құлпын ашқанда, алдында биігірек жерде есікке мінбелеп, қызылды-жасылды шүберек жапқан. Кісі бойындай жота қабір тұр. Бұл – Әзіреттің раузасы (көрі)...

Қабір қасындағы бір тамаша қылагын нәрсе – үлкен жез шамдал. Шамдалды жақын әкеп көрсетті. Оған орнататын шам телграм ағашына таяу болу керек. Нақышы, шимайы, зорлығы дүниеде жоқ деседі. Боранбоздың бір әлімі: «Жүз мың сомға алар едім», депті-мыс. Расында ондай қымбат шамдал еш музейде жоқ» деп, мешітті түзетіп жатқан шебер (архитектор) де айтты. Мұндай шамдал екеу екен. Бірін ұрлап кетіпті. Одан шығып, он жақтағы кішкене есіктің бірінен кірсеңіз, пеш сынды қыш үстінде жыбырлаған арқардың мүйізі (зиаратшылардың байлаған әлемі). Ар жағындағы кішкене ағаш шарбақта Арыстан ханның тікше сандықтай қабір тасы тұр. Одан әрі айналсаңыз тағы бір кішірек үйге кіресіз. Қабырғалары ойдым-ойдым (ышқапша). Бұл жай бір заманда кітапхана болып, 30 мыңдай кітап сақталған екен. Бұл күнде бірі қалмапты.

Тағы бір есік мешітке апарады. Бұ да төбесі күмбез кең жай. Мұндағы айта қалғандай әдемі нәрсе – имам тұратын мақырап. Мақырап бір адам сыйғандай. Есік сияқты қабырғадағы саяз қуыс. Сол қуыстың іші де, жақтауы да, әдібі де жасыл ала шыны сырмен, уақ шимаймен алтын, күміс араластырып, қиып келтірген (мозаика), нәзік накыш шимайы сондай уақ, сондай сұлу, сыры сондай жарқыраған, ашық, сондай сүйкімді, ерінбей қарайық, еріксіз сипайық. Қырымда, Күншығыс музейінде піл сүйегінен істелген жұдырықтай бір нақышты бұйым көріп едім. Соны бір қытай шебері

қырық жыл істеп бітірген деп еді. Неткен шыдам, неткен табандылық десейші! Мынау мақыраптың нақысын, шимайын көргенде, сол нәрсе есіме түсті. «Осынша уақ, нәзік, шұқыма нақышты бір адам неше жылда істеп бітірді екен?» – деп ойладым. «Мұндай сұлу жат жұмыс дүниеде жоқ» – деп шебер де айтты.

Құбыла жақтағы мешітті, кітапхананы, Арыстан ханды, арқар мүйіздерді, ас үйді тастап, манағы дәу қазанның қасынан өтіп, темір-қазық жақтағы есіктерге кірсеңіз, бұлардың бірі – медресе, бірі – құдық, өзгелері өңшең құжыра. Бұл құжыралар о баста шәкірттерге, соңынан сопыларға мекен болған. *Құжыра* дегеніміз – әйнексіз, пешсіз бір қараңғы қуыс қой. Оның не тансығы бар? Өзіреттің сол жағын жағалайық» (1: 269–271).

Бұл мәтінде бүгінгі өзгертілген мешіттің бұрынғы, атам заманнан өзгертілмей сақталған қалпын көреміз. Бұл мақала осымен құнды. «Абылайдың көк тасы» деген мәселе де анықталған: «Жағаласақ, камерада Абылайдың көк тасы жатыр. Ұзындығы кісі бойындай. Биіктігі орындықтай. Мінсіз төрт қырлы көк ала мәрәуәр мұздай жылтыр, айнадай тегіс, шимайша ойып келтірген олпы-солпысыз, үшкір сұлу жазулары жалап қойғандай мүлткісіз. Ағы мен көгі қара ала батсайыдай аралас таңдайланған, айқасқан. Алаң шындала құлпырған көк мәрәуар айта қалғандай сұлу екен. Айналақтап кете алмадық. Әлде Абылайдың шын аты со ма, әлде жұрт адасып жүр ме, әйтеуір тастағы жазу «Абулқайыр» болса керек» (1: 271).

Жазушы нақты мәліметті бере кетеді: «Со сияқты төбесінде тұрып жерге, жерден төбесіне қарап, сатымызды санап: «Осы мешіт жүз кез барсың-ау», – деп едік. Шама шама-ақ екен: архитектордың айтуы – 141 кез боп шықты. 41 кездей ғана қателесіппіз. Ұзындығы 60, көлденеңі 45 кездей екен: зорлығы, айбыны, жаттығы, сұлулығы дүниежүзінде бірінші мешіт деп саналады екен.

Ескі мәдениеттің есіл қымбат жұрнағы бет-аузы айғыздалып, сыр-сылауы көшіп, бұрыштары жеміріліп, құбыла жағы толықсып, жантайып, мұнараларының қабырғасы шатынап, құлауға таянған екен» (1: 272). Мешіт қалай салынғаны туралы да мәлімет берілген: «Архитектордың шамалауы мешіт бір метрге төмен (3/4) шөккен. Өзірет мешітінің асты, төңірегі толған адам сүйегі дейді. Жақында аршыған құдықтан 13 адамның сүйегі шыққан.

Мешіттің күйген қышы тастан берік, қатты. Салынғанына 500 жылдан асса да, бір қышы жарылған, сынған жоқ. Қабырғалардың жарылуы жер сілкінуден бопты. Сондай берік қыштарды қайдан әкеліп, қалай салды екен десеніз, қыштарды Түркістаннан 30

Алаш әдебиеттануы

шақырым «Сауран» деген қыстақта жасап өртеген, Саураннан мешітке шейін үш қатар адам тұрып, кірпіштерін қолдан-қолға әперіп тұрған. 30 шақырым жерге үш қатардан тұрғанда неше адам керек екенін есептей беріңіз. «Мұнша адамды қайдан жинаған?» десеңіз, Ақсақ Темір ханға адам дәрігер емес; ел шауып, қолға түсірген мыңдаған тұтқындар, кедейлер, құл-құтандар, қатын-балаға шейін өз әмірінде болған соң, адамды несін аясын» (1: 272–273).

Ленинградтан келген Бошнинский деген архитектор істеп жатқан шаралар ғимаратты түзетуге арналғаны мәлімденген. Атақты жандарм Черняев та осы мешіттің әр жеріне тіреу салдырып, мұнараларын сылатқан. Черняевтің мақсұты: «Мұсылман жұртына жақсы атты көріну, елді баурау, тыныштандыру... Кеңес өкіметі... мәдениетшіл, өршіл үкімет болғандықтан, кейінгілерге үлгі ескерткіш болсын деп, ескі мұраны түзеттіріп отыр», – делінген (1: 274).

Әзірет сұлтан кім болған? Мешіт неліктен салынған? Кім салдырған? Әзіретті деген түсінік кімге айтылған? Бұл туралы да мағлұмат бар: «Қожа Ахмет Яссауи бұдан 800 жылдар бұрын дүниеге келіп өткен адам. Жұрт «Әзірет Сұлтан» деп атап кеткен ғой. Әзірет Сұлтанды қожа, молдалар «әулие» дейді. 125 жасапты-мыс, 3–4 кітап жазыпты-мыс. Оның бірі – «Хикмет». О баста ол кітапта 4 мың хикмет (өлең) бар екен. Көшірушілер ерініп, қысқарта беріпті-мыс. «Әзірет пайғамбардан артық жасамаймын» деп, 63-інде ғарға (үңгірге) кіріп, қалған жасын сонда өткізіпті-мыс. Ғардың астымен өзге қалалардағы Арыстан бап, пәлен баптармен қатынасып тұрыпты-мыс. Пайғамбарымыз миғражға (көкке) шығып бара жатып, үш адамның рухын (жанын) көріп танданып: Бұл сәулетті рухтар кім болады? – деп, жанындағы Жебірейілден сұрапты-мыс. Жебірейіл: Бұл сіздің үмбеттеріңіз: 1) Имам ағзам, 2) Ғаусыл ағзам (қожай Пауадын), 3) Қожа Ахмет Яссауилер, – депті-мыс. Қожа Ахметке тапсырғайсың, – деп Пайғамбарымыз өлерінде Арыстан деген сақабасына бір құрма беріп кетіпті-мыс. Арыстан 5 жүз пәлен жыл жасап, сол құрманы Әзіретке тапсырыпты-мыс... Міне, Әзірет Сұлтан жайынан қожа, молда, ишандардың айтатын ертегісі осы сияқты; құлақ ұйып, ақыл сенгендей ешбір дерек жоқ» (1: 274).

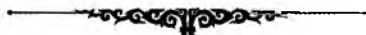
Бұл аңыздан басқа да мәлімет былай берілген: «Жалғыз-ақ ирандық Шарапитдин Язидиенің кітабында Қожа Ахмет туралы анық мағлұмат бар», – деседі. Ол кітапша Қожа Ахмет Түркістан қаласына 35 шақырым «Яссы» деген қалада туған (Ишандардың айтуынша «Яссы» – Түркістандағы, мешіт жанындағы «Күлтөбе»). Медреседе оқып жүргенде түріктің бір ғалымы зеректігіне қызығып,

Иран жаққа оқуға әкетіпті. Қожа Ахмет көп жыл оқып, молда боп қайтыпты. Жаратылысынан ақылды адам болса керек. Төңіректегі елге би болып, әділдігіне мұсылман түгілі, христиан дініндегі адамдар іздеп келіп бітім айтқызған. Қаріп-қасарға көп жәрдемі тиген» (1: 274–275).

Мақала көркем тілмен жазылған, танымдық мағлұматы зор. Кейінгі заманда да бұл ғимараттың басына түскен оқиғалар былай берілген: «Қоқан хандары мешіт төңірегіне қыштан биік қорған соқтырған. Мылтық ататын тесіктері әлі де бар. Орыс қолы астына караған заманда қорған ішіне солдат жататын казарма салынған. Мешіт құлап, казарманы басып қалады деп, жергілікті үкімет 1870 жылы мешітті құлатуға қаулы шығарады. Бірақ ол қаулыны Ташкен жандаралы бекітпей, мешіт аман қалған. Міне, жұрттың қырдан, сырдан зиратқа ағылатын, пәлен мың шақырымнан өлігін жаяу көтеріп келетін, жарым «Мекке» деп көретін Әзірет Сұлтаннның тарихы, мешіті, кабірі осы сияқты» (1: 275).

Ғалымның қазақ әдебиеттануына қатысты: «Ана тілін қалай оқыту керек?», «Әдебиет мәселесі», «Көркем әдебиетті саралау», «Пән сөздері қалай табылады?», «Мәшһүр аға», «Әдебиет мұралары», «Көркем әдебиет туралы», «Құрметті Мәшһүр аға», «Әзірет Сұлтан», «Ән-күй жайында» еңбектері өздерінің арнайы зерттеушілерін күтуде. Осыншама кәсіби әдебиеттанулық пікірлер мен мәтіннің теориялық талдауын үлгі етіп көрсетіп кеткен Алаш әдебиеттанушысы Жүсіпбек Аймауытұлына Аллаһтың рақметі, Пайғамбарымыздың (с.а.с.) шапағаты болғай!!!

1. Ж.Аймауытұлы. Бес томдық шығармалар жинағы. 5-том. А.: Ғылым, 1999.
2. Ж.Аймауытұлы. Бес томдық шығармалар жинағы. 4-том. А.: Ғылым, 1998.

2.5. МІРЖАҚЫП ДУЛАТҰЛЫ

*Азырақ сөзге құлағың сал, ақын інім!
Ойымыз, рухымыз жақын, інім.
Ағалық правосын қолыма алып,
Келемін айтайын деп ақыл, інім.*

*Өзімді ағаңмың деп үлкейтемін,
Онымды көремісің мақұл, інім!
Адасқан ағаңыздың жері болса,
Тілеймін ете гөр деп зафу, інім!*

*Жай жатсаң жаңылмайсың, адаспайсың,
Күресте кім кетпейді қапыл, інім!
Ат қойған аз-көбіне қарамастан,
Ақылға біздер жарлы, пақыр, інім!*

*Доңыздай талғамай жеп семіргендер
Саналып ақылдыға жатыр, інім!
Сүйікті милләтыңа болам десең,
Нашардың көбірек же хақын, інім!*

А.Байтұрсынұлы

«Оян, қазақ!» деп Алаштың ұранын жырлап өткен Міржақып Дулатұлы қазақ ғылымына орасан үлес қосып кеткен тұлға.

*Көзіңді аш, оян, қазақ, көтер басты,
Өткізбей қараңғыда бекер жасты.
Жер кетті, дін нашарлап, хал һараб боп,
Қазағым, енді жату жарамас-ты.*

Екі жасында шешеден, он екі жасында әкеден қалған Міржақып сол кездегі дәстүрлі білімді алған. Әуелі мұсылманша, одан кейін 1880 жылдары ашылған Ыбырай Алтынсарыұлының мектебінен өткен: Торғай қаласындағы уездік орыс-қазақ училищесін тамамдаған. Одан кейін Асқар ағасының тәрбиесінде болады. Омбы мен Қарқаралыда Ә.Бөкейхан мен А.Байтұрсынұлының мектебінен өтеді. Саяси көзі ашылған М.Дулатұлы 1907 жылы Петербургте шыққан «Серке» газетінде «Жастарға» деген ұран-өленімен серпіліс тудырады. «Оян, қазақ!» Уфадан 1909 жылы жарық көрді. Күні бүгінге дейін бұл қазақ үшін басты рухани ұран болып келеді. Алаш саясаткері, қоғам қайраткері, әдебиетші, ғалым, ақын, тұңғыш қазақ романының

авторы М.Дулатұлының әдебиеттанулық мұрасы арнайы тұңғыш рет сараланып отыр. Отаны үшін жазықсыз репрессияға ұшыраған ғалымның мұрасы тәуелсіз ғылымның басты еншісі болып табылады.

Әдебиетші М.Дулатұлының осы өлеңіндегі азаматтық тұрғы оның бүркеншік есімдерінен анық аңғарылады: Арғын, Торғайлық, Тургайский, М.Дулатұлы, Мадияр, Алашұлы Азамат, Азамат Алашұғлы, Азамат, Торғайұлы, Түрік баласы, Таймінер, Тайбағар, Алакөз, Қолғанат.

Алаш азаматы М.Дулатұлы – қазақ әдебиеттануы ғылымына нақты үлес қосқан тұлға. Енді осы ғылыми мұраны бүгінгі тәуелсіз әдебиеттану тұрғысынан зерделеп шығайық.

М.Дулатұлы «Абай» мақаласына «Опат. 23.IV.1904» деп ақынның өлген жылын анықтап жазған. Абайдың қайтқанына 10 жыл болу қарсаңында («Қазақ», 1914 жылы № 67 санында) жарияланған. «Қазақ әдебиетінің атасы, Хакімінде тарихта аты алтынмен жазыларлық Абай Шыңғыс тауында туып, Шыңғыс тауында алпыс жыл өмірін өткізіп, сол Шыңғыс тауында өлді» (1: 189). Абай туралы 1904 жылы Омскіде Ахмет Байтұрсынұлынан естігені, Ә.Бөкейхан бастауымен 1909 жылы Абайдың балалары ақын кітабын бастырып, Петербордан шығарғаны сөз етілген.

«Абай сынды ақынның қадірін білмеу қазақ халқының зор кемшілігін көрсетуге толық жарайды, себебі, қазақ басқа жұртпен үзеңгі қағысып, тең халық болып жасай алмауы – тарихы, әдебиеті жоқтығынан. Тарихы, әдебиеті жоқ халықтың өмір сүруі, ұлттығын сақтап, ілгері болуы қиын. Әдебиет, тарихы жоқ халықтар басқаларға сіңісіп, жұтылып, жоқ болады» (1: 190). Осы тұста М.Дулатұлы: Әдебиет не үшін керек, ол нені көрсетеді? деген сауалға жауап береді: *«Қандай жұрттың болса да, жаны – әдебиет, жансыз тән жасамақ емес. Қайдан өрбігенін, қайдан өскенін, ата-бабалары кім болғанын, не істегенін білмеген жұртқа, бұл талас-тартыс, тар заманда арнаулы орын жоқ»*. Әдебиетші «Абайтану не үшін керек?» деген сауалға: *«Сондықтан Абайдың аты жоғалуы, мұнан кейін де шығатын Абайлар сондай ескерусіз ұмытылу ықтималы қазақтың жоғалуымен, қазақ атты халықтың ұмытылуымен бірдей»*, – дейді. Бұл біздің Абайға ревизия жасап жүрген дүмше философтарымызға берілген жауап іспеттес. Себебі, *«Әдебиетіміздің негізіне қаланған бірінші кірпіш – Абай сөзі, Абай аты боларға керек»* (1: 190). Абайдың қазақ әдебиеті тарихындағы орны былай анықталған: *«Бәлкі, мұнан кейін Абайдан үздік артық ақындар, жазушылар шығар, бірақ ең жоғары, ардақты орын*

Алаш әдебиеттануы

Абайдікі, қазақ халқына сәуле беріп, алғашқы атқан жарық жұлдыз – Абай». Орыс халқына «балықшының баласы» Ломоносов есімі қандай болса, бізге де Абай сондай болуы тиіс деп санайды Алаш әдебиетшісі. Сол кездері Абайды таңуға арналған ресми істер осы мақалада аталған. Оның бірі ретінде Семейдегі бірінші әдебиет кеші болып, «һәм бірінші қазақ әйелі Назифа ханым Құлжанова жасағатының майданға түсіп, берген өрнегі еді» (1: 191).

Міржақып Дулатұлының келесі сөздері бізге арналғандай, себебі біз Абайды еске алу жиындарын өткізгенде есте сақтайтын мәселе осы ретте нақтыланған: «Біз бүгін ардақты ақынымыз, марқұм Абайдың рухына дұға қылып, қараңғы заманда шырақ жаққан басшымыздың есімі, құрметі, терең мағыналы асыл сөзі атадан балаға, немереден шөбереге үзілмей сақталуын тілейміз. Зәредей шүбә етпейміз, Абайдың өлген күнінен қанша алыстасак, сонша рухани жақындармыз. Үнемі бұл күйде тұрмас, халық ағарар, өнер-білімге канар. Сол күндерде Абай құрметі күннен-күнге артылар, «Бірінші ақынымыз» деп қабірін халқы жиі-жиі зиярат етер, халық пен Абай арасы күшті махаббатпен жалғасар. Ол күндерді біз көрмеспіз, бірақ біздің рухымыз сезер, қуанар» (1: 191).

1908 жылы жарық көрген *«Ибраһим ибн Құнанбаев»* мақаласында («Уақыт» № 383) Абайдың кім болғаны айтылған. М.Лермонтовтың «Жалғыздықта» өлеңінің қазақша аудармасын Абай қалай жасағаны, неге осы өлеңді таңдағаны сөз етілген. «Өлеңдері есіткеннің жүрегін жігерлендіріретіндей табиғи болып, шығармаларының асыл негізі Лермонтовқа үндес. Мәжілісінде болған кісілердің айтуынша, тілі ләззатты, араб, парсы, түрік, калмак тілдерінен хабардар, тарих, география пәндерінен мағлұматы кең болып, танымды, ауқымды еді».

Абай қандай адам болды? *«Адамшылық ой-қиялы өте таза, ұлтжанды, елін-жерін сүйген кісі еді»* (1: 31). М.Дулатұлы таңдап алып келтірген Абай өлеңі өзіне үндес екені «Оянбай, қайран жұрт» деген сөздерден де көрініп тұр: *«Қуатты оттай бұрқырап, Уәзінге салып тізілген. Жаңбырлы жсайдай зырқырап, Көк бұлттан үзілген. Қайран тіл, қайран сөз, Наданға қадірсіз. Тәуекел мен батыр ой Өткір тілді найза етіп. Сайысып-ақ бақты зой. Неше түрлі айла етіп. Оянбай қайран жұрт. Ұялмай қал жым-жырт!»* «Уақыт», 1908 №383 (1: 31).

М.Дулатұлы «Алаш ғалымдары сияқты асыл сөз – қазақ елінің тарихы, оның жаны туралы болу керек» деп санаған. Әдебиетші «тарихты білу керек» деген міндетке байланысты М.Дулатұлы «Хан

Абылай». («Айқап», 1912. №12), «Қазақтың тарихы» («Қазақ», 1913. № 7; «Қазақ», 1913. № 3; «Қазақ», 22 март 1913. № 7) атты еңбектерінің ғылыми мәні зор.

«Хан Абылай» мақаласында Абылай туралы деректер әдеби мәтінмен дәлелденіп отырылады: «Кеше Кенесары заманында шыққан Тобылбай бидің баласы Арыстан ақынның айтқаны да бар:

*Қылады Макаржада байлар сауда.
Топ бұзар батыр жігіт қалың жауда.
Сұрасаң Абылайдың тұрған жері –
Хан болған қырық сегіз жыл Көкшетауда» (1: 48).*

Қазақтың ханы Абылай ХУІІІ ғасырда туылып, Көкшетау деген жерде «қазақ жұртына 48 жыл хан болып тұрыпты» деген дерек осылай айғақталған. «Бұл күнге шейін қазақ жұртында Абылайдың анық аты-жөнін білуші кем» деп мойындаған әдебиетші ханның ата-тегі, шыққан ортасы туралы сол кездегі белгілі тарихи деректерді келтірген. Төренің жас кезінде әркімнің малын баққаны, «Сабалақ» есімін не себептен алғаны айтылған. Жиырма жасар Абылайдың жылқышы болып жүргенінде қалмақтармен соғыста аты шыққан. Қазақ батырлары жеңіліп, қайтпақшы болған тұста: «Қазақтың қайтарына көзі жетіп, топтан бөлініп оңаша шығып, атынан түсіп, шүберек белбеуін құрығының басына байлап ту қылып: «Абылай, Абылай!» деп ұран шақырып, қалмақтың қамалына жалғыз өзі кірген де кеткен. Бақыт жұлдызы жанайын деп тұрған шағы! Атқан оқ, шапқан қылыштан Алла сақтап, кірген жерін есік, шыққан жерін тесік қылып, қалмақтың қамалын бұзып, жылқыны дүркіретіп қуа бастағанда, қазақтың батырлары да қайраттанып қосыла шауып, қалмақты қызыл ала қан қылып, шаш етекпен олжаға батып қайтады» (1: 50). Абылайдың Қызылжардағы «Абылайдың ақ үйі» қашан, қандай мақсатпен, кім салып берген? деген мәлімет те осы тұста айтылған.

Тарихшылар көп талдаған түс туралы былай делінген: «Абылайхан Самарқант шаһарының бетіндегі Жұпар қорығына түсіп, алғаш қонған түні түс көріп, ертеңіне қасындағы түс жоритын қариясына жорытады: «Түсімде шатырымның алдына бір жолбарыс келіп шөгін жатып алды. «Бұл не қылған жолбарыс?» – деп таңғалып қарап едім, әлгі жолбарысым аю болып кетті. ...Жаңа жолбарыс еді гой, қалайша аю болып кетті деп, екінші қарағанымда қасқыр болып, онан соң түлкі, ақырында қоян болып кетті. Осы көргендеріме таңғалып жатқанымда оянып кеттім», – деді. Сонда қария: «Жолбарыс көрсең, басыңнан бақыт құсы ұшқаны,

Алаш әдебиеттануы

баяғыдан бері бетің қайтпай жүрiп, ендi жасың жеткен шақта, «Абылай хан сарттан өлiптi» деген атқа ұшырамай, қайта гой. Жолбарыстың аю болғаны сенен соңғы балаларыңның заманы аю заманы болып, жұрт аюдай алысып өтер. Қасқыр болғаны немерелеріңнің заманында қасқырдай жұдысып өтер. Түлкі болғаны шөбереңнің заманында түлкіше жортып өтер. Қоян болғаны онан кейінгі заманда қорқып өтер», – деген екен» (1: 51–52).

Абылайхан Самарқантқа елші жіберіп: «*Ұрыс-жанжалым жоқ, жұртқа амандасып, әулиелерді зиярат қылып қайтамын*», – депті. Ел ханды қуана қарсы алады. «Абылайханның көк тасы» деген түсінік осы ретте берілген: «Абылай хан қайтарында өзінің басына қойдыртуға Самарқанттың көк тасынан тас қаздырғанда, шыққан тасты Самарқант жұрты: «Бұл тас сіздің бақытыңызға шыққан тас, мұндай тас Әмір Темірден соң ешкімге шығып көрген жоқ», деп сүйінші сұраған екен. (Сол тасқа «Абылайхан бин Сүйеніш хан» деп жазылып, опат болғаннан кейін басына қойылыпты). Абылайдың соңғы күндері туралы келесі дерек бар: «Осы жолдан қайтып Тәшкентке келіп, Мырза Ахметтің қызын алады. «Өзім соңырақ қайтамын, әзір ұрыс-соғыс жоқ, есен күндерінде елдеріне барыңдар», – деп, қасындағы Орта жүз бен Кіші жүздің батырларына рұқсат беріп, қайтарып жібереді. Ташкентте үш ай жатып, Арқаға қайтуға қасына біраз төленгіттерімен үйсін-дулаттың басты кісілерін ертіп шығады. Мұны Шымкенттегі Ғабдолрахман сарт естіп, Абылай-ханға іштерінен кек сақтап жүрген көрші шаһарлардағы сарттарға хабар жіберіп жинап, Абылайды қамап алады. Дулат деген ел сартпен соғысуға жарытпапты. Ханның қасындағы төленгіттерінің көбін қырып, өзіне қол тигізуге, істің соңы неге соғарына көздері жете алмай, бата алмапты. Сонда Абылай хан Арыс деген жерде бір төбенің басына шығып: «Қайран Орта жүз бен Кіші жүз батырлары қасымда болса, бұл қорлықты көрмес едім-ау!» – деп бармағын шайнаған екен. Сол күні Арыстың бойында ғаламат аты шыққан Абылай хан бір қорғанға түсіп, ауырмай-сырқамай 68 жасында опат болған. Найзадан тең жасап, сүйегін Түркістан шаһарына әкеліп қойыпты» (1: 52).

Абылай ханның соңғы күндері туралы деректі қазақ тарихшылары осы зерттеуден олжалап жүргені анық. Бірақ күні бүгінге дейін дау туғызып келе жатқан дерек – ханның қай жерде жерленгені туралысы. Бұл – бүгінгі тарих ғылымы анық айта алмай отырған дерек. ХХ ғасыр басында тарих атадан балаға ауызша жеткізіліп отырған заманда Алаш ғалымы М.Дулатұлы өзі естіген тарихи тұлға туралы

мағлұматты осы зерттеуінде бүгінгі ұрпақ үшін жазып кетіпті. Бұл ғылыми маңызды еңбек тек ХХ ғасырдың соңында ғана Тәуелсіз қазақ елінің санасына жетті. Совет ғылымы бұрмалап отырған ұлт тарихының шынайы беттерін Алаш ғылымы осылай анықтап берді. М.Дулатұлы «Оян, қазақ!» ұранын тек өлеңмен ғана емес, осындай ғылыми, тарихи маңызды зерттеулерімен де айғақтап берді.

Абылайдың атақты түсі мақалада жан-жақты талданған. Абылайдың Самарқанға сапары, соңғы шайқасы, 70 жасында опат болғаны осылай белгілі болады (1: 51).

Абылай ханның 17 әйелі, 30 ұлы болған. «Солардың ішінде «Абылайлап» жауға шапқаны – қалмақтың ханы Қалдан Сереннен тартуға келген Топыш ханымнан туған Қасым төренің балалары кешегі данқты Кенесары хан мен ер Наурызбай. Бұлардан басқа хан қаны қайнап, өз еркімен басқаларға қолдан тізгін бермеске қарысқан «Абылайдың немересі Абайділда сұлтан Уәлихан ұғлы» (1: 53). Бұл мәлімет Жанақ пен Орынбай ақынның өлеңдерінде айтылады: Абайділда, Ғаббастың елін жайлап. Бес жорғасын өлтірдім кісе байлап. Ханнан алған сұлуым өліп қалып, Қаракөкпен келемін сорым қайнап.

Абайділда «Көкшетауға отаршылдық дуан салдырмаймын», – деп бағынбағаны үшін итжеккенге айдалып, қорлық көріп, қайтып келгенде, Орынбай ақын айтқан екен: Хан Абылай өтіп кетті-ау кеше жүрген! Үш жүздің баласына олжа берген. Сегіз жыл Итжеккеннен әрмен кетіп, Ханымыз Абайділда қайта келген. Биылғы қатты болды-ау қыстың жұты: Бес теңге Қызылжарда ұнның пұты, Орта жүз, ырысың бар ел екенсің, Хан келді Абайділда – елдің құты (1: 53).

«Абылай ханның жоғарыда айтылған көп балаларының һәм олардың тұқымдарының аттары белгілі болса да, әрқайсысының Кенесары, Абайділда секілді қазақ үшін жұмсаған күш-өнерлерін естімегендігімен құр аттарын жазбаймын. Абылай ханның шөберелері – заманымыздағы кешегі марқұм генерал Ғұбайдолла Шыңғысханов, марқұм генерал Сұлтанғазы Уәлихановтар менен бұл күнде саламат статский советник Ешимұхамед төре Абылайхановтар» (1: 53).

М.Дулатұлы Абылай тұқымынан Кенесары мен Абайділданы ерекше атап, ханның шөберелері – өз замандастары туралы қынжыла сөйлейді: «Бұларға қазақ жұртының өкпелейтіні де, осы күнгі тар заманда білім дәрежелері бола тұрып, баяғы аталары өрге сүйреген жұртына басшылық қылып, пайдаларын тигізбеді дегеннен басқа болмаса керек» (Айқап, 1912, № 6,7. 21: 53). Бұл Алаш қайраткері

Алаш әдебиеттануы

М.Дулатұлының төре замандастарына айтқан назы ғана емес, Қазақтың басы бірікпей тұрғандығын меңзеуі де.

«Қазақтың тарихы» (Түрік баласы. Қазақ, 1913, №2) атты мақаласы былай басталған: «Тарих дейтін – бұрынғы өткен заманның жайынан сөйлеп тұратұғын, бұрынғы өткен кісілердің ісінен хабар беретұғын бір ғылым. Қазақтың көбі оны «Шежіре» деп атайды. Бұ заманның ғалымдары тарихты ең оңды мағлұм деп түсінеді. Тарих – түзу жөнді үйретуші деп айтады... Келешек күннің қандай болашағын білуге тарих анық құрал болады» (1: 59).

Тарих не үшін керек, оның қасиеті неде? Бұл жөнінде М.Дулатұлы сөз басында: «Өзінің тарихын жоғалтқан жұрт, өзінің тарихын ұмытқан ел қайда жүріп, қайда тұрғандығын, не істеп не қойғандығын білмейді, келешекте басына қандай күн туатынына көзі жетпейді. Бір халық өзінің тарихын білмесе, бір ел өзінің тарихын жоғалтса, оның артынша өзі де жоғалуға ыңғайлы болып тұрады. Дүниеде өзге жұрттар қатарында кем, қор болмайтын, тұқымым құрып қалмасын деген халық өзінің шежіресін иманы дәрежесінде ұғып білуге тиіс болады» (1: 59). Сонда тарих қалай ұмытылмай келген? Оны кімдер сақтаған? деген сауалға келесі жауап бар: «Қазақ ішінде әр үйдің отағасы, әр ауылдың ақсақалы – тұрған бір шежіре. Бұрынғы өткен-кеткеннен естіген-білгені болса, кейінгі жастарға соның бәрін айтып отырады». Тарих өзіміз үшін керек екені, себебі әр істен қандай нәтиже туатынын білу үшін қажет делінген.

Қазақ қандай ел болған, нені дәріптеген, неден сақтанған, біз үшін қандай құндылықтар басты болған? деген сауалдарға Алаш әдебиетшісі былай деген: «Тарих не айтады десеңіз, оның айтатыны мынау: біздің бұрынғы бабаларымыздың кім екендігі, олардың дүниеде не істеп, не бітіретіндігі, қандай құты барлығы, ол құтты не орынға жұмсағандығы; істеп жүрген ісінің қайсысынан пайда, қайсысынан зарар көргендігі; бұрынғы бабаларымыздың досы-дұшпаны кім екендігі, не себептен бағы тайғандығы және соған ұқсас істердің барлығын тарих түсіндіріп тұрады. Бұрынғы бабаларымыздың басынан кешкен жақсы-жаман қандай уақиға бар болса, оның бәрі де өткендегі бір істің нәтижесінен туған болады. Со секілді келешекте біздің басымызға түсешек бір оқиға осы күнде қылып жүрген ісіміздің нәтижесі болмақшы. Тарих оқысақ, оның сөзін оқысақ, қандай істен қандай нәтиже туатынын анық білеміз» (1: 59–60).

«Тарих оң мен терісті айтып беруші, – дейді М.Дулатұлы. – Жақсы істен – жақсылық, жаман істен – жамандық тұмақшы»

(1: 60). Бұрынғының «не ексең – соны орасың» деген сөзінің терең мағынасы осы. «Құдай не жазса, соны көреміз» деу – соқырлықтың белгісі. «Тағдырдың жазғаны болар» деу – ақымақтықтың белгісі. Адам не тілесе, Құдай соны тағдыр қылмақшы. Тікен еккен жерге бидай шықпақшы емес. Ағаштың тамырына балтаның жүзі тисе, қурамақшы» (1: 60).

Тарихқа қалай қарап, нені үйренуіміз керек? «Егер тарих оқысақ, пайдасы бар істің қандай екенін біліп, соны істемекшіміз. Зарарлы істен қашпақшымыз. Бұрынғының оңды ісінен үлгі алмақшымыз». Алаш ғалымы өз замандастарына бұл тікелей қатысты екенін де ескертуді жөн санайды. «Осы күнде істеп жүрген ісіміз, қылған жұмысымыз, мінез-құлқымыз, сөздің бәрі кейінгілерге тарих болып қалады... Кейінгілер гибрат аларлық үлгі тастап кетіп, алғыс, рақмет алармыз ба? Жоқ далаға лағып, жөнсіз кетіп, қарғыс, лағынет аламыз ба?» Бұл сөздер бізге де қатысты екені анық. Себебі: «Тарих – түзу жөн үйренуші. Тарих – түзушіліктің кітабы. Тарих – тіршілікте жолбасшы» (1: 60).

«Қазақтың тарихы» (Түрік баласы. Қазақ. 1913, №3) атты екінші мақаласында «қазақтың асылы тексеріліп, тарихы жазылған жоқ» деп, әдебиетші ғалым мәселені ашық көтереді. Өз заманының қатесі ретінде М.Дулатұлы: «Тарих жазушылардың ешбірі қазақ пен қырғызды айырмайды» Қазақ – қазақ! Қырғыз өз алдына қырғыз. Түрікмен мен башқұрт қандай басқа-басқа ел болса, қазақ пен қырғыз да сондай басқа ел. Орыстардың, әсіресе һүкіметтің қазақтарды, қазақ демей қырғыз деп жүргені рас. Бірақ олар өзінің атты «Казачье» әскерінен «айыру үшін жаңылыс болсадағы қазақты қырғыз атап жүр» (1: 59). М.Дулатұлы осыны жөндеуге үндейді. Және «Қазақ» газетінде осы мәселені талқылады ұсынады. «Қазақтың тарихы газет бетінде жазылып тұрмақшы» деп, оқырмандарды осыған атсалысуға шақырады.

Ғалым М.Дулатұлы осыған байланысты бұл сөздердің тегіне де үңіледі: «Тарихтың көрсетуі бұған ереуіл келеді. Орыста бұрын атқа міну қажеті болмаған. Осы күнгі хохолша сиыр жиіп, өгіз мініп күн көрген. Салт қызмет етіп, біздің қазаққа ұқсаған соң, «казачье» атанып кеткен. Орыстың атты әскері «қазақ» атанғандықтан, біздің қазақ өзінің атынан айырылып, «қырғыз» атанып жүрмекші емес. Қияметке дейін қазақ қазақ болып жасамақ» (1: 61). Аталған мәселе күні бүгін ешкім анықтап бермеген болып табылады. Шынында да неге аттылы ресей әскері өздерін казак деп атаған? Бұған берілген М.Дулатұлының ғылыми дерегі бүгінгілерге қажет құнды

Алаш әдебиеттануы

саяси құжат болып отыр. М.Дулатұлына дейін бұны ешкім жазбағаны да мәлім. Қазақ өзін көрсету үшін: «Осы ғасырдағы ғылым жарығында қазақ көзін ашып, бетін түзесе, өзінің қазақшылығын жоғалтпағандай және өзіміздің шарқ ғадетіне ыңғайлы қылып «қазақ мәдениетін» құрып, бір жағынан «қазақ әдебиетін тұрғызып, қазақшылығын сақтамақшы», – дейді Алаш ғалымы (1: 61).

М.Дулатұлы ұлт тарихын, ұлт атауын басқалардан осылай ажыратып алып, оны арнайы, тұрақты түрде зерттеліп отырылуын мәселе етіп қояды. Бұл іс «Қазақ» газетінде қолға алынғандығы да осы мақалада мәлімделген. Алаш әдебиетшісінің *«Қазақтың тарихы»* (Түрік баласы. «Қазақ», 22.03.1913. №7) атты үшінші мақаласы да аталған мәселелердің жалғасы. Қазақ пен ноғай, «өзбек өз ағам» сияқты тіркестердің мағынасы көтерілген. Және осылардың «ғақылға да ұнамайтын, тарихқа да сыймайтынын» М.Дулатұлы дәлелдеп кеткен.

Алаш сөзіне қатысты әдебиетші өз жобасын осы зерттеуде ұсынған: *«Қазақтың «Алаш» атанғаны хижреден (Мұхаммед-галийх сәләмнің Меккеден көшіп, Мединеге барып кірген күнінен) алты жүз жыл өткен соң, Шыңғысхан тұсында болды. Шыңғысхан бүкіл мүліктен төрт баласына бөліп бергенде, Дешті Қыпшақты, Сібірдің кунбатыс жағын, осы күнгі Сарыарқаны, Еділ-Жайық өлкесін үлкен баласы Жошыға беріп еді. Ол күнде Жошы ұлысына қараған алты рулы ел бар еді. Сол алты рудың әрқайсысына бөлек Шыңғыс алты ұран берінті, әр руға өзіне бөлек таңба, ағаш қос берінті.*

Сол күнде бүкіл Жошы ұлысының ұраны «Алаш» болыпты. Жошы ұлысында алты ру болғандықтан, «Алты Алаш» болады. «Алаш» деген сөздің алғаш мағынасы – Отан кісісі (соотечественник) деген сөз болады. Мұны бір ақынның Абылайға айтқан өлеңінен білеміз: Тақсыр-ау, ұнатсаңыз, қарашыңмын, Ұнатпасаң, жай жүрген Алашыңмын, – дейді. Сол өлеңде «Алаш» отан кісісі мағынасында. Және қазақта «Алаң келе ме, Алаш келе ме» деген бір мәтел сөз бар. Сондағы Алаң – «шетелдің кісісі», Алаш – «отан кісісі» мағынасында болады. Сол күнде Жошы ханға «Алаши» деп лақап қойылды. Алаши «алаштың басшысы» (главаотечества) мағынасында болады. Қазақтың «Алаш алаш болғанда, Алаша хан болғанда» деген ескі сөзі сонан қалған» (1: 63–64). Тарихшылардың Алаш сөзіне қатысты күні бүгінге таба алмай келе жатқан мәселесіне әдебиетші М.Дулатұлы өз пікірін осылай танытып кетті. Бұл тұжырым ақылға толығымен сыяды, себебі сонау Шыңғыс ханның өзінен бастап ешқайсысының

зираты сақталмаған, ал қазақ жерінде Жошы хан зираты қастерленіп сол күйінде сақтаулы. Бұл да бір ой салатын дәлел екені айқын.

М.Дулатұлының «Адрианополь» мақаласы саяси мәселелерді көтерген. Токетері келесі сөздерде анықталған: «Адрианопольді болгарлар алғанына басқа тұқымдас патшалар сонша қуанарлық хәм Түркияның қабырғасы қайысарлық қапа болуда. Оның басқа шаһардан тарих жүзінде артықшылығы: Адрианопольді Ғайса пайғамбардың туғанынан санағанда II ғасырда Рома патшасы «Адриан» салдырғандықтан, Адрианополь атанған екен. Бірнеше заманнан кейін Түркия соғысып, өзіне қаратып алған. Адрианополь Стамбулдан тоқсан жыл бұрын пайтахыт болып, Түркия сұлтандары төрт патшалық һүкіметін жүргізіп, жылдан-жылға әдемілеп түзеткен, зорайтқан. Адрианополь пайтахыт заманда опат болған сұлтандардың сүйегі онда қойылмай, Бросе шаһарына апарып қойылғандықтан, бұл күнде онда ханзадалардың зираты жоқ. Бірақ бүтін дүние сұқтанарлық тамаша мешіттер бар: Сұлтан Сәлим, Сұлтан Баязит, Сұлтан Мұрат хәм басқалар.

Мәскеуді орыс халқы екінші пайтахыт деп санап, қандай қымбат көрсе, Адрианополь Түркияға сондай қадірлі еді. Бірақ Мәскеуді Наполеонның әскерінен бүтін Россияның қарасы, төресі, жасы, кәрісі, қатыны, баласы – бірі қалмай қолдарына қару көтеріп, бір намыс, бір тудың астына жиналып сақтап қалып еді. Түркия Адрианопольді ондай сақтай алмады. Адрианопольдің түріктер үшін Мәскеуден айырмасы сол ғана болды. Адрианопольдің жсау қолына кетуі Түркияның бағы кетумен пара-пар» (1: 68–69).

«Жұмыс хайуаны» (М.Д. «Қазақ», 1913 №8) мақаласының соңында әдебиетші М.Дулатұлы дүниежүзінде сол кезде орын алған нәсілшілдік, құлдық, зорлық, зомбылық туралы ойын былай бітірген: «Бұл ауыр қызметті орнына келтіруді үстіне алып, түбінде құлдарды азат еткізген «Хижина дяди Тома» деген кітапты шығарған Гарриет Бичер-Стоу еді» (1: 71). Осы ретте әдебиетші жазушының 1811 жылы Солтүстік Америкада тұрғанын, атасы бек ғалым болғанын мәлім етеді: «Адам баласы – бір-біріне қарындас. Адам баласына парыз болған нәрселер – әуелі Алланы танып, екінші адам балаларын біреуін кем, біреуін зор тұтпай сүю. Мұндай болмаса, ол адамның адамиылығы да аз», – деп атасы әр уақытта айтады екен» (1: 72). Манайындағы құлдықты көріп, әділетсіздіктен жапа көрушілер туралы бір кітап жазу керек екенін өзіне міндет қылып алған жазушы осыны іске асырады: «Бичер-Стоу: «Халықтың ұйықтап жатқан ұжданын ояту керек», – деп

Алаш әдебиеттануы

ойлап жүрген. «Құлдар хақында сондай бір кітап жазып шығу керек. Ол кітаптың әрбір сөзі оқыған адамның жүрегіне соққандай болсын, ол кітаптың әрбір бетінен азаптанушы құлдардың жылаған, зарлаған дауыстары естілгендей болып, оқушының да көз алдына құлдардың көрген қысымшылығы, бейнеті – әммесі көрініп тұрғандай болсын. Бар хикматы да – осы айтқандарды көзге көрсете алуда» (1: 72). Кітаптың сюжетін әдебиетші жазушының шешім қабылдауы арқылы берген: «Бір күндері Бичер-Стоу ғибадатханада уақытында оқылған дұға жүрегін қозғап, көңіліндегі бұрынғы мархамат, шапағаты әуелгіден де көбейіп кетіп: «Нешік те болса бақытсыз негрлерге жәрдем етудің куәлігіндегі ойларын ояту керек», – деп бел байлады. «Бұл құлдардың арасында мұндай жақсылары, ақылдылары бар. Құлдығы болмаса, ешкімнен кем емес. Оларды хайуаннан жаман азаптайды», – деп ашуы келуші еді. Оның сол уақытта жақсы құлдардан Том деген бір адам есіне түсті. Көз алдына келіп көрінді. Қалайша әлгі Том қожасының ауыр жазасына, азабына шыдай алмай, ақырғы рет дұғасын оқып, көзінен қанды жасын ағызып, өлейін деп жатқаны еске түсіп, жиылған халықтың көзінше еңіреп жылап жібере жаздады. Бұл жерден тез үйіне қайтып, қолына қағаз, қалам алып, Томның өлімі туралы бір кішкене кітап жазды. Кітабы жазылып болған соң оқып шығып. Бичер Стоу өзі жылап жіберді.

– Ай, Алла! Ай, Алла! осыны оқып шыққандардың жүрегі оянбас па екен? – дейді. Байы үйінде жоқ еді. Әлгі кітапты өзінің он һәм он екі жасар екі баласына оқып шыққанда, соңында балалары да қатты жылап, көздерінен жас ағызып тұрып: Әже! Әже! Бұл дүниеде құлдықтан қорқынышты жаман нәрсе бар ма екен?! – дейді. Ақырында, халыққа мәшһүр болып. «Хижина дяди Тома» деген кітап жазылды. Бұл кітап рақымы жүректен шыққан күллі христиан ғылымын оятқан бір қатты дауыс еді» (1: 73).

Мақала соңында Бичер Стоудың 1896 жылы 19 июньде 85 жасында қайтыс болғаны да мәлімделген. Кітап шыққаннан кейін көп ұзамай еркіндік алған құлдар Американың ерікті адамдар екені, арасында ғалымдар, жазушылар, әртістер, байлар бек көп екендігі де айтылған. Алаш әдебиетшісі Гариет Бичер Стоудың Америкадағы құлдарды азат етуге себеп болған кітабының мәнін ерекше қоғамдық, саяси дағдарысқа әкелгенін үлгі ретінде нұсқайды. Сондықтан жазушының жаназасын былай суреттеген: *«Жаназасына қисапсыз халық жиналып, қабірі басына түрлі зейнеттелген гүлдер қойып, халыққа еткен ізгіліктерін шешендер сөйлеген. Солардың ішінде сөзі тас көңілді*

ерітерлік, бұрын өзі де құл болған негрдің бір шалы бар еді. Қабір көмілместен бұрын, алдына барып, тізесін бүгіп отырып, қалтыраған қолдарын аспанға көтеріп, көзінен жас сорғалатып, дірілдеген дауыспен сөйледі: Әй, бізді құтқарушы, жәрдемші! Ұйықта рақат! Мен де кешікпей сенің қасыңа барармын... Биік Алланың хұзырында сені тағы да көріп, күллі құлдар үшін екінші мәртебе саған рақмет айтармын. Қош, біздің досымыз, – деп, еңіреген дауыспен жерге барып жсығылды.

«Әй, мәзлум құлдардың досы! Бейшара құлдарды сүйеуші! Сен енді мәңгілікке рақат ұйықта! Сенің жазған кітабың бүтін халықтың ұжданын оятты. Тастан қатты көңілін жұмсартты. Көздерінен жас ағызды! Енді сен рақат һәм тыныш ұйықта! Бүтін халықтың көңілінде сен мәңгіге тұр, жоғалма!» (1: 74). Соңғы сөздерді, әрине, «Оян, казак!» авторының өз тұсынан қосқаны байқалады.

«Қазақ ақыны» мақаласы (Қазақ, 1913 № 9) – Торғай уезі Қайдауыл болысының қазағы, ақын Бекмұхаммед Әлмұхамедұлы (лақап аты – Ақмолла) туралы. Онда Б.Әлмұхамедұлы 1913 жылы қажыға бара жатып, Орынбордағы «Қазақ» басқармасына келгені айтылған. А.Байтұрсынұлы мен М.Дулатұлына өзінің өлеңдерін бастыруға рұқсат еткені жазылған. Және ақын қолынан «Законға муафик подписка берді» делінген, яғни енді бұл өлеңдерді бастыру хақы осы екі Алаш әдебиетшісінікі деп заңдастырылған. Осы тұста «Ақмолла екеу, екеуі де молда, екеуі де ақын. Әуелгі Ақмолла көптен опат болған кісі, заты ноғай еді. Ол кісінің сөздері кітап болып басылып шыққан. Біздің айтып отырғанымыз – екінші Ақмолла», – деп казак әдебиеті тарихындағы екі ақын Ақмолланың арасы айқындалып көрсетіледі (1: 75).

«Эсперанто тілі», «Ғабдолла Тоқаев», «Жер аудару», «Қазақ жсайлы», «Қазақта муфтилік мәселесі», «Құлдар достығы», «Тірі жүк», атты мақалалары ХХ ғасыр басындағы саяси-әлеуметтік, ғылым, әдебиет мәселелеріне арналғандығымен құнды.

«Хазірет сұлтан» зерттеуі (Қазақ, 1913 № 16) Түркістандағы Қожа Ахмет Иасауи жөнінде. Қала XV ғасырдың аяғына дейін «Йасы» атанғаны, XII ғасыр «Кішкене қышлақ Қожа Ахмет Иасауи Хазрет сұлтан келген сон даңқы шығып кетіпті» (1: 88). Ақынның 1166 жылы қайтыс болғаны, 1397 жылы күзде «атақты Әмір Темір Иасыға келіп, әулиенің басына зор мешіт салдырып, белгі орнатуға жарлық қылған. Осы күнгі мешіт – белгі сол» (1: 88) делінген.

«Әмір Темір нәсілінен ең соңғы хан Махмұт 1945 жылы Түркістан шаһарын Махмұт Шайбаниға беріп, өзінің үлкен ағасы

Алаш әдебиеттануы

Ахмет сұлтан қойған Махмұт тарқанды тұтқын қылыпты. 1582 жылы Түркістанға Бұхараның ханы Ғабдолла келіп, халық оған бағынғандығын білдірген. Сонан былай қарай Түркістанды білеушілер Ғабдолла ханның әмірі бойынша сайланып һәм өзгертіліп тұрған», – дейді Алаш ғалымы (1: 88).

XVII ғасырдан бастап Түркістан – қазақ хандарының астанасы, ең әуелгі қаланы билеуші – Есім хан. Ол туралы Вельяминовке сілтеме жасалып дерек келтірілген. Түркістанды Есім ханнан кейін оның баласы Жиһангер, онан соң Батыр хан, одан кейін Жиһангердің баласы Тәуке хан, Қайып хан, Қайыптан кейін Тәуке балалары Болат һәм Сәмеке хандар билегені айғақталған. «Бұлардан кейінгі Ғабдолсәмедхан 1764 жылы, ең соңғы хан – Абылай 1781 жылы опат болған. Абылайдың баласы Уәли хан Түркістанға дәуірі жүре алмаған» (1: 89), – деген мәліметтер жай ғана тарихи дерек емес, қазақтың астанасынан айырылуын қынжыла мойындау іспеттес. М.Дулатұлы «Түркістанды кімдер, қанша биледі?» деген деректі толығымен анықтап берген: «1785 жылы Түркістанды қазақ хандарынан Бұхарадағы маңғыт нәсілімен болған Мір Шаһмұрад алған. 1799 жылы Ташкентті билеп тұрған Жүніс қожжа алған. Жүніс қожжа өлген соң, Түркістан тағы да Бұхараға қарап қалған. 1819 жылы жазда Түркістанды Қоқан ханы Ғұмар алып, сонан 1864 жылы 12 июльге дейін Түркістанды Қоқан билейді» (1: 89). 1821 жылы қазақтан Тентек төре шығып, 12 мыңмен Сайрамға барғаны, Ғұмар ханның оны да Қоқанға бағындырғаны мәлімделген. 1864 жылы Түркістан елінің Қоқанға қарсы ереуілі де жеңіліске ұшыраған екен: «Ақырында, көптен бері ханның қол астында белгілеп орныға алмай тұрған Түркістанда 1864 жылы 12 июньде соғыспен орыс полковнигі Веревкин алыпты. Сол жылы Түркістанды орысқа бермеске хан Абылайдың шөбересі, Кенесары ханның баласы Сыздық төре де соғысқан екен» (1: 90). Осыншама соғыс не үшін? деген сауалға былай делінген: «Түркістанның мұнша атақты шаһар болып, заманындағы хандар көз тігіп, әрқайсысы өзіне қаратып алуға қан төгіп, тарих жүзінде белгілі орын алуға себепші болған Қожжа Ахмет Йассауидің бейіті һәм, оның үстіне, орнатқан мешіт-белгі екені мағлұм болды» (1: 90).

Әмір Темірдің замандасы Шарафуддин Әлизаданың «Тахирнаме» (Зафарнама – Жеңіс кітабы) кітабынан «Қожжа Ахмет Йасауи мешітінің салынуы хақында» деп үзінді келтірілген (1: 91). Мешіттің көлемі туралы: «Мешіттің биіктігі жүз кез шамасында, үш төрт күмбезді. Күмбездердің сырты глазурьмен қапталып, әр-

түрлі дұғалар жазылған. Мешіт күйдірген кірпіштен салынған. Үлкен дарбазадан бір зор бөлмеге кіресің, бұл бөлменің ортасында мыс (бронза) қазан бар. Қазанның алыбы бес қанат үйдің шаңырағындай, айналасында арабша сөздер жазылған һәм «Әмір Темірдің жарлығы бойынша бұл қазанды құйған шебер Абдулғазиз Шарафуддинұлы. Термезден» деген жазуы бар. Бұл үлкен бөлменің төріндегі есік хазіреттің өзі жатқан (қабірі) бөлмеге кіргізеді. Есігіндегі шынар ағашы ғажайып нақышталып, болат тұтқада жазылған жазуда «Газуддин Тәжуддинұғлы» деген шебердің аты бар. Қазандағы һәм есіктегі жазудың екеуінде мешіттің 1397 жылы салынғандығы көрінеді» (1: 91). Мешіттің ішкі құрылымы туралы былай делінген: «Мешітте Әмір Темір сыйлаған ескі жазулы 4 Құран һәм бронзадан құйылған алты шамдал бар...» (1: 91).

Бұл мешітте жерленген қазақ хандары деп: «Орта жүздің ханы Абылай – 1781 жылы опат болған, ұлы жүздің ханы Жолбарыс – 1740 жылы 5 апрельде Ташкентте мешіт ішінде сарттар өлтірген. Абулқайыр хан 1760 жыл шамасында опат болған һәм Арғынның атақты Жәнібек батыры мен Кенесары сұлтанның әкесі Қасым хан да осында қойылған» (1: 92). «Есім хан мен Бабыр хан (Әмір Темір шөбересі) һәм Ондан сұлтан да мұнда қойылған деседі» делінген. Әдебиетші осы мәліметтерді келтіре отырып, мешіттің тарихи мәнін атап, бүгінгі күні құлайын деп тұрғанын мәселе ретінде көрсетеді. Алаш ғалымы бұл жалпыұлттық мәселе екенін алға тартады.

Әдебиетші М.Дулатұлы қазақ әдебиеттануындағы шоқантанудың басында тұрған ғалым екені де белгілі. «Шоқан Шыңғысұлы Уәлихан (1837–1865)» атты зерттеу 1914 жыл «Қазақ» газетінің № 71, 73, 76–77 сандарында жарияланған. Мақала Шоқанның қайтыс болуына 49 жыл қарсаңында жазылған. «Шоқанның кім екенін көп қазақ білмейді» деп жазылған мақала Шоқанның ата-тегі, шеше-тегі, оқуы, оның ғалымдық ісі туралы мағлұматтарға құрылған.

М.Дулатұлы Потаниннің Шоқан туралы сөзін келтірген: «Орысша оқыған қазақтың ең есті, артына кітап қалдырғаны – осы Шоқан» (1: 196). Шоқан 1837 жылы Ақмола облысы, Көкшетау уезі, Сырымбетте дүниеге келгені, шын аты Мұхаммед-Ханафия екені нақтыланған. Шоқан – орта жүздің атақты ханы Абылайдың шөбересі. Уәлидің немересі. Шыңғыс төренің үлкен ұлы. Уәлиханның үлкен баласы – (Шыңғыстың ағасы) Ғабидолла төрені Орта жүз хан деп көтергені, оның Ресейге бойсұнбағаны үшін Сібірге айдалғаны айтылған. Одан аман келгенде Орынбай ақынның айтқан өлеңі келтірілген (1: 197).

Алаш әдебиеттануы

Шоқанның шешесі Зейнеп ханым қаржас Шорман бидің қызы. Туган ағасы Мұса алашқа даңқы шыққан қадірлі би болып, аға сұлтан болғаны еске түсірілген. Шоқан – Шыңғыстың үлкен ұлы, «Шоқаннан басқа Шыңғыс төренің Махмуд деген баласы, тағы бір ұлы һәм Нұрида деген қызы болыпты». Нұриданы Шоқанның нағашысы Сәдуақас мырза Шорманов алған» (1: 197). Зерттеудің «Шоқанның оқуы» тарауында Шоқанның Омск кадет корпусына 1847 жылы он жасында түскені, тез орыс тілін меңгергені, сонда Потанинмен танысқаны мәлімделген. Шоқанның маңайы – Ждан-Пушкин, В.И.Дабщинский, Старков, Капустин, Гутковский, Дуров, т.б. туралы мағлұматтар келтірілген. Дуров «сол кезде Омбы абақтысында писатель Достоевскиймен бірге отырып шыққан досы» делінген (1: 199). 1852 жылы Потанин кадет корпусын бітіріп, Жетісуға офицерлік қызметке шақырылады, бір жыл кейін Шоқан генерал-губернаторға адъютант етіп сайланады. Шоқанның академик П.П.Семеновпен араласуы да осы тұста. Кадет корпусында Шоқан «ол кезде жаңа рухта шыққан журнал-кітаптар, Тургенев, Чернышевскийлердің» еңбектерімен, сол кезде Омск арқылы айдаудан қайтқан декабристермен танысқан, Омскіде олармен мәжілістес болған. Атақты Бақунинді де сол кезде Омск арқылы алып өткен. Кадет корпусқа учитель болып, Н.Г.Чернышевскийдің досы Лобадовский келген. Капустиндердің үйінде Қазан университетін бітіріп қайтқан студент С.Капустин келіп тұрған. Осылардың бәрімен Шоқан жақсы таныс болған» (1: 200). Бұл тұста аталған есімдер шоқантануда күні бүгінге дейін тың болып келгені анық.

Осы тұста М.Дулатұлы Достоевский мен Дуровтың Шоқанға әсері ерекше болғанын айтады. Дәлел ретінде Потаниннен сілтеме келтірілген (1: 201). 1859 жылы Потанин Петербор университетіне оқуға түссе, Шоқан бұл жылы Қашқарға барғаны айтылады. Шоқанның бұл сапардағы басты мақсаты былай делінген: «Ол кездегі Сібір ұлықтары жаңа ғана Қытай билеуінен шыққан «Алтышар» хақында мағлұмат алмақшы болған. Оған барушы кісі астыртын бармаса болмайтын кез. Осы қызметті орындау Шоқанға тапсырылған» (1: 201). Шоқанға кімдер серіктес болғаны, жалпы бұл саяхат қалай іске асқаны қазақ тілінде тұңғыш рет толығымен анықталған.

Петерборда Шоқан Березин, Ғазимбек, Васильев, Достоевский, Тургенев, Кристовскийлермен араласқаны ерекше сөз болған. Шығыс факультетінде Костомаровтан дәріс алғаны айғақталған. Денсаулығы нашарлаған Шоқан елге қайтқанда, 1864 жылы Черняевқа адъютант болып Әулиеата, Пішпек оқиғаларына қатысты:

«Әулиеата, Пішпектерді аларда орыс әскерінің мұсылмандарға қылған залымдығына шыдамай ашуланып, Шоқан Черняевтан айырылады. Шоқан Алматы арқылы Қытай шегіндегі Ұлы жүздің албан руын билеп тұрған Тезек төренің ауылына кеткен. Шоқан сонда тұрып қалып, Тезек төренің қызын алған, бірақ көп дәурен сүре алмай, 1865 жылы жиырма сегіз жасында көкірек ауруынан опат болған. Шоқанның зираты осы күнгі Қапал мен Алматы арасындағы қара жолға жақын, Алтынмемелдің етегінде. Шоқанға мешітке ұқсас ағаштан там салынған. Соңынан генерал-губернатор Колпаковский мұсылманиша жаздыртып, басына мрамордан белгі орнаттырған» (1: 202).

Шоқан қандай азамат болды? деген сауалға М.Дулатұлы Потанин сөзімен жауап берген: «Потанин жазады: «Шоқан өз жұртын өте сүюші еді, қолынан келсе, жақсылық қылу, қазақ халқының кемшілігі үшін қызмет ету оның бар мақсаты еді». «Мен ең әуелі қазағымды жақсы көремін, онан кейін Сібірді, онан кейін Россияны, онан кейін бүкіл адамзатты жақсы көремін. Орыс қазақты сабап жатса, мен қазаққа болысамын. Егер орысты француз сабап жатса, менің жүрегім орыс жақта», – деуші еді Шоқан. Шоқан шешен, өткір тілді, өшіккен кісісін әзілмен, сықақпен кемітіп тастайтын еді. Шоқанның мінезінде Пушкин, Лермонтовтардың мінезін еске түсірерлік белгілер бар еді. Заманында қазақтан оқушы болса, Шоқан қазақ халқының данышпан жазушысы, қазақ әдебиетіне бірінші негіз құраушы болмақ еді, бірақ заман һәм тағдыры оңа қылмады, Шоқан арманда кетті...» (1: 203).

Ресей офицері Шоқанның мұсылмандығы қандай дәрежеде болды? Өз ұлтына не істеді? деген сауалға М.Дулатұлы ғалымды қорғау сөздерін жазып кетіпті: «Осы кезде жаңылыс істеулеріңше, «Шоқан мұсылманның зиянына қызмет етіпті, мұсылман шаһарларын бастап алдыртыпты», – деп теріс түсініп, өсектейтіндер бар көрінеді. Бұл өсектің Шоқанға жабылған жала екендігі, Шоқан һүкімет қолында құр жансыз құрал болмай, таза пікірлі, ақжүрек, ұлтын сүюші жігіт болғандығы орыс гаскерінде патшаға ант берген офицер бола тұрып, мұсылмандарға орыс гаскері қылған залымдыққа шыдамай қарсы келіп, Черняевтен айырылғандығы зор дәлел болса керек. Шоқанның бар талабы ғылымға ұмтылу, қазақ халқына пайда келтіру, қазақ халқының тұрмысын, рәсімін, тарихын анықтау жолында болған. Шоқанның ғұмыры ұзын болғанда, артына қанша пайдалы нәрсе қалдыруында шек жоқ, қазақ жайынан жинаған қанша материалдары өзі өлгеннен кейін бастаға кірмей жоғалған» (1: 203).

Алаш әдебиеттануы

Алаш әдебиетшісі Шоқанның мұрасына да нақты баға берген. Дәлел ретінде Шоқан сол кезде шыққан кітабына талдау берілген: «Шоқанның жазып қалдырған сөздерін, қазақ жайынан жинаған материалдарын һәм өзінің тәржіме халін Петербордағы Императорский Географический Общество 1904 жылы басып шығарды. Бұл кітап зор көлемді, 531-бет. (Записки императорского Русского Географического общества по отделению этнографии. Т. XXIX. Сочинения Ч.Ч.Валиханова/ред. Веселовский Н.И./СПБ. 1904).

Шоқан кітабында жазылған басты сөздер: Потанин. Ядринцев һәм Ибраһимов жазған Шоқанның тәржіме халі. Шоқанның өзі жазған мақалалары: Абылай хан туралы. Қазақтың ескі әдет-ғұрыптары. Қазақтың бұрынғы жасаугершілік заманындағы жайы. Жоңғар жайынан. 1858–1859 жылғы «Алтышар» жайынан түгел мағлұмат. Сібір қазағындағы билік. Көкөтай төренің өлімі. Қазақтың ертегі, өлеңдері, ақындары жайынан. Қазақ шежіресі жайынан һәм басқалар» (1: 203–204). Әдебиетші М.Дулатұлы Шоқантанудың іргесін осылай қалап берген.

XX ғасыр басындағы белгілі тарихи тұлға, ғалым Исмаил Гаспринский кім, қандай ғалым, қандай адам болған? деген сауалға да жауап М.Дулатұлының мақалаларынан табылады.

«Исмағұлбек Гаспринский (Опатынан соң)» атты мақала «Қазақ» газетінде 1914 жылы 30 сентябрьде жарық көрген. Ғалымның туған жері, ғалымдық, азаматтық, мұғалімдік істері толық анықталған. Оның білімі сонау Парижден өң алғаны, Африка, Алжирде, Мысыр, Иран, Түркияда болғаны да айтылған: «Һәр жерде мұсылмандардың нашар халін, бүкіл мұсылман дүниесы тарихтан мақрұм жатқанын өз көзімен көрген. 1874 жылы Қырымға қайтып, Бақшасарайда мұғалім болып, балалар оқыта бастаған» (1: 209). Аталған жерлерден алған білімін ғалым пайдаға асырғаны, «Тәржіман» газетін шығарғаны сөз етілген. Осы газет арқылы іске асырылған азаматтық ісіне қазақ әдебиетшісі мынадай баға берген: «Исмағұл мырза ғирт етіп, отыз үш жыл «Тәржіман» басынан жылжымай, жұртқа көсемдік етті. Мұсылмандарды оқытуға, жазуға үйретті. Мектеп ашып берді. Мұғалімдер шығарды, һәр түрлі жәмбияти хайриялар аштырды, тіл һәм әдәбиет туғызды, мәңгі бітпес пікір, идея берді. Россия мұсылмандарын тілі бір ұлт халіне қойды, кейінгісін ойлағандай, ілгергісін болжағандай ой берді. Сондықтан Исмағұл мырза түрік ұлтының зор тәрбиешісі, ұлұғ ұстазы, ардақты атасы болып дүниедан қайтты» (1: 212).

«Тіл құрал». Қазақ тілінің сарфі (шығарушы Ахмет Байтұрсын-

ұлы) «Қазақта», 1915 №93 М.Д. деген есіммен жарық көрген. Бұл кітапқа берген пікір ғана емес. Ғалымның келесі ойлары өзін жойған емес: «Қазақ тілі бай, таза, іргелі жұрт тілі деп бәріміз айтамыз... Бірақ құр «бай, таза» деумен ғана тіліміз өздігінен сақталып, әдебиетіміз өрбіп кете алар ма? Қай жұрттың болсын тілі болса да, тәу басында біздікі секілді таза да, бай да болған. Бірақ олар көрші жұрттардың сөзі қосыла-қосыла, жүре бұзылған» (1: 219). Алаш ғалымы осыған байланысты: «Қазақтың Бұхар, Мекке-Медине, Стамбулда оқып қайтқандарының бәрі елге ноғайшалап, арабишалап, сартшылап қайтып жүр», – дейді. «Орысша оқығандарымыздың көбі екі сөздің бірінде орысша» сөйлеуді әдет қылатыны да айтылған. Сондықтан: «Таза деген қазақ тілі де, күн бұрын сақталуына қам қылмасақ, бірте-бірте бұзылып кетеді», – деп санайды М.Дулатұлы. Әдебиетші осыған байланысты өзінің тәжірибесін де келтірген: «Бала күнімде оқи-оқи, қызығы басылған ескі қиссалардан басқа қазақта дәмді, мағыналы кітап болмаған соң, орысшаны былай қойғанда, мен әлгі үйренген ноғай әдебиетінен әдет ала бастадым: ноғай газеті, кітаптарында көп ұшырайтын араб, парсыны шын әдеби тіл осы екен деп аңғардым. 1908 жылы «О.Қ-ты» жазып жүргенімде әлгі, «әдеби тілдерді» неғұрлым көбірек кіргізу жағын ескерусіз қалдырмадым. Сол жылдарды «Абай кітабі» һәм «Қырық мысал» шықты. «Қырық мысалды» көргенімде, өзімнен-өзім ұялдым. Өзімнің һәм өзім секілдердің адасып жүргенін сонда байқадым да» (1: 220). Сондықтан Алаш ғалымы А.Байтұрсынұлының емлесін қолдауға өзін міндетті деп санаған: «Қазақ тілін қолына қалам ұстағаннан бері шылғи қазақша жаза бастаған Байтұрсынұлы қазақ емлесін шығарды, оқу құралдарын жазды. Осы екі жылдың ішінде «Қазақ» газетасының тіл, емле туралы қылған қызметі көзге көрінерлік болды. Екі жылдың ішінде орта есеппен 250 мың дана «Қазақ» нөмірі тарайды. Жаңа емлемен 15-тей кітап шықты. Бұлар 45 мың данадай бар. Осының бәрі қазақ арасына тарап жатыр. Бұл емлені тосырқап, «түсінбейміз, оқи алмадық» деген ешкімді естігеніміз жоқ. «Қазақ» емлесін мұсылман медреселерінде, орыс школындағы шәкірттер, учительдер, мұғалімдер жабыла қабыл еткендігі былтырғы «Қазақ» нөмірлерінің көбінен көрінеді. Бұл екі жылдық ғана қызмет, ишшалаһ. Мұнан кейін артпаса, кемімес деген үміт зор» (1: 220).

«Ұлы» ма, «ов» па?, «ов» туралы мақалаларда («Қазақ», 1915 №121) қазақтың «ұлы», «қызы» деп жазылуы құпталған. Қолдау

Алаш әдебиеттануы

ретінде «Әлихан Бөкейхан», «Назира Құлжан» қолданған (1: 238). Үлгі ретінде М.Дулатұлы: Төле би, Қаз дауысты Қазыбек, Едіге, Мамай, Ноғай, Жәнібек, Әйтеке есімдерін келтірген. Стамбұлдағы түріктерді тарих Қаңлы дегені, олардың салты біздікіндей, азаматтарын өз атымен атайтыны айтылған: Мұстафа Кемал. Алаш ғалымының ұстанымы анық айғақталған: *«Бізге де газет те, журнал да, кітап та, кеңсе де қазақ жұртының тіл салтына түскен оң. Біз өз жұртымыздың тіл салтына, заңына түссек, елге жылдам жақындаймыз, елге жанасқан сайын, ел азартқан іс гүлдейді»* (1: 239). Сондықтан: *«Біздің айтайық дегеніміз, «ов»-ты орысқа қалдырып, қазақтың таза тілінің салтын қолдану керек дейміз. Бұдан былай қол қойғанда, не сөз арасында біреуді атағанда «Байтұрсынұлы Ахмет», «Дулатұлы Міржақып» деп жазу дұрыс. «ов»-ты етегіне намаз оқыған меццандарға берейік. Еш нәрсені тесе қарап тексермей, тоқ қарынға мәз болып жүре беретін, не дінді, не білімді, не тұрмысты, не төрені сынамаған, байға, төреге еліктеген, өмірін малша өткізген адамды А.И.Герцен «меццанин» деп атаған. М. Д.»* (1: 239).

«Әбубәкір Ахметжанұлы Диваев 25 жылдық қызметі құрметіне» атты мақаласында Алаш ғалымы Диваевтың ғылыми мұрасына сипаттама пікір білдіреді. Мақала «Қазақта», 1915 жылы 31 октябрьде жарияланған. Әдебиетші Диваевтың алғашқы еңбектерінен бастап, өмірбаяны, ғылыми жолын тұңғыш рет әдебиеттанулық талдау арқылы ғылыми айналымға осы зерттеу арқылы енгізген. Диваевтың әдеби танулық мұрасының жүйесі келтірілген (1: 264–265).

М.Дулатұлының *«Орда гербі (таңбасы)»* мақаласы («Қазақ», 1918, №258) «Алаш Орда мемлекеттік таңбасы қандай болуы тиіс?» деген мәселені көтерген. Басты ой былай қамтылған: *«Һәр мемлекет, һәр губерния, һәм облыстың өзіне арнаулы гербі бар. Таңбасына қарап, қай елдің аты екенін тануға болады. Гербіне қарап, қай мемлекеттің нәрсесі екендігін білуге болады. Елдің ру таңбасында қандай мағына болса, гербте де сондай мағына бар. Алаш автономиясына Алашұлы болып кіріп отырғанда, Алаш Ордасының гербі болуға ру таңбалары да, облыс гербтері де жарамайды. Алаш Ордасының гербі ру таңбаларынан да, облыс гербтерінен де басқа болуға тиіс. Алаш мемлекетіне «Орда» деп ат қойған соң, гербінде «Орда» сүгіреті болуы лайықтығында дау болмаса керек. «Орда мемлекетіне «Орда» сүгіретін қою ұнамсыз болады» деп һешкім айта алмас. Солай болған соң герб мәселесінің негізі шешілгенге есеп. Шешусіз тұрған мәселенің негізі емес, бұтағы яғни Алаш Орда-*

сының гербіне құр Орданың ғана сүгіретін салу ма, болмаса басқа мағына да кіргізу ме?» (1: 347).

Байқасақ, киіз үй символы сонау Алаш зиялылары ұсынып кеткен жоба екен: Басқа мағына кіргізу ме? деген сөзді мысалмен түсіндіріп өтейік. «Қазақ» газетінің басына үй сүгіретін орнатуда мынадай мағыналар бар еді: киіз үй – киіз туырлықты қазақ халқы. Үйдің түндігі ашық, есігі жабық болуындағы мағына: түндік жарық беретін жол, есік түрлі заттар кіретін жол дегендік. Жарық жолы ашық, еркін болсын, түрлі заттар кіретін жол есігі еркін болмасын делінген еді. Түндіктен түсетін жарыққа өнер-ғылым енгізілген еді. Түндік күнбатыс жағынан ашылуы – өнер-ғылым Еуропа жағында күшті болған себепті қазақ ішінде Еуропа ғылым-өнері тарасын деген мағына еді. Үйдің есігі қазақ деген сөзден жасалған. Ондағы мағына: «Қазақ» газеті қазақ жұртына әрі мәдениет есігі болсын әрі сырт жұрт жағынан күзетші болсын делінген еді.

«Қазаққа деген игілік нәрсені енгізу жолында газет қызмет етсін, сырттан келер қазаққа жамандық болса, күзетші орнында газет қызмет қылсын» делінген еді... Сөйтіп, «Қазақ» газетінің тұтқан жолын басындағы эмблемасымен (ишарат) көрсету үшін газет басына үй сүгіреті қойылған еді. Алаш гербіне де осы сияқты Ордан бөтен де мағына кіргізуге болмас па? Құр Орданың сүгіреті салынғаннан, қисыны келіссе, басқа мағына да қатыстырған абзал болар еді. Ойы, қолы шебер азаматтар Алаш гербінің қалай еткенде ұнамды болу жағын ойланып, герб жобасын жасап, көптің яки айрықша комиссияның сынына салса екен» (1:347–248). Алаш ардақтыларының мемлекеттік таңба туралы жобасы іске асырылып жатқан заманда біз бұл мағлұматты білуіміз шарт.

М.Дулатұлы – қазақ әдебиеттану ғылымында ахметтанудың да негізін қалаған ғалым. «Ахмет Байтұрсынов» (М.Дулатов. Биографический очерк. Труды общества изучения Киргизского края. Вып. III. Оренбург, 1922) атты орысша мақала Ахмет Байтұрсынұлы 50 жасқа толу мерейтойына арналып, орыс тілінде жазылған. «Ақжол» газетінде М.Әуезов мақаласымен қатар басылған бұл мақала алғаш ғұмырнамалық дерегі мол зерттеу. Ахмет Байтұрсынұлының туған жері, оқу жолы, шығармашылығы, ататегі толығымен қарастырылған. Өзіміздің шенеунікгердің ақталған кезде жіберген ақауы арқасында бізді күні бүгін шатастырып келе жатқан дерек, бұл жерде дұрыс берілген.

Ахаңның әкелерінің текті істері, өзінің жастай кедейліктен көрген тауқыметі, бірақ білім арқылы осы қасіреттен құтылуы көр-

Алаш әдебиеттануы

сетілген. «Ахаң қандай білім алған?» деген сауалға жауап осы зерттеуде берілген. Ғылыми еңбектерімен қатар, Ахаңның ақындығы, аудармашылығы нақты талдаулар арқылы айқындалған. Басты ой былай келтірілген: *«Через всех литературную деятельность Ахмета Байтурсынова красной нитью проходят беспощадная критика и строгий анализ царской политики и протест против нее»* (2: 63). Сонымен қатар Ахмет Байтұрсынұлы ерекше дарынды көсемсөзші екені айғақталып, «Қазақ» газетін ашуы үлкен азаматтық іс ретінде анықталған.

Ахмет Байтұрсынұлының кеңес кезінде де ұлты үшін бәріне көніп іс басында болуы ер азаматтық, тұлғалық қызмет ретінде бағаланған. Ахаңның тіл тану, әдебиеттану ғылымдарының қалыптасуына себеп болғаны ерекше аталған.

А.Байтұрсынұлының Крылов мысалдарын аударуы сол кездегі тілі байлаулы Алаш қайраткерлерінің қолданған амалы деп анықталған. *«Ахмет Байтурсынов – народный поэт. Поэтическая деятельность его начинается с перевода басен Крылова на казахский язык. Как у человека, посвятившего всю свою жизнь просвещению народный массы, основная идея его высказывается и тут: как поэт-протестант, А.Байтурсынов поэзию превращает в оружие борьбы с политикой монархической России, унетавившей казахов. Принимаясь перевести басни Крылова, он прежде всего имеет в виду великую возможность басен воспитания детей и взрослых. Он выбирает для перевода из Крылова такие басни, которые понятны и соответствуют казахскому духу. Если Белинский про Крылова говорил: Хотя он брал содержания некоторых своих басен из Лафонтена, но переводчиком его назвать нельзя, его исключительно русская натура все перерабатывала в русские формы и все проводила через русский дух», – то же самое мы можем сказать и в отношении А.Байтурсынова. Как у Крылова, так и у Ахмета Байтурсынова, о естественности, простоте и разговорной легкости языка тоже не приходится говорить. Ахметом переведено 40 басен Крылова, и под названием «Сорок басен» сборник выдержал уже несколько изданий»* (2: 62).

А.Байтұрсынұлының ақындық әлемі былай суреттелген: «В своих стихотворениях А.Б. не поет о любви, о женщине, о природе, у него нет ни высокопарных слов, ни крылатых фраз. Он простым и понятным казахским языком поёт о свободе, о нации – призывая ее к просвещению, к труду и к освобождению от вековой спячки и пробуждая в каждом казахе чувства гражданства. Стихотворения

А.Байтурсынова по внешней своей простоте, по внутреннему содержанию, легкости и равномерности занимают первое место в казахской литературе. У А.Байтурсынова, кроме «Сорока басен», имеется еще небольшой сборник оригинальных и переводных стихотворении под названием «Маса» и несколько не напечатанных стихов лирического характера» (2: 62).

М.Дулатұлы Ахаңның көсемсөздігі туралы ақпарат берумен шектелмей, «Қазақ» газетінің тарихи рөлін осы тұста анықтап берген. Ол туралы былай делінген: *«Вскоре газета «Казах», как единственный орган, отвечающий культурным и общественным запросам казахской жизни, завоевала общую симпатию и стала популярною в широких массах. Тогда как выходящие в то время газета «Казахстан» и журнал «Айкап», не находя среди читающей киргизской публики даже несколько сот человек, вскоре прекратили свое существование, «Казах» в конце первого года издания имел уже 3000 подписчиков. Насколько газета «Казах» была дорога молодежи, можно судить из того, что ежегодно, в день выхода первого номера в свет, изо всех университетских и других городов, от учащих ся казахов получались в редакции приветственные телеграммы и письма»* (2: 64).

Ахаңның осы ісі үшін зардап шеккені де айтылған: *«Но зато «Казах» нажил немало врагов. За все время своего существования «Казах» вел систематическую борьбу с развивающимися в степи злоупотреблениями, разоблачая грязные поступки обирателей, взяточников и аферистов разных мастей. Они-то, зорко следя за каждым шагом и за каждой строкой «Казаха», занялись доносами, они переводили резко написанные и осуждающие действия в политике правительства статьи с комментариями от себя и представляли начальству. Поэтому то и дело производились в редакции обыски, то и дело А.Байтурсынова таскали к губернатору или жандармскому начальнику на допросы. В 1914 году за помещенную в № 80 «Казаха» передовицу, где А.Б. критиковал только что выработанный М. В. Д. проект положения об управлении Киргизским краем, Оренбургский губернатор Сухомлинов оштрафовал А.Б. как редактора на 1500 руб. и в случае его несостоятельности постановил заменить штраф арестом А.Б. на 8 месяцев. Утрата 1500 рублей была бы равносильна закрытию газеты, поэтому А.Б. несмотря на слабость своего здоровья, заявил полиции, что он согласен сидеть, но платить штрафа не может. 20 октября А.Б. посадили в тюрьму. Пишущий эти строки подал телеграммы в разные города, известив*

Алаш әдебиеттануы

друзей А.Б. о случившемся. В адрес редакции посылались переводы по телеграфу, и А.Б. не просидев и 45 дней, по внесении штрафа был освобожден. «Казах» и после этого подвергался штрафам на разные суммы, доходившие иногда до 3000 руб. (в 1916 г.), и всегда отзывчивые читатели аккуратно вносили штрафы, не доводя дела до ареста А.Байтурсынова или закрытия газеты «Казах» просуществовал до октября 1918 года. Созданная почти из ничего и просуществовавшая в тяжелых условиях царско-полицейского режима, благодаря умелому руководству и самоотверженному труду А.Байтурсынова, газета перед закрытием имела свою собственную типографию, большой запас бумаги, небольшую библиотеку, тираж превышал 8000» (2: 65).

А.Байтұрсынұлының қажырлы еңбегіне бүгінгі біз қимай жүрген әділ баға берілген: *«В результате научно-педагогических трудов Ахмета Байтурсынова мы имеем казахскую азбуку, фонетику, синтаксис и этимологию казахского языка, теорию словесности и историю культуры. Этим кропотливым трудом Ахмет Байтурсынов поднял казахскую словесность на высокую ступень и заложил прочный фундамент для национальной школы и родной литературы»* (2: 66). Мақаланың орыс тілінде жазылуы – жалпы жұртқа таныту үшін екені анық. Бүгінгі ахметтанушылар қолданып жүрген мәліметтер толығымен осы зерттеудің негізінде екені де айқын. Сондықтан ахметтанудың негізін қалап берген әдебиетші М.Дулатұлы екенін мойындауымыз керек және қажетті жерде сілтемелер беруге тиістіміз.

М.Дулатұлының *«Қирағат кітабы»* Орынборда 1923 жылы жарық көрген. Бұған дейін оқу құралы алғаш рет 1916 жылы басылып шыққан. Екі жыл оқылатын *«Қирағат кітабы»* бастауыш мектепке арналған. Жәдид жазуынан бүгінгі қазақ тіліне Уахаб Қыдырханұлы аударған.

М.Дулатұлы *«Қазақ халқының бас адамдарына»* мақаласында Азамат Алашұлы. «Айқап» 1911. №7) былай деген: *«Біздің әрбір ісіміздің негізі бос, өмірі қысқа. Оқығандарымыз бар – қалтасы тесік, байларымыз бар – төбесі тесік. Екеуі бір жерге желімдесе де қосылмайды»* (1: 41).

Алашқа жаны ашыған тұлға осы екі қауымның басын қосып меңзейді. Биік дәрежедегі жігіттеріміз бен қазақты билеп, жұрт ағасы болып келе жатқан ел ішіндегі жақсыларға айтқан сөздері бүгін де өз күшін жойған емес: *«Қазақ халқын жетектеп жарық дүниеге шығарушы қаһармандарға мұқтажбыз»,* – дейді Алаш ғалымы.

Айгүл ІСІМАҚОВА

Осыдан 100 жыл бұрын айтылған бұл сөздер күні бүгін қазақ үшін қажетті. «Оян, қазақ!» деп ұлтының еңсесін көтерген Алаш ардақтысының ғылыми мұрасы бүгінгі Тәуелсіз ғылымға қосылған сүбелі үлес екені айқын. Олай болса, бұл ой, пікірлерді іске асыра білейік.

Қазақ әдебиеттануын тарихи контексте қарастырып, оның негізгі өкілдері туралы ғылыми құнды зерттеулер қалдырған Алаш әдебиеттанушысы М.Дулатұлы туралы С.Торайғырұлы туралы өз ойын білдірген: «...Ешкімнің Әлиханға бар ма, сөзі, демейді қандай қазақ оны оң көзі. Семей тұрсын, жеті облыс бар қазақтан, талассыз жеке-дара тұр ғой өзі. Ел үшін құрбандыққа жанын берген! Бит, бурге, қандалаға қанын берген! Ұрадай сазақ ауа, темірлі үйде зарығып, Алаш үшін бейнет көрген. Түймеге жарқылдаған, алданбаған, басқадай бір басы үшін жсалданбаған. Көркейер қайткенде Алаш деген ойдан, басқа ойды өмірінде малданбаған. Заманда басқан аяқ кейін кеткен, жасымай Алашына қызмет еткен. Болса да қалың тұман, қараңғы түн, туатын бақ жұлдызына көзі жеткен. Басында ол қарағым тұр ғой дайын, тек ұзақ өмір берсін бір Құдайым! Дулатов, Байтұрсынов, Бөкейханов, білемін бұл үш Ердің атын айтпай жайын. Кешегі қара күнде болмап па еді, бірі – Күн, бірі – Шолпан, бірі – Айым! Солардан басқа кеше кім бар еді? Қазақ үшін шам қылған жүрек майын!..».

Алаш ардақтысы «Оян, қазақ!» деп жар салған Міржақып туралы сөзді өзінің замандасы, қазақтың аяулы ақыны Сұлтанмахмұттың осы сөздерімен аяқтағанды жөн көрдік.

Алаш ғалымы, ақын Міржақып Дулатұлына Алланың рақымы, Пайғамбарымыз Мұхаммед (с.а.с.) шапағаты болғай!

1. М.Дулатұлы. Бес томдық шығармалар жинағы. 2-том. А.: Мектеп, 2003.

2. М.Дулатұлы. Бес томдық шығармалар жинағы. 3-том. А.: Мектеп, 2003.

3. М.Дулатұлы. Бес томдық шығармалар жинағы. 4-том. А.: Мектеп, 2003.

2.6. МАҒЖАН ЖҰМАБАЙ

*Мен өлсем де өлемін жөнiмменен,
Тәннен басқа немдi алар өлiм менен?!
Өлген күнi апарып тығары – көр,
Мен жоқ болман көмiлiп тәнiмменен.*

*Тән көмiлер, көмiлмес еткен iсiм,
Ойлайтындар мен емес бiр күнгiсiн.
Жұрт ұқпаса, ұқпасын, жабықпаймын,
Ел бүгiншiл, менiкi ертеңгi үшiн.*

А.Байтұрсынұлы

Мағжан Жұмабай алаш замандастары сияқты ақындығы, жазушылығымен қатар әдебиетті таныту ісіне де араласқан. Әдебиеттанулық еңбектері: «Ақан сері», «Бернияз Күлеев», «Базар жырау», «Әбубәкір ақсақал Диваев». Орынборда (1922) жарық көрген «Педагогика» кітабында әдебиеттің қоғамдағы орны, оның адам табиғатына ерекше әсер ете алатыны қарастырылған.

«Ақан сері» мақаласы «Сана» журналының 1923 жылғы 1-санында (1924, № 2, 3) жарияланған. Мәліметтерді ақын 1922 жылы Көкшетау сапарында жинағанға ұқсайды. Бұл көлемді мақала Ақан серінің ақындығы, өмір жолы, тұтас тұлғалығына қатысты қазақ әдебиеттануындағы тұңғыш зерттеу екенімен құнды. Аталған мәселелер нақты тарихи негіздерге құрылған, ол туралы ақын былай деген: «Ақын туралы білгендерін айтып һәм жазып берген Мырзалыұлы Баялы, Шыңғысұлы Қоқыш, Бозайұлы Ысмағұл ақсақалдарға һәм Самыратұлы Қазыға көп рақмет айтамын». Ақынның туған жері «Абылай хан ордасы құрылған, Кенесары, Наурызбайға отан болған Көкшетау – Алаштың ақындығының да ордасындай жер еді», – дейді Мағжан «Ұшы, қиыры жоқ сара дариядай Сарыарқаның ортасында көгерген Көкшетау» туралы (1: 194). Әдебиетші осы мекеннен шыққан ақындарды атап өтеді, олар: «Кең сабаның қорындай Бертағынның баласы Орынбай, екі аяқты адамның ділмары, улы тілді Соқыр Шөже, Тойлыбай бидің ұлы Арыстан, үні зарлы Атығай соқыр Тоғжан, терең ойлы Атығай шал, аспанға өрлеп ән шырқайтын Біржан сал, өмірі ертегідей әдемі Ақан сері – осылардың бәрі сол күңіреген Көкшенің маңайында туып-өскен ақындар» (1: 194). Осылардың ішінен Мағжан Ақан серіні бөліп алады.

Ақынның сөзі оның өмір тәжірибесінен туатынын алға тартқан Мағжан: «Ақан өмірі – ертегі өмір. Судай сұлу, желдей екпінді, жалпақ жұртқа жат, жұмбақ өмір. Ақанның алдымен өмірін жазып, онан соң сөздерін тексереміз», – дейді. «Ақанның өмірі» атты тараушада ақынның ататегі, шыққан ортасы айтылған. «Орта жүз арғын ішінде қарауыл» Жарқынбай ұлы Қорамсадан 9 қыз болыпты. Атасы Алладан тілеп, кейін Қорамсаның қосағы Жаңылдан ұл туады, атын Ақжігіт қояды. Ақын 1843 жылы Қоскөлде туған. Әкесі Қорамса бай, саудагер болған: «Әрі малға бай болса, әрі ақша болса, әрине, Қорамса елге қадірлі болмақшы» (1: 195).

«Сол кездегі қазақ дәстүрі бойынша «Ақан Бұқардан оқып келген Күнту молладан сабақ алған. 13 жасында ақын «молдасымен шариғатқа таласып, маған қарсы келдің» деп, молдасы оны ұрған соң, оқумен қоштасып кете барады. Осыдан бері Ақанның серілігі басталады», – дейді Мағжан.

Серілік деген не? ол туралы былай делінген: «Сұлу киім, жүйрік ат, құмай тазы, алғыр бүркіт Ақанда болады. Қалың Қарауылдың ойын-тойының көркі Ақан болады. Біріне бедеу мінгізіп, біреуіне бұлде кигізіп дегендей, 15–20 жігітті өзі тәрбиелеп, нөкер қылып алады. Жүргенде сол жігіттердің алдында қолбасындай оқшау отырады. Біресе боз атқа мініп, ақ киген. Біресе қара атқа мініп, қара киген. Біресе торыға мініп, күрең киген. Басында бұлғақтаған үкі, қолында домбыра, аузында ән... Жігіттердің бәрі балуан, бәрі әншіл. Бірақ Ақанның әні өзгеше. Даланы күңірентіп Ақан ән шырқаса, би билігін, кемпір өрмегін, сұлу кестесін қойып, аңырып тыңдай қалады. Қалың қарауылдың қалың көздері: «Ақанның әні-ай!» деп, күрсінеді. Сүймесе сері дер ме еді, қалың қарауыл Ақанға сері деп лақап береді» (1: 195). Қожаның қызы Батимаға үйленіп, одан 1 ұл, 2 қызы болады: «Бірақ ұлы тілсіз болады. Он жыл шамасында Батима өледі, бірақ серіліктің соңында жүрген Ақан Бәтиманың өлімін елемейді. Серілікті бұрынғыдан да үдетеді» деп, Мағжан бұл оқиғаға баға бергендей (1: 195). Бір жылда 60 түлкі алған Қараторғай деген бүркітті, бір жылда 9 қасқыр алған Базарала деген итті алады. «Қалың Қарауылға аты шыққан Ақтоқты деген арумен көңіл қосады. Тап осы кезде Ақанның қолына алты алашқа аты шыққан Құлагер түседі» (1: 196).

«Ақанның өмірі» атты көлемді алғашқы тарауша ақынның өмір жолының шолуы ғана емес, ақын жанының қиналып өзгерген сәттері шуақты күндерімен арпалысып өткен тағдырдың басты-басты оқиғалары бейнеленген. Бұл бөлімде жай сөздермен

Алаш әдебиеттануы

шектелген деректер емес, Ақанның ақын болуына әсер еткендері, жан қиналғанда шыққан өлеңдерінің туу себептері сөз етілген. «Осылай Ақанның атағы талай жерге жайылып тұрған кезде мұның өмірінде бір өзгеріс болады. Желдей ұйытқыған серінің жүрегіне мін деуге бола ма, сол кезде Ақан Ақтоқтысынан айнып, қарауыл Тінәлі қажының қызы Ұрқия сұлуға өз әнімен өлең шығара бастап, сол Ұрқияны алып қашады» (1: 196). Әдебиеттанушы Мағжан осындай сәттерді келтіргенде өзі де бірге мұңдасып кетеді: «Бірақ жаны сүйіп алған жары Ақанмен ұзақ отаса алмай, үш-ақ ай тұрып, шешек шығып дүниеден өтеді. Жаны сүйген жар нажағайдай жарқ етіп дүние салса, жанға жеңіл жара бола ма? Ұрқия өлгеннен былай Ақанның жаны қасіретке ұрына бастайды. Ұрқия өлген жетінің ішінде Ақанның жақсы көрген бір інісі өліп, қасірет үстіне қасірет жамылады. Жараланған жүрек жазылу үшін тағы махаббат іздейді. Ақан айналып Ақтоқтыға келеді» (1: 196).

Бірақ Ақтоқты Ақанды кешірмей, басқаны қалайды. Мағжан былай деген: «Ақанның жүрегінде махаббат та, ашу да күшейеді»: «Ақтоқты, кеткенің бе шыныменен?» – деп, ашулы зар шығарады Ақан». Көп ұзамай Ақан Құлагерден айырылады: «Ақан мидай далада жолдасы Құлагердің басында кәдімгідей мөлдіретіп көзінің жасын төгіп отырады. Күн былай тұрсын, түн бойы күңіреніп, Құлагердің, сандалкерінің, еркесі үркеккерінің басын құшақтап отырады. Жан жолдасын қолымен өлтірген адамдай күйінеді» (1: 197). Іс жүзінде «анау Сайдалы асында ішіне қан қатқан Барақбай Құлагерді көлденеңнен соқтырып өлтірген» еді: Жануар Құлагерім қолдан кетті. Дұшпанның қастығынан қаза жетті... Қаржас боп, қанжығалы, керей, алтай. Қуандық, сүйіндік боп намыс етті, – деп күңіренеді Ақан. Ертеңінде Құлагердің басын кәдімгідей кебіндеп жерге көмеді», – деп М.Жұмабай түсініктеме берген (1: 198). Осы жылы: «Тағдыр шіркін, тас бауыр ғой!», – дейді Мағжан. Ақанның алғыр қыраны – Қараторғай һәм Базарала тазысы өледі. Енді Ақанға өмірде жұбанарлық не қалды? деп сауал қойған әдебиетші оған өзі жауап береді: «Енді Ақанға теңізден терең ой қалды. Қорғасыннан ауыр, түннен қараңғы қайғы қалды. Удан ащы қасірет қалды. Жасы да отыздың ішіне кіріп қалған. Өмірдің жайнаған гүлін көріп келген Ақан өз өмірінің бықсып-күйіп күлге айналғанын көре бастады» (1: 198).

Ақан дінге қайта оралады: Бұқардан оқып келген Науан хазіретке барып сабақ алады. Ол жайында Мағжан былай дейді: «Дінге, сопылыққа беріледі... Елден безіп, дінмен жан тазартуға кіріседі.

Бұрын судай сұлу махаббатты жырлайтын Ақан сопылықпен жан тазарту жайын жырлай бастайды» (1: 198). Оңашалықты қалаған акын туралы «күңкіл» сөз басталады. Күңкілдің түбі «Ақанды пері иеленіпті» деген сөзге айналады». Себебі, ел жаз шыға жайлауға көшкенде Ақан тілсіз ұлымен Қоскөлдің сыртындағы Сарыкөлдің жағасындағы ағаш үйде жалғыз қалады. Ақанның бұл мұнын Мағжан акын ерекше түсінеді: «Қалың қамысты көл. Қою, қалың, иесіз қыстау, Ақан. Тілсіз бала. Түн болады. Жел шығады. Қою қамыс зуылдайды, сықыр-сықыр қалың қайың шайқалады. Иесіз үй күңіренеді, үй ішінде Ақан күңіренеді. Сақау балада үн жоқ. Екі көзі жаудырап Ақанға қарайды да отырады. Күндіз де сол» (1: 199). Сарыкөлге акын мінген атын да суармайды, тек ішуге, дәретке пайдаланады. Арасында елді аралайды. «Екі жағында екі сұлу ат: «Қайда барса, бір елі қалмайды. Шақырса, екеуі екі жақтан келіп, тізесіне иектерін сүйеп тұрады... Өздері туғалы жүген-құрық кимеген шу асау». Ақан тағы бір «мінез» көрсетеді. Төсегі кірлеу үй болса, үйге жатпай, далаға жатады. Жаз болса, көлдің жағасына барып, қыс болса, үюлі шөптің ішіне барып, кейде Алланы аузынан тастамай, басын сәждеден көтермейтін болады. «Жанды дінмен тазарту керек», – дейді. Акынның бұдан да өзге ісі туралы: «Ал енді кейде Алланы ұмытқандай болып, діні, намаз, оразасын бәрін қойып кетеді. Күні-түні күңіреніп өлең жазады, ән шығарады» (1:199).

Мағжан Ақанның бұл қылықтары үшін ел ішінде сөзге қалғанын қынжыла айтады: «Жынды деп-ақ қояр еді, қалың қарауылда Ақаннан есті, Ақаннан шешен, Ақаннан көсем кім бар?.. Қандай ұшынған дау болса да, Ақан бітіреді. Ендеше, Ақан жынды емес, оған мұсылман перісі иеленген болар», – дейді жұрт» (1: 199–200).

Мағжан осыған байланысты ел ішіндегі тағы бір аңызды келтіреді: бірде, Ерейменде Ақан Құлагердің басында түнеп отырғанда, жел шығады. «Сол арада болар-болмас қобыздың қылын, домбыраның шегін шерткендей нәзік мұңды дауыс жан-жаққа жайылғандай болады. Әлгідей болмайды, жорғалаған желдің ішінен жібектей судырлап, талдай бұрандаған, жүзіне кәдімгі айдың нұрындай нұр төгілген бір әйел шыға келеді. Ол келген мұсылман перісінің ханының қызы екен. Адамзаттың еркесі Ақан сері қалың шерге душар болған соң, ханның қызы, ерке сұлу Ақанды жұбату үшін желге мініп, ұшып келген екен. Келіп жұбатады... Сол түннен былай Ақан мен пері күндіз айырылып, түнде қосылатын болады... Жоқ, пері Ақанға Ерейменде иеленген емес екен, періге иелену Ақанның тұқымында бар екен. Олардың қонысы Қоскөлдің өзі ежелден

Алаш әдебиеттануы

перінің мекені екен. Марқұм Қорамсаның өзі перімен айналысқан адам екен, Қорамсаның өзі де бірнеше күндеп, айлап ешкімге тіл қатпай, үйден шықпай, бұқбанау жасап, аулақ отырып алатыны бар екен. Сол уақытта оның пері жары келеді екен. Ақанға пері қызын қосқан оның пері шешесінің өзі екен. Осылардың бәрі құр «екен» ғана емес, ап-анық нәрсе, көзбен көрген де кісі бар...» (1: 200).

Мағжан бұл жай аңыз емес екенін сол төңіректегі Әбіш деген жігіттің күздігүні шөп шапқалы қыстауға барып, іңірде шошалادا балта қайрап отырған кезде үш әйелдің кіріп келгенін келтіреді: «Мұсылман пері Құраннан қаша ма, үш әйел отыра береді... Әбіште құт жоқ, зәре жоқ. «Әлхәмдіден», «құлқуалладан» қайран болмаған соң, Әбіш тізесінің астында жатқан балтаны ала ұмтылады». Үш әйел шыға жөнеледі. Әбішті ел талған күйінде табады: «Есін жиған соң ауылына қайтып, ауруға айналып, өмір бойы шала естілеу болып қалады...» (1: 200–201). Ел ішінде бұдан да басқалардың Ақанның қыстауының сыртындағы тоғайдан өткенде, «перілердің шулап, сақсақ күліп, ойнап жатқанын талайлар-ақ естіген», – деп бір ескертеді Мағжан.

Бұл әңгімелерді баяндаған Мағжан өзі бұған қалай қарайды? Ол келесі сөздерінен аңғарылады: «Міне, Ақан қырыққа аяқ басқанда, сұлулықтың асығы Ақан жарынан, тұлпарынан, сұңқарынан айырылғанда, өмір айдынында ән салып жүзіп бара жатқан қу қанатынан қайырылғанда, Ақанның жүйрік жаны ой дариясына шомып, сұлулығы жоқ, былық тұрмыстан безгенде, халық оны ұға алмай, Ақанның жұмбақ өмірін шеше алмай, оны алып барып періге балайды. Бірақ халық соқыр сезімімен кешегі ерке серісі – Ақанның сұлу тұрмысына кір жаққысы келмей, жанды затты сұлу періге апарып қосады. Жұмбақ та сұлу: таппаса да, шешпесе де сұлу» (1:201). Бұл өсек, ғайбатты кімдер шығарған? Ақын Мағжан Жұмабай, өсек-аянға сенетін жай әдебиетші емес, сондықтан ол залымдарды Шөбек балаларын перғауындармен салыстырады: *«Перғауынсыз Мұса бола ма? Бірақ Мұсаның өзі перғауынға соқтықпаса, перғауын Мұсаға тиер ме еді?! Тағы бірақ маңайындағы перғауындарға соқтықпаса, Мұса Мұса болар ма еді? Қарауылдың сөз білем деген ерлерін, әсіресе көршісі Шөбек балаларын Ақанға қас қылған – улы тілі. Шынында, Ақанның тіліндей улы тіл сирек болар. Тиген жерін удай ойып жібереді-ау...»* (1: 201). Әдебиетші Ақанның Шөбек немерелеріне шығарған мысқыл өлеңін келтіреді де, оған былай деп қосады: «Мынадай сөзді есітіп отырып, Шөбектің көп баласы қалай намыстанбас, қалай Ақанды қорлап, өсек таратпас?»

(1: 202). Осылай Мағжан: «Ақанның бұл ғайбатқа ұрынуына өзінің мінезі себеп және оның ащы тілі кінәлі», – дейді. Бірақ ақынның елге сыйлы болғаны да айтылады: «Достары түгіл, қастары да алдында «Ақан аға» деп жорғалайды екен».

Әдебиетші Мағжанның мақаласы ғажап хикаялармен көркемделсе де, басты ойды ұстанған: Ақан ақын болғандығынан осындай істерге ұрынған: «Сұлу өмір жарқ етіп, нажағайдай өте шыққан. Өткен күн қиял туғызған ертегі сықылды. Көп ішінде көпке ұқсамайтын бір өзі, көп ішінде жалғыз. Қалың қарауылдың ішінде жанын ұққан жан жоқ. Жұбатарлық досы жоқ, жаралы жанын жазарлық жары жоқ. Әлдеқайда бетпақ шөл, бетпақ шөлде жалғыз жол... Сол жолменен жалғыз жан табанын тасқа тілдіріп, маңайын күнге күйдіріп кетіп бара жатқандай. Қайдан шыққанын, қайда бара жатқанын, не үшін бара жатқанын өзі де білмейді. Тілек жоқ, үміт жоқ, мақсат жоқ. Түннен қараңғы, қорғасыннан ауыр ой ғана бар» (1: 202). Мағжан Ақан серінің күйін терең түсінгенімен шектелмей. ақындық жалғыздықтың серігі екенін өзі де мойындағандай толғап кетеді. Бұл жай Мағжан ақынның өзіне де таныс екені айқын аңғарылады. Зерттеуде екі көзқарас осылай алмасып-ауысып отырады: ақын Мағжан мен Алаш әдебиетшісі Мағжанның сөздері бірін-бірі жалғастырып, көркем зерттеуге арқау болған.

Келесі сөздер әдебиетші Мағжандікі: «Елу жыл жасап, талай күйіп күл болған, талай талып есін жиған жүрек тағы отқа, махаббатқа, жарға ұмтыла бастайды» (1: 202). Ақан елдегі сол кезде белгілі үш аруға өлең жазады. «Үш тоты» өлеңі осылай дүниеге келгенін ескерткен әдебиетші Ақанның ықыласы олардың ішінде Абылай тегі Жүсіп төренің қызы Жамалға құлағанын айтқан. Ол он алты жаста екен. Ақын Мағжан Жамалды: «Жібек желден жаратылғандай ару. Жиреншеден тәлім алғандай шешен. Едігеден бата алғандай данышпан», – деп сипаттайды. Осы жас Жамалға Ақанның жүрегі байлана береді. Жүйрік жүрек бір бастаса, не сүйіп қосылмай, не қосыла алмай күйіп, күлден кебін кимей тоқтай ма?! Ақан бара-бара жас Жамалды біржола берік сүйеді. «Үш тотының» ішінен «қалқа бала» деп Жамалды бөліп алады. Бұл сүйгенін: Қыздарды мен не қылам, қылам-сылам? Қалайша ғашық отқа сабыр қылам? Жаңартқан өмірімді қалқа бала. Басы – жым, ортасы – мим, аяғы – ләм, – деп жұртқа өзі жария қылады» (1: 203). Ақан Жамал есімінің арабша жазылудағы тәртібін осылай талдап, сүйген сұлуының атын атайды. Енді бұл талдауға әдебиеттанушы Мағжан былай дейді: «Өмірде екі сүю болмайды» дейді жұрт. Жұрт не демейді? Өзіндей

Алаш әдебиеттануы

болмағаны үшін Ақанды «пері соққан» дейді. Жұрт аспанға өрлеген жанды, жиһанды құшпақ болған жүректі есалаң дейді» (1: 327). Бұл ойды ақын Мағжан қостайды: «Жүйрік жел ұшпай тұра ала ма? Жүйрік жүрек құшпай тұра ала ма? Жүрек сую болмаса, салқын, бос қуысқа айналмай ма?! Жиһанда жалғыз мәңгі нәрсе – махаббат емес пе, өлген махаббат екінші түрде, екінші түсте қайта тірілмек емес пе?!» (1: 203).

Ақан серінің өмірін зерттеуші Мағжан Жұмабай: *«Дуниедә күшті нәрсе екеу-ақ қой: өлім һәм махаббат. Адам өзгені айналып өтсе де, өлім мен махаббатты айналып өте алмақ емес» деп, салиқалы ой айтады* (1: 204). Мағжан ақынның көңілінің өзгеруін, сезімнің билігіне мойынсұнуын жақтап шыққандай болады; ол тіпті төренің қызы Жамалды да түсінеді, оның жауап бермеу себебін де: «Төренің сүйегіне батқан таңба емес пе?» – деп түсіндіріп береді «Шынында, ғашықтық деген алып-салмалы қолдағы нәрсе емес қой. Жамалдың сүюін білдірмеуіне көзі жеткен соң, Ақан іштен сүйіп, іштен күйге айналады. Күн-түн күңіреніп, өлең шығарады, ән шығарады. Ақанның Жамалға қатты ғашық екендігі, оған арнап ылғи өлең де шығаратындығы, Жамалдың ол ғашықтыққа ілтипат қылмауы жұртқа жайылып кетеді» (1: 205).

Көп ұзамай Жамал ұзатылады. Ақанның енді: «Мұнды үні құйылады. Өлім менен өмірдің үні. Үзіліп бара жатқан жүректің жыры». Әдебиетші Мағжан Ақанның «Сырымбет» әні осылай туғанын айтады: *«Сырымбет» әні – сол өліп бара жатқан құс төресі құдың әні. Біздің зарлы әндеріміз көп, бірақ «Сырымбеттей» терең, зарлы ән сирек болар. Жержүзіндегі мұң, адам баласының барлық зары сол «Сырымбетке» жиналғандай. Жамал ұзатылатын күндерде Ақан күндіз-түні күңіреніп, «Сырымбетін» шырқайды да жүреді. Ақан түндерде «Сырымбетті» шырқағанда кім жыламаған? Қалың қарауыл жылаған. Жас пен кәрі жылаған, әсіресе нәзік жанды жас Жамал жылаған...»* (1: 205–206). Мағжан бұл ән Ақанның «ең соңғы сұлу жыры» дейді. Ақын Мағжан былай дейді: «Жамал ұзатылған соң Ақан тұңғыық қайғысын құшақтап, қалың елдің ішінде жалғыз қалады. Ақанның мұнан соңғы өмірі сырттан гүлсіз, үнсіз, жырсыз, түрсіз өмірге айналады. Бұрынғы жат мінездері, тіпті жат, ұғымсыз түрге кіреді. Бірақ, дариға, жүйрік жүректің қайғымен жылынып, сөнгенін, терең жанның оймен уланып өлгенін кім ұққан?!» (1: 206).

Алаш әдебиеттанушысы Мағжан Жұмабай Ақанның ендігі өмірі тіпті аянышты болғанын, алпысты алқымдаған Ақанның жеріне қара шекпенділер келіп қоныстана бастағанын, әсіресе Қоскөлдiң

желкесіндегі Сарыкөлде орыс мұжықтары ағаштан үй салып, ата-жұртына қол салғанын ашына жазады. Туған жері мұжыққа кеткен соң, Ақан 50 шақырым жердегі Сасыккөлдегі бір күйеу баласының қолына көшіп барады. Сол күйеу баласының қолында «алты Алашқа» сұлу жырларымен, зарлы әндерімен, әсіресе басқа адамға үйлеспейтін жат мінездерімен аты шыққан Ақан ауырып, 70 жасында 1916 жылы дүниеден қайтады» (2: 331). Бұл сөздерді ақын Мағжан жалғастырып әкетеді: *«Сөйтiп, аласұрған ұшқыр жан, шарқ ұрған жүрек, жабайы жұртқа ұғымсыз, жат мінездi, iрi жүрек сұлулық iздеп, өмiр бойы от болып заулап жанған жүрек мәңгi мұзға айналады...»* (2: 330).

Ақанның осыншама мұңлы өмір жолын шолып өткен әдебиетші Мағжан оны Англия ақыны Оскар Уайльдпен салыстырады. Себебі: *«Оскар өмiр бойы сұлулықты жырлаған, жалпы жұрттан серi деген лақап алған. Жұрт оны да серi деген. Сол серiлiгi үшiн абақтыға жапқан... Ақан да сұлулыққа табынған. Алты алаштан серi деген ат алған. Бiрақ Ақанның сұлулыққа табынуы тереңiрек. Ақанның өмiрiнiң жұмбағы түйiндiрек. Мұның өмiрi – мұң мен зар. Сол сұлулыққа табынудан туған мұң мен зар. Егер Ақан Оскар Уайльдтай өнерлi елдiң iшiнде туса, бұл тiлекке жауап табу қиын. Мұндай тiлекке жауап iздеi бастасаң, елiңнiң заулаған оттай баяғысы, қат-қара түндеi кешегiсi, жалтылдаған жындай бүгiнгiсi, қара тұман келешегi көз алдыға келiп, Ереймен тауының бауырында өлген Құлагердiң басын құшақтап күңiренiп отырған Ақан серiнiң қасiретiндеi жаныңды терең қасiрет билеп алып кетедi...»* (1: 207).

Әдебиет зерттеушісі Мағжан: «Ақан сөздерінің мінезін білдіріп, түрлерін көрсетуді керек деп білдік», – дейді (1: 207). Ақынның сөз өрнегі – стилі яғни «сөздерінің мінезін» және «түрлерін» осылай нақты талдау арқылы басқалардан өзгешеленіп тұрмақ.

Зерттеуші ең бірінші Ақанның өлеңдерінің саны, жарияланымы туралы сөз етеді. 1922 жылы Көкшетау өңіріндегі Қоқыш Шыңғысұлы мен Қазы Самыратұлының айтулары бойынша, «бұл өлеңдердің бірталайын Ақан өз қолымен жазған». Сонда да біздің қолымызда Ақанның үш-төрт жүз ауыздай өлеңі бар», – дейді. Бұл аз емес екендігі анық. Өлеңді талдауды әдебиетші М.Жұмабай ақынның тілін сипаттаудан бастайды. Ол туралы былай делінген: «Қазақ ақыны Ақанның ана тіліне араб, парсы, орыс сөздері кіріп кеткен. Оның мағына жағынан, әсіресе сурет жағынан сұп-сұлу өлеңдерінің тілдері шұп-шұбар. Ақан бұл шұбар жолға өзі қалап түскен жоқ,

Алаш әдебиеттануы

оны заман қуып түсірген» (1: 208). Мысал ретінде Мағжанның мына өлеңінен үзінді келтірді: Тағрифін тамам қылып жеткізе алмас. Қамыстар болса – қалам, бахыр – сия. (Бахыр – теңіз. М.Жұмабайдың ескертпесі) (2: 333).

Әдебиетші Мағжан бұл Құран сөздері екенін де осы тұста айта кеткен: *«Ақанның молдадан үйренген мұсылмандықпен, арабша үйреніп молда болғандығымен қалай пайдаланғанын мынау суреттеуі шешіп береді». Ақанның Қалқа баласын суреттеуі мысал ретінде келтірілген. «Өмірден соққы жеген Ақан сопылық, дін жолына түсіп, жан тыныштығын табамын деп жүріп, Бұқардан оқып келген көкшетаулық Науан хазіретке шәкірт болған» (1: 208). Әдебиетші Мағжан Жұмабай ақынның сөздік қоры ғана емес, оның стиліне де діни білім тікелей әсереткенін айғақтайды. Осы ретте «Мұхаммадия» талданған: «Ақынның өлең ұйқастыруына да молдалықтың «шарапаты» тимей қалған емес». Өлеңнің тек мазмұны емес, ырғақ, буын ретіне дейін сөз етілген: «Мұсылманша оқығандар біледі. «Мұхаммадияның» өлеңдері ылғи ұйқас қуып кетеді. Мысалы, бір өлең «я»-ға ұйқастырылса, сол өлең бір-екі бетке созылса да «я»-ға ұйқастырылады да отырады. Ақан өлең ұйқастырғанда, көбінесе осы «Мұхаммадияның» жолына түскен. Бұлай ұзақ ұйқастырудың өлеңнің сырт сұлулығына пайдасы болғанымен, лайықты сөз табылмай қалып, мағынасы аз сөз кіріп кету қаупі де зор. Ақанның да ұзақ ұйқастырылған өлеңдерінде осы себептен мағынасы аз сөздер әжептәуір орын алады. Бірақ өлең ұйқастыру ауданының кеңеюі көзінен қарағанда, Ақанның бұл тәжірибесін онша мінеуге болмайды» (1: 210).*

Мағжан Ақанның түрді қуып кетуінің екінші жағы «тілінің тарғыл екенін» анықтайды: «Бірақ тарғыл тіл шын Ақанның тілін тұтықтыра алмаған. Ақын Ақан шәкірттің қағаз-сиясынан, молданың мың бейнетпен қауырсын қаламын сықырлатып жазатын «н» харпінен, жазаласа, ишанның машайығынан. Құранның аятынан өзіне керек суретті жасай білген» (2: 333–334). Жоғарыда айтылғандар түр, қалып жағынан байқалған ерекшеліктер. Ал Ақанның өлеңінің мазмұны қандай? Ол туралы әдебиетші былай деген: *«Енді Ақанның сөздеріне мағына жағына келгенде оның өлеңдерін беске бөлуге болады: 1. Сықақ. 2. Ғашықтық. 3. Айтыс һәм мақтау. 4. Со-пылық. 5. Қазақ қайғысы туралы өлеңдер.*

Бұл бөлімдердің сықақтан басқасы Ақанның өмірінің түрлі дәуірлеріне байланған» (1: 210). Осының ішінен Алаш әдебиетшісі сықақты бөліп алған: *«Сықақ Ақанның сүйегіне біткен сипаты.*

Ақан өмір бойына өзінің көңіліне ұнамаған адамды сықақ қылып, іліп тастап отырған. Ілетін орны келгенде пәленше-түгенше деген атына, затына қараған да емес. Қарауылдың ақсақалдары осы күнге шейін Ақан десе, алдымен оның ұлы тілін есіне түсіреді.

Ұнамаған адамға Ақанның тілінен құйылған у талайды талай заман шыбысқаңдатса керек. Тілінің уының күшті екенін Ақан өзі де білген. Қағысқанды қыламын под надзором. Патшаның мизамындай мен де сотпын, – дейді Ақан. Достыққа баға бере алмай, сыртынан өсек жүргізгені үшін Жүсіп деген белгілі бір төреге Ақан былай дейді: Жүсіп-ау, төрелік жоқ баяғыдай. Дәрежең қара қазақ аяғындай. Досыңды дұшпан көріп гайбаттайсың. Мінезің әзәзілдің таяғындай (1: 210–211). Алаш әдебиетшісінің келесі қарастырғандары – ғашықтық өлеңдер. Бұлардан ерекше мазмұны мен ақын шеберлігі аңғарылған: «Ақанның ғашықтық өлеңдеріне келсек, басқа өлеңдерімен салыстырғанда оның шеберлігі сонда көрінеді. Сері Ақанның мұндай өлеңге шебер болуының әрине, таңы жоқ. Ғашықтық өлеңдерінде Ақанның әрбір сөзінен ақындық иісі аңқып тұрғандай, ұсатусыз, суретсіз сөз жоқ деуге болғандай: Оралдың мен ақиық қыран-дағы. Сен, сәулем, қызыл түлкі қиян дағы. Қия тас қиынына кетсең-дағы. Қамшылап қанатымды бұрам дағы. Қия тас қиынында бекінсең де. Тәуекел майданында тұрам дағы. Асыл зат, ал қызыл гүл қарындасым. Сәрудің саясында Ирандағы. Есілдің құба талы, шынарым-ай. Алдымнан майысып шық бұрал-дағы. Көріңдің хордай болып жұмақтағы. Өткірсің наркескендей қынаптағы. Сөзіңді ешбір жанға ұстатпайсың. Қалбырға құйып қойған сынаптағы. (Сәру – ағаш. М.Жұмабаев ескертпесі. 2: 335). Ақан өлеңдерінің ең сұлу түрі деп «Ақ көйлек» талданған: «Бұл – Ақанның ең сұлу өлеңінің бірі. Түу басында жүз бірнеше ауыз өлең болса керек, бәрі «Ақ көйлек» деп басталған. Бір ауызы: Етегі ақ көйлектің ілмеленген. Қастарың харіф мәттей сүрмеленген. Сүмбіл шаш, лағыл ерін, асыл қалқа. Іш-бауырым ғашық отпен тілмеленген... Мынау өлеңдеріне қарағанда, ғашықтыққа Ақанның көзқарасы мен жай бозбаланың көзқарасы арасында артық айырма жоқ сықылды. Алайда Ақан ғашықтыққа тереңірек қараған адам. Ол ғашықтықты «ақ төске білектің артылуы артылмауымен» ғана байлап қойған емес. Бұл Ақанның өмірінен белгілі. Екінші, мынау өлеңдерінде ишара бар: Кісідей өкпелеген мойның бұрмай. Білдің бе кемшілік деп ғашықтықты?.. Жоқ болса, айтар сөзің жұбайыңа. Жүрейін, амалым не, өз жайыма. Обалың, айнымасам, маған емес. Жаратқан жақсы қылып Құдайыңа. Сен сүймей кетсең де, мен сүйе бермекпін. Сені

Алаш әдебиеттануы

мендік болғаның үшін емес, жақсы жаратылғаның үшін сүйемін дегенім ғой» (25: 336).

Ақанның айтыс өлеңдері туралы былай делінген: «Ақанның айтыс һәм мақтау өлеңдері туралы еш нәрсе деуге мүмкін емес. Мұндай өлеңдері менің қолыма түспеді. Жұрттың айтуына қарағанда, бірнеше ақынмен ауызбен де, жазысып та айтысқанға ұқсайды. Өзгесін жеңді, бірақ Орымбайдан жеңілді деседі. Орымбайға Ақан былай дейді (Орымбай жиында әйелдер отырған үйге кіріп шықса керек): Ореке, сөз бастайын, жолың қисаң. Мұрит боп ең ғой пірге, сен, Зейнолла ишан! Жаңа тағы өңкеңдеп қол тапсырдың, шулаған, ақ сәлделі бұл қай ишан?

Сонда Орымбай қарттың: Ақыл – аста, күш – атта, сом – малдыда. Ақыл айла болмайды жоқ – жарлыда. Парыз, уәжіп баршасын тамам қылып, жалғыз-ақ әйел деген сөз қалды ма? – деп. Ақанның ораза, намазға салақтығын бетіне басып, тоқтатып кетті деседі» (2: 336–337). Сопылық өлеңдері туралы да осы тұрғыда айтылған. Осы ретте Мағжан Ақанның сопылығын басқалардан бөліп алып және өзінің де сопылыққа көзқарасын білдіріп отырады: «Ақанның сопылық туралы өлеңдері де менің қолыма жөнді түспеді. Алайда серілік пен сопылықты қоса білген, намаз, ораны жанының тілеген уақыттарында ғана атқаратын Ақанның сопылығы жанына жын ұялаған, сиыр көзді соғылғандардың сопылығынан бөлек болған десек, құрғақ сәуегейлік қылған болмаспыз. Бұл пікірге алдымен Ақанның өмірі күшті дәлел болса, мынау өлеңі де ишара қылады: Дүниенің қызығын кешіп өтіп. Тәттіліктің алмадық еш ләззатын. Пәраудигар сопылардың жолыменен Құдайға құлшылықта ғибадатым. Айырушы Алла бар, не ғамал бар. Адамның ішкі сырын. зайыр, затын» (2: 337).

Қазақ қайғысы туралы Ақан қалай жырлаған? Бұған Алаш әдебиетшісі арнайы тоқталған. Бұл өлеңдер туралы Алаш әдебиетшісі былай деген: «Енді Ақанның қазақ қайғысы туралы өлеңдеріне келсек, оның сері Ақан болуымен бірге жаралы елдің шын азаматы болғандығы сол өлеңдерінде көрінеді. Бұл өлеңдер таза ақындық, сұлу сурет, ұйқас теру жағынан басқа өлеңдерінен көп төмен. Бірақ бұл төмендікті оның ойлы азаматтығы жусып кете аларлық. Ақан бұл өлеңдерінде елдің қайғысын көре білген. Сол қайғының себебін таба білген. Ол қайғы – қазақтың ата тұрмысының аз дәуірдің ішінде көріне көзге қирағаны, қираудың себебі – қазақ даласына қарашекпендердің құжынап келіп орнағаны. Ақан соны жырлайды. Жерінен айырылған елдің көзінің жасы көл болғандығын айтады.

Қарашекпеннен көрген қорлықты сынайды. Үкіметтің орыс, қазақты ала ұстайтынын білдіреді.

Азамат Мағжанның келесі сөздері саяси көзі ашық тұлғаның мәліметі: «Інжілдің» аяты шіркеуде ән салуға ғана жарап қалғанын, үкіметтің төбе-төбе, том-том заңдарымен іс қылатынын, олай болса сәрі-ау, жандаралдардың «тауығының тұмсығы қанаса, көршіңдегі қазақты қират» деп шығарған бұйрықтарымен қарашекпендердің қимыл қылатынын Ақан сорлы қайдан білсін!» (1: 215). Қазақ мұндай күйге қалай түсті? Мағжан бұл тұрғыда Алаш партиясының көсемдері Әлихан, Ахаң, Міржақыпша жауап берген: «Қазақтың мұндай күйге түскенін Ақан ә дегенде жергілікті әкімдердің надандығынан, қаралығынан деп біледі. Патша алыс, жете алмаймыз Петербурға, және де сегіз санат алыс қия, – дейді. «Ақ патша», сегіз санат қазақ даласындағы мынау зомбылықты білмей отыр ғой, білсе, олар аяр еді дейді бала елдің бала ақыны. Мал өсірген халықпыз егін екпей, аз жерге сыя алмаймыз сызғандай-ақ. Шеттен келген төрелер норма қылған, қазақ жайын білмейді жалғыз қарап.

*Петербурдан шафқатты санат келсе,
Патшадан жарлық алып Құдай қалап.
Қазақ үшін қайғырып жылар еді,
Ол мейірбан ер болса ұялмай-ақ.
«Қойдан қоңыр не қылған халық еді?» деп,
Көз жасын қайтар еді тыя алмай-ақ (1: 216).*

«Бала елдің бала ақыны» дей келе Алаш әдебиетшісі ақын сезімінің өзгеруін келесі өлеңдерінен анықтап береді: «Есті Ақан ұзамай-ақ мынау ақкөңілдіктен құтылады. Бәленің басы Петербордағы «патша ағзамда» екенін біледі. Енді Ақан Петербордан жай мархабат күтудің орынсыз екенін ұғып, «ақ патшаға»: «Баяғы жеріне тимеймін деген уәдеңнен тайдың», – деп, қыр көрсетіп, өкпе айтады. Мұндай кырлы өкпеден де еш нәрсе өнбейтінін біліп, үкіметке: «Тіпті бізді аямай-ақ қой, өз мемлекетіңнің пайдасын ойлашы. Өзін үшін қазақ жерін, қазақ малын құртпағанын пайдалы ғой» дейді. Мұндай негізді пікірге ол күнде екінің бірі-ақ ие болған шығар». Сонымен қатар ақынның өлеңдерінде «сұлу сурет бар екені рас» деп мойындайды әдебиетші Мағжан. Шыншыл ғалым тек мақтауға бой ұрмаған, сонымен қатар кемшілігін де анықтап берген: «Сонымен бірге соңғы өлеңдерінің тілі тұтқыр, барлық өлеңдерінің тілі тарғыл екені рас. Осы өлеңдерді шығарған Ақанның өз өмірі жалпақ елге жат болғаны, жұмбақ болғаны тағы рас» (1: 218). Ақанның сөзі неге

Алаш әдебиеттануы

жалпы елге сол кезде жетпейді, кейде түсініксіз болды? деген сауалға келесі жауап берілген: *«Бұлардың бәрінің себебі Ақанның өмір сүрген дәуірінде. Ол дәуір – Нухтың толқындары арасында қазақтың қайығы қалтылдап батып бара жатқан дәуір. Ойы – тұман, тілі – тарғыл, жаны да жасызған, ділі де жасызған. Қалың қазақ қайықтың батып бара жатқанын білмейді. Бірақ Ақан сықылды бірен-саран сезімтал ұлдары ғана болар-болмас сезген де, көпке алдымен өзінің өмірімен ереуіл жасаған, оның өзінің сері, жолдасының пері атанғаны осыдан. Тұманды дәуірдің ұлы – Ақанның тілінің таза болмауы тағы осыдан. Ақанның барлық кемшіліктерінің үстіне, бір сұлу сипаты – елдің сол дәуірдегі өмірін өлеңдерімен, әсіресе өзінің өмірімен суреттей білген. Өмірді өлеңмен ғана емес, өзінің өмірімен суреттей білу – ірі жанды адамның ғана қолынан келмек». Алаш әдебиетшісі ақын сөздерінен оның астарын, ішкі мағынасын осылай сұрыптап алған. Себебі, ақын тек қара басының ғана емес, қалың елдің сол дәуірдегі көңіл-халін суреттейді. «Бұл ірі жанды адамның ғана қолынан келмек», – деп әдебиетші бұл үшін ерекше илтифат көрсетеді.*

Ал әдебиеттанудың негізгі міндеті қандай? Алаш әдебиеттанушысы оған былай деп жауап берген: *«Біздің міндетіміз өткенді аударып, ішінен көрнектілерін аршып ала білу, кешегі милы қазақтың «ескісіз жаңа болмайды» деген мәтелін киімнің қолтығына ғана қамап қоймай, балапан әдебиетімізге де қабыстыру»* (1: 218). Бұл бүгінгі әдебиеттанудың да басты мақсаты болып табылады. Ақындық пен әдебиеттанушылықты бір тізгінге бағындырып, М.Жұмабай ұлттық ғылымға осыншама кәсіби ғибратты зерттеу енгізгенін біз бүгін үлгі етуіміз керек. Әдеби зерттеулердің тілі қатып қалған жат терминдер емес, осындай жаны бар, қазақ тіліндегі «пән сөздерімен» көркеюі ғылыми стильдің биік деңгейін көрсетеді.

«Базар жырау» атты мақалада («Ақжол», 1923 №374) Базар ақынның қазақ әдебиетіндегі орны, өлеңінің ерекшелігі анықталған. Қазақтың ата-баба сөз өнері туралы былай делінген: *«Өткен дәуірдегі теңіздей тұңғиық әдебиетіміздің бізге бұл күнде адасқан ұшқындары, тентіреген тамшылары ғана жетіп отыр. Көбі, көбі болғанда, ең сұлулары ұмытылған, желдей ескен жыраулармен бірге топыраққа айналған. Баяғыда отыз күн, отыз түн айтылатын Қобыландылардың ауызда адасып, азантайы ғана қалған. Талай түндерге созылған ертегілердің басы қайырылып, аяғына жетіп, шоп-шолақ болып қалған»* (1: 220).

Алаш әдебиеттанушысы Мағжан төл әдебиетті өз кезінің сөз

өнерінен бөлмейді. Оның біртұтас процесс екенін сол кездегі кеңесшіл белсенді замандастарына осылай қарсы қояды: *«Бірақ талайлар ұмытылып қалды деп қанша өкінгенмен, әлде болса да ауызда аман қалған әдебиетіміз талай елдердің ауыз әдебиетінен бай. Әлде болса да ауыз әдебиетіміз бір елдің жазба әдебиетіне негіз болуға жарарлық. Өзінің ауыз әдебиетін негіз қылмай, ешбір елдің жазба әдебиеті өркендемек емес. Біздің де жазба әдебиетіміз ауыз әдебиетін негіз қылуға міндетті. Алдымен сабақты шеттен емес, өзінен алуға міндетті. Жазба әдебиетіміз негізді, берік өз еліміздің әдебиеті болам десе, өзіміздің ауыз әдебиетімізге қайтуға міндетті. Мағына аз десе де, түр аз десе де»* (1: 340–341). *«Өзінің ауыз әдебиетін негіз қылмай, ешбір елдің жазба әдебиеті өркендемек емес»* – бұл әдебиетшінің қазақ әдебиетін кең көлемде қарауға нұсқағаны. «Алдымен сабақты шеттен емес, өзінен алуға міндетті» – бүгінгі компаративистиканың шарты: қай кезде де әр ұлттық әдебиет сыртқы әсерді өзінің ішкі жанрлық, түрлік мүмкіндіктеріне сай пайдалана біледі.

«Қазақ ақындары» деген айдармен шыққан мақалалар ескі кеңеске дейінгілерді зерттеуге бет алған. Осы газетте (1924 № 420) Мағжанның өзі туралы да мақала жарық көрген. Сол кездегі әдеби тартыстарға қатысты пікірлер Мағжанның осы мақаласында орын алып отырған. Мысалы, мынау пікір: «Осы күні біздің оқушыларымыз қазақ әдебиеті десе, Абайдан бергі әдебиетті ғана ойлайды, қазақ ақындары десе, Абайдан бергі ақындарды ғана көреді. Әдебиетті білсе де, ақындарды білмейді. Білсе де, білгісі келмейді. Ақындардың қатарына қосқысы келмейді. Ауызға алынбайтын олардың жазығы не? Жазалары – шығарған нәрселерін Қазандағы Каримовтерге, Орынбордағы Хұсайыновтарға яки осы күнгі Госиздаттарға бастырмағандықтары ма? Бұл ауыр жаза емес қой. Шынында, сол өткен ақындардың көбінен жаңа ақындар әлі озып кете алды ма? Өзгені қоя тұрайық, жұрт келемеж қылатын Шайхысламұлы Жүсіпбектің «Қыз Жібегіндей» кім не нәрсе жазды? Бұл ойланатын мәселе» (1: 221). Алаш әдебиетшісі совет әдебиеттануы алдына нақты мақсат қойған: бұрынғыны жоққа шығару. Абайдан бергі әдебиетті ғана мойындау – жеткіліксіз.

«Базар жырауды жазу осы «бейкүнә» ұмытылып бара жатқан ақындардың біреуі болғандықтан», – дейді алаш әдебиетшісі. Осыған орай әдебиеттанушы ақын мәтіндерінің толық сақталмағанын, колда Базардың 4–5 өлеңі ғана бар екенін жасырмайды. Дегенмен сол бар арқылы ақынның стилі, жазу мәнері, сөзінің мәні туралы айту

Алаш әдебиеттануы

мүмкін екенін алға тартады: «Бірақ осы 4–5 өлеңінде-ақ Базардың сөзге жүйрік, ойлы ақын екендігі сезілетін секілді» (1: 221).

Базардың ататегі былай берілген: «*Базар Қазалы үйезіне қарайтын Кіші жүз шөмекей-балқы руынан болса керек. Жуырда, 10–15 жылдың ішінде өлгенге ұқсайды. (Базардың өмірі туралы еш нәрсе біле алмадым.) Қазалылық Жомарт молда Базар жырауды жоқтаған бір өлеңінде былай суреттейді: Кеңесі кеңінен келген кертасы еді, үш жүзге орман-дария ортақ еді. Иіріліп, толықсып аққан дариядай, шалқыған шартарапқа орқап еді (1: 221). Келтірілген мәтін туралы да арнайы пікір берілген: «Бұл Базардың ақындығының кеңдігі, тереңдігін, сөзге жүйріктігін айтқаны ғой. Шынында, Базардың көр-жерді өлең қылып, көрінгенді мақтайтын құр мал тапқыш болмас. Асса, елдің қамын ойлаған, қалса, өзінің ойына терең бойлаған «кеңесі кеңінен келетін» ақын екендігі өлеңдерінен байқалады» (1: 221).*

Базар жыраудың ағайынға көңіл айтқан өлеңі келтірілген: «*Бұл заманда би бар ма, темір тұяқ Мұрындай? Белі жуан құр аңдай, ақылыңа болайын тасты жарып, қайнаған Бағардағы бұлақтай. Олардың айтқан сөзіне халқы салар құлақты-ай. Жапырылып Құрандай, пешенемде өткен дүниеден Атамның салған жолы деп, Анамның пішкен тоны деп, бейшараны жылатпай, жылатқанды ұнатпай. Анадан туған сен едің, тай жолбарыс сияқты-ай. Тиген жерін тілетін Айбалтаның бауырына болаттан салған қияқтай... Жоқтамайтын ер бар ма, атасы бірге бауырды? Шын аруана қаса нар Қабырзадан саз кешсе, қайғырмай тартар ауырды. Қабағын қағып білдірмес, арқадағы жауырды. Алдыңда аға барында байтаққа керек сен едің, тілейміз Хақтан сауыңды!» (1: 222).*

Бұл өлең жолдары былай талданған: «*Бұл өлеңде Базардың қазақы сөзге шеберлігі көрініп тұр. Сонымен бірге бір ескеретін нәрсе мынау. Оқушылар бұрынғы ақындардың бәріне, қанша ақындығы күшті болғанымен, мақтауға тұрса-тұрмаса да, байды, мықтыны мақтамайтыны жоқ деп қарайды. Бұл пікірде бірталай қате бар. Тегінде, ақын біткеннің бәрі мықтыны, бай біткеннің бәрін мақтай берген емес. Шын ақындар өздерінше мақтауға тұрарлығын ғана мақтаған. Мысалы, Базар жырау «Темір тұяқ Мұрынды» мақтаса, халқы «Құрандай жапырылып» сөзіне құлақ салғаны үшін, яғни жалпақ елдің ақылгөйі болғаны үшін мақтап отыр. «Жекеңді» бейшараны жылатпағаны, жылатқанды ұнатпағаны үшін мақтап отыр. Мынау көңіл айтқан мырзаның өзіне, байтаққа керек болған соң ғана, саулығыңызды тілейміз деп отыр. Қысқасы, қазақтың шын*

ақыны ешбір уақытта аты мықтыны мақтаған емес. «Байтаққа пана болған» мықтыны мақтаған. Ылғи қарадан шыққан қазақтың ақыны ешуақытта қарасын ұмытқан емес. «Өткеннің бәрін өртеп жібереміз» дей бермей, мұны біз де ұмытпауымыз керек» (1: 223).

Бұл – ХХ ғасыр басындағы таптық дауға қарсы айтылған пікір. Осы тұста Мағжан қазақ әдебиетінің тектілер туралы екенін аңғартып қана қоймай, оның ерекше мағынасын да атап берген: «қазақтың шын ақыны ешбір уақытта аты мықтыны мақтаған емес. «Байтаққа пана болған» мықтыны мақтаған». Акынның кісілігіне сын осылай аңғартылған. Базар жыраудың осы бір қасиеті ерекше талданған: «Асса, елдің қамын ойлаған, қалса, өзінің ойына терең бойлаған ақын» қай кезде өмір сүрген? Заманы қандай болған? Бұған дәлелді әдебиетші акынның сөздерінен тапқан: «*Базар жырау патша Арыс, Түркістанды жаңа алған кезде өмір сүрген адамға ұқсайды. Ол кез – Жайдан сықылды қырғыздың соғылғандары, Байзақ, Құдайберген сықылды қазақтың Құдай ұргандарының шенді шекпенге қарық болып, жалпақ елдің «аузы түкті гәуір, жеті басты ауыр» деп қан жылап жүрген кез зой. Сол кезде кешегі көкжал Кененің ер ұлы Сыздық «елім» деп жортып жүріп, шөмекей ішіне барса керек. Сонда «Сыздық бастаса гәуірден құтыламыз», – деп жалпақ елмен бірге Базар жырау да қуанғанға ұқсайды. Базардың ә дегенде Сыздыққа айтқаны: Кенеден туған Сыздық жүр: «Көрмеймін, – деп – гәуірді. Қорлығына көнбен, деп, Қолдан тізгін бермен», деп, Көңілі осылай бөлінді. Сыбанып батыр білекті, қайтпаған қайсар жүректі. Тәңірі оңарса тілекті, Кенеден туған ер Сыздық Келтірер өзі ретті (1: 223).*

Базардың заманға айтқан назы, елге жалғыз Сыздық еш амал қыла алмағанын былай шертеді: «Дариға, бірақ Құдайбергендерін Құдай атқан, азған елге жалғыз Сыздық не қыла алсын? Жалғыз өзі – «ретті» қалай келтіре алсын? Аласұрған Сыздық ойдан қырға жортумен өмірі озады. Жалпақ елдің де иманы бәсеңдей береді. Сонда көкірегін ыза кернеп, Базар жыраудың жырлағаны:

*Қызыл тілін безеген,
Дұшпанға оғын кезеген.
Сауытын киіп салынып,
Қызыл қанға малынып,
Наз бедеуін жебеген.
Бес қаруын белсеніп,
Көмілген жолды көзеген.
Дариядай толқып кернеген,*

Алаш әдебиеттануы

*Пенде еркіне көнбеген,
Дұшпанның жолын зерлеген,
Көзі бір қанды ер
Сыздық Қайданы тола ашумен,
Қияда жүрді-ау қажумен...
Бізде жүрді аз ғана
Жолбарыстай ыңыранып,
Қанаға сыймай тасумен.
О, дариға, дүние-ай,
Өкси-өкси күн өтті-ау,
Аласұрған жүректі
Екі қолдап басумен... (1: 224).*

Осылай Алаш әдебиеттанушысы ақын сөзінен қазақ тарихын анықтап қана қоймай: «Заманның келбеті, назы, өкпесі әдебиетте осылай бейнеленді», – деп анықтап берген. Сыздықтың «Қияда жүріп қажуы», «жолбарыстай ыңыранғанын» жырлаған Базар жырау сөздері осылай әдебиет тарихында нақышталған. Ол туралы Алаш әдебиетшісі былай деген: «...Оның жалынды жастығы болған. Оның да іздеген бағыты болған. Жете алмаған, қажыған, Жеңдім деген, алданған... Осыларды жырлайды Базар. Бірақ шерлі елдің шын баласы ғой Базар. Өз шерін толғап отырып, елдің шеріне түсіп кетеді:

*Дүниені құдым ізденіп.
Ұстамаққа кездесіп.
Дүние қырын салмады.
Ешбір маған әмір ғып.
Бұл жалғанға келген соң.
Әр тарапқа толқытты
Көңіл мұңдар желденіп.
Дүние қызық көрінді
Алтайыдан алдымда.
Соқпаққа көрдім серменіп.
Құлтырған қара құндыз деп.
Тұңғықты тереңге
Талай құлаш сермедік.
Жолбарыстай ыңыранып.
Қайрат сыймай қанаға
Нар бурадай көлбедік...
Опасы жоқ дүние.
Түспей қолға құзанмен
Неше бір алуан түрленіп.*

Өткіздік өмір зақлатпен;
 Атаңа нәлет дүниенің
 Алданғанын шын көріп.
 Хақ шаригат ойламай.
 Дүниенің кірімен
 Қалды бір көңіл кірленіп...
 Талма-тал түс болғанда.
 Талықсығанға ұқсаймыз;
 Дүние – киік, адам – ит.
 Қуа-қуа ізденіп.
 Ерлерге азап шектірді.
 Атаның мекен қонысын
 Гәуір алып жерленіп.
 Азаттыққа қару жоқ...
 Қарусыз жауға бару жоқ...
 Осы күнде біз тұрмыз
 Саңылау таппай көздейтін...
 Бұрынғы өткен ерлердің
 Еске түссе істері,
 Іш толады шерленіп...
 Көкіректің қабы жарылып,
 Ретімен шығарға
 Сөз сыймайды кернеліп... (1: 224–225).

«Өз шерін толғап отырып, елдің шеріне түсіп кеткен» Базар жырау өлеңдерін Алаш әдебиетшісі осылай зерттеген. Базар жырау өз заманының суретшісі ғана емес, «хақ шарифат» жолындағы Абайша ойланған азамат болғаны туралы былай делінген: «Өлім босағасында тұрып Базар жыраудың айтқан ұзақ өлеңінің ішінде мынадай сөздер бар:

Дүние, бір толқыттың, бір қорқыттың,
 Айырылып аждаһадай ақыр жұттың.
 Болғанда бізге жолдас сертің қайда?
 Достықты құшақтасқан неге ұмыттың?..
 Құлаштап дүние сені қармансақ та,
 Кері келгенге ұқсайды-ау Қорқыттың...» (1: 225).

Зерттеудің басты мақсаты келесідей берілген: «Осы аз ғана өлеңдерден Базардың бірталай терең ақын екендігі байқалуға тиісті. Бірақ Базар туралы толық бір пікірге келу үшін, оның барлық өлеңдерімен таныс болу керек. Бұл менің қолымда жоқ. Менің

Алаш әдебиеттануы

мақсатым – сұлу сөздері бар Базар атын білдіру еді. Түркістандағы, әсіресе Қазалыдағы хат білетін азаматтардың Базардың сөзін жинаулары тиіс. Әсіресе Базарды «кеңесі кеңінен келген кертағы» деп әдемі жоқтай білген Жомарт молданың тірі болса, жазып беруі игі болар еді» (1: 225). Демек, «сұлу сөздері бар Базар атын» таныту ғана емес, оның мазмұнды өлеңдері қазаққа қажетті екенін де мойындату. Бірақ сонымен шектелмей, «кеңесі кеңінен келген кертағы» ақынның мұрасының сақталуы да әдебиеттану алдында міндет етіп қойылған.

М.Жұмабайдың «Бернияз Күлеев» мақаласы «Ақжолда» жарияланған (1923, 22-қаңтар). Мақалада жиырма жасында «өзін-өзі атып, дүниеден қайтқан» ақынның әдеби мұрасы сөз болған. Кіші жүз Әлім руынан шыққан Б.Күлеев ауыл мектебінен білім алып, Бөрте болысындағы 2 класты школ бітірген. Орынбордағы мұғалімдер мектебін 1917 жылы бітіргені, 1920 жылы «Ұшқын» газетінің қызметкері, 1921 жылдан бері Қазақстан елді ағарту комиссариаты қызметі мен Қазанда болған, сонда қайтыс болғаны айтылған. Ақынның сөзіне баға беру – мақаланың негізгі мақсаты. «Бернияз төңкеріс заманында туған ақын, бірақ төңкеріспен дүниеге шыққан шағы бір келетіні болмаса, төңкеріс туғызған ақын емес. Тегінде, әдебиет көктен түскен пайғамбарлық емес. Әдебиет – елдің жанында жүре бастаған толқындардың жарыққа шыққан жаңғырығы» (1: 219). XX ғасыр басындағы ата-баба сөзін жоққа шығарғандар туралы былай делінген: «15–20 жыл бұрын еліміздің көзі жасты еді. Әдебиетіміздің де көзі жасты еді. Бірақ алдыда келе жатқандығын ақтап, жұбата білді. Соңғы 10–15 жылдарда елімізге елдік сезімі кіре бастады. Сондықтан әдебиетіміз де екпінді, отты мінез алды. «Кекті кексей», алыстағы үмітті жырлай бастады. Әдебиетіміздің жүріп келе жатқан табиғи жолы осы еді» (24: 219). Алаш әдебиетшісі Мағжан Жұмабай Берниязды сол табиғи жол өкілі дейді. Бернияздың «Еңбекші қазақ», «Қызыл Қазақстанда» шыққан өлеңдері мен поэмасына жоғары баға берілген: «Бұл өлеңдерінде, әсіресе поэмасында Бернияздың бұрынғысынан бірталай ілгері кеткендігі көрініп-ақ қалып еді... Оянған үмітіміз біржола бекіп еді. Бернияздың әдебиетіміздің берік бір бағанасы болуына сеніп едік» (1: 220). Ақынның өмірден ерте кеткеніне өкініш білдірген әдебиетші Мағжан Жұмабай оны бейнелі сөзбен берген: «Бағытты бір қылып, таспиқ болып тізіліп келе жатқан аз ғана жазушыларымыздың қатарына жас Бернияз да келіп тізіліп еді. Бірақ не лаж, таспиқтан сол тас үзіліп түсті». «Ақынның өмірден кетуіне не себеп?» деген

сауалға Алаш әдебиетшісі әлеуметке кінә тағады: «Бернияздың өз өмірін, өз қолынан бітіруіне қандай себеп болғаны бізге мағлұмсыз. Алайда жастықпен, әсіресе тәртіпті дұрыс тәрбие алмаудан туған бір себеп болуына шүбә жоқ. Олай болса, жас жанның мұндай жолға түсуіне өзінен бетер әлеумет айыпты. Түзу жолға сала білмеген дұрыс тәрбие бере білмеген әлеумет. Аласұрған жас жанның қолына мылтық беруші – сол. Осыны ұғыну керек. «Үмітті жасымыз неге ерте кетті?» деп емес, «Неге ерте кетірдің?» деп ренжу керек. Күнә сенікі емес, көптікі, Жаның тыныш болғай еді, жас ұлан!» (1: 220).

Мұсылмандыққа қарсы іс болғанын мойындап отырған алаш әдебиетшісі айыпты заманға тірейді «дұрыс тәрбие бере алмаған». Соңғы сөйлем Алаш ғалымдарына қатысты айтылғандай. Өмірлері қыршынынан қиылып. 1937–1938 жылдары оларды да ерте кетірген сұрапыл заманға біздің ренжуіміз әбден заңды. «Күнә» сендердікі емес, ол совет заманының белсенділеріне болсын дейміз.

«Әбубәкір ақсақал Диваев» – 1924 жылы Ташкентте Диваев жинаған халық әдебиетінің үлгілерін құрастырып, «Тарту» деген атпен кітап боп шыққан. Кітапты Мағжан Жұмабай құрастырған. Аталған мақала осы жинаққа алғысөз ретінде кірген. Соңында: «Қазақ-қырғыз білім комиссиясының мүшесі Мағжан Жұмабай. 1923 жыл 30 май. Ташкент» деп жазылған (1: 230).

Кітапқа алғысөз болғандықтан, мәтін қысқа, бірақ нақты жазылған. Әбубәкір ақсақал Диваев – башқұрт тұқымынан, ата-мекені Үпі губерниясы. Істерлі тамақ уезі, Тоқай ауылы. Ғалым Орынборда 1855 жылы туылғаны мәлімделген. Жасынан орысша оқып, Орынбор кадет корпусын бітіргені, 20 жасында әскерлік қызметінен босатылып. Сырдария губернаторы кеңсесіне тілмаш болып кіргені айғақталған. Ол кездегі Сырдария губернаторы Гродеков деген адам болған: «Бұл – қазақ-қырғыз елін патша үкіметіне әбден бағындырып, ноқталап алу үшін қазақ-қырғыз елінің жайын, күйін тексеріп жазып жүрген шенқұмар бір төре» (1: 226). «Әбубәкірдің қазақ елінің жайын тексеруге кірісіп кетуіне сол Гродековтың бұзық оймен болса да осындай жолда жүруі» себеп болған. «Бірақ: «Әбубәкірдің қазақ-қырғыз елімен араласа бастауы һәм өзінің тұрмысы қазақ-қырғызға жақын башқұрт баласы болуы себеп болған» (1: 226). Әбубәкірдің осы жолдағы қызметі туралы: «Осы себептерден Әбубәкір 1883 жылдан былай қазақ-қырғыз елінің жай-күйін тексеруге кірісіп кеткен, бірақ Гродековше қазақ-қырғыздың азат басын ноқтаға кіргізе беру үшін емес, қазақ-қырғыз елін жақсы жақтан таныстыру үшін, қазақ-қырғыз еліне тұмсығы-

Алаш әдебиеттануы

мен су тасыған қарлығаш болу үшін. Қарлығаштың қымбаттығы тасыған суының молдығында емес, жүрегінің адалдығында. Әбу-бәкір ақсақалдың да қазақ-қырғызға қымбаттығы еткен еңбегінің ұшан-теңіздігінде емес, адал ойлы қамқор болуында» (1: 226).

Әбубәкір Диваев 40 жыл бойына «қазақ-қырғыз елінің ауыз әдебиетін, жол-жорасын жинаған. Елдің елдігін сақтайтын әдебиеті, тарихы, жол-жорасы. Қазақ-қырғыз елінің ел болуын тілеген Әбу-бәкірдің әдебиет, жол-жора жинау жолына кіруінің мәнісі осы. Ол күндерде қазақ-қырғыз тілінде газет-журнал жоқ болғандықтан. Әбубәкір жинаған әдебиет орыс тіліне аударылып, газет-журналдарда басылып отырған. Ол күндерде қазақ-қырғыз елін аузын арандай ашып жұтып жатқан патша үкіметі қазақ-қырғыз елінің жақсы жағымен, терең жанымен, сұлу сөзімен Әбубәкір бастырған әдебиет арқылы танысқан. Түрік халқын тексеріп, таза ғылым жолында жүрген орыстың Радлов, Катанов, Бартольдт, Самойлович сықылды ғалымдары Әбубәкірдің қазақ-қырғыз туралы жазған мақалаларына кең орын беріп, қабыл алып, сол Әбубәкір мақалалары арқылы қазақ-қырғыз елінің жайын арғы Еуропа ғалымдарына да білдірген. Сөйтіп, қырық жыл бұрын Сырдария губернаторының кеңсесіне тілмаш болып кірген Әбубәкір қырық жыл бойына жапанда жатқан қазақ-қырғыз елі мен орыс хәм Еуропа арасына адал тілмаш болған» (1: 227). «Осыншама еңбек атқарған ғалымға қандай ілтифат көрсетіледі?» Оған былай деген: «Бағалаудың қымбаты – алдына айдап мал салу емес, шын көңілден разылық білдіріп, елдің оны «Сен – менің ұлымсың» деуі» (1: 227). 1923 жылы 22 мартта Ташкентте қазақ-қырғыз білім комиссиясының бастауымен Әбубәкір Диваевтың 40 жылдық еңбегіне ұлы той жасап, өзінің ризалығын білдірген қазақ-қырғыз елі оған «ұлым» дегенін еске салады, – деп Алаш әдебиетшісі: – Ердің еңбегін ел ақтады хәм ақтамақ. Ақтағаны шын көңілмен мақтағаны; елге – ер қымбат, елге – ердің адал жүрегі қымбат. Әбубәкір ақсақал осы күні 68 жаста. Әлі де болса қайратын жоймаған, қолынан қаламын тастамаған қария. Әлі де болса қазақ-қырғыз елінің әдебиетін жинап, байытып, өзі сүйген қазақ-қырғыз елінің мәдениетті болуын тілейді.

Өмірдің сары белінен ел үшін еңбек қылып, асып бара жатқан ақсақалдың қасиетті тілегі қабыл болғай еді» (1: 227). Сондықтан болар мақала басында да *ер* деген сөз алға шығарылған. Ғалымның ісін ерлік деп бағалаған Мағжан былай дейді: «*Елге еңбегін сіңірген ер қымбат. Ердің елге бағасы қаны бір болуда емес, жаны бір болуда; қуаныш-қайғысы ортақ болуда. Ердің бағасы елге еткен еңбегі-*

нің зор яки кішілігінде емес, ел деген жүрегінің таза болуында; тілегінің елмен ортақ болуында; ер өмірінің өрі мен көрі ел өмірінің өрі-көрімен бір болуында. Әбубәкір ақсақал қазақ-қырғыз елімен қаны бір болмаса да, жанын бір қылып, шамасы келгенше еңбек қылған адам. Қырық жыл бойына арымай жапанда жатқан қазақ-қырғыз елімен қуаныш-қайғысын ортақ қылған адам» (1: 226).

«Ер өмірінің өрі мен көрі ел өмірінің өрі-көрімен бір болуында; қазақ елімен қуаныш-қайғысын ортақ қылған адам». Бұл сөздер әдебиеттанушы ғалым, Алаш ақыны Мағжан Жұмабаевтың өзіне де тікелей қатысты екені осы зерттеулерден де дәлелдене түседі.

М.Жұмабайдың дастан-поэмаларындағы тарихи тұлғаның бейнеленуі ерекше тақырып. «Ертегі» поэмасы «Бостандық туы» газетінде басылған (1922), «Оқжетпестің қиясында» Ташкентте 1923 жарық көрген. Екі туындының басты ойы – ел қорғаны бола білген Кене ханды аңсау. «Ертегі» деп аталуы да тегін емес, совет өкіметі кезінде Кене ханның ісін ертегі жанрында ғана айтуға мүмкіншілік бар еді. Ақынның қиялы «Жұбатады айтып маған тәтті ертегі» дейді замандастарына. Ақын өлеңіндегі сырғаның сылдыры емес, енді дұшпан қозғалысы осылай бейнеленген. Сыздық төренің албастымен кездесуі – ердің өзінің сұрапыл заманмен алысып, жеңіліске ұшырағанын меңзегендей. Заманы жезтырнақ болған Сыздық төре өзінің тегіне сай істердің басында болғаны белгілі. Сол заман Кене хан мен Абылайға да төніп, оларды да «елден бездірген ел үшін». Есіл ерлердің ел қорғанын өз мойындарына жүктеп алғандарын Алаш ешқашан естен шығармаған.

Ертегі-поэманың соңғы сөздері М.Жұмабайдың өз заманына арналған. Алаш зиялылары нені армандап, кімді үлгі тұтты? Ұлт үшін, қазақ үшін жанын пида етуді кімнен үйрену керек? Неге «заман озды, адам тозды, ерлер жоқ?» Ол туралы былай делінген:

*Ертек, ертек, ертек, ертек – ерте екен,
Ерте күнде ешкі жүні бөрте екен.
Хан Абылай немересі Кене хан
Аспанға өрлеп лаулап жанған өрт екен!*

*Ертедегі адамдардың бәрі де ер,
Түн жағында ел бар екен орыс дер.
Орыс елі Арқада қол салған соң,
Жас Кененің жүрегінде қалың шер.*

*Елім дейді, жерім дейді, жанады,
Жеткіншегі Ер Наурызбай баланы,*

Алаш әдебиеттануы

*Ертіп алып, қорғамақ болып қазағын,
Абылайдың ала туын алады.*

*Осы ойлармен ерттеді атын мінгелі,
Шөлден безіп, қанды жолға кіргелі.
Алаш елі, сары сайран жері үшін,
Жапанда емес, жау қолында өлгелі.*

*Осы ойлармен Сыздық атын ерттеген,
Тап сол кезде ер жүрегі өрт екен...
Заман озды, адам тозды, ерлер жоқ...
Заман озды, ер заманы ерте екен... (3: 129–130).*

Ата-баба жолын жалғастыратын ерлер бар екенін Алаш әдебиетшісі осылай көрсетіп кетті. Өз заманының қолы байлаулы екенін былай білдірген: Осы ойлармен Сыздық атын ерттеген, тап сол кезде ер жүрегі өрт екен... Заман озды, адам тозды, ерлер жоқ... Заман озды, ер заманы ерте екен... (3: 130).

Алаш саяси элитасының қолы байлаулы екенін, «Алаш айбынды ел» үшін ол заманда тек «күңіреніп күрсініп» қана ертегі айту қалғанын М.Жұмабай поэмада меңзейді. Алаш тұлғаларының елі, ұлт рухы үшін күресі дерт екені де осы ретте айқындалған.

«Оқжетпестің қиясында» (1923) – совет өкіметі орнап, таптық жүйе бұрынғының бәрін жойып, Абайдың өзін жоққа шығарған кезде жазылған. Поэманың бас кейіпкері – отанын қорғауды ардың ісі деп санаған хан Кене. Оны Алаш ақыны қалай аңсайды? Кене ханның өзін құрбандыққа қиған ісін Алаш ақыны қалай жырлайды? Бұл сауалдар туралы шығармада былай делінген:

*Арқада Бурабайға жер жетпейді.
Басқа жер ойды ондай тербетпейді.
Бурабайдың көлі мен Көкшетауды
Көрмесең, көкіректен шер кетпейді.
Қиясымен бұлт құшқан Оқжетпестей
Басқа тау ойды аспанға өрлетпейді.
Арқада Бурабайға жер жетпейді.
Алаштан Кенекеме ер жетпейді.
Көкшеде күңіренген Кенем қайда?!
Дарига, жүрегімді дерт өртейді.
Көкшені күндіз-түні мұнар басқан.
Қап-қара бұлттармен құшақтасқан.
Алдында бұйра жалды бөлек тау тұр.
Көкшеге қосылмаққа қойнын ашқан.*

*Мөп-мөлдiр, дөп-дөңгелек көл ортада.
 Жел ойнап, ақ бетiне меруерт шашқан.
 Сол көлдiң жағасында Оқжетпес бар.
 Жасаған мұнарадай құйып тастан.
 Найзадай Оқжетпестiң қиясына
 Жалғыз-ақ Кенекем зой қадам басқан.*

Қазақ ұғымындағы «ер» мен «еркек» түсiнiгi осы ретте айқындалған:

*Алашта талай-талай ерлер өткен.
 Ерлерде Кенекеме кiм бар жеткен?
 Сүйремей елiн өрге, көрге сүйреп.
 Ер емес, «ершiктер» ол елдi еңiреткен.
 Жалғыз-ақ Кенекем зой қайрат қылған.
 Қазақты құтқарам деп қалың өрттен...
 Бiр кезде Кенекемдi ойлар билеп.
 Бiр өзi Бурабайды кезiп кеткен.
 Артында Оқжетпестiң үңгiр тау бар.
 Сол тауда бiрнеше күн мекен еткен.
 Бiр түнi тым құтырып жел ойнайды,
 Жынды жел қатты сақ-сақ күле ойнайды.
 Бетiнен жел кеп сүйiп алғаннан соң,
 Көбiктенiп күлегеш көл ойнайды.
 Сол түнi сонау үңгiр тау iшiнде
 Қабағын қарс жауып Кене ойлайды.
 Қамалған қазағына жол таппаққа,
 Жүрегiн тiлiм-тiлiм тiле ойлайды.
 «Қазағым, ханың да мен, қараң да мен,
 Сен үшiн жаным құрбан», – деп ойлайды.*

*Кенекем құлаштаған ой теңiзiн,
 Бұлдыртқан бұлдыр заман қыран көзiн.
 Бiр кезде серпiледi, шығарған соң
 Ойлардың «уһ» деген у лебiзiн.
 Келедi маң-маң басып Оқжетпеске,
 Құмдарға жолбарыстай тастап iзiн.
 Көзiн жұмып, қияға шықсам-ау деп,
 Ойлайды жоғарыға жөндеп жүзiн.
 Сол минут Оқжетпестiң қиясында,
 Жiберсе көзiн ашып, көредi өзiн (3: 131–132).*

Алаш әдебиеттануы

Поэманың лирикалық кейіпкері – ата-баба аруағы қазақтың «сырттан баласына» Кенеханға батасын береді, алты Алаштың намысын жүктейді. Алаш ақыны ол туралы былай деген:

*Кенекем көзін ашып, таң боп қатты,
Қараңғы, көз көрмейді ешбір затты...
Нажағай маңайында жарқ-жұрқ етіп,
Қарағай, сыпсың біткен шулап жатты.
Төменде, Оқжетпестің етегінде
Толқындар тасты сабап, тулап жатты.
Кішкене сескенгендей болғаннан соң,
Кенекем аузына алды аруақты.
«Аруақ» деп алғанша аузын жиып,
Көреді қарсы алдында аппақ қартты.
Қарт сонда қозғағандай болды басын,
Қолыменен көтерді түкті қасын.
Ойнаған ақ бұлттай денесі аппақ,
Жасаған бұлт ішінде барлық жасын.
Күңіренген көлдердің көбігімен
Жугандай аппақ қылып сақал-шашын.
Ізгі қарт «а» деп аузын қозғаған
Төменде судың шуы болды басым.
Қарт сонда күңіреніп:
«Аманбысың, Кенежан, елдің ері жолбарысым!*

*Кенежан, берірек кел, сырттан балам,
Ел үшін елсіз жерде жортқан балам.
Сақтайтын қолдан, тілден сендей Ерді
Ата пір қасиетті – мен қарт бабаң.
Өз қолымен төменнен тартып алдым,
Қияда күтіп сені сансыз заман.
Ел үшін еңіреп туған жолбарысым,
Білемін, жүрегіңде бар бір жараң.
Сені улаған қазақтың қайғысы зой,
Дариға, қазағыңның күні қараң.
Алаштың алдын қара тұман жасапқан,
Мынау орыс обыр ол емін жатқан.
Заман азған шағында адам азбақ,
Көп ерлер жасаумен бірге елін шапқан.
Кешегі Абылайдан азып туған
Уәли анау қар қатынмен басы қатқан.*

*Шормандай шолтаңдаған шолақ билер
Орыстың шекпеніне елін сатқан.
Кенежан, елің қалды жау қолында,
Алып кет алашыңды осы жақтан.*

*Тайсалма, тәуекел қыл, батыр балам,
Арсыға дұға асырар мен қарт бабаң.
Еңіреген ерге серік жолдас болар,
Балауса жас жолбарыс – інің Науан.
Жау қалың: азғантай ел, азғантай шақ,
Болгай ед аруақ жсар, Құдай панаң.
Мерт болсаң мақсұтыңа жетпей егер,
Сол сағат мен осы жерде тасқа айналам.
Алашта тағы сендей ер тууын
Төбеде тас боп шөгіп күтіп қалам».
Осы сөздерді айтып, қарт ғайып болды,
Таудың үсті тамаша нұрға толды.
Тербеліп, күңіреніп қара бұлттар,
Жер мен көк қасиетті жырға толды.
Бұлтты айдап, сылдыратып сумен ойнап,
Ерке жел тасты құшып сақ-сақ күлді.
«Аллалап» ну қарағай шулай-шулай,
Төменде тулай-тулай толқын өлді.
Тамашадан тас болып біраз тұрып.
Көзін ашып, Кене өзін жерде көрді (3: 132–133)*

Бата алған Кене хан қандай істің басында болды?: «Сол кеткеннен Кенекем кете барды. Жанына жас жолбарыс Науанды алды. Алашты алып шығып ел қылмаққа. Орысқа аш бөрідей ойран салды. Үйсін, дулат, қырғызбен қол ұстасып. Қытаймен қатынаспаққа ой ойланды. Біле алмай надандықпен ердің ойын. Сорлы қырғыз мерт қылды арыстанды. Арыстан Алатауда мерт болғанда. Оқжетпесте тұрған қарт тасқа айналды. Содан бері бірталай заман өтті. Алашты улай-улай жаман өтті. Тұлпар – тулақ, ер арып аруақ боп. Сарыарқа сайран жердің сәні кетті. Жолбарыстар жортатын сар далада қорсылдаған доңыздар мекен етті. Жалғыз-ақ Оқжетпестің қиясында шөккен қарт күншығысқа түзеп бетті. Көп заман талмай-тозбай тау басында. Алаштан Кенекемдей бір ер күтті. Арқада Бурабайдай жер болмайды. Алашта Кенекемдей Ер болмайды. Кене Арыстан мезгілсіз мерт болды ғой. Алашқа бұдан да зор шер болмайды. Ел азды, арқа тозды, қайғы басты. Күңіреніп біздей бейбақ жыр толғайды. Құдай-ау,

Алаш әдебиеттануы

мәңгілікке қарғамасаң. Кенедей енді неге ер тумайды?! Кене жоқ, ізін басар іні де жоқ. Дариға, жүрегімді дерт улайды» (3: 133–134).

Соңғы тармақ Алаш қайраткерінің Кене хан сияқты ерді аңсауы ғана емес, өзінің заманына деген құсалық шерін аңғартады: «Күңіреніп біздей бейбақ жыр толғайды» (3: 134). Алаш арыстары ер қорғаны Кене хан тұлғасын әдеби-ғылыми зерттеулерінде, тарихи еңбектерінде, осындай көркем, асыл сөзбен бейнелеп кетті. Не үшін? Өздеріне тіреу іздеу үшін ғана емес, келешек ұрпақ пен замандастарының еңсесін осындай ер тұлғалық ел қорғаны болғанын көрсету үшін.

М.Жұмабай өз заманының абызы Жамбылға 24 шумақ өлең жазған деген дерек бар. 1937 жылы Жамбыл атағы кеңінен танымал болған кезде, қарт ақыннан рухани демеу күткен Алаш ақыны аталған өлеңдерін арнаған екен. Содан сақталғаны келесі шумақ қана, Жамбылға:

...Жан аға! Шықтым өлімнен,

Халімді менің көрсейші.

Жаның нұрға көмілген,

Нұрыңнан ұшқын берсейші!.. (3: 116).

Мағжанның эпиграммаларында әдебиетшілердің, Алаш ақындарының басты тақырыптары қамтылған. Мадиярға:

Жолдан азып,

Закон жазып,

Майқы боп,

Ақын Мәкең

Отыр ма екен Қайқыып? (3: 108).

Жаһаниша Досмұхамедов пен Халел Досмұхамедовке:

Қайда екі дос?

Орал боп-бос...

Қайда олар?

«Алла, хақ», – деп,

«Біз нахақ», – деп

Жүр бұлар (3: 112).

Ахмет Байтұрсынұлына:

Ақаң, Ақаң,

Тілек-батаң

Аққа жақ.

*«Я, Жаппар хақ,
Мен шын нахақ», – де де жат.*

Әлиханға:

*Ел ағасы,
Елдің басы,
О, Әли!
Есенбісің,
Көсембісің,
О, пәли! (3: 112).*

Мағжан Жұмабайдың абайтануға қосқан үлесі де нақты. Алаш ақыны әдебиетші Мағжан «Атақты ақын, сөзі алтын Хакім Абайға» атты өлеңінде Алаш абайтануының негізгі ұстанымдарын айқындап берді. Өлең 1912 жылы «Шолпан» жинағында басылған. Алаш әдебиетшілері Абайды қорғауды өздеріне міндет қып қана қоймай, оның Хакім Абай екенін айғақтаған. Бүгінгі философ замандастарымыз Мағжан әдебиетшінің осы түсінігін дәлелдеу үшін том-том кітаптар жазып әлекке түсіп жүр. Алаш әдебиетшісі ақын Мағжан Абайға нақты кәсіби дәлелденген баға берген. Аталған өлең тәуелсіз кездің әдебиеттануына қосылған үлес екені де даусыз.

Атақты ақын, сөзі алтын хакім Абайға:

*Шын хакім, сөзің асыл – баға жетпес,
Бір сөзің мың жыл жүрсе, дәмі кетпес.
Қарадан хакім болған сендей жанды
Дүние қолын жайып енді күтпес.
Сөзіңе құлақ салып, баға бермей,
Қисайып, қыңырайды жұртың итмес!
Бұтыып, теріс қарап: «Аулақ жүр!» – деп,
Болды зой жақын туған бәрі кектес.
Тыныш ұйықта қабіріңде, уайым жеме,
«Қор болды қайран сөзім босқа!» – деме.
Артыңда қазақтың жас балалары
Сөзіңді көсем қылып, жүрер жөнге!
Ай, жыл өтер, дүние көшін тартар,
Өлтіріп талай жанды, жүгін артар.
Көз ашып, жұртың ояу болған сайын,
Хакім ата, тыныш бол, қадірің артар.
Жүргеннен жанның артында ізі қалар,
Етікші өлсе, балға мен бізі қалар.
Бір бай өлсе, төрт түлік малы қалар,*

Алаш әдебиеттануы

*Жүйрік өлсе, артында сөзі қалар!
Сұм дүние сылаң беріп көптен өтер,
Сау қалғанның көбісі ертең бітер.
Тоқтамас дүниенің дөңгелегі.
Жүйріктің айтқан сөзі көпке кетер (3: 12).*

Хакім Абай ұғымын өлеңімен нақыштап кеткен Алаш әдебиетшісі келешектегі шала сауатты зерттеушілер жаңылмас ұстанымды осылай анықтап берді. Алаш зиялыларының қазақ елінің тәуелсіздігі жолындағы істері еліне тұмсығымен су тасыған қарлығаш жүрегіндей адал және иманды. Сондықтан бұл еңбектер бүгінгі әдебиеттану ғылымының үлгілі түрлері болып қала бермек. Аз сөзге көп мағына сыйғыза білген, әдебиеттің халық өміріндегі маңызды міндетін мойындата білген Алаш әдебиеттанушысы Мағжан Жұмабайдың осы тұрғыдан мойындалып талданған ғылыми мұрасы қазақтың Тәуелсіздік кезіндегі ғылымына қосылған сүбелі және ғылыми құнды үлес екені айқын.

Алаш ақыны, әдебиетшісі Мағжан Жұмабайға Алланың рақымы, Пайғамбарымыз Мұхаммед (с.а.с.) шапағаты болғай!

1. М.Жұмабаев. Үш томдық шығармалар жинағы. 3-том. А.: Жазуы. 2003.
2. М.Жұмабаев. Шығармалар. А.: Жазуы. 1989.
3. М.Жұмабаев. Үш томдық шығармалар жинағы. 2-том. А.: Жазуы. 2003.

2.7. ҚОШКЕ (ҚОШМҰХАММЕД) КЕМЕҢГЕРҰЛЫ

*Бұл сөздің мағынасы емес терең,
Сонда да қорытуын айтып берем;
Әр түрлі сыналатын жер болмаса,
Достықты, жақындықты шын-ақ дер ем;
Жап-жақын жайшылықта көп дос-жарды
Мен неге жамандықта сирек көрем?*

*Тар кезең, талма жерде табылу жоқ,
Қалады құлақтары болып керең.
Осындай дүниенің ісін байқап,
Достық пен жақындыққа талғап сенем.*

А.Байтұрсынұлы

Алаш әдебиеттанушысы атағына Қошке Кемеңгерұлы (1896–1937) толығымен сай екенін өзі көзі тірісінде дәлелдеп берген әдебиетші. Алғашқы мамандығы дәрігер Қошке 15 шілдеде 1896 жылы дүниеге келген. «Бірлік» ұйымында белсенді мүше болғаны С.Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу» романында айтылған. Отызыншы жылдардың басындағы жеке адамға табыну зардаптарының алғашқы нышаны біліне бастаған осы бір тұста-ақ отызға жуық қазақ оқығандары Алматы түрмесіне қамалады. Бұл кезде М.Әуезов пен Қ.Кемеңгерұлы аспирантурада оқып жүрген болатын. Сол жылдардағы Сталиндік жаппай жала жауып, мін тағудың қармағынан бұл Алаш әдебиетшілері де шет қалмайды. Мұхтар мен Қошке ұсталып, оқудан қуылады. Құрамында М.Тынышбайұлы, Х.Досмұхамедұлы, Ж.Досмұхамедұлы, Ә.Ермеқұлы, т.б. қырықтан астам қазақ зиялылары түрмеге қамалады. 5 жылға жер аударылғандардың ішінде Қ.Кемеңгерұлы да болды.

ҚАЗАПП ұйымының 1932 жылғы съезінде алашордашылар және оларды қолдаушыларды «байшыл, ұлтшыл» деп, А.Байтұрсынұлы, М.Дулатұлы, Ж.Аймауытұлы, С.Сәдуақасұлы, С.Торайғырұлы, Қ.Кемеңгерұлы, Х.Досмұхамедұлы, М.Әуезов және басқалардың шығармаларын тексеру керек деп нұсқау берілді. Жоғарыда аты аталған қаламгерлер төл туындыларында халық мұңын мұндап, жоғын жоқтағаны үшін «байшыл-ұлтшыл жазушылар» болып танылды. Алаш тұлғаларының халықтың болашағын толғаған мұралары кінә болып тағылды.

Қаулы жарыққа шыққаннан кейін көп ұзамай-ақ Қошке Кемеңгерұлы НКВД-ның тұзағына екінші рет түсіп, 1937 жылдың 21

Алаш әдебиеттануы

қарашасында Омбы түрмесінде атылады. 1957 жылы саяси ақталған Қошке Кемеңгерұлының еңбектері 1965 жылы жарық көре бастады. Бірақ ғылыми айналымға тек Тәуелсіздік кезінде енді. *Ғалымның әдебиет, тіл білімі, тарих, журналистика, педагогика саласында жазған зерттеулері төмендегідей: тіл саласындағылары:* «Тілшілердің міндеті, мәнісі туралы» («Ақжол», 1925 сәуір) атты көлемді баяндама. «Жат сөздер туралы» («Қызыл Қазақстан», 1926, № 11, 14, 138–143-бб.), «Қотыр сөздер» («Жаңа мектеп», 1926 № 14, 15) «Қазақша-орысша тілмаш» (М., 1925), «Жағрапия үшін оқу құралы» (Т., 1928, 1-том, Қызылорда, 1929) атты еңбектер жазды. «Қазақша-орысша тілмаш» туралы: («Еңбекші қазақ», 24.XI.1926) «Жат тіл: оқыту әдісі» 1927 жылы «Жаңа мектеп».

Алаш әдебиетшісі әдебиетті танытуды ұлттың тарихымен тығыз байланыстырған. Сондықтан келесі еңбектерінің де әдебиет тарихына тікелей қатысы бар. «Қазақтың тарихи тұрмысынан» («Темірқазық», 1923, № 2, 3, 53–68-бб.) зерттеуі қазақтың жайы мен әскері, сот, оқу және жер мәселесі, ру жайында; «Қазақ тарихынан» (М., 1924) атты еңбегінде қазақ халқының Ресейге қосылуына дейінгі кезден басталып, кеңес өкіметі орнағаннан кейінгі (1923–24) тарихи, мәдени процеске сараптама жасалған.

«*Бұрынғы езілген ұлттар*» (М., 1925) атты зерттеу кітабында патшалық Ресейдің езгісіне ұшыраған 36 ұлттың тұрмысы (тарихы, жер-суы, мәдениеті, шаруашылығы, қоғамдық-саяси, мәдени-әлеуметтік жағдайы) сұрыпталған. Алаш ғалымының аталған еңбектері тарих саласының кәсіби зерттеулері болып табылады.

Көсемсөзші Қошке Кемеңгерұлының келесі еңбектері айқындалған: «Кеңес қызметкерлері туралы» (сұрауларымыз, жауаптар, анкеталар, «Ақжол», 1924, № 5, 9. XII), «Мектеп қай тілде болу керек?» («Еңбекші қазақ», 1926, № 25), «Дұрыс па? Бұрыс па?» («Еңбекші қазақ», № 249), «Қызмет адамдарының қонақасы» («Еңбекші қазақ», 1926, № 237), «Ұмытшақтық» («Жас азамат», 19. XI, 1918. № 11), «Ел газеті қандай болу керек?» («Ақжол» тілшілерінің бірінші конференциясы» жинағында), т.б.

Қ.Кемеңгерұлының әдебиеттанулық еңбектер: «Абайділда хан айдаудан келгенде Орынбай ақынның айтқаны» («Сана», 1924, №3), «Қалмақ-қырғыз», «Мұрат ақынның сөздері» («Сана», 1924, № 2, 3), «Есенбике қыз бен жылқышының айтысканы» («Әйел теңдігі», 1926, 2–3). Алаш әдебиетшісі Қошке Кемеңгерұлының «Көркем әдебиет туралы» («Еңбекші қазақ», I, XII, 1926), «Сәбитпен айтысты доғардым» («Еңбекші қазақ», 1927, №23), «Қазақ тарихынан»

зерттеуінің III бөлімі (XIX ғ. екінші жартысы мен XX ғ. басындағы қазақ әдебиеті) атты зерттеулер өзінің кәсібилігімен тәуелсіз әдебиеттануға әсер етуде. Қ.Кемеңгерұлының жазушылығын айқындап тұрған мұра: «Солған гүл» («Айқап», 1915, №14, 207–208-б), «Жазғытұры» («Айқап», 1915, № 7–8), «Сонда...» («Айқап», 1915, № 12), «Ашығып үш күн болды арығаныма», «Қайғыланба қамығып», «Сүйікті сәулем», «Нұрмағамбет тілмашқа», «Атаң менен анаңды», «Бұлбұл үнсіз, гүлсіз бе?», «Жаздым сәлем жаныма», «Бала-шаға, серік жоқ» өлеңдері және Пушкиннің «Пайғамбары» («Айқап», 1915. № 4). Никитиннің «Сәскелік көлдің жағасында» («Айқап». 1915. № 13) өлеңдерінің аудармасы. Сонымен қатар Қ.Кемеңгерұлы келесі пьесалардың авторы: «Алтын сақина» (1925). «Парашылдар» («Жаңа мектеп». 1926. № 7–8). «Ескі оқу» («Жаңа мектеп». 1927. № 1). «Бостандық жемісі» (1919). «Қасқырлар мен қойлар» (1920). «Күнәсіз күйгендер» (1930).

Жазушы Қ.Кемеңгерұлы келесі *прозалық мұраның да авторы*: «Жетім қыз» («Жас кайрат». 1924. № 6). «Момынтай» («Лениншіл жас». 1925. № 3-4-5). «Отаршылдық ұсқындары» («Әдебиет термесі». 1925. № 1). «Қанды толқын» («Еңбекші қазақ». 1926. №3). «Дүрия» («Әйел теңдігі». 1927. № 12–13). «Қазақ әйелдері» («Әйел теңдігі». 1927. № 4). «Қарашаш» («Әйел теңдігі». 1928. № 4). «Назика» («Әйел теңдігі». 1928. № 4). «Ерлік жүректе» («Сана». 1924. № 2–3) (2: 11–12). Жазушының аталған әңгімелері замандастарының пікіріне ие болған. Осы тізімде аталған «*Көркем әдебиет туралы*» мақаласын бүгінгі әдебиеттану тұрғысынан саралап шығуды жөн көрдік. Аталған мақала «Еңбекші қазақта» (1.12.1926) әдебиет мүддесі төңірегіндегі айтысқа арналып жазылған... Оған М.О.Әуезов, Қ.Кемеңгерұлы, Е.Алдоңғаров, А.Байділдин, М.Дәулетбаев, С.Мұқанов, т.б. қатысқан. Қ.Кемеңгерұлының бұл мақаласына Сәбит Мұқанов «Көркем әдебиет туралы қорытынды пікір» деп қарсы жауап жазып (1927. № 1. 4. 5) әдеби айтысты саяси-таптық айтысқа айналдырған. Бұған Қошқе «Сәбитпен айтысты доғардым» («Еңбекші қазақ», 30.1.1927) деп қысқа жауап берген. Сәбит: «Мен айтысты доғармаймын», – деп кінәлағанымен, Қошқе жауап бермеген. Осы тұста «Екеу» деген бүркеніш атпен («Еңбекші қазақ», 3.8.1927) Ж.Аймауытұлымен М.Әуезов айтыстың доғарылуына себеп болған кәсіби мақала жариялады.

«*Көркем әдебиет туралы*» мақала Сәбит Мұқановқа жауап ретінде жазылған. Бұл мақалада әдебиетші Қошқе саяси емес, әдебиеттанулық кәсібилікті алға тартқан. Қ.Кемеңгерұлы былай деп

Алаш әдебиеттануы

бастайды: «Пікір таластырғанда кекетіп-мұқатудың, сөгудің керегі жоқ дегенге қол қойып, мәселені салқынқанмен шешейік. «Алты жылдың ішінде көркем әдебиет туралы не істедік?» дегенде, Сәбит «жөк» деп жауап береді. Сәбит өзгені көрмесе де, Бейімбет пен Сәкенді көру керек еді... «Қартқожа» сияқты романды көру керек еді» (1:123), – деп жазады. Осы тұста Қ.Кемеңгерұлы «Ертеректе Абай мен Ақанды іске жарағысыз қылған Сәбит: «ұлтшылдықты отаршылдық туғызды, «Масаны» әжетке жаратып, «Заманды әркім билемек» деп Абайдан мысал келтіріп отыр», – деп, өзіне тағылған саяси кінәға әдебиетші ретінде кәсіби жауап береді. Әдебиетші Луначарский, Троцкий, Неверов, Горький, Даниловтардан дәйектеме көрсете отырып, әдебиеттің «тап мәселесіне тікелей байлануына қарсылық білдіреді. «Сәбиттің үлкен уайымының бірі ұлтшылдардың көркем әдебиеті көп басылып кетті дейді», – деп, Мағжан мен Мұхтарды қорғайды: «Өзі ұлтшыл болғанымен, бұқара, кедей тұрмысын жазатын болса, не айып шамы бар! Жүсіпбектің пьесаларынан, «Қартқожасынан» қандай кінәмшіл адам болғанымен ұлтшылдықтың иісін таба алмас, Мұхтардікі де осындай» (1: 123).

Осы ретте әдебиетші Достоевский, Фет, Пушкин, Толстойларды Сәбитке дәлел ретінде келтіреді: «Орыстар ескі жазушыларының, ақындарының жазғандарын таңдап алып басып жатқанда, кең бұқарашылдық рухында жазылған кітаптардың басылғандарына Сәбит неге ренжиді?» (1: 123). Бухариннен сілтеме келтіріп, Қошке өз ойын дәлелдей түседі: «Ұлтшылдардікі көп басылса, көркемдігі үшін басылған шығар», себебі: «Ақындық суретпен ойлау дегенге марксшілдердің бәрі қол қойған». Вагнер, Плеханов пікірлері осы ойды дәлелдеу үшін келтірілген. Әдебиетші көтерген келесі мәселе күні бүгін дау тудырып келе жатыр: «Көркем жазушылық пен жай жазушылықтың арасы жер мен көктей» (1: 124). Троцкийдің Пильняк пен В.Иванов туралы пікірі осы ретте пайдаланылған. Сондықтан Қ.Кемеңгерұлы Мағжан мен Міржақыпты осы тұрғыдан қорғаған: «Оян, қазақ!» пен «Шолпанды» Сәбиттің «көже» деп сынауы диалектикаға жатпайды. Нені болса да орнына, заманына, тарихи жағдайларға қарай бағалау керек» деп, әдебиеттанудағы тарихи контекст қажеттілігін еске салады. Осы тұрғыдан келесі тұжырымға келеді: «Оян, қазақ!» алғашқы шыққанда Грибоедовтің «Горе от умасындай» болған. «Оян, қазақты» ел қазақтары Құрандай жаттаған. Міржақыптың атын алты Алашқа таратқан «Оян, қазақ» болған. Міржақыптың «Бақытсыз Жамалы» «Бедная Лиза» сияқты болған», – деп пікір білдіреді.

Міржақып ақталғалы біраз болды, бірақ шығармалары Қошке атағандай әлі зерттелмей келе жатыр. Мақаладағы Гегель, Маркс, Плеханов, Воровский, Луначарскийлерден келтірілген сілтемелердің қазақша берілуі Қ.Кемеңгерұлының аудармашылық даралығын және көрсетеді. Бұлар Сәбиттің Мағжанды кінәлауына тосқауыл қою үшін қажетті ғылыми ақпарат ретінде келтірілген. Алты жылдағы әдебиет жетістіктері туралы және оның шынайы халін айтуды Қошке өзіне міндет деп санайды: «Шын реализмнің қоныс теппеу себебі не? Шын тұрмыстың бәрін қисайтып жібергендік біздің жазушыларымыздың Лебединский, Сейфуллина, Всеволод Иванов, Пильняк сияқты жаза алмағандығы» деп, оның себебін де айтып кетеді: «Мәселен, Лебединский «Неделя» деген әңгімесінде ЧК-ның агенті төңкеріс жауларын жалаңаштап атқанда, шыдай алмай өзі атылады. В.Иванов бір әңгімесінде партизандардың қазақ әйеліне істеген зорлығын жазады» (1: 126). Алаш әдебиетшісі Қ.Кемеңгерұлы қазақ ақын-жазушыларының ішінде шын реализммен жазылған шығарма Бейімбет өлеңдері екенін атап көрсетеді. Бұл мысалдарды келтірген Қ.Кемеңгерұлы заманға мін тағып, заманды кінәлап қана қоймай, оның сұрқиялығын, сұм заман екенін айта кетеді. Әдебиетші ретін тауып өзінің замандастарын, Алаш ұлтшылдарын қорғап қана қоймай, өзінің жаңа заманға, оның таптық сойқанына қарсылығын осылай білдіреді.

Алаш әдебиетшісі Ұлт деген сөзден қорықпауға шақырады. Қ.Кемеңгерұлы келесі ұлтшылдарды қолдайды: «Ұлтшылдардың бір жігі совет үкіметін қазақ ұлтына пайдалы деп табады, сондықтан еңбегін аямайды, қазақ ұлтын мәдениетті болса екен дейді. Ондай ұлтшылдар ру тұрмысына, атқамінерлерге, жуандарға, молдаларға, кейбір байларға, отаршылдарға, кеңсешілдерге, қызмет адамдарының бұзықтығына, парасына қарсы еңбекшілердің еңбегін қорғайды, әйел теңдігін жақтайды, қазақ ұлтын орыс ұлтымен тең құқықта болуы жүзеге асса екен дейді. Осындай ұлтшылдардан шыққан жазушы коммунистің пікірін қуаттамаса да, бағалай ма, жоқ па? Мұндай жазушының жазғаны объективная ценность емес деп кім айта алады?» (1: 126–127). Сын реализм тұрғысынан жазарлық деп төмендегідей тақырыптарды Алаш әдебиетшісі бөліп атаған: «Көркем әдебиеттің құшағына түгел алатын тақырыптар: 1) қазақ елінің жер үшін талас-тартысы, орыс поселкелерімен қатысы; 2) отаршылдықпен күрескен ұлтшылдар; 3) қадимдермен күрескен жадидтер; 4) 1916 жыл толқындары; 5) Жетісудағы жер реформасы; 6) Февраль төңкерісінің әсері; 7) Октябрь төңкерісіндегі қазақ

Алаш әдебиеттануы

оқығандары, бұқарасы (арғынның алашорда болып, қыпшақтың большевик болу негіздері сияқты); 8) разверскідегі атқамінерлер әділсіздіктері; 9) 1921–1922 жылдағы жұттар; 10) 1921-жылғы көтерілістегі крестьян, қазақ қатыстары (Мұстай, Санбай сияқты байлардың большевик болу оқиғасы сияқтылар); 11) алғашқы жылдарда ел арасында ячейка жасалу тарихтары» (1: 127). Аталған «осы тақырыптардың бәрі көркем әдебиеттің толық еншісі болса, сонда ғана толық ұлт әдебиеті болады». Сонда ғана қазақ ұлтының өзгешелігі айқын көрінеді», – деп айқындайды Алаш әдебиеттанушы ғалымы Қ.Кемеңгерұлы.

Мәскеудегі ВАПП туралы да Қошке өз пікірін білдіріп қана қоймай: «Ресей жазушыларының ұйымы бөлек жасалып отыр» деп, ескертуді жөн санайды. Әдебиетші үшін ең маңыздысы: «Қандай ұйым болса да, негізгі көркем әдебиетті гүлдендіру болу керек. «Іші алтын, сырты күміс сөз жақсысын» дегенде. Абай мазмұнды алтын деп, түрді күміс деп отыр. Абай пәлсапашы болғандықтан мазмұнға артық баға беріп отыр. «Пікір жағынан мазмұны алтын болса, сұлулық жағынан түрі де алтын болу керек» дегенді ұран қылу керек. Атақты Сейфуллина айтады: «Жазушы көзін жұмбай, тұрмыстағы жараларды, таңбаларды, ауруларды көрсетсе, бірақ адамның алғыр күшіне, батыл ісіне, ыстық қанына, жалынды жанына, шығарғыш миына сеніп, жүрегінен сәуле түсіріп жазса – ол көркем болады», – деп (1: 128). Алаш әдебиетшілерінің бұдан асырып айтары сөзсіз, бірақ орыс жазушысының пікірі Сәбитпен айтыста мықты аргумент ретінде келтірілгені бірден аңғарылып тұр.

Осының бәрін Қ.Кемеңгерұлы Сәбиттің қазақ әдебиетіне шын көзбен қарауын көздеп келтірген: «Қазақ қалам қайраткерлері де жараны бетімен, таңбаны тексермей, ауруды сау қылмай, күн-шығысты құлдықтан құтқарған октябрь төңкерісін кінәламай, қазақ ұлтының өткен, қазіргі дәуірдегі тұрмысын көркем әдебиет айнасына түсіру керек. Сәбитпен айтысты доғардым» (1: 128). Мақала соңында осыншама кең көлемді пікір таластыра білген Қошке Кемеңгерұлы Сәбиттің сөздеріне қынжылып қана қоймай, оның сөздерінің неліктен дұрыс еместігін де айтуды жөн санаған: «Менің бұлардан келтірген мысалдарыма (Плеханов, Воровский, Луначарский. Троцкий) Сәбит: «Сену де қиын», – дейді. Бұл нені көрсетеді? Сәбиттің жоғарыда көрсетілген шығармаларды оқымағандығын, тексермегендігін көрсетеді. Сәбит диалектиканың мағынасын түсінгенмен, тұрмыс жүзінде қолданбай отыр. Осындай себептерден маған қарсы жазған мақаласында Сәбит өзіне-өзі қарсы

келіп отырған. Мұндай адаммен айтысарлық менің уақытым жоқ, сондықтан айтысты доғардым. Білім жолымен айтысатындар болса, мен даярмын» (1: 128–129).

Алаш ғалымы Қошке Сәбиттің тағы бір ескертпесіне жауап бере кетеді. Сәбит Қошкенің сөзін контексінен жұлып алып, өз ойынша пайдаланған екен. Қошке сол сөздерді жазылған қалпында қайта келтіріп, өзінің сөзінен бас тартпай, сол пікірін тағы да дәлелдеп берген: «Мен жазған едім: «Бұдан былай кедей әдебиеті өрісін кеңейтеді деп үміттенуге болады. Әлі де болса кедей әдебиеті көрнекті орын алу үшін көп жылдар керек». Мен кедей оянды дегенмін. Менің пікірімді бұрып, «бүйректен сирақ» шығару адамшылыққа сыймайды. Әдебиетке орыс әсері туралы «болды», «болмады» деп мен бір ауыз сөз айтқан едім. Сәбиттің орыс әсері туралы жазуы «бас десе, құлақ» дегенмен бір екен. Сәбиттің Зеленский деген поляктың «қазақ» деген өлеңі бар дегеніне айтатыным: «Отаршыл патша үкіметі Польшаға қырғын жасаған. Бостандықты көксеген азаматтарын айдаған, атқан, асқан. Зеленский Польшаның құлдықта шіріп жатқанын айқын көрсетуге болмаған соң, астарлап «қазақ» деп жазған. Ұлтшыл жазушылар мен қазақ әдебиетінің ұлтшыл дәуірі туралы бөлек мақала жазамын» (1: 129). Орыс әдебиетінің әсері туралы Қ.Кемеңгерұлы ғылыми негізі бар болжам жасаған. Сәбиттің тек орыс әдебиетінің әсері туралы жазуы сол кездегі соцреалистік әдебиеттанудың басты қағидасы еді.

XX ғасыр басындағы саяси кінә оп-оңай тағыла салатын қауіпті кезде Қ.Кемеңгерұлы басына түскен ауыр дауға қарамай, қазақ әдебиетінің мүддесін ғылыми негізге салып, өз пікірін алға тартқаны ерлікпен бірдей тұлғалық іс. Қошке «қазақ әдебиеті тек орыс әдебиеті әсерімен ғана күн көрмейді» дегенге қарсылық қана білдірмей, әр әдебиеттің төл дәстүрі болуы заңдылық дегенді көздегені нағыз әділ, шынайы кәсібилік білімі биік әдебиетшінің ғана қолынан келетін іс екенін біз ілтипатпен мойындауымыз қажет. Аталған зерттеу тәуелсіз әдебиеттануға қосылған үлес екені айқын.

«Қазақ тарихынан» атты (Мәскеу, 1924) кітапшада Қ.Кемеңгерұлының қазақ тарихы туралы ойлары қамтылған. Қазақтың Ресей отаршылығына қарсылығы ерекше сөз болған. Кітапша Ғаббастың бұл басылымды қатал сынға алған көлемді теріс пікірімен ашылған: «Қошмұхаммедтің саяси беті – ұлтшылдың жолы, қоғам тұрмысына көзқарасы идеализм көзқарасы, сондықтан Қошмұхаммедтің қаншама қаламы жүйрік, тілі өткір болғанымен, сөз түйіні кітапшада шешілмей қалады, шешілсе, дұрыс шешілмейді». Бұл саяси баға

Алаш әдебиеттануы

және кінәлау екені айқын (1: 143). Саяси ызғарлы заманның лебі-пікірі басқарманың тапсыруы бойынша жазылғаны туралы ресми ескертуден де аңғарылады. Іс жүзінде Қ.Кемеңгерұлы Қазақты қазіргі күйге не келтірді? деген сауалға жауап берген. Әдебиетші ата-баба дәстүрі тарихта қазақ үшін шешуші және зор міндет атқарғанын еске салуды жөн деп санайды. Ғалымның бұл пікірі келесі үзінділерден көрінеді: *«Руссияға бағынбай тұрғанда таңбасыз тайға, енсіз қойға ие болған қазақ елі киіз үйді мекендеген, толық көшпелі еді. Көшпелі тұрмыстың арқандалған кіндік қазығы – ру еді. Көшіп-қону, кек алу, жаудан қорғану, көптен құн алып, құн төлеу, немеурін қосу, жылу жинау бір рудың ішінде міндет еді... Бір рудың ішінде талас-тартыс болмаған, бір рудың ішінен өзара қыз алдырмау – жанжал шығармау мақсатынан еді... Сондықтан қазақтың руын саяси шаруа ұйымы деп қарау керек»* (1: 145).

1. *«Ханның тізгіні әр рудан басы құралған ақсақалдардың, батырлардың тобында болса да, күшті ру меңгерудің мұрындығы еді... «Қараша хан тұсында, ханда қырық кісінің ақылы бар», т.б. халықтың ханға байлаулығын көрсетеді»*. Себебі: *«Ханға наразы ру бір түнде түндік алып ауатын болған. Рудың ауып кетуінен қорқып, хан әсіресе күшті руға босаң болды»* (1: 146). 2. *«Қасым ханның қасқа жолының, Есім ханның ескі жолының һәм Тәуке заңының жазылмай қалуы» сондықтан. «Жазба заңның орнына «Ауылда қарияң болса, сызып қойған хаттай болады» деген сарынмен бірден-бірге сөз мұрасын қалдырып отыратын ақсақалдар болды. Бұлар заң кітабының (кодекс законов) орнына ұсталды»* (1: 146). 3. *«... Қазақ әйелге еркін көзбен қараушы еді. Кейбір аталардың шеше атымен кетуі – әйел билігі (матриархат) болғандығына дәлел. «Алып анадан», «Көш бастаған бәйбіше» деген мәтелдер қазақ әйелінің шаруа әм әлеумет аумағында еркін болғандығын көрсетеді. Еркек жаудан қорғаушы болса, әйел шаруа сақтаушы болды»* (1:147).

«Меңгеру жайы» тараушасында Қ.Кемеңгерұлы қазақтың Ресейге кіруіне себеп болған жайларды айтады. *«Қазақ кірейін деп кірген жоқ, қалмақ, башқұрт, орыс, жоңғар талқысынан еріксіз кірді»*. Осының негізінде Әбілқайыр саясаты түсіндірілген. Бұл түсініктемелер қазіргі тарихшылардың еңбектерінен әлдеқайда ғылыми негізді болып тұр. Ханның Ресей өкіметіне қарсы наразылығы тиянақты түрде тізіліп келтірілген. Кіші жүздің ғана емес, бүкіл қазақтың басына түскен қасірет сөз етілген.

«Қарсы қозғалыстар» атты тараушада басында бір ру төңірегіндегі наразылық ұлттық деңгейге көтерілгені анықталған: *«Жалпы*

ұлт наразылығы» Кенесарыда да көрінді. Кенесары толқуының шығуына бас себептер: 1) рамат алымының жиналуы; 2) үкімет төрелерінің қысымшылығы; 3) шенге сатылған хан тұқымдары мен еркіншілікгі көксеген хан тұқымдарының арасында наразылық тууы; 4) приказ жұмыстарының әділсіз болуы, мәселен, бұқарлық не татар сәудегерлері қазақ жерімен жүргенде мал тауарлары талансын, таланбасын «қазақ талады» деп өлшеуден артық кампайтып көрсетіп, приказ арқылы төлеттіретін болған. Кейбір сәудегерлер қазақтың қанын сорып, алдын алып, «таландық», не «пәленше борыш төлемеді» деп арыз беретін болған. Жазғанды өтірік оқып, қазаққа қол қойдыратын болған; 5) казак-орыс қысымшылығы; 6) болыс-болысқа бөлінген рулардың арасындағы наразылық.

Кенесары қалың қауға түскен бір шағым оттай болып, халықтың толқынын көтеріп жіберді. Халықтың һәм Кенесарының нені нысана қылып ұстағаны әм не деп жауап қылғандығы сол кездегі айтылған мынау өлеңнен көрінеді:

*Бағынбағын, қазақ, орысқа.
Бағынсаң, қазақ, орысқа.
Осы бастан амандас.
Сарыарқа деген қонысқа.*

*Береке кетер асыңнан.
Билік кетер басыңнан.
Некеннен-некен күйерсің.
Күйдіруші табылып.
Көріліес жақын-қасыңнан.*

*Қызығып тұрсың байқамай.
Күйінгеннен айтам-ай!
Көрінісі орыстың
Текеметтің түріндей.
Ойлағаны жамандық.
Жарадан аққан іріңдей.*

*Абақты деген үйі бар.
Қазулы қара көріндей.
Қара қазан, сар бала
Обалына қаларсың.
Кейінгі өрім бұтақтан
Қарғысын нәлет аларсың.
Ап кетейін бір жаққа,
Соңымнан ерші, ерінбей!*

Алаш әдебиеттануы

Кенесары көтерілісі Қарқаралыдағы тобықты, сегіз найман, байжігіттердің Қытайға көшуіне себеп болды (1831–1840). Құдайменденің (Кенесарының қызын алған күйеу баласы – Қ.К.) Қарқаралыдағы наразылығы өзі өлгенше жалғасқаны туралы мағлұмат берілген (1: 151). Кенесары қозғалысының тууына қандай саяси, әлеуметтік себептер болды? деген сауалға Қ.Кемеңгерұлы толық ғылыми мәлімет берген. Бүгін де әртүрлі пікірге жүгінген тарихи дерекке қатысты былай делінген: «Хүкіметтен кешірім алып, Кенесары Сырдария мен Телеке арасында жүрді. Бірақ өзіне бағынбаған елге шабуылын тоқтатқан жоқ. Сібірге жақындамауға бұйырылған соң, Кенесары Орынбор қазақтарының арасында көтеріліс жасады. Орынбор аймағының сызықта отырған қазақтары алғашқы кезде Кенесарыға қосылды. Мұның себебі: 1) арадағы қазақтың жерлерінің казак-орыс пайдасына кеткендіктен; 2) алымның күшейгендігінен» (1: 151). «Толқып-толқып қажыған, үкімет шідері мықтап салынған Орынбор елі Кенесарыға тиісті көмек бере алмады».

Кенесарының кейін Түркістанға бет алуына, аға сұлтан Баймұхаммет Айшолақ баласының Кенеханға жазған хаты да себеп ретінде келтірілген: «Мәселе 1839 жылы Күнбатыс бөлімінің аға сұлтаны болған Баймұхаммед Айшолақ баласы алыстан Темірлан, Батыдай даңқы шыққан Кенесарыға хат жазды: «Толқынның түбі жақсы болмас: сақтық керек, үлкен мүйізді қошқар көп қоймен келіп бір арыстанды жеңе ала ма?» деп, Кенесарыны қошқарға, оған ерген елді қойға, үкіметті арыстанға ұқсатқан. Алғашқы сөйлемде Қ.Кемеңгерұлының Кенеханға деген ерекше сүйіспеншілігі мен ілтипаты тұр.

Зерттеуде Кенесарының ұлы жүзге келу себептері (1846) де нақтыланған: «1845 жылы Кенесары тағы да үкіметтен кешірім алып Түркістанға кетіп, одан Іле өзеніндегі ұлы жүзге барды. 1846 жылы Кенесары Балқаштың оңтүстігінде тұрып ел-елге елші жіберді. Матайдан қалған үйсін Кенесарыны жақтады. Ұлы жүздің сұлтандары медальға қызығып, Кенесарыға қарсы болды. Кенесары 10 мың қарулы кісімен жүріп, жеті хиуалыққа мылтық соқтырды. Ұлы жүздің 500 үйіне астық салғызды. Орыс әскерінен қуғын жеп, қамалды мекен қыла алмай, Кенесары Шуға ауып, Ташкент қазақтарын қаратты. Қамалдан қашып, жан-жағынан жау қамалағанда Кенесары хан болу пікірінен қайтқан жоқ» (1: 152). Кенесарының қалай қайтыс болғаны да айтылған: «Қазақта жүріп қорғана алмайтын болған соң, қырғыздың Алатауын мекендеуге ойланды.

Қырғыз қарсы болды. 1847 жылы қырғызбен соғысқанда, Кенесары өлді».

Алаш әдебиетшісі Қ.Кемеңгерұлының келесі сөздері оның осы мәселеге деген жеке көзқарасын білдіреді. Ол Кене ханды аңсау, жоктау іспеттес: *«Халық қаһарманы Кенесары мен Наурызбай өлген соң, қазақ елі жылдың оны өткенде мүлде жуасыды. Одан кейінгі күншығыс мұсылман елдерінің көршілестік әсерімен кіші жүз ішінде бірен-саран толқыншылар болды: Есет Көтібар баласы, Байқадам би, Жоламан батыр, Жангожа Нурміште баласы сияқтылар. Бірақ бұлардың толқыны от басынан озған жоқ»* (1: 152).

Қазақ әдебиетінде, ел тарихында тұңғыш рет Кенесары ханға *«Халық қаһарманы»* деген бағаны Қ.Кемеңгерұлы берген. ХХ ғасыр басында Кенесарының атын атауға тыйым салынған Голощекин заманында адамзат тарихы деңгейінде ұлттық тарихқа әділ баға берген Алаш әдебиетшісі Қ.Кемеңгерұлының тарихи тұлғаға әділ атақ беруінің өзі ерекше ерлік екенін ескерсек, бұл бүгінгі тәуелсіз елдің қазақтары үшін әділ ғалымдықтың үлгісі болып қала бермек.

«Қ.Кемеңгерұлының аудармашылығы», «Көркем әңгімелеріндегі заман келбеті мен лирикалық кейіпкері», «Қошкенің драматургиясы» атты ғылыми жобалар бүгінгі тәуелсіз әдебиеттануға қажетті мәселелер. Жазушының *«Жетім қыз»* (1925), *«Момынтай»* (1925) әңгімелері заманның тарихи кестесі ғана емес, дінсіз, имансыз замандағы кісіліктің тапталынуының бейнеленуі болып табылады.

Қ.Кемеңгерұлының Алашшыл, Отаным үшін жаным пида тұрғысынан қалдырған әдеби, тарихи, ғылыми мұрасымен асылсөзі, бүгінгі күнде өз зерттеушілерін күтуде. Бұл – Тәуелсіз қазақ әдебиеттануының басты ұстанымы.

Алаш Арысы Қошмұхаммед Кемеңгерұлына Алланың рақымы, Пайғамбарымыз Мұхаммед (с.а.с.) шапағаты болғай!

1. Қошмұхаммед Кемеңгерұлы. Шығармалар. А.: Тұлға, 1995.

2. Г.Жұмабердіқызы. Алаштың бір ардағы. А.: Рауан, 1998.

2.8. ХАЛЕЛ ДОСМҰХАММЕДУЛЫ

*Мінсіз таза меруерт
Су түбінде жатады
Мінсіз таза асыл сөз
Ой түбінде жатады
Су түбінде жатқан зат
Жел толқытса шығады
Ой түбінде жатқан сөз
Шер толқытса шығады*

А.Байтұрсынұлы

XX ғасыр басындағы көрнекті мемлекет, қоғам және саяси қайраткер, Алаш ғалымы, профессор Халел Досмұхаммедұлы 1930 жылдары Қазақ жерінде орын алған зорлықтың құрбаны болып кінәсіз репрессияға ұшыраған. Ғылыми мұрасына совет кезінде тыйым салынды, ғалыммен біз тек 1988 жылдың соңында ғана таныса алдық.

Х.Досмұхаммедұлы жеті жыл қуғында болып, «халық жауы» деп айыпталып, 50 жасында халық комиссариатының (НКВД) әскери трибунасының үкімімен ату жазасына кесілген. 1913 жылы әскери қызметтен босап, Темір уезіне дәрігер болып келеді. Содан бері «Қазақ» газетіне үзбей мақала жазып тұрады. Ғалым қазақтың жан саулығы мен тән саулығының шипасын жазған. 1917 жылы Орынбордағы съезге, 5–13.XII өткен Құрылтайға қатысады. Яғни қазақ үкіметтік автономиясы мен «Алашорда өкіметі құрылған істің басында болады. Әлихан, Ахмет, Міржақып Семейде, Халел мен Жаһанша Оралда Батыс Қазақстан «Алашордасын» құрса, Мұхаметжан Тынышбайұлы мен Мұстафа Шоқай Жетісу, Қоқан автономиясын құрған. 1918 жылы Жаһанша мен Халел Мәскеуде Ленин және Сталинмен кездескен. Алашорда өкіметі тарағаннан кейін Жаңа өкімет жұмысына қатысады. 1920 жылдан бастап Ташкенттегі халық ағарту институтында оқытушы болып істейді. Орта Азия университеті медицина факультетінде ординатор. 1923 жылы Түркістан Республикасы ғылыми кеңесінің төрағасы. 1924 жылы Ресей Академиясының орталық өлкетану бюросының мүшесі. 1926 жылдан бері Қазақ Мемлекеттік университетінің проректоры. 1927 жылы доцент. 1929 жылы профессор атағына ие болған. Негізгі зерттеу еңбектері: Жануарлар. (Қызылорда–Мәскеу, 1928). (Ташкент, 1922); Табиғаттану (1922); Оқушылардың саулығын сақтау (Ташкент, 1925); Адамның тән тірлігі. (Қызылорда–Мәскеу, 1927); Адамның

тән тіршілігі (жаратылыстану сөздігі қазақша-орысша) (Қызылорда-Мәскеу, 1927); Сүйектілер туралы (1928). «Сана» журналының редакторы, «Шолпан», «Ақжол», «Еңбекші қазақ», «Сәуле» атты газет-журнал беттерінде мақалалар жарияланған: тіл, халық ағарту, тарих. Негізгі мамандығы дәрігер болса да, Халелдің тіл мен әдебиеттану саласындағы зерттеулері ерекше. Бұл арнайы зерттеуді талап ететін тақырып.

«Диуани лұғат ат түрік» («Шолпан», 1923, №67) түркі әдеби мұрасымен таныстыратын ғылыми зерттеу. Х.Досмұхаммедұлы терминология, әліпби, емле туралы пікірталастарға өз пікірін беріп отырған. Нәзір Төрекұловтың «Жат сөздер» деп аталатын кітабына жазған мақаласы («Қызыл Қазақстан; 1926, № 11) күні бүгін де ескірмеген. Совет өкіметі соңына түсіп, ғылыми еңбектеріне қатаң тыйым салған Алаш зиялысы қандай ғалым болды екен? деген сауал бүгін біз үшін қажет.

Халел Досмұхаммедұлы – латын, араб, парсы, түрік, орыс, неміс және француз тілдерін меңгерген ғалым. Сондықтан ол тілтанушы, тарихшы, этнограф, аудармашы, әдебиеттанушы болған.

XX ғасырдың басындағы Алаш зиялылары қазақ қоғамы ғылымнан кенжелеп бара жатқанын мойындап, осы істі түзетудің басында болуды азаматтық парыз санаған. Саяси тұлға Х.Досмұхаммедұлының биология, зоология, медицина салаларына нақты үлес қосқаны да бізді таңғалдырмайды. Алаш ғалымдары мемлекеттікті лауазым үшін емес, керісінше елге қызмет ету деп қазаққа қажетті істердің басында болған. Х.Досмұхаммедұлы «Табиғаттану», «Адамның тән тірлігі», «Жануарлар», «Оқушылардың саулығын сақтау» және сол кездегі қажетті ғылыми еңбек ретінде Ю.Вагнердің «Дене бітімі мен оның жұмысы туралы әңгімелері», «Өсімдіктердің жаратылысы мен тіршілігі туралы әңгімелерін» қазақ тіліне дер кезінде аударуы да осы ірі ғылыми мақсаттан туындайды. Бұл аударма сол кездегі А.Байтұрсынұлы мен Т.Шонанұлының «Оқу құралына» молымен енгізілген.

Х.Досмұхаммедұлының әдебиеттану саласындағы сүбелі еңбектері: «Мұрат ақын сөздері» (1924); Қазақтың ел әдебиетінен алынған «Исатай–Махамбет» жырларының алғашқы басылымы (1925); «Аламан» (1928) сөздер жинағы мен ғылыми түсініктер; «Қазақ-қырғыз тілдеріндегі сингармонизм заңы» (1924, Ташкент); «*Шернияз шешен*», «*Алаш не сөз?*», *Бұхарадағы Көгілташ медресесін салу туралы эпсана, Самарқан қаласындағы Тілләқары мен Ширдор медреселерін салғызған Жалаңтөс батыр шежіресі* (1928),

Алаш әдебиеттануы

«Диуани-лұғат ат-түрк», «Проф. Поливановпен бірге «Сұлтан Кенесары тарихына қосымша материал» кітабы (1923) және «Қыз Жібек» (1923); «Кенесары Наурызбай (1923) жыр кітаптарына редакторлық еткен және «Кенесарының соңғы күндері» атты ғылыми зерттеулері әдебиеттануға қосылған құнды үлес. Осы тұста ғалымның «Құтадғу білік», «Жамигат ат-тауарих», «Кодекс Куманикус», «Китабал-нисаб», «Саясатнаме», «Кітап ал-идраки», «Гүлстан» сияқты әдеби-тарихи жәдігерлерге арналған зерттеу еңбектеріндегі құнды пікірлердің жөні ерекше.

Қазақ-қырғыз комиссиясының төрағасы Х.Досмұхаммедұлының ұсынысымен Мағжан Жұмабайұлы, Мұхаметжан Тынышбайұлы, Жүсіпбек Аймауытұлы, Сұлтанбек Қожанұлы, Әбубәкір Диваев, Мұхтар Әуезов педагогика, тарих, психология, есеп, әдебиет пәндері бойынша тұңғыш оқулықтар жазғаны белгілі. Сонымен қатар «35 ұлт пен ұлыстың тілін білген ғұлама ғалым Евгений Дмитриевич Поливановтың «Грамматика казахского языка», «Казахско-найманский говор», «Казахский язык среди языков мира» деген еңбектерінің дүниеге келуіне Х.Досмұхаммедұлының тікелей әсері еткені сөзсіз» (1: 6). Олай болса, Алаштың ардақты тұлғасы Х.Досмұхаммедұлының ғылыми мұрасын таныту біздің міндетіміз. Осы ниетпен ғалымның 1998 жылы жарық көрген «Таңдамалы» еңбектерін бүгінгі кезең талаптары тұрғысынан саралап шығуды жөн деп санаймыз. Кітаптың атауы «Қазақ тарихы, әдебиеті мен тілі, медицина, биология, табиғаттану салаларына қатысты зерттеу мақалалары және оқулықтарынан үзінділер» деп нақтыланған.

Х.Досмұхаммедұлы 1883 жылы сәуірдің соңғы күндері қазіргі Атырау облысы, Қызылқоға ауданы, Тайсоған мекенінде дүниеге келген. 1938 жылы 26 шілдеде Ресейдің Воронеж қаласында үй ішімен айдауда жүрген жерінен тұтқындалады. Одан Мәскеуге, кейін Алматыға әкелінеді: «1939 жылы 24 сәуірде әскери трибуналдың үкімімен атуға бұйырылады», ал 19 тамызда «түрме ауруханасында өкпе туберкулезінен қайтыс болады». Досмұхаммедұлының өмірі мен шығармашылығын зерттеушілер ғалымның бар болғаны 56 жыл ғұмыр кешкен өмір жолын 4 кезеңге бөліп қарастырады: 1. Тұлғалану жылдары (1916 жылға дейін). 2. Ат үстінде өткен күрес жылдары (1916 – 1920). 3. Ғылыми-шығармашылық һәм қоғамдық педагогикалық қызметі (1921 – 1928). 4. Қуғын-сүргінге ұшыраған азапты жылдары (1929 – 1939).

Ғалымның Алашорда қозғалысына белсенді қатысқан тұлға ретіндегі арнайы зерттеулер К.Нұрпейіс, М.Қойгелді, Д.А.Аман-

жолова, Р.Әлмұқанова еңбектерінде жазылған. Алаштың батыстық ұйымын Халел Досмұхаммедұлы мен Жаһанша Досмұхаммедұлы қалай басқарғаны жөнінде нақты деректер бар.

«Алаш» партиясы ресми құрылған. «Алашорда» мемлекетінің негізі қаланған Орынборда 1917 жылы 5–13 желтоқсанда өткен екінші съезіне Халел мен Жаһанша арнайы шақырылған. Б.Құлманұлы, Ә.Бөкейханұлы, Ғұмар Қараш, Әзімхан Кенесариндермен бірге төралқаның төрағасы ретінде қатысқан. Осы съезде Алаш мемлекетінің органы Ұлт кеңесі құрамына Оралдан Халел Досмұхаммедұлы мен Жаһанша Досмұхаммедұлы сайланса, Кеңес төрағасы, яғни Қазақ елінің тұңғыш Елбасы болып Ә.Бөкейханұлы сайланған.

1920 жылы 5 наурызда арнайы қаулымен Алашорда өкіметінің Күнбатыс бөлімі ресми таратылды, оның белсенді басшылары халықтан алыстатыла басталды. Жаһанша мен Халел Мәскеуге жіберілді. 1920 жылдың жазында Х.Досмұхаммедұлы Түркістан Автономиялы Республикасының орталығы Ташкентке келеді. Осында Т.Рысқұлов, С.Қожанов, Н.Төрөқұлов, М.Жұмабаев, М.Әуезов, Ж.Аймауытов, М.Тынышбаев, Қ.Кемеңгерұлы сынды Алаш азаматтарымен бас қосады.

Х.Досмұхаммедұлының қазақ мәдениеті, тарихы, әдебиетіне қатысты еңбектеріне келсек, ең біріншісі – Махамбеттің ақындық мұрасын ғылыми айналымға енгізгенін атауға болады. Сонымен қатар Мұрат Мөңкеұлы, Шернияз шешен, Ығылман жырау, Қарасай-Қази, Қыз Жібек, Кенесары-Наурызбай, Абай, Мағжан, Бернияз шығармалары туралы алғашқы әдеби мәтіндер мен ғылыми деректер де ғалым еңбектерінде сақталғаны анық. Халел Досмұхаммедұлы халық ауыз әдебиетін жинаумен ғана шектелмей. «Қазақ әдебиетінің тарихы» атты әдеби-теориялық зерттеу жазған. Халел Досмұхаммедұлының ғылыми еңбектері мен жай мақалаларының ескірмейтін сыры да бар. Ол не жазса да, тіл, тарих пен әдебиетті қатар ұстап отырған. Саяси баяндамалары, пікірталастары әдебиет мысалдарымен түйінделгенімен құнды.

1930 жылы Ф.И.Голощекиннің «тазалауына» бірінші А.Байтұрсынұлы, Мағжан, Жүсіпбек, Міржақыптар ілінсе, екінші кезекте Х.Досмұхаммедұлы сынды өзге ұлт зиялылары нысанаға алынды.

Х.Досмұхаммедұлының *«Қазақ әдебиетінің тарихы»* атты теориялық зерттеуінде қазақтың асыл сөз қазынасы, мәдени-рухани қоры қарастырылған. Қазақтың түс жору, ырым, салт-дәстүрі ауыз әдебиеті нұсқаларымен байланыста қарастырылды. «Аруақпен

Алаш әдебиеттануы

айтыс» деген жанр тұңғыш рет ғылыми айқындалып берілді. Ғалым ел өміріндегі орын алған дәстүрдің ғылыми негізін салды. Х.Досмұхаммедұлының зерттеулеріне асыл сөзбен тек тарихты қамтитын кешенділік тән. Сондықтан болар ғалым өзіне дейінгі жоқ «тән сөздерін» зоология, анатомия, табиғаттану саласы бойынша жазылған оқулықтарында қалыптастырып берді. Алаш ғалымының ұстанымы айқын: «жат сөзсіз күнелте алмайтын заман туды», бірақ «қолдан келгенше нағыз қазақ сөзін алу», «ғылым атауларын түсінікті қылуға тырысу». Х.Досмұхаммедұлы айдауда жүргенде де мектеп дәрігері қызметін атқарып отырды. Қазан педагогикалық университетінде бала тәрбиесі – педалогия қазіргі педагогика кафедрасын ашқан, осы пәннен дәріс беріп «педалогия ғылымының профессоры» (1929) атағын алған (1: 25). 1932 жылы (20.IV) ғалым Воронежге жер аударылады, онда саяси, кісілік құқығы шектелген адам ретінде өмір кешеді. Мерзімі бітсе де қазақ жеріне оралмайды. Бірақ Голощекин белсенділері оны 1938 жылы қайта қамауға алады: Мәскеу түрмесі, Алматы абақтысы, басқа Алаш ардақтыларына бұйырғандай – белгісіз жерлеу. Бүгінгі тәуелсіз кездің ғылымына қайта оралған ғалымның елдің руханилығын зерттеген еңбектері зор үлес болып табылады.

«*Легенда о постройке медресе Когелташ в Бухаре*» атты зерттеу «*Сборник в честь Бартольда*» жинағына енген (Ташкент, 1927). Мақаланы қазақ тіліне 1991 жылы Ғ.Әнес пен Ш.Керім аударған. Ташкенттегі атақты Көгілташ медресесін қазақ салған деген аңызды Алаш ғалымы зерттеп, анығын айқындап берген: «Оны ташкенттік Мунауар қари Абдрашитов 1923 жылдың қазан айында, біз Бұхарада өткен бүкілөзбектік ғылыми съезге қатысып, осы медресеге тұрақтағанымызда айтып еді. Өкінішке орай, Абдрашитов тәптіштеп ештеңе айтып бере алмады. Осыдан соң мен: «Қазақтардың арасында соған ұқсас аңыз-әңгіме бар ма?» – деп сұрау сала бастадым. Түркістандық қазақтардың Көгілташ медресесін өздерінің руластарының бірі салғыздырғандығы туралы аңыз-әңгімесі, шын мәнінде бар болып шықты. Түркістан уезі, Күрші болысының тамасы Омар Диханбаев айтқан жері Қызылорда уезінің қазағы Жұманазар Ұрымқұлов өлеңге түсірген осындай аңыздың бірінің қысқаша мазмұны мынадай» (2: 44).

Алаш әдебиетшісі аңызды әдеби тілмен көркейтіп берген: «Тәжіктер, өзбектер және қазақтар Бұхара ханына бағынған замандарда Бұхара қаласында Шамси Мұхаммед деген молда болыпты. Осы молда өзінің ханына келіп, қырда *қазақ* атты

көшпелі халық барлығын, олардың Мұхаметтің нағыз діни жолын білмейтіндігін және шариғат қағидаларын орындауға мән бермейтіндігін айта келіп, ханнан қазақтарды дінсіз деп жариялап, базарда құл ретінде сата беруге рұқсат етуді ұсынады. Хан кеңес шақырады. Кеңесте: тұтас халықты аяқ астынан дінсіз деп жариялау ыңғайсыз шығар, алдымен олардың өкілдерін шақырайық және шариғат қағидаларын қаншалықты білетіндігін сынап алып, айқындайық» деген мәмілеге келеді. Егер де олар молдалар берген сауалдарға тиянақты жауап бере алмаса, онда барша қазақты дінсіз деп жариялап, құл есебінде базар да саттыруға рұқсат бермекші болады. Бұхара ханының жаушысына осы шешімді естіген соң қазақтар хан мен молдалардың алдында жауап беруге кімді жіберу қажеттігі туралы үлкен кеңес құрады. Қалайша жауап беру, кімді жіберу турасында ұзақ кеңеседі. Бір кезде Көге атты қазақ тұрып, кеңестен молдалардың сұрақтарына жауап беруге және қазақ халқын құлдыктан құтқаруға Бұхараға өзін жіберуін өтінеді. Кеңес рұқсат береді. Көге Бұхараға тура бесін намазы уақытында келіп, Шамси Мұхаммед молданың мешітіне кіреді де, көпшілікпен бірге намазға ұйиды.

Мешіт есігінің алдында қолында қамшысы бар жендет намаз оқығандарды бақылап тұрады. Намаз аяқталып, жиналған топ соңғы аятқа қол жайғанда, Көге қолын жеңінен шығармастан-ақ бата жасай салады. Шамси Мұхаммед молда: «Мына кісіні алып шығып, шариғат қағидасын білмейтіндігі үшін жазасын бер», – деп жендетке айқай салады. Сол кезде Көге былай дейді: «Молдеке, сабыр етіңіз, егер Құдай тек жалаңашты еститін болса, онда киіміңізді тегіс шешіп, намазды тыр жалаңаш күйіңізде оқыңыз. Намаз оқыған кезде неліктен қолыңды жалаңаштап, қалған жеріңді киіммен жасыру керек? Алла тек киініп тұрғандардың ғана намазын қабыл алады дегенді Құранның қай жерінде айтыпты? Ханға баралық, төрелігін сол айтсын» (2: 45).

Молда не айтарын білмей, тосылып қалады. Хан алдына келген Көге өзінің және қазақтардың мұсылман екенін дәлелдеу үшін Бұхарада төрт-бес жыл тұруына рұқсат беруін өтінеді. Хан келісімін береді. Осыдан соң Көге өзінің аттарын, киім-кешектерін, тіптен қырдан алып келген азық-түлігін де қаріп-қасірлерге таратып беріп, өзі тақыр кедей болып шыға келеді. Ол ақ адал еңбек етіп, мандай терімен дүние жинауға белін буады. Қала сыртына шығып, шөп жұлып, одан сыпырғы жасап, базарға апарып сатады. Азын-аулақ ғана ауқат ішіп, сыпырғы сатудан түскен ақшасының қалғанына

Алаш әдебиеттануы

тауықтар сатып алады. Кешікпей Көгенің тауықтары сансыз көбейіп кетеді. Ол енді кірпіш баса бастайды. Өте көп кірпіш дайындап алған соң ол ханға келіп мешіт салуға рұқсат сұрайды. Хан келісімін береді. Сол кезде Көге ханнан құрылыс салуға шебер тауып беруін сұрайды, бірақ ол шебер өз айтқанын ғана орындайтын болуы қажет» деп шарт қояды. Хан келісіп, Бұхараның барлық шеберлерін жинатады да, Көгеге: «Өз шарттарыңды айт», – дейді» (2: 44–45).

Алаш ғалымы Көгенің талабын былай деп баяндайды: *«Көге айтады: «Менің қарауымда жұмыс істейтін шебер мыналар туралы ант-су ішуі керек: 1) ол өмір бойы бес уақыт намазын оқыған және бір рет те қаза жібермеген; 2) ешқашан шаригатқа сай дәрет алмай қара жерді баспаған және ешқашан жамандық ойламаған; 3) ешқашан зинақорлық жасамаған және әрқашан таза жүрген; 4) есік алдына келген қайыршыға әрқашан қайыр-садақа берген; 5) нағыз мұсылманның парыздарын орындаған; 6) үйіне келген мейманды қайдан және неге келгенін сұрамастан әрқашан қонақ қылған; 7) кім болса да шындықты бетіне айтқан; 8) Құдайдан басқаға құлшылық етпеген. Тек осындай жанға ғана мен серт бойынша мешіт құрылысын бастауға рұқсат беремін» (2: 46). Сондықтан «Бұл арада Көгенің шарттарын қабыл алатын бірде-бір адам табылмаған соң оның өзі жоғарыда айтылған турасында ант-су іше алатындығын ханға мәлімдеп, мешіт құрылысына кірісіп кетеді. Ешкімнің көмегісіз Көге мешіттің қабырғасын жалғыз өзі қалап, шеберлерге тек оны аяқтау мен сырлап-әрлеуге ғана рұқсат береді» (2: 46).*

Мешіттің аталу себебі де осы тұста айғақталған: «Шаһар халқы жаңа мешітті көріп таңғалысады, бүкіл Бұхарада нағыз тақуа адам Көге болғандықтан, бұл мешітті оның атымен Көгетас яки Көгеннің құрылысы деп атай бастайды, бұл атау бірте-бірте қазіргі Көгілташ қалпына ауысады» (2: 46). Көгенің істері тек қара басының қамы емес, қазақтың абыройы үшін істелгені туралы былай делінген: «Бұл күні түн ішінде Көге намаз оқу үшін өзінің мешітіне келсе, ән айтып, дутар тартып, қыздар билеп, сауық-сайран салып жатқан бір топ халықты көреді. Аза бойы қаза болған ол жылап жібереді. Сонан соң қолына балта алып, мешіттің қабырғасын құлата бастайды. Өзі салған қасиетті орынның жын-шайтанның ойнағына айналғанынша, жер бетінен жоғалып кеткенін жөн көреді. Сол кезде оған сауықшылардың арасында жүрген Шамси Мұхаммед молда жүгіріп келіп: «Тоқта, Көге, сенің мешіттің соншалықты қасиетті де таза, егер біз оны қорламасақ, бұл күйінде ол жер бетінде қала

алмайды. Біз бұны қасиетті кітаптардан оқып білдік. Сондықтан да біз, молдалар, сенің Көгілташың жер бетінде мәңгі қалсын деп осы ойын-сауықты әдейі жасап жатырмыз, әйтпесе ол не аспанға ұшып кетеді, не жер астына түсіп кетеді. Және біз жер бетіне сенен тақуа адам, сен тұрғызған ғимараттан қасиетті құрылыс жоғын білдік», – дейді. Молданың сөзіне сенген Көге Бұхараның ханына келіп: «Егер менің істерім тақуалық деп танылса, онда қазақ халқын шын мұсылман деп танитын және оны мәңгілікке құлдыққа сатудан босататын пәрмен беріңіз», – дейді (2: 46). Хан Көгенің тілегін орындайды және тұтас қазақ халқына жала жапқан Шамси Мұхаммед молдаға дүре соғуға, сонан соң дарға асуға әмір береді» (2: 46).

Осыншама ұлтына қызмет еткен Көгенің кейінгі өмірі былай болыпты: *«Өз халқын құлдықтан құтқарған Көге Меккеге аттанады және сол жақта мәңгілікке көз жұмады. Міне, қазақ халқын құлдықтан құтқарған Көге осындай адам болатын және ол салған Көгілташ қазір де Бұхарада тұр, заман ақырына дейін тұра да бермекші». Аңызда осылай делінеді»* (2: 47).

Ғалым Халел Досмұхаммедұлы аңызда аталған Шаман Мұхаммед молда туралы да дерек берген: «Бұл аңызда аты аталатын Шамси Мұхаммед молда, біздіңше, тарихта болған адам секілді. Оны Самарқанда туған, Гераттағы Хұсайын Байқара тұсында өмір сүрген Шамсуддин-Мұхаммед молдамен салғастыруға болатын секілді. Вамберидің баяндауынша, оның патихасымен хижраның 945 жылы (біздің жыл санауымыз бойынша 1538 жыл) парсылар дінсіз деп жарияланып, қуғынға ұшырады (2: 47). Әдебиетші зерттеу соңында ғылыми түсініктеме берген. Онда бұл мәліметті қайдан алғаны туралы толық мағлұмат бар: *«Маған бұл аңызды айтып берген кісі Кіші жүздің тама руынан шыққан. Ал тама руынан тарайтын рулардың ішінде атамшал деген ру бар, оның бір атасы Көге. Қазіргі кезде көгелер Ақтөбе уезінде (Ойсылқара, Бестамақ, Бөрлі, Бөрті, Қаратогай болыстары) тұрады. Шежіре бойынша, «атамшалдар мен көгелер Ақтөбе уезіне бұдан 200 жыл бұрын Бұхара мен Сырдария облысынан келіпті-міс» делінеді. Көге атасына жататын қазақтар да Көгілташты салған өздерінің атасы Көге деп біледі»* (2: 47).

«Самарқан шаһарындағы «Тіллә-қари» және «Ширдар» медреселерін салдырушы Жалаңтөс батырдың шежіресі» Ташкентте орыс тілінде басылған (1928). Қазақ тіліне Ғ.Әнес пен Ш.Керім аударды. Жалаңтөс батыр туралы аудармашылар тарапынан былай делінген: «Қазақ энциклопедиясында Жалаңтөс батыр мен ол салдырған

Алаш әдебиеттануы

медреселер туралы мынадай деректер келтіріледі: Жалаңтөс Баһадүр Сейітқұлұлы (1576 – 1656) – қазақ батыры, қолбасы, Самарқанның әмірі. XVII–XVIII ғасырларда өмір сүрген Әйтеке бидің үлкен атасы. ...Акад. М.Е.Массонның айтуынша, Ж. б-ға сырттан келген сый-сыяпаттардың мөлшері мемлекетке түсетін қазына байлығынан асып түскен. Ол осы қаражат-байлыққа әскер ұстаумен қатар Самарқанда сәулетті сарайлар, медреселер салдырған. 1619–35/39 ж. Ж. б. Регистан орталығында атақты «Ширдар» («Арыстанды медресе»), 1647 – 1660 ж. «Тіллә-қари» («Алтынмен аптаған») медреселерін салдырған. Ж. б.-дің сүйегі Самарқаннан 12 км жерде, Дағбит қыстағындағы қорымда жерленген» («Қазақ ССР. Қысқаша энциклопедия». 1-том. Алматы, 1984. 134-135-беттер)» (2: 173).

Алаш ғалымы медресе туралы былай деген: «Тіллә-қарияки «Алтынмен апталған» медресесі іш жағында ауласы бар, тік бұрышты көлемді ғимарат, оның биік, шаршы шатыр жиегі (фронтон), сыртқы қабырғалары мен мұнаралары әсем нақышты өрнегі жазу түзеген түрлі түсті, алтын жалатқан жұқа кірпіштермен қапталған. Ал аулада шәкірттерге арналған 25-ке жуық құжыра бар, мешіттің ішкі қабырғасы да түрлі түсті, алтын жалатқан өрнекті жазу, суреттермен безендірілген. «Ширдар» яки «Арыстанды медресе» медресесі айбынды да сәулетті ғимарат, оның сыртқы жағы адам таңғаларлық өрнекті жазу түзген түрлі түсті жұқа кірпіштермен қапталған. «Ширдардың» шатыр жиегі айбынды аспалы дарбаза іспетті, оның жоғары жағына аузын арандай ашып тұрған қос арыстанның бейнесі салынған. Аула ішінде мешіт пен шәкірттерге арналған құжыра бар. Мешіттің ішкі жағы да өрнекті жазулармен безендірілген. Самарқан тұрғындарының аңыз қылып айтуынша, бұл ғажайып қос медресені салдырушы әмір Жалаңтөс батыр көрінеді.

Шынында да «Ширдардың» порталының ішкі қабырғасында парсы тілінде мынадай жазу бар: Бұл жазудың аудармасы мынадай: «Әмір қолбасшы. турашыл Жалаңтөс; оның кемелдігін жеткізе мақтайтын қызыл тіл – інжу-маржан; ол тұрғызған медресенің биіктігі соншалық, оның ұшы көкке тірелген; ақылдың қыраны қанатын қанша қатты қақса да, жылдар бойы сенің биік аспалы дарбазаға жете алмас; оның мұнарасының ұшына ғасыр бойы ілмекті арқаны бар айлакер ұры да шыға алмас; сәулетші оның аспалы дарбазаларының тізбегін жасағанда, таңғалғандықтан аспан бармағын тістегендей (таңданыс, қызғаныш белгісі ретінде) жаңа толған айды қарпып алды; осы құрылыстың іргесін Жалаңтөс

баһадүр қалағандықтан, ғимараттың тұрғызылған жылы «Жалаңтөс баһадүр жылы» деп аталады. Егер «Жалаңтөс баһадүр» сөзін құрайтын (араб) қаріптерінің сандық мәнін тізсек, онда ғимаратты салу жылы хижра бойынша 1028, ал қазіргі жыл санаумен 1619 жыл болып шығады» (2: 40–41).

Жалаңтөс батыр кім, қандай тұлға болған? Орыс тілінде шыққан әдебиеттерде қазірге дейін бұл сауалға дәлелді жауап берілген жоқ. Орта Азия туралы жазылған бізге белгілі тарихи еңбектерде Жалаңтөс туралы атүсті, оның тамаша ғимараттар салғызғаны ғана аталып өтеді, ол жайында егжей-тегжейлі деректер келтірілмейді. Левшин өзінің «Описание казачьих орд и степей» атты белгілі еңбегінде (т. 2. стр. 60.) «Ер Есім ханның ұлы, қазақ ханы Жәңгір 1643 жылы 600 сарбазымен қалмақ ханы Қонтайшы батырдың 50 000 қолын жеңгенде, оған (Жәңгірге) көмекке 20 000 атты әскері бар бір татар князи Ялантуш келді» дейді, бірақ оның кім екендігін тәптіштеп айтпайды. Масальский «Туркестанском крае» атты еңбегінде «Тіллә-қари» мен «Ширдар» медреселерін «өзбектің алшын руынан шыққан Жалаңтөс баһадүр әмір (Имамқұл ханның қолбасшысы) салдырғандығын» жазады, әйтсе де автордың бұл деректі қайдан алғаны бізге белгісіз. Кіші жүз қазақтарының арасында Жалаңтөс батыр (қазақ тілінде осылай дыбысталады) белгілі тарихи тұлға саналады, ол алшындардың әлім бұтағынан тарайтын төртқара руына жатады, ал оның тікелей ұрпақтары қазіргі кезде Сырдария губерниясының Қазалы уезінде тұрады» (2: 42).

Батырдың қалай Самарқан әмірі болғаны туралы былай делінген: «Жалаңтөс заманының тұсында Бұхарада 1608 – 1644 жылдар аралығында аштархандық Имамқұл хан хандық құрғаны тарихтан белгілі. Шейбаниліктердің соңғы тұяғы Абдулмомын ханды өлтіруге қатысқандардың бірі әрі бірегейі – ықпалды қазақ Абдул Уәси болған (*Қараңыз*: Вамбери. т. II. стр. 59). Бұдан шейбаниліктер мен аштархандықтар төңірегінде қазақтан шыққан лауазымды орынды ұстаған, салмағы бар адамдардың болғанын көреміз. Ол кезде қарасүйектен шыққан адамның ішінде бұндай лауазымды орындарда билікке ие жұрт өзбектен ғана шыққан немесе әскери жағынан тірек боларлықтай, саны көп ру өкілдері ғана отыра алатын еді. Соңғылары, мәселен, соғыс, шапқыншылық, сарай төңкерістері кезінде хан мен хандықтың тағдырын шеше алатын үлкен саяси күшке айналып кете алатын-ды. Сондықтан да Бұхара хандығында өзбектермен терезесі тең болған қазақтардың тұтас рулары ие бөліктері болды деп айтуымызға болады.

Алаш әдебиеттануы

Темірліктерді тақ басына әкеліп, патшалығын жаулап берген Алтын Ордадан шыққан түркі тайпалары болатын, ал оларды сол кездегі Түркістанның тұрғылықты халықтары (шағатайлықтар, тәжіктер, сарттар) бірде өзбек, бірде қазақ деп атайтын (*Қараңыз: Тынышпаев М. «Материалы к истории казак-киргизского народа» стр. 37*).

Мұхаммед Салихтың «Шейбанинәмәсінде» Түркістанды жаулап алған кезде «қазақтар» қатысты делінеді және қазақ ретінде қоңырат, найман, жалайыр, тама және басқа руларға сілтеме жасалады. Бұхара хандығында Жалаңтөс батырдың аса үлкен лауазым, салмағы болғанына қарап, Түркістанды жаулап алушылардың ішінде Кіші жүздің (алшынның) де тіпті жоқ дегенде Жалаңтөс батыр жататын әлім руының қазақтары болды деп айтуға әбден болады. Отырықшы Түркістанды (Бұхара, Самарқан) билеп-төстеу заманында шейбаниліктер мен аштархандықтарға баста серік болған Жалаңтөстің, Көгенің, мүмкін Абдол Уәси бидің үрім-бұтағының бүгінгі таңда қазақтар арасынан табылуы Тынышпаев айтқан (Аталған еңбек, 37-бет, т.б.) қағиданы XVI–XVII ғасырларда шейбанилік, аштархандық көшпелілер (өзбектер) мен жәнібектік көшпенділер (қазақтар) арасында айтарлықтай этнографиялық айырмашылық болмағандығын, олардың қай-қайсысының құрамында да бұрынғы Алтын Орда рулары барлығын тағы бір дәлелдей түседі» (2: 43-44).

«*Диуан лұғат ат-түрк*» зерттеуі белгілі түркілік әдеби жәдігер туралы мағлұмат – талдау. Кітаптың Стамбулда табылғаны, ол туралы жылы мәлімет келгені айтылған. Ғалымның кітапқа деген зерттеушілік ынтасы ерекше. Бірақ соғыс (1914 – 1918) себебінен Түркия шекарасы жабық болып, ешбір ғылыми пікірді алу мүмкін болмағаны баяндалған. Кітапты Стамбулдағы Көпрулы Заде Махмұт шығарғаны, оның «Милли татабулар меджумасы», «Адабиат факультеті меджумасы» журналдар шығарғаны сөз етіледі. Өз қаражатына «Диуан лұғат ат-түрк» кітабын 3 том етіп (1–843-бет, 2–320-бет, 3–253-бет) шығарғаны (1917) айтылған. 3-ші кітап соңында Ахмад Рифаттың жазған түсініктемесі туралы: «Түрік ғалымдары бұл кітаптың жанып, болмаса өртеніп жоғалуынан қорқып, бастырып майданға шығаруға асықтырыпты» (2: 155). Осы ретте «Милли татабулар меджумасы» журналының қызметі аталған. «Диуан лұғат ат-түрктін» шығарушысы Махмұт бин Ал-Хусейн бин Махмұд ал Қашғари түрік ғалымы туралы былай делінген: «Бұл адамның аты бұрынғы ескі тарих кітаптарында көрінген жоқ

еді. Тәржіме халі (биографиясы) туралы сөздер өз кітабынан ғана табылып отыр. Бұл адам 999-ыншы жылдан 1212-нші жылға дейін Күнбатыс, Күншығыс Түркістанды билеп тұрған «Қараханы» түрк хандарының ең күшті болып, дәуірлері жүріп тұрған заманда болған адам. Атасы Хасен (түркше аты «Бехрикин») осы қараханылардың атақты бектерінен болған, саманилардан Маураннаһрды алып берген кісі болған. Бұл «Бехрикин» осы күнгі Ыстықкөлдің күнбатыс пен оңтүстік арасының жағасындағы «Барсхан» шаһарында болған. Кітаптың шығарушысы Махмудтың туған, кіндік кесіп, кір жуған жері, атақонысы Ыстықкөл жағасы Барсхан шаһары болады. Махмуд Қашғари Азиядағы түрк бектерінен, әскерінен, ғалым, шайырларының (ақын) алдыңғы қатарынан болған. Өзінің өмірін түрк қауымдары арасында, түрлі түрк рулары ішінде өткізген. Өзін «Қашғари» (Қашғарлық) деп атағанынан, Қашғар хандарымен болған сұхбаттарын (беседа) жазғанынан оның Қашғарда өмірін өткізгендігі білінеді. Бірақ қандай себеппенен екені белгісіз, бұл түрк ғалымы, түрк қаһарман бегі Бағдад халифасының алдына барған. Кітабын халифа ал-Қаим иәміраллаһның патшалығының соңғы жылында жазып, оның өзін Басари ал-Мұқтади иәміраллаһға тарту қылған» (2: 156). Осы ретте Ж.Баласағұн туралы дерек бар: «Әйтеуір кітап 1073–інші жылы (сиыр жылы) жазылған. Махмуд Қашғаридың замандасы болған екінші бір Қараханы түрк жазушысы баласағұндық Йусуф Хас Хажиб «Құтадғу білік» есімді кітабын 462-нші жылы, тауық жылында (1069–1070 қыс күні) жазған. Осылайша Махмуд Қашғари кітабы мен Йусуф Хас Хажибтың кітабы жазылуының арасы екі-үш-ақ жыл уақыт болады. Бірақ бұл кітаптардың біреуі түп Түркістан орталығы Қашғарда, екінші Бағдадта жазылған. Махмуд Қашғари кітабының Стамбулда табылған нұсқасы 664-інші хижра.

Махмуд Қашғари кітабының басында бұл кітапты сол замандағы мәдениет дүниесі мұсылмандарға түрк ұлтын таныту, білдіру үшін жазғанын айтады. Осы себеппен ол өзінің түрк қауымы, түрк әдебиеті туралы кітабын араб тілімен жазған. Әрине, Махмуд Қашғари араб тілін өте жақсы білген һәм кітабын зорланбай-ақ арабтың шешен сөздері, ашық тілмен жазған. Махмуд Қашғари өз заманындағы ғалымдардан Хусейн бин Халаф ал-Қашқариды атайды (1: 293). Бұл ғалым туралы Самани «Китаб-ал-инсаб» деген кітапта (кітап бастырған бет 472) Қашғар туралы сөйлегенде баян қылады. Бұл кісі 484 (1091 (жыл) шамасында опат болған бір мухадис (пайғамбар сөздерін көшіруші) ғалым екен. Бірақ бұл ғалымның сөйлеген хадистері көбінесе өтірік, байлаусыз саналған. Махмуд Қашғари бұл ғалымнан түрктер туралы

Алаш әдебиеттануы

бір хадис көшіреді, тағы сондай түрктер хақында хадистерді (І; 3-ге) Бұхара. Нишабур ғалымдарынан алып жазады» (2: 156–157).

Мұхаммед Пайғамбар с.а.с. туралы: «Мұхаммед пайғамбар түрк патшалығының Тукиу хандарының ең күшті. Византия һәм Иранға қарсы ең үлкен бір дәулет болып күн көрген дәуірінде келген. Әрине. ол түрктерді білген. Ескендір патшаның «йажуж уа мажуж», яғни күн шығыста бастапқы түзілген соғыс қамалдары туралы сөйлеген бұл пайғамбардың заманында арабтар арасында, әрине, түрк қауымы туралы ұзын құлақ хабарлар болуы анық» (2:157). Кітапта бейнеленген кез қай заман? Діни білімі қандай болған? Ол туралы: «XII–XIII ғасырларда исламға дұшпан болған әһли сәлиб (крестовые походы), кара қытай гурхандары һәм найман ханы Күшліктердің ислам елін бұзуы туралы көп әфсаналар (легенда) түзгені сияқты сасани Иранға дұшпан болған арабтарда да өз заманындағы Тукиу-түрк хандары туралы көп хабарлар болған болса керек. Бірақ түрк қауымын мақтап, көтеріп айтқан хадистерді оғыз, салжұқ Сәбек текин сұлтандарының Муғтасим халифа уақытында-ақ халифа қызметінде Бағдадқа барған түрк әскерлерінің һәм ерлерінің көңілдерін көтеру үшін парсы (Иран) ғалымдары түзген. Махмуд Қашғари һәм басқа түрк елдері бұл хадистерге сеніп жүрген. Осыған қарағанда, Махмуд Қашғари иран мен араб әдебиетін жете білсе де, дін һәм хадис ғылымдарын өте білмеген. Бірақ ол араб тілін, әдебиетін жете білген һәм кітабын атақты араб филологы (тіл ғылымына жетік кісі) Халилдің «Китабул айни» деген классик (үлгі) кітабына ұқсатып жазғанын (I.5) айтады. Шынымен ол тіл әдебиет майданында арабтың ең алдыңғы қатардағы ғалымдарымен қатар тұрып, түрк тілін сол замандағы ең жоғарғы фани усулға салып жазған. Бірақ дін жағынан ол жақсы мұсылман болғанымен, бірге шала шаман (бақсы) болған һәм ол XIV–XV ғасырлардағы ислам діні үшін тырысып жүрген Әмір Темір һәм Әбілқайыр хандардай өзінің шамани иғтиқадтарын ашық жазады. Қалай болса да, бұл адам дін ғалымы емес, бәлкі таза дүниауи (светский) ғалым болған. Бұл оның кітабынан ашық көрініп тұрады. Кітабында кірікпеген ұзын сөйлемдер, пайдасыз сөз бастары жоқ. Кітаптың басынан-ақ Тоқтамыс хан сөзі деп тура өзінің мақсатын сөйлеп, жарлық жазған түрк хандарындай «Қал ал-Ғабду Махмудин ал-Хусейн» деп тура мақсатын сөйлеп алып кетеді. Ол кітабына өз заманындағы түрк қауымдарының жағрафи орындарын, өз заманындағы ұлттарға алыс-жуығын көрсету, кітабын түсінікті қылу үшін ол уақытқа дейін мұсылман ғалымдарында көрінбеген бір жобамен дөңгелек

(ықтимал «жер дөңгелек» – «ал-арду курат» мәселесін біліп) харита (карта) жазған. Мұнда таулар, теңіздер, өзен-дариялар, құмдар, шаһарларды санап көрсеткен. Бұлардың әрбірін басқа-басқа бояумен түсірген. Осылардың үстіне ислам ғалымдарына қарсы мадди мәдениет, шаруашылық, егіншілік, сауда-санағат терминдеріне артықша назар салған. Ислам дүниесінде иктисадий ғылымдарды Сырдария жағасынан барған бір түрк ғалымы (Фараби) бастап жазған болса, Махмуд Қашғаридың да таза бір дүниауи (светский) ғалым, дүниауи жағрафия һәм тіл ғалымы болып, кітабын мынадай бір жолға қойды» (2: 157–158).

Кітаптың түрк рухани мәдениетіне қатысы туралы: «Бұл мәселе түрк қауымының ислам дүниесіне келіп қосылып қана кететін бір ғұнсур (элемент) болмай, өз елінен жоғарғы бір мәдениетпен тәрбиеленіп келгенін һәм біздің бұл күнге дейін ойлағанымыздай, «жұлдыз қарап бал ашып, құмалақ тартып, сонымен ас қылып» үйренген көшпелі түркердің ислам дүниесіне келуімен рухани мәдениетті білуге шамасы келмеді. Бәлки деректі істер (практическ.) жұлдыз, расадхана, есеп, риadiaт пенен математика болды. Өйткені рухани мәдениетке олардың ынтасы, салахиаты жоқ еді. Түркердің ислам дүниесіне келіп расадхана, риadiaтпен болулары, сол жолда қызмет қылулары мәдениліктен емес, мәдениетсіз болып, тіршіліктерінде рухани мағына (духовное содержание) болмағанын көрсетеді деген назарлардың (взгляд) дұрыс болмағанын ашты. Мұсылман түрк сұлтандары болған салжұкилардың Бағдад һәм Иранға келіп «халифат», яғни теократизмге қарсы дүниауи мемлекет (светская власть) «сұлтандық» кіргізулері, мұсылман қараханилардың Маураннаһрды алған соң, ислам руханиларымен (молдалар) күресулері (бұл таптардың тартысуында хандардың бұқарашыл (демократия) жағында болуы ғана емес), Махмуд Қашғари, Фараби сияқты ғалымдардың дүниауи ғылым түзулері, түрк хандарының риadiaт, расадпенен болулары сияқты фактілердің арасында бір-біріне байланыс болса керек. Бұл фактілер Орта Азия түрк қауымы ішінде Сырдария, Тарым, Тянь-Шань аудандарында дерексіз дүниеге (мафаука ат-табиғати) рухани мәдениет, фәлсафаға карамай, мәдениет маддие дүниеге ашық көзбен қарайтын иран, жуһуд мәдениетіне қарсы бір мәдениет болғанын көрсетеді» (2:158).

Келтірілген үзінділердегі түрік сөздері мейлінше қазақшасымен қатар берілген. Кітаптың ғылыми негізі жоғары бағаланған; оның сол кездегі ғалымдарға жіберілгені туралы: «Бұл уақиға яғни Махмуд Қашғаридың өзі шахси һәм түрк тарихында үлкен бір уақиға болуында

Алаш әдебиеттануы

кәдік жоқ. Махмуд Қашғаридың кітабына келгенде, бұл кітап туралы әзірге біз Аурупаның түрк тілі мамандарының пікірін естігеніміз жоқ. Бұл кітаптың бір нұсқасы академик Бартольдқа берілген екен, бірақ Бартольдтың бұл кітап туралы бір нәрсе жазып-жазбағанын білмедік» (2: 158).

Х.Досмұхамедұлы өз пікірін анық білдірген: «Қалай болса да біздің мынаны айтуға шамамыз келеді: Түрк қауымының тіл, әдебиет һәм мәдениет тарихы үшін 1889 жылы Орхон жағаларында Ядринцев тапқан, Томсен, Радлов һәм басқа ғалымдар тарапынан үйреніліп, нәшр етілген, барлық мәдениет, хан дүниесінің назарын өзіне қаратқан, хан ерлерінің фікірін алыстырған (өзгерткен) ескі түрк, Орхон «бітіктастары» қандай аһамиаты болса, Махмуд Қашғари кітабының да аһамиаты сондай. Махмуд Қашғаридың түрк қауымына, өз ұлтына мунасабаты Күлтегін, Білге хандардың мунасабатындай һәм түрк руларын, түрк тілін білуі, әсіресе білімі олардан артық болған» (2: 158–159).

Алаш ғалымы Орхон жазбаларынан басталатын түркі мәдениетінің құдіретін осылай Алаш әдебиеттануында анықтап берген. Ежелгі түрк әдебиетінің тегі, бастаулары осылай анықталған. Алаш ғалымы былай дейді: «Кітаптың басында Махмуд Қашғари мынау сөздерді жазады: «Махмуд Хусейнұлы айтады: Тәңірі дәулет күнінің көзін түрктердің көгінде тудырды. Жер, Азияның дәһрелерін олардың қолына берді. Оларға *түрк* деген ат қойды. Дүниеде патшалық жұмысын оларға тапсырды. Оларды патшаның иесі, патшасы қылды һәм дүниедегі ұлттардың (әһлі-ад-дәһр) тізгінін олардың қолына берді. Оларды туралыққа берік қылды.

Түркке сиынған кісі жоғары болды, күшті болды һәм қалағанына жетті. Бәлелерден, шығарушы бассыз, тиянақсыз бәлесінен құтылды. Түрктің найзасынан құтылам деген һәр бір ақылды кісі олардың етегіне жабыссын.

Бірақ түрктерге жақын болу үшін олардың өз тілімен сөйлеуден бөлек амал жоқ». Олар өз тілімен айтқан сөзге ғана құлақ салады. сонда ғана олардың көңілін өзіне қаратып болады. Бұхара, Нишабур молдаларының айтуынша, «Мұхаммед пайғамбар түрку тілін үйреніңіздер, өйткені олар дүниеде ұзақ, көп заман патшалық қылады» дейді-міс. Бұл хадис шын ба, өтірік пе – оны сол молдалардың өздері біледі. Әгер дұрыс болмаса да, ақыл соны тілейді. Мен өзім түрк қауымдарының шаһарларын, далаларын әр қилы бойына кезіп жүрдім. Түрктің тіл һәм әдебиетін үйрендім. Түрк болсын, түркмен, оғыз, шігіл, йағма, қырғыз болсын –

бұлардың бәрінің тіл уа әдебиеттерін білдім. Оның үстіне, мен өзім түрк қауымының сөзге шешен, тілі тазаларынан бір кісімін. Асылзада, артық туған тұқымынанмын. Мінеки, соның үшін де түрк қауымының әр тайпасының тіл һәм лұғаттары менің миыма тура кіріп отырды. Ол тіл, әдебиетті мен ең бір жақсы низамға тіздім, бұл кітабымда жаздым. Сөйтіп, менің атым мәңгі қалсын. маған мәңгілік азық болсын (I.3). Кітабымда Халилдың «Китабул айни» деген кітабының формасына жақын қылып түздім. Сөйтіп, түрк тілі мен араб тілі жарысып барған жүйрік аттай болып көрінсін (I.5). Арада түркердің тіршілігінде айтатын өлеңдерді (шиғр) келтірдім; түркердің рахтади заманында болсын, тайғақ кешу тар жерлерде болсын, айтатын үлгілі мақамдарды келтірдім (I.7). Түрк еліндегі тау, өзен (дария), көлдерін жаздым (I.26). бірақ түрк тіліне шеттен кірген сөздерді жазбадым. Және де түркердің руларын жаздым. Бұлар жиырма (20) шамасында болды. Бірақ ұсақ рулардың санын Құдайдан бөлек ешкім білмейді. Бұл ұсақ рулардан мен түркмен мен оғыз руынан-ақ айттым һәм олардың таңбаларын жаздым. Оның үшін бұл керек нәрсе (I.27). Түрктің ең шешен тілі (фасих тілі) түрк тілінен басқаны білмеген, араб, парсыға, мәдени қауымдарға араласып жүрмегендерінен болады. Бәрінен фасих тіл хақанджарында һәм оларға жақын жүргендерінде болады (I.30). Түркердің елі күн батыста Рұм, күн шығыста Қытайға дейін сегіз (жүз) фарсах шамалы жерлерді алып отыр. Түрк елі сондай үлкен. Адамдар мұны ашық түсіну үшін мен жер дәһресін харита қылып жаздым (I.31)» (2: 159). Қазақтың түркология ғылымының негізін Х.Досмұхаммедұлы осылай негіздеп берді.

Ежелгі ата-баба қонысы «түркердің елі күн батыстан Рум, күн шығыста Қытайға дейін» екені анық атап өтілген. Түрікке қатысты хадисте келтірілген «Түрк қауымы Түрк бин Йафас бин Нұхтың балалары болды (I,27). Құдай Адам пайғамбарды «инсан» деп атаған һәм сол ат бүкіл адам балаларына есім болып қалған. Сондай-ақ түрк балаларына һәм «түрк» деп есім берілген. Рұм бин Фисуға қарап, барлық Рұм қауымдары «Рұм» деп аталғандай, түркерге һәм аталарының аты ат болып қалған (I,293). Молдалар хабарынша, Мұхаммед пайғамбарға (с.а.с) Құдай айтыпты-мыс: «Менің бір әскерім бар, оларға түрк деп ат бердім. Оларға күн шығыс жағынан қоныс бердім. Әгәрде бір қауымға ашуым келсе, осы түркерді жіберіп билетемін («мусалат қыламын») деп. Түрк қауымын Құдайдың бүкіл дүниенің басқа ұлттарынан айырып, оған түрк деген атты өзі беруі – түркті басқа ұлттардан айырған бір фазилат (артықтық) болады. Құдай түрк қауымын дүниенің

Алаш әдебиеттануы

ең биік жеріне (Тянь-Шань тауларын айтады) һәм жер жүзінің ауасы ең таза орынға жайластырды. Оларды өзінің әскері деп айтады. Түрк халқы – осының үстіне сұлу, жүзі күліп тұрған, өзі әдепті, сыпайы, жасы үлкен адамдарға құрмет қылғыш, айтқан сөзінен қайтпайтын, уәдесіне берік, тәкаппарлықты, мақтануды білмейтін халық. Түрк – қаһарман, батыр ұлт, мұнан басқа да олардың мақтауға лайықты мінездері, әрине, көп. Соның ішінде өлеңде де айтылған.

*Качан көрсе аны түрк,
Бозун анга аның айдачы,
Муңар тегір улуглук,
Мунда нәру кеслінұр.*

Яғни біреуді мақтағанда: «Мұның жақсылығына түрктер куә болар» деп айтылады» (2: 159–160).

Совет әдебиеттануы бұрын білмеген түркілер туралы Хадис пен тарихи деректер осылай Алаш әдебиетшісі Х.Досмұхаммедұлының зерттеуінде айқындалған. Түрк ұлағатты ел екенін ғалым кітапқа сүйеніп мақтаныш етеді. Оның тілі, мәдениеті, лұғаты туралы былай делінген: «Темір балаларының дәуірі жүріп тұрған замандарда келген шайыр Науаидың түрк қауымын мақтап айтқан өлендері (бұл туралы 1917-жылы Қоқанда шыққан «Йурт» журналының 3-нөмірінде жазылған) сияқты Махмуд Қашғаридың түрк қауымын мақтауда салжұқилардан алып, Арслан малик шаһлардың бүкіл ислам дүниесін өздеріне қаратып, ғазнеуилердің Хиндустанды алып, қараханилардың бүкіл Түркістанның һәр екі жағына қожа болып тұрған шауқаты (могущество) тәсіріменен болған. Біз болсақ, бұл ислам мәдениеті һәм шауқаты дәуірінде арабстан, парсы ортасына барған түрк ғалымының араб, ислам мәдениеті алдында сасқалақтап, таңырқап қалуын ойлар едік. Бұл кісі Дажле, Ефрат жағасында тұрып, мұндай қылып құр көңілмен өз ұлтын мақтауы һәм өз ұлтының тілін, әдебиетін араб тілі, Құран һәм араб әдебиетімен «қатар жарысып барған ат» деп жарыстыруы, әрине, өз елінде, Қашғар һәм Түркістанда, мәдени сүйеніші, арқа таянышы болған себебінен болады. «Диуан лұғат ат-түрк» шынымен осыны «лұғат» кітабы сыйдырған шамада ашып береді. Бұл кітаптан біз ол замандағы түрк дәулеттерінің ішкі түзілісін, түрктердің иқтисадий, ижтимаий тіршіліктерін, дін, иғтиқадтарын, түрлі тарихи хикая, ғанғаналарын, түрі шаһар-қыстақтарын, жайлау-қыстауларын, мадди һәм рухани мәдениетін үйренеміз. Мұнан да артық керекті болғаны, әрине, тіл һәм әдебиет жағы» (2: 160).

Кітаптағы түрк қауымдарының тіліне қатысты былай делінген: «Махмуд Қашғари Тянь-Шань үстінде һәм оның екі жағында оғыз, шігіл, йағма, тухси, кырғыз, ұйғыр, қыпшақ, йамақ, басмыл, татар, башқұрт, булғар, қарлұқ сияқты түрк қауымдарының тілдері тақаррабаты осы соңғы заманда Радлов кітаптарында жазылғандай қылып татбики (сравнительная) фонетикасын береді. Түрк тіршілігінің һәр жағынан алынған һәр түрлі 238 шамалы таза түрк өлеңдері һәм 270 шамалы мақалдар, өте көп сөйлемдер келтіреді. Әсіресе Махмуд Қашғаридың түрлі рулардың ләһже (наречие) айырмалары туралы берген мағлұматы өте қымбатты», – дейді Алаш әдебиетшісі (2: 160).

Кітаптың ғылыми құндылығы туралы Алаш ғалымы нақты: «Түрк сөзін араб харфімен жазған адам, әрине, Қашғари бірінші (тұңғыш) адам болған. Ал араб харфін түрк харфі демейді. Түрк сөзін тек арабтарға һәм басқаларға түсіндіру үшін ғана араб харфімен жазады. Ол түрк «харфі» деп ұйғырша харфті-ақ біледі. Ұйғыр харфтерімен жазудың жол-жобаларын һәм араб харфімен жазылған сөздердің ұйғырша қалай жазылғанын көрсетеді. Араб харфімен жазылған асты, үсті (харакат), сукунымен жазған. Һәр түрлі харфтің махражун (дыбыс шығаратын орны), һәр хараке, сукунның қалай жұмсалуды хақында ашық мағлұмат береді. Соның үстіне, араб сөздері бәрі де асты-үстімен жазылған. Мінеки, соның үшін де һәр сөздің қалай айтылуы, мағынасы туралы һеш қатесіз ашық, қатғи мағлұмат алынады» (2: 160).

Пайдаланған әріптердің жазылу тәртібі, оқылуы осылай Алаш әдебиетшісі тұрғысынан түсіндірілген. Кітаптың араб түріндегі нұсқалары, оның басқа басылымдарға қатысы туралы былай делінген: «Осы күнге дейін қойнелі Халил деген адам тарапынан көшіріліп қалған арабша «Түрк-монғол-парсы тәржіманы» (Хоутсма һәм Мелиоранский нәшрі) һәм Абу Хайан ал-Гарнатидің «Китаб ал-идрақы» және Мысырда табылған «Гүлстан» тәржімасы. Кутб деген адамның бір кітабы және Радлов. Геза бастырған «Құман һежесі – Кодекс Куманикус» һәм басқалар бар. Бірақ олардың бәрі де XIII-XV ғасыр яғни моғолдардан соңғы дәуірлерге жататын және де тек аз, шала, қатасы көп, жазулары бұзылған кітаптар еді. Соның үстіне олар бәрі де түркмен, қыпшақ тілдеріне жататын кітаптар еді. Күн шығыс ләһжелерге яғни бұ күнге дейін бәріне де ұйғыр тілі деп аталып жүрген тілге жататын Түркістандағы кашфийат (открытие) заманында табылған. XIX ғасыр басынан-ақ майданға шыққан мәшһур «Құтадғу білік» кітабы бар еді. Әрине, бұл әсерлер де аса қымбатты, муһим әсерлер. Бірақ «Құтадғу біліктің» оқылуы (чтения)

Алаш әдебиеттануы

бұ күнге дейін бұл тілдің мамандары (Радлов, Томсен, Вамбери, Мюллер, Ле-Кок, Хартмандар) арасында шешілмей жүрген бір талас мәселе еді. Соның үстіне «Құтадғудың» нұсқалары жаңарак Мысырда һәм Ферғанада жазылған. Араб харфімен жазылған нұсқалары харақатсыз жазылған, тәржімәсіз ибаре (текст) ғана еді. Және де бұл ескі «ұйғыр» кітаптарының көбінің тілдері де анық халық тілі емес, әдеби һәм бірталай шет (ислам яки будда) нәсіріне кірген тілдер еді. Махмуд Қашғаридың кітабы күн шығыс, күн батыс Туркиу хүкіметі бұзылғаннан мағолдар дәуіріне дейін келген түрк қауымдарының барлығының тірі (живой) халық тілі үстінде тегсе, ру һәм фани жолмен жазылған бір кітап болып, мағолдардан бұрынғы түрк қауымдарының оқиғалары, түрк тілінің соңғы заманда тәшкіл еткен тармақтарының (группа) әсәстері туралы ашық, аян, қатғи мағлұмат береді» (2: 161).

Махмұт Қашқаридың пікіріне сүйене отырып, оның түпкі тілінің тәртібі туралы еңбегі сөз етілген: «Мұның аркасында ескі ұйғыр әсерлерін, әсіресе «Құтадғу білікті» жаңадан қарап шығуға лазым болады һәм түркі тілдердің, түрк әдебиетінің тарихи үйрену бабында жаңа дәуір кіргізген, Махмуд Қашғаридың айтуынша (I.24). бұл түрк ғалымы және де түрк тілінің наху, сарфы туралы «Китабу джауаһир ан-нахуи фи лұғат ат-түрк» есімімен арнап бір кітап жазған екен. Әгәр бұл кітап та табылса, өте жақсы болар еді. Сондағы осы табылған кітабы. әрине, оның ең үлкен асыл кітабы. Мұнымен де мақсуд хасыл болады. Түрктің өз арасынан шыққан бұл ғалымның мәдени, ижтимаий-тарихи, иқтисадий мағлұматтары истахдері (термин) арасында күнбатыс Тукиу-түрк хүкіметі бұзылғаннан татарлар дәуіріне дейін тұрған бұл күнгеше фақат ибн Хордадбек, Қудама, Гардизи, Ауфи уа ғайри сияқты араб, парсы жағрафия ғалымдарының ұзын құлақ хабарынша жазған жарқым-жұрты шатақ жазуларына һәм Қытай мағлұматына қарап үйренілген түрктөрдің ішкі тіршіліктері анық мәлім болды» (2: 161).

Түрк тілдері қашан пайда болды? Осы тұста Х.Досмұхаммедұлы Радлов, Бартольд, Аристов арасындағы пікірталасқа өз көзқарасын білдірген: «Түрк ру һәм қабиларының түзілісінде түрк тілдерінде татарлар дәуірінде һәм онан соң хасыл болған төңкерістер, лұғат һәм ләһже мына себептер группаларға бөліну туралы бұл күнге дейін фрадис (гипотеза) болып қана жүрген һәм түрлі ғалымдар (мәселен, Радлов, Бартольд, Аристов, Корш һәм басқалар) арасында таласты болып жүрген түйіндер шешілді. Фи ал-жумлә (вообще) қазақ-қырғыз, сарт (шағатай), өзбек, түркмен тілдерінің асылдары (нұры) мәлім болды. Бұл кітаптан алынған мағлұматтарды біз ұзақ

кылып, айрықша жаздык. Осы кітапханалары толық болған бір жерге барсақ, тамамдап, түзетіп, сәті түскенде бастырамыз. Өзірге сонан алып, һәр бабтан біраз қысқаша мағлұмат жазамыз. Жазғанымызды мынадай төрт бабқа бөлеміз: 1) Махмуд Қашғари түрк тарихына ғайд мағлұмат; 2) XI ғасырдағы түрк қабилалары туралы мағлұмат; 3) Түрктердің иктисадий, ижтимаий тіршіліктеріне ғайд мағлұмат; 4) Тіл уа әдебиет, шейр, мақалдар һәм түрлі ләһжелер арасындағы фарқ һәм мұның бұл күнгі ләһжелерге мунасабаты» (2: 161–162).

Түркі, парсы сөздері келтірілгені кітаптың «пән сөзіне» деген ықыласы ерекше. Аталған ғылыми зерттеуге мән берген Х.Досмұхаммедұлы өзінің бірнеше тілдер меңгергендігін ғана менземейді. Ғалымның бұл зерттеуі түркі тілдердің әдеби жәдігері туралы ғылыми дерек беріп, сонау XX ғасыр басындағы Түркітану ісінің негізін салу болып табылады. Түркі тіліндегі сингармонизм заңы туралы жазуға осындай кең, көлемді түркітанулық зерттеулер әсер еткені де айқын.

Алаш әдебиетшісі Махмұт Қашқари еңбегіне әдебиеттанулық талдау жасаған бірінші ғалым болып саналады. Ежелгі дәстүр түгілі Абайдың өзінен бас тартуға шақырған кеңес заманында түркі рухының еңсесін көтеріп, оның кең байтақ тарихы, ортақ тілі, рухы биік екенін алға тарту, әрине, үлкен ғылыми үрдіс.

1998 жылы шыққан *«Х.Досмұхаммедұлы. Таңдамалы» атты кітаптың «Тарих» атты тарауына келесідей зерттеулер кіргізілген: «Қазақ батырлары»: «Исатай–Махамбет», «Тайманұлы Исатайдың қозғалысы турасында қысқаша мағлұмат»; «Исатай кім?» «Баймағамбет кім?»; «Легенда о постройке медресе Когельташ в Бухаре», «Родословная Жалантус батыра строителя медресе Тилля – Қары и Шир-Дор в Самарканде»; «Жалаңтөс батыр»; «26-шы мизам. Ойыл»; «Қазақ-қырғыз білім комиссиясымен»; «Қазақ-қырғыз білім комиссиясы жайынан қысқаша баяндама».*

«Түзетушіден («Кенесары–Наурызбай») атты мақалада тарихи жырдың мәтіндерінің нұсқаларының жариялануы, Нысанбай өлеңінің ақиқат екені айтылады.

«Қазақ батырлары: Исатай–Махамбет» атты еңбек ұлт-азаттық қозғалыстың батыстағы жағдайы қалай іске асқаны туралы мәлімдейді. «Исатай–Махамбет қозғалысы қалай туды, оған қандай тарихи деректер себеп болды?» деген сауалға толық жауап берілген, тіпті бұл қозғалыс туралы Ордадағы мұрағатта 27 том іс бар екені келтірілген. Тайманұлы Исатайдың қозғалысы турасында

Алаш әдебиеттануы

қысқаша мағлұматты зерттеуде тарихи деректермен қатар тарихи өлеңдер берілген. Жанұзақ жыраудың Жәңгір ханға айтқаны мақала құндылығын арттыра түседі (Бөкей заманындағы қазақтың қонысы туралы (1: 37–38). Жанұзақ жыраудың Жәңгір ханға мақтау айтқаны Бөкей заманындағы қазақтың қонысын бейнелеу», – дейді Х.Досмұхаммедұлы (1: 37).

Х.Досмұхаммедұлы Махамбет, Исатай, Баймағамбет туралы нақты тарихи мағлұматтар берген. Бұл ғылыми айналымға тұңғыш енгізілген деректер болып саналады.

Әдебиет ел тарихының көркем шежіресі екенін осы зерттеу анықтап тұр. Алаш әдебиетшісі тарихи деректі көркемсөз үлгісімен дәйектеп отырады. Себебі, Алаш әдебиетшілері үшін әдебиет, тарих, тіл – елдің басты рухани тіректері. Әдеби мәтіннің туу себебі туралы былай делінген: «Баймағамбет сұлтан бір күні Шерниязға: «Исатай өлген болмай, ұсталып кетіп, қайтып келген болса, кәне, не айтар едің?» дегенде, Шернияз былай айтып, мойынынан құшақтар едім, депті:

*Бармысың жауға түскен, алтыным-ай,
Самалым, саз қонысым, салқыным-ай.
Кәуірдің қоржынына түсіп едің,
Шықтың ба, аман-есен, жарқыным-ай.
Ақ алмас, алтын сапты қылышым-ай,
Құрып ең алты алаштың тынысын-ай.
Жатпапты асыл пышақ қап түбінде
Шықтың ба, қабын жарып, ырысым-ай.
Кеткен соң ит малданған сонау жаққа
Тапсырдық Құдай менен аруаққа.
Қазақтың күйі кетті орыс алып.
Төбеге доңыз шығып, ер аулаққа.*

Беріш Мұрат ақын да Исатай туралы көп сөйлеген. Беріш Ығылман ақынның Исатай туралы шығарған сөздерінің бір бөлігін осы кітапта басып отырмыз. Он тоғызыншы әсірдегі Орал, Бөкейліктен шыққан ақындардың көбі-ақ Исатайды сөз қылған. «Ордасын ажар ету үшін», «арғымақтың аласын бермей, қарасын беріп заманындағы айтқыштардың көбін Жәңгір хан қасына жинаған. Жәңгірді мақтаған жыршылар, әрине, Исатайды мақтай алмаған.

Байтоқ, Жанұзақ секілді жыршылар Жәңгірді қанша ұлығыласа да. Исатайды жеңдік деп мақтап сөз ете алмаған. «Тентегін тыйдың қазақтың», – деп, бұлар Исатай туралы тек жанай еткен. Ел арасын-

дағы сөздердің бәрі де Исатайды мақтап, ісін дұрыстап, өлгеніне күйініп, жоқтап сөйлейді. Исатайды жамандаған халық арасында сөз жоқ. Заманындағы қас болған Жәңгір мен Баймағамбет те қазақ арасында Исатайды жамандап сөйледі деп естілмейді. Бұлар Исатайды тек «тентек» дейді екен» (1: 58).

«Махамбет батыр» туралы тараушада ақынның ататегі, өмірі, өлендерінің дүниеге келуі сөз етілген: «Махамбеттің мінезі де, Кенесарының жолдасы Наурызбайдың мінезі де тексере келгенде, бір-біріне өте ұқсас келеді. Екеуінде де ерлік бар да, көпті ертетін тәсіл аз. Рушыл, ататекті сыйлаған қазаққа Махамбеттің Құлмәлінің немересі болғандығы да әсер берсе мүмкін.

Махамбеттің жыраулығы күшті болды. Махамбеттің сөзі көп болған. Көбі жойылған. Ел арасында сақталған сөздерінің бірқатарын осы кітапшада келтіріп отырмыз. Махамбеттің сөзінің ішінде ел ішіне көп жайылғаны – Баймағамбет сұлтанға айтылғаны... Біздің бастырып отырғанымыздың негізіне Мұрат ақыннан естіп едім деп. Шөрекұлы Ығылман ақынның жазып бергені алынды. Қолымыздағы нұсқаларды салыстырып құрастырғанда, бабтарға бөлгенде, сөздердің орны алмасып кетуі мүмкін. Бала күнінен осы сөзге құлағы қанық Махамбеттің еліндегі ақсақал, қарасақалдары біздің келтіріп отырған өлеңімізді дұрыс дейді...

Махамбет ел ішінде жүре алмайтын болған, Махамбет ақыры ұсталуына көзі жеткен соң, байұлының адамдары басы Үбі, Байнақ дегендер болып, Махамбетті зорлап Баймағамбет сұлтанға алып барады. Баймағамбеттен үкіметке ұстап бермейтін қылып, ел ішінде жүре беруіне рұқсат алып береді. Билердің сөзін қабылдаған соң, Баймағамбет батырды үйіне шақырып, танысады. Батыр үйге қару-жарағын тастамай кіреді. Баймағамбет батырдан: «Бір-екі ауыз өлең айтыңыз», – деп өтініш қылады. «Менің сөзім сізге жақпас», – деп батыр айта қоймайды. Баймағамбет қайта-қайта өтініш қылады. Сонда Махамбет Исатайды жоқтап, Байкөккіні боқтап, белгілі өлеңін айтады. Байкөккінің қасындағы жас төрелер батырдың сөзіне ашуланып, қызған екен. «Былай айтпаса Махамбет батыр бола ма, батырдың сөзін көтермесем, мен хан болам ба?» – деп Байкөккі оларды тоқтатыпты-мыс. «Ұялғаннан кірерге жер таба алмадық. Ханның бетіне қарай алмадық, кеткенше асық болдық» деп, ергіп барушылар талай айтқан екен-мыс. «Сөзімді жаратпай, бірдене істейін десе, со жерде Байкөккіні қасындағы жолдастарымен жарып тастайын деп отыр едім» – деп Махамбет соңынан айтыпты-мыс...» (1: 63).

Алаш әдебиеттануы

Махамбеттің өлімі туралы да Х.Досмұхаммедұлы нақты мәлімет берген: «Байкеден қайтқан соң Махамбет Оралдағы ағайындарының арасында жүреді. Үкіметке, хандарға қарсы елді азғыруын қоймаса керек. Бір күні үйіне бір бөлек адаммен Ықылас деген кісі келеді. Қонақ болып отырып Ықылас Махамбеттің өз қылышымен басын кесіп алады. Ықыластың руы тама, жабал бөлімінен, тұқымдары осы күні Орал уезінде Бөрлі болысында. Ықыласты азғырып өлтіруге жұмсаған Баймағамбет деп айтады-мыс. Батырдың басын апарып бергенде Байеке Ықыласқа айтыпты-мыс:

«Өлтір деп жіберген жоқ едім, тірідей ұстап әкел деп едім, басын алып кет», – деп. Махамбет қырық екі жасында 1845-інші жылан жылы өлді. Сүйегі Ілбішін үйезіндегі Дендер деген жердің күншығыс жағындағы Қараой деген жерде. Бір жылдан соң Ықыластың көмген жерінен ағайындары Махамбеттің басын ұрлап әкеліп, денесімен бірге көмген» (1: 64).

«Исатай кім?» тараушада – ақынның ата-тегі, қозғалыс туралы дерек келтірілген: «1830-ыншы жылдардан бастап Исатай, Бөкейліктің Жәңгір деген ханына қарсы болды. Ақырында елді топтап, ханмен жауласты. Ханға патша үкіметі болысты, Исатайға қарсы көп әскер жіберді. Исатай жеңілді. 1837-ншы жылы қашып, Жайықтың бергі бетіне өтті. Әлім деген рудың ішіне келіп, қазақты үкіметке қарсы көтерді. Бүтін Кіші жүз соңына ерді. Қиуа мен түрікпен жәрдемдес болды. 1838-інші жылы хандарға, патша үкіметіне қарсы соғыс ашып, өзі Оралға келеді. Аз ғана әскермен жортуылға шыққанда, абайламай үкіметтің көп әскеріне кез келіп қалып, соғысып өлді...

Кіші жүздің үкіметке жасаған тәртіпті қозғалысының соңы Исатай қозғалысы. Бұнан кейінгі қозғалыстар ылғи тәртіпсіз болды.

Исатайдың қозғалысы патша үкіметіне де, қара қазаққа да көп әсер берді. Исатайдан соң патша үкіметі қазақты жүгендеуге шындап кірісті. Түркістанды жаулап алуға бел байлады. Қара қазақ ханнан күдер үзді. Өзінің күшіне сенімі кетті. Елдің көңіліне «Асан қайғы» кірді. Исатайға заманындағы батыр-билердің көбі-ақ жолдас болды. Исатайдың бас жолдастары мыналар: беріштен Махамбет батыр, байбақтыдан Жүніс, алашадан Ырсалы, ысықтан Қалдыбай мен Қабыланбай, әлімнен Есет батыр, танадан Науша, Есімханұлы Қайболды төре, тағы талайлар... Исатайдың қозғалысын басқан соң үкімет елге қатты тиді. Исатайшыларды Бөкейлікте Жәңгір хан тергеді. Оралда Баймағамбет сұлтан тергеді. Көп адам жазаланды, қуғын-сүргін көрді. Исатай туралы толығырақ мағлұмат менің «Исатай–Махамбет» деген кітапшамда берілген» (1: 65).

«Тайманұлы Исатайдың қозғалысы туралы қысқаша мағлұмат» – 1925 жылы Ташкенттегі шыққан «Исатай–Махамбет» атты кітапқа жазылған алғысөз. Кітап «Исатай–Махамбет» Ығылман ақынның сөзі, «Махамбеттің Баймағамбет сұлтанға айтқан сөзі», «Ереуіл атқа ер салмай», «Махамбеттің сөзі», «Махамбет батырдың Шернияз шешенге айтқан жұмбағы», «Махамбет батырдың басқа сөздері» атты тараулардан тұрады (1: 173).

Жалаңтөс батыр кім, қандай тұлға, қандай істердің басында тұрған? деген сауалдарға тарихи деректерді алғаш рет Х.Досмұхаммедұлы еңбегінен табамыз.

«Қазақ-қырғыз білім комиссиясынан» атты еңбектен төмендегідей сөздер алынды:

1. «Білім алудың жолы көп, жолдың ішінде ең төтесі – жақсы мектеп, білімді мұғалім, мұнан қалса, ел ішінде көпке түсінікті болып жазылған білім кітаптары. Мектеп жақсы болу үшін құралдары түгел, саймандары жеткілікті болуы шарт. Сондықтан мектеп түзеу – біздің бірінші жұмысымыз... Ауруын жасырған жазылмайды. Мектеп пен мұғалімдеріміздің нашар екендігін анық айтып, анық түсіну керек. Нашарға жәрдем беріп, жоқты бар қылу «бәріміздің міндетіміз» (1: 81).

2. Біздің жұрт сөз айтпай, сөз тыңдамай отыра алмайды. Бұрынғы заманда жұрттың айтатыны, тыңдайтыны өзінің ата сөздері еді. Ертегі, жұмбақ, өлең, толғау, терме, жыр, тақпақ, айтыс, жылау, жоқтау, түрлі тарихи әнгімелерді бұрынғы уақытта екі кісінің бірі сөйлейтін еді. Елдің салты, тіршіліктің қалпы өзгерген сайын, сөз айтушылардың саны азайып, сапасы кеміді... Сондықтан «Сапаны» шығарғанда біздің ұстайтын жолымыз мынау:

1. Ең негізінен бастап әр пәндерден түсінікті қылып жалпы білім беру;

2. Қазақ тарихымен, салты, әдетімен, тұрған жерімен таныстыру. «Жеті атасын білмеген мұртұд» деген мақал бар».

3. Қазақ жұртының тілімен, әдебиетімен жақсы таныстыру. Тіл – жұрттың жаны. Өз тілін өзі білмеген ел – ел болмайды. Тілінен айырылған жұрт – жойылған жұрт. Тілімізді бұзбай ұстарту шарттарын қарастыру, жұрт әдебиетінен, көркем әдебиеттен үлгілер көрсетіп, өрнекті түрлерімен таныстыру.

4. Білім таратып, елдің қолын мәдениетке жеткізетін – мектеп, сондықтан мектептің тарихы, түрлері, түзелісі, оқуы, оқыту реттері, мұғалімдерінің, шәкірттердің күй-жайы туралы, оқу құралдары, кітаптары туралы баяндама беріп тұру.

Алаш әдебиеттануы

5. Адамның табиғаттағы бір мінезі – ойын-сауық қылып, қызықтар көру. Ойнамайтын адам жоқ. Күлмеген адам – адам емес. Ойын-сауықтың пайдалысы да, зияндысы да көп. Салтымызға, тұрмысымызға қарай түзелген елімізге көп ойындар бар. Бұларды менсінбей, ұмытып барамыз. Бұл жарамайды. Біздің кейбір ойындарымызға Еуропа таңданарлық. «Сананың» бір міндеті – өз еліміздегі ойындармен, бөтен елдердегі ойындармен оқушыларын таныстыру.

6. Бұл дүниеде адам баласы таңданатын іс қылып өткен ірі адамдар бар. Бұл адамдардың аттары атадан балаға ұмытылмай келе жатыр. Түрлі данышпандар, шешендер, шеберлер, батырлар, ақындар, билер, тағы басқалары көп өткен. Өз жұртына жұмыс қылып, еңбек сіңірген адамдарды қадірлеу – елдіктің белгісі. Сондықтан, ең алдымен, өз жұртымызда болған, сонан соң шет елдерде болған ірі адамдармен таныстыру.

7. «Мәдениет мейрамы» бөлімінде елдің мәдениеті туралы істелінген істі, үлгілі мектеп, медреселердің күй-жайын, мәдениет-білім ұйымдарының тіршілігін, үкіметтің мәдениет туралы бұйрық-жарлықтарын жазып тұру.

8. Жаңа кітаптар туралы сын беріп тұрмақшымыз» (1: 82–83).

Х.Досмұхаммедұлының «Сана» журналы алдына қойған шарттары бүгінгі бізге де қажетті екені айқын аңғарылады.

«Қазақ-қырғыз білім комиссиясы жайынан қысқаша баяндама» атты мақалада Қазақ білім комиссиясының 1921 жылғы есебі қарастырылған. Х.Досмұхаммедұлы 1922 жылдың аяғына дейін С.Хожанов арифметиканың 1-бөлімін, Қ.Жәленов арифметиканың 2-бөлімін, А.Таныбаев педагогиканы; П.Ғалымжанов арифметиканы; Х.Досмұхаммедов жануарлар жайын, С.Оспанов қазақ-қырғыз тіліндегі сөздерді түзуді жазып бермекке уәде бергенін айтады. Сонымен қатар өткен жылғы мәжілістер туралы айтылған: проф. Фалов А.Байтұрсынұлының «Тіл – құралы» туралы баяндамасы, проф. Поливанов – түрік грамматикасын қалай түзеу керек деген баяндамасы, т.с.с. (1: 87).

Комиссияның қолдауымен келесі кітаптар баспаға жіберілгені: А.Байтұрсынұлы «Әліппе»; А.Байтұрсынұлы «Тіл – құралы», 2-бөлімдері, А.Байтұрсынұлы «Баяншы», М.Дулатов «Есеп құрал», 1, 2-бөлімдері, Токтыбаев «Жағрафия сөзі».

Ә. Диваев материалдарынан батырлар: Қара қыпшақ Қобыланды, Нәрікәлі Шора, Бекет батыр, Қамбар батыр, Шора батыр, Мырза Едіге батыр, Алпамыс батырлар туралы 7 кітап шыққаны,

осы тізімде «Абай таңдамалы өлеңдері жуырда басылып шыққан» деген мәлімет бар.

«Түзетушіден Кенесары–Наурызбай» атты мақалада «түзетуші»: «1923 жылы 15 наурызда жазылған» деп нақтылайды. Мақалада «Кенесары–Наурызбай» соғысы туралы Нысанбай жыраудың өлеңі бүтін қазақ арасына жайылғаны сөз етілген. Осыған байланысты Алаш әдебиетшісі бұл өлең дұрысталып тасқа басылып шықпаған соң, Нысанбайдың өлеңі өзгертіліп, әртүрлі айтылып жүргені жөн емес екенін мәселе ретінде көтереді. Сондықтан Х.Досмұхаммедұлы білім комиссиясы алдына нақты мәселелер қояды: 1) Нысанбай ақынның шығарған сөзінің дұрыс нұсқасын шығару; 2) Ел арасындағы «сыңар езу» сөйленіп жүрген сөздердің әсерін жою; 3) Мектептерде оқылатын ана тілі үшін тарихи поэманың жақсы үлгісін беру» (1:90).

Бұл тарихи жырды 1837 жылы Әбубәкір Диваевқа Жүсіпбек Басықараұлы бергені, оның өзі Ораз деген ақыннан жаздырып алғаны туралы мәлімет берілген. Тарихи жырдың стилі туралы Х.Досмұхаммедұлы: «Нысанбайдың сөзінің артықшылығы – ең әуелі, тіл жағынан. Нысанбайдың тілі – нағыз үлгі боларлық қазақ тілі», – дейді. Мәтіннің шынайылығы: «Нысанбайдың өзі соғыста болып, көзімен көргенін жазып отыр». Сонымен қатар Х.Досмұхаммедұлы басылымның ғылыми болуын көздейді: «Кенесары–Наурызбайдың» ішінде ұшырайтын адамдардың, жерлердің аттарына, түсініксіз сөздерге түсініктеме, Абылай хан, Қасым, Кенесары туралы қысқаша тарихи баяндама жазады». Бұл тұста Х.Досмұхаммедұлы өзі пайдаланған дереккөздерін де атап көрсетеді: «Комментарий жазғанда Шәкәрімнің тарихын, Ахмет төре Кенесарыұлының Смирновқа «Кенесары мен Сыдық төре туралы» жазып берген сөздерін, орыс тілінде Түркістан туралы, әсіресе Жетісу туралы жазылған көп кітаптарды пайдаландық. Бұл – бір. Екінші, Қоңырқожжа Қожықұлынан, Мұхамеджан Тынышпайұлынан, Жаңқараш немересі Сатарқұл Діқанбайұлынан, Ишағали Арабайұлынан, Кенесары немересі Әзімхан Ахметұлынан, т.б. алынған мағлұматтарды пайдаландық» (1: 90).

Х.Досмұхаммедұлының «Таңдамалы» кітабының «Әдебиет» ат-ты бөлімі «Мұрат ақын туралы қысқаша мағлұмат» (Ташкент, 1924) деген зерттеумен басталады. Қазақ әдебиеттануында алдыңғы әдеби ақпарат жәдігерлер сияқты – бұл да Мұрат Мөңкеұлы туралы тұңғыш ғылыми ақпарат. Осы зерттеуде ақынның ата-тегі, туған, қайтыс болған кезі бірінші рет анықталып берілген. Оның 63

Алаш әдебиеттануы

жасында қайтыс болғаны дәлелденген (1843 – 1906). Ең бастысы, Мұрат өлеңді мал табу үшін шығармағаны, ескі тарих сөздерін, шежірені жақсы білгені айтылады. Сондықтан ол еліндегі Есет бидің ақылын көп алған дей келе, оның Орақ, Мамай, Қарасай-Қази, Асанқайғы, Қазтуған туралы шығарған өлеңдерін» ерекше атап өтеді. Мысалы, «Қарасай-Қази туралы Мұрат екі күндей айтатын еді» деп ақсақалдардан естігенім бар. Мұрат сөздерінің көбі осы күні жойылған. Біздің басып отырған «Қарасай – Қазымыз» ұзақ сөзден қалған бір жұрнақ» (1: 93).

...Еділді тартып алғаны – Етекке қолды салғаны.

Жайықты тартып алғаны, – Жағаға қолды салғаны.

Ойылды тартып алғаны – Ойындағысы болғаны

Толғаудың авторы Мұраттың өмір бойы ұстанған ойы – оның он жеті жасында Жылқышы деген ақынмен айтысқан сөзінде айқындалған: «Жігіттің халыққа тиген пайдасын айт, сырғия ұрыны айтып не керек» (1: 93). Ақынның білімі туралы Х.Досмұхаммедұлы былай деген: «Ескі тарихтық сөздерді, елдің шежірелерін Мұрат өте жақсы білген. Мұраттың елінде. Есет деген би болған. Есет қазақтың шежіре билерінің бірі екен. Жас бала Мұраттың белгілі Жылқышы ақынмен айтысамын деп жүргенін естіп. Есет би Мұратты шақырып алып ақыл айтыпты-мыс: «Айтысу үшін өткен-кеткенді, ата-бабалардың бұрынғы істерін, қазақтың шежірелерін жақсы білу керек» – деп, Есеттің осы ақылы Мұратқа ұнаған (1: 93).

Тарихшы ретінде Халел Досмұхаммедұлы Мұрат сөздеріндегі жерлердің аттарына ерекше мән береді: Осы аттардың бірқатары осы күнде Еділ, Жайық алаптарында ұшырайды. Бұл жерлерде қазақ қай мезгілде жүрген? Боқсақты, Теңгелік, Өгізтау, Бесікші, Бадашы, Қараша, тағы талайлар қай жер? Кубанда қазақ қай уақытта жүрген? Асанқайғы, Қазтуған, Айсаның ұлы Әнет, Қараның ұлы Сидақ, Жаңбыршының ұлы Телағыс, басқа да айтылған бөтен батырлар кім? Бұлар қай уақытта болған? Ноғайлы кім? Қазақтың ноғайлыға не жақындығы бар? деген сауалдарды ғалым анығынан қойған. Мұрат ақын сөзінің ғылыми құндылығы да айқын аңғартылған: «Қазақтың тарихын жазған адам Мұрат секілді ақындардың сөзін елеусіз тастай алмайды» (1: 94).

Х.Досмұхаммедұлы ақын мұрасына былайша баға береді: «Мұрат, бір жағынан, өткенді білген шежіре болса, екінші жағынан, халықтың мұңын, елдің зарын айтатын әлеуметшіл ақын». Себебі: «Қазақ елі елдігінен айырылып, «ыштатқа» көшіп, нағыз болдырып

тұрған кезде Мұрат өмір сүрді. Мұраттың заманы бостандық үшін «егескен ердің бәрі жер тіреген» заман. Патша үкіметінің қазаққа құрған саясатының гүрілдеп тұрған заманы қазақтың бұрынғы тұрмысы өзгере бастаған. қазақтың бұрынғы кең қоныстан, сүйкімді әдеттен, еркін салттан айырыла бастаған заманы. Елдің өзінен шыққан, қанымен қаны, жанымен жаны бір дерлік акын елдің мұңын айтпай қалай тұрсын?» (1: 94). Сонымен қатар әдебиетші патша саясатынан жалпы орыс халқын бөліп алады: «Мұраттың өлеңдерінде ұшырайтын орыс туралы айтылған кейбір сөздерді бүтін орыс халқына жору керек емес, бұндай сөздерді кешегі өткен патша үкіметінің залымдарына арналған деп түсіну керек» (1: 94).

Мұрат акынның негізгі тақырыбы қандай? Ол туралы былай делінген: *«Елдің мұңын, зарын қанша зарласа да, Мұрат елге анық түзу жол сілтей алмады. Жауға түскен адам не қылмақшы? Ең алдымен, қашу керек. «Құтылар қашқан – жаудан, көшкен – жұрттан» дегендей-ақ, Мұраттың ұлы сарыны – құтсыз қонысты тастау керек, кету керек. Асанқайғы, Қазтуған, Орақ, Мамай, Телағыс, Шора, Едіге пәледен қашып құтылған, осылардың жолы Мұратқа сүйкімді. Бірақ «осылай қыла қоймаңыз» деп Мұрат анық тағы айтпайды. Екінші жағынан, Мұрат «Заманға қарай саз керек», «Законын екі жұрттың тегіс білсең, дәмем бар адаспас деп қисаң жолдан», – дейді. Және де оқудан қайтқан балаға: «Адассам, жетелерсің, алып қолдан, халықтың адасқанын бастамасаң, білектен не пайда бар кеудең толған», – дейді. Елу-алпыс жыл кейін мұндай жаңа жол барлығын айту Мұраттың пікірлі адам екенін көрсетеді...*

Елдің мұңын, зарын көрген, кемшілігін айтып қоймайды, Мұрат осындай күйге түсірген себептерін де айтады. «Қазақты айналдырды Сырды алғаннан», «Қоныстың бәрін жоғалтқан, Ноғайлы, қазақ надан жұрт, бірлігіңнің кемісі», – дейді Мұрат... Мұраттың тілі – әдебиетімізге негіз болған ел әдебиетінің тілі. Мұраттың өлеңдерінде қазақтың ел әдебиетіндегі жыр, толғау, айтыс, мақтау хат, асқақ, жоқтау секілді өлеңдерінің бәрі бар. Әдебиет тарихына Мұраттың сөздерінің керектігі шексіз нәрсе» (1: 95).

«Шернияз шешен (ел әдебиетінен)» атты зерттеуде акынның руы, ата-тегі, шығармалары туралы әдеби танымдық мол ғылыми ақпарат берілген. Исатай мен Махамбет Шернияздың замандасы екені анықталады. Х.Досмұхаммедұлы Шернияздың Баймағамбет сұлтанға Исатай туралы айтқан сөздерін тұңғыш рет келтіргенмен шектелмей, бұл мәтіннің талдауын да берген. Әдебиетші бұл зерттеуде

Алаш әдебиеттануы

Махамбеттің жұмбақ жауабын келтіре отырып, осы сөздерден Шернияздың Махамбеттен не кіші, не замандасы болғанын дәлелдеп береді. Шернияздың Баймағамбет сұлтанға қарашы болғанын өлеңдерінен дәлелдеп қана қоймай, бұл әдет Әз-Жәнібек ханның Жиреншісі, Абылай ханның Орынбайы, Кенесарының Нысанбайы іспетгес баяғыдан келе жатқанын еске салады.

Әдебиетші Х.Досмұхаммедұлы Шернияз мәтіндері тарихи жағдайларға байланысты туғанын нақты талдау арқылы дәлелдеген. Х.Досмұхаммедұлы ақын мұрасын баяндаумен шектелмеген: «Шернияздың әзілқойлығы, біреудің мінін табуға, не көзге мақтай қоюға шеберлігі, қысылған жерде сөз тапқырлығы, күлдіргі сөзге ұсталығы таңданарлық нәрсе», – деп жазады (1: 102). Бұл Шернияз өлеңдерінің стильдік сипаты екенін ескерсек, бүгінгі әдебиеттануда мұндай талдаулар жоқтың қасы. Х.Досмұхаммедұлы бұл тұста мазмұндау, тақырыпты ғана айқындаудан аулақ. Әдебиетші ақын сөзінің ұшқырлығының сырын ашып берген: «Көкей молда Жарылғасты да, Шерниязды да молда еді дейді. Балмырза жырау бір сөзінде: Айдын көлге жабылған Құлаш едім ордалы. Асатаяқ алысқан. Ауыл едім молдалы, – дейді. Шернияздың шарифатқа жетік екендігі сөзінен байқалатын еді» (1: 102). Әдебиетші талдаудың жөнін де көрсеткен: «Шернияздың патшаға айтқаны, жандаралға айтқаны» деген, жазылғанына қырық-елу жылдай болғанмен де, екі сөзі бар. Патшаға арнаған сөзінде мынадай сөйлемдер бар (керек жерлері алынды): Қатадан қалы ермес Қақан өзге. Айтамын әуел бастан Құдайым бір. Алланы айтсам кетеді көңілден кір. Мағырб машырыққа қаты еткен, дерқаһі қабыл болғай бұ ымырада. Үмітсіз әр кез йатмас ер мұрада, таулар тағат қыла алмас қысматында. Патшаһ болмай өткен жоқ еш затыңда. Шыбын жан көкіректе есен болса, ұлұғ, кішік баршамыз қызматыңда.

Жандаралға Шернияз былай дейді: Дұшпандар тітірейді айбатыннан. Дүнияда келмес іс аз құдыратыңнан. Сөз мұқтасар қылар деп өтінемін, ұлұғлы ғаламатлу қазір атыңнан» (1: 102–103). Бұл сөйлемде әдебиетшінің қынжылулы тұрғаны да аңғарылады.

Совет кезінде аттарын атауға тыйым салынған Мұрат ақын мен Шернияз туралы бұл зерттеулер – тәуелсіз кездің ғылымына қосылған үлес екені айқын. «Шернияз кім?» атты мақалада қосымша былай делінген: «Шернияз – Исатай батырдың, оның жолдасы Махамбеттің, Баймағамбет сұлтанның замандасы. Бөкейлікті тастап, Жайықтан өтіп, бергі бетке шыққаннан кейін Исатай көбіне Әлімұлының ішінде жүрді. Исатайға еріп, қазақты қорғауға

да бас болған әлім Исатайдың жан жолдасы болған – шекті мен кетенің адамдары. Исатайдың өлген жері де (Қиыл бойы) кетенің жері. Исатай туралы осы күнге дейін әлімнің арасында әңгіме көп. Шернияздың Исатайдың жорығында болуы шексіз. Исатай өліп, қозғалыс басылған соң Исатайға ергендер үкіметтің кәріне тап болған. Көп адам жазаланған, қуылған-сүрілген. Шернияз жазадан құтылу үшін тілін безеп, Баймағамбет сұлтанға жағып аман қалған. Шернияз амалсыздан Баймағамбеттің «сұрқылтайы» болған. Сұрқылтайдың жұмысы белгілі ғой. Дегенмен Шернияз зәрлі тілмен Баймағамбетті талай шаққан. Бұны ел арасы әңгіме қылады. Ал енді қатын алып берді, үй тігіп берді, төрт түлік мал берді деп ел айтпайды. Баймағамбет сыйлық берсе, берген болар, бірақ мұндай қылып беруі бекер. Баймағамбеттің сыйлығы ат, түйе, тоннан артық болды деп елде ешкім айтпайды. Ел арасындағы әңгімелерге қарағанда Шернияз ақын емес, тапқыр, сөзге тарылмайтын, тез жауап бергіш, мысқылдауға, әзілдеуге шебер, ылғи тақпақтап сөйлеген, аузынан шыққан сөздің бәрі билік болған, сөзге жүйрік шешен. Ел арасында Шерниязды ақын демейді, *шешен* дейді. Шернияздың сөзі көп, бірақ осы күнге дейін жиылған жоқ. Шернияз заманындағы Жиренше болған. Шернияздың тұқымының бәрі «желді», «ауызды» болды, бірақ жалғыз Балмырза дегенінен басқасы ауыл арасындағы той-топырда сөйлеуден жоғары аса алмады» (1: 97–104).

«*Дұрыстаушылардан*» мақаласында әдебиетші Х.Досмұхаммедұлы Абай кітабының бірінші баспасы туралы сөз еткен. Баспадан кеткен кемшіліктер ғана емес, ең бастысы, қазақ емлесін қолдануды ұсынған. Ғылыми түсініктер жат сөздерге берілген, тіпті әр өлең аяғындағы сандар сол өлең жазылған кезі екені де ескерілген. Бұл мағлұмат 1922 жылы 25.IV. берілген яғни сол кезде қазақ әдебиетшілері ғылыми басылымға қойылған шарттарды толығымен ұстанған.

Х.Досмұхаммедұлының «*Аламан*» зерттеуі 1924 жылы 26 қарашада Ташкентте жарияланады. Әдебиетші әдебиеттің қоғамдағы орнын кітапта нақтылай анықтап береді. «*Халықтың құлқы, мінезі, ойы заманындағы әдебиетінен білінеді. Әдебиет халықтың түрлі қимылдарының айнасы*» (1: 107). Әдебиетші: «Ауыз әдебиетінің көбі – XIX ғасырдың мирасы. Арғы әдебиеттен қалған жұрнақ аз», – дейді.

Әдебиеттен нені аңғаруға болады? Осыған орай Алаш әдебиетшісі Х.Досмұхаммедұлы былай деген: «*Осы әдебиетті тексеріп отырсақ, қазақтың өткендегі құлқы, мінезі, заманындағы күйініші, сүйініші, арасында болған түрлі әлеумет қимылдары*

Алаш әдебиеттануы

анық сезіледі. Заманымыздағы түрлі қимылдардың, жаман-жақсы мінездердің құр өз-өзінен пайда болмай, өткен заманмен тамырласып жатқаны байқалады.

«Аламан» сөзін кітаптың атына қою себебін де әдебиетші осы тұста түсіндіріп кетеді: «Бұрынғы әдебиетпен танысқанда, қазақтың бойына біткен мінездің бірнеше түрі орасан адырайтып тұр. Қазақ арасында болып өткен бірнеше әлеумет қимылдар да көрініп тұр.

Ел әдебиетімен танысқанда осындай бадырайып көрінгеннің бірі – аламандық». «Аламандық» деген не, оны не үшін білу керек? Оған былай делінген: *«Көптің пайдасын ойлай тұрса да, бүтін жұрттың қамын жей тұрса да, өзінің менмендігін, көп үшін құрбан қыла алмайтын, өз дегенін күшпен орындайтын; өз басын артыққа санап, сөзін сөйлеп соңына ермегендерді, қарсы тұрғандарды түсінбегендігінен, ақылсыздығынан қылды деп білетін, көңіліне жақпаса, өзі қойған бастығының бұйрығына, өзі қалаған тәртіптің жолына бас ұрмайтын; Отан сезімі, мемлекет сезімі кем, менмендік сезімі өте күшті құлықты аламандық дейміз». Яғни «Аламан» деп тәртіпке, жолға, нұсқаға көнбейтін, өз дегені болмаса, басқаны елемейтін топты айтады» (1: 107).*

Алаш ғалымы Х.Досмұхаммедұлы былай дейді: «Өткен ғасырларда қазақтың әлеумет қимылдарының көбінде-ақ аламандық бар. Шетелмен жауласса да, ру ара таласса да, хандарына, билеріне көнбесе де, қазақтың ісінің көбінен-ақ аламандық иісі шығып тұр, – деп, «аламан» сөзінің мән-мағынасын тереңдеп түсіндіреді, сондай-ақ: «Осы «Аламан» деген кітапшада аламандықты көрсететін ел әдебиетінен бірнеше үлгі боларлық сөздерді тіздік», деп кітапшаның негізгі міндетін көрсетеді. Әдебиетші мысал ретінде 400 түрікмен аламан болып келіп, адайдың Байбоз-Жанбоз деген ауылын шапқанын келтіреді. Сонда байдың ел арасындағы зорлығы үшін басқа адай жәрдем бермеген екен. Шабылған ауылдың 40 жігіті түрікменмен оңаша соғысып, жауға кеткен жесір мен малды айырып қалады. Бұл ерлікті мақтап, Нұрым ақын сөз айтады. Адайдың аламандығы осы өлеңнен анық көрініп тұр» (1: 107).

Осы тұста әдебиетші Х.Досмұхаммедұлының: «Ауыл арасы, кемпір назын өкпе қылып, ағайыны шабылып жатқанда, көп адай көре тұра жәрдем бермейді», – деп назаланады. Сондықтан Х.Досмұхаммедұлы: *«Отан бірлігі, Отан намысы, Отан сақтау сезімдерінің қазақта аз екені осыдан анық»,* (1: 108) – деп жазады. Нұрымның аталған өлеңін талдаған әдебиетші: «Ақын бола тұра Нұрым да көптің бірі, қырық

жігіттің қайратын мақтайды да, көп адамды масқаралық іс еткені туралы бір ауыз сөз айтпайды. Аламандық сүйекке сіңген көптің мінезі, ешкім танданбайды. Нұрым да бұған танданбайды, бір ауыз сөз болса да мұндай қылықтың кемшілік екенін білдірмейді» (1: 108). Бұл әдебиеттанушы Х.Досмұхаммедұлының қазақ әдебиетіне қойған басты міндеті. Яғни қазақтың кемшілігі де әдебиет тақырыбы болуы тиіс. Әдебиетші екінші мысал ретінде адай Қалнияз ақынның түрікпеннің аламанымен жауласып өлген Қармысты сөз еткен шығармасын талдайды. Қармыстың ержүректігін айта келе, оның аламан батыр екендігін дәлелдеп береді: «Бір ауылды түрікпеннің аламаны шапты» деген хабарды ести сала, Қармыс он жігіт болып көп жауды қуа жөнеледі. Соғысып өледі. Алды-артын жимай, елге хабар айтпай, жаудың қуатын салмақтамай, «ерлігіне сиынып» жалғыз барып екі жүз елу түрікпенмен соғысу аламандықтан шыққан менмендік емей немене?» (1: 108).

«Аламандық жалғыз адайдың мінезі емес» деп, елдегі беріштен шыққан Айса, Есентемір Досжан дегендердің істерін мысал ғып көрсетеді. Басты мін ретінде келесі кемшілікті алға тартады: «Әлеумет міндеті туралы бір ой жоқ. Айла жасап, шеберлік қылып өкіметтің тұтқынынан босау керек те, бұрынғы қылықты қыла беру керек. Міне, қазақтың психологиясы. Мұны аламандық демей, не дейміз?» (1:108).

Елбасының бүгінгі тапсырмасын сол жағынан яғни тек өз қарабасы үшін айналдырып келе жатқан шенеуніктердің де сол баяғы аламандықты қолдап келе жатқан іс екені осы орайда еріксіз еске түседі.

Х.Досмұхаммедұлы тура Абайша өз әдебиетінің алдына нақты Отаншылдық міндетін қойып, оны жан-жақты дәлелдеп, қажет екенін баяғыда мойындатып кеткен екен.

Х.Досмұхаммедұлының әдебиеттанулық талдаулары сонша анық: «Әлім мен байұлының айтысқаны деген сөзде ру менмендігі анық байқалады. Екі ру бірнеше жыл жауласып келеді. Ақырында татуласады. Татуласып болып тарқарда екі рудың екі ақыны бір-бір ауыз өлең айтады». Осы өлеңді талдаған Алаш әдебиетшісі оған неге көңілі толмағанын айтады: «Бітімнің соңынан қандай өлең айтуға лайық? Әрине, татуластықты, ағайындықты, бітімді, бірлікті мақтап отыруға лайық еді. Бірақ жиылған көпке бітім туралы бір ауыз сөз айтар ниет жоқ. Әрқайсысы өз руын мақтап, екінші руға тіл тигізе бастайды. Ақындардың сөзі қайта жауласуға жол бастап тұр» (1:108). Әдебиетші Құлбарак батыр туралы өлең жолдарын тал-

Алаш әдебиеттануы

дайды: «Адай дағдарында Құлбарақ батыр ағайынымен адайдың ары үшін соғысып өлді деп мақтайды». Ал іс жүзінде бұл тарихи деректі Алаш ғалымы басқаша айғақтайды: «Құлбарақтың батырлығында шек жоқ. Батыр-ақ. Құлбарақтың он адаммен 4000 жауға шабуы – алды-артын ойламағандық. Менмендік, өзінен басқа адамды кісіге санамағандық. Құлбарақтың батырлығында аламандық көрініп тұр», – деп түйіндейді өз пікірін Х.Досмұхаммедұлы. Байырлықты, жаугершілікті жырлаған өлеңдерге талдау жасай келе: «Отан бірлігі, Отан сүю сезімі, әлеуметшілік міндеті секілді бүтін мемлекетке керек сезімдерді менмендік, бәсекелестік, ерегіс секілді аламандықтың жеңгенін ел арасынан жиналған ескі сөздер анықтап көрсетіп тұр», (1:109) – деп ой қорытады.

Әдебиетші бұл кемшілік тек XIX ғасырға тән емес екендігін де айғақтап береді. Осы ретте ғалым «Ноғайлы заманы деп сөйлейтін жырларды тексеріп (Орақ, Мамай, Қарасай–Қази, Ер Тарғын, Ер Сайын, Қобыланды туралы), бұл сөздерден де аламандық иісі аңқып тұр» деп, шыншыл талдаудың үлгісін көрсетеді.

Әдебиетке мұндай елдік, отандық сезім тұрғысынан талап қою біз күні бүгін айырылып қалған әдебиеттанулық шарт. Әдебиетші мысал ретінде «Жиёмбет батырдың ашуы» деген жырды талқылайды. Және бүгінгі бізге үміт боларлық талдау нұсқасын ұсынады. Х.Досмұхаммедұлы Есім хан мен Жиёмбеттің қыз үшін араз болғанын айта келе келесі ойын алға тартады: «Есім хан заманында қазақ пен қалмақ өнемейін жауласып жүрді. Хан ел ұстаған батырға мұқтаж. Осындай уақытта Жиёмбеттің ханды қорқытуы, Жолымбеттің қызды тартып алуы аламандық емей немене? Сыйлық қылып хан батырдың ашуын баспаса, Жиёмбеттің қалмақпен қатар ханды шабатыны шексіз» (1: 109). Бұл мысалда да Отансүйгіштік сезімнің тапталғанын дәлелдеп тұр.

Осы аламандық қазақта қайдан пайда болды? деген сауал көтерген әдебиетші оған былай дейді: «Қазақтың көшпелі салты, рулық қалпы, жөнделмеген мемлекет құрылысы аламандықтың тууына, айнала жаугершілік аламандықтың үдеуіне себеп болса керек» (1: 110). Тарихи дәлелді талдаулар екені күмәнсіз. Осының бәрін әдебиетші кемшілік ретінде көрсеткен. Ел мәдениеті туралы Алаш ғалымы былай дейді: «XIX ғасырдың ортасына дейін қазақтың мәдениеті ақсақал дәуірінде болды. Әр рудың, әр тайпаның адамдары өзінің ақсақалына ерді. Ру ақсақалдары өте күшті болып, бүтін қазаққа бас болған. Хандар шала-жансар болды, сондықтан тайпа бастықтары (әр рудың ішіндегі) «көңіл түссе, ру бастықтарына бағынды, көңілі

сүймесе, бағынбады» деп осы істің теріс екенін айтқан: «Сананы салт туғызады, ру салты аламандық туғызды» (1: 110). Сондықтан Алаш әдебиетшісі тоқетерінен қояды: «Осы күнгі қазақта аламандық бар ма? «Жоқ» деп айтуға болмайды. Қалың қазақтың арасында аламандық мінез толып жатыр. Бірақ түрлі себептерден аламандық өзгерулі. Ұлт мемлекетін жасап, қазақ арасынан әлеуметшілік туғызамыз деген дәуірде тұрмыз. Жаңа әлеуметшілікті тура жолмен жасау үшін елдің бұрынғы, соңғы әлеумет мінездерін тексеру керек. Ең алдымен тексеретін нәрсе – аламандық», – дейді әдебиетші (1: 110). XX ғасыр басындағы Алаш тұлғалары үшін бұл негізгі мақсат еді. Елдің, алаштың ауызбірлігін Алаш әдебиетшісі осылай айқындап берген. Сондықтан аламандықтан құтылуымызды меңзейді. Себебі: *«Аламандық бар жерде нағыз әлеуметшілік тұра алмайды. Шын әлеуметшілік орнаған жерде аламандық та бола алмайды. Әлеуметшіліксіз қазақта ұлт тіршілігі, ұлт мемлекеті болуға мүмкін емес»* (1: 110) *«Осы жолды кімдер бастау керек?» деген сауалға былай делінген: «Қазақ әлеуметшілігінің өткенін жөндеп түсініп, әзіргі қалпын анық көріп, кемісін болжасай білу – көп қазаққа көз болған, мәдениет жолына көшбасшы болған «молдаға оқып тәрбие алған, ордаға кіріп жол көрген» оқыған зиялыларымыздың міндеті»* (1: 110). Бірақ осы зиялылардың ішінде аламандық бар ма, соны да тексеру қажет деп санайды Х.Досмұхаммедұлы. Қазақтың ұлт болып бірігуін, рушылдықтан арылуын, оны кемшілік ретінде айғақтаған Алаш әдебиетшісі осы жағдайда әдебиетке ерекше жүк артады: *«Ел әдебиетімен таныспайынша, өткеннің көбін де, бардың жарымын да тану қиын»*. Бұл бүгінгі өз әдебиетіне менсінбей қарайтын шенеуніктерге айтылғандай.

«Казахская народная литература». Краткий очерк (Доклад, прочитанный в кабинете казахского языка при Казахском высшем Педагогическом Институте) атты еңбек (Ташкент, 1928. Орыс тілінде басылған). Әбубәкір Ахметжанұлы Диваевқа арналған. Алғысөзде орыс тілінде қазақ әдебиеті, халық әдебиеті туралы аз жазылғаны айтылған. Сондықтан бұл еңбек орыс тілінде арнайы жазылғаны да сөз етіледі. Басты мақсат – қазақ халық әдебиетінің жүйесін анықтау, оның үлгілері мен түпнұсқаларын айқындап беру екені де осы тұста айтылған.

«Содержание народной литературы» атты II-тарауда қазақ әдебиетінің негізі халық әдебиеті екені, ал шығармалары саны мен мазмұны жағынан өте бай екені айқындалған. Себебі, әдебиетші Х.Досмұхаммедұлының айтуы бойынша, қазақтың бұл дүниеге

Алаш әдебиеттануы

келген кезі мен өлім арасындағы өмір оқиғалары өлеңмен өтетіні белгілі. Осыған дәлел ретінде Х.Досмұхаммедұлы шілдехана мен бесік жырын келтірген (қазақша мен орысша нұсқасы қатар берілген, орысша Ә.Диваев аудармасы). Нәрестенің еститін бірінші дауысы – ол ана тіліндегі ананың бесік жыры. Қазақтың жастық кезі махаббаттық өлеңдерімен байланысты делінген (1: 112). Осы ретте әдебиетші Х.Досмұхаммедұлы балаларға арналған халық әдебиетін арнайы зерттеу қажет екенін ескерткен. Ғашықтық әдебиет деп бөліп қарастырған салаға махаббат туралы өлеңдер кіргізілген. Мұның ішінде үйлену салт-дәстүрлік өлеңдерді бөліп қарастырған. Үйлену ғұрыптық өлеңдерді: жар-жар, тойбастар, бет-ашар деп топтастырған. Әрқайсысының өз реті, орындалатын орны, кезі анықталып берілген. Бұл топтан әдебиетші қоштасу өлеңдерін (прощальные песни), кездесу-көріскендегі (песни при свидании), сәлем беру, сәлемдеме (песни-поклоны), жоқтау, сықтау (оплакивание и причитания) (похоронные песни) өлеңдерін бөліп жүйелеп берген. *Жоқтаудың* мағынасы кең болатындығын аңғартып, мысал ретінде Нысанбай ақынның Кенесары Қасымұлын жоқтағанын келтіреді:

*Кенекем менің кеткен соң
Заманым қалды тарылып.
Салтанатты хандардан
Жетім қалдым айырылып.
Екі бірдей қанатым
Топшысынан сынды, қайырылып.
Балдағы алтын ақ берен,
Тасқа тиді майырылып.
Кемшілік түсті басым
Көрінгеннен қаймығып.
Жаңбыр жаумамай су болды.
Пұлы қымбат манатым.
Тасқа тимей кетілді,
Балдағы алтын болатым.
Кенесары, Наурызбай
Асып туған манабым,
Қырғыздан біткен ұсайды,
Тағдырлы ажал сағатың (1: 117).*

Мақтау (восхвалительные песни-оды) өлеңі арнайы қарастырылған. Мақтау мен жоқтаудан кейін жұбату, көңіл айту (утешающие песни) өлеңдері арнайы жүйеленіп, үлгілі түрлерімен айғақталған.

Алаш әдебиетшісі қазақ әдебиетіндегі сынау, мысқылдау, қалжың өлеңдерін арнайы топқа жатқызған (сатира, ирония, эпиграмма). Әрқайсысының ерекшелігі анықталып берілген. Мысал ретінде Атагөз бидің Қаратай ханға айтқаны (XVIII ғасыр) талданған. Бұл жанрлардан әзіл (шутка) бөлініп алынған: «Среди народной литературы встречается особый вид, служащий для увеселения собравшихся и смеха. Это кульки сөз – комическая литература» (1:119). М.Бахтиннің теориясындағы бұл әдеби категория осында тұңғыш анықталған.

Әдебиетші *бата* мен *алғысты* (благословление и пожелание счастья) – ауыз әдебиетінің ең көп қолданылатын түрі ретінде атаған. Бұған қарама-қарсы – *қарғыс* (проклятие) сөз етілген. Мысал ретінде Мұрат Мөңкеұлының Сібірге айдалған қалмақтың қазақтың ханына айтқан қарғыс өлеңі келтірілген.

Болжау өлең (предсказывательные песни) бөлініп қарастырылған. Мысал ретінде Асанқайғы өлеңі, ол туралы аңыз дәлел ретінде пайдаланылған.

Би сөздері (замечательные приговоры судей) тапқырлығы мен нақтылығымен ерекшеленген: «Замечательные приговоры судей (биев) по родным судейским делам, находчивые иски и замечательные ответы сторон – излагаются обычию в виде рифмованной поговорки или стихотворения. Этот вид поэзии составляет т.н. бийлік сөз. В ней сказывается находчивость, справедливость, неподкупность биев. Очень часто примеры, как знаменитый бий двумя-тремя словами разрешал долготлетние споры и тяжбы – и обе стороны оставались довольны (1: 122). Бұл сөздерден «нравоучительная поэзия» деп бөлініп алынған түрдің жанрлық, тақырыптық, гибраттық мәні былай анықталған: «в нравоучительных песнях, как на ладошке, виден весь институт казахской нравственности и добродетели. В них указывается, какими качествами должна обладать добродетельная жена, послушный сын, воспитанная дочь, невестка, богач, батыр, бедняк и т.д. В них воспеваются хорошие, благородные качества, как щедрость, милосердие, бережливость и др. И даются предостережения не совершать дурные, злые и вредные дела, вроде прелюбодеяния, воровства, лжи, мести, жестокости, скупости, негостеприимства и др» (1: 122).

Зар заман мен толғауды бөліп алған (скорбная поэзия) әдебиетші бұл түрдің мазмұнын, жанрлық ерекшелігін орысша айқындап былай берген: «Одним из важнейших видов народный поэзии является скорбная поэзия – *зарзамани толғау*. В этих песнях

Алаш әдебиеттануы

воспеваются порча нравов, падение древнего обычая и старого строя народной жизни, порча судей и начальников, их продажность и подкупность, ухудшение условия жизни, уменьшение скота и обеднение населения, изъятие земель переселенцами, уменьшение пастбищ, ухудшение почвы, голод, джут и т.д. и выражается скорбь по этим поводам, восхваляются древние обычаи и старый строй жизни» (1:123). Бұған қарама-қарсы (агитационная литература против царского и кокандского правительства и произвола их чиновников) – «қыздырушы сөз», – түр деп айқындап берген. Мысал ретінде 1869 жылы орыстардың «Степное положение» енген кездегі қазақтың жағдайын жырлаған өлеңдер келтірілген.

Халық әдебиетінің ерекше түрі ретінде *биографиялық* және *автобиографиялық* әдебиет қарастырылған. Автобиографиялық ретінде Әбубәкір ақын мен Ығылманның үлгілері көрсетілген.

Халық әдебиетінің ерекше түрі – *өсиетті* (завещательные песни) адамның өлім алдындағы Аллаға жалбарынуы делінген. Бұны А.Байтұрсынұлы *мінәжат* деп атайды. Ол туралы былай деген: «Эти песни сочиняются во время болезней или перед смертью, в них описывается прошлая жизнь, высказываются покаяния в грехах и сожаление по несоблюдению правил религии, высказываются тленность всего земного и мирского, боязнь наказания за грехи в будущей жизни, просится прощение грехов у бога и окружающих, даются советы, как прожить жизнь. В этих песнях в большинстве случаев замечается влияние религии» (1: 124).

Әдебиетші тағы бір саланы атаған: «Лечебная и народная литература очень богата и разнообразна». Осы ретте бақсы домбыра мен кобызбен бірге қарастырылған: «*Лечебная литература* состоит из песен, заговоров, шептаний, и проч. Бақсы, вызывающего духов (жын шақыру) во время игры на инструменте, лизания каленого железа, пляски и различных, манипуляций над собой и больным; очищений (аластау), кружения (көшіру), қағу (выбивание)» (1: 125). Дәлел үшін Х.Досмұхаммедұлы Ә.Диваевтың «Бәдік» өлеңдеріне сілтеме берген. Емдеу әдебиетіне Х.Досмұхаммедұлы кітап ашу, тұмар тағуды жатқызады: «Тумары: различные выписки из Корана, молитвы, просьбы к богу и святым, которые зашиваются в мешочек и носятся на шею или пришиваются к одежде (обыкновенно к спинке). В связи, видимо, с баксыйской литературой, стоят так наз. переговоры с душами умерших (аруақпен сөйлесу)» (1: 125).

Бақсылық дәстүрлі әдебиет ретінде аруақпен сөйлесу аталған (переговоры с душами умерших) және нақты мысалдар берілген. *Түс*

жору (снотолкувание) ерекше жанр ретінде анықталған. Бұл жанр сонау Фараон түсін жорыған Жүсіп Пайғамбардан басталатыны айтылған. Мысал ретінде «Қыз Жібек» пен «Қозы Көрпештегі түс жору сараланған.

Демонологические рассказы деп бақсы, албасты, қара, пері, жын, әруак, жалмауыз кемпір, жезтырнақ, т.б. туралы әңгімелерді айтқан. Бұл олар туралы жай жанр ғана емес. олардан адам қалай сақтануы қажет деген де ақпарат көзі делінген.

Келесі бөлініп алынған жанр – *легенды* – жер мен көк, жұлдыздар, т.б. туралы әңгімелер. Мысал ретінде үркер, жетіқарақшы, т.б. туралы аңыздар баяндалған. Бұлардан әдебиетші «*поверье*» мен «*предание*» деп бөліп алған жанрлар бар: «Поверье» о происхождении различных животных, растений и других предметов. Поверья имеют происхождение от шаманизма, ислама и бывают смешанные». «Предания относятся к разным историческим личностям, отдельным постройкам, городам, развалинам и проч, к отдельным родам, коленам и целому племени или отдельным событиям» (1: 126). Мысал ретінде қазақ, өзбек, қырғыз, қарақалпақтардың шығу тегі. Шыңғыс хан, Жошы, Жәнібек хан, Жиренше, Асанқайғы туралы ауыз әдебиеті мәтіндері келтірілген. «Әр рудың преданиесі шежіре-родословная» деп анықталған. Қазақ 7–10 атасына дейін білуі шарт екені ескерілген.

Әдебиетші Х.Досмұхамедұлы *Героический эпос и исторические песни* деп батырлар эпосын атаған (Қобыланды, Алпамыс, Едіге, Орақ-Мамай, Қарасай-Қазы, Ер Тарғын). «*Тарихи жыр – ұлт-азаттық қозғалыс кезінде туған жырлар*» деп айтылған (ресей империализмі мен жоңғарларға қарсы). Бұл ретте Кенесары, Исатай, Бекет туралы жырлар ерекше аталған: «Исторические же песни описывают деяния определенных исторических лиц, хотя и с большими прикрасами, главным образом, в период борьбы казахов за свою независимость с русским империализмом и джунгарами. Примерами могут служить песни о Кенесары, Исатае, Бекете и др. Многие былины и исторические песни являются настоящими эпосами» (1: 126). «*Бытовые поэмы*» деп Қозы Көрпеш, Қыз Жібек, Айман–Шолпан қарастырылған. Бұлардың жанрлық, тақырыптық айырмашылықтары айқындалған.

«*Айтыс – состязание импровизациями*» деп бөлініп алынған: «Соперничество отдельных лиц, родов среди казахов выражалось очень часто в виде состязания словами (в стихах) – айтыс». Айтыс – самая любимая поэзия казахов до сих пор. Ни одно собрание,

Алаш әдебиеттануы

по какому бы случаю оно ни происходило, обыкновенно не проходило до последнего времени, чтобы не было на нем айтыса. Айтыс состоит в том, что два соперника начинают поочередно перепираться стихами – экспромтом. Каждый из них восхвалением себя, своих знаменитых представителей рода; родины и указанием на ошибки, недостатки и позорящие деяния противника, его рода, его родины и проч, старается победить другого. В состязательной литературе встречается и описание природы и животных, и загадки, и сатиры, эпиграммы, последние виды преобладают. Состязание продолжается до тех пор, пока не замолчит один из состязающихся. Это означает – сознание победы противника. Многочисленное общество, слушающее состязающихся и одобряющее своих представителей различными возгласами, служит обычно аудиторией и нередко судьей.

Слова акына-победителя в состязаниях необычайна, и поэтому любители состязания зачастую отыскивают противников – знаменитостей за тысячу верст, чтобы, победив известного акына состязателя, увеличить свою славу. Бывают состязания часто исключительно загадками. Айтыс в большинстве случаев имеют названия: состязания такого то с таким-то. Но есть и безымянные айтысы. Последние обычно касаются целых родов или народностей» (1: 127). Айтыс туралы жан-жақты ғылыми талдау берген әдебиетші келесі компаративистикалық байламға келген: «всенародное состязание в импровизациях встречается, кроме казахов, только у древних греков и арабов. Эта форма народной поэзии, к сожалению, в последнее время падает и начинает заменяться айтысами в письменном виде» (1: 127).

Х.Досмұхаммедұлы жанр ретінде атағандар: *ертегі, мәтел, жұмбақ, жаңылтпаштар*. Жаңылтпашты «комедиялық» әдебиетке жатқызған: «К комической же литературе относятся и так называемые небылицы, когда воспеваются невозможные события и положения». Мысал ретінде келтірілген: «Еще не родившись на свет, я уже пас табуны моего деда» (А.Диваев аудармасы) (1: 128). Бұл түрге «небылицы» кіргізілген. Әдебиетші жануарлар эпосын қарастырған; Осы тұста жыл санауына қатысты – *мүшел* түсінігін анықтап берген. Дербес жанр ретінде «*приметы*» – ырым алынған: «Соблюдение некоторых ырымов является признаком хорошего тона и необходимым правилом приличия. Ырымы сопровождаются произношением известных выражений, пожеланий и пр, обычно в стихотворной форме» (1: 128).

Х.Досмұхаммедұлы бұлардан кейін *діни жанрды* бөліп алған: «Переходным видом от казахской чисто народной литературы к следующему отделу – *духовной религиозной литературе* – является особый вид поэзии, называемый жарамазан. Жарамазан поется странствующими лицами, обыкновенно во время поста. Эти песни имеют характер полурелигиозный. Певцы (Жарамазанши) в своих песнях, ссылаясь на требования шариата, выпрашивают себе милостыни и подарки» (1: 129).

Бұдан кейін әдебиеттанушы Х.Досмұхаммедұлы ерекше діни әдебиетті бөліп қарастырады: «Литература религиозного характера описывает основы ислама, требования и правила шариата, ужасы ада, услады рая и другие картины загробной жизни. Жизнеописание Магомета, его ближайших сподвижников в этой литературе занимает значительное место. Особенно много поэтических сказаний о халифе Али и его сыновьях – Хасане и Хусайне. Имеется обширные поэмы, описывающие загробную жизнь, например, Жумақ – Тамук поэта Мулдағалия». Продолжением религиозной литературы является литература на казахском языке из арабско-персидской жизни. Это переводы, подражания и пересказы в поэтическом виде различных арабских и персидских сказаний и сказок, вроде «Тысячи и одной ночи»; «Шах наме» и др. (1:129). Бұл әдебиетке араб-парсыдан келген мәтіндердің әсері айқындалған (Шах Наме, 1001 түн).

Алаш әдебиетшісі келесідей тұжырым жасаған: «Весь быт и условия жизни казаха можно изучить на его народной литературе». Х.Досмұхаммедұлы: «Даланың кеңдігі, қазақ жерінің құмы, өзені, тауы, тоғайы – бәрі әдебиетінде өлеңмен бейнеленген», – дейді. Көшпелі өмір салты, тіпті ұлттық киім атаулары да әдебиетте жырланғанын еске салады. Ұлттық өмір мен табиғат, қоршаған орта, көшпелі өмірдің заттық әлемі – жан-жануар, әр шөпке дейін бәрі қазақ әдебиетінде суреттелгенін алға тартады. «Осының бәрі ұлттық әдебиеттің мазмұнын құрайды», – деп танытады ғалым. Ол туралы былай делінген: «Рождение ребенка, его игры, юность, любовь, свадьба, успехи и горести в жизни, болезнь, ее лечение, смерть, похороны, поминки, горе родителей, соболезнование и утешение близких – все это великолепно зафиксировано в поэтической форме народной литературой».

Весь быт и условия жизни казаха можно изучить по его народной литературе. Широкая степь и необъятный простор казахской равнины, ее пески, реки, горы, долины, леса и луга – все воспето

Алаш әдебиеттануы

в народной литературе. Жесточайшие зимние бураны, губящие все достояние казаха-скотовода, палящий летний зной, осенний пронзительный ветер, весеннее пробуждение земли и красота степей – во всей подробности запечатлены в народной литературе. Голубое небо, яркое солнце, красавица луна, мириады звезд, таинственный млечный путь, красивая радуга, благодатный дождь, глубокий снег, разливы рек, засуха полей – одинаково находят место в народной литературе. Из народной литературы ясно видно, насколько мила сердцу казаха свободная кочевая жизнь, условия перекочевков, скотоводческий образ жизни и скот, и насколько презрительна для него оседлая жизнь в городах и нелюбезны его сердцу занятия торговлей и земледелием. Воспевая с восхищением кибитку, ее принадлежности и всю ее обстановку до мельчайших подробностей, народная поэзия отзывается с презрением о избах (землянках и тамах).

Казахская национальная одежда (тумак, чекмень, купе, шапки, серебряные, нанизанные на девушку монеты, боевые доспехи, седельные принадлежности и проч.) также воспеваются в народной литературе.

Все виды домашнего скота и вообще вся фауна Казахстана и сопредельных стран и народной литературе занимает значительное место. С особенной любовью казах относится к лошади, казахская народная литература создала типы особых коней – «тулпаров», вроде «Тайбурыл» в былине Кобыланды, «Кокбюйра» в поэме Карасай-Казый, «Тарлан» в поэме Ер Таргын и т.п.

Волк, барс, шакал, тигр, лев, кабан, медведь и масса других животных занимают место в народной литературе, которая создала типы казахского волка – этого бича казахского скота и казахской лисы. Такого совершенного типа лисы, как казахской, ни в какой другой литературе не встретишь, кроме германской (Рейнеке-лис).

Целый ряд птиц встречается в песнях, но особенно казахи любят и воспевают часто ястреба, сокола, степного жаворонка, соловья, лебедя и казарку. Змеи, лягушки, ящерицы и прочие гады, вплоть до безобразного варана – имеют в народной литературе свое место. Кузнечики, бабочки, жуки, мухи, комары, тарантулы и скорпионы и вообще животный мир беспозвоночных имеют в литературе положительные и отрицательные характеристики, но с особой любовью казахи воспевают бабочек.

Вся флора степи, начиная со стройных тополей и сосен и кончая родным казаху жусаном (полынью) упоминается в народной

литературе, но имена тюльпана (кызгалдак) и весенник цветочков (байшешек) очень часто повторяются в народной поэзии, особенно любовной. Таково вкратце содержание народной казахской литературы» (1:129–130).

Қазақ тілінің әдебиетке қатысы туралы Алаш әдебиетшісі нақты ғылыми негізді тұжырым жасаған: «По содержанию казахская народная литература вполне самобытна и почти сохранилась в первобытной чистоте. И с внешней стороны, т.е. со стороны языка, казахская литература тоже сохранила самобытность и чистоту. ...Правда, что и в него вкрались некоторые чуждые ему элементы, но они не сохранили такой самостоятельности, как у остальных тюркских мухамедан, а подчинилась звуковым законам киргизского языка, и, таким образом, сделались вполне достоянием народа», – говорит известный ориенталист В.В.Радлов (Образцы нар. литературы тюркских племен, т. III, стр. XVII).

«Киргизы отличаются от других своих соплеменников особенной ловкостью в выражениях и замечательным красноречием», – продолжает тот же Радлов. Характеристика известного ориенталиста-лингвиста особенно верна по отношению к казахской народной литературе. Правильность, точность, ясность и благоразумие слога, картинность выражений и музыкальность речи замечательны в казахской народной литературе. Эти качества казахской народной поэзии, при почти не постижимом однообразии языка при далеком его распространении, приводят в удивление всякого изучающего казахскую литературу» (1: 130).

Қазақ сөз өнері негізі өленге бейім екені де айғақталған: «Форма языка народной литературы – в большинстве стихотворная. Прозой излагаются, главным образом, сказки и различные рассказы, но много сказок, рассказов и сказаний и в стихотворной форме» (1: 131).

Қазақ әдебиетінің ауызша таралуы туралы да мағлұмат берілген: «Казахская народная литература существовала и существует в устном виде. В прежние времена никаких записей не было и произведения передавались устно из поколения в поколение. Хотя казахи отличаются замечательной памятью (нам лично известны случаи, когда целые поэмы после одного выслушивания передавались казахами в том же виде, в каком были заслушаны), но, конечно, с течением времени многое подвергалось забвению. Этому особенно способствовали различные эпидемии, потрясения в виде войн, голода и джута, когда многие знатоки народной литературы гибли массами.

Алаш әдебиеттануы

В народной литературе существует авторство, но это авторство особого характера. Народные поэты всегда высказывали свои произведения экспромтом и сами обычно не записывали. Эти экспромты сейчас же заучивались и передавались от одного к другому, как произведения определенного лица. При передачи многое изменялось. Естественно, изменений оказывались тем больше, чем древнее автор. Поэтому в настоящее время существует масса вариаций одного и того же произведения, приписываемого одному определенному автору. В этих случаях большое значение имеют, конечно, давность и достоверность записи. Даже произведения, высказанные несколько десятков лет тому назад определенным лицом, в настоящее время имеют много вариаций.

Поэтому имея в себе элемент коллективного творчества, произведения таковых авторов, а к таковым относятся большинство выше указанных имен, бесспорно являются народной литературой. Имеется в народной литературе другого рода авторство. Известные народные былины, поэмы и проч, приписываются обычно тому акыну, со слов которого они были записаны в первый раз или некоторые акыны приписывают авторство их себе, как последний передатчик существующей вариации.

Третьего рода авторство в народной поэзии появляется с того момента, когда записывали свои произведения сами авторы или последние исправляли чужую запись своего произведения. Такое настоящее авторство несомненно существует в казахской народной литературе, но сейчас нет точных данных к выделению таковых авторов и таковых произведений. По некоторым данным можно предположить, что таковое авторство начинается не позднее первой половины 19-го века. Это начало Казахской письменной литературы. Несомненно начало казахской письменной литературы положили грамотные поэты, поэты, получившие мусульманское образование. Первых образцов письменной литературы, естественно, нужно искать в религиозных и нравоучительных видах народной поэзии» (1: 132).

А.Байтұрсынұлы діни дәуір деген кезенді Х.Досмұхаммедұлы осылай айғақтап берген. Алаш әдебиетшісі қазақ тілінің сұлулығын В.В.Радловқа сілтеме жасай отырып дәлелдеген. Оған былай деп қосады: «*Правильность, точность, ясность и благоразумие слога, картинность выражений и музыкальность речи замечательны в казахской народной литературе*» (1: 130). Х.Досмұхаммедұлының келесі тұжырымы теориялық мәнін күні бүгін жоғалтқан емес:

«Казахский язык имеет ударение в словах на определенном месте (на конце) – поэтому казахская поэзия имеет силлабическое стихосложение, основанное на равном количестве слогов в каждом стихе» (1: 131).

Х.Досмұхаммедұлының осы зерттеуінде тұңғыш рет ғылыми айналымға Жиренше (XI ғ.), Сыпыра жырау мен Шалгез (XVI ғ.) есімдерімен қатар бір топ қазақ ақындарының тізімін енгізген. Олар: Қалнияз, Абыл, Нұрым, Қадырбай, Мұрат, Матай, Қуан, Өтебай, Байтоқ, Марабай, Иманбай, Бабас, Жылқышы, Абат, Жылқыайдар, Қозыбек, Жұмырбай, Қашқынбай, Базар, Есенбақ, Жиенқұл, Ораз, Шернияз, Жаскілен, Бақы, Жанақ, Нысанбай, Нарманбет, Майлықожа, Мәделікожа, Ешнияз, Бұдабай, Ермамбет, Ығылман, Құлымбет, Шегебай, Ақтам, Молдағали, Балмырза, Сүйінбай, Досқожа, Өмірзақ, Жамбыл, Боқтабай, Әбубәкір, Біржан сал, Ақан сері, Жүсіпбек, Бұқар, Орынбай, Ақмолда, Қарпық, Сейдахмет, Қабан, Күдері, Белтірік, Елеусіз, Нұржан, Тоқжан, Қанапия, Өске, Бейбіт, Серәлі, Тұрмағамбет, Қаңлы-Жүсіп, Кете-Жүсіп, Шөже, Садық, Әзіл-Кеш, Оңғар, Шораяқтың Омары (1: 131–132).

Әдеби жанрды сақтаушы әрі дамытушылар ретінде қазақтың билері де аталған: Төле би, Досбол би, Бала би, Атагөз би, Есет би, Ескелді би, Байдалы би, Қазыбек би.

Еңбек соңында берілген «Классификация казахской народной литературы» кестесі мен «образцы казахской народной литературы» атты тізімнің ғылыми құндылығы ерекше. Мұндай жүйе сол кезде «Әдебиет танытқышта» ғана келтірілгенін ескергеніміз жөн.

КЛАССИФИКАЦИЯ КАЗАХСКОЙ НАРОДНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Эпос (жыр): а) героический; б) исторический; в) животный.
2. Сказки (ертегілер).
3. Пословицы и поговорки (мақалдар мен мәтелдер).
4. Загадки (жұмбақ).
5. Приметовые поговорки (ырым сөз).
6. Скороговорки (жаңылтпаш).
7. Поверия.
8. Легенды.
9. Двенадцатилетнее летоисчисление (Рассказы о временах года, месяцах и днях недели и их происх. и значение).
10. Демонологические рассказы. Баба яга (Жалмауз-Кемпир), Жезтырнақ (медные когти). Албасты, Марту, Кара, Обр, Убе, Жин (жинны). Пери.
11. Космогонические рассказы (о небесных светилах, громе,

Алаш әдебиеттануы

молнии, падающих звездах. Полярная звезда. Малая и Большая медведицы. Плеяда. Радуга и проч.).

12. Сны и их толкования (түс жору).

13. Игры и разные поговорки, припевы и рассказы при них (ойын).

14. Предания.

15. Родословная (шежире): а) отдельных лиц; б) племен; в) родов; г) колен; д) ханов.

16. Бытовые поэмы (Қыз Жибек, Қозы Корпеш и Баян, Айман-Шолпан и проч.).

17. Состязательная литература (айтыс): а) состязания родовые; б) состязания племенные; в) состязания жигитов и девиц; г) состязания загадками; д) состязания письмами.

18. Хвалебные песни (мақтау): а) восхваление одного лица; б) целого рода или колена; в) родины или отдельной местности; г) какого-либо события, предмета, животного и проч.

19. Оплакивающие песни (жоқтау): а) умершего или ссыльного; б) родины; в) молодости; г) возлюбленного и проч.

20. Причитания (жылау-сықтау).

21. Соболезновательные песни (соболезнование и утешение, жұбату).

22. Сатира, ирония и эпиграммы (жамандау, мысқыл, келеке, кекесін-келемеш, шағу).

23. Бийлик созь (замечательные и остроумные решения биев, их поговорки, ответы и наставления).

24. Благословение и благопожелание (бата, алғыс).

25. Проклятие (қарғыс).

26. Развлекательные (комические) песни и рассказы (күлкі, көңіл ашу сөзі).

27. Шутки (әзіл).

28. Нравоучительные песни (үгіт өлең).

29. Скорбные песни (зарзаман, толғау).

30. Агитационная литература против царского и кокандского правительств и произвола чиновников (қыздырушы, намыстандырушы өлең).

31. Предсказывательные песни (болжау өлең).

32. Предсмертные песни (завещательные песни перед смертью или во время болезней – өсиет өлең).

33. Биографии и автобиографии.

34. Колыбельные песни (бесік жыры).

35. Свадебные песни: а) жар-жар; б) тойбастар; в) беташар.

36. Любовные песни (жігіт өлең).
37. Прощальные песни (қоштасу өлең).
38. Песни при свиданиях (көрісу өлең).
39. Песни-письма (сәлем өлең).
40. Переговоры с духами умерших (аруақпен сөйлесу).
41. Лечебные песни: а) песни баксы (жын шақыру); б) заклинание (оқу); в) заговоры (арбау); г) изгнание беса (көшіру); д) выбивание (қағу); е) үшкіру. дем салу (спрыскивание); ж) молитвословие при садаке. худаи. назире; з) тыб (кітап-ашу); и) бойтумар (слова талисмана); к) слова и причитание при предсказывании по кумалакам (камешкам и лопаткам).
42. Небылицы (өтірік өлең).
43. Жарамазан (вроде колядования).
44. Нецензурные песни (боғауыз өлең).
45. Религиозная литература.
46. Литература из арабско-персидской жизни (қисса) (1: 133–134).

Зерттеу соңында «образцы казахской литературы» деген тізім берілген. Аталған тізімдегі басылымдар совет әдебиеттануының қазақ әдебиеті тек сол кезінде қалыптасты дегенін және басқа көп үстірт пікірін жоққа шығарады. Сондықтан да бұл еңбек – қазақ әдебиеті туралы орыс тіліндегі тұңғыш зерттеу ғана емес, қазақ сөз өнерінің жанрлық түрлері мен мазмұнын айғақтап берген ғылыми зерттеу. Бұл жанрлардың теориялық мазмұны А.Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышында» зерттелген. Екі ғалым бір мәселе – әдебиетті қазақша таныту ісін осылай бөліп алған.

Х.Досмұхаммедұлының «Аруақпен айтысу» зерттеуі ерекше. Алаш әдебиетшісі ел әдебиетін негізге алған бұл жанр туралы былай деген: «Қазақтың ел әдебиетінің түрі көп екені мәлім. Осы түрлерден ескерілмей келе жатқан түр – аруақпен айтысу. Қазақ жұрты өліктерін өте сыйлайды. Там салу, ас беру, өліктің аруағына сиыну секілді ырымдар – қазақтың бұрынғы шамандығынан қалған ырымдар. Күйікке шыдай алмай сүйгенінің моласына барып зарлайды. Моладағы кісіден жауап алады. Іштегі шерін шығарып, мауқын басады. Өлік зарлаушыға жауап береді. Мола басында айтыс болады. Аруақпен айтысу – жоқтаудың бір түрі. Аруақпен айтысу көбіне ерлі-зайыпты адамдардың арасында болады.

Үлгі үшін төменде күйеуі жауда өлген Аймаңдай деген қыздың моланың басына барып күйеуінің топырағын құшып жатып біресе өзі болып, біресе күйеуі болып айтысқанын келтіреміз: Қыз:

Алаш әдебиеттануы

Жігіттер жиырма бесте аттай желді, басыңнан атқара көр бір тайпа елді. Алғаным, аш қойныңды, көтер басың, қасыңа Аймандайдай досың келді. *Жігіт*: Жігіттер жиырма бесте аттай желді, басымнан атқарайын бір тайпа елді. Далада иесіз тұрған қу молаға Аймандай мұндық болған неге келді? (28: 37–38).

Жігіт пен қыз айтысы түріндегі мәтіннің мазмұны ерекше. Қыздың жарын жоқтауына тіл қатып жауап берген сөздері тоқтау болып қыз мауқын басады: *Қыз*: Қояды өлгендерді қырық қадамға, тыңдаусыз айтқан сөзім еш адамға. Алаштан таңдап алған асыл Бабам, тимеймін тиме десең еш адамға. *Жігіт*: Аймандай, енді сені ала алмаймын, мойныңа ақ білегім сала алмаймын. Атаңның оң жағында қалдың жастан «Тиме» деп обалыңа қала алмаймын» (28: 39).

Х.Досмұхаммедұлы ел ішіндегі бар жанрды ғылымға дерек ретінде ұсынған. Мұсылман қазақ елі ата дінді ұстанғаны айқын. Қайғыға жұбаныш ретінде мұндай диалогтар айтушының ойынан шығарылғаны болуы мүмкін. Бұны көркемсөздің бір жанры ретінде қарастыру ғылым ісі.

Х.Досмұхаммедұлының медицина, гигиена, биология, табиғаттану саласындағы ғылыми мұрасы арнайы зерттеуді талап етеді. Олардың мазмұны: Медицина. Гигиена. Биология. «Тамыр дәрі хақында; Жұқпалы аурулар хақында; Сары кезік – сүзек (брюшной тиф); Ұйқы деген немене; Оқушының саулығын сақтау; Как бороться с чумой среди киргизского населения; Шума қандай ауру? Жұқпалы аурулар; Жануарлар. Бірінші бөлім (үзінділер); Жануарлар. Екінші бөлім (үзінділер); Жануарлар. Үшінші бөлім (үзінділер); Адамның тән тірлігі (үзінділер); Профессор Ю.Вагнер. Өсімдіктердің тіршілігі мен түзелуі туралы әңгімелер (үзінділер); Профессор Ю.Вагнер. Денеміздің түзелуі мен жұмыс қылуы туралы әңгімелер (үзінділер); *Табиғаттану. Природоведение*. Табиғаттану (үзінділер); Миллион деген немене?; Жұлдыздарды күндіз көруге бола ма?; Мәшиненің күші» (1: 383).

Аталған басылымдар әрқайсысы өз саласы бойынша «пән сөздерін» негізге алып жазылған. Жат сөз араласпаған қазақтың кәсіби, ғылым тілін дамытуға Алаш ғалымы Х.Досмұхаммедұлы осылай өз үлесін қосқан. Аталған ғылыми зерттеулер бүгінгі арнайы зерттеушілерін күтуде.

Әдебиеттанушы әрі тілтанушы Х.Досмұхаммедұлының «Қазақ-қырғыз тіліндегі сингармонизм заңы» атты зерттеуінің жөні ерекше. Аталған зерттеу – Ташкентте 1924 жылы шыққан қазақ

тілінің заңдылықтары туралы теориялық еңбек. Ғалымның басты түсініктері: «Мәдениеттің негізі – білім. Білім тіл арқылы жетіледі. Білімді жұрттардың тілі бай болады» (1: 139). Зерттеуде түрік тілінің ғылыми заңдылықтары айқындалып, қазақ тіліндегі сингармонизм заңы сөз етілген. А.Байтұрсынұлының «Тіл құралына» сілтеме жасаған Х.Досмұхаммедұлы нақты сингармонизм заңдылығын былай түсіндіреді: «Бір сөздің ішіндегі дыбыстардың бәрінің бірдей дауыспен (не жуан, не жіңішке) ұйқасып айтылуын білім тілінде «сингармонизм» дейді. Сингармонизм деген сөз қазақша айтқанда, *үндестік, ұйқастық* деген мағынада. *Сингармонизм* – түрік тілінің айрықша өзіне біткен қасиеті. Осы күндерде қазақ-қырғыз секілді шет жұрттармен жарытып араласпай, нағыз түрікті сақтаған елдердің тілдерінде ғана сингармонизм заңы өзгерместен қалып отыр» (1:139). Осы қағиданы ғалым көлемді зерттеу шеңберінде жан-жақты дәлелдеп берген. Түрік тілінің табиғаты туралы былай делінген: «Түрік тілі – жалғамалы тіл. Жалғамалы тілдегі сөздердің түбірі өзгермейді. Сөз аяғына жалғанған қосымшалар арқылы өзгереді. Қазақ тілі – түрік тілінің бір тарауы. Сондықтан қазақ сөздері де түбін өзгертпей, аяғына қосылған жалғаумен өзгереді. Бұл заң «Тіл – құралдан белгілі» (1:139). Жалқы сөз туралы: «Жалқы сөздің түбіріндегі дыбыстардың біреуі жуан болып, біреуі жіңішке болып еш уақытта естілмейді. Қазақтың негізгі жалқы сөзінің түбірінде жуан дыбыстармен жіңішке дыбыстар араласып ұшырамайды» (1: 139).

Сөздің үйлесімі, келісіп айтылуы туралы былай делінген: «Бірқатар білгіштердің ойынша, сингармонизм дауысты дыбыстардың үндес болып, ұйқасып, бір дауыспен (не жуан, не жіңішке) айтылуынан шығады. Дауысты дыбыстар қалай айтылса, дауыссыз я жарты дауысты дыбыстар солай айтылмақшы. Бір сөздің ішіндегі дауысты дыбыстар бірігіп, өңге дыбыстарға ән береді, дауыссыз я жарты дауысты дыбыстар өз алдына үн шығара алмайды. дауыстылардың берген әнін ғана ұстайды. Дауыстылар сөздің қалай айтылуын билеп тұрған ұйғарушылар, әншілер. Дауыссыздар мен жарым дауыстылар бұлардың соңына ерген дауыссыз нөкерлері болып шығады. Сондықтан сингармонизм заңы дауыстылардың *гәрмөндесу заңы* я дауыстылардың *гәрмөние заңы* деп те айтылады.

Біздің ойымызша, сөздегі дауысты я жарты дауысты дыбыстар үнсіз, мүлде сақау емес, бұлардың аз да болса дауысы бар. Бұлар қостаушылар, бірақ бұлардың дауысы дауыстылардікіндей ашық емес, саңыраулау естіледі. Сөзді әнге, сөз ішіндегі дыбыстарды

Алаш әдебиеттануы

қосылып ән айтушы адамдарға балауға болады. Мәселен: бес кісі қосылып ән салса, бір-екеуінің ғана дауысы анық естіледі де, өңгесінің дауыстары дүдәмәл байқалады. Сондықтан біз «дауыстылар гәрмөниесі» дегеннің орнына «дыбыстар гәрмөниесі» деп айтқанды дұрыс көреміз» (1: 140). Ғалымның келесі анықтамасы да ерекше: «Қазақ-қырғыз тіліндегі сөздердің түбірі еш уақытта өзгермейді. Қазақ-қырғыз сөзі өзгергенде, аяғына жалғанған қосымшалар арқылы өзгереді. Тіліміздегі қосымшалар: 1) жалғау; 2) жұрнақ; 3) жіктеу болып бөлінеді. Байқап қарасақ, жалғаулар сөздің түбіне ұйқасады. Сөздің түбірі жуан айтылса, жалғанған жалғау да жуан айтылады. Сөздің түбірі жіңішке айтылса, тіркелген жалғау да жіңішке айтылады. Сондықтан жалғаулар қос болады.

Тіліміздегі жуан айтылатын жалғаулар мыналар: 1) -ның, -дың; 2) -ға, -қа, -а, -на; 3) -ды, -ны, -н; 4) -да, -нда; 5) -дан, -нан; 6) -дар, -лар.

Бұлардың жіңішке айтылатын жұптары мыналар: 1) -нің, -дің; 2) -ке, -ге, -е, -не; 3) -ні, -ді, -ін; 4) -де, -нде; 5) -ден, -нен; 6) -лер, -дер.

Қазақ-қырғыздың өзіне меншікті түпкі сөздерінде бұлардан басқа жалғаулар жоқ. «Тіл – құрал» осыны айтады. Шеттен келген сөздерге -дә, -ндә, -дән, -нән, -ләр, -дәр деген жалғаулар бар деушілерге тілімізге кірген жат сөздерді тексергенде жауап береміз. Жалғаулар айрықша сөз емес, сөздің мүшесі, буыны. Өз алдына айтқанда, бұларда мағына жоқ, сондықтан бөлек айтылмайды.

Қазақ-қырғыз тіліндегі жалғаулардың жалғасқан түбірімен ұйқасып, әндесіп сөйленетіндігі анық. Жіңішке түбірге жуан жалғау я жуан түбірге жіңішке жалғау еш уақытта қосылмайды.

Жалғыз сингармонизм заңымен жалғасады. Тәуелдіктер де жалғаулардың ізімен жүріп сингармонизм заңына көнеді» (1: 140–141).

Алаш ғалымы Х.Досмұхаммедұлы А.Байтұрсынұлының «Тіл құралына» кірмеген жұрнақтарды да бөліп атайды: «Тіл құралға» кірмеген шын жұрнақтар көп:

1. -лдырық, -лдірік (*табалдырық, сағалдырық, тұмылдырық, көзілдірік, өмілдірік*);

2. -нғы, -нгі, -нқы, -нкі (*салбыраңқы, астыңғы, болдырыңқы, еңкейіңкі, үстіңгі, ауысыңқы*);

3. -қақ, -кек, -ғақ, -гек (*жарғақ, шорқақ, шорқақ, піскек, ілгек, үркек, іскек*);

4. -қай, -кей, -ғай, -гей (*балақайың, қарағай, еңсегей, әшекей, өңкей, найзағай, жөнегей*);

5. -кам, -кем (*қалқам, салқам, жөргем, көркем, икем, желкем*);

6. -ау, -еу (*қинау, жинау, көрнеу, ернеу, кернеу*);

7. -маң, -мең (*қылмаң, күлмең*);

8. тағы талайлар.

«Жұрнақтың бәрін тізіп жату бұл жерде орын емес. Бірақ жұрнақтардың бәрін толық қылып жинау кезекті жұмыстың бірі болуы керек», – деп айғақтап қояды ғалым Халел Досмұхаммедұлы (2: 143).

Жат елден келген жұрнақтар: «Тілімізге жат тілдерден (парсыдан) кірген жұрнақтар бар: 1) *-кер (-гер)*, 2) *-хор*, 3) *-паз*. Жат тілден кірген жұрнақтар шала жұрнақтарға қосылады, бұларда қостық жоқ.

– *Кер (-гер)* өнемейін жіңішке айтылады. Алдындағы қосылатын түбір сөзі жіңішке болса, дұп-дұрыс болып сингармонизм заңымен жүре береді (*іс-кер* – іскер). Алдындағы қосылатын түбірі жуан айтылатын сөз болса, бұл сөзді «*-кер*» жіңішкертіп лып қосылады: сауда-гер – сәудегер, хайла-кер – хәйлекер яғни айла-кер – әйлекер, жұмыс-гер – жұмыс-кер – жұмыс-кер, тағы талай үлгі келтіруге болады.

– *Кер(-гер)* жұрнақ жат тілден келген шала жұрнақ болса да, бұ күнде шын жұрнаққа айналып барады.

– *Паз* (әсем-паз, өнер-паз) өнеймейін жуан айтылады. Бұ да алдындағы сөзбен әндеспейді.

– *Хор* (пара-хор, алым-хор, жем-хор) өнеймейін жуан айтылады, түбір сөзбен әндеспейді» (2: 143–144).

Қорытындыны былай берген: «Жұрнақтар туралы әңгімені қорытқанда, мынадай жазу қағидасы туады: 1) Шын жұрнақтар сөзге қосылып жазылуы керек. Шала жұрнақтар түбір сөзге жалғаспай, сызықшамен бөлініп жазылуы керек.

– *Кер (-гер)* жұрнақ шын жұрнаққа есептелінеді, сондықтан түбірмен бірге жазылуы керек.

Жазудың осындай қағидасы сингармонизм заңынан шығып отыр.

Демеулерде де сингармонизм заңы анық байқалады. Сұрау демеудің жуан түрлері: *ма, ба, да*; жіңішке түрлері: *ме, бе, де*. Демеу алдыңғы сөзбен үндеседі. Алдыңғы сөз жуан болса, демеу де жуан айтылады; алдыңғы сөз жіңішке болса, демеу де жіңішке айтылады. Үлгі үшін: ұрыстым-ба, сөктім-бе, оқи-ма, жүр-ме.

«*Да*» деген демеу жуан айтылатын сөздің соңынан қойылады. Мәселен: мал да, құс та, адам да сүт емушілер тобына кіреді. «*Де*» деген демеу жіңішке айтылатын сөздің соңынан қойылады. Мәселен: мен де, сен де – адамбыз; көз де, бүйрек те, жүрек те, ішек те – денедегі мүшелер.

Алаш әдебиеттануы

Біздің кейбір жазушыларымыз «*да*» менен «*де*»-нің қай орында қалай қойылатынын шатастыра береді. «Қазақ тілі»-нің талай сандарында ретсіз «*да*» мен «*де*»-нің шатасып жүргенін байқадық.

Мағжан Жұмабай өлеңдерін бастырғанда басқарған Бернияз Күлеев «Бастырушыдан» деген сөзде мынаны жазады: «Өлеңдердің қолжазбасында көпшіліктің сөйлеп жүрген тіліне, емлеге дұрыс келмейтін кейбір сөздер жергілікті түрде жазылғандары бар еді. Мәселен: *менде, сенде, өзімде, көзімде, өлімде, меніде* деген сөздердегі демеулер көпшіліктің сөйлеп жүрген тілінде емледе орнымен «*де*» де, «*да*» да айтылып жазылады. Қолжазбада барлық сөздерде деп айтарлық «*да*» демеуі жазылған жоғарғы сөздер *менда, сенда, өзімда, көзімда, өлімда, менімда* (болып) жазылған. Бұлардың талас еместерін «*де*» қылып түзетсем де, өлеңнің ұйқастарын бұзатын орындарда һәм дүдәмал естілетін орындарда түзетуге тәуекелім жетпеді». Бернияздың түзетуі дұрыс-ақ, бірақ түзетуді аяқтамағаны – сингармонизм заңымен таныс болмағандығы.

Ақындық – табиғаттың саннан таңдап бірен-саран адамдарға беретін артық өнері. «Көп берілгеннен көп сұранады» деген нақылды ескеріп, аяғына дейін түзету керек еді. Тілді бұзбай ұстарту, шеберлету, байыту – ақындардың мойындарына артылған зор борыш.

Сұрау демеулік соңында *екен* деген сөз келсе, қатар тұрған екі дауысты дыбыс бірігіп айтылады, сондықтан *мекен, бекен* деген сөз туады. Мәселен: *барама екен, жүреме екен* деген сөздер *барамекен, жүремекен* болып айтылады. *Мекен, бекен* болып айтылса да, *барама екен, жүреме екен* деп жазу керек. Сингармонизм заңы осылай қылып айырып жазуды дұрыстайды.

Туынды демеулердің кейбіреулерінде сырттан қарағанда сингармонизм заңы дүдәмал байқалғандай болады. Шындығында туынды демеулерде сингармонизм заңы анық. Туынды демеулер мыналар: *үйткенде, сүйткенде, бүйткенде, зйткенде, қайткенде, немесе* (бір түрі ғана алынды)» (1: 144).

Қазақ тіліне сол кезде енген жай сөздер туралы Х.Досмұхамедұлы былай деген: «Жоғарғы айтқанның бәрі түпкі қазақ сөздері туралы еді. Енді шеттен келген жат сөздерге келелік. Қазақ-қырғыз тіліне сіңіп кеткен жат сөздер көп: қала, молда, шілде, амал, айып, әділ, әлім, әдет, ылаж, өмір, ар, құрбан, әкім, аспан, дұспан, заңғар, құн, береке, патса, дастарқан, сабын, бедеу, Асан, Үсен, Сәмеке, Шайбақ, Сидак, Мәмбет, Мәделі, әзіл, маскара, дәулет, апат, есеп, шынжыр, несібе, серт, әсет, ақырап, жеді, дүйсенбі секілді тағы талай сөздің бәрі қазақ тіліне жат тілдерден кірген сөздер.

Бұл сөздер біздің тілімізге соншама сіңіп кеткен, қазақ-қырғыз халқы бұлардың жат екендігін сезбейді. Байқап қарасак, жоғарғы сөздердің бәрі де қазақ тілінің қай заңына да көнеді: қазақтың түбір сөздерімен бірдей болып өзгеріп, бірдей құбылады. Қай жағынан қарағанда да бұларды жат сөздер деп айтуға болмайды, бұларды жат сөздер десек те ел көнбейді. Бұларды жат деген адамның өзін ел өзіне жат санайды. Сондықтан бұл сөздердің бәрі қазақ-қырғыз сөзі деп айтуға тура келеді. Шет тілдерден келіп сіңіп, қазақ-қырғыз сөзі болып кеткен сөздердің ататегін қуып түбіне жете тексерсек, бұлардың асыл қалыбы, біздің тіліміздегі қалыбына көбіне ұқсас емес. Қазақ-қырғыз тіліне сіңу үшін бұлар танымастай болып өзгерген. Өзгергенде бұлар қазақ-қырғыз тілінің заңдарына бағынатын болып, алдымен сингармонизм заңына көніп өзгерген. Өз заңымен өзгертпей қазақ тілі ішіне ешбір жат сөзді алмайды, кіргізбейді. Бұл – ақиқат нәрсе» (1: 145–146).

Ғалым орыс тілінен енген жат сөздер туралы: «Орыс тілінен қазақ тіліне кірген сөздерді тексеріп қарасак, бұлардың да сингармонизм заңымен өзгеріп тілге сіңгені байқалады. *Самауар* (*самаурын*), *Бәселей*, *Шодыр*, *Гәбрәшке*, *жәшенке*, *лампы*, *корпыс* секілді сөздерде сингармонизм анық байқалады. Осы сөздердің орыс тіліндегі асыл нұсқаларында сингармонизм жоқ. Орыстың қалаларының я жерлерінің атақтарына келсек, оны да қазақ не өз сөзіне аударады, не сингармонизм жолымен өзгертіп айтады. *Топайлы* (Тополевский), *Өрлік* (Орловский), *Кірімшік* (Гребеншиковский), *Сарытау* (Саратов), *Самар* (Самара), *Мәскеу* (Москва), *Хәркеу* (Харьков), *Орынбор* (Оренбург) деген сөздерде сингармонизм анық байқалады.

Гүбірнетір, *уяз* (*ойаз*), *болыс*, *жандарал* (*боласнай*), *ауылнай*, *ыстаршина* (*ыстаршын*), *пәмөшнік*, *нәшәндік*, *содиа*, *пірістәп*, *өрендік*, *пірпеске*, *әткез*, *шербій*, *сиаз*, *пірсетіл*, *перебөтшік*, *шөтшік*, *песір*, *үшетіл*, *мұжсық* секілді сөздердің көбін орынды ма, орынсыз ба тексермей, ел ішіне ықтиярсыз біздің оқығандар, әсіресе тілмаштар кіргізді. Оқығандар мұндай сөздерді нағыз орысшасынан бұлжытпай сөйледі, қазаққа бұлжытпай сөйлетуге тырысты. Қара халық оған көнбеді, өзінше аударып сөйледі. Жоғарыдағы жазылған сөздердің бәрі де нағыз қара қазақтың айтуынша жазылған. Сингармонизм бұларда анық.

Қара халық өте сақ болады. Тұрмысына, салтына, елдігіне зиянды нәрселерді қабылдамайды. «Қара қарын ел бұзады» деп жат рулардың адамдарын арасына өте сақтықпен кіргізгеніндей, шет

Алаш әдебиеттануы

сөздерді де сынап, тергеп, тексеріп, екшеп, өзгертіп, өз тілінің әдетіне ылайықтап кіргізеді. Сондықтан оңаша жүрген елдің өз еркінде тұрғанда тілі бұзылмайды. Елдің тілін бұзатын – көршілес елдердің мәдениетін үлгіге алған мәдениетті елдердің әсері» (1: 146).

Алаш әдебиетшісі әдеби тілдің сақталуы мектеп пен баспаға байланысты деп санаған. Әдеби тіл туралы Х.Досмұхаммедұлы былай дейді: «Әдебиет тілі дұрыстап түзелмесе, қара тілдің заңымен жүрмесе, әдебиет тілі көп бұқараға түсініксіз жат тіл болады, елге сіңбейді; сондықтан жер жүзіндегі жұрттың көбі әдебиет тілін қара тілге жақын қылып елге түсінікті қылуға тырысады.

Әдебиет тілінің қаруы – баспа мен мектеп. Баспа мен мектеп деген – адам шошынарлық өте қайратты қару. Баспа мен мектепте қолданған тіл елге ақырында сіңбей қалмайды. Мектеп пен баспаның тілі дұрыс тіл болса, елдің тілін көркейтіп, байытып, гүлдендіреді; мектеп пен баспада қолданған тіл шатасқан тіл болса, ол ел – сорлы ел, мұндай елдің тілі бұзылмай қалмайды.

Қазақтың әдебиет тілі жаңадан басталады. Елдің қара тілі әдебиет тілімізге негіздікке алынды. Әдебиет тіліміздің табаны дұрыс салынды деуге болады. Табаны дұрыс салынғанмен, үйді көркем болып түзеледі деп айтуға болмайды. Үйдің керегесі (дуалы), төбесі, есік-терезелері, түрлі әшекейлері көп болады. Осылардың бәрі дұрысталып салынғанда ғана, әрқайсысы өз орнына қойылғанда ғана үйді түзеліп бітті деуге болады. Осы күні әдебиет тіліміз өте қарқынды өсіп барады. Бір жағынан, өз сөзінен сөз тудырып байыса, екінші жағынан, жат сөздерді кіргізіп байып бара жатыр. Тілдің өз сөздерінен туған сөз тілдің негізгі заңымен тууы керек, тілдің нағыз өз баласы болуы керек. Бұған ешкім таласпаса, таласпайды да» (1: 147).

Жат сөздер туралы: «Жат сөздерді қолданғанда, тіліміздің заңымен өзгертіп, тілімізге лайықтап алу керек. Жат сөзді өзгертпей, бұлжытпай алатын жердүниеде жоқ деп айтса да болады. Бұл туралы Аурупа тілдерінен алдымызда үлгі келтіреміз. Жат сөздерді өзгертпестен алып, бастапқы жат қалыбымен тілге сіңіреміз дегендік – шатасқандық. Бұл жолда жүрген адамдар тілімізге орасан зиян келтіреді» (1: 148). Олар қайдан еніп жатыр? «Тілімізге жат сөздер екі жақтан кіріп жатыр. Бірі – араб, парсы сөздері, молдаға оқығандар арқылы. Екіншілері – Аурупа сөздері, ордаға оқығандар арқылы.

Араб-парсы сөздері тілімізге дінмен бірге кіре бастады. Молдалар қаншама дін сөздерін дұрыс айтқызамыз деп (тіл) бұраса да, ел болмайды. Жат сөздерді өзінше айтып, тілінің заңына лайықтап

қолданатын болды. Дін тілімізді бұза алмады. Бұған себеп – көшпелі салтымыз һәм елге тым қадірлі болған орасан бай ауыз әдебиетіміз. Көшпелі елге жазу-сызу оңайлықпен таралмады. Жазба әдебиет жоқтық бізді сақтады. Жазба сөз қазақ арасына он тоғызыншы ғасырдың екінші бөлімінде пайда болды десе болады. Онан бұрынғы есепке алынбайды. Жазба сөз бізге, бір жағынан. Қазаннан, бір жағынан. Бұхардан келді. Араб-парсы сөздерінің де көбі осы көршілер арқылы келді.

Қазақтың балалары ноғай, сарт мектеп-медреселерінде оқитын болды. Медреселерде араб-парсы сөздерін өзгертіп айту зор күнәға есептелінетін еді. Молдалар қазақ арасына араб-парсы сөздерін бұлжытпай айтуды жазу арқылы үйрете бастады, ана тілін бұзып, ноғайшылап, сартшылап сөйлеуді, жазуды шығарды» (1: 148).

Қазақ тіліне әсері туралы: «Көп қазаққа «шатақ» тілдің әсері жарытып тиген жоқ. Шатақ тілден сақтаған: 1) көшпелі салтымыз. 2) бай, ауызша айтылып жүрген ел әдебиеті. 3) Ыбырай Алтынсарыұлы һәм Абай Құнанбайұлы сияқты шын тіл қамқоры болған нағыз әдебиет тіліне жол салған оқымысты жігіттеріміз» (1: 148).

Алаш ғалымы әр әріпке қатысты нақты мысалдар келтіре отырып, жалғау, жұрнақ, жіктеу, қосымшаларды да арнайы қарастырған. Мысалдар көркемсөзбен берілген. М.Жұмабай өлеңдерін бастырғанда, Бернияз Күлеевтің «Бастырушыдан» деген сөзі қолданылған. Асыл сөз үлгілері тізілген ерекше көркем мәтіндермен қатар ғылыми зерттеудің мысалдары болып табылады.

Ғалым жат сөздерді қолданудың екі түрін бөліп көрсетеді. *«Жат сөздерді қолданғанда тіліміздің заңымен өзгертіп, тілімізге лайықтап алуымыз керек. Жат сөздерді өзгертпейінше, «жүргіземіз» деп қазақтың тілін бұрағандар да, «мәдениетке үйретеміз, өнер шашамыз» деп арақ пен шылым, жұқпалы ауру таратқандар да бір есеп. Арақ, шылым, аурулар адам денесін бұзса, зорлықпен кіргізген жат сөздер елдің түп қазығы болған тілді бұзады»,* – деп санайды Алаш ғалымы Х.Досмұхаммедұлы (1: 148). Сонымен бірге ғалым сингармонизм заңына келмейтін сөздер бар екенін ескертеді: «Арабтың Махмуд деген сөзін қазақ Мәмбет, Мұхамбет, Махамбет, Мағамбет деп өзгертеді. Мәмбет сингармонизмге толық көнеді. Мұхамбет сингармонизмге шалалау көнеді. Мағамбет сингармонизмге қарсы» (1: 149).

«Қазақ тіліне кірген араб-парсы сөздерін тергеп қарасақ, бір бөлек сингармонизмге шалалау көнген я көнбейтін сөздер ұшырайды. Бұлар тілге ықтиярсыз кіргізілген, бұзып айтылуына қарсылықты көп

Алаш әдебиеттануы

көрген, тілді бұрап алғашқы қалыбында сөйленуіне, жазылуына көп еңбек сіңірілген сөздер. Бұларды қазақ тіліне толық сіңіп болды деуге болмайды. Бұлар шала сіңген сөздер. Жаттығын білдіртпей бұларды тілге әбден сіңіріп жіберу – әдебиет тілінің міндеті.

Арабтың *Махмуд* деген сөзіне қазақ тілінде сәйкес сөз *Мәмбет*. Бөтен түріктерде *Мәмед*, *Мемед* деп айтады. *Мұхаммед*, *Мұғамбет* деген молдалардың, оқығандардың қолданған, елге ықтиярсыз сөйлеткен сөздері. Бұлар шала қазақ сөздері. *Махамбет*, *Мағамбет* осы шала сөздердің түзетілген түрлері. Жат сөздерді қазақ сөйлегенде, өз сөзіне жақындастырып, ұйқастырып айтуды жаратады, *Мағамбет* деген сөз жалқы айтылмайды. Алдында қосымша қосылып айтылады. (Қос-мағамбет, Қос-махамбет).

Махамбет деген сөзді қазақ екіге бөліп айтад: біреуі – *Махам-Махан-Мақан*. Екіншісі – *бет*. Сондықтан *Махамбет* деп айтылу пайда болады. *Ханибет*, *Ханден* деген сөздерді де қазақ *Қани-бет*, *Қан-ден* деп екі бөліп айтады. *Қани-бет* секілді айтылуына ыңғайлы келетін, тағы талай сөздер бар. Осындай орындардың бәрінде де жат сөздер қазақ тілінде екіге бөлініп айтылады. Шындығында да бұл дұрыс болса да, әдебиет тілімізге *Махам-бет*, *Қани-бет*, *Қан-ден* деп алу керек емес, *Махамбет*, *Ханибет*, *Ханден* деп алу керек.

Түрік тілінде түбір сөздер қысқа келеді. Түрік тілі ұзын сөзді жаратпайды. Мұндай қасиет қазақ-қырғыз тілінде анық байқалады. Сондықтан шет тілдерден келген сөздерді қазақ тілі екіге, үшке бөліп айтуға тырысады. Махмудтың Махамбет (*Махам-Махан-Мақан* һәм – *бет*) болуы да осыдан. *Қос-махмуд* деген сөз *Қос-бағам-бет* болып қазақтың тіркелген үш сөзіндей айтылады, сондықтан қазақтың айтуынша, сингармонизмнің заңынша жүрсек, *Қосмахмудты Қос-бағам-бет* деп жазу керек.

Қос Бағам-бет деп жазуды өте ерсі көрсек, онда ережеден тыс қалып, *Махмудтың Махамбет* болуына көніп, *Мағамбет* секілді сөзді бір жазамыз. Бірақ мұндай болып жазылудың айрықша тыс нәрсе екендігін өнемейін ұмытпай, жалпы ережеге аудармасқа керек. Бұлай болғанда *Қос-махмуд*, *Дос-махмуд* деген сөздерді *Қос-бағамбет*, *Дос-бағамбет* деп екі бөліп жазу керек. Алдыңғы сөз жуан болады да, соңғы сөз жіңішке сөзге баланады.

Ұзын сөздің қысқасы, арабша, парсыша сөздерді арабша, парсыша айту керек емес, қазақша айту керек, қазақ тілінің заңына көндіріп қолдану керек. Нағыз түрік сөзінің ішінде жуан, жіңішке айтылатын дыбыстар аралас келмейді. Сондықтан бір сөздің ішінде бір жағынан «қ», «ғ», екінші жағынан «к», «г», «е» дыбыстар

кірмесін. Жуан сөздерге жіңішке жалғаулар, жіңішке сөздерге жуан жалғаулар жалғанбасын» (1: 149–150).

Европалық жат сөздер туралы былай деген: «Тілімізді байытайын деп тұрған екінші түрлі жат сөздер Аурупа сөздері, бұ сөздердің жаңғыз-жарымы болмаса, елге сіңгені жоқ. Бұлар қолданып, елге ықтиярсыз кіргізейін деп тұрған – әдебиет тіліміз. Аурупа сөздері соңғы заманда әдебиет тілімізге жапа-тармағай кіріп жатыр. Сондықтан бұлар туралы да біраз ғана сөз айтпақшымыз. Аурупа тілдері бірнеше топқа бөлінеді. Бізге керегі мынау үшеуі: 1) роман тілдері, 2) гермен тілдері, 3) ислабиан тілдері. Бірінші топқа франсоз, ителиен, портуғалия, һиспаниа, романия, тағы басқалар тілі кіреді. Гермен тобына: неміс, норбегие, шибетсие, дания тілі кіреді. Ағылшын тілі неміс тіліне жақын, гермен тілі мен франсоз тілінің араласуынан пайда болған. Ислабиан тобына: орыс, хахол, пәлек, былғар, серб тілі кіреді. Әр топтың ішіндегі тілдің бір-біріне жақындығы біздің түрік тілдерінің (ноғай, қазақ, қырғыз, өзбек, түрікпен, оспан) жақындығындай. Әр топтың бір-бірінен айырмасы түрік тілінің манғұл я фин тілінен айырмасындай.

Аурупа жұрттарының ғылым тілі қылып алған тіл – латын тілі. Латын тілінде бұл күнде сөйлейтін ел жоқ. Латын тілінде бұрынғы заманда рұм халқы сөйлеген. Рұмдардың тұқымы – бұл күндегі ителиендер мен романдар.

Латын тілінде сөйлеу я кітап жазу бірден-бірге қалып баратсада, сонда да Аурупа ғылымындағы атаулардың (терминдердің) бәрі латынша. Латын тіліндегі терминдерді ешкім қалдыруға ниет қылған жоқ, қалдыруға қолдан да келмейді. Ғылым ұлғайған сайын латын терминдері де ұлғайып барады. Аурупа жұрты латын сөздерін термин қылып қолданғанда бұлжытпай алып отырған жоқ, әр сөзді әркім өз тіліне бейімдеп өзгертіп қолданып жүр, сөзді өзгерткендер әрқайсысы өз тілдерінің заңымен өзгертеді. Мысал үшін бір аз ғана үлгі келтірелік. *Латынның* портсио (порцио) *деген сөзін* неміс портсион (порцион), *орыс* портсиа (порция) *деп қолданады...*

Роман (латын), герман тілдерінде шолак «у», «һ», «е» дыбыстары бар, орыс тілінде мұндай дыбыстар жоқ, сондықтан орыстар шолак «у» дыбысын «в» дыбысымен, «һ» деген дыбысты «г» я «и» деген дыбыстармен сөйлейді. Біздің қазақ-қырғыздардың ішінде Аурупа тілдерін жақсы білетініміз аз, көбіміз білмейміз. Аурупа тілдері бізге орыс арқылы жалғасады. Сондықтан Аурупа сөздерін орыстың айтуынша қолданып жүрміз. Бұл дұрыс емес. Аурупа сөзін асыл нұсқасынан алып, өзгертіп қолдану керек...

Алаш әдебиеттануы

1) Аурупа сөздерін алғанда, сөзді қазақ-қырғыз тілінің заңымен өзгертіп, сінуге қолайлап алу керек. Аурупа тілінен бізге әсері көп тиетін тіл – орыс тілі, орыс сөздері ықтиярсыз қолдануға керек болатын дәуірде тұрмыз. Сондықтан орыс сөздерін қолданғанда өте сақтық керек.

2) Күнбатыс Аурупа сөздерін алғанда түбін тексеріп, шамадан келгенше сөзді түпкі иесінің сөйлеуіне жақындатып алу керек. Сөз франсоздікі болса, франсоздың айтуына, немістікі болса немістің айтуына жақындатып алу керек. Көпке дейін Аурупамен біздің арамызға орыс тілі дәнекер болады. Орыстың Аурупа сөздерін өзінше өзгертіп алады. Мұны үнемі ұмытпасқа керек. Аурупа сөздерін орыс арқылы алғанда өте сақтық керек. Аурупа сөзін орыс өзгертіп, орыстың өзгерткенін біз тағы өзгертсек, ақырында Аурупа сөзі орынсыз танымастай болып кетіп, аурупаша да болмай, орысша да болмай шатақ болуы мүмкін. *Копенгаген* дұрыс емес, *Көпен-һаген* я *Көпенһаген* болуы керек. *Гелсингфорс* дұрыс емес, *Һелсинк-Форс* болуы керек. Мұндай үлгілер көп.

3) Роман, герман сөздері, жалпы айтқанда, жуан айтудан гөрі жіңішке айтуды сүйеді. «Л» деген дыбыс бұ тілдерде өнемейін жіңішке айтылады. Сондықтан ішінде «л» дыбысы бар Аурупа сөздерін жіңішкертіп айтқан сөздің түбіне жақын, қолайлырақ болады. Немістің «Лэнд» деген сөзі кірген сөздерді жіңішкертіп айтқан – тіпті артық. Мәселен *Нолландиа* дегеннен *Һөлләндие* деген сөздің асыл нұсқасына жақынырақ болады.

4) Франсоз тілінде сөздің басуы (ударение) соңғы буынның ішіндегі дауысты дыбыстарда болады. Қазақ-қырғыз тілінде де осындай қасиет бар. Сондықтан Аурупа сөздерін өзгерткенде, франсоз тілін үлгіге алсақ, көп жеңілдік көреміз. Мәселен, латынша *механикус* деген сөз орысша *механишески* (*механический*), франсозша *механик* (*механик*) болады. Бұл сөзді қазақша *мехенік* деп алуға болады.

5) Аурупа сөзін алғанда, түбірін сингармонизмге көндіріп алған соң, жалғаулардың да бәрін сингармонизм заңымен жалғау керек. Алған түбірден туынды сөздерді өз тіліміздің заңымен тудыру керек» (1: 150–152).

Сингармонизм түркі тілдеріне тән заңдылық екені туралы былай делінген: «Сингармонизм заңы – жаңғыз қазақ тілінің емес, тек түрк тілінің емес, орал-алтай тобына кіретін тілдердің заңы.

Орал Алтай тобы мынадай тілдерге бөлінеді: 1) фин тілі, мадиар-оңғар, фин (суами), есті, мордба тағы талайлар; 2) самойет (қасуами); 3) түрк; 4) моңғол (қалмақ, бурлат); 5) тоңғыз. Түрктің

бұрынғы тарихы қытай, араб, парсы тілдерінде жазылған. Бұлар түрк-монғол сөздерін орасан өзгертіп жіберген.

Тарихтағы жаңылыс сөздерді түзетіп алуға сингармонизм заңы жол көрсетіп отыр. Ноғай тарихында *Селенх* деп жазылған, бұл дұрыс емес, сингармонизм заңынша *Селенге* я *Сылангы* болуы керек, шындығында – *Сылаңғы*. *Селжық* дұрыс емес, не *селжік*, *селшік* болуы керек, не *салжық*, *сылшық* болуы керек» (1: 153).

Қазақ руларының атына қатысы былай делінген: «Қазақ-қырғыздың руларының, адам аттарының арасында бұрынғы түрк-монғол аттары көп ұшырайды, сондықтан тарихтағы адамның, жердің аттарын алғанда, осы күнгі қазақтағы адамдардың, рулардың, жердің аттарымен салыстыру керек; *Құбылайды Көбілей*, *Һулагуді Әлеке* деу керек; *Шыңғыздың* атын *Темөшін* деу дұрыс емес, *Темірішін* я *Теміріші* болуы керек.

Түрк, монғол тілдерінің тұқымдас, тумалас екендігін, қытай тілінде «р» дыбысының жоқтығын ескерсек, *Шыңғыздың* аты *Темірішін* болуға қолайлы бола қалады» (1: 153).

Орыс мектебінде оқығандар туралы Х.Досмұхаммедұлы былай деп ғылыми негіз берген: «Орыс мектептеріне кірген балалар ана тілін оқып әбден жаттығып кірмей, ана тілімен таныс болмай тұрып, орысша оқи бастайтын еді. Орыс мектептеріне кіргендердің ес-дерті – орыс тілін жақсы білу, орысша жақсы сөйлеу болатын еді. Орыс мектептеріндегі оқытулардың да бар тілегі – жас өспірімге орыс тілін жақсы білдіріп, орыс тілін ана тіліндей қылып жіберу еді. Осылай болған соң, бірнеше жыл орысша оқыған балалар орысша орасан шебер болып кететін еді. Ана тілінің заңын, әдетін ұмытып кететін еді. Ана тілінің нақуы, сарфы жоқтығы, орыс тілінің астамдығы, болашақтағы пайдасы адамды қызықтыратын еді.

Жасында ұлт мектебінде дұрыстап оқыған адам ана тілінің заңын ұмытпайды, бөтен тілдің сөздерін ана тілінің заңымен айтамын деп шатасады. Әксент туады, бөтенше сөйлеуге, бөтен елдің адамынан айырылмастай болып сөйлеу бұларға өте қиын болады. Бұлардың жат тілде сөйлегенде жаттығы білініп тұрады. Өз тілін жақсы білген түрікке Аурупа тілдерінде сөйлеу қиын болса керек.

Сонда да біздің ноғай, қазақ сықылды түріктер орысша соншама жақсы сөйлейді, бұлардың орыс еместігі жақсы сөйлегеннен білініп тұрады. Оқыған түрк орыстың нағыз әдебиет тілімен сөйлейді. Нағыз орыс көбіне жасында үй ішінде үйренген тілімен сөйлейді; оқыған түріктер орыстың әр дыбысын ішкөлде үйренген қалпымен айтады. Сондықтан орыс ішкөлінде қатар оқыған орыс, қазақ

Алаш әдебиеттануы

балалары диктөбке жазғанда, қазақтар хатасыз жазады, орыстар хатамен жазады.

Мектепте ана тілін жақсылап оқыған балаға орыс сөздерін көпке дейін дұрыстап сөйлеу мүмкін емес. Біздің айтайын дегеніміз мынау: бөтенше жақсы сөйлеймін деп мақтану керек емес, ойлаңқырау керек» (1: 154).

Қоссөздер деген не? Олар біріккенде қалай жазылады? Оған былай делінген: «Мұнан жазудың тағы бір қағидасы туып отыр: Қос сөздер сызықша арқылы жазылуы керек (қызыл-жар, көк-жар, әулиа-ата, Ешкі-өлер, оқ-жылан, Бай-тұрсын, Сәрсен-бай, Кенесары, тағы талайлар. Қос сөзден сингармонизм заңымен бірігіп, бір сөз болып туған сөздер бірге жазылуы керек (Ташкент, Шымкент, Жауғашар, Жарқанат, тағы талайлар)» (1: 145).

Зерттеудегі жалпы түрік және нақты қазақ тілін роман, герман, славян, француз, италиян, португалия, испания, романия, т.б. тілдері контекстінде зерттеудің ғылыми деңгейін асқақтатын тұр. Латын сөзінен келтірілген мысалдар мен әр тілдегі дыбыстардың қайталануы таңғалдыра түседі. Осындай теориялық деңгейі мен шеңбері кең ғылыми зерттеу нақты тұжырыммен түйінделген: «Ана тілін жақсы біліп тұрып, бөтенше жақсы сөйлесең, бұл – күйініш. Өз тілін білмей тұрып жат тілге еліктей беруі зор хата. Бұл оқығандардың һәм оқушылардың есінен шықпауы керек» (1: 154).

«Диуани лұғат ат-түрік», «1924 жылы Орынборда өткен қазақ білімпаздарының съезінде сөйлеген сөздерінен», «Қазақ тіліне латын хәрфін алу мәселесі», «Жат сөздер туралы», «Қазақстан білім ордасы қабылдаған пән сөздері», т.б. еңбектерінің ғылыми құндылығы күні-бүгінге дейін жоғалған емес.

Осыншама білім иесі, ғұлама ғалым совет кезінде аман қалса, қазақ тілі мен әдебиеттануының деңгейі қандай болар еді?! деген сауалмен бұл зерттеуді тамамдайық. Х.Досмұхаммедұлының осы мақалада аталған ғылыми көзқарастарын әрі қарай зерттеп, жалғастыратын қауымның еншісіне де осы сауалды қалдырайық. Алаштың ардақтысы, профессор Халел Досмұхаммедұлына қазақ елі мен ата-баба тарихы, қазақ тілі мен асыл сөзін зерттеп бізге аманат етіп қалдырған ғылыми мұрасы үшін Алланың рақымы Пайғамбарымыз Мұхаммедтің (с.а.с) шапағаты болғай дейміз.

1. Х.Досмұхаммедұлы. Таңдамалы. А.: Ана тілі. 1998.

2. Халел Досмұхаммедұлы. Аламан. А.: Ана тілі. 1991.

2.9. СӘКЕН СЕЙФУЛЛИН

*Бауыр тартқан
 Жүрек қайда?
 Намыс қызған
 Сүйек қайда?
 Нулы жерден
 Күшті айырды,
 Сулы көлден
 Сұсты айырды.
 Ер орнына
 Еркек қалды,
 Көлеңкеден
 Үркек қалды.
 Би орнына
 Биің болды.
 Би деу бірақ,
 Қиын болды.*

А.Байтұрсынұлы.

Сәкен Сейфуллиннің *әдебиеттанулық* еңбектері: «Қазақ әдебиеті туралы хат» («Еңбекші казак», 1929); «Қазақтың ескі әдебиет нұсқалары» (құрастырушы, Қызылорда, 1931); «Батырлар жыры» (құрастырушы, 1933); «Билер сөзі» («Жаңа әдебиет», 1931, №3); «Ертедегі жыр-әнгімелер, яки ноғайлы дәуірінен қалған әдебиет нұсқалары» («Жаңа әдебиет», 1931, №10, 11); «Қазақ әдебиеті», (1932); «Батырлар жыры». (1 том, 1933); «Көркем әдебиет», (1935, (Ө.Тұрманжановпен бірге); «Ақмолла». Өлеңдер жинағы (1935); «Ләйлі-Мәжнүн» (Құрастырушы, 1935).

Сәкен Сейфуллинның туған жері – Қарашілік бүгінгі Қарағанды облысы, Ортау мекені. Алғаш сауатын Ағаш аяқ молдадан оқып хат танып, 1905 жылы Нілді мыс қорыту зауытындағы орыс-казак мектебінде оқиды. Кейін Ақмоладағы приходская школада екі жыл, үш кластық қалалық училищеде үш жыл оқиды. 1925–1937 жылдары ақын жазушылығымен қатар орта, жоғары оқу орындарында сабақ берді. «Қызылорда қалалық халық ағарту институтында, Ташкент педагогикалық институтында (1927–1928), 1930–1937 жылдары Алматыдағы Абай атындағы педагогикалық институтта қазақ әдебиеті тарихынан сабақ берді. Сәкен қазақтың ауыз әдебиеті нұсқаларын «Көкшетау» поэмасын жазу дәуірінде жинай бастаған.

Алаш әдебиеттануы

Майкөт, Қарақожа, Ақан сері, Біржан сөздерін ел аузынан жинайды. 1930 жылы Жамбылды, оның төңірегіндегі басқа ақын-жырауларды тауып алып, Жетісу еліне мәлім көптеген ақындардың сөздерін, соның ішінде, Сүйінбай, Шөже, Тезек, Жамбыл, Құлмамбет өлеңдерін жазып алған. Гүлбарамның айтуына қарағанда, Сәкен Қызылордада, Ташкентте тұрғанда да және Алматыға келгенсін де әртүрлі ақын, сөз білетін адамдардың жатқа айтатын өлеңдерін, қызықты әңгімелерін жалықпай тыңдап, ерінбей жазып алып отырған. Фольклор, әдебиет нұсқаларын өзі оқытқан студенттер арқылы да жинатады. Ташкентте Әбубәкір Диваевпен әлденеше рет кездесіп, одан да көптеген материалдар алған көрінеді. 1930 жылы Қоянды жәрмеңкесінде бір айдай жатып, сол жерге жиналған ақын, әншілерден көптеген өлең-жыр жазып алған.

Сәкен газет арқылы және мәдениет майданындағы қызметкерлерге арнайы хат жазу арқылы да қазақ әдебиеті тарихының материалдарын көптеп жинайды және сол жинағандарын әдебиет тарихы тұрғысынан сұрыптап, зерттеп жазуға кіріседі.

Сәкен осындай ұқыпты зерттеу жұмысының нәтижесінде 1931 жылы «Қазақ әдебиетінің нұсқалары» атты бір том жинақ. 1933 жылы бір том «Батырлар жырының» жинағын. 1934 жылы Алтынсариннің өлеңдер жинағын. 1935 жылы Ақан сері. Ақмолла ақындардың өлеңдерін. «Ләйлі–Мәжнүн» поэмасын бастырып шығарады. Ал негізгі зерттеу еңбегі 1932 жылы «Қазақ әдебиеті» деген атпен қалың бір том кітап болып басылады.

Сонымен Сәкен 1930 жылдарда бұрынғы әдебиет мұрасына деген көзқарасын өзгертеді. Қазақ әдебиеті тарихын зерттеуші үлкен ғалым екендігін танытады. Сәкен ақын, жазушы, революционер, қоғам қайраткері ретінде халық арасында қандайлық беделді, ағалық орында болса, оқытушы ретінде студент, шәкірттер арасында да білімді ұстаз бола білді, – дейді *Е.Ысмайылов* (1: 28-29).

Сәкеннің өзі жырлаған қоғамның қолынан жапа шегуі туралы сәкентанушы *Е.Ысмайылов* былай дейді: *«Сәкен өзінен оқыған жастарды қазақ әдебиетінің тарихын, көркем поэзияны терең сүю, білу, зерттеу рухында тәрбиеледі. Егер көптеген ақын, жазушылар Сәкеннің творчестволық ықпалымен әдебиет майданына араласқан болса, бірталай жас таланттар Сәкеннің оқушы шәкірті есебінде әдебиет майданына араласып, өзінің творчестволық қабілетін дамытуға мүмкіндік алды. Мұны алдымен ҚазПИ-де Сәкеннен оқыған – Тайыр Жароков, Әбділда Тәжібаев, Қажым Жұмалиев, Мұқаметжан Қаратаев, Белгібай Шалабаев, Сағыр*

Қамалов, Хамза Есенжанов, Қадыр Хасанов, Мәлік Ғабдуллин, Еркімбаев Дүйсембек, Қалижан Бекхожин, осы сөздің авторы және басқалар туралы айту керек.

Сәкен – катал күрес үстінде шынығып өскен ақын азамат. Ол өзі белсене араласқан әдебиет қозғалысы қайшылығының ашытұшы дәмін де мол татты. Ол әр уақытта Қазақстандағы әдебиет қозғалысының басы-қасында, жуан ортасында болды. ҚазАПП-тың алғашқы дәуірінде (1929 жылға дейін) қазақ совет әдебиетінің идеялық позициясын нығайтуға белсене араласқан болса, онан кейінгі дәуірде, бір кезде өзі ұйымдастырып басшылық еткен ҚазАПП енді Сәкеннің өзіне ауыз салды. 1931 жылғы жазған бір мақаласында ҚазАПП-тың бастығы М.Қайыпназаров: «Жақында ҚазАПП болып Сәкеннің шығармаларын сынадық, сол сынның аяғында Сәкенді пролетариат әдебиетіне одақтас ақын деп таптық», – дейді. Егер 20-жылдары Сәкен ұлтшылдардың шабуылды сынына ұшырайтын болса, енді ҚазАПП-тың кезіндегі осындай сындардың тегеуіріне өзі түседі. Бірақ Сәкен мұндай сындардың бірде-біріне абыржып, сасқан емес. Өзіне қарсы айтысып, тартысып жүрген адамдардың сорына қарай жаңа шығармаларды үсті-үстімен жазумен болды.

1935 жылдардың алғашқы жартысында Сәкен көркем шығарма, ғылыми еңбектермен қатар мемлекеттік қоғам істеріне жаңадан құрылған Қазақстан совет жазушылары одағының ұйымдастыру, творчестволық жұмыстарына белсене араласады. Қазақстан Орталық атқару комитетінің мүшесі, Жазушылар одағы президиумының мүшесі. Пушкиннің қайтыс болғанына 100 жылдығын өткізу комиссиясының бастығы. Жазушылар ұйымына жаңадан мүше алу комиссиясының бастығы, ақындар слетін, декаданы өткізу комиссияларының мүшесі. «Әдебиет майданы» журналының редакторы болып, толып жатқан мәдени-ағарту және қоғамдық игі істердің жүзеге асуына Сәкен өте жігерлі кіріседі. Сәкеннің әдебиет майданындағы аса маңызды партиялық шараларды іске асыруға мұндайлық білек сыбанып, жігерлі араласуына Мирзоян бастаған өлкелік партия комитетінің жаңа басшылығы себепші болды. Осы тұста Сәкен көркем шығармаларын да мол өндіріп жазып тастайды. 1933 жылы «Альбатрос», «Қызыл ат» поэмаларын, жылы «Социалистан» атты өлеңдер жинағын шығарды. «Альбатрос» пен «Қызыл ат» Сәкен поэзиясының тағы бір белге көтерілген, творчестволық іздеуден туған күрделі шығармалары еді. Сәкен поэзиясымен қатар, творчестволық еңбектің негізгі салмағын енді бірте-бірте проза жанрына аудара бастады. Ол бірқатар жағдайларда

Алаш әдебиеттануы

өзі көрген, өзі араласқан өмірден елес беретін «Біздің тұрмыс», «Сол жылдарда», «Дауыл алдында», «Жемістер» атты роман, повестерін жазуға кіріседі, олардың бірқатар тараулары газет, журналдарда, түрлі жинақтарда жарияланды. «Айша» атты повесі 1935 жылы жеке кітап болып шығады. «Қызыл сұңқарлар» пьесасын бүтіндей жөндеп, қайта жазып, ол Қазақтың мемлекеттік драма театрында қойылады. «Тар жол, тайғақ кешу» толықтырылып, 1936 жылы қайта басылды. Ал Сәкеннің бірқатар шығармалары (1927–1937 жылдар арасында) «Атаман Анненковтың азап вагонында» «Тар жолдан» (үзінді), «Советстан», «Көкшетау», «Айша», «Қызыл ат», «Жемістер», т.б. орыс тілінде басылып шықты.

Қазақ совет әдебиетін өркендетудегі Сәкеннің зор еңбегін партия мен үкімет айрықша бағалап, 1936 жылы Еңбек Қызыл Ту орденімен наградтады. Ақынның әдебиеттегі еңбегінің жиырма жылдың бүкіл Қазақстан жұртшылығы болып тойлады. Ақын 1939 жылы 9 октябрьде қайтыс болған. Ұзақ уақыт үзілістен кейін КПСС-тің XX съезінің Қарарына сәйкес 1957 жылдан бастап Сәкен өзінің дұрыс, әділ бағасын ала бастады. Орысша, қазақша Сәкен шығармаларының таңдамалы жинақтары жарияланды» (1: 29–30).

Альбатросқа теңеген заманның жыршысы ату жазасына ұшырайды. Алаш тұлғалары сияқты Сәкен, Ілияс, Бейімбеттің де қабірі белгісіз. Отаны үшін, елінің тарихы, әдебиеті үшін өздерін құрбан еткен ерлер шаһид болып саналатын болар деп біз бүгін өзімізді жұбатамыз. Сәкеннің қайраткерлігі, оның ұлттық мүддені қорғау жолындағы істері туралы Е.Ысмайылов былай деген: «Онан соң Сәкен ақын ғана емес, Қазақстандағы саяси қоғамдық жұмыстарға белсене араласқан жауапты қызметкерлердің көбіне адамгершілік мінез-құлық жағынан елеулі идеялық ықпал жасап отырған революционер, қоғам қайраткері. Сәкен 1925–1932 жылдары Қазақстан Өлкелік партия комитетінің секретары Голощекинмен де бірталай принципалды мәселелермен келісе алмайды. Голощекиннің көшпелі ауылды колхоздастыру, мал шаруашылығын өркендету жөніндегі қателіктерін, кадрларды іріктеуде Лениндік принципті бұрмалағандығын Сәкен өз кезінде ашық айтып, батыл сынап отырған. Ресми жиналыстарда Сәкен өзіне тән турашылдықпен Голощекин, Құрамысовтардың теріс, оғаш қылықтары мен қателіктерін өткір сынап жүрген. Сондықтан да Голощекин өзіне қолайсыз, беделін түсіретін, бір рет, ешкімнің ырқына көнбейтін, алдына келіп жағынбайтын Сәкенді «жуасытып» алу үшін айрықша тапсырма беріп, мезгіл-мезгіл үлкен тал-

қылаудан өткізіп отырған. Голощекиннің осындай тапсырмаларын Ғ.Тоғжанов, М.Қайыпназаров, т.б. орындауға тырысты. Турашыл, сыншыл Сәкен ондай талқылаудан жуасымай, қайта шиыршық атып, халықтың зор ықылас, құрметіне бөленіп шығатын. 1929 жылы партия тазалауы қарсаңында алдын ала «Еңбекші қазақ» газеті бетінде Сәкенге ауыр айып тағылды. Оның қастары: «Енді осыдан бәлем қалай құтылар екен?», – деп қуанысады, бірақ үш күнге созылған тазалау жиналысы кезінде бұлардың қуанышы аяққа басылады: жиналысқа келген жұмысшы, оқушы жастар Сәкенді қолдап, жақтап сөйлегендерді қол шапалақтап қарсы алып, қаралап сөйлемек болғандарды тыңдамай, ысқырып, мінбеден қуып шығып отырған. 1931 жылғы Қайыпназаров айтатын талқылаудың ішінде болды. Баяндамашы Р.Жаманқұлов та, қатты сынап сөйлемек болған Ғ.Тоғжанов та жиналыстан үлкен соққы көріп шықты. Қайыпназаровтың өзіне сөз де бергізбей қойды. Ал залда отырған жазушылардың көпшілігі және ҚазПИ-дің оқушы жастары түгелдей Сәкен творчествосының жақсы жағын көтере, жеткізе сөйледі» (1: 31).

Ақын әдебиетшінің полемикалық қуаты мен тапқырлығы туралы Е.Ысмайылов былай деген: «1927 жылы Қызылорда қаласында әдебиет туралы бір жиналыста Н.Нұрмақов сөз сөйлеп «трат-тат» дегенге түсінбеймін деп, «Советстанды» сынамақ болған жерде Сәкен жұлып алғандай: «Сен не түсінесін? Сенің түсінуіңе қарап өлең жазылмайды» деп, оны сөйлетпей тастайды.

1931 жылғы бір жиналыста да Сәкен өте қызық тапқыр сөйлейді. Баяндамашы Р.Жаманқұловтың поэзияны үстірт түсінетін тұрпайы сындарын іске алғысыз етіп сынап, өлтіре ажуалап: «Ана бір өлеңді қай жерден алдың, қашан жазылған екен өзі, сен келтірген шумақтың алдында, соңында қандай шумақ өлеңдер бар?» – деп сұрау бере отырып, сұрау үстінде оны үсті-үстіне сүріндіріп, жұрт алдында күлкі етіп алды да: «Мінекей, өлеңді шала түсініп, шала тексерген осындай шартық сыншы түбімізге жетеді ғой, мұның сөйлеген сөздері менің жауап беруіме тұрмайды», – деп Рақымжанды қайтып тұрмастай сұлатып салды. Жұрттың барлығы қайта-қайта қол шапалақтап отырды. Жеңіл-желпі сын айтпақ болған Қалмақанға: «Қалжың мен шынды айыра алмайтын байқұс-ай, түсінбейтін сында сенің не жұмысың бар?» – деп өте шықты. Ғаббастың сынына тоқталмастан тек айтқаны: «Баяғы ескі әңгіменің қайта-қайта басын мүжи бергеннен саған келер пайда қанша, өзің сыншы, бір газеттің шығарушысы бола отырып, әлі күнге қатын өсектің айналасынан шыға алмаған сенің хәлің менен ауыр ғой, ә? Әдебиетіміз туралы

Алаш әдебиеттануы

сендейлердің топас, сауатсыз ақыл айтуы біздің сорымыз да», – деп тоқтады. Жұрт тағы да үсті-үстіне қол шапалақтап жатты» (1: 33).

Әдебиетшінің баяндамалары туралы Е.Ысмайылов: «Міне, мұның бәрі сырттай қарағанда асқан шешендік емес сияқты, бірақ ақынның логикалық ойы тапқыр да алғыр.

Сәкен айтыстарда әрдайым мерейі үстем болып шыға келетін. Осындай айтыс араласқан жиналыстардың бәрінде де қалың оқушы, жазушы жұртшылығы Сәкеннің сөйлеуін күтіп, оны тыңдауға ынтығып отыратын. Сәкенде жұртты өзіне магниттей тартып алатын ерекше бір қуат, ерекше бір жылылық қасиеттер бар еді. Кітаптық тілімен жұрттың ықыласын аудармақ болған ақылгөй сөздердің көбін біз місе тұтпай, әр кезде Сәкеннің бірер ауыз тапқыр да өткір сөздерін ұғып, қолдай кететін едік. Оның себептері жоғарыда айтылғандай, Сәкеннің тамаша көркем шығармаларының ерекше қуатты әсерінен екендігі белгілі. Сәкеннің шығармаларын, әсіресе «Тар жол тайғақ кешуін» оқыған жас қауым Сәкенге арналған ауыр сындардың көбіне нанбайтын. Сәкен шын мәніндегі ерекше сәнділікпен жүретін кербез, сұлу, дарқан сері ақын. Ақан сері, Біржан туралы оқыған бір баяндамасында ол Ақанның сыншыл, турашыл, тәкаппар, нәзік жанды лирик, сері, ақындық келбетін Лермонтовпен, Байронмен салыстыратын еді. Шындығында Сәкеннің бірқатар ақындық мінездері орыстың арыдағы – Пушкин, Лермонтов, берідегі – Блок, Маяковскийлермен, қазақтың өзіндегі сері ақындарымен салыстыруға әбден болады. Әсіресе Маяковскийдің буржуазияшыл ақын, жазушыларға, олардың ескілікті дәстүріне қарсы шыққан батыл, өршіл күрестерімен Сәкеннің күрестері үндесіп, тамырласып жатады» (1: 34).

Сәкеннен дәріс алған шәкірті ұстазының келбеті туралы былай депті: «Сәкеннің ерекше сәнділікпен жүріп-тұруының өзі жас қауымға қызықты да еді. Адам әрқашан айрықша әсемдікке, жарастықты өмірге талпынбай ма! Сондай жарастық сұлулық, сыр-сипат сыртқы келбетінен де, ішкі мінез-құлқынан да, өмірінен де, шығармаларынан да түгел табылып тұрған Сәкенге жас қауымның қызыға қарап, кездескен жерде бір ауыз сөзін тыңдауға құмартып, зор ықыласпен қошемет көрсете қоршап алуы табиғи заңды нәрсе еді» (1: 34).

Алаш әдебиеттану ғылымының советтік, дәуіріндегі дамуы осы еңбектерде орын алды. XX ғасыр басындағы халықтың ескі әдеби мұраларын зерттеу, оның үлгілерін жинастыру ісін әдебиетші әрі қарай жалғастырды. 1929 жылы «Еңбекші қазақта» С.Сейфуллин-

нің «Қазақ әдебиеті туралы хаты» жарияланды. Әдебиетші қазақ әдебиетінің тарихын жаңаша зерттеу үшін оның үлгілерін ел болып жинастыруды үндеді. Осы мақалада С.Сейфуллин қазақ ауыз әдебиетінің тарихын жазу ісіне ниет білдірген. Әдебиет тарихын С.Сейфуллин Алаш ғалымдары сияқты түсіндірген: «Халық тарихын, әдебиет тарихын тәптіштеп жазып шығуға әдебиет тарихының деректері керек». Осы ой кейін «Қазақ әдебиетінің» (1932) «Сөз баласында» да айтылған (2: 8). Яғни әдебиет тарихы ұлт тарихымен тығыз байланысты екенін ғалым анықтап алған. Бұл тұста: А.Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышы» (1926), М.Әуезовтің «Әдебиет тарихы» (1927), Х.Досмұхамедұлының «Қазақ халық әдебиеті» (1928, орысша) жарық көрген еді.

С.Сейфуллиннің осы басылымдардағы терминдерді тура Халел Досмұхамедұлына «әлеуметшілікті» басты түсінік ретінде пайдалануы бірден аңғарылады: «Сол себепті қазақ елінің әр түкпіріндегі әлеуметшіл сезімі бар азаматтардың жоғарыдағы айтылған қазақтың ескі тарихи мағлұматтарын, шежіре, билер сөзі, батырлар әңгімелері, жырлары, тақпақтар, ертегілер, қиссалар, әдет-ғұрып жырлары (беташар, жар-жар, жоқтау, айтыс), үгіт-насихат, болжау тағы да осы тәрізді сөздерді, әркімнің аузында айтылып жүрген осылар тәрізді сөздерді жазып, жинап, университетке жіберулерін өтініш қыламыз» (2: 7). Қазақ әдебиетімен жете таныс С.Сейфуллин әдебиет, тарихқа ең қажеттілері деп келесілерді атайды: *«Өте-мөте керек болып отырған мағлұматтар: Асанқайғы сөздері, Бұқар жырау сөздері, Шортанбай сөздері, Ақмолла ақын сөздері, Мәшһүр Жүсіптің сөздері (әсіресе хал-ахуалы), Ақан серінің сөздері, өлең-күйлері, Жаяу Мұса өлеңдері, Маңмаңбердінің Ыбырайының өлеңдері, Мәди тәрізділердің өлеңдері, Омар Қарашев өлеңдері, әсіресе «Терме» деген өлеңі. Бұлармен қатарлы ел аузында жатқа айтылып жүрген түрліше өлең-жыр, әңгімелер. Қазақтың әндерінің, күйлерінің әңгіме, тарихтары. Мәселен, «Бозайғыр», «Бозінген», «Балбырауын», «Ақжелең», «Сарыжайлау», «Қосбасар», «Терісқақпай», «Қорқыт күйі», «Ықылас күйі», «Балабақсының күйі», «Дайрабай», «Тоқа», т.б. қазақтың тарихына, мәдениет, әдебиет тарихына керек мағлұматтар болады» (3: 196).*

М.Әуезов пен Х.Досмұхамедұлынан айырмашылығы С.Сейфуллин қазақтың әндерінің, күйлерінің әңгіме тарихын сөз еткен. Қазақтың әр күйінің артында нақты оқиға бар екенін ескертеді. Ақан сері туралы Мағжан Жұмабайұлы жазғанын білмеуі мүмкін емес, сондықтан С.Сейфуллин Жаяу Мұса, Ыбырай, Мәди өлеңдеріне

Алаш әдебиеттануы

мән береді. Әдебиетші халық әдебиетінің өлеңде сақталған жәдігерлерін бөліп алуы Алаш әдебиетшілерінен ерекшелендіріп тұр.

Совет әдебиеттануы әдеби мұраны зерттеуді өз қолына алып, 1933 жылы ұлттық мәдениет зерттейтін ғылыми-зерттеу институты құрылады. Ел арасындағы ауыз әдебиет үлгілері жоспарлы және жүйелі жинала басталды. С.Сейфуллин, М.Әуезов, С.Мұқанов, С.Аманжолов, Ө.Тұрманжанов, І.Кеңесбаев, Е.Ысмайылов бұл істердің басында болды. Советәдебиеттануы біржақты болғанымен, осы кезде бірнеше кітаптар шықты: «Қазақтың ескі әдебиет нұсқалары» (құрастырушы С.Сейфуллин, 1931), «Батырлар жыры» (құрастырушы С.Сейфуллин, 1933, С.Мұқанов құрастыруымен 1939), «Қазақтың мақал-мәтелдері» (құрастырған Ө.Тұрманжанов, 1937), «Қазақ ертегілері» (1939), «Халық поэмалары» (құрастырған Қ.Жұмалиев, 1939), «Жұмбақтар» (құрастырған С.Аманжолов, 1940), т.б. «Әдебиет майданы» журналы «Ескі сөздер» деген айдар берді. Осы кезде бұл әдеби жәдігерлер орыс тіліне аударыла басталды. 1936 жылғы Мәскеудегі онкүндікке байланысты бұл іс жандана түсті. Нәтижесінде, «Қобыланды батыр» (аударған М.Тарловский, 1937), «Қазақ ертегілері» (құрастырған Л.Макеев, 1940), «Қазақ антологиясы» (1940) орыс тілінде шықты. Бұлардың сапасы мен шығуына байланысты С.Сейфуллин «Қазақ батырлар жырын Пеньковский мен Тарловскийдің орысшаға аударуы туралы» «Қазақ әдебиет» газетіне (1935, №31.20.XI) мақала жариялады (3: 197).

Алаш тұлғалары атылып кеткен кезде С.Сейфуллин совет әдебиеттануында олардың еңбектерін жалғастырған іс басында табылды. Отызыншы жылдары келесі кітаптарын жариялады: «Қазақтың ескі ауыз әдебиет нұсқаларынан» (1931), «Батырлар жыры» (1933). Әдебиетші бұл әдеби мұраны кеңестік бір күндік ұранға қарсы қойғандай болуы да ықтимал. Басқалар сияқты партияның белсенді қолшоқпары емес, ұлттық сөз өнерінің үлгісін жаңа заманға қажет етемін деген ниетпен әдебиетші осы іс басында болған шығар. С.Сейфуллин әдебиетті ғылым деп қараған. Ұлт мұрасы деген түсінікті саясаттың алдына қойғаны А.Байтұрсынұлы мен Х.Досмұхамедұлының ойларының жалғасы іспетті.

1930 жылы «Жаңа әдебиет» журналында С.Сейфуллиннің келесі мақалалары жария болды: «Билер сөздері» (1931, №3), «Қасиетті құс, аққу құс туралы» (1931, №2), «Ертедегі жырлы-әңгімелер яки ноғайлы дәуірінен қалған әдеби нұсқалары» (1931, №10, 11). Аққудың қазақ үшін киелі құс екенін әдебиетші ертедегі ауыз

әдебиетінен мысалдар келтіріп баяндап берген. Кейін ақын бұл білімді лирикалық поэмада пайдаланды.

Отызыншы жылдары оқулық жазу – совет қазақ әдебиеттануының негізгі мәселесі болды. Осы жылдары қазақ университетінде әдебиеттен дәріс оқыған С.Сейфуллин оқулық қажет екенін ғылыми мәселе ретінде қойды (Қазақ әдебиеті, 1932). Көп ұзамай *«Қазақ әдебиеті»* оқулығының шығуы кеңес әдебиеттануына нақты үлес болды. Алаш ғалымдарының еңбектеріне тыйым салынған кезде бұл оқулыққа қажеттілік зор еді. *Төте жазумен шыққан «Тар жол тайғақ кешуде»* (Қызылорда, 1927) Ә.Бөкейхан, Х.Досмұхамедұлы, А.Байтұрсынұлы, М.Дулатов суреттері енгізілгені тегін емес-тін.

Әдебиетші С.Сейфуллин оқулықтың мақсатын былай деп айқындап алған: *«Бұл билер дәуірінің әдебиеті кірген бірінші кітапқа әдебиет нұсқаларын әдейі молырақ кіргіздім. Өйткені, бұл кітап бір жағынан, ескі ел әдебиеті туралы жазылған кітап болса, екінші жағынан, сол ескі ел әдебиеті нұсқаларының жинағы тәрізді материалдар болсын дедім»* (2: 8). «Әдебиет танытқыш», «Әдебиет тарихы», «Аламан» кітаптарына тыйым салынған кезде С.Сейфуллин басты ұлттық әдеби мұраларының ұмыт қалмауын осылай өз мойнына жүктеп алғандай әсер етеді. Сонымен қатар бұл кітап ғалымның ауыз әдебиетін жинау, зерттеу барысындағы істерінің қорытындысы іспетті. Алғысөзде қазақ халқының тарихынан қысқаша мәліметтер берілген. Негізгі мәселе – ауыз әдебиеті үлгілерінің туу тарихының негізін анықтап беру.

С.Сейфуллиннің Алаш әдебиетшілер көзқарасымен басты ұқсастығы «әдебиет – өмірдің айнасы» деген қағиданы ұстанғаны. Халел Досмұхамедұлы пен Мұхтар Әуезовше әр мәтіннің тарихи негізін ашуға тырысады. Бірақ олар сияқты әдебиет – қазақтың мұны мен қасіретін бейнелеуші емес, тек өмірдегі шындықтың көрінісі деп анықтап алған. Бұл – советтік, партиялық тұжырым.

Жыр, тақпақ, мақал, нақыл, өлең, әңгімелердің ел арасында ауызша таралуы да ғылыми негізді мәлімет берілген. Ауыз әдебиетінің басты сипаттамасы осы деп айтылған. Әдебиетші сонымен қатар әр айтушы мен жырлаушының өз тарапынан түрлі өзгерістер енгізіп отыруын да заңдылық ретінде ескертеді. Бұл ғылыми тұжырым екені айқын. Бірақ бұл кітаптың негізгі бағыты – қазақ әдебиетін таптық көзқарас тұрғысынан таныту болып табылады.

С.Сейфуллин *«Қай дәуірде болса да әдебиет тап құралы болатыны белгілі»* (5: 63) қағиданы басты ұстаным ретінде ұсынады. *Осы тұрғыдан зерттеуші заман талабына сай қазақтың өткен*

Алаш әдебиеттануы

замандағы әдебиетінің көбі үстем таптық деген тұжырымға келеді. Бұл совет әдебиеттануының басты теориялық қағидасы еді – бұрынғы мәдениеттен тек таптық идея сай болғандарын ғана таңдап алу. Дегенмен С.Сейфуллин ғылыми негізді де сақтаған. Әдебиеттанушы төңкеріске дейінгі қазақ әдебиетін екі дәуірге бөледі: 1) Билер дәуірі; 2) Орыс патшасына бағынған дәуір. Ежелгі әдебиет өкілдерін билер дәуіріне жатқызуы сол кездегі Алаш әдебиеттануының ғылыми жобасын сақтауға тырысу іспетті. «Әдебиет танытқыштан» айырмашылығы А.Байтұрсынұлы осы қатарға діндер дәуірін қосты.

Қазақ ертегілері қалай шығады? Оның пайда болуына не әсер етті? Олардың елдің тұрмыс-тіршілігімен тікелей байланысты екені де айғақталған. Бұл ғылыми анықтаманы әдебиетші ақындықпен бейнелеген: «Батыр мерген, жортушылар түн қатып, түн жамылып, көктегі бырдай болып құлпырған алтын гауһар жұлдыздардың от шашып ойнаған құбылыстарын, жүрістерін бақылайды. Бұл жортушылар да жорықтан қайтқанда көрген, білген, естігендерін от басында әңгімелейді. Және алыс жерге барған жолаушылар қайтқанда да немесе қонақ келіп қонғанда да, тағы да осындайлар жүздеп ауылға қайтқанда, кешке от басында отырып, айнала отырған қатын-қалаш, кемпір-шал, ауыл адамдарына көрген, білген оқиғаларын әңгіме қылып айтады. Айтқанда, өзінің түсінуі бойынша, болған оқиғаны екінші түрде әңгімелеуі мүмкін. Немесе екінші әңгімені дәрмендіріп айтам деп немесе серпіп, мақтанып айтып, өтірікті қосып айтар болатын. Міне, сол көрген-білгендерін, естігендерін сөйлеген дәмді әңгімелер бірте-бірте ертек болып та келетін» (2: 72–73). Ақын, ғалымның ғылыми тұжырымы да көркемөзбен жазылған. Ғылыми стильдің осыншама ажарлы болуы Мағжан мен Жүсіпбектің мақалаларына А.Байтұрсынұлының «Қазақтың Бас ақынына» ұқсап тұрғаны анық.

Әдебиетші ақын талдауы былай жалғасады: «Отқа қазан асып, күздің, қыстың ұзақ кештерінде отырғанда, домбыраның қоңыр күйімен маздаған отбасы әңгімесіз болмайды. Тыстағы алтын айлы бырдай болып шашылған гауһарша от шашып құлпырған сансыз жұлдызды, сансыз сәулелі көк зенгер аспанды, торғын түннің күңгүрт мұнарын жамылған майда ескі үйде от басындағы домбыраның қоңыр күйімен әңгіменің әуеніне ызындаған үнін қосады. Немесе түнерген кара түннің жұмсақ қалың кара қанатын жамылған қоңыр желдің құбылған, біресе күй сарынын екпіндетіп ұйытқытып, біресе ақырын, жұмсақ сыбырлаған үні домбыраның қоңыр күйін қосып,

әңгіме айтып, маздаған от басына әуенін қосады. Сөйтіп тыстағы түннің құбылған желінің ыңыздаған әуеніне үн қосқан домбыраның қоңыр күйімен от басында неше түрлі суретті әңгімелер шертілетін...» (2: 73).

С.Сейфуллиннің кітабының тағы бір ерекшелігі – жанрлардың типологиялық түрін анықтап отыруы. Батырлар жырына қатысты бұл жанр тек қазақтыкі ғана еместігін ескерткен. Бұлар жалпы түрік тектес туысқан халықтарға ортақ мұра деп айқындалған. Сонымен қатар С.Сейфуллин «ноғайлы» деген ұғым қашан шыққаны, қазаққа не қатысы бар екенін осы кітапта анықтап берген. «Қазіргі қазақ атанып отырған ел ол кезде ноғайлы атанып жүргендігін білмегендіктен айтылған сөз. Қазіргі Қырым, Астрахан, Қазан, Еділ бойлары, Башқұртстан, Өзбекстан, Қарақалпақ және басқа жерлердегі түрік-моңғол руларының ол заманда Ноғай елі атанғандары ертедегі Ноғайлы батырлары туралы айтылған жырларды, әңгімелерді «біздікі еді» десе – айтуларына болады. Олар айтуға қақылары бар. Ноғайлы заманындағы Ноғайлы батырлар әңгімесіне бәріне де ортақ деуге болады. Оларға ол заманда Ноғайлы болған қазіргі қазақ та ортақ» (5: 319). Бұл – күні бүгін біз пайдаланып келе жатқан ғылыми дерек.

Алаш әдебиетшілерінің «ұлы батыр әңгімесі», «кіші батыр әңгімесі» деген жіктеуге С.Сейфуллин қарсы шыққан. Әдебиетші бұл батырлар жырының ертерек және кейінгі «көлденең қоспасы» барын анықтауды ұсынған. Осы тұрғыдан «Қобыланды», «Ер Тарғын», «Ер Сайын», «Қамбар батыр», «Алпамыс», «Ер Көкше», «Ер Қосай», «Желкілдек» талданған. Лиро-эпостан «Қозы Көрпеш Баян сұлу» мен «Қыз Жібек» қарастырылған. Ең көлемдісі деп «Қобыланды» айғақталған. Қобыланды тарихи тұлға екені анықталған. Бұл ретте де Ә.Бөкейханға ұқсас болғанымен, басқа да тың деректер негізге алынған.

С.Сейфуллин ауыз әдебиеті жанрларын Алаш әдебиетшілері сияқты былай жүйелеген: 1) ертекер; 2) салт өлең-жырлары; 3) дін салтынан туған өлең, тақпақ, жырлар; 4) мал туралы және «қадірлі жануарлар туралы» әңгіме, өлең, жырлар; 5) жастық ойын-күлкі өлең тақырыптары; 6) билер сөздері. «Батырлар әңгімесі» мен «Ертедегі жырлы әңгімелер» деп эпосты атаған. Алаш әдебиеттануының әсері бұл кітапта анық аңғарылғанымен, С.Сейфуллиннің таптық тұрғыға сай біржақты ғана жазған. Сонымен қатар С.Сейфуллин «Батырлар жырының» 1-томын 1933 жылы жария еткен. Ақан сері, Біржан сал, Майкөт, Қарақожа өлеңдерін жазып алған.

Алаш әдебиеттануы

Жамбыл мен Кененмен кездесіп, әңгімелерін, өлеңдерін тыңдаған. Құлмамбет пен Майкөттің айтысын жариялаған. «Жанқожа жыры» мен «Жанқожа жайындағы өлеңдерді» бастырушы да – С.Сейфуллин.

«Қазақтың ескі әдебиет нұсқаларында» берілген ақындардың шығармалары Алаш әдебиеттануы шеттетілген кезде тұңғыш рет басылған болып саналады. Кітап 1931 жылы жарық көрген. «Бұл жинақтағы ескі әдебиет сөздерінің пікірлері – еңбекші тап мақсатына теріс келетін пікірлер. Ол жайлы оқушылар есінен шығармауы тиіс», – дей отырып, С.Сейфуллин Шортанбайдың орыс отаршылдығына қарсы, Бұқардың, Кенесары қонысынан ауғанда Досқожаның айтқан өлеңдерін берген. Совет кезінде тыйым салынған Шортанбай мен Досқожа өлеңдерін Сәкен осылай ретін тауып жария еткен.

Сәкеннің Ақан сері туралы жазғаны Мағжанды қайталау емес, алғашқы дерек тереңдетіле түскен. 1931 жылы атылған Шәкәрімнің «Ләйлә – Мәжнүн» дастаны осы кітапқа енгізілгенінің өзі – үлкен батылдық. «Дастанды қазақшаға аударған белгілі ақын Шәкәрім Құдайбердіұлы» деп анықтап беруі кейін Сәкенге кінә ретінде тағылғаны белгілі. Ақын, қоғам қайраткері С.Сейфуллин Алаш әдебиеттануының басты қағидаларын кеңес әдебиеттануына осылай енгізді. С.Сейфуллин кеңес әдебиеті мәселелеріне тікелей араласқан.

С.Сейфуллиннің 1936 жылғы жазылған «Өрлеу үстінде» мақаласында Мәскеуде өткен әдеби жиынның қорытындысын баяндаған. Әдебиетші С.Сейфуллиннің заман әдебиетіне деген келесі көзқарастары бар: «Біздің жиылысымыздың күн тәртібінде үш мәселе бар еді. Әдебиеттегі формализм, натурализм, упрощенство (үшеуінің, әрине, түйіні, негізі бір). Баяндамашы жолдас; «Әсіресе біздің әдебиетімізде упрощенство күшті», дегенді айтты. Бұлай деу дұрыс та еді. Өйткені, біздің Қазақстанның советтік әдебиеті – жас әдебиет. Біздің әдебиетіміздің өткендегі дәуірінен анағұрлым кедей...

Біздің жас мәдениетіміз Октябрьден бергі жерде ғана өркендей бастады. Сондықтан да бізде қалыптанған формализмнің, формализм ағымының болуы мүмкін емес. Бірақ жеке формалистік бұрмаландар, жеке натурализм элементтері біздің әдебиетімізде, әрине, бар...» (7: 460–461).

Ақын ескі әдебиет үлгілерін ауылдағы ақсақалдардан жазып алғанын көрген кісілер ел ішінде әлі бар. С.Сейфуллиннің таптық көзқарасты ұстанғанымен, ұлттық әдебиеттану ғылымының басында болуы, азаматтық іс қана емес. А.Байтұрсынұлы, Ә.Бөкей-

хан, Х.Досмұхамедұлы, С.Сәдуақасұлы, М.Дулатұлы еңбектеріне тыйым салынған кезде қалай болғанда да, қазақтың асыл сөз үлгілерін ғылымға енгізуді басты ғылыми мақсат етіп қойған әдебиетші Сәкен Сейфоллаұлы екенін ескергеніміз жөн.

Тәуелсіздік сұңқары Сәкеннің «асаумен алысып жүріп» қалдырған мұрасының бүгінгі қажеттілігі

XX ғасыр басындағы Шәкәрім Құдайбердіұлы, Ахмет Байтұрсынұлы, Жүсіпбек Аймауытұлы, Міржақып Дулатұлы, Мағжан Жұмабаев, Ілияс Жансүгірұлы, Бейімбет Майлыұлы сияқты қазақ зиялы қауымы ұлттық мүддені қазақ тілінің мәртебесін асқақтату арқылы көтере білді. Олар мемлекеттік қызметте бұл мәселені ресми қолдаумен ғана шектелмей, жеке шығармашылықтарында іске асырды. Көркем шығармалар ғана емес, қазақ тілінде қажетті оқулықтар жазудың басында болды. Әр кезең өзінің саяси, көркемдік, ғылыми, діни стильдік жүйесімен ерекшеленеді. XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамының тіршілігі, ғибраттары, саяси өмірдің шежіресі аталған жазушылардың еңбектерінде толық суреттелген.

Сәкен – Қазақстан үкіметінің басшысы болып жүрген кезінен бастап қазақ тілін мемлекеттік тіл етіп жариялауды күн тәртібіне батыл қойған азамат екені аян. Сәкен рух пен жан тірлігін осылай бейнелеп кеткен екен. Жан тірілсе, оның көркі – сән мен шаттық, ән келуі де заңдылық сияқты. Ақын осы шумақтарымен өзінің өмірге, өлеңге деген көзқарасын аша түседі. Ол кейбір ақындарша әдемі табиғатпен тек сүйсінбейді, Сәкен мәңгілік адамның рухы мен жанының бірігуін аңсайды. Балалық шағы ауылда өтеді. Сол кездегі замандастары А.Байтұрсынұлы, М.Жұмабаев, Ж.Аймауытұлы, М.Әуезовтер сияқты Сәкен де ауылдағы Ағаш аяқ дейтін молдадан діни білім алып, сауат ашқан (1: 6). Сәкен қазақ елінің тәуелсіздігін, оның басқа елдермен тең дәрежеде болуын о бастан намыспен түсініп, бүкіл ғұмырын осы мақсатқа бағындырғанын біз бүгін мақтаныш ете аламыз.

Сәкен Сейфуллин, Ілияс Жансүгірұлы, Бейімбет Майлыұлы кезінде өздері жырлаған совет үкіметінің қолынан ату жазасына ұшырайды. Е.Ысмайыловтың айтуынша 9 қазан 1939 жыл (1: 30). Тағы бір дерек: 25 ақпан, 1938 жыл (1:30). Олардың шығармашылығы олар ақталғаннан кейін ғана әділ, оң бағасын алды (1957). Сәкен шығармашылығының негізгі зерттеушілері белгілі қазақ әдебиеттанушылары – Е.Ысмайылов, С.Қирабаев, Т.Кәкішев.

Е.Ысмайылов пен С.Қирабаев ақын шығармашылығын талдауды мақсат етсе, әдебиетші Т.Кәкішев мұрағат деректеріне

Алаш әдебиеттануы

көбірек мән беріп, Сәкентануға осы жағынан өз үлесін қосты. Академик С.Қирабаев ақынның көркемдік әлемінің талдауын қазіргі ғылым талаптары тұрғысынан айқындап берді. Ғалым Т.Кәкішев С.Сейфуллиннің саяси, қоғамдық, шығармашылық, кісілігіне қатысты құнды ғылыми мағлұматтарды нақты мұрағат деректері арқылы анықтау арқылы қазіргі сәкентанудың негізін қалыптастырды.

«Сәкеннің әкесі Сейфолла өз еңбегімен күн көрген саятшы, домбырашы, ақжарқын, әңгімеші адам болған. Шешесі Жамал да ел әдебиетін жақсы білген. Осы орта жас Сәкеннің халық өнеріне деген сезімінің оянуына көмектескен» (3: 170), – дейді Сәкеннің шығармаларының негізгі зерттеушісі академик С.Қирабаев.

1905 жылы, 11 жасында әкесі Сәкенді Нілді зауытына оқуға жібереді. Сәкен орысша үйреніп, зауыттың орыс-қазақ мектебінде оқиды. Еңбек адамдарының ортасында болған келешек ақын ерте есейеді. Отаршылдық езгімен, ұлттық қанаумен ерте танысқан Сәкеннің өлең жазбауы мүмкін емес еді.

Негізгі шығармалары: «Асау тұлпар» (1922) – өлеңдер жинағы. «Бақыт жолында», «Қызыл сұңқарлар» пьесалары жеке кітап болып шықты, «Домбыра» (1924), «Экспресс» (1926), «Тұрмыс толқынында» (1928), «Еңбекшарт-жалшылар қорғаны» (1928), «Көкшетау» (1929), «Альбатрос» (1932), «Қызыл ат» (1935), «Социалистан» (1935) атты өлең-поэмалары. Қарасөзбен жазылған шығармалары: «Тар жол, тайғақ кешу» мемуарлық романы (1927), әңгімелері: «Жұбату», «Екі кездесу», «Бандыны қуған Хамит», «Қыр балалары», «Омар», «Айша» (1922), «Жер қазғандар» (1928), «Жемістер» (1935) атты повестері.

Сәкен әдебиеттанушы ретінде көп еңбек сіңірген. Оның зерттеу жұмыстарының нәтижесінде шыққан кітаптар: «Қазақ әдебиетінің нұсқалары» атты жинақ (1931), «Батырлар жыры» (1938), Ыбырай Алтынсариннің өлеңдер жинағы (1934). 1935 жылы Ақан сері, Ақмолла ақындардың өлеңдерін, «Ләйлі–Мәжнүн» поэмасын құрастырып шығарғаны мәлім. Өзінің басты еңбегі «Қазақ әдебиеті» 1932 жылы баспадан шықты. Сонымен қатар ол мектепке арналған әдебиет оқулықтарын жазуға қатысты және көптеген әдеби-сыни мақалалардың авторы.

1936 жылы А.Байтұрсынұлы елуге толуына байланысты Орынбордың орталық клубында Ахаңның мерейтойына арналған жиналысты Қазақ АССР Халық Комиссарлары кеңесінің төрағасы Сәкен Сейфуллин баяндамамен ашты. Сондықтан қазақ

әдебиеттануында Мұхтар Әуезовпен қатар Сәкен Сейфуллин ахметтанудың басында тұрған әдебиетші екенін есте сақтағанымыз абзал. Ол Ахмет Байтұрсынұлының 50 жылдық мерейтойына арнайы мақала жазған. Сол кездің өзінде Ахмет Байтұрсынұлының еңбектеріне, ісіне әділ баға беріп кеткен. Кейін осы баяндама кінә болып тағылады. 1923 жылы 19 қаңтарда «Еңбекші қазақ» газетінде жарияланған «Ахмет Байтұрсынұлы елуге толды» атты мақаласында әдебиетші Сәкен А.Байтұрсынұлының әдеби, ғылыми, азаматтық келбетін ашып, өзінің шәкірттік әділ бағасын берген. Сондықтан ахметтанудың басы болып табылатын бұл мәтіндерді осы тарауша соңында толығымен біреуді жөн санадық: 1925–1937 жылға дейін Сәкен оқытушылық қызмет атқарады.

1936 жылы Сәкеннің әдеби қызметінің 20 жылдығы аталады. 1925–1928 жылдары Қызылордадағы халық ағарту институтында, 1927–1928 жылдары Ташкент педагогикалық институтында, 1930–1937 жылдары Алматыдағы Абай атындағы педагогикалық институтында қазақ әдебиеті тарихынан сабақ береді. 1925–1933 жылдары Қазақстан партия ұйымын басқарған Голощекин саясатына ашық қарсы болғанының салдарынан ақын 1937 жылы «халық жауы» атанып, тұтқындалады. Сәкен 1938 жылы 25 ақпанда Алматы түрмесінде, өзі жырлаған совет үкіметінің шешімімен атылады.

Ақын шығармашылығы 1930-жылдары кінәсіз репрессияға ұшырап, оның есімі тек 1957 жылы ғана ел тарихымен қайта қауышты. Сәкеннің шығармаларын біржақты, тек совет кезінің туындысы деп қараған бүгін дұрыс емес. Оған көз жеткізу үшін ақынның өлеңдеріне үңілейік.

1922 жылы Орынбордан шыққан «Асау тұлпар» атты жинағының алғысөзінде Сәкен былай деген:

*Әділдік, теңдік іздеген,
Тұрмыстың таршылық зынданын бұзып.
Еркіндік, кеңдік іздеген,
Көкіректері жанып бақыт іздеген, жастар,
Сендерге арналды бұл әндер!*

Үнемдеп, өлшеп күн өткеру үшін тумай, дүниенің сасық байлығына жетуді мақсұт қылмай, қырандай жер-көкке қанат жайып, қырандай дүние шетіне көз жіберген, асау тұлпардай қиырсыз жерге құлаш керіп, бақыт, махаббат іздеген, жастар сендерге арналды бұл әндер!.. Шығындар далаға, жолға бұрынғы ерлер салған жолға! Жүріңдер, бақыт – еркіндік бақыты алдарыңда таяу. Жолдарың жүрер бетпақ дала, шөп, тау тас – меңіреу жерлер. Жолдарың көрінер

Алаш әдебиеттануы

қиын. Талай ерлер қасірет, жапа шегіп, жалпы әлемге бақыт іздеп, құрбан болған бұл жолда. Күрес үшін, еркін, шатты еңбек үшін туған – сендер. Шақырыңдар арттағы ұйықтаған, именшек, бақыт жолын білмейтін бауырларыңды! Шақырыңдар, арттағы құлдықта жүрген бауырларыңды! Сендерге ерік, махаббат жолына бастаған ер қарындастар, інілер сендерге арналады бұл әндер. Қосыңдар дауыстарыңды! Күшті дауыстар мен қызу ән жаңғыртсын дүниені! Жаңғыртыңдар, жаңартыңдар ескі дүниені, қайратты, ер жастар! Сендерге арналды бұл әндер – асауменен алысып жүріп салған әндер!» (2: 64–65).

Асау уақытта өмір кешкен Сәкеннің шығармашылығын таптық көзқарастың не екенін білмейтін ұрпақтың жаңаша бағалауы заңдылық. Өйткені, нағыз көркемдік схемаға сыймайды, Сәкен өлеңдерінің інжу-маржан мағыналарын, жанр мен стильдік жаңалықтарын аршып алар кез жетті. Сәкеннің лирикалық кейіпкерінің әр сөзінің ішкі сырын, төркінін бүгінгі ұрпақ саясаттан бөліп алып қарауы абзал.

Тәуелсіздік кезеңінің әдебиеттануы Сәкен шығармашылығын жаңаша зерттеуді талап етеді: «Сәкен – әдебиеттанушы», «Сәкен – қоғам қайраткері», «Сәкеннің көркемдік әлемі», «Сәкеннің лирикалық кейіпкерінің мұңы», «Сәкеннің ғашықтық лирикасы», «Сәкеннің азаматтық лирикасы», «Сәкеннің пейзаждық лирикасы», «Сәкеннің прозасының қазақ әдебиетіне қосқан жанр мен стильдік жаңалықтары», «Тар жол, тайғақ кешу» романының жанрлық түрі мен тарихилық мәні», т.б. тақырыптар бүгін өзінің жас зерттеушілерін күтуде. Бүгінгі қазақ әдебиеттануы бұрынғы зерттеулерді жоққа шығармайды. Бірақ Сәкеннің шығармашылығы туралы жаңа сөздер айтылуы заңдылық екені де рас. Қазақ елінің басына түскен ауыр күндердің суретін біз Сәкеннің «Қамауда», «Адасқандарға», «Сағындым», «Тұлпарым», «Қамыққан көңілге», «Шәһит болған достарыма» атты өлеңдерінен көреміз. Бұл өлең шумақтары ыза мен өкінішке ғана толы емес, бұл – тұтқында болған. оның зардабын бастан кешкен асыл ердің толғаулары. Сәкеннің «тар жол, тайғақ кешу» деген бір сөйлемі – оның замандастарының, бүкіл қазақ зиялыларының басына түскен қасіретті аласапыран күйдің формуласы іспеттес. Бұл бір ұлттың көзі ашық зиялыларының арасын бөліп, бір-біріне қарсы қою саясатының ісі екенін біз бүгін мойындаймыз.

Ахмет Байтұрсынұлының мұрасына тарихи әділ баға берген С.Сейфуллин сол кездегі қазақ зиялы элитасының нағыз дұшпанының пішінін осы өлең соңында былай суреттеп кеткен екен:

Жауыз, залым, дұшпандар.

Пайғамбарға оқ атқан.

Пайғамбарды «бұзғыш» деп.

Тобынан қуып. ... атқан! (1919. Арқа) (2: 125).

Ахмет, Міржақып, Мағжан, Жүсіпбек пен Сәкендер бірігіп кетсе, қазақ елінің тағдыры, совет үкіметінің күні қалай болар еді? Кедейді байға қарсы қою саясаты көпке жетпеді, бірақ осы таптық көзқарас қазақ зиялыларын қырғынға ұшыратты.

«Кім басшы – аға халыққа?» өлеңінде Сәкен ағынан жарылған-дай: Халық ағасы жұрт қорғайтын панадай. Адамданды жөнге салар данадай. Қара халық жөн білмейтін, адамдан. Соңынан еріп қалықтаған баладай (2: 51). Қазақ елінің қамын ойлаған, ол үшін өмірін саналы түрде осы биік мақсатқа бағыштаған қазақтың XX ғасыр басындағы зиялыларының біздің тәуелсіздігіміздің рухани көсемдері екенін есте сақтауымыз қажет.

Қазақ ұлтының зиялы элитасы саяси күресте шынығып, өз елінің мүддесі үшін жайлы күй кешпеген ұрпақ. Оларға тән мәрттік, турашылдық, әділдік, имани тектілікті біз бүгін аңсаймыз. «Қазақ сабағы» атты өлеңінде Сәкен былай дейді: ...Мені ешкім зорлаған жоқ «шетте жүр» деп, Не «хасірет» болса дағы өзім таптым. Шалқамнан жатар едім мен де үйде. Мен дағы ұрпағы боп аруақтың. «Өнер тап, жолдастығы жоқ», – дейді ойым. «Атадан қалған артта мал мен бақтың». Я, Алла! Жеткізе көр мұрадыма, Рақаты бар деуші еді михнаттың» (2: 52). Бұл өлең жолдары Аллаға мінәжат емес пе?! Сәкен бізге басына түскен қиыншылықтарын, тағдыр соққысын айтып отыр емес пе?

Сәкен Сейфуллин өз заманының жаңа сөздерін қалыптастырумен қатар Абайдан келе жатқан классикалық дәстүрді жалғастырды. Сәкеннің лирикалық кейіпкері өзінің ойы, логикалық дамуы бар, өз кәсібіне сай тілі қалыптасқан тұлға. Ақындық, азаматтық, ғалымдық, ұстаздық қызметін Сәкен қазақ елінің Тәуелсіздік жолындағы күресімен тікелей байланыстырғаны айқын.

Сәкеннің шығармашылығы – қазақ зиялыларының совет дәуірі кезіндегі бастан кешкен «тар жол, тайғақ кешу» тарихы екені сөзсіз. Өзі жырлаған өкіметтің қолынан қаза тапқан Сәкенді біз бүгін жаңадан тануымыз керек.

Сәкеннің жүрегі қазақ елінің тәуелсіз болуын ғана аңсағанын, оның бүкіл шығармашылығынан көреміз. Олай болса, өз заманына сай елінің жоғын жоқтай білген, халқының намысын қайрай білген ақынның әр сөзін түсініп оқитын кез келді.

Алаш әдебиеттануы

Соңында С.Сейфуллиннің А.Байтұрсынұлының мерейтойы қарсаңында жазылған мақаласы мен Әйтиевке берген жауабын сол қалпында беруді жөн санадық. Сәкеннің «Ахмет Байтұрсынұлы елуге толды» деген алғашқы мақаласы 1923 жылы 30 январь күні жазылып, 2 февральда «Еңбекшіқазақ» газетінде жарияланды. Бұл совет өкіметі қайраткерлерінің атынан жарияланған бірден-бір мақала. М.Әуезовтың эссесі «Ақжол» газетінде 4 февральда жарық көрді. Әрқилы түсініктегілердің мақала-құттықтаулары да болып жатты. «Степная правда» газетінде Әбдікәрім Әйтиевтің «Фактические поправки деген ескертпесіне Сәкен «Тағы да Ахмет туралы» (Әйтиевке жауап) деген мақаламен жауап берді. *Тұрсынбек Кәкішев* (4: 185–191)

Біз С.Сейфуллиннің сол екі туындысын қалың оқушы қауымға ұсынып отырмыз.

Совет кезінде Алаш әдебиеттану ғылымын дамытқан Сәкен ақынға Алланың рақымы, Пайғамбарымыз Мұхаммед (с.а.с.) шапағаты болсын!

Сәкен Сейфуллин

АХМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫ ЕЛУГЕ ТОЛДЫ

Осы өткен январьдың 28-інде Ахмет Байтұрсынұлының жасы елуге толды. Халыққа өзінше қызмет қылған адам кәміл тоқтайтын кісілік жасына жеткенде, сол кісінің халыққа істеген қызметтерінің қандай екенін бастан-аяқ баяндап отыру әр үлгілі халықтың әдеті. Ахмет Байтұрсынұлы қарапайым кісі емес, оқыған кісі, оқығандардың арасынан өз заманында патшаның арам құлықты атарман-шабармандарының қорлығына, мазағына түскен халықтың намысын жыртып, даусын шығарған кісі. Әрине, Ахмет қазақ халқының байы мен жарлы-жалшы табының жігін ашып, бұл екі тап қатар тұрғанда, жарлы табын байлар табы жұмысқа жегіп қойып, борсықша сора беретіндігін айтқан жоқ. Байлардан бөліп жарлы табының ғана намыстарын жыртып, арын жоқтаған жоқ. Жарлы табының шоқпарын соққан жоқ. Қазақ халқын байға, кедейге бөлмей, намысын бірдей жыртып, арын бірге жоқтады.

Өзге оқыған мырзалар шен іздеп жүргенде, қорлыққа шыдап, құлдыққа көніп, ұйқы басқан қалың қазақтың ұлт намысын жыртып, ұлттық арын жоқтаған патша заманында жалғыз-ақ Ахмет еді. Қазақтың ол уақыттағы кейбір оқығандары уез, губерния соттарына күш салып, тілмаш болып, кейбірі арларын сатып ұлықтық іздеп жүргенде, Ахмет қазақ ұлтына жанын аямай қызметтерін қылды.

Әуелі ол школда қазақ балаларын оқытты. Надандықпен күресіп, патша үкіметінің әділетсіз үкім-зорлығымен күресіп, Крылов деген орыстың жазушысының 40 мысалын қазақ тіліне аударды. Ол 40 мысалдың әрқайсысына сол патша заманының әділсіз тұрмысынан алып, қазаққа патша үкіметінің істейтін жәбірлігін айтып, өзінен мысалдар келтірді. Қазақ халқының арын, намысын жоқтап «Маса» есімді өлең кітаптарын жазып шығарды. Одан соң Орынборда «Қазак» деген газетті шығарды. Қазақтың бастауыш мектептеріне арнап «Оқу һәм тіл құралдарын» жазып шығарды. Коммунистерше жалпы байлардың құлдығында жүрген жарлылардың ғана арын, намысын жоқтамаса да, коммунистерше жалпы байларға оқ атып, жалпы жарлылардың таяғын соқпаса да, Ахметтің халыққа бұл істеген қызметтері – зор қызмет. Бұл қызметінің, әсіресе көзге көрінетіндігі сол, өзге оқыған замандастары өз бастарының пайдасын ғана іздеп, ар һәм имандарын сатып жүргенде, Ахмет халықтың арын іздеп, өзінің ойға алған ісі үшін бір басын бәйгеге тіккен.

Ахмет Байтұрсынұлы – ұлтын шын сүйетін шын ұлтшыл. Ұлтын сүюдің зорлығынан, 1917 жылы патша түсіп, революция (өзгеріс) болғанда, қазақтың бұрыннан арсыз, имансыз оқығандары «ұлтшыл» бола қалып «Алаш» партиясында... болды. Адал ниетті Ахмет бір тұтынған жол үшін, шын сүйетін ұлты үшін қандай партияға болса да кірмей қойсын ба?! Өзі үшін ұлтшыл болған қулардан бөлініп, Ахмет сол ұлт қамы үшін коммунист партиясына да кірді.

Әрине, Ахмет коммунист партиясында да көп бола алмады. Көп бола алмайтындығы белгілі еді. Қазақтығына, орыстығына қарамай, бай мен жарлының арасын ашып, борсықтай сорып келе жатқан байлардың қолдарынан үкіметті қара күшпен жарлыға тартып алғызған, малын, жерін тартып алғызған коммунистер, жердүниедегі барша халықтарды бірдей сүйетін коммунистер рухы майда һәм қазақты ғана сүйетін Ахана дұрыс болмады.

*Ызыңдап ұшқан нәзік маса.
Сап-сары аяқтары ұзын маса.
Өзіне біткен түрі өзгерілмес.
Дегенмен, қара яки қызыл маса.*

*Үстінде ұйықтағанның айнала ұшып.
Қаққы әсеп қанаттары бұзылғанша.
Ұйқысын аз да болса бөлмес пе екен.
Қоймастан құлағына ызыңдаса?!*

Алаш әдебиеттануы

Рас айтады, Ахаң нәзік маса, ол ұйықтаған қазақ халқының үстінде қоймастан «ұйқысын аз да болса бөлуге ызыңдады». «Коммунистердің ертелі-кеш «ызыңдап» жүрудің орнына мырзалардың, байлардың бетіне былш еткізіп салып қалғаны нәзік жанды Ахаңа қолайлы көрінбеді. Қанша ұлт үшін коммунист партиясына кірсе де, дүниедегі барлық адам баласының ұлттарына қарамай, бәрін бірдей сүйетін коммунистерді көріп, өз ұлтын ғана сүйетін Ахаң өзі айтқандай, «қызыл» бола алмады. Ахаң байлардың құлдығында шіріген жарлылардың айғайшысы емес, олардың шоқпаршысы емес, бірақ байын, кедейін айырмай қазақты ғана сүйетін – адал жүрек таза ұлтшыл. Қалай болса да жазушысы аз, әдебиеті нашар қазақ жарлыларына «Оқу һәм тіл құралдарымен» қылған қызметі таудай (Ахаң туралы толық қылып жазбақ едім, газет бетінің орны шамалы болғандықтан, қысқа, үстіртін жазылды).

50 жасқа толған Ахаңды шын көңілден құттықтап, былай да өмірінің ұзақ болуын тілейміз.

1922 жыл, 30 январь, М.Шамиль.

ТАҒЫ ДА АХМЕТ ТУРАЛЫ

(Әйтиевке жауап)

Орынборда орыс тілінде шығатын «Степная правда» деген газеттің 33 нөмерінде Әйтиев жолдас менің «Еңбекшіл қазақ» газетінің 64-нөмерінде Ахмет Байтұрсынұлының 50 жасқа толғаны тақырыпта жазған мақаламды мінеп, менің «қателерімді» түзеп сөз жазды («Фактические поправки»).

Біреудің сөзінің біреу қатесін түзетіп жазғанда, сол қате мақала басылған газеттің өзіне жазушы еді. Егер де ол газет баспаса, сонда барып басқа газеттерге жазушы еді. Бұл – бір. Және де менің мақалам қазақ тілінде қазақ газетіне жазылған еді. Ал Әйтиев жолдас менің мақаламмен таныс емес орыс оқушыларының алдына өзінің «қате түзеткен» мақаласын былш еткізіп ұрып қалды. Бұл – екі. Бұдан не мақсат шығармақ болғанын білмейміз, әйтеуір, сыншымның мұнысын мен баяғы Боранбек батырдың мінезіндей ғой деп аңғарып қалдым, «Бізді ұлы жүз алса, біз кіші жүзді аламыз...» деп баяғыда Боранбек батыр айтады екен. Сондай-ақ «ол қазақ газетіне жазса, мен орыс газетіне жазамын» деген Әйтиевтің құлқы болған-ау деймін.

Әйтиев менің дұрыс деп жазғанымды түзетемін деп қисайтып жіберген соң, мен бұл туралы сол «Степная правда» газетіне «Түзеткенге түзету» деп жазып едім, «Степная правда» менің сөздерімді адыр-бұдыр үшкірлі, қырлы көріп, басуға лайық көрмеген соң, лажсыз «сыпайыға сыпайы» қылып, мақта бітелеп қазақ газетіне жазып отырмын. Қысқасы, менің Ахмет туралы жазғанымға Әйтиевтің көңілі толмайды. Себебі, мен «Ахметтің әлеумет-саясат жолындағы істеріне жеңіл қарап, қате баға беріп, құр үстіртін әшейін сипап отыр» дейді. «Байлар, жарлылар табына бөлмей, жалпы қазаққа қызмет қылмақ ниеті жолында Ахмет жалған ұлтшыл, шенқұмар адамдармен бірге «Алаш» партиясында болды» деген сөздерім Әйтиевке қате көрініпті.

«Мұнысы несі? «Алаш» партиясында қазақ үшін жаман ойлы адамдармен бірге болды дегені несі? «Алашты» жасағанның бірі Ахметтің өзі емес пе еді?» дейді. Рас, Әйтиев жолдас, «Алашты» жасасқанның бірі Ахмет екені рас. Олардың ішінде шенқұмар, жалған ұлтшылдар болды. Ахмет, әйтеуір, қазаққа қызмет қыламын деп солармен бірге болды. Мен бүйтіп тәптіштемесем де қысқаша солай деп айтқанмын.

«Қазаққа қызмет қыламын деп, Ахмет коммунист партиясына да кірді» деген сөздерім де Әйтиевке қате көрініпті. Әйтиев айтады: «Ахметтің партияға кіруі олай емес еді. Коммунистердің жолына, екпініне шыдай алмай партиядан өзі шыққан жоқ, оны шығарып тастаған», – дейді.

Коммунист партиясының жолымен жүре алмай, екпініне ере алмай қалған кісі мен сол жолмен жүре алмай, екпініне ере алмағанды қалдырып кеткеннің қанша айырмасы бар екен?.. Бірақ, әйтеуір, айтуға сөз керек қой.

*«Дау құмарға ел керек,
Тау құмарға бел керек».*

Және Әйтиев жазады: «Ахметтің ұлтқа қызмет қылмақ болып коммунист партиясына кіргенін Манап Шамиль жолдас дұрыс деп біледі әм басқаларға солай қылуды мәслихат қылады», – дейді. Бұл енді Әйтиевтің биікке, тұранға шығу үшін мені басқыш қылмақ болғаны. Шын құздың басына шық, Әйтиев жолдас, бірақ мені басқыш қылмай шық!

Ахметтің онысын дұрыстаған біз жоқ, жалғыз-ақ Ахметтің дұрыс жері – адалдығы, шенқұмар еместігі деп білеміз. Және шын ұлтшылдық, шын коммунистік көрінген адамның қолынан келмейді. Біз осылай деп жазғанбыз. Оны сіз орыс жолдастарға

Алаш әдебиеттануы

теріс аңғартпақ болғанмен, қазақ жарлысының газетін оқитындар теріске бұрмайды.

Ұлтшылдыққа қарсы кім қаттырақ күрескен екен, оны жұрт айтар. Және Әйтиев жазады: «Партияға Ахмет ұлтшылдығымен кіріп, ұлтшылдығынан шығып қалған жоқ. Әркімнің саяси ұжданын ыждаһати, тұрмысының негізі туғызады...» – дейді. Яғни мәселен, «коммунист болу үшін дүкен көру керек» дейді. Бұл – хақ сөз. Талас жоқ. Коммунист болуға осындай шарт керек екені рас. Ахмет бұл шарттарға қарамай, өзін-өзі күштеп компартияға кіріп еді, коммунистерге ере алмай шығып қалды. Мұнысы жоғарғы қағиданың дұрыс екенін көрсетті. Бірақ бұрынғы патшалардың, атарман-шабармандарының, бақташыларының арам табандарына түсіп, езілген ұлттардан коммунист болғандардың көбіне қазір жоғарғы қағида дөп келмейтін болып көрініп отыр. Мәселен, қазіргі коммунист болып жүрген қазақтардың көбі учитель, мұғалім, хатшы, біразы фельдшер, доктор, агроном, техник, хатта адвокат, болосной старшын болғандары да бар. Міне, бұған қарағанда Ахметтің коммунист партиясына ере алмай шығып қалуына үлкен себеп – өзінің шын нәзік жанды ұлтшылдығы. Міне, Әйтиевтің түзетемін деген жерлері осы сөздер ғана, өзге сөздер әшейін домбыраның құлақ күйі.

Әйтиев жолдас қазақша хатқа шорқақтау болушы еді. Тегінде, қате түзетпек болып қисайтыңқырап жібергені – сол хатқа шорқақтығынан болар. Немесе басқа бір мүдделі мақсатпен қисайтқан болар. Қайтсін, мүдделі мақсатпен сынайтын сыншыларым мені ағаш атқа қамшы қылса, сорым-дағы! Және хат білмейтін кісілер менің сөздерімді сынамақ болса, тілмаштардан өтінемін: «Сөздерімнің мәнісін бұза көрмеңіздер».

Әйтиев сөзінің ақырында маған: «Коммунист партиясының ұлт мәселесі туралы нұсқауын жеңіл бағалайсың, бұдан былай мұндайдан тыйылуынды лайық көреміз», – дейді. Сонымен ұлтшылдыққа жалғыз өзі ғана қарсы болғысы келеді. Көрерміз. Қайдам?! бұл уақытқа шейін Әйтиевтің ақылынсыз-ақ ұлтшылдыққа қарсы күрескен болып келіп едік. Бірақ, әрине, Әйтиевтің ізімен, Әйтиевтің жолымен емес, Қайткен күндерде, кез келген уақыттарда Әйтиевтің осындай ыңғайлы сөздерді жазып тұруы ақыл-ақ.

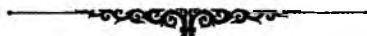
«Не қылсаң да ел тап.

Биікке шық, бел тап!»

(Манан Шамиль, 1923 жыл) (8: 180–185).

Айгүл ІСІМАҚОВА

1. Есмағамбет Ысмайылов. Сәкеннің қоғамдық, творчестволық өмірі турасында // Сәкен (Сәдуақас) Сейфуллин. Шығармалар. 1-том. А.: ҚМКӘ баспасы. 1960.
2. Сәкен (Сәдуақас) Сейфуллин. Шығар. 1-том. А.: ҚМКӘ. 1960.
3. Қирабаев С. Тәуелсіздік рухымен. А.: Фолиант. 2002.
4. Тұрсынбек Кәкішев. Қазақ әдебиеті сынының тарихы. А.: Білім. 2003.
5. С.Сейфуллин. Шығармалары. VI-том. А.: 1964.
6. Д.Ысқақұлы. С.Сейфуллин // Қазақ әдебиеттануының тарихы. А.: Қаз-Ақпарат. 2006.
7. Сәкен (Сәдуақас) Сейфуллин. Шығармалар. Бесінші том. А.: ҚМКӘ. 1963.
8. Бес арыс. Естеліктер, эссе және зерттеу мақалалар. А.: Жалын. 1992.

2.10. ІЛІЯС ЖАНСҮГІРҰЛЫ

*Я, Құдайым аққа жақ,
Өзіңе аян: мен нақақ.
Аққа деген жолымның
Абыройын ашпай, жап,
Аят пенен хадисте
Адал ниет, ақ іске,
Жаңылмасам, жоқ еді,
Жаза тартсын деген бап.*

А.Байтұрсынұлы

Жансүгірұлы Ілияс, 1.V. 1894 жылы Алматы облысы, Ақсу болысында, Қапал уезінде дүниеге келген. Сталин-Голощекиндік репрессияның құрбаны, 1938 жылы атылған.

Алғаш білімін әкесінен алып, ауыл молдасынан сауатын ашқан Ілияс Жансүгірұлы анасынан ерте қалған екен. Ескіше хат тану – араб, парсы, шағатай тілдерін меңгерумен қатар аңыз-ертегілерді, батырлық жырларды оқып өскен. Ауыл мектебінен кейін Ілияс Жансүгірұлы 1920 жылы Алматыдағы үш айлық мұғалімдер курсына оқиды, бірақ денсаулығы жарамай, елге қайтады. Ақынның алғашқы өлеңі 1917 жылы «Тілші», «Кедей еркі», «Лениншіл жас» газеттерінде жарық көріп, 1928 жылы «Сағанақ» атты тұңғыш кітабы шығады. 1925 жылы Мәскеудегі коммунистік журналистика институтына түседі. Оны 1928 жылы бітірген Ілияс Жансүгірұлы «Еңбекші қазақ» газетінде жұмыс істейді. 1934–1935 – Қазақстан Жазушылар одағының төрағасы, 1935–1937 – Көркем әдебиет баспасында поэзия бөлімін басқарады.

Ақын, жазушы Ілияс Жансүгірұлы қазақ совет әдебиеттану негізін қалаушылардың бірі. Бала кезінен өлең, қисса жаттап өскен жас ақын айтысқа да қатысқан. Жас совет әдебиеттануының қалыптасуына І.Жансүгірұлы С.Сейфуллин, Б.Майлыұлы, М.Әуезов, т.б. бірге өз үлесін қосты. *Әдебиетші ретінде* Ілияс Жансүгірұлы орта мектепке арналған қазақ әдебиеті оқулығының авторы, қазақ әдебиеті мұраларын жинап бастырушы, көркем аударма мен әдеби сынның кеңес кезіндегі өкілі. Поэзиядағы ұстазы Абай екенін оған еліктеген өлеңдері аңғартады. Атажұрт пен жаңа советтік қоныстың көрінісі «Көші-қон», «Бүгінгі дала» өлеңдерінде бейнеленген. Қазақ даласы Ілиястың тұрақты бейнесі ғана емес, басты лирикалық кейіпкері. «Заводта», «Отарба» өлеңдері жаңа

заманның ішкі қыр-сырын рухани жағынан қарастырған. Елге жат қылықтарды әшкерелеу, фельетон, сықақ, өлең, әңгімелерінің («Құқ», «Сөз Қамысбаевқа», «Жалаңаштар жиналысы», «Жанды қуыршақ») басты тақырыбы. 1935 жылы жарық көрген «Жолдас-тар» атты романы саяси-әлеуметтік мәселелерді көтерді. Бас бостандығы үшін күрес, таптық тартыс, революцияны қолдау «Кек» (1931), «Түркісіб», «Исатай-Махамбет» (1936) шығармаларында орын алды. Аудармашы Ілияс Жансүгірұлы орыс әдебиетінен таңдап алып қазақ тіліне аударған шығармалардың да реті ерекше. Олар: В.Маяковский («Ленинград»), М.Горький («Дауылпаз»), Н.А.Некрасов («Темір жол»), Ю.М. Лермонтов («Ақынның өлімі», «Тұтқын», «Қанжар»), А.С.Пушкин «Евгений Онегин». «Евгений Онегин» аудармасы күні бүгінде ең сүбелі болып саналады. Поэмалары: «Мақпал», «Көбік шашқан», «Исатай» (1937) аяқталмай қалған. «Рүстем қырғыны» (1926), «Байқал» (1937) көзі тірісінде жарияланбаған. «Дала» поэмасының бас кейіпкері қазақтың киелі Даласы. Осы лирикалық кейіпкер арқылы ақын қазақтың басына түскен сан алуан тарихи оқиғаларды саралап шыққан. Оқиғалардың ерекше тіркемі арқылы ақын тарихтың қыр-сырын айқындап береді.

Ілиястың «Күй» (1929), «Күйші» (1934), «Құлагер» (1937) поэмалары 1930 жылдардағы қазақтың көңіл күйін, оның тәуелсіз рухты аңсағанын бейнелеген классикалық туындылар болып табылады. Өнердің адамның еркінен тіс көңілге әсер ететіндігі «Күйшіде» бейнеленген. Бұл – Ілияс Жансүгірұлының күй құдіретіне деген өз ескерткіші. «Құлагер» поэмасының басты кейіпкері – ХІХ ғасыр соңында өмір сүрген ақын, өлеңші, әнші Ақан сері. Ілияс Жансүгірұлы Ақан өміріндегі ең бір жанына батқан кезін бейнелеген – Құлагердің бәйгеден озып келе жатқанда дұшпанның қолынан мерт болуы. Жүйрік сәйгүліктің адам қолынан қиянатқа ұшырауы кеңес заманының сырын әшкерелеуге арналған меңзеу. Аталған поэмаларда Ілияс Жансүгірұлы толғаудың бүкіл жанрлық және стильдік мүмкіншіліктерін пайдаланған. Бас кейіпкерлердің ішкі көңіл күйі осылай айқындала түседі.

«Қазақ күйлері жиналсын» («Еңбекші қазақ», 1927 18 шілде) атты мақалада Ілияс Жансүгірұлы: «Елде не көп, ән көп, әдебиет көп, күй көп. Бірақ біз ел әдебиетінің, ел өнерінің бәрін де жинап жеткізе алмай жатырмыз. Ел өнері – бізде әлі ақтарусыз жатқан қазына» (1: 318). Мақалада Затаевичтың «1000 әні» туралы ғана емес, Жетісу домбырашыларының, Қарқаралы өңірі, Балқаштың екі жағының күйлері аталған. Әдебиетші Ілияс Жансүгірұлы «Домбыра» өлеңінде (1930) киелі аспаптың адам жанына әсерін

Алаш әдебиеттануы

суреттеген: От шалып, жалын жалап, қозғап қанын, Шыжғырса қуырдақ қып жанның жанын. Еріксіз қол қағылды екі шекке, Назды мұң, сылқылдақ үн жалғап сарын (1: 328).

1928 жылғы «Толғау» (кәмпеске кезінде) өлеңінде ақын заман келбетін былай берген: Қозғауы қозған қоғамым. Қолқалап: «Әңгіме айт» – десең. Қобалжимын, қозғалам. Қозғайын десем далаңды. Домбыраң емес, қаламды. Қобалжимын, қолға алам (1928) (1: 280–283). «Жанды сөз» (1915) өлеңінде әдебиетші Илияс Жансүгірұлы асыл сөздің қажеттілігін айтқан: Ұйықтап жатқан көңілді өлең түртер. Қайғы, зарын, қуанышын жақсы тіңтер. Жүрегімнің айнасын шаң басқанда, орамалым осы өлең бетін сүртер. Өлең, мақал, жаңылтпаш, ертегі, жыр – мұның бәрі жанды сөз, ішінде сыр. Елдің сәні сақталар жанды сөзбен, қай жұрт болсын талассыз осыған құл! (1915–1916).

Бұл ой «Домбыра» (1936) және «Күй» (1936) атты соңғы өлеңдерінде нақтылана түскен: Домбыра, сенде мін бар ма?! Мінсіз болсаң – тіл бар ма? Тіл жоқ деуге бола ма Тілден анық үн барда! Домбыраның күші мол Көмейінде күй барда! Сылдыр-сылдыр, сар қамыстан төгілді жыр, өрді алыстан. Келді жақын сең қағысқан, үн шыққандай жолбарыстан. Тұншыққандай өлді арыстан, ат шапқандай жер қайысқан (1936). Күй: Күйді қаққан саусақтан, Шерткен күйлі ішектен. Көкке серпіп кетті күй. Алыстағы тұмандай Көз ұшында бұлдырап, Кейде саңқыл соқты күй – тас бұлақтай сылдырап (1936) (1: 419–421).

«Ән, әншілер жайында» («Еңбекші қазақ», 24–25 қаңтар 1931) мақаласында әдебиетші Илияс Жансүгірұлы қазақ әні мен әншілер жайында мағлұмат берген: «Біздің ән-күй – тың, жанды нәрсе. Бұл туралы шөптің басын сындырған кісі бола алмай келеді. Ән туу үшін алдымен әнші туады. Әнді шығарушыны әнді тыңдаушы тудырады. Тыңдаушы дегеніміз – әр дәуірдегі ел, ұлт, соның ішінара табы, тобы болады.

Ел музыкасының түрі көп болады. Мұны қамсыз жіктеу, қатыссыз тәптіштеу де қиын. Сөйтсе де долбармен басты үш салаға бөлуге болады. Онда мұның бірі – ой музыкасы болмақ. Біздің осы күнгі ел әндеріміздің көбі-ақ ой музыкасына жатуы керек. Мұнда ән не зар, не қуаныш сарынды болып, ырғағымен, толқынымен, тыңдаған құлаққа ой салады. Құлақтан кіріп бойды алар, Жақсы ән мен тәтті күй. Көңілге түрлі ой салар, Әнді сүйсең, менше сүй, – деген Абай осы ой салатын музыканы айтқан. Бұл әндердің өзіне лайықты сөздері, өлеңдері болады. Өлеңдері сол әннің негізгі сарынына бағынып айтылған болады. Сөз көмекші ретінде ғана болады. Әнді

сол сөзімен айтқанда, әншілер өзі әсерленіп салады. Өнді сөзсіз ыңыранып айтса да сарынды ой салады. Біздің бүгінгі қолда қалған әншілеріміз – Қали, Әміре, Манарбек, басқалар осы ой әнінің атқарушылары.

Сөз музыкасын екінші сала демекпіз. Бұл да – ән, бұл да – ырғақ. Мұнда ән сарыны тұйықтау, үн мен ой салатын ырғақтан көрі сөз салмағы басым болады. Ән сөзге еріп, сөз әнге жетекші болады. Біздің ел әніндегі жыраулардың, ән акындарының қолданысы осы үлгі болады. Өткен жырау, акындардың әндері, бүгінгі Исаның «желдірмесі» осы саланың сарыны болмақ керек.

Қимыл музыкасын үшінші десек, бұл бізде көп, жоқ па деймін. Өйткені біздің әнді биге, қозғалысқа, дене қимылына септеген үнді жоюға тән. Музыканың бұл түрінде қимыл, қозғалыс басым болу керек. Қалған сөз сол қозғалыстың қоштаушысы есебінде ғана болады. Домбыра күйді билеушілер, толқушылар, домбыраның басына байлайтын «Ортеке» дейтін би қуыршақтары болатын сияқты еді. Біздің көп күйдің өзі жорғаның жүрісін, аттанған қолдың, құстың қанат қағысын тартып отырады ғой. Бірақ қазақтың билі әнін мен өзім естіген емен. Бірде-бір әннің қалаға үйір болмағанымыздан бері қарай жаңа түрлерінің басы қылтып көріне бастаған сияқты. Құрманбек, Елубай осы жаңалықтың басы сияктанады. Бірақ бұлар да әлі тұрақты жолға дәл басқандар емес, ізденушілер. Бұларда әнді ырғағынан, қозғалыс ырғағынан әлгі ән, сөз басым жатыр. Әсіресе Елубайдың әндегі қозғалыстары сәнге қосымша жамаулар ғана» (2: 327–329).

Қазақтың әні қандай? дегенге былай делінген: «Қазақ әнінің көпшілігі күйінді, зар келеді. Мұң көбірек орын алады. «Дудар» сияқты секекті әндер сирек келеді. «Дударда» да өзгенің қалпына соғылып шыққан бір жаңа жинақтау болуы керек. Қазақтағы әннің көбінде мұңмен сарындас болуының да өзінше бір дәлелі болмақ керек. Табиғаттың керең күштері: жұт, боран, қасқыр, ауру бәрі алғалы тұрған жау емес пе еді? Оның үстіне, бір-бірімен шабысқан қазақ, жауынгершілік заман, аздың әлсіздігі, әлсіздің қорғансыздығы, әдеттің күштілігі, әйелдің теңсіздігі, жүрек демінің іштен, тыстан еріксіздігі, еңбекке қарусыздығы – осының бәрі азап, бәрі мұң емес пе еді? Ендеше, тіршілік сарыны – әндегі сарын мұң басым болмай не болатын еді?» (2: 330).

Бұл ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиетінің басты тақырыптары еді. Әдебиетші І.Жансүгірұлы қазақ әнінің әр өңірде әртүрлі айтылу сырын сипаттап береді: «*Онан соң қазақ әндерінің сарынына қоныстың көп әсері бар сияқты. Арқаның әні аспанға өрлеп баста-*

Алаш әдебиеттануы

лып созылып, неше қайырып, толқып-толқып тоқталатыны – Арқаның жеріндегі айдала, құба-құба жон. Қырқа-қырқалатып барып тастағаны сықылды. Онан соң қоныстың әндегі әсерін осылай деуімізге және бір дәлел – құзды, шыңды қоныстаған тау елдерінде ән Арқадағыдай аяғын көсіле салмайды. Бір қайырымы келтелеу, шоқ етпе келеді. Өйткені, шыңда, биік тауларда дауыс көсіле алмайды. Аузыңнан шықса, алдыңдағы даусы құз, бет қайта аузыңа тығады. Жаңғырығады. Мұны көшпелі тұрмыста қазақ пен ағайындас қырғыз әндері дәлелдейді. Кавказ және басқа тау мекендеген елдер де ән құлашын жайып, даладағыдай даусын жаза алмайды. Сондықтан Қазақстанның әр жеріндегі елдер бір тұқымдас, бір шаруалас болғанмен, әннің сарынында және өзгешеліктер болатыны қоныстың әсері, мекен еткен жердің басқан мөрі болуы керек. Әр жердің әні әртүрлі. Қарқаралы, Баян, Көкшетау, Ертіс бойы әнді асқақтатып шырқап салса, Орал, Бөкей жағы қоңыр жыраулатып, құба жондатып ыңыранып келеді. Жетісу жеңіл желпілете аяң жорғалау келсе, Сырдария мыңқылдайды. Бірақ бұл біздің өз болжауымыз. Тексеруді тілейтін пікір» (2: 330).

Қазақ әншілері туралы былай делінген: «Ән шығарушы талант сирек болар дегенді айттық. Ондай ән шығарушы композитордың өздері өз дәуіріндегі таптың, топтың жемісі екендігін ескерттік. Олай болса, қазақ әншілері де дәуіріне, өзінің әлеумет-қоғам тілегіне қарай түрлі-түрлі болмақ керек. Әндерінде әлеумет басындағы заманының сарындары бір-бірінен айырылмақ керек. Мәселен, Бұқар жырау әнін толғау ырғағына, жұмбақтауға, қара бұқараға түсініксіз ханға, биге, батырға арналған түйткілдеу сұрау тастау ырғағына салса, Асанқайғы ашықтан-ашық зарлау, қоныс іздеу, дағдару, безілдеу сарынымен кетсе, қу тілді ақын Құлдың (кісі аты) әні мақалдау, ақырын ыбыр, шымшымалау келеді.

Біздің бізге жақын замандарда атын естіген әншілеріміз: Біржан, Ақан, Әсет, Мұхит, Шолақ, Жарылғапберді, Ғазиз, Ыбырай, Жаяу Мұсалар болса, осылардың әндері деген әннің өзі де бір-бірінен бөлек-бөлек жатады» (2: 331–332).

Әдебиетші әннің шығу себептерін ғана емес, стильдік ерекшеліктерін де осылай айқындап берген.

Біржан мен Жаяу Мұса өлеңдері былай сипатталған: «Айталық, Біржан аспанға өрлеп даурығып салады. Әсет аспанға да өрлейді. жерде де жорғалайды. Жарылғапберді даланың дауылы сықылданса. Жаяу Мұса қала мен даланың екеуінен қосып жаңа бір сарын шығарады. Осы айтылғанның ішінде бір ескеретін ерекше адам – (оригинальный) Жаяу Мұса. Бұл – Арқаның ащы айғайлы, қоңыр

толқынды әніне өзінше бір түр кіргізген адам. Мұның Қали салып жүретін «Қатынының өліміне шығарған» әні «Құлбайбай – Шорман ауылын былғап шығарған әндері өзінше бір шырқамалы айғайды. келте қайырысты, қоңыр төгілісті түгел жинаған бір үлгімен келеді. Міне, сөйтіп осындай әр әншінің өздерінше өзгеше сарындары. өздерінше еліктеушілерді, бұзып салушыларды туғызады. Кейін келе-келе шын иесі ұмытылып ел әні, ел музыкасы болып қалады, бірақ бір ән әлденеше түрге (вариант) түсе береді.

Біздің жоғары атаған әншілеріміз – Біржан, Ақан, Әсет, Жаяу Мұсалар – сол ән шығарғыш қырдың музыка таланттары – композиторлар. Бұлар дала музыкасының әрі актері (салушысы), әрі авторы (шығарушы). Бұлар – өз заманымен өткендер. Артына бірталай ән мұрасын тастағандар. Бұлардай ойдан ән салушы енді жоқ. Енді ел әнін тыңнан салушыны есту қиынырақ болар» (2: 332).

«Абайдың сөз өрнегі» («Әдебиет майданында» 1934 жылы № 11–12) жарияланған. Абайдың алдындағы әдебиетті сол кезде жокка шығарғандарға әдебиетші Ілияс Жансүгірұлы былай деген: «Абайдың алдындағы қазақ әдебиетінің үлгісі – батырлардың жырлары, билердің, шешендердің сөздері, жыраулардың толғауы, ақындардың айтысы, араб-парсының ескі қисса, ертегілері ел әдебиетінің түрлері еді. Абайдан бұрынғы заман әдебиеті – сол ескі жұртшылықтың заман бетінен торыққандығынан туған әдебиет еді. Абай негізінде, осы жұртшылықпен қайнасып, осы әдебиетпен аяқтасып жатқан ақын. Бірақ Абайдың басына біткен қайшылық Абайды ескі заманға күйіндіре отырып, жаңаның бағытына жырлаттырады» (2: 343).

Абай араб, парсы, шағатай әдебиетімен таныс болғаны былай мәлімденген: «Өміріне қарағанда Абай өлеңге бала жастан-ақ ауызданыпты. Өлеңді шүү дегенде арабшадан бастайды: араб, парсы, шағатай ақындарына сиынып кіріседі: Физули, Шамси, Сайхали, Науаи, Сағди, Фирдоуси, Қожа Хафиз-бұ хәммәси Медет бер я шағири фәрият. Бұл – Абайдың 1858–1859 жылдардың бірінде жазған өлеңі. Абайдың бұл кездегі өлеңі тіпті аз. Болған бірлі-жарым өлеңінің ішінде арабтың, парсының шұбар тілімен бүлдіре жазған өлеңі де бар: Иузи – раушан, көзі гауһар, Лағилдек бет үші ахмар. Тамағы қардан әм биһтәр, Қашың құдірет, коли шәгә,.. – деген өлеңі және алиф-бидің ғарпімен қызға жазған өлеңі Абайдың алғашқы тілін көрсетеді. Басында ол кезіндегі әдебиеттің тілі де, түрі де осыған айналып та еді. Әсіресе Абай ауылы сияқты молда, қожалы ауылда, Абай оқыған Семей молдасының дін мектептеріндегі елге тарайтын түрлі кітап өлеңінің тілі осы еді» (2: 343).

Алаш әдебиеттануы

Сонымен қатар Абайдың тыңнан жол салғаны да айғақталған: «Абай мұраны ержетпей тұрған кезінде алса да, ертең-ақ тастап кетеді. Ол кітаптың анандай тілінен жұлқынып шығып, тыңнан жол салады. Қазақтың таза тілін, күшті сөздерін жаңа мазмұнға қалап, жаңа мәдениетке, жаңа әдебиетке жөн тартады. Сөйтіп, Абай өзі өлгенше қазақтың ұлт жазба әдебиетін жасаудың бір қайраткері болады» (2: 344).

Ілияс Жансүгірұлы Абайдың ақындығының бір қырын бөліп атайды: «Абайдың ақындық ауданы кең. Ол ақындық өнерінің бір-ақ мазмұнды, бір-ақ түрлі саласын қуып отырған емес, Абай ақындықты, тіл өнерін ақындықтың әр жағына да жұмсайды. Бірақ соның бәрінде Абай ақылшы, үгітші не айтса да, не жазса да, әлеумет өміріне тірей, әлеумет өмірінен бастап отырады. Өлеңінің көбі үгіт-насихат, мінез-құлық түзеуге арналады...

Абай ақыл айту үшін, алдымен, айналаны мінеп, қазып отырады. Оның көретінінің көбі – ақылға, «адамшылыққа» жатпайтын жаман мінез, жат өнеге. Абай осыларды сынап, мінеп шығады. Абайдың қарасөзінде болсын, өлеңінде болсын, оның сыны күшті. Абай сындары өз ортасына дәл сындар болады. Оның «бала асырау» деген қазақ ұғымына айтқан қарасөзіндегі сыны қара қазақтың ұғымын табандатып жеңіп шығады. Оған айтуға дау қалдырмайды. Абай осы міндерді түзеуге жалаң үгітті, сынды, ғана жұмсамайды, Абай ащы тілді, улы сөзді, сықақты, мысқылды, ілмені, мазақты да қолданып отырады. «Адасқанның алды жөн», «Болыс болдым, мінеки» деген сияқты өлеңдері Абайдың біз тілді (сатирик) ақын екенін де көрсетеді» (2: 344).

Осы ретте Абайдың лирик ақын екендігі де айғақталған: «Абай, бұлардың үстіне, толғаушы (лирик) ақын, Абайдың ақындығын көрсететін тәтті өлеңдері осында. Бірақ Абай толғағанда, сол өз басының күйінен, дүниеге көзқарасынан шығарып толғайды. Өлеңді жан сергітетін жалғыз досым деп біледі: «Өзгеге, көңілім, тоярсың, Өлеңді қайтіп қоярсың? Оны айтқанда толғанып, Іштегі дертті жоярсың. Сайра да, зарла, қызыл тіл. Қара көңілім оянсын...». Міне, осы секілді «Көлеңке басын ұзартып», «Қарашада өмір тұр», «Адамның кейбір кездері», «Көңіл күйі тағы да», «Келдік талай жерге енді», «Қуатты оттай бұрқырап», «Жүрегім менің қырық жамау» деген сияқты өлеңдері – Абайдың ішіндегі шынайы шерін толғайтын өлеңдері. Бұл өлеңдердің көбі-ақ Абайдың өмірінің соңғы жылдарында жазылған өлеңдері» (2: 345).

Абайдың Лермонтовтың өлеңдерін аударғанына байланысты әдебиетші Ілияс Жансүгірұлы былай деген: «Абай осы өлеңдерінің

тұсында орыстың сүйікті ақыны Лермонтовтың бірсыпыра шерлі өлеңдерін қазақшаға аударады. Ол өлеңдердің де өзінің нысанасына келгендерін, жүрегіне жылы ұшырағандарын таңдап аударады. Кейбіріне өзінен сөз жалғап отырады («Ой», «Жартас» деген өлеңдер)...» (2: 345).

Абайдың бейнешіл-суретшілігі туралы: «Абай – шебер суретші (художник). Өлеңімен Абай салған суреттер мінсіз, көрікті, тұрманы түгел келеді. Абайдың ондай бір суретшілікпен көрінетін өлең-дері – «Аттың сыны», «Қансонарда», «Аңшылық», «Жаз», «Күз», «Қыс» тектес өлеңдері. Абай бұл өлеңдерінде ақындықты лақылдатып құя салған. Осы өлеңдерінің қай-қайсысын алсаңыз да, өлең жазылған тақырып алдыңыздан жанды тұлғасымен тұтас түрегеледі. Шоқпардай кекілі бар, қамыс құлақ, Қой мойынды, қоян жақ, бөкен қабақты, – оқыған адам Абайды осы жағынан тани береді» (2: 345).

Абай өлеңді өнер деп танығаны да осы ретте анықталған: «Өлеңді өнер деп бағалаған Абай – сол өлеңді кестелеп, қазаққа қызмет етті. Өлеңнің өнер екенін көрсетті. Қазақта да мынадай сөз өнерінің үлгілері болады деп өнер белгісін қалдырды. Абайды жазба әдебиеттің – сырлы әдебиеттің басы дейтініміздің бір жағы осында» (2: 346).

Абайдың тілі туралы әдебиетші нақтылай түседі: «Абайдың тілі бай. Абай – қазақ ұғымындағы сөздің сабазы. Тілге Абай құйған қор көп. Абайдың өлеңдеріндегі араб, орыс сөздерінен кірген кейбіреулерін алмағанда – Абайдың жалпы өлеңінің дені сау, тілі таза. Оның өлеңі таудан тасыған бұлақтай сарқырап жатса, өлеңіндегі сөздері сол бұлақтың түрлі тасындай жарқырап жатады. Абай – өзінен тіл жасаған ақын емес, елдің тілін толық пайдаланған ақын.

Абайдың ақындық қуаты, тілге шеберлігі – оның сөзінің арасына қыл сыймайтындығы. Абай ақындықтың өнері – сөздің іші, сырты екеуі де жақсы, екеуі де көркем болсын деген: Өлеңге әркімнің-ақ бар таласы. Сонда да солардың бар таңдамасы. Іші алтын, сырты күміс, сөз жақсысын. Қазақтың келістірер қай баласы? Абайдың терең ұғымды қуат иесі екендігі туралы: «Сөзді осылай саптап өлеңге кіріскен Абайдың өлеңінің іші – өз мазмұнында алтын болып шығады. Оның аз сөзіне көп мағына сыйып кеткен, сөз шеберінің іші қалың қазына, өлең қауызының іші толған дән болады. Абай аз сөзбен, аз мұқаммен көп мазмұнды, көп мағынаны беріп тастайды. Абайдың «Болыс болдым» деген кішкентай өлеңі болыстың кейіптерін түгел береді. Сол сықылды аз сөзбен ірі мазмұнды айта қоятындығына тағы да бір мысал;

Алаш әдебиеттануы

Желсіз түнде жарық ай, – дейтін өлеңінде ұзақ әңгіменің желісін аз сөзбен қайырып тастайды емес пе?! Бұл – Абайдың ақындық қуатының күштілігіне дәлел» (2: 346).

Абай шығармаларының негізгі жанрлық түрі туралы: «Абайдың әдебиет түріндегі кестесі қалай? – дегенге келсек, оның әдебиет түрі негізінде – өлең. Абай – өлең түрін жасауға қызмет еткен жазушы. Абай бұрынғы қазақ өлең-жырларының өлшеуін, парсы, шағатай, орыс өлеңдерінің үлгісін кіргізіп, оларды кеңітудің үстіне, араб, қазақ әдебиетін жаңалаған адам. Сол түрлерге қазақша тәтті тілмен қызықты мазмұн салып, тыңнан тартқан өз үлгісімен де қазақ өлеңін байытқан ақын. Абайда ескілі-жаңалы он бір түрлі өлең өлшеуі бар. Мұның ішінде Абайдың соңғы ақындар әлі қолданып, үлгі қып жаймаған: «Сен мені не етесің», «Ақылбайға», «Қатыны мен Масақбай» деген сияқты түрлері, өлшеулері бар. Жырдың бірінші, үшінші, екінші, төртінші жолы да ұйқасып отыратын көркемдікті қазақ әдебиетіне бастап кіргізген де – Абай. Бұл – Еуропа, араб үлгісі. Сөйтіп, қазақтың әдебиетіне бірсыпыра жаңа өлең өлшемдері Абаймен келіп кіреді. Бізге өзге түрік елдерінің, Батыс елдерінің өлең үлгісін Абай тастап кетті. Абайдың қарасөздері ақыл, нақыл, үгіт сөздері, сындар. Абай сырлы әдебиеттің күйсіз түріне, драма түріне еңбек еткен болса, Абайдың қалам қызметі бұдан да мол болатын еді» (2: 346–347). Абайдың жаңа түр енгізгені, өлең өлшемін өзгерткені осылай айғақталған.

Ілияс Жансүгірұлы Абайдың қарасөзін – публицистикаға жақын деп атайды: «Әйтсе де, Абайдың қарасөздерін, әлеумет пікірінің ортаға түсетін қарасөзінің де (публицистика) алғашқысы деп ұғынуымыз керек. Өйткені, Абайдан бұрын қазақтың таза тілімен мақала, нақыл, үгіттер жазған адам, сірә, бола қойды ма екен? Тіпті таза қазақ тілімен хат жазуға да болды ма екен? Абайдың жырлары мына секілді сылдырлап шығады: Жазды күн шілде болғанда, Көгорай шалғын, бәйшешек Ұзарып өсіп толғанда; Күркіреп жатқан өзенге Көшіп ауыл қонғанда...

Әдебиетші Ілияс Жансүгірұлы Абай өлеңдерінің табиғатын, қолданған сөз мүшелеріне дейін мән берген. Абай өлеңінің өлшемі, әуені туралы былай деген: «Абай жыры ырғақ, музыка, дыбыс құралысы жағынан төгіліп кетеді. Абайдың бұл өлеңіндегі ақынның бір өзгешелігі – ол өлең ұйқасындағы етістіктердің сайдың тасындай, ірі қимылды, қозғалысты көрсетуге жандылығы. Тегінде әдебиеті өрлеген өзге жұртта (әсіресе Еуропа үлгілерінде) өлең ұйқасын етістіктен тізу ақынның нашарлығына жатады. Ал Абайдың «Жаз» деген өлеңіндегі етістіктен тізген өлеңдері қайта

жырын жандандырып шығарған. Бұл – Абайдың тілінің тазалығы, ақындығының күштілігі деп білу керек.

Абай өлеңінің іші алтын болса, сыртының күміс болуына қатты күзет істейді. Оның өлеңдеріне қыл сыймайды. Қарашада өмір тұр, Тоқтасаң, тоқсан көнер ме? Арттағы майда көңіл жүр, Жалынсаң, қайтып келер ме? Майдағы жұрттың іші қар, Бәйшешек қарға өнер ме? Ішінде кімнің оты бар, Қар жауса да, сөнер ме?! – сияқты сөздің қиюына қыл сыймайтын сұлу өлеңдер осындайлар.

Абай өлеңдерінің көркем болуына, дыбыс сәйкестігі, дыбыс ұйқастығы өлеңнің көркемдігінің бір тұлғасы екендігіне көңілді ерекше бөлгендігін, әсіресе мына өлең айқындайды. Абай бұл өлеңді Оспан деген інісі өлгенде жазыпты: Жайнаған туың жығылмай, Жасқанып жаудан тығылмай, Жасаулы жаудан бұрылмай, Жау жүрек жомарт құбылмай, Жақсы өмірің бұзылмай, Жас қуатың тозыл-май, Жалын жүрек суынбай... Жақсы өліпсің, япырмай! Міне, осы жырдың бас дыбысы, бас буынының бәрі «ж» әрпімен келеді. Өлең жолының мұндай бірыңғай дыбыстан құрылуын аллитерация дейді. Бұл қазақтың ел әдебиетінде де көп кезігеді. Абайдың бұл өңшең «ж» дыбысынан бастап жасаған жырының бір көркемдігі – оның осы өлеңінің дыбыс құрғандағы білінбей еркін шыққандығы. Абай өлеңі мұнда тым еркін, «ж» дыбысы өзінен-өзі құралғандай, сөздің тігісін жатқызып, жымпитып кеткен. Жыр жыртылмай, жосылып жатыр. Бұл – Абайдың шеберлігі. Осы сықылды үлгі Абайдың әр сөзінде келіп отырады: Самородный сары алтын, Саудасыз берсең, ал-майды. Саудыраған жезіне Саудырсыз сары қамқаны Садаға кеткір, сұрайды Самарқанның бөзіне дегендері сияқты. Мұнда жырдың іргесі «с» дыбысынан қаланып, сылдырлап келеді» (2: 347–348). Бұл кәсіби әдебиеттанулық талдау болып табылады.

Абайдың шешендік шеберлігі былай айғақталған: «Абайдың қара-сөздерінде де түрлер бар. Оның қарасөзінің бірсыпырасында бұрынғы ескі мақалдың өзегі жатады: «Күншілдің күні қараң, еңбексіздің дәмі арам», «Жаман дос көлеңке, басынды күн шалса, қашып құтыла алмайсың, басынды бұлт алса, іздеп таба алмайсың» дегендері сияқты мақал сөздері – Абайдың ақындығының қарасөз түрін жасауға қызмет еткендігі. Тегінде мақалды да Абай сияқты кісілер шығарған емес пе? Абайдың шығарған мақалдары, – әрине, көпке таралып, сінісіп кеткен мақалдар» (2: 349).

Алаш әдебиетшісі Ілияс Жансүгірұлы Абай туралы пікірін былай қорытындылаған: «Абай – біздің көркем әдебиетімізге үлкен еңбек сіңірген, көп жаңалық кіргізген ақын. Ол бұрынғы қазақ өлеңінің

Алаш әдебиеттануы

арнасына тыңнан табыстар тауып, үлгілер қосты. Терең ойдың толғауы, мұңның, махаббаттың лирикасы, кестелі көркем суреттер, алдыңғы елдің ақындарының үлгілері, мысал, сықақ түрлері бізге Абаймен келіп кірді. Сонымен бірге Абай бұрынғы ескі сөз үлгісін де өлшеп, екшеп, өз дүкенінен жаңалап шығарды. Абайдың өзінен кейін көп ақынға үлгінің ұстасы болғаны содан» (2: 349). Мақала 1934 жылы жарияланғанын ескерсек, қазақ әдебиеттануының кәсібилік деңгейі биік екеніне разы боласыз.

Ілияс Жансүгірұлының «Асан туралы» зерттеуі «Ақыр заман» деген атпен шыққан өлеңдер жинағына (Қызылорда, 1934) жазған алғы сөзі. «Асан кім?» деген сауалға былай делінген: «Асанның өзінің кім екенін былай қоя тұрып, сөзін алғанда, Асан төңкерістің алдындағы заманға кезіккен ру-бектік қалыптағы ескі ауылдың тілі болған, өзінің айтуынша, «ақыр заман» ақыны. Мұның жазған өлеңінің басынан аяғына шейін түңілу, тоқырау, сарыуайым! Асан сөзінше, баяғы елдің «өзбек заманын», «кең заман», «еркін заман» өзбектен кейін тар заман туып, зар заман басталады... Бұл – екінші Асанқайғы» (2: 349). Асан ақынның сөзінің табиғаты былай айғақталған: «Мұның неге бұлай екендігіне тоқтауды кейіндетіңкіреп, алдымен Асан сөзінің негізгі күйін (мотивін) байқасақ. Асан сөзінің бізге бағалы болып, тарихи құнды болатындығы – оның инесінен жібіне шейін әлеумет басындағы күйден, жұртшылық мұңынан шыққандығы. Асанның өзінің әлеумет басындағы жалпы ауыртпалықты, жұрттың қайғысын жырлауға тиісті ақынмын деп түсінгендігі. Осы ұғыныспен Асан өлең жазады. Жазған өлеңдерін шұбатып, керуендетіп жосыта бергенде, Асан өлең жазған кездегі жүрген ортаның, өскен елдің жай-күйі, жанына батқан ауру, басына түскен ауырмалық тегіс-ақ қылға тізіледі. Осы жиналған Асанның аз сөзінен де сол кездегі қазақ, қырғыз халқының басындағы тарихи уақиғаны, күнкөрісті, тап тартысын, әлеумет қатынасын зерттеуге, сынауға өте бай материал алуға болады. Асан сөзінің әдебиет үлгісі, мұрасы есебінде көркемдік не түр жағынан мақтарлық үлгі болмаса да, Асан сөзінің маңызынан, ішіндегі келтірген толып жатқан сол заман бойындағы қайшылық, фактілерден Асан заманы туралы үлкен керекті қорытынды шығады» (2: 349–350). Бұл – негізгі әдебиеттің танымдық ерекшелігі.

Ілияс Жансүгірұлы Асанды қорғай алмаса да, оның өлеңдерінің қажет екенін осылай дәлелдеп шыққан. Асанның туған жері, өскен ортасы, заманы қандай? дегенге былай делінген: «Асан өлеңінде көбінесе «албан», «бұғы» деп келеді. Бұлар – қазақ, қырғыздың қоныстас рулары. Албан – қазақ та, бұғы – қырғыз. Бұл екі елдің

төсекте басы, төскейде малы қосылған – жапсар ел. Жайылса – өрісі бір, жырласа – мұны бір, бергі Алатаудың күнгей, теріскейін мекендеп жүрген елдер. Рулардың қоныстары осы күнге мекендеп жүрген Ыстықкөл айналасы, Сырт, Қарқара, Текес, Асы деген жерлер болды. Бұл елдердің орысқа қарауы 1850–1860-ншы жылдардың шамасында. Одан бұрын ұлы жүз түгелімен Қоқан хандығының қол астына қарап келген. Асан сөзінің екісінің бірінде «өзбек қайран заманым» деп отырады. Асанның ұғымынша «өзбек заман» – Қоқан хандығы қырғыз, қазақты билеп тұрған заман. Асанша ол – бейбіт заман, бірақ расында олай болмаған, орыстан сырылып. Қоқан қолтығына келген елді Қоқан ханы, оның алымшылары жегідей жеген. Бұл найман Жанкісі айтты деген мынадай сөзден көрінеді: Ассалаумағалайкүм, Алдияр, тақсыр ханымыз. Алдыңа келді қарашаң Арызды қабыл алыңыз деген сықылды тарихи сөздерін Қоқан ханының, оның зекетшілерінің ел басына қандай күн туғызғаны, қара бұқараны қанай сорғаны анық көрінеді. Бірақ оның бәрі де Асан жырауға «кеңшілік» болып көксетеді, тарих «өзбек заманнан» кейінде туған болып табылады.

Асанның бұлай болуы оның өзінің таптық салт-санасы өзбек заманына жатқандығынан «өзбек заманды» дәл мәнісінде атасақ, ол – рулық, бектік құрылыстағы еңбек жеуші бек билеген заман. Әрине, Ресейдің сауда, кәсіп капиталы кернеп келген соң «өзбек заман» атанған бектердің билеп келген шаруашылық түрі, әлеумет қатынасы ыдырай бастады. Оған капитал тізе қылды. Өзіне жол ашты. Өз тәртібін орнатты. Елдің, қатынастың ордасы орда болмай, базар болды. Аяқ басқа теңеліп, бас аяқ болды. Бұл жаңа заманның нысанасы ескі заманның адамына, Асан сықылды ақынына «ақыр заман», «сұм заман» болып көрінді. Асанның уайымдап, болашақты құбыжықтап, өткенді қызықтап Асанқайғы болатындығының түп-тамыры – жаңа заманнан жеркену, ескі заманды алатын жау болып көрінуі. Асан – заман түрінен әбден шошынған, іші суынған, торыққан ақын. Сондықтан оның өлеңінің басынан аяғына шейін үмітсіз, зар заман ақынға айналаның бәрі құбыжық. Асанды тыншылтпай жанын жеген айналасындағы «азғындық» Асанды өлеңге қозғап қалам алдырады. Ақындыққа итереді (2: 350–352). Қоғамның әдебиетте бейнеленуі, оның адам санасына эсер етуі осылай анықталған.

Әдебиетші Илияс Жансүгірұлы Асан өлеңін былай талдаған: *Заманның түрін жазайын, Іштегі дертім қозғалсын. Қайғы-қасірет мысалы – Қыс кірсін де, жаз қалсын. ...Замананың түрінен, Асан атты кәріден кейінгіге сөз қалсын, – деп, заманды тарта, жерді құрта, «жақсыларға» арыз қыла, ішіндегі дертін*

Алаш әдебиеттануы

азайтуға Асан жырын жазып кетеді. Міне, осылай сөз саптаған Асан қалам алып, өлеңге отырған соң, өз тұсындағы заманның, өз айналасындағы қылықтардың барлығын жырға тізіп «Заман түрін» жазып тастайды».

Илияс Жансүгірұлы ақынның әлеумет өміріне тәуелді екенін, бірақ өз арының талғамымен өлең жазуға бет алғанын былай деп түсіндірген: «Асан өлеңінің әлеуметтік маңызы мол деп жоғарыда айттық. Расында, Асан кұр жырау, кұрғақ жылау емес, Асанның жырының басынан аяғына шейін қадап-қадап айтқан – өзі жек көрген кемшіліктер. Асан сөзінің әлеуметтік тарихи бағасы – өз тұсындағы тарихи дәуірдің, екінші сөзбен айтсақ, Асанға құбыжық болған сұм заманның, біздің артымызда қалған патша отары, капитал билеген заманның барлық ірік-шірігін Асан ашып отырады. Асан өлеңінде болыс сайлау штат – әрекенің бір үлкені, іштен туған ел биінің орнына – ұлыққа пара берген ку билер, атасы төрге шықпаған құл билер отырған» (2: 352–353).

Келесі талдау совет заман әдебиеті тұрғысынан болса да, оның түсініктері арқылы шындықты айту болып табылады: «Асан өзінің таптық тамырын тереңдетіп, капитал жүйесінің қырдағы ойнағына қарсы болғандығын, екі сөзінің бірінде ашық айтылып отырған «тиын сату», «Қарқара жәрмеңкесіне» «сәудегерлік» сияқты жүйеге ереуіл жасап отыратындығынан көрінеді. Асанша өзбек заманды. кешегі кең заманды, бейбіт заманды бүлдіріп тұрған – базар, сату-алу болады: Күші, сүті сатулы. Бай қайыры байланды. Тиынсыз нәрсе табылмай. Заман тарға айналды.

Бұл мәтінді әдебиетші былай деп талдайды: «Асанның өлеңіндегі, әсіресе қымбатты жері – оның өзі жүрген елдің жер қысымшылығын жырлап кеткендігі. Жетісуда жер мәселесі – отарлау заманда айрықша ауыр мәселе болғаны әйгілі. Бұл облыстағы алғаш жаулап алғандағы Сібірден көшіріліп орналастырылған қазақ-орыс қалалары, Алатаудың алдындағы сулы жерден бауыр басқан. Оның үстіне, кейін Албан, Бұғы қоныстары, Қарқаралы жайлауы сияқты жерлер жайылыстан алынып, қазыналыққа, пәленге, түгенге кесілген. Ел қоныссыз, мал өріссіз қалдырылған. Міне, Асан сөзінде елдің осы жер қысымшылығын көп жырлайды. Асанның бұл айтып отырғандары – Албан, Бұғы атанған қазақ, қырғыздың Қарқара, Тегіс көл (БІстықкөл) деген қоныстарындағы отаршылдықтың, патша үкіметінің зорлығының ащы қақиғаттары. Осы жер мұңы Асан өлеңінде көп келеді. Асан сөзінен Жетісу өлкесінде жер мәселесінің төңкеріске шейінгі қалай шиеленісіп келгендігіне дәлел көп» (2: 353–354).

Асан ақынның әлеуметшіл ақын екендігі былай қарастырылған: «Асан – әлеумет мұңын көп жырлаған ақын. Жер мұны, ел билеу, қарым-қатысы, капитал жүйесінің ірік-шірігінің барлығы да Асан қаламына ілінген. Бірақ сонымен бірге Асан ескіні көксеп, ақсақалдық қылады, дінді жоқтап, сопылық та қылады. Билердің бәрін жоқтап күні кеткендігін, заман ақыр жеткендігін жырлап, өлеңнің түпкі пікірін өзінің таптық арманынан шығарады.

Асан ақындығын әлеумет басындағы күйді қанша айқындаса да, қанша бұқара тілегіне жанастырам деп жырласа да, айналып келіп өзінің арғы заманының ескі көзі Асан Қайғыға әкеп тірей береді. Бұлай болуға орынды екенін жоғарыда түсіндірдік. Қайта айтсақ, бұған себеп, бірінші, Асан өзі арғы дәуірдің бек билеген заманындағы феодалдық ақын болса, екіншіден, Асан жүрген өлкеде патша отарының қысымшылығы шексіз болғандығы. Осыдан келіп, Асан өлеңінен үміт кесіледі. Асан – Асан Қайғы болады» (2: 354–355).

Ілияс Жансүгірұлы М.Әуезовтің концепциясын осы тұста дамытып әкетеді: *«Асан – зар заман ақын. Оның өлеңін жалпы қазақ әдебиетінің өткен күніне, өркендеу жолына таяп тексерсек, әдебиетте Асан тапқан жаңалық жоқ. Бірақ мына Асанның тарихи бір қымбаттығы бар. Ол: біздің өлкені патша үкіметі алғаш отарлағанда, қазақ даласында қым-қиғаш көпшілік көтеріліс (Исатай, Бекет, Сырым, басқалар) көп болған – ілгерілі-кейінді ел ауған қозғалыс, дүрбілең дәуір. Осы дәуірді көрсететін біздің әдебиетте аз ғана жырлар қалған. Сол жырлардың ішіндегі ел әуезесінде өзі әулиеге, сөзі керемет данышпандыққа, мағана жөнінен ащы қақиқатқа айналған ертегі тұлғалы тарихи жырау – Асан Қайғы. Ол Асан Қайғының тарихи тұсын тепшілеп болған, болмаған адам екендігін аяқтаған кісі жоқ. Асан Қайғы әулие меңзеу, аты да, заты да берне, ел қиялындағы көлеңке сықылды. Егер Асан болған жырау болса оған «желмаяны», «сәуегейлікті», тіпті түрлі отаршылыққа қарсы, жылау жырларды ел қиялы «Асан» атын «қайғы» қосып жасаған сияқты. Сондықтан кім болса ол болсын, бұрынғы әдебиетте Асан Қайғы бастаған жылауық, зар заман әдебиеті тұтасынан бір дәуірдің әдебиеті болып жатады. Бұл әдебиет отаршылық басталғаннан жарыққа шығып, Асанқайғы, Досқожа, Мұрат, Махамбет, Бекет, Шортанбай, Мәшіһур, басқаларды ішіне алады. Бұл қазақ даласының отаршылық дәуірі тарихи жағынан Октябрь төңкерісімен келіп біткен болса, Октябрь төңкерісінің алдындағы албан Асанмен келіп аяқтайды. Зар заманның әдебиетінің басы да Асан болса, аяғы да Асан болып біткендей. Сондықтан бұл албан*

Алаш әдебиеттануы

Асанды біз арғы Асаннан бағыт алған. Шортанбайдан үлгі көрген, зар заман ақынының соңғысы екінші Асан Қайғы дейміз» (2: 355). Қазақ әдебиет тарихындағы албан Асанның орны осылай айғақтала түседі.

Асанның үні Шортанбайда бар екені арнайы сөз болған: «*Асанның мазмұны да, түрі де – Шортанбай үлгісі. Бұл да Шортанбай сияқты шолақ молда, жырында әлеумет мұңы мол, бұқарамен ақсақалдың тілегін қосып жырлаған феодалдың жырауы, бірақ Асандағы әлеумет мұңы, Шортанбайдан әлдеқайда кең, әлдеқайда желілі жатыр. Асанда көбінесе Шортанбайда жоқ жер мұңы, базар қарсылығы, патша үкіметінің соңғы тәртібі, бұқараның басына туған соңғы «ақыр заман» қосылып жазылған. Асан өлеңдерінен Жетісудағы отар қысымшылығының, ол заманның жатқан ішмерездерін көруге болады»* (2: 355–356).

Асан ақынның ата-тегі, жері-мекені туралы да мәлімет нақты: «Ақын Асан Алматы облысы, Кеген ауданындағы (Жәркент уезі) албан руынан. 1916 жылы 50 жасында дүниеден қайтқан. Асанның қай жерде туып, қайда өлгендігі өзінің қарабасының кім екендігі туралы қолымызға толық материал түсіре алмадық. Әйтсе де, Асанның албан руының алжан деген рушаның ішіндегі молда сүрей адам болғандығы өлеңінен көрінеді. Және Асан туралы сол елдің адамдарының айтуынша, Асан – бір ат, бір бұзаулы сиырдан дәулеті артылмаған жұқана, молда кісі, молдалығын бұлдап, оны іске асыра да қоймаған адам. Тек бес намазды оқығанда оқып, ораны қаза қылмай, дінге ықыласты болып, ығы келсе әрбір ауылға қоңсы қонып төртті-бестілеген балаларға қой-серкеш хат оқытарлық молда болған. Асан туралы әзірше долбарлап бар білгеніміз де осы-ақ.

Асан сөзінен мына жинаққа кірген өлеңдерінің қалай, қайда жазылғандығы туралы қолымызда дерек болмады. Тек өлеңінің ішіндегі Асанның өз айтуына қарап, бір бөлегін доңыз жылы (1911 жыл), бір бөлегін қоян жылы (1915 жыл) жазғандығын анықтаймыз. Бұл өлеңді жаздым деген екі жыл да көпке белгілі жылдар. Бірінші доңыз жылы – құрғақшылық болған, құйрықты жұлдыз көрінген жыл. Бұл жылы Арқада атақты жұт болған. Күн тұтылып күзінде, Айдарлы жұлдыз көрінді. Доңыз жылы әлеумет, Қағазға жаздым бес күнді. Қысында үш, жазында бес, Сегіз түрлі әлеумет, Көрсен де көзі жұмылған Көр заманға тұс қалды, – дейді Асан» (2: 356). Бұл өлеңдерден әдебиетші саяси тақырыпты бөліп алады: «Асанның екінші бөлек өлеңі қоян жылы (1915 жыл) жазылған. Бұл – атақты 1916 жылдың алды. Жұрт күйзеушілігі шегінен шығып, патша

отаршылығының қысымшылдығын әбден асқындағандығы Асан өлеңінен айқын көрінеді» (2: 356–357).

Ілияс Жансүгірұлы осы ретте 1916 жылғы көтерілістің бейнелеуін де келтірілген: «1916 жылдың көтерілісінің күшті болған жері – Жетісу. Жетісудың қырғыз, қазағындағы әсіресе осы – албан, бұғы көтерілісі. Көтерілістің бұл елдерде күшті болуының себебі – жалғыз шекараға жатқандығы емес, көтеріліс алдындағы күйі. Көтеріліс алдында ел басында қандай күй еді, қандай ауыр-малық, азғындық бар еді – Асан сөзінде жақсы айтылған.

1916 жылдың көтерілісін, әсіресе оның Жетісудағы болған түрін, себебін зерттеймін деген адам, албан Асан сөзін тепші-лемей лажы жоқ. Өйткені, Асан ақын көтерілістің алдындағы күйден ашық сурет көрсетеді. Міне, Асан ақын өлеңдерінің тарихи қымбаттылығы осы жағында жатыр. Сөйтіп, қорытып айтқанда, албан Асан сөзінің тарихи бағасы бар. Ол бағасы – өз дәуірінің кезін кескіндеп, көзін ашатын әлеумет басындағы күйді суреттеген өлең. Ескі ру-бекшіл құрылыс пен капитал құрылысының тартысы, осы тартыстағы салт-сана, патша отаршылығының қысымшылығы, қара бұқараның басына түскен күйзершілік, 1916 жылдың көтерілісінің себебін тексеруге кілт болатын керекті материалдар осы Асаннан табылады» (2: 357).

Асан ақын туралы мағлұматты әдебиетші осылай айқындап берген. Соңғы сөйлемдерде әдебиет пен тарихтың байланысы, асыл сөз – ел тарихының шежіресі екені айқындала түскен. Бұл – Алаш әдебиеттануының басты ұстанымы еді.

«Жемісті жыл» мақаласында («Социалды Қазақстан», 1.1.1937) Ілияс Жансүгіров өткен жылғы Мәскеуде өткен апталық туралы баяндаған. Бұл мәдениет мейрамына (1936) Күләш, Жамбыл, Сәкен қатысқандары айтылады: «Әсіресе жасы жүзді алқымдаған, арғы, бергі заманның неше оқиғасын көзінен кешірген Жамбыл жырау қазақ халқының шежіресі сияқты, қазақ халқы тарихи тұлғасының көлеңкесі сияқты. Қазақ ақындарының бұл әкесі – қазақ халқының бұрынғы қайғысының, бүгінгі қуанышының кәрі куәсі.

Халық қиялындағы Асан Қайғы, Қорқыттан бастап, еліміздің ер көңілді, өткір тілді ұлдары – ескі заманда алыс арман, ащы зармен өткен. Оларды көрге тыққан, жерге байыр қаптаған сұм заманнан қазақ халқын тек Октябрь революциясы ғана азат етті. Міне, сол бұрын тарихи өлімге байланған елдің көп ақындарының бірі Жамбылды жаңадан жасартқан, қайта туғызған – Октябрь дәуірі. Елдің ескі ақындарының еңіреп өткен дәуірінен құтылып, олардың тарихының аяғын топқа ұластырып, бүгін жүз жастын

Алаш әдебиеттануы

табалдырығына таянғанда тілегіне жетіп отырған – тек Жамбыл ғана. Жамбылдың ескі күнде есікте қалған басының бүгін тарихтың төріне шыққандығы – бұл қазақ елінің бақыт туына шығуының образы. Сондықтан қазақ халқының көңілі биыл орасан көтерілген жыл. Бұл жыл қазақтың жазушылары түгіл, жалпақ елді ән, өлеңге қозғаған жыл» (2: 357–358).

Әдебиетші өзінің осы іске қосқан үлесі туралы былай деген: «Қазақ әдебиетінің осы жылғы үлкен табысының бірі – Пушкин аудармалары. Пушкин кітаптарын ұлт әдебиетіне кіргізуде биылғы істеген жұмысымыз өте маңызды, көлемді жұмыс. Пушкин шығармасын аудару 1936 жылғы Советтер Одағы елдері жазушыларына әдебиет жарысы сияқты болды. Осы табыстың ішінде менің де біраз еңбегім бар. Мен Пушкиннің «Евгений Онегин» атты атақты романын жуырда аударып бітірдім. Бұл романның қазақ тілінде шығуы – қазақ әдебиетінің өсуінің үлкен айғағы. Бұл жылда Пушкиннен басқа «Құлагер» атты поэма, «Отан» атты әңгіме жаздым. «Құлагер» «Социалды Қазақстанда» басылып тарады. Бұл поэма көпшіліктің көптен бір сүйіп оқыған шығармасы болды. «Отан» атты әңгімем бүгінгі колхоз өмірінен жазылған, колхоздың большевиктік, колхозшының ауқатты болуын суреттеу арқылы бақытты адамды көрсету, адамның бақыты бізде, колхоз өмірінде деген тақырыпта жазылған шығарма. Бұл әңгімем Октябрь революциясының жиырма жылдығына арналып шығатын «Екі бесжылдықтың» «Отан» атты томында басылады.

1936 жылы істеген еңбегім осылар. Өзім өзге жылдарда мұндай жемісті жұмыс істей алған емеспін. 1936 жылғы қазақ әдебиетінің тәжірибесіне, осы күнгі беталысқа қарағанда алдымыздағы жыл мұнан да табысты, мұнан да маңызды болады деп білемін» (2: 358–359).

Мақала 1937 жылдың 1 қаңтарында жарияланған. Көп ұзамай әдебиетшінің өз басына қара бұлт үймелегенін білеміз.

«*Пушкин аудармасы қазақ әдебиетіне не берді?*» «Қазақ әдебиеті», 1937, 10 ақпанда жарияланған. Әдебиетші Илияс Жансүгірұлы компоративистика мәселесін көтеріп, Пушкинді таныту ісін Абай бастағанын сөз етеді: «Қазақ халқының бел баласы ақын Абайдың сол өз тұсында істеген мәдени қызметін бүгінгі Пушкин жүз жылдығында ерекше еске алмауымызға жөн жоқ. Біз бұл жағынан Пушкинді қазақ халқына ерте таныстырып, оны халықтық түрге айналдырған Абай қызметімен көршіміздегі туысқан елдердің көбінен бұрын мақтанамыз. Сол заманда Абай шет-пұшпақтап аударған Пушкинді біз бүгін түгел аудармасақ та, оның ең тәтті, ең

таңдамалы шығармаларын қазақ тіліне аударып отырмыз. Бұл біздің жоғары айтқандай, бүгінгі советтік қазақ әдебиетінің өркендеу өрісінен туып отыр» (2: 360).

Илияс Жансүгірұлы осы мақалада аударма мәселесін де көтерген: «Қазақ әдебиетіндегі аударманың осы күнгі беталысы аса маңызды, өте көлемді. Соңғы екі-үш жылдың ішінде біз көркем әдебиет аудармасы жөнінен аса маңызды жұмыс істедік» (2: 360).

Әдебиетші нақты Пушкин аудармасына қатысты былай деген: «Қазақ әдебиетінің өткен жылғы көрнекті жұмысы – Пушкин кітаптарының аудармасы. Пушкиннің тарихи юбилейіне дайындалу қазақ әдебиетіне үлкен серпін берді. Қазақ көркем әдебиет баспасы. қазақ жазушылары Пушкин юбилейіне жақсы дайындалды. Ақынның негізгі шығармаларын жүзжылдыққа арнап қазақ тілінде шығардық. Пушкин юбилейіне ұлы ақынның жиынына үлкен шашу – үш том Пушкинмен барғалы отырмыз. Мұның ішінде ақынның атақты романы «Евгений Онегиннен» бастап, поэмаларынан «Руслан – Людмила», «Жебірайыл-нама», «Полтава», «Кавказ тұтқыны», «Цыгандар», «Ағайынды қарақшылар», «Мыс салт атты», «Граф Нулин» тағы басқалар; әңгімелері: «Дубровский», «Капитан қызы», «Белкин әңгімелері», «Боран» тағы басқалар; пьесаларынан: «Сараң сері», «Тас қонақ»; ертегілерінің бәрі; өлеңдерінен ең маңызды, көркем, тәтті, жұртқа әйгілі: «Сібірге хат», «Чадаевқа», «Анчар», «Арион», «Сезік», «Пайғамбар», «Дауыл», «Әзәзіл», «Элегия», «Ақын», «Ақынға», «Өшеді үнім», «Ескерткіш қойдым өзіме», «Өмір арбасы», «Кошкі», «Кавказ», «Жаңғырық» тағы сол сықылды лирика, сатираларынан елу шамалы ұсақ өлеңдері бар. Міне, осы айтылған аудармалардың жалпы сомасын алғанда, ақынның ар жағынан танысуға, тексеруге қазақ оқушысына Пушкинді түгелге жақын көрсетеді» (2: 360).

Аударма не үшін қажет, бір әдебиет екіншіге қалай әсер етеді? Ол туралы Алаш әдебиетшісі былай деген: «Пушкин шығармаларын аударғандағы қазақ әдебиетінің олжасын айтатын болсақ, алдымен, біз әдебиетімізді Пушкинмен байыттық. Әлемге әйгілі, асқан шебер, данышпан ақынның ең таңдамалы шығармаларын қазақ оқушысына бердік. Бұрын бізде үзіп-жұлқып қана аударылған Пушкинді енді том-томдап кіргіздік. Пушкиннің басылып шыққан үш томы тек жай ғана кітап емес, бұлар – бүтін дүние әдебиетінің алтын қазынасына жататын шығармалар. Бұл қазақ әдебиетіне Александр Пушкин еңбегіне әр саласымен, түгел тұлғасымен кіріп, Пушкин қазақ ақыны болды деген сөз» (2: 361).

Алаш әдебиеттануы

Өзінің аудармасы туралы әдебиетші кәсіби пікір білдірген: «Екінші, бұл аударма тәжірибесінде (әсіресе «Евгений Онегинде») Пушкиннің өз үлгісі кірді. Ақынның атақты романындағы өлең түрі, сөз үлгісі, шумақ айшығы, образ, теңеу, ұйқастары сияқты түрі де сақталады. Бұл – бұрын қазақ әдебиетіндегі аударма тәжірибесінде болмаған жаңа үлгі. Пушкинге артық сөз қоспай, кем қалдырмай, мүмкін қадарынша өз нұсқасын беруге тырысқанымыз тарихи, әдіс жағынан дұрыс болумен бірге Пушкин үлгісінің біздің әдебиетке үлкен әсері тиетіндігі көзге көрінді. Аз сөзбен көп мағына беретін ұмытылмас образ, өткір өлеңдерімен бар халықтың жазушыларынан жоғары жатқан асқар шебердің үлгісі – бізге үлкен ұстаз. Пушкиннің мастерлігінде қазақ жазушыларына сабақ көп» (2: 361).

Әдебиетші өз талғамын нақтылай түседі: «Сондықтан бүгінгі қазақ әдебиетіне тек мазмұнымен ғана емес, ақындық шеберлігімен кірген Пушкин өз тұсында орыс әдебиетінде қандай дәуір туғызса, біздің әдебиетімізге де аз әсері тимейді» (2: 361).

Пушкиннің 100 жылдығына Ілияс Жансүгірұлы осындай нақты әдебиеттанулық зерттеу қалдырған. Мақала соңында әдбиетші нақты әдебиеттанулық мақсаттар қойған: «Бірақ осы жұмыстың артынан талай міндеттер туады. Пушкин аудармасының тәжірибесінен бір белгі – қорытынды жасауымыз керек. Аударылған нәрселерді жақсы талдап, жұртшылыққа жайып, Пушкинді біздің ел ішіне әбден сіңіру керек. Аудармалардың кемшілігін көрсетіп, қатасын ашып, зерттеп, алдыңғы ісімізге сабақ етуіміз керек. Әсіресе қазақ жазушылары Пушкинді оқуды, оның шеберлік, ақындық үлгісінен үйренуді, өз жазуына ұстаз қылуды тездету керек. Енді аз жылдың ішінде біздің әдебиетте Толстой, Шекспир, Фирдоуси, Гете, Гейнелермен қатар адамзаттың әдебиет қазынасындағы атақты «Иллиада», «Одиссея», «Энеида», «Ниболунгі», «Конан жыры», «Манас», «Калевала» сияқтылар қазақ халқының қолына тиетін болсын. Мұны істеуге күшіміз жететіндігін Пушкин тәжірибесі көрсетті» (2: 362–363). Мақаланың авторы келесі 1938 жылы ату жазасына ұшыраған.

1933 жылғы Қызылордада шыққан *Абайдың тұңғыш шығармалар жинағына алғысөз жазған Ілияс Жансүгірұлы еді (1894–1938)*. Бұл мақалада бұл істің басында болған азаматтар туралы былай делінген: *«Заман тапшылық уысында, керекті мүлік қолда жоқ. Кітап бастыру жұмысы Түркістанда инемен құдық қазғандай. Түркістан Қ.Қ. білім комиссиясының негізі құрылғалы екі-үш жылға айналып барады. Жалпы іс жүзінде білім комиссиясын алмаулап мұқтаждандырмау шарасына кіріскен ел жоқ. Бірақ мұ-*

ның басында түрлі бөгет, тосқауылдарға көнбістігін көрсетіп, қажымай істеп келе жатқан Х.Досмұхамедовтің көзге көрінерлік еңбегінің біреуі болса, ол да – Абай кітабы. Заманның мұндай жеткіліксіз ауырында білімге аңсап, шөлдеп отырған халыққа тәртіптен, сүйкімді қылып Абайдың кітабын ұсынғанына жолдас Төреқұлов пен Халелдің «қарыз алғысы» халықтың мойнында» (3: 109).

Мақалада тұңғыш рет Абай шығармаларының текстологиясы көтерілген. Басылымда кеткен қателер корректор-түзетуші кінәсінен деп айыпталған. Осы ретте абайтанушы Ілияс Жансүгірұлы әр сөзге нақты әдебиеттанулық түсініктеме берген: «Мен бұл жерде баспа жаңылысын қоя тұрып, жорамалмен кеткен жаңсақтарынан мысал көрсетейін:

1. «Мал мен бастың кеселін ұят бұзар» – 26-бет, 6-жол. Бұл ұят бұзар емес, «ұя бұзар». Ынтымақ, бірлікте іріткі салатын шәрғездердің сын аты.

2. «Тиянақсыз, билеусіз байқұс құлың» – 28-бет, 12-жол. Құлың емес, «кұлкың», құзғындық.

3. «Кірлі болып түскен соң» – 57-бет, 17-жол. Кірлі емес, «кәкірлі»: қылмысты, жазықты. Ұлықтан келетін жазаға «кәкір» дейді.

4. «Кіреден мойын кесілсе» (өзі туралы айтқанда). Кіреден емес, «керден»: кердең қылжақ.

5. «Тәуекелмен батырады». Батырады емес, «батыр ой».

6. Алла деген сөз жеңіл.

Аллаға ауыз жол емес.

Ынталы жүрек, шын көңіл.

Өзгесі хаққа қол емес.

Бұл екі жолдағы «қол» мен «жол» айырбасталып түскен. Абайдың бұл жыры кітаптың басындағы өмірінде дұрыс жазылған, ортасында түзетілмеген.

7. «Байқасаң, дүние біткен ретімен». – 146-бет. 18-жол. Дүние емес, «дене» – тән.

8. «Қобыз бен домбыра алып түнде сарнап», – 15-бет. 172-жол. Түнде емес, «топта», жиында.

9. «Шалғаннан жүні қылтылдап», – 188-бет. 2-жол. Жүні емес, «жоны», жотасы.

10. «Сау болмаспын әлбетте», – 196-бет. 3-жол. Болмаспын емес, «болмас па ем».

11. «Ұлы сусын төгілсін», – 212-бет. 16-жол. Ұлы емес, «улы».

12. «Кез болсаң қойға жазарға», – 233-бет. 7-жол. Жазарға емес, «я зарға», мұңға.

Алаш әдебиеттануы

13. «Лап бергіш, көп ойланғыш, қайта ойланғыш», – 218-бет. 22-жол. Көп ойланғыш емес, «көт айланғыш».

14. «Биікке басты болар деме залым», – 223-бет. 18-жол. Биікке емес, «бейіске», ұшпаққа.

15. «Жылы жүзбен жұлдыздар желіп жүріп», – 223-бет. 7-жол. Жұлдыздар емес, «жұлдыздай».

16. «Ие сені бітірген қиян дөңге», – 237-бет. 17-жол. «Ием» сені бітірген «иен дөңге», иен дала.

17. «Тым-ақ даусың күшті деген», – 250-бет. 5-жол. Күшті деген емес, «күштеген».

18. «Жүгенде жөндеп ерттейді», – 257-бет. 12-жол. Жүк емес, «шом», қом бұл ескі баспасында «шомында» делінген еді. Жүкші ерттейді деу жаңылыс.

19. «Надандар сол заманда шырыш бұзған». – 227-бет. 15-жол. Шырыш емес, «шырық», қоғам, бірлік, ұя. Мұны кітаптың аяғындағы түсінік сөздер айтады.

20. «Шапқан елдің бәрін де будам қылып», – 268-бет. 15-жол. Будам емес, «бодам», ауылдық ретімен бас идіру.

21. «8-бағынды өзіңнен кім сұрайды?» – 275-бет, 16-жол. Бағынды емес, «бағаңды», құныңды. Міне, бұлар жорамалмен кеткен жаңсақтар. Мұның ішінде кейбіреулерінің ұйқастық жағынан жақындығы бар болса да, мағына жағынан зор айырмалары бар. Мұны келесі басылатын кітаптарда ескеру керек» (3: 109–111).

Абайдың тілі туралы Алаш әдебиетшісі былай дейді: «Бұлай болғанда Семей мен Жетісу да тұтас жатқан арғын, найман қазақтың ішіндегі таза – «сара тілдісі» деуге болады. Абай, міне, сол таза қазақтың баласы. Оның үстіне, қазақтың ескі сөзді қара тілі, әдейі қысқарған жат тілдердің бірлі-жарымдысы болмаса, қазақтың қара халқының қара даңғыл сөзінен ауытқып сөйлеуді білмейді. Абай, мәселен, «Аттың сынындағы» мүшелердің көбін осы күнгі біздің оқығандарымыздың көбі білмейді. Ел арасындағы мал баққан бір шалдан сұрасан, Абайдан асырып айтып бере алады» (3: 112).

Абай өлеңінің, оның үйлесіп ұйқасуы туралы: «Тегінде Абай өлеңнің, жырдың ұйқасымына өте сақтық қылатын ақын. Өлең жырлардың иықтарында қыл сыймайтын қию бар. Басқалардай пікір үйлесетін жанамалау сөзді әкеле салмайды. Тізбегіне әдемі келетін ұнасымды сөзді, пікірдің ішіндегі ұйқасымды да қарамайды. Абайдың өлеңін дұрыстағанда бұл сарын да ескерілуі керек.

Екінші, Абай жазу ретінде сыпайыланып та отырмайды. Азалық, асықтық, қосылыс жырларында, өлеңдерінде көңілде өзі ұрлап отырғанының бетін жарқ еткізіп ашып жіберуге тақалады.

Шындық тұсы жеңіл-желпі сөзден Абай именбейді. Мәселен, «көт» деген сөздің Абайдың өлеңінен кемінде бір онын табуға болады. Бұл біздің қара халықта көбірек қолданылатын сөз. Қазақ «соңы» дегенді көбінесе «көті» дейді. Мұндай сөздерден бір сыпайшылық жүзінен түзетсек, жазушыға қиянат қылған боламыз. Абай сол халықтың өз рухы тілімен сөйлеген ақыны» (3: 112).

Абайдан кейінгі ақындар не тындырды? Ол туралы былай делінген: «Абайдың алды, артындағы ақындардан бір үздік артықтығы өлең жырларын неше түрлі күй сымбалдарына салғандығы. Кейінгі жазушылардың көбі Абайдың күйін қолданып жүрсе де, Абайдан артық күй тапқан жоқ. Аспақ түгіл, қайбір күйіне өлең өлшеп та жаза алған жоқ. Мәселен, «Сен мені не етесің?». Абай қазақ әдебиетіне тіл жағынан үлгі болса, күй жағынан да үлгі» (3: 112–113).

Абайдың сөзіне мұқият болып, қиянат жасап алмас үшін әдебиетші келесі басылымдарға: «Абайды жете білетін Шәкәрім, Мұхтар, Мағжан, Әлихан, Ахмет сияқтыларды бұл жолға үндеу керек. Сөйтіп, осы бастан қам қылып, асықпай бірнеше жылды мойынға алу керек», – дейді (3: 133). «Себебі Абайдан күні бұрын қорқып, Құдайға сиынған сыншысы салпаң құлақ Сәбит Абайды жуан жұдырық деп, кара тактай ұстап, бақырып отыр: Демеймін мені мақтасын, Я жақсын, я жақпасын. Сүйтсе де сондай сыншыдан Құдайым мені сақтасын!» (Абай).

Қазақстанның жалпақ еңбекшілері кімнің қораз, кімнің бұлбұл екенін айырап. Бір есектің бетімен кетпес. Түркістанның езілген еңбекшілерінің шөлдегені – білім, аңсағаны – ұсақ өсек емес, – бірлік негізі. Сондықтан кім білім берсе, кім білім жағынан еңбегін жұмсаса, тілесе, кім болсын Түркістандағы еңбекшілердің әкесі де, ең қасиетті кісісі де – осы» (3: 113–114). Абайдың есімін қара тактаға жазғандарға осылай тойтарыс берген Алаш әдебиетшісі Ілияс Жансүгірұлының бұл зерттеулері тәуелсіз әдебиеттанудың төрінен орын алары да айқын.

Алаш әдебиеттануын совет кезінде осылай дамытқан ақиық ақын Ілияс Жансүгіровке Алланың рақымы, Пайғамбарымыз Мұхаммед (с.а.с.) шапағаты болсын!

1. Ілияс Жансүгіров. Шығармалар. Бірінші том. – Алматы: Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1960.

2. Ілияс Жансүгіров. Бесінші том. (Жауапты шығарушы Әди Шәріпов). – Алматы: Жазушы, 1988

3. Абайды оқы, таңырқа (Құрастырушы М.Мырзахметов). – Алматы: Ана тілі, 1993.

2. 11. ҚҰДАЙБЕРГЕН ЖҰБАНОВ

*Әр сөзің алтын,
Ұғар ма екен халқың.
Сынаған да шығарсың,
Милләттің қалпын.
Тіл алмас деп қорқамын,
Дер едім тартын...*

А.Байтұрсынұлы

Қ.Жұбановтың *«Абай – қазақ әдебиетінің классигі» («Әдебиет майданы». 1934. № 11–12)* атты ғылыми мақаласының мәні зор. Бұл мақаланың басты мақсаты қазақ әдебиеті тарихындағы Абайдың *«ұстайтын орнын босағаға қарай ысырмалаушылар оған да місе тұтпай, табалдырықтан шығарып тастаушыларға»* (1: 14) қарсы жазылғаны айқын. Абай сияқты тұлға басқа көршілес елдерде де жоқ екенін, бар болса, ең үздігі Абай екенін Қ.Жұбанов осы мақалада дәлелдеп берген. Бұл зерттеудің ғылыми жаңалығы Қ.Жұбанов қазақ әдебиеттануында ең бірінші болып Абайды *классик* деп танығанында. Осы пікірді дәлелдеу үшін Қ.Жұбанов Абайдың шығармашылығын Армения, Грузия, Татарстан әдебиеттеріндегі ұқсас құбылыстармен салыстыруды алға тартады (1: 14).

Татарстанның атақты Маржани мен Насыридің «ескіше молда» болғандарын, бірақ орысша білімі бар Насыри «ескі түрік кітаптарындағы шағатай тілі үлгісін жойып, татар әдеби тілін» қалыптастырғанын ғалым еске салады. Оның «таза татаршасы» Абайдың қазақшасындай таза болмай, араб-парсы сөздерін көп кіргізген шұбар тіл болғанын тағы анықтап өтеді.

Қ.Жұбановтың Абайдың ренессанстық ісін М.Лютердің (XVI ғ.) неміс тіліндегі реформасымен салыстыруы да тегін емес. Осы орайда М.Лютерді жоғары бағалаған Энгельстің пікіріне жүгінуі де сол кездегі саяси қажеттілік екені түсінікті. Қ.Жұбановтың дәлелі орынды әрі сауатты екеніне күмән жоқ: «Неміс прозасының іргесін қалаған М.Лютер «Жаңа өсиетті» («Новый завет») аударған болатын. Оның 1521 жылдан 1534 жылға шейін 13 жыл үздіксіз істеген әдеби қызметі – Тауратты (Библия) неміс тіліне аударуы болды. Сонда да оған Энгельс: «Библияны» неге аудардың?» – деп ұрыспай, тілге сіңірген еңбегін бағалап отыр. Абайдың аударғаны Құран емес, – Байрон мен Лермонтов, Пушкин мен Гете, Крылов» (1: 15).

Әрине, бұл аргумент Қ.Жұбановқа Абайды сол кездегі солакай саясатшылардан арашалап алу үшін қажет.

«Абай «діншіл» идеализмге түсіп кеткен» деген пікірлерді жоққа шығару үшін ғалым осындай салыстыруларға жүгінуге мәжбүр болған. Қ.Жұбановтың ғылыми ойы нақты. «Еленбеген ерекшелік» атты мақаланың I-тараушасында Абайдың қазақ әдеби тілінің қалыптасуына әсер еткені ерекше айтылады.

Қ.Жұбановтың тұжырымы орынды екенінде сөз жоқ және ол саясаттан тыс: «Абайдың ақындығын, басқа қасиеттерін былай қойып, тек әдеби тілімізді жасаудағы еңбегінің өзін ғана алсақ та, ақымыз кететін түгі жоқ». Оның үстіне, Абайдың ірі ақын болғанын, оның өлеңі болсын, қарасөзі болсын, бұрынғы халық ақындарынан да, шағатайшыл молда ақындардан да озып шығып, соны жол салғанын ескерсек, Абайдан бейнелі ақын сол кезде қазақта ғана немесе көрші елдерде де болып жарымағанын көру қиын емес» (1: 16). Ғалым Қ.Жұбанов үшін Абай басқаларға қарағанда (Ғ.Тоқай, С.Гаспринский, Маржани, Насыри, т.б.) «бәрінен де озық тұр». Себебі: «Ол кезде таза қазақ тілімен жазып, ол жазғанын классикалық әдебиет деңгейінде шығарған адам болған жоқ». Ғалымның пайымдауынша, ескерілмей жүрген окшаулық осы еді. Демек: «Абай – өз ортасының Данте сияқты адамы. Бірақ Данте – ескінің соңы, жаңаның алды еді. Орта дәуір мен ояну дәуірінің аралығындағы көпір еді. Абайдың алды жоққа жуық та, арты ғана бар: ол – соны дәуірдің басы. Оның төңірегі – Эгей теңізі емес, Сарыарқаның шөлі де, өткені – классикалық Рим емес, үдере көшкен қайшылық өмір ғой».

Тіл білімінің теоретигі Қ.Жұбанов «*Абай және шағатай әдебиеті*» атты тараушада «Абайдың алдында қандай әдеби дәстүр бар?» деген сауалға жауап береді, себебі «Абайдың алдында да әдебиет болуы». Абайдың өніп шыққан арнасы жайында ғалым нақтылай түседі: «*Ата мұрасы болып Абайдың еншісіне тиген әдебиет қазынасы екі түрлі: бірі – емшек сүтімен қатар құлағына кіріп, сүйегіне сіңген ананың «әлди-әлди, ақ бөпеми!*», атаның «сал-сал білек, сал білегі», қойшының әні, қыздың сыңсуы, қаралы қатынның жоқтауынан бастап, көркемдік сезімін шарбыдай шырмаған халық әдебиеті. Екіншісі – шағатай әдебиеті» (1: 17). Күні бүгінге дейін зерттелмей келе жатқан «Абай және шағатай әдебиеті» атты ғылыми мәселені теоретик Қ.Жұбанов өткен ғасырда-ақ алдымызға қойып кетіпті.

Абайдың халық әдебиетіне қатысы туралы сөз болмай, оның шығармашылығына тек ресейлік әсер болғанын ғана айтқан қатал заманда Қ.Жұбанов көтерген бұл ғылыми тұжырым тым батыл еді. Заманның талабына сай Қ.Жұбанов шағатай әдебиетін сынауға да

Алаш әдебиеттануы

мәжбүр. Ғалым үшін «иран-шағатай мистицизмінің» әсерінен аман қалған Абай шығармашылығының мәні ерекше. Оның сыры неде? Ол үшін автор Абай өлеңдерінің «поэтикалық техникасына» үңіледі. Осы орайда классикалық стильдің басты белгісін айта кетеді: «Абайдағы тұтастық, түгелдік, гармония оны шалағайлыққа жібермеген. Абай – ойшыл ақын. Өлеңін пікір кернеп тұр. Оның сезімі ойшыл сезім. Оның ойы да сезімшіл ой. Сондықтан Абай өлеңінің мазмұны түрін көрсетіп тұрады да, түрі мазмұнын ашып тұрады» (1: 18).

Абайдың ойшылдығын бірінші айтқан Ахмет Байтұрсынұлы екенін ескерсек, әрине, Қ.Жұбанов «Әдебиет танытқышты» оқығаны аңғарылып тұр. Осы орайда тілтанушы Қ.Жұбанов А.Байтұрсынұлы сияқты өз саласына қатысты Абайтануда бұрын айтылмаған тұжырымдар жасайды. Бұл мақалада қолданылған терминдерден де анық аңғарылады. Ол Абай тілінің сөздігі (лексикасы, грамматикасы): мазмұн, түр, Абай тілінің сөздігі (лексикасы), Абай өлеңінің өлшемі, ырғағы, ұйқасы, сөздің ұғымы, өлең поэтикасы, өлең қалыбы». *Абай суретінің бейнесі, бәрі бірге қосылып та, жеке тұрып та негізгі тақырыптың күйіне билеп тұрады. Оның сөздері тек бермек ұғымын жеткізерлік амал болып, поэтикасы өлең қалыбына сиярлық қана болып қоймай, бірі олай, бірі бұлай да кетпейді, солардың әрқайсысы үлкен симфония оркестріндегі жеке музыка аспаптары сияқты, өздері бір-бір күй тартып тұрады да, бәрі қосылып негізгі күйді шығарады, тақырып соның бәріне дирижер болып тұрады»* (1: 19).

Классикалық стильге тән гармония терминін де Қ.Жұбанов тұңғыш болып қолданған сияқты, себебі *«Абай өлеңінің мазмұны өзіне лайық түрге орана келсе, түрі де бойына шақ мазмұнын жамылып келеді. Түр мен мазмұн тек жарасып отырмайды, «бір-біріне ауысып, бірінен-біріне құйылып отырады»* (1: 19).

Қазақ әдебиеттануының «тар жол тайғақ кешуі» кезінде Қ.Жұбанов шағатай тілінің табиғатын анықтай келе, оның Абайға әсері болғаны туралы, бірақ классик ақын одан асып кеткенін жай сөзбен емес, нақты талдау, салыстырулар арқылы дәлелдеп береді. «Шағатай тілі араб-парсымен шұбарланған тіл» деп отырса да, ғалым бұл тілдің ерекшелігіне осы екінші тарауды толығымен арнаған. Шағатай тілінің теориялық негізі туралы бұл құнды мәліметтер бүгін де қажетті екені сөзсіз. Яғни, нағыз ғылыми талдаулар өзінің деректік мәнін жоймайтындығы анық (1: 19–22).

«Абай және халық әдебиеті» атты соңғы тараушада Қ.Жұбанов ақынның бұл арнаға сынмен қарағанын айта отырып, халық өлеңі мен әдеби өлеңнің айырмашылығын көрсетіп береді (1: 27). Ескі өлең мен жаңа өлеңнің теориялық негізін осылай анықтайды. Ғалым

бұл жерде халық әдебиетін төмендетуден аулақ. Аталған тараушада Қ.Жұбанов тұңғыш рет ауыз әдебиеті стилі мен жазба әдебиет стилінің айырмашылықтарын да айырады. Ойын дәлелдеу үшін ғалым Байрон, Шиллер, Гете, Толстой, Пушкин, Крылов, Маяковский, Мейерхольд, Тұрағұлдын, Б.Майлиннің даралық стильдерін салыстыруға мәжбүр болған. Сондықтан: «Абай өлеңдері бейнелі, суретті келіп, шын мағынасымен көркемдік шартын орындап отырды» дейді (1: 27).

Ғалым осы тараушада да қазақтың ескі әдебиеті – халық әдебиетінің жанрлары, олардың поэтикасы, стилі туралы мол мағлұматтар берген. Бұл не үшін қажет? Абайды ақтап алу үшін, сондықтан Қ.Жұбанов бүгін де ескірмеген ғылыми тұжырымға келеді: «*Абайдың арқасында XIX ғасырда қазақ әдебиеті өзінің атам заманғы «азалы ақ көрпесін сілке тастап». Еуропаның классикалық әдебиетінің қалыбына түседі, сөйте тұра қазақ әдебиеті болушылығын да бұзбайды»* (1: 30). Бұл ойды нақтылай түседі.

Тәуелсіз кездің әдебиеттануында Қ.Жұбанов зерттеуі классикалық болып табылады, сондықтан мәтінін беруді осы тұста жөн деп санадық.

Қ.Жұбановтың «Абай – қазақ әдебиетінің классигі» атты зерттеуі қазіргі абайтанудың басты зерттеуінің бірі болып саналады. Себебі, нағыз ғылыми зерттеулер өз мәнін еш уақытта жоймайды. Абайды қазақ әдебиетінің классигі деп дәлелдеген шағын зерттеуінде ғалым Абайдың мұрасын жақтап қана қоймай, оның мәңгілік мәнінің сырын ашып берді. Ол үшін ғалым мақаласының басында діни әдеби стильді сынауға мәжбүр болғанымен, соңында Абай шығармашылығына қатысты арб-парсы сөздерінің стильдік қажет екенін контекстік талдаулар арқылы дәлелдейді. Ғылыми зерттеудің жазылған кезі күрделі саяси кезең екенін ескерсек, әрине, бұл зерттеу Қ.Жұбановтың азаматтық, ғалымдық, шәкірттік ерлігі екені даусыз.

Ғылыми зерттеудің стилі, талдау жүйесі, анық логикасына қызықпау мүмкін емес. Ғалым Құдайберген Жұбановтың бұл еңбегі абайтанудың ғана емес, қазіргі қазақ әдебиеттануының үлгілі зерттеуі болып қала береді.

Алаш ғалымы Құдайберген Жұбанұлына Алланың рақымы, Пайғамбарымыз Мұхаммед (с.а.с.) шапағаты болғай!

1. Қ.Жұбанов. Абай – қазақ әдебиетінің классигі // Абай тағылымы (Құрастырушы Н.Ғабдуллин). – Алматы: Жазушы, 1986.

2. Абай тағылымы. Әдеби-сын мақалалар мен зерттеулер. – Алматы: Жазушы, 1986.

2. 12. МҰХТАР ӘУЕЗОВ

*Тұрмысың жырақ,
Аман ба, шырақ!
Күйзелісің көбірек,
Милләт үшін безірек,
 Ғәмәнда сақтан,
 Сақтамақ Хақтан.
Қоршаған дұшпан төңірек.*

*Милләтке қызмет,
Жұмлаңе міндет.
Ұйқыңды аш! Дер ек,
Надандықтан қаш! Дер ек.
 Болмайды үндеп,
 Дұшпан тұр күндеп,
Бізде бұл бір індет.*

А. Байтұрсынұлы

Совет кезінде алдындағы Алаш мұрасымен қатар тыйым салынып келген М.О.Әуезовтің әдебиеттанулық зерттеулері еді.

XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеттануында М.Әуезовтің «Әдебиет тарихы» кітабының (Ленинград, 1925; Қызылорда, 1927) жөні ерекше. «Жазушыдан» атты алғысөзде М.Әуезов әдебиетті не үшін білу керек екенімен қатар бұл кітаптың жазылу себептерін де айтқан: «Әдебиет мектеп ішіндегі ақыл, сезім тәрбиелеп, қалыптасып жетілуден басқа оқушыға қазақ деген елдің өткендегісі мен бүгіндегі пішінін танытуға керек.

Белгілі заманның тарихи шарттары мен кәсіп дағдысынан туған салт, сана, сезім, тілек қандай еді? Елдің өнер туғызған қиялымен үлгілі сөз туғызған ақыл шалымы, ішкі дүние байлығы қандай еді? Қазақ тілінде әрбір заманда шыққан сырлы сөздердің үлгі түрі қандай? Мағына, маңызы қандайлық? Бір-бірінің ортасындағы тарихи байлам, тіркестік қайсы? Әрбір жұрнақты туғызған себеп не? Міне, осының бәрін бүгінгі мектеп ана тілінің шеңберіне сыйғызып, оқушыға білдірмекке талап етеді. Орта дәрежелі мектепте жүрген оқушылардың осы сияқты ақыл, сезім азығын тілеп, сұрап отырған жайы бар.

«Қазақ әдебиетінің тарихы» деген кітапты шығартып отырған себептер – осы айтылғандар» (1: 9).

Қазақ әдебиеті деген ұғым нені қамтиды? Алғашқы басылым

болғандықтан, автор қолданған әдісін, ұстанымын былай деп анықтаған. Ежелгі әдебиет пен Абайдан басталатын әдебиет арасы нақтыланған: «Ескі күннен бастап, Абай мезгіліне шейін қазақ тілінде шыққан сырлы сөздің түрлерін айырып, жік-жікке бөліп, әрбір дәуірден қадау-қадау белгі қойып, сол белгілер бойынша тарих шаңы басып жатқан ескіліктің желісін созып шығу болды. Баяғы заманнан бері қарай құмды, шөлді далада, шаң ішінде қоңыраулатып келе жатқан әдебиет көші қай кезең, қай асудан асты, соның ұлы сүрлеулерін тауып алуды мақсат қылдық. Сол себепті, әрбір түр, әр бөлімнің ішіне әдебиет жұрнақтарының бәрі бірдей кірген жоқ, солардың әрқайсысының үлгі мысалдары ғана кірді» (1: 10).

Алаш әдебиетшісінің пікірінше, кейбір бөлімдер толығымен ашылмаған, оның да себептері айтылған: «Сондай бөлімдер: ертегі, билер айтысы. Бұлар – ел әдебиетінің ең бір мол саласы. Олардың мысалдарын жиып алған соң ғана тексеруге болады. Біздің қолымызда сондай көп мысал болмады» (1: 10).

М.Әуезов – сонау 1920 жылдардағы әдеби айтысқа қатысушы ғана емес, өзі де сынға ұшыраған жазушы. Сондықтан да болар, сол кездегі жаңа заман талабы бойынша ескі діни әдебиет бұл кітапқа енгізілмеген. Ол туралы өзі былай дейді: «Көптің ішінде тағы бір көзге түсетін зор кетігі: – қазақ әдебиетінде ХІХ ғасырдың аяқ кезінде үлкен ағым сияқты болған дін қыссалары кірген жоқ. Дін сарынымен айтылған үгіт-өсиет өлеңдері де тексерілген жоқ. Ол ағымға кіретін ақынның ешбірінің аты да аталған жоқ. Бұл түрдегі өлең жұрнақтары қазақ әдебиетінің тарихына кіру керек еді. Бірақ олардың бұл кітапқа кірмеген себебі: қазақ ескілігін тексерген тұңғыш қызметте, біздің көздеген мақсатымыз, әуелі қазақ елінің өз қанынан туып, өз сүтімен өскен ескіліктің ұлы денесін туғызып алмақшы болдық. Дін өлеңдерін, қыссаларды алсақ, көбінің сарыны шеттікі болудан басқа, мазмұндар да түгелімен мұсылман ғаламынан келген көшпелі, қыдырма әңгімелер. Сондықтан оларды тексеріп, ұғынып түсіну үшін жалғыз ғана қазақ топырағындағы көлеңкесіне қарап тон пішу керек емес, әрқайсысын туғызған жағдай мен себепті әуелі шыққан ұясынан бастап ұғыну керек. Қазақтан бұрын парсы, оңтүстік түріктері, шағатай, татар әдебиеттерін шолып өту керек. Сондықтан бұл өлеңдерге бөлек бір қызмет арнамақ болып, мына кітаптың ішіне әдейі кіргізгеніміз жоқ» (1: 10–11).

М.Әуезов діни сарындардағы шығармаларға арнайы зерттеу жұмысын, өкінішке орай іске асыра алмады. Оған әрине, атеистік заман кінәлі еді.

Алаш әдебиеттануы

Әдебиетші ғалым қазақ әдебиеті тарихы тікелей қазақ елі тарихымен байланысты екенін ашығынан көтерген. Әдеби құбылыс, әдеби факт, әдеби туынды белгілі тарихи контексте ғана туындайтынын ғалым негізгі ұстаным ретінде айғақтап алған. Әдебиет тарихы – ел тарихымен тығыз байланысты болуы ғылыми шарт ретінде айқындалған: «Әдебиет тарихының қазіргі заманда шығуы туралы айтатынымыз: тегінде бұл тарих қазақ елінің жалпы тарихы шыққан соң тізілуі лайық еді. Бұл күнде шалғай шығып қалды. Сондықтан барлық ескілікті қарастырған уақытта, қазақ тарихының ұлы аңғарына жанастыруға тырысып, әлеумет тіршілігінің ішкі-сыртқы қалпымен байланыстыруға талап етсек те, нағыз тарих сөзі мен бұның мөлшерінің арасында шалғайлық болып кетуге мүмкін. Ондайлық адасқан жері болса, кітаптың тарихсыз заманда шыққанын еске алуды тілейміз» (1: 11).

Әдебиеттану ғылымы ХХ ғасыр басында тарихтың да міндетін атқарғанын М.Әуезов осылай еске салады. Ғалым ХХ ғасыр басындағы әдебиеттану ғылымының ежелгі әдебиетке көзқарасын былай берген: «Онан соң кітапты тізудің үстінде көзге көрінген айқын кемшілік: бізде бұл уақытқа шейін Абайдан арғы ақынның өмірі туралы жиналған мағлұмат жоқ. Бүгінде қазақ ескілігіне көз салып, жинастырып жүрген азаматтардың қатты ескеретін бір жұмысы осы болу керек сияқты. Ескі ақындардың өмірбаянын білсек, соның әрқайсысы өмір сүрген заманның тірі пішінді белгісін тауып алғандай боламыз. Әрбір дәуірдің сондайлық бір-бір белгісі болса, «темір таяқ тебендей» болатын көмескі, күңгірт, ертегі заманның ұзақ сапарында қадам басып, жылжи беруге болады. Сонда ертегі сапарындай алыс көрініп тұрған кәрі күннің өзі де жақындап келіп, ескі тұлғасын көрсетіп қалуына да болады... Ленинград, 1925 желтоқсан» (1: 11).

Сөз басы тарауы келесі тақырыптардан құрылған: 1. Тағылық тұсындағы ортақшылдық дәуір; 2. Ана қожалығы жүрген дәуір; 3. Ата, ру қожалығы жүрген дәуір; 4. Дін таралуы; 5. Мемлекет негізі құрылған дәуір; 6. Әдебиет тарихының міндеті не? 7. Әдебиет тарихының қолданатын жолы; 8. Қазақ ескілігінен аз мағлұмат; 9. Қазақ әдебиетінің тарихы.

Бұл дәуірлеу «Әдебиет танытқыштан» ерекше болғанымен, негізгі тарихи реттілігі екеуіне де ортақ. *Әдебиет тарихы* деп нені айтамыз? Ауызша мен жазба әдебиет қалай сипатталады? Соңғысы туралы былай делінген: «Қазақ әдебиеті барлық жұрттың әдебиеті сияқты екіге бөлінеді: біріншісі – ауызша әдебиет, ел ақындығы;

екіншісі – жазба әдебиет. Ел ақындығы не ауызша әдебиет – елдің жазу өнерін білмей жүрген кезінде шыққан сөздер. Жазу өнері болмаған соң ол елде ғылым, мәдениет те тұмаған болады. Ондай елдің өнер, білімі бір ауыздан екінші ауызға көшіп, сонымен сақталады. Жалпы білім деген нәрсе, алдыңғының артқыға тастап келе жатқан атамұрасы сияқты ауызша әңгімелерінен құралады. Сол ретпен ескіліктен қалған сөзді, өнер иесі болған арнаулы жалғыз адам ғана біліп қоймай, жалпақ ел болып үйреніп, түгелімен есінде сақтайды» (1: 20).

Салт өлең дегеніміз не? *Батырлар өлеңі* қандай? Шығарушы ақын өз қара басының сезімін білдіреді ме, әлде жалпы бір ұлттың көзқарасымен көңіл күйін бейнелейді ме? Салт өлең мен батырлар өлеңі туралы былай делінген: «Жалпақ ел болып отырып шығарған сөздер емес. оның жеке шығарушылары бар. Бірақ бұл шығарушы ақындар сол сөздердің ішінде жалғыз өзінің көзқарасын, жалғыз өзінің ғана ұғымын айтпайды, олардың өлең, жыр ішінде айтатыны түгелімен жалпақ елдің ұғымы мен жалпақ елдің көзқарасы. Айтатыны – көптің қарадай айтып жүрген сөзі. Сондықтан өлең қылушылар ауызша әдебиеттің құр ғана жақсы айтушысы, құр ғана әңгімешісі болады» (1: 20–21).

Ауыз әдебиетін кім шығарады? Ол қандай түрлерді қамтиды? Ол туралы нақты мағлұмат бар: «Ел ақындығын жасаушылар солар деп санауға болмайды. Сондықтан: 1) Ауызша әдебиеттің шығарушысы жалпақ ел дейміз. Ауызша әдебиет жұрнақтарының арнаулы шығарушысы жоқ. 2) Ауызша әдебиеттің барлық жұрнақтары күйге өлшеніп, арнаулы әнмен айтылады. Сол себепті, оның сыртқы түрінде жазбадан айырмасы бар. Ол желпініп айтылады. 3) Ауызша әдебиетте бір жаққа қарай беттеген арнаулы бағыт болмайды. Оны елдің дін нанымы, елдің белгілі салты, әдеті туғызады. Сондықтан ауызша әдебиет бірнеше түрге бөлінеді. *Ауызша әдебиет түрлері*: Сыршылдық салт өлеңдері. 2. Әңгімелі өлеңдер (батырлар әңгімесі, ел поэмасы, тарихи өлеңдер). 3. Айтыс-тақпақ. 4. Ертегі, мақал, мәтел, жұмбақ» (1: 21).

«Әдебиет тарихы» келесі 7 бөлімнен тұрады: Сыршылдық салт өлеңдері; Батырлар әңгімесі; Ел поэмалары; Тарихи өлеңдер; Ертегі; Айтыс өлеңдер; Билер айтысы; Зар заман ақындары. Қазақ әдебиетінің қазіргі дәуірі.

Сыршылдық салт өлеңдер 3 түрге бөлініп қарастырылған: «1) Жалпақ елдің салтымен байланысқан шер өлеңдері. 2) Дін салты мен ұғымынан туатын өлеңдер. 3) Қыз ұзату үстіндегі салт

Алаш әдебиеттануы

өлеңдері» (1: 22). Байқасақ, М.Әуезов жазба, ауызша деп екі әдебиет арасын алшақтатпайды. Бар әдебиетті сол күйінде сөз етеді. Асыл сөз түрлері әдеби-тарихи негізінде реттеліп келтірілген.

Ел салтындағы шер өлеңдер: *жоқтау, естірту, қоштасу, көңіл айту*. Мысалы, Абылай әл үстінде жатқанда Бұқар жыраудың жоқтағаны; Нарманбеттің заманды жоқтаған өлеңі. Жоқтаудың түрлері деп Әйтекенің жоқтауы, Шеген би өлгенде келінінің жоқтауы, күйеуі өлгенде Бопы төренің қарындасының жоқтауы.

Естірту өлеңдері дегеніміз не? Оның басты шарты туралы былай делінген: «Ескі қазақ салтында, көп елді күйзелтетін қайғыны арнаулы өлең мен естіртетін әдет болған. Хан өлгенде естірту, ардақты азамат өлгенде жанкүйеріне естірту өлеңдері ескі қазақтың өмірінде қуанышын ұлғайтып, қайғысын кемітетін жұбанышты бесігі болған. Дүниеге келгенде, өлеңмен қарсы алып, дүниеден көшкенде, өлеңмен жөнелтетін. Жалпақ қазақ тіршілігінде сұлу сөз, кімнің де болса, сүйеуі болатын», – дейді Алаш әдебиетшісі (1: 27). Естірту кейде күймен жеткізілетіні туралы жазған М.Әуезов Ахмет ханның баласын желіккен құлан өлтіріп кеткенде, күйші домбырамен естірткені жөніндегі мысалды келтіреді.

Қоштасу өлеңдері қандай болады? Жанрлық анықталған қоштасу мотиві қалай іске асырылған? «Сыршылдық өлеңдерінің бір түрі – қоштасу. Мұнда ел басынан кешкен күндердің қайғысы білінеді. Көп елдің күйзелген уайым, шері айтылады. Қазақтың ақыны, әр алуан жақсылары өлім үстінде қалжың айтып, кейде ән мен өлең шығаратын болған. Қайғыда сөзді жұбаныш қылу, күйініштің үстінде өлеңмен шерін тарқату – ескіліктің сүйген түрі. Сол сияқты жастықпен қоштасу, кәрілікті өлең қылу бар. Бұл қазақ мінезіндегі ашықтықты көрсетеді. Әркімнің өз ішіне жиналатын шері, өз жүрегінің түбінде сақталып жүретін қайғыны, жүдеулікті топқа салу, қалың әңгімесіне, ермегіне арнап беру қазақ мінезінің бір үлкен айырмасы. Қоштасу өлеңдері: а) жерге қоштасу, елге қоштасу, ә) өмірдің өткен шағына қоштасу, б) өтіп бара жатқан заманға қоштасу» (1: 28–29).

Жермен қоштасудың мысалы деп Ай, Таңсық өлеңдері келтірілген. Бұл өлең жолдары былай талданған: «*Бұл қоштасудың ішіндегі үлкен мағына: Сарыарқаның туып-өскен еліне қаншалықты қымбатты екенін көрсетеді. Сарыарқа – ел бесігі. Қазақ жұртының жүрегімен бір туысқан қымбатты жері Сарыарқа – қазақ байлығының құтты берекесі. Арқадан басқа жерде изенді, мық жусанды, бетегелі жер жоқ. Өзге жерде екпе, жиде, көлеңке*

ағаш жоқ. Өзгенің желі де Арқаның желіндей еспейді. Арқаның қоңыр желі, Арқаны жайлаған елдің ғана желі. Қазақ елі табиғат баласы. Ен жайлауының табиғаты мен жүрегі туысқан. Арқада еріккенде ермек табылады. Тілесе малына құт, береке табылады. Жарастығын толтыратын бақалы, балдырғанды көлі де бар. Екі қыздың аузымен Сарыарқаның қазақ баласына қаншалық қадірлі екені білінеді. Өзгеден сезімі артық, жүрегі нәзік әйел тілімен Сарыарқаға қоштасу айтылады» (1: 30).

Қоштасудың екінші түрі туралы былай делінген: *«Өлерде артта қалып бара жатқан туган-туысқаны мен туып-өскен елге арнап айтатын сөздер. Мысалы, Кемпірбайдың Әсетке айтқан өлеңі, Сабырбай ақынның Қуандық деген қызына айтқан сөздері. Кейде өлердегі қоштасу өлеңі сол арада шығарған арнаулы әнмен айтылады» (1: 31).* Осыған орай, Алаш әдебиетшісі өлеңнің тарихи негізі оның тура осылай шығуына нақты себептер болғанын анықтайды.

Кемпірбайға Әсеттің айтқаны, Кемпірбайдың жауабы осы кітапта өзгерусіз сақталғанымен де құнды. Кемпірбайдың жауабын талдаған М.Әуезов былай деген: *«Кемпірбайдың сыры: оны бес жасынан Дәуіт иектеген екен. Сол күнде кеудесіне көкала үйрек болып кәрі жолдас өлең қонған екен. Бұл өлең барлық ақынға ақындық өнері шеттен келіп даритын қасиет деп түсінгенді білдіреді.*

Бұрынғы ескі наным бойынша, ақындықтың иесі – Дәуіттей Пайғамбар, соның жіберген сыйы. Өзінің бөлек жан, бөлек денесі бар: көкала үйрек пішінінде. Осы сырды ақын сырласына ашумен бірге Кемпірбай дүниеден көшкелі жатып өз өмірінің арманын айтады. Ол арманы – сол қадірлі, қасиетті сыйы бұның ұрпағына қалмайтын сияқты. Руға бөлінген салттың баласы Кемпірбай артында өзінен ұрпақ қалып, ол ұрпақ бұған біткен өнерге ие болуын тілейді. Атадан балаға ру жолдасы сияқтанып ақындық өнері сақталуын тілейді. Кемпірбайдың өз тіршілігінен кейін әлде болса, тілейтін тілеуі бар. Онысы – артында із қалып, тіршіліктегі қасиеті сақталып қалуы, бірақ көкала үйрек айналсоқтап қимай отырып, артынан «қош!» деп ұшып кетеді. Ол – өлең кейінгі ұрпағына қонбайтынын білдіргені. Өлең Кемпірбайдан кетеді. Көкала үйрек кеткен соң ақынның тіл-аузы да тыйылады. Жалғыз-ақ арман қалды: «Осы өлең Серкебайға қонбас білем», – дейді. Міне, қоштасқан жерде жүректегі сыр мен көңілде кетіп бара жатқан арманды айтқан жері» (1: 33).

Алаш әдебиеттануы

Қоштасудың үшінші түрі – өтіп кеткен дәуренді айтып, соны еске түсіру делінген. Мысал ретінде Қаратоқай Есет бидің қартайғанда айтқан өлеңі берілген. Бұл өлең түрі бүкіл өмірге, өткенге берілген талдау екені анықталған. Ел өмірінің салтымен тығыз байланыста туған көңіл айту өлеңдерінің классикалық үлгісі қандай? Оларда қандай белгілі тарихи деректер бар? Көңіл айту өлеңдері ретінде Сүйіндік Едіге бидің Жәңгір ханға айтқан сөзі берілген.

А.Байтұрсынұлы айтқан діндар дәуірі өлеңдер арқылы айғақталған. Ислам дініне дейінгі наурызға қатысты және тікелей дінге қатысты ғибратты өлеңдер. Мысалдар тек біріншісіне берілген. дінге байланысты келтірілмеген. Дінмен байланысты өлеңдер туралы былай делінген: «Салтпен байланысқан өлеңдердің бір алуаны дін салты, дін танымымен байланысқан өлеңдер. Қазақта бұл өлең екі жікке бөлінеді: 1. Ескі діннің сарқыты болған өлең. 2. Ісләм дініне байланысқан өлеңдер. Алғашқы жікке кіретін наурыз жайындағы сөздер мен бақсылардың сарыны» (1: 36). Осы ретте Наурызға қатысты ғылыми мағлұмат берілген. Сол күні құшақтасып көрісу туралы: «Амансыз ба! Ұлыс оң болсын! Ақ мол болсын, қайда барса, жол болсын!» Кейбірі: «Ұлыс бақты болсын! Төрт түлігі ақты болсын!» Кейбірі: «Ұлыс береке берсін! Бәле-жала жерге енсін!» (1: 38).

Бақсылар сарыны деген жанр несімен ерекшеленеді? Оған былай делінген: «Ескі дін, ескі нанымның сарқыты болған өлеңдердің бірі». Мысалы, Жамансарт бақсының сарыны. *Бақсылық* деген не? Оны ұстанушылар оған қалай қызмет еткен? Бұлар «Дін өлеңдеріне дейінгілер» деп реттелген. Дін өлеңдері туралы: «Дін өлеңдерінің ендігі бір түрі – *ислам дінімен байланысқан өлеңдер*. Қазақта мұндай өлеңдердің түрі көп емес, бірен-саран, аз ғана. Мысалы, жарамазан, бата беру өлеңдері сияқты» (1: 42). Осы ретте жарамазан мысалы келтіріліп, оның салт бойынша ораза күндерінде айтылатыны анықталған: «*Қазақ ішінде де кей жерлерде әдейі ел қыдырып жүріп, үй басына жарамазан айтып, оразаның садақасын алып жүретін жарамазаншылар болады. Жарамазан өлеңі мұсылмандық дінінің қадірін көтерген өлең, дінилік өлең*» (1: 44).

Бата сөзі қайдан шыққаны, оның қазақ арасында пайда болуы тікелей дін исламмен байланысты екені айғақталған. Қазақтың арабша тілекті қыр ғып есте қалу үшін ыңғайланып алынған түрі екенін ғалым осы тұста теориялық негізде анықтаған. Оның негізгі жанрлық түрлері, тақырыптық аймағы да айтылған. Бата жанры туралы мынадай ғылыми мағлұмат береді: «*Мұсылманшы-*

лық дінмен байланысы бар өлең сөздің тағы бір түрі – бата беру өлеңдері. Бірақ бұл өлеңдердің туысын ғана мұсылманшылық негізінен шықты деу керек. Дін салтындағы тілек, дұға сияқты сөздерге ұқсасады. Арабша айтатын дұғалардың орнына елдің өзі шығарған, тақпақтаған өлең, жыр болады. Дін сөздерімен негізін ұқсастыратын осы жері. Осыдан басқа өлеңнің қалған сөздері мен мағына жағын білдіретін тілектерін алсақ, оның барлығы да қазақтың өз заңына үйлесіп, өз тіршілігінің қалпынан шығады. Бата өлең-тақпақта батагөй қария не адамшылық, не болмаса абұйыр атақты тілейді. Кейде байлықты, бас амандықты тілейді. Егер бір сапарға аттанушыға берілетін бата болса, жол оңғарылып, олжалы қайтуын тілейді» (1: 45). Мысалдарды келтірген М.Әуезов былай деген: «Бұған қарағанда батаның түрі ғана діннен алынған, бірақ мағынасы мен мақсаты, барлық сөздері ел әдебиеті мен ел тіршілігінің өз туындысы болады» (1: 46).

Қыз ұзату үстіндегі салт өлеңі туралы Алаш әдебиетшісі былай деген: «Қыз ұзатардағы өлеңнің бірі – танысу, сыңсу болса, ол қыздың көз жасымен айтылатын шын шері. Сондықтан ол жаттама болмайды, жанынан шығарылады» (1: 46). Бұл өлеңдер төмендегідей рет бойынша қарастырылған: *жар-жар, қоштасу-танысу, беташар*.

«Батырлар әңгімесі» атты бөлімде батырлар туралы әңгіме қашан басталғаны, елдің сүйеніші кім? деген сауалдарға жауап берілген. М.Әуезов қазақ батырларын 2 жікке бөліп қарастырған: «Алғаш-қы жікке кіретін ұлы батырлар: туысы бөлек, орны басқа, ел қия-лындағы баға – жоғары болған, ер рудың басшысы әрі ел іргесін бермейтін елдің ұлы қамқоры, ханы қатарлы болғандар.

Бұдан кейін жікке кіретін – кіші батырлар. Бұлар қазақтың тіршілігі тыныштық дәуіріне қарай ауысып, асау ханның жуасыған кезінде шыққан батырлары. Бұл кездің батыры – азғындаған батыр. Бұлардың тұсында әншейін жабайы адамнан бөлек жаттық жоқ.

Бұрынғы Едіге, Қобыландылар бір жағы періден, бір жағы керемет иесі – әулиеден туса, кейбірі көп тілеумен әулиеге ат айтып, қорасанға қой айтқан күнде, алпыстағы Аналық, тоқсандағы Токтарбайдан туса, болмаса Ер Сайын сияқты пірдің батасы, тілеуімен туып, пірдің қорғауымен тіршілік ететін болса, соңғы батырлар әншейін қоңыр қазақша туады. Екінші үлкен айырмасы: бұлардың ісі мен күшінің бәрі де қазақтың өз ортасындағы араздық, жаулыққа жұмсалады. Болмаса, үй іші туыстың ғана жоғын жоқтайды. Мысалы, Алпамыс» (1: 57). Мысал ретінде «Едігенің»,

Алаш әдебиеттануы

«Қобыланды батырдың», «Ер Тарғынның», «Ер Сайынның», «Нәрік-ұлы Шора батырдың» қысқаша әңгімелері деп әрқайсысына арнайы мазмұннан кейін кәсіби әдеби талдау берілген.

«*Кіші батырлар*» тараушасында былай делінген: «Бұл күнге шейін біз қарастырған 4–5 батырдың әңгімесі, қазақ ескілігінде сақталып, ескі күннен сарқылып қалған ұлы батырлар әңгімелері. Сол әңгімелермен қазақ ішінде қалған ұлы батырлардың әңгімесі бітеді.

Ол – батырларды ұлы батыр ретінде қосатын, әуелі, тарихи мезгіл дегеніміз. Екінші, олардың өзге жабайы адамнан гөрі жатырақ болып ерекше туатын туысы. Онан соң, оларды ұлы батыр ретіне қосатын – елге істеген еңбектері. Бұл айтылған белгілерден басқа, ол замандағы батырлардың әңгімесі жалғыз батыр басының әңгімесі емес, жалғыз ғана бір адамның өмірі емес, солардың өмірімен бірге бір батырдың айналасына жиылған ел өмірі, тұтасқан ру өмірі көрінетін. Әрбір батыр әңгімесі әрбір рудың күшті болған кезі мен басынан әртүрлі қылып кешірген тарихи уақиғаларын білдіретін. Сондықтан ондағы әңгімелерде бір адамның өмірімен тұтас елдің өмірін көрсеткен, тұтас елдің тілеуі мен үмітін көрсеткендей, кең аудандылық болатын. Бір елдің барлық ішкі өмірі, сезім-қиялы бір» (1: 95).

Кіші батырлар туралы былайша мағлұмат берілген: «Кіші батырлар бұрынғы түрік батырларының ізі жоғалып, әрбір ру отырған жер ыңғайына қарап, бөлек-бөлек елдік жасап кеткен кезінде шыққан батырлар. Бұлардың көпшілігі бергі жерде жасалған жаңа елдің, жаңа бірліктердің батыры. Бірақ ол бірліктер ірі елдер емес, тарих жолында үлкен орын алып, кең майданда көрінген ел емес. Көпшілігі тозып, азғындап кеткен, бұрынғыдан ұсақталып қалған ел болады (1: 96).

Бұлар ұлы батырлардан несімен ерекшеленеді? Оған былай делінген: «Қазіргі кіші батырлар заманында бұрынғы ұсақ рулар ескі бірлікті біржолата ұмытқандай кез болған. Біріне-бірі жат болған. Сондықтан бұл кездің батыры да бұрынғы пішінінен айырылғандай болады. Батырлық бұрынғы дәрежеден төмен түскендей, батыр бұрынғыша түгел ел емес, не бір таптың, не бір кәсіптің батыры сияқты. Осы бетімен батыр аты сиреп, батыр пішіні ел қиялында жүдей береді. Бұл замандардың батыры бұрынғыша елдің тұтас елдігін білдіретін не болмаса елдің ескі өмір, үміт, қиял, тілегін түгел білдіретін батыр емес. Кірген сезім, қиял жартылап, әлсіреп келіп кірген сияқтанады. Не болмаса бұрынғы батырлар әңгіме-

лерінің қайталамасы сияқтанып кетеді» (1: 96–97). Мысал ретінде «Қамбар батыр» мен «Алпамыс батырдың» қысқаша әңгімесі мен олардың мәнісі – талдауы берілген.

«Ел поэмалары» деген үшінші бөлімде «Қозы Көрпеш-Баян» мен «Қыз Жібек» талданған. Олар туралы: «Қазіргі жиналған ел әдебиетінің ішінде қазақ жұртының ел поэмасына қосылатын екі үлкен әңгіме, 5 өлең бар. Біреуі – «Қозы Көрпеш – Баян», екіншісі – «Қыз Жібек». Ел поэмасы деп қандай түрдегі әңгімелі өлеңді айтатынымызды осы екеуінің мағынасы мен үлгісін қарастырған уақытта анықтап айтпақшымыз». – дейді (1: 106). Алаш әдебиетшісі қысқаша әңгімесі мен оның мәнісін ретімен берген.

IV-бөлім «Тарихи өлеңдер» деп аталған. Оның жанрлық түрі былай анықталған: «Ел ескілігінің бір алуаны – тарихи өлеңдер. Бұл уақытқа шейін біз қарастырған әдебиет жұрнақтарынан тарихи өлеңдердің бөлінетін бір үлкен айырмасы бар: бұдан бұрынғы ескілік кейде әңгімелі өлең туғызса, кейде ел салты мен ел сезімінің әртүрлі ауыр-жеңіл күйлерін шығарса, барлығында белгілі орынға байланбаған еркіндік бар. Даланың желіндей, кезіне қарай шалқып есіп, кейде ілгері, кейде кейін кететін, ел өмірінің арнаулы мезгілімен нық байланудың орнына тарихтың ұлы шебер, көмескі дәуірінен болымсыз ғана белгі беретін. Ол өлеңдерді меңгеріп, билейтін көңіл күйі, ақындық қиялы болатын. Оларға қарағанда, тарихи өлең ел әдебиетінің жаңа бір ағымы, жаңа түрі сияқты» (1: 140).

Тарихи өлеңдердің мазмұны қандай? Оның кейіпкері кім? Тарихилығы қандай? Бұл туралы да мағлұмат бар: «Тарих өлеңдері, ең алдымен, ел тіршілігінде анық болып өткен тарихи оқиғадан туады. Пәлен жыл мен пәлен жылдың арасында болған тарихи дәуірдің жсыры. Сол дәуірде арнаулы оқиғаның қақ ортасында болған атақты адамдардың басынан кешкен өмір, қолымен істелген істің жсыры болады. Тарихи өлеңдердің ішіндегі адамдар жалпақ елге аты белгілі, жалпақ елге қадірлі сүйікті адамдар. Сол адамдардың істеген ісі, беттеген мақсаты, көптің өміріне қозғау салған әсері, көптің аузында неше алуан әңгіме болып қалады. Бұл әңгімелердің көбі сол оқиғалардың ішінде болған, көзі көргеннің әңгімесі. Сондықтан сөзі мен суреттерінің шындығы көбінесе даусыз» (1: 140–141). Тарихи өлең жанры осылай анықталған.

Тарихи өлеңдер Абылай заманынан басталады деп санаған М.О.Әуезов мысал ретінде Абылайдың жорығын баяндаған, Сырым қозғалысы, Кенесары, Исатай, Бекет өлеңдері келтірілген. Тарихи

Алаш әдебиеттануы

өлеңдердің кезеңін галым екіге бөледі: «Тарихта бұл екі дәуірдің жапсары Әбілқайыр, Тәуке, Қайып, Абылай хандардың заманына келеді. Бұл дәуірдің басы – 1723 жылғы ақтабан шұбырынды. Екінші сатысы – орыс сияқты шет жұртқа бағынуға айналып, елдің алдында «темір ноқта мен қайыс ноқтаның» таңдауы шыққан заман. Ақыры орысқа бағынып, ноқтаға бас иіп, асаудың жусасып, алыптың басылған уақыты болады» (1: 142).

Бұл тақырыпты жан-жақты меңгеру үшін М.О.Әуезов: «Х.Дос-мұхамедұлының «Исатай–Махамбет» жырының басына жазған баяншысы мен Қошмұхамбет Кемеңгерұлының «Қазақ тарихынан» еңбектерін қарап өтсін дейміз», – деген (1: 143). Тарихи өлең жанрының ерекшелігі мен міндеті нақты көрсетілген. «Әдебиет пен тарих – ұлт өмірінің айнасы екені, ел мұңы мен жоғын жоқтаушысы, барын мадақ етуші», – делінген. Тарихи өлең туралы былай делінген: «Қалың қазақтың наразылығын қолына ту қылып ұстап, көптің жоқшысы болған ел қаһармандары қазақ даласының қай бұрышынан болса да шығып бой көрсетті. XIX ғасырда 60 жыл бойында қазақ даласының бір жері болмаса, екінші жерінде іспен қарсылық көрсету деген мақсат өшпестен келеді. Бірақ қазақ даласы жайылған ұшан-теңіз үлкен. Сондықтан бірімен-бірінің желісі қосыла алмай шыққан өрт сияқты болып, өз бетімен шығып, өз бетімен басылып отырды. Осы қалыпты болған көтерілістің басы кіші жүз Сырым батырдың Нұралы ханға қарсы шыққан қозғалысы. Онан соң Жәңгір ханға қарсы жасаған Исатай – Махамбет қозғалысы. Осымен заманы бір болған оқиға орта жүзден шыққан Кенесары – Наурызбай қозғалысы. Бұлардан соң тарих пен әдебиетте орын алған бір көтеріліс Есет пен Бекеттің көтерілісі» (1: 146). Осы тарауда «Кенесары – Наурызбай» жырының мазмұны мен оның талдау мәнісі берілген. Нысанбай жыраудың тарихты асыл сөзбен бейнелегені өмір қажеттілігінен туылған кәсіп екені айғақталған. Нысанбай жыраудың авторлық ұстанымы да талдауға негіз берген: «Кенесары – қалың қазақтың үміті. Бір қырғызға аттанған жорығы емес, одан көп арғы жерден Кенесары арқылы қалың қазақ жақсылық күтетін, Кенесарының түп мақсатымен беттеген беті жалғыз Нысанбай емес, кейінгі жалпақ елдің үмітін артқан беті еді. Кенесары ірі іске ұзақ күнге белгіленген үміті еді. Сондықтан жақын жерде шұғылынан қаза тапқаны, алыстан тоят іздеп ұшқан ақ сұңқарды қанатынан қайырғандай, ақынның қабырғасын сындырғандай болады. Нысанбай жүрегінің түкпірінде зіл қара тастай қайғы қалады. Соны ойлағанда, Нысанбай жырмен тақылдап, қайғылы сапарды баяндап

отыра алмайды. Оны шын қайғы жеңіп, шын зар басады. Қайғымен іші егіліп жылап, өртенген жүрек өлендетіп, шырақтық қылуға жарамайды. Жарық жұлдыздай ағып өткен қырандары Нысанбайды таусылмастай арманға батырады. Сондықтан оқиғаның қайғымен, жылаумен бітетін жерін айтып біте алмай, әлсіреп, жылап тоқтайды. Дәл қайғылы хабардың үстіне келгенде, әңгімесін үзіп, жоқтау, жылаумен қалған халді баян етеді. Бұл жоқтау Кенесарының бар қызығын бірге көріп, соның жорығы мен жүрісін өмір қылып кеткен Нысанбайға мінсіз жарасады. Нысанбайға осылай айтудан басқа жол жоқ сияқты. Аламаншыл ақыннан бұдан арғыны тілеуге болмайды. Сондықтан сағынып-сарғайып қайғылы, қаралы көңілімен «Көп сарғайып келместей Кене хан саған не болды?..» – деп, «Кенекемді қалдырып көк бурыл саған не болды?..» – деп тоқтайды» (1: 154–155). Бұл – қалың қазақ елінің өзінің ханын жоқтауы, оған деген сағынышы мен сүйіспеншілігі. М.Әуезов жырдың стиліне де ерекше назар аударған: «Кенесары жырындағы өлең тілі ерекше сұлу кестелі тіл, оқушыға ұғымды, артынан лепілдеп ертіп отыратын құрыш қайратты қызу бар. Ақынның жанын салған қызумен шын сезімін білдірген, міні жоқ. Ұзақ қайғы өлеңі болып шығады. Өлең тілі – құр ғана ұйқасы мен қызуын қуған сөз емес, сол заманның кестелі сұлу, шешен түрлерінен құрылған сом алтындай жұмыр келетін кесек тіл. Өлеңдері – ерекше отты келетін соғыс суреттері мен айтыс, талас сөздер. Соғыста еске алатын үлкен оқиғаның бірі қалмай тізілген, ақынның ірі суретшілдігін білдіретін өзгеше шеберліктер бір емес, әлденеше жерде келеді» (1: 155). Қазақ тарихы асыл сөзбен осылай ел жадында сақталғаны және оның ел өміріндегі орны осылай анықталған. Тура осы жобамен «Исатай–Махамбет» жыры мен «Бекет батыр» талданған.

V-бөлім – «*Ертегі*». Мұнда М.Әуезов ертегінің шығу себебін, жанрдың басты тақырыптарын айғақтаған: «Ертегінің жері де, мезгілі де белгісіз болады. Баяғы тағы заманда болған оқиға. Белгісіз от дариясы, жын, пері мекені, алтын сарай, күміс бәйтерек, аспанда салынған үйлермен келеді. Осы сияқты жай өмірден жат болып жасалатын істер ертегінің дағдысы деп саналады. Ертегілі сөздердің белгісі болады, бірақ барлық ертегі сөзін түгелімен ойдан шыққан деп есептеуге келмейді. Оның ішінде белгілі шындық болған. Кейбір ертегілер ескілікті дүниені түсінуін білдіретін болып, сол ескі замандағы ұғымның белгісін сақтап қалғаны бар. Ондай ертегілерді, ескілік әңгімесін *әуезе* дейді.

Екінші бір түрі: сол ескілікті ұғымды білдірумен бірге елдің ескі

Алаш әдебиеттануы

салт әдетін де білдіретін болады. Белгілі үлгі, өсиет шығаратын да ертегілер бар. Бұларды *салт ертегісі* яки *үлгілі ертегі* дейді. Қазақтағы «Құла мерген» сондай салт пен үлгі ертегісі деп саналуға болады» (1: 168–169).

Әдебиетші әуезе деп «Әдебиет танытқыштағы» жанрды өз атымен атауды жөн санаған. Әдебиетші кейде тарихи өлең кейіпкерлері (Наурызбай, Ағыбай) туралы да ертегі пайда болғанын да сөз еткен. «Мәселен, Наурызбай, Ағыбайлар әңгімесі сияқты кешегі болған батырлар да кейбірі ертегіге айналып, жалмауыз, жезтырнаққа кездесіп кетеді. Елдің сүйіп, сүйсінген батырының барлығы да көпке жайылған, сансыз көп ертегі болған» (1: 171). Бұлардан өтірік әңгімелер бөлініп қарастырылған: Алдар Көсе, Жиренше шешен, Қожанасыр туралы.

«*Айтыс өлеңдер*» атты VI тарауда айтыстың тегі, түрлері, айтыскерлер туралы ғылыми мағлұмат берілген: «Елдің айтыс өлеңді қатты қадірлегеннен айтыс ақындары: Шөже, Кемпірбай, Жанақ, Сабырбай, Мұрат, Тоғжан, Біржан, Сара сияқтылардың атағы қазақ ішіне тегіс жайылған. Барған елінің барлығында бағалы, қадірлі болып, қайда барса да, сый, құрмет, қызық, сауық болатындықтан, айтыс ақындары сол жүрісін біржолата салт қылып әкеткен» (1:174). Қазақтың айтыс ақындарының биге ұқсастығы да осы ретте айтылған: «Айтыс өлеңдердің ішінде мұң менен зар айтылмайды. Мұның ішінде елге бүгінгі мінін айтып, пәлендей жолға түсіп, түзел деген өсиет сөздер жоқ. Мұндағы сөздердің барлығы екі кісінің тартыс-таласы. Бұл өлең түрімен айтылған сөз күресі, сөз жекпе-жегі ішкі мағынасына қарағанда, мұндай айтыстар бұрынғы елдің сауығы, желігі үшін айтылатын айт пен той, ойын, жиынның өлеңдері» (1: 176–177). Ол екеуіне де ортақ мәселе – ру жігіне қатысты еді: «Қазақтың ақыны мен биінің біріне-бірі ұқсайтын жері осы арада. Әрқайсысы әр алуан жолда, әр алуан сөз сөйлейтін болса да, сол өздері шыққан рулардың күреске түскен палуаны есепті болғандықтан, екеуінің айтысында жалпы әдебиетте бір-ақ түрлі өнер есебінде болуға лайық» (1:177–178). Мысал ретінде Біржан мен Сара, Мұрат пен Жантолы, Кемпірбай мен Шөже, Сабырбай мен Тосыбай айтыстарынан үзінділер келтірілген. Осы ретте де айтысты палуандар күресіне теңеу Аханның теориясына сүйенгендік болып табылады.

«*Билер айтысы*» атты тараушада бұл жанрлық түр жалпы айтыстан ажыратылып қарастырылған. Оның анықтамасы төмендегіше берілген: «Билік айтыстары: бірінші, дау мен билікті қоса

айтып, ру жігінің бетімен сөйлейтіндері болады. Мысалы, Бұқар жыраудың Керейге айтқан тақпағы: Керей, қайда барасың, Сырдың бойын көбелеп? Сен қашсаң да мен қойман, Арғымағым жібелеп. Енді алдыңнан шығайын, Жауған күндей себелеп. Ақ мырзамды өлтiрдiң, ақ сойылмен төбелеп. Мен – арғын деген арыспын, азуы кере қарыспын (1: 188). «Екінші, екі бидің әділ билікке таласып айтқан талас сөздері. Мысалы, Ақтайлақ пен Солтабайдың билігі. Ақтайлақ: Бай қонысын сұрасаң, – Батпақ сулы даласы. Қой қонысын сұрасаң, – Кекірелі Жантық шорашы. Құйса-дағы таусылмас, Қыдырлы байдың сабасы. Сірә да ұшпақ көрер-ау, Осыны тапқан анасы (1: 189). «... Үшінші, арбасып, ырғасып жұмбақпен, тұспалмен айтысатын – талас билік, мысалы, Қараменде мен Кеңгірбай билігі. Дадан руы Боқты деген кісінің бір ағайынынан тобықтының мырза деген руы бір қысырақ ұрлап, қырып алыпты. Қуғыншы келгенде, мырза танып, әлденеше жерде сөз болып, аяғы Қабекең мен Қарамендеге барып, екеуі біріне-бірі сөзін айтып, арасына қайта-қайта кісі жүріпті. ...Сонда Қараменде айтар: «Бұл Қаракеңнің күмән ал дегені ме, не басқа жүзден келген дау емес. Тым болмаса, өзге орта жүз дауы емес. «Қараменде мен Кеңгірбай тобықтының бес тайын таба алмай, күмәнға салыныпты» дегенге жанның бәрі күлмей ме?! Онан да Қабекем өзі қақында, не бар, не жоқ қылсын, мен сөзімді сол кісіге билеттім», – дер. Сонда сен ойланғансып отыр да: «Япыр-ай, бұрын да шатасқан антұрған дау еді. Енді екеуіңнің араңда жүріп, осы бес тай үшін өміріміз өте ме?» (1: 188–189).

Билер айтысының төртінші түрі туралы: «Төртінші, дау мен билік тұсында, не жамандап, не мақтап айтатын сөздер. Мысалы, Сабырбайдың Солтабай төреге айтқан өлеңі» (1: 191). Билер сөздерінің ортақ жанрлық сипаты да айқындалған: «Бұл айтыстарда екі жақтың бірдей айтуы шарт емес, затында дау мен талас, тартыс үстінде шыққан сөздер болғандықтан, жалғыз бір-ақ жақтың сөздері өлеңмен айтылған болса да, билер айтысының мысалына аламыз» (1: 191).

VI бөлім – *«Зар заман ақындары»*. Бұл атау туралы автор М.О.Әуезов былай деген: *«Зар заман» деген – XIX ғасырда өмір сүрген Шортанбай ақынның заман халін айтқан бір өлеңінің аты. Шортанбайдың өлеңі ілгергі, соңғы ірі ақындардың барлық күй, сарынын бір араға тұтастырғандай жиынды өлең болғандықтан, бүкіл бір дәуірде бір сарынмен өлең айтқан ақындардың барлығына «зар заман» ақындары деген ат қойдық. Бұл – ақындардың дәуірі жоғарыда айтқан тарихи дәуірді тугызған дәуір. Зар заман*

Алаш әдебиеттануы

ақындарының алғашқы буыны Абылай заманынан басталса, арты Абайға келіп тіреледі. Сондықтан қазақтың тарихымен салыстырсақ, зар заман дәуірі толық жүз жылға созылады» (1: 192).

Әдебиеттің міндеті елдің көңілі – оның қайғысы мен қазасын да сөз етуі осылай айтылған. Әдебиетші ел тарихының «қайғыны да, қазаны да» көргенін айтады: «Сол ауыр күндері ел ортасынан екі алуан адамды шығарды дегенбіз. Біреуі – тарихи өлеңдерде саналған ел қаһармандары, екіншісі – ел тілегін айтып, зар, мұңын сөзбен шығарған ойшыл қария, өлеңші ақын, жырау болатын. Қазіргі қарастырылғалы отырған зар заман ақындары сол ел қамын сөзбен жоқтаған жоқшылар. Бұлардың туысы мен бағыт сарыны ел басына келген тарихи дәуірден туғандықтан, барлық ақынды тарихи көлемінде қарастыру керек. Бұларды ұғу үшін соларды туғызған ел мен шартты тарих бетінен ұғыну керек» (1: 192–193).

«Зар заман» деген бағыт қашан, кімнен басталады? немен бітеді? Ақындары кім? Бұрынғыларға қарағанда қандай жаңалық бар? Өздерінен кейін қандай сөз қалдырады? Әдебиетте қандай орын алды? Бұл – осы бөлімнің басты мәселелері. М.Әуезов бұл туралы былай деген: «Зар заман өлеңдерінің өзге барлық өлеңнен ерекше бір айырмасы барлығынан. Біздің білуімізше, зар заман ақындарынан бастап біздің әдебиет екінші жікке қарай ауысады. Бұдан бұрын қарастырған әдебиет жұрнақтарының барлығын ауызша әдебиет десек, мыналарды жазба әдебиеттің басы деу керек. Не болмаса, қазақ топырағында ең алғашқы жазба әдебиетті туғызған анасы осылар деу керек» (1: 193).

Алаш әдебиетшісі сонымен қоса ауызша және жазба әдебиет айырмашылықтары туралы мәселе көтерген: «Тарихшылардың көбі жазба әдебиет деп жазу кірген соң шыққан әдебиетті айтады. Әйтпесе жалғыз ақынның жазып шығарған өлеңін айтады». «Елдің әдебиетін ауызша мен жазбаға айыру үшін қолданылатын ең оңай, ең сыртқы белгі осы» (1: 193). Біз күні бүгін тек сыртқы белгісіне қарап ажыратып жүрген әдебиет түрлерін М.Әуезов осылай нақтылап берген. Оны тысқарғы емес, ішкері ғаламынан табуды меңзейді. Әуезов «Әдебиет танытқыштағы» сияқты мәселенің ішкі сырын түсіндіруді талап етеді. Жазу кіргеннен соң шыққан әдебиет туралы былай деген: «Жаңағы зар заман ақындарына осы белгінің жалғыз өзін алып қарасак, алғашқы ақындар жазып айтпаса да, орта буыннан бастап, соңғыларының барлығы да жазып сөйлейтін болған. Бірақ ауызша әдебиет пен жазбаны айырудың жалғыз белгісі бұл болмауға керек. Бұл ғана емес. Біз осы кітаптың бас

кезінде, екі түрлі әдебиеттің айырмасын айтқанда, жаңағы белгіден басқа тағы бір белгіні көрсеткенбіз. Ол белгі: ел әдебиеті жалпақ елдің сөйлеп, әңгімелеп, өзінше қалыптап жүрген жұрнақтарынан туады. Оның ішінде елдің өз ұғымына, өз пікіріне жат нәрсе болмайды. Не жаңалық, не ескілік болса, барлығы да елдің өзінікі. Өлең қылушы ақын болса, ол құр ғана жақсы айтушы, әншейін ғана шешен әңгімеші. Өз жанынан елден бөлек ұғым, наным, пікір, ой туғыза алмайды дегенбіз. Онан соң ескі әдебиет жұрнақтарының барлығында бір бетте, бір мақсатқа қарай тартқан бағыт жоқ. Елді үйретіп, түзеп тастаймын, мұңын жоқтаймын деген тілек жоқ. Бұл жұрнақтардың әрқайсысы өздігімен туып, өз бетімен бөлек өмір сүреді. Барлық ескіліктің басын бір жерге қосатын тамыр жоқ. Бұған қарағанда жазба әдебиетті туғызатын, ең алдымен, жалғыз ақындар» (1: 193–194).

Жазба әдебиет қашаннан басталады? Ауыз әдебиеті мен екеуінің айырмашылығы тек жазылу түрінде ме? Бұл сауалдарға да кәсіби тұрғыда жауап берілген. Сонымен қатар М.Әуезов бұдан басқаша ақындарды бөліп қарайды. Олар: «Әрине, бұл ақындар да ел тіршілігі мен ел ұғымына тіпті жат шырқап кетпейді. Бірақ елмен кейде ұғысса, кейде ұғыспайды. Елді кейде мақтаса, кейде сынап, сөгеді. Кейде елмен бірге қуанса, үміт қылса, кей уақытта көптен жалғыз шығып, бөлініп алып жылайды. Қамығады. Қайғырады. Не қылса да бұл ақын елден гөрі бойы озған, ой, сезім, білім шалымы көптен гөрі ілгерілеп, асып кеткен адам болады. Сондықтан бұлар кейде көптің сыншысы болса, кейде сол көпке ақыл, өсиет айтатын басшысы, ақылшысы болады» (1: 194).

Ауыз әдебиеті мен жазба әдебиеті өкілдерінің негізгі айырмашылығы туралы былай делінген: «Осындай ақыл шығып, көптің жайылып жүрген бетінен бөлек бір жаңа беттер тауып, қалың елге жаңа өріс, жаңа жайылыс табамыз деген ниеттер туған соң, бұл елдің әдебиетінде ең алғашқы бағыт, мақсат деген нәрселер туады. Жақсылыққа бастасын, теріске, жаңылысқа, жаманға бастасын, қайда тартса да, әйтеуір ел халқының бұрынғы халіне қанағаттанбай жаңалықты іздеп, «бастаймын, түзеймін, қазіргі күйге қанағаттанбаймын» деген күй бірлік, алғашқы рет тұтасқан ой құралып, әдебиет жүзінде елдің, әлеуметтің тіршілігі сөз бола бастаған соң, жазба әдебиет дәуірі туа бастады деп есептеу керек. Ауызша мен жазба әдебиеттің арасын бөлетін белес, кезең осы» (1:194).

Зар заман жазба әдебиеті «әлеумет халін ұғып, ел қамын жоқтауға кіріседі. «Өлең бұрынғыша қызық, сауық сияқты ермек

Алаш әдебиеттануы

емес, қауым қызметін атқара бастайды. Елдің саяси пікірі мен тілек, мақсат, мұң, зар сияқты сезімдерінің басын қосып, жаңадан ой негізін, салт санасын құрай бастайды. Бұл уақытқа шейін болмаған әлеуметшілдік сарыны, азаматтық нысанасы шығады» (1: 194–195). Х.Досмұхамедұлының әдебиетке қойған әлеуметшілік шартын М.Әуезов осылай дамытып әкеткен.

Аталған зар заман дәуірі ақындары кімдер? Бұларға қандай күй ортақ? Олар нені меңзеп, нені жырлаған? Әдебиетші бұл сауалдарға былай деп жауап берген: «Зар заман ақындарының көпшілігі ХІХ ғасырдың орта кезінен бері қарай, Исатай, Махамбет, Кенесарылар қозғалысының артынан шығады. Қалың қазақтың ұйытқысын шайқап шыққандай болып, орта жүзді, кіші жүзді түгел оятқан Исатай, Кенесары қозғалыстары қайғылы халмен біткен соң, елдің тауы шағылып, иығы түскен, бұрын болымсыз үміт болса, белгісіз келешектен күткен аз ғана сәуле болса, барлығы да жаңағы ерлердің жолсыз жорығынан соң суалып біткендей болады. Сондықтан ХІХ ғасырдың орта кезінен кейін зар заман күйі қалың елге түгел жайылады. Өкінішті қазаның артынан қара жамылған елдің жүрегінен қайғыдан басқа еш нәрсе шықпайтын сияқтанады. Сол қазалы күй осы заманның қайғышыл ақындарын туғызып, зар заманшыл уайымшылдардың санын көбейтті. Бұған қарағанда, «зар заман ақынының қалың шоғыры өткен ғасырдың орта кезінде шықты» деу керек» (1: 195).

Алаш әдебиетшісі қойылған мәселені тарихи тұрғыда зерттейді. Заманның ауыртпалығы алдыңғы кезден шыққанын осылай еске салады: *«Бірақ қазақ тарихында Кенесары дәуірінің ауырлығы жалғыз Кенесарының өз тұсында туған жоқ. Ауыртпалық арғы жерден, Абылай заманынан басталды дегенбіз. Қазақ елі қайда барып, қайда тұратыны туралы, басына келе жатқан ықтиярсыздыққа қарсы не шара қолдану туралы ең алғашқы рет қатты толғанып, ойланғаны Абылай тұсында болатын. Сол Абылай тұсында ілгергі күннің талай жұмбағына шешу айтылған сияқты болып, саяси бет, негізгі пікір сол кезде белгіленіп, қалыптаса бастаған. Сол күнде-ақ, мүмкін болса, патша үкіметіне бағынбай, елдің өз іргесін өз бетімен бөлек сақтау түбегейлі ниет сияқты нық байланған болатын. Орысқа қараған күнде ел басына құлдық, зорлық, ауыртпалық келетіні ел басшысының барлығына белгілі болатын. Сондықтан кейінгі заманда Кенесары, Исатай көтерілістері болса, барлығы да Абылай заманынан суат алады. Солардың тұсында нығайған пікір, қалыптанған бет кейінгі заманда*

ел батырларының көтерілістерін туғызды дегенбіз. Тарих жүзінде элеумет тіршілігінде. Кенесары мен Абылай заманының арасында осындай байланыс болса, әдебиетте Кенесары жорығының артынан шыққан зар заман ақындары мен Абылай дәуірінде болған ақындардың арасында сондайлық үзілмейтін жалғастық бар. Абылайдың ұясынан ұшқан балапаны Кенесары болса, кейінгі замандағы ақындардың ой, бағытын баулыған аналары да сол Абылай заманында тіршілік еткен. Ел тарихынан осы сияқты қадау-қадау белгі тұрғызып алған соң әдебиет тарихының да күш асуы анығырақ ұғылып, анығырақ көрінетін болар дейміз» (1: 195–196).

Әдебиет ел тарихының көркем шежіресі екені, екеуі бірін-бірі толықтыратын ұлт тарихының көркем шежіресі екені осылай айқындалған. Әдебиетші Абылай тұсындағы әдебиетті, ол кездегі зар заман ақынын арнайы сөз етеді: «Абылай дәуірінде зар заман ақыны екі алуан болған. Мұның бірі – елге келер күннің жұмбағын шешіп беріп, үлгі өсиет сөйлейтін, болжап айтқан қария; екіншісі – толғау айтқан жырау. Екеуі де кейінгі заман ақындары сияқты өлеңшілдікті салт қылып қазақтың ақындық өнерін дағды қылған адамдар емес. Екеуінің де көпке айтқан сөздері өлең күйінде айтылып, тақпақ, толғау болып кетсе, ол қазақтың баяғыдан шешендік үлгісін өлең күйінде бағалап, өлең түрінде жақсы ұғынып, жақсы тыңдайтындығынан туған. Сол себепті, ескінің биі, батыры, барымташысы болсын, даугер жауапкері болсын барлығы да қарасөздің арасына тақылдаған тақпақ, желдірген өлең қоспаса, сөзі сұйық болып, дәлелсіз болатындай көрген. Абылай тұсында болған жаңағы екі алуан жақсының көп сөзі өлеңге айналып кеткен себебі де сол» (1:196).

Тарих бүгінгідей арнайы жазылмай, тек осы асыл сөздерде бейнеленгені осылай айтылған.

Ата-баба сөзін қорғаған акын екені, оның қоғамдағы басты міндеті де арнайы сөз етілген: «*Анығында өсиетшіл қария, толғаушыл жыраудың негізгі міндеті – өлеңшілдік емес, елге басшылық істеп, бас алқа айту болатын. Бұның екеуі де, ең алдымен, елдің ақылшы кемеңгері, заманның сыншысы, қырағысы болатын. Сондықтан әрқайсысы өз елі, өз табының не биі, не батагөйі болады. Екеуі де жалғыз ел ақылшысы емес, елді меңгерген хан мен бектің ақылшысы, уәзірі есебінде болған. Хан шеше алмаған ауыр түйін, қиын жұмбақ, көмескі келешек болса, барлығына да шешу сөзді солар айтатын».* (1: 196–197). Жазба әдебиет айырылып қалған асыл сөздің негізгі элеуметтік міндеті осылай тағы бір еске

Алаш әдебиеттануы

түсіріледі. Әдебиет том-том жазу үшін емес, елдің қажетіне керек рухани ақыл ретінде қолданылған.

Ақын сөзінің қоғамдық мәні, оның негізгі орны туралы да М.Әуезов нақты тұжырым берген: «Бұлар хан қасына қалың елдің ішінен қосылған қариялар кеңесі сияқты. Сондықтан хан аузынан шыққан ұшқары сөз болса, жөнге салатын да осылар. Көп елге хан жарлығын орнату керек болса, айтқан сөзі ем болатын дуалы ауыз да осылар. Кей кезде қалың ел ханнан да осылардың аузынан шыққан сөзді толымдырақ көретін. Ел тіршілігінің барлық ауыр істері осылардың қабылдауымен іске асатын. Қауым тіршілігінде бұлардың саяси салмағы сондайлық зор болғандықтан, аузынан шыққан сөзде олқы болмауға керек. «Ақ дегені алғыс, қара дегені қарғыс» болатын жақсылардың сөзі көптің көзінде мінсіз, толық болуы шарт. Көлденең кісі мін таба алмайтындай, қорғасындай ауыр, оқтай жұмыр, өтімді болуы керек. Сол себепті, бұлардың сөзі асыл өлең өлшемімен шығуы шарт болған. Айтылған сөз: тақпақ толғау сияқты болса ғана ел көзіне мінсіз, асыл болып көрінетін. Ел билеген жақсы туралы заманның сыны мен ұғымы сондайлық болғандықтан, әрбір хан өз қасында ақылшы болатын биді таңдағанда, ең алдымен сөз тапқыш өткір деген суырылған шешеннен, судырлаған ақыннан алатын. Осы салтқа Абылай да бағынған. Сондықтан таңдап алған ақылшыларының ішінде Бұқардай жырау, Жәнібектей шешендер болады. Бұл адамдар, ең алдымен, ел меңгеру жолындағы саясат адамдары болғандықтан, көпке айтқан сөздерінің барлығы ел мұңына, ел қамына арналған сөздер болады. Бұлар өз заманындағы қазақтың жоғарғы табынан: билер, басшылар ортасынан шыққан, өздері әкім. Сондықтан ел тізгінін ұстаудың бір шарты көптің қамын жеу болғандықтан, артына қалған сөздерінің барлығы әлеуметшілдік сарынымен айтылады» (1: 197–198).

Ата-баба даласында өмір сүрудің өзі осылай рухани билік арқылы іске асқанын М.Әуезов әдебиетті талдау арқылы алдымызға тартады. М.Әуезов Абай қайдан пайда болды, «арғы ата-бабасы кім екенін» «қазақ елінің жазба әдебиеті алғашқы дәуірінде ел өмірінің осы сияқты қайнар бұлағынан, жуан тамырынан шыққандығын» білу қажет деп санайды. Біреу Асанқайғы, екіншісі – Бұқар жырау. Әдебиетші осы екі тұлға туралы тарихи мағлұмат береді: Асанқайғы эз-Жәнібек тұстасы болғаны, Абылай заманы алдында аз-ақ бұрын өмір сүргенін айтады. Асанқайғы өлеңдері туралы былай делінген: «Осы өлеңдеріндегі: орыс, қытайдың арасында отырған қазақ, Ертісті өрлеп жүрген орыс, бодан болғалы отырған ел, жат жұртқа

күл болмас үшін ауа көшуді ем көрген басшылар барлығы да Абылай дәуірінің суреті емес пе?! Абылай дәл өз заманы, болмаса соның алдындағы 30–40 жылдай бұрын болған хандардың анық белгісі емес пе? Сондықтан Асан өмір сүрген заманды Абылай дәуірінің айналасынан іздеу керек деп білеміз. Асанның мезгілі турасындағы сөзді осымен доғарып, енді жаңағы өлеңдердегі негізгі пікір мен сарынға келсек: Асанның аузынан шыққан сөз Абылай заманындағы барлық кемеңгер қария мен кемел бидің жүрегінде жатқан дерті, аузынан шыққан жалыны болатын. «Қилы-қилы заман болып, қарағай басын шортан шалғанда», ұлы, қызы орыска бодан болғанда, қайран ел есіл жүріп, «не болады?» деген ауыр сұрақ, ащы жұмбақ сол заманның барлық жақсысына тағдыр түйіндей кеселді түйін болған. Қалың қазақтың ішінен: «Не болады?» деген сұрақты ең алдымен өзіне қойған Асан. Содан кейінгі заманда шыққан жақсының барлығы да сол сұрақты мың қайтарып айтқан, бірақ ешбірі жауап беріп, шешу айта алмаған.

Әуел басы Асаннан басталып, барлық зар заман ақындары осы сұрақтың алдында не дерін білмей, қайғылы қара жамылып тұрып, амалы құрығандықтан күрсініп жылап, күңіреніп өткен. Бүгінгі күні – қайғы күні толып жатқан жара сияқты, ауыр дерт, ащы азап күні. Бірақ алда не болады? Қай жарға апарып соғады? Шығар жол, көрер сәуле бар ма? Оны ешкім білмейді. Сол жолды білмегендіктен, ел қамын ойлаған ойшылдың барлығы да тығырыққа қамалған сияқты. Шығар есік табылмаған соң, зар менен шер жеңеді. Сол сұрақ сол жұмбақ, жүз жыл бойында қазақтың есі кірген әдебиеті ылғи бір-ақ сарын, бір-ақ бағытпен өтеді. Ол бағыты – зар заман» (1: 200–201). Осы зар заман сарыны Асаннан басталғанын әдебиетші айқындап берген. Асан өлеңдерінің жазылу сыры, стилі туралы: «Жырау – құр ғана тақылдақ өлең айтпайды: бұл заман сыншысы, сөйлесе шешілмеген жұмбақ, түйіні шатасқан сөздерді ғана сөйлейді. Өзі тұрған заманның белгілеріне қарап, келешек заманы не айтатынын болжайды. Сөзінің бәрі терең ой, терең мағынамен сөйлейді. Сыртқы түрі құбажондатқан толғау, салыстырған суреттермен ұқсатқан нобай, жағалатқан белгімен келеді. Айтқан жайларын ашып, ұғымды қылып, анықтап бермейді. Әдейі көмескілеу жұмбақ қылып айтады. Ұғарлық кісі сол жұмбақтан ұғыну керек. Жыраудың сөзі, мақсаты айтылмайды. Не айтса да, көптің мұңы мен қамы, көптің жайы туралы: не көпке арнаған ақыл, өсиет есебінде айтылады» (1: 201).

Осыған Бұқар жырау не қосты? Зар заман сарыны қалай жалғасты? Ең алдымен, әдебиетші М.Әуезов Бұқардың қоғамдағы орнын

Алаш әдебиеттануы

анықтап берген: «Бұқар жырау – Абылайдың жанындағы уәзірі, заман күйін сынға салып, қорытынды айтып, бет нұсқайтын кемел ақылшысы. Абылайдай ханмен бірге қалың елге де өсиет айтады. Айтатын сөзінің барлығы да күнде қазақ елінің басына келіп тұрған саяси хал, тарихи дәуірге арналады. Ел билеген ұлықтың ішінен шыққан болғандықтан ақылының көбі елді бастап, билеп жүрген басшыларға, артынан ерген елге арналады. Қарашаны қалай билеп, қалай бастау керек екендігі туралы сөйлейді. Жыраудың міндеті – осы жайлардың барлығын көпке тарайтын, көпке естілетін құрыш сөзбен айту. Сондықтан ең алдымен, өлеңмен айтады. Екінші, өз алдында болған ойшыл жақсылар қазақ қамынан не сөз айтқан, нені тілеп, нені арман қылған, соның бәрін білу керек. Кейінгі көпке солар айтқан сөздің шешуін айту керек. Сондықтан Бұқардың ірі толғауы жоғарыда Асанқайғы айтқан көмескі жұмбақты шешуге арналады. Асанқайғы қойған сұрақтың мағынасы қайсы? Дерті немене? Соны ұғындырады, сөзбен Асанның қайғысын жалғыз Абылайға емес, қалың елге де ашып береді» (1: 202).

Ол заманның саяси халі қандай еді? Саяси, әлеумет әсері әдебиетте қалай көрінеді? Әдебиеттің негізгі міндеті жалпы елдің мұңы мен жоғын жоқтау емес пе? деген сауалдарға М.Әуезов жауап іздейді. Толғаулардың зарлы болуына қандай себептер әсер етті? деген сауалға былай делінген: «Бұқардың заманы – ел басына ауыртпалық туған заман. Саяси хал, қазақ елінің басына құлдық нұқтасын кигізгелі қабағын түйіп, ауырлап келе жатқан. Сондықтан Бұқардың толғауында екі түрлі күй, сарын бар. Біреуі, жоғарыда айтқан шарт, әлеумет қамын сөйлеу, екінші, сол жайды сөйлегенде мұң-зармен, арманмен сөйлеу. Қайғылы пішін, қаралы көңілмен күңіреніп сөйлеу. Бұл сарын көрер көзге бола қолдан жасап алған сарыны емес. Сол заманның дерті ұлатқан ақынның жүрегінен қайнап шыққан шын жалын, шын қайғы. Сөйлесе, жүрегінен қайғы ғана шығатын болғандықтан Асанның сөзін айтпастан бұрын «Осы қайғыны көпке жайғанша айтпасаң қайтеді?» деп, жыраудың өзі де қиналады. Сондықтан Абылай Асан сөзінің шешуін айт деп сұрағанда: Ханға жауап бермесем. Ханның көңілі қайтады. Қайтара жауап сөйлесем, Халқым не деп айтады? Хан Абылай-Абылай, Мұндай жаман хабарды Сұрамасаң не етеді... – деп тілек етеді. Бірақ бұл сөзді көпке ұғындыру – жыраудың міндеті. Жырау жасырғанмен, заман өз пішінін жасырып тұрған жоқ. Асан айтқан ауыр күн тақап келіп қалды, енді ел жыласа да, күңіренсе де қандай заманға келгенін ақылшы, ойшылдарының аузынан естуі керек» (1: 202). Әдебиетші Бұқардың өз заманының қайғы-шерін

Асан заманының қайғысымен жалғастырғанын осылай айқындап береді. Кейінгі зар заман ақындары да осы сарынды ұстанып, жалғастырғанын дәлелдей түседі.

Абылай заманын осы Бұқар жыраулардан тануға болатынын әдебиетші осылай айқындап береді. Алаш ғалымы «Бірінші тілек тілеңіз» толғауын талдап, төмендегідей тұжырым жасаған: «Бұл толғауды туғызған да жаңағы сарын. Келешек қандай күйлер әкеледі? Не сыбаға тартады? Зәлімнің тіліне еріп, ел аза ма? Алпыс басты ақ орда жатқа жем бола ма? Жер қайысқан қол келіп, ел саса ма? Тар құрсағын кеңітіп, тас емшегін жібіткен аналар аңырап қала ма? Барлығы да келе жатқан кер заманда болуға мүмкін. Соны сезгендіктен ақын зарлайды. Соның ызғары өткендіктен жыраудың жүрегін қаралы қайғы басады. Бұл – толғауы сол замандағы саяси халдің бетін ашып айтқан ашық белгі. «Қарағай басын шалғалы жүрген шортанның» кім екенін түсіндіргені.

Жыраудың бұлардан соңғы кейбір толғауы саяси халдің дәл өзіне арналмаса да, терең ой, терең өсиетпен: заман азып, заң тозып, тіршілікті уақыт өзгерісі билейтіні туралы тұспалдаған. Бұның мысалы: «Айналасын жер тұтқан» деген толғауында «Тіршілік бір қалпында тұрмайды. Өмірді уақыт билейді» (1: 204). Бұқардың авторлық поэзиясы мен ұстанымы туралы М.Әуезов былай деген: «Мұның бәрі қалың елге кемеңгер жыраудың толғанып айтқан ақыл өсиеті. Өмір даналығы. Өлең сөздің міндеті – елдің ақыл-ойын тәрбиелеу, білім үйретіп, басшылық ету, ой түсіріп, көзін ашу, көңілін ояту. Сондықтан өмір ақиқатын теңіздей тереңнен толқытып әкеледі» (1: 204).

Осы орайда ғалым жалпы жыраулардың қоғамдағы орнын да айқындап берген: *«Бұқар жырау – заман сыншысы, бірақ жоғарыда айтқан бір сөзде жыраулар жалғыз ғана ел ақылшысы, ел сыншысы емес. Ханға да ақыл айтып, ханды да сынайды. Кемшілігін мінейді дегенбіз. Хан байлаған істің барлығына ел үндемей көне бермейді. Елдің ырза, наразылығын хан қасындағы жырау мен ақылшы би сөйлейді. Ханның байлауы солармен ұғысқан уақытта ғана байлау болады. Сондықтан ел басына келген соғыс, бітім сияқты мәселелер болса, барлығында байлау сөзді ел уәкілдері, жыраулар, билер айтады дегенбіз»* (1: 204–205). Әрине, бүгінгі ақындарға бұл міндет тән емес. Жырау *«құр ғана өлеңші, құр ғана ақылшы емес, керекті кезінде ханның да, қараның да қатты сыншысы, қатал тезі болатынын білдіреді. Ақылшы өсиетшіден шығып, кей кезде саяси салмағы бар, зор қуат иесі болатынын сездіреді. Сондайлық*

Алаш әдебиеттануы

салмағы болып, айтқан сөзі кімге де болса ем болатындықтан, жырау кей уақытта бөлініп жарылған елдің бітімші биі де болып кететін» (1: 205).

Жыраулар поэзиясы туралы әдебиетші өз бағасын былай берген: «Асан мен жыраудың өлеңдерін түр жағынан қарасақ, ылғи құба жондатқан, жұмбақпен жарыстырған ой, қатарластырған көп үлкен суретпен келеді. Барлық сөзі терең ой мен ақыл, өсиетке айналады. Кейінгі ақындарға тастаған үлгісінің бірі де осы. Болжалшыл қария, толғаушыл жыраудың сөздерін осы белгімен сынасақ, бұлар біздің әдетте өз бетімен туған салтанатты әдебиет белгісін көрсетеді. Қазақ топырағының өзінен, қазақтың тарихы дәуірінен туған үлгілі әдебиет дәуір сияқты болады» (1: 207).

Бұлардың арты кімдер? Осы ретте Абылай заманынан кейінгі Сырым, Исатай, Кенесары кездері айтылған. Бұлардың алдында Абылай заманы тұрғаны былай келтірілген: *«Абылай заманында негізделген саяси бағыт Сырым, Исатай, Кенесары тұсында іс жүзіне шығып, қалың ел өмірін асты-үстіне келтіреді. Сол заманның пікір жолындағы басшысы, табалдырығы Абылай заманы болатұғын. Соңғы заман адамы ой суатын, саяси бағытын артқы дәуірден алды. Сондықтан бір заманда толғау айтқан қария кейінгінің ақыны мен ақылшы басшысына қадірлі аруақ, қасиетті ұран сияқты болады. Ел билеген би болса, батагөй ақсақал, қария болса, заман халін Асанқайғыша қайғырып, Асанша жоқтап, күңіренетін болды. Өмір қажытып, қайғы жеңген басшысының барлығы Асанды үлгі қылып: «Қилы-қилы заман болар, қарагай басын шортан шалар» дейтін болды. Осы күйі Асанқайғы мен Бұқар жыраудан кейінгінің ақынында да күшті. Сондықтан жоғарыда айтылған жүзжылдық дәуірдің ақыны түгелімен осы күй, осы сарынды үлгі қылып, Абай заманына жетті. Кейде сол сарынның арты Абаймен тұстас болған ақындардан да жоғалмағаны бар» (1: 207).*

Абаймен тұстас дәуірдің зар заман ақындары кімдер? Оған М.Әуезов былай деген: «Бізше бұл ағымға ХІХ ғасырда болған ақындардың бәрі кіреді. Бұл ғасырда қазақ ақындары екі алуан болған. Біреуі: есі кірген ойлы ақындар, нағыз зар заманның өз ақындары, екіншісі: елдің қызық-сауығын салт қылған айтыс ақындары. Жоғарғы айтқан ағымға айтыс ақындарының кіретін себебі: бұлардың барлығы бірдей ылғи айтыспен өткен емес. Көпшілігі айтыспен айт пен тойды қызықтап жүріп, сонымен бірге анда-санда ел басына келген ауыр күндерді де өлең қылатын.

Орыс зорлығымен жерден ауған ел, елден қуылған ер болса, соның барлығына айтыс ақындары да жылаған, жоқтау өлеңдерін айта білген» (1: 207–208).

Зар заман ақындары кімдер? Оған былай делінген: *«Бұқар жыраудан соң XIX ғасырдағы зар заман ақындарының басы – Махамбет. Одан кейінгілері: Шортанбай, Мұрат, Алтынсарыұлы, бұлардан соңғы буыны Абаймен тұстас ақындар. Әзірше бұлардың мысалына алатынымыз Нарманбет, айтыс ақындарынан кейбір өлеңдерімен осы жікке кіретін Шернияз, Досқожа, Күдері қожа сияқтылар. Онан соң зар заманның күй сарынымен әңгімелі өлең айтқан ақындар жоғарыда тарихи өлеңнің ішінде айтылған Нысанбай, Ығылман сияқтылар.*

Енді жаңағы саналған ақындарды жеке-жеке қарастырып көрейік. Абылай тұсынан кейін зар заман ақындарының санын көбейтіп, сарынын күшейткен Кенесары, Исатайлар дәуірі дедік» (1: 208).

Әдебиетші енді осы тізімдегі Махамбеттен бастап шығармашылық талдау берген. Ол жай ақын емес, Исатай қозғалысының батыры екені анықталған: *«Исатай, Кенесарылар қазақ елінің ақырғы рет патша үкіметіне қарсы тұяқ серіпкен қимылын көрсетсе, Махамбет осылардың жолын түгелімен қабылдап, өзіне иман қылған адам. Жырау өсиет пен билік соңындағы адам болса, Махамбет солардың үлгісімен жаңа заманда, тар заманда шыққандықтан, үгіт пен істің соңына түскен адам. Сондықтан қалың елді артынан ертіп жүріп, үкіметке қара қайратпен қарсылық етеді. Көтеріліс жасайды. Соғысады. Сөз сөйлесе, жалпы қазақтың қанын қыздырып, желіктіріп, осы жолға ертпекші болады. Өлеңіне қарасақ, өздері істеген істің алғашқы кезіндегі Махамбет осы пішінімен айқын көрінеді.*

Бұның заманы Абылай заманынан да бұзылып кеткен. Бұл күнде бұрынғыша толғау айтып, алыстан қозғап, ой түсіремін деп отыруға болмайды, енді іс қана қалған. Жүрек тоқтатып, бекініп, қолға найза алып аттану ғана қалды. Не өлу, не тірілу керек. Тыныс бітіп, тығырыңқы қамалған жердегі жалғыз асу осы. Сондықтан қызулы үгіт сөзбен қалың қазақтың қайраты бар ерлеріне ұран салады. Көтеріліс жалауын сермеп. «Алақаны мұздамаған» ұл болса, соларға арнап: Ерулі атқа ер салмай. Егеулі найза қолға алмай. Егіндікті жер шалмай. Қоңыр салқын төске алмай... – дейді» (1: 209). *Істері «Иманмен басталса да, тез уақытта бастарына қаза келеді» – деп мұңдасады М.Әуезов. Енді ақын «Нәлет оқиды. Ақын көңілінен жаңағы өлеңмен шыққан осы күй, қарсылық ақын көңі-*

Алаш әдебиеттануы

лінен еш уақытта кеткен жоқ. Исатай толқыны өтті. Ел жығылып, жеңілді, жаңа заманға зорлықпен болса да бас иді. Жаңа өмірге ырза болған қанағатшылдар да шықты. Жаңалықтан рақат алатын «жақсылар» туды. Заман өзгермеген сияқты болып, бұрынғыша жұбаныш, қызық тапқандар болды, бірақ ақын көңілі бұның біріне де қанағаттанған жоқ. Өзгеге жақсы көрінген өмір бұған тозақ есебінде көрінеді. Тұтқын төбет болғанына мәз болған жігерсіз, отсыздың ырзалығы. Шынында, бүгінгі күн қаралы күн емес пе?! Қаралы болатын себебі: Желкілдеген ала ту. Жиырылып ойға түскен күн. Жез қарғылы құба арлан Жез қарғыдан айырылып. Заман осы болған соң, ақылды қанаттандыратын жұбаныш жоқ. Сондықтан бұның аузынан шыққан сөздің барлығында жаңағы бір заман күйі арылмастай, қайғылы сарын болып, білініп отырады» (1:211). Махамбеттен кейінгі зар заман ақындары өлеңді жазып айта бастады: «Бұлардың алдындағы тарихи дәуір Исатай Кенесарының жолсыз жорығымен байланысқан, жүдеулік қайғы күндері болады. Ол уақыттағы елдің өміріне қандай жаңалық, өзгерістер, ауырлықтар кіріскенін бұрынғы ақын-дардың тұсында айтқанбыз. Енді сол тарихи оқиға мен патша саясатынан басқа тағы қосымша жаңалықтар болды ма? Болса, не жаңалық? Бұрыннан келе жатқан күй сарынын өзгертпесе де, бояуын жаңылтып жаңа иіс кіргізгені бар ма?» (1: 211). Заман өзгергенін М.Әуезов былай деп көрсеткен: *«Бұқар жырау заманынан келе жатқан бұрынғы әлеуметшілдік, ойшылдық сарынына Махамбет заманында ісілдік қосылса, кейінгі ақындардың тұсында жаңа әсер сияқты болып дін мен мәдениет иісі кіре бастайды.*

Зар заманның орта буынынан бері қарай дін сарыны біздің әдебиетте жылдан жыл өткен сайын үлкенірек орын алады. Басы Шортанбайдан басталған діншілдік, XIX ғасырдың аяғына келгенде толып жатқан дін қиссаларына келіп соғады» (1: 211–212).

«Зар заман өкілдерінің тағы бір ерекшелігі – діншілдік сарыны, – дейді М.Әуезов. Тағы бірі – мәдениет иісі, ол тек Ы.Алтынсариннің ісінен аңғарылған». Келесі ерекшелік, әдебиетшінің ойынша басты болып табылады: «Зар заманның орта буынындағы бір жаңалық діншілдік сарыны делік. Екінші – жоғарыда айтылған мәдениет иісі. Бірақ бұл дәуірде соңғы жаңалық оншалық айқын болып, толық күйінде білінбейді. Білінсе, жалғыз Алтынсариннің ғана сөздерінде білінеді. Сондықтан мұны бір үлкен жаңалық демей, «иісі» деп қана атадық. Бұл айтылған жаңалықтардан басқа зар заман күйінде болған тағы бір өзгеріс – Махамбеттен соңғы ақындар, бұрынғы Бұқар жырау тұсында өлең сөзді ойға әкеліп түсірді. Бұлардың тұсында

өлең ел өмірінің ұсақ салаларын тарауға айналды. Бұрынғы ақын қазақ өмірінің ұлы құрсауын, үлкен ауданын сөз қылса, бұлардың сөздері, күндегі өмірдің ұсақтаған жамаушысы сияқты болып, жеке-жеке дертке арналатын болды.

Жырау жырлағанда ел басына келе жатқан жаңа заманның ұлы денесін, нобай суретін сөз қылатын, содан қорқып, толғанатын. Олар қазақ жайлаған сахараның бір шетінен шыққан шоктай қара бұлтты көріп, соның белгісінен шошып, содан келетін бәле қандай екенін болжап, тұспал қылып айтатын. Соңғы ақындардың заманында сол бұлт бір есептен қазақ даласының үстінен соғып өтті. Сондықтан бұл күннің ақындары баяғыдай шыққан бұлтты сөз қылмай, содан түскен бұршақты, үй жыққан дауылды, мал ықтырған соққыңды сөз қылды. Дала жайлаған елдің өмірінде бұлттан түскен қаза менен дерт қандай болды, соларды айтып, күңіренетін болды. Сол қаза мен дерттер қайсы? Дерт көп» (1: 212–213).

Жырау мен ақын сөздерінің айырмашылығы, өлеңнің жанрлық түрлерінің өзгеруі осылай анықталған. Жыраулар болжап, тұспалдап айтса, ақындар нақтылыққа жүгінген, дерт пен уайымның негізгі себептерін сөз еткен. Ол қандай дерт? Ол – елден береке, бірлік кеткені, байлық кетіп, кедей болғаны. Ел жайлауын орыс алып, жер тарылған, зорлық көргені. Бұрынғы кең өрісті жоқтау. Үшіншісі діннен айырылғаны: «Біреуі – елді орыс ұлығы билегенін арман қылады. Ел мінезінің бұзылып бірлік, берекеден айырылғанын айтады. Байлық кетіп, кедей болғанына қайғырады. Екіншісі – ел жайлауын орыс алып, жер тарылғанын, зорлық көргенін айтады. Бұрынғы кең қоныс, кең өрісін жоқтайды. Үшіншісі – дін жоғалып, қарындастық қадір тозып, ру тіршілігінің шырқы бұзылғанын сөйлейді. Кейбіреулер өзгеріп тұрған заманның ауыртпалығын айтып келіп, өткен күнге жоқтау айтады. Осының бәрін санаумен бірге тығырыққа камалып, сенделген елдің қайғылы хандары кейкейде ем айтқысы да келеді. Бірақ мұның ешқайсысыда алдыңғы заман неге соғатынын білмейді. Өткен күннен қалған ұлы жұмбақты шеше алмайды. Сондықтан әрқайсысының демі де әртүрлі. Кейбірінікі дін, кейбірінікі таза адамшылық, тағы бірінікі шала күйде айтатын оқу, өнер. Бұлардың сөз қылған жайлары басқа-басқа сияқты болып, атаған емдері де әртүрлі болғанмен, барлығының басын қосатын ортақ жері бар. Ол ортақ жері – заман халінің қайғысынан туатын өкініш, зар өткендей ойлап, күрсініп, сағынып, қазірден қажып, торығу, алдыңғыдан шошынып, қорқу, сондықтан ыңыранып, зарығу, жылауына зорлау» (1: 213). Осы анықтамадан

Алаш әдебиеттануы

кейін ғалым аталған ақындардың өлеңдерін «сөз мысалдарынан» деп тексереді. Осы тұста Алаш әдебиетшісі бұл қоғамдық әдеби сарынға ат қояды: *«Соңғы заман өлеңдеріне «Зар заман» деген ат қойдық. Бұл аттың иесі – Шортанбай. Бұл ақын «Зар заман» деген өлеңінде өзі көріп тұрған қазақ өмірінің барлық суретін айтады»* (1: 213). «Шортанбай ең бірінші болып заманға сипат берген», – дейді М.Әуезов. Шортанбайдың әуелі бұрыннан көп сөйленіп келе жатқан «Заманға» қай заман екенін атап, ат қояды: *Мынау ақыр заманда Алуан, алуан жан шықты, Арам, араз хан шықты, Қайыры жоқ бай шықты. Сауып ішер сүті жоқ, Мініп көрер күші жоқ, Ақша деген мал шықты.*

Баяғыдан құбылып, бұзылып келе жатқан заман, өзге заман... екен. Бұл арада «дін» ұғымы мен ескі қазақ көзқарасы бір араға қосылғандай болады. Сондықтан *«ақша деген мал шығып, қайыры жоқ бай шыққаны»* – ақырзаманның белгісі. Заманның осы сияқты жаман белгісі «Зар заманның» ішінде көп айтылады. Ел өмірінде бұрынғыдан өзгерген жаңалық, жаттық болса, барлығы да ақыр-заман нысанасы сияқты көрінеді: Мұның өзі зар заман, Зарлығынын белгісі – Ұлы сыйламас атасын. Арам сідік болған соң, Атасы бермес батасын. Қазы, болыс, хан қойды, некесіз туған шатасын. Сол заманның кезінде, қыз сыйламас шешесін, «Ержеттім» деп шаштасып.

Заманның бұзылған белгісі жалғыз адам емес, табиғат та өзгереді. О да жұттай жүдеп келеді: Асылы азған замандай, Шөп сұйылды жердегі, Құс таусылды көлдегі, Бай таусылды елдегі. Бұның бәрі – заман бұзылғанының белгілері. Енді осы заманды бұзған кім? Қандай іс, қандай кулық, қай өзгерістен соң бұрынғы заман бұзылуға айналады? Бұған ақынның беретін жауабы: Заман қайтіп оңалсын, Адам қайтіп қуансын – Майыр болды сыпайың. Арылмастай дерт болды – Нашарға қылған зорлығың. Кінәзді көрдің піріндей, Тілмәшті көрдің биіндей, Дуанды көрдің үйіндей.

Мінеки, басында заман жайын ел өмірінің ұсақ белгісінен бастаса да, аяғында келіп тірелетіні – баяғы ескі түйін. Заманның зарын айтып, күңіреніп келгенде, сол қайғыға салып отырған себепті іздесек, ол: орыс үкіметінің билігі болып шығады» (1: 214–215).

Бұл тек бір зар заман сипаты ғана емес. Алаш әдебиетшісінің әдеби үдерісті анықтау үшін ұсынған әдебиет – ел тарихы шежіресінің моделі күні бүгінде өз маңызын жойған емес. Әдебиет ел өмірі, оның саясаты, оның тіршілік демі мен ойындағы мұңы, көңіл күйі мен арман үміттерімен тікелей байланысты екенін М.Әуезов бізге осылай айқындап берген.

Ақынның өз уақытынан қандай үміті бар? Ол туралы М.Әуезов кесіп айтқан: *«Үміті жоқ. Жалғыз жұбаныш: бүгінгі заманның бәрі осы күнгі ісінің жазасын ақыретте тартады деп сенеді. Сондықтан осы тез құрылатын заманның болуын тілегендей: Келе жатыр жақындап, Ай мен күннің арасы. Таңда мақшар болғанда, таразыны аударар, Залымның қылған күнәсі, әкімнің қылған зинасы, – дейді. Зар заман ақындарының ішінде қауым тіршілігін, әлеуметтің қайғысын дін бояуымен бояп айтқан – осы Шортанбай»* (1: 215).

Осы тұста әдебиет елдің көңіл күйі, мұны, үміті болса, ол оның діни білімімен тікелей байланысты екені де айқындалған. Мұсылман қазақтың дүниетанымы осы Шортанбай өлеңдерінде әлеуметті қабылдау арқылы берілгенімен ерекшеленеді.

Зар заманның келесі өкілі – Мұрат. Ол туралы М.Әуезов: *«Мұрат зар заман ақындарының ішінде патша саясатының бір тарауына көп көңіл бөлген ақын. Ол тарауы, қазақтың жері алынуы болатын. Сондықтан бұл ақын көп жырында қоныс пен өрістің жоқшысы болады. Жер тарылып, заң бұзылып, ел сасқан соң, бұрынғы ұйытқысы бұзылмаған ру тіршілігі көркінен айырылып, құбылып, қуарып бара жатқан сияқтанады. Бұзылған заман мұның да өлең сөзінің бар күшін әлеумет қамына жұмсатады. Мұрат – зар заман ішіндегі ірі ақынның бірі. Бұның сөз үлгісі баяғының толғауы сияқтанып, қарсыға шапқан жүйріктей көсіліп, құлашын керіп келеді. Елдің жайлауы мен қонысын жоқтағанда, жалғыз өз заманынан бастамайды. Қазақтың қайғылы күйі алыстап, ескіден келе жатқанын айтып: Еділді тартып алғаны – Етекке қолды салғаны. Жайықты тартып алғаны – Жағаға қолды салғаны. Ойылды тартып алғаны – Ойдағысы болғаны... Мал мен басты есептеп, Баланың санын алғаны. Аңғарсаңыз, жегіттер, Замананы тағы да Бір қырсықтың шалғаны, – дейді* (1: 215–216).

Қазақтың әдеби сөзі тарихты бейнелеуші сөз екені осылай айғақталынады. Қазақтың басына түскен қайғылы күйдің саяси, әлеуметтік себептері бар екені де осылай нақтыланады. Мұраттың өлеңдері Шортанбаймен салыстырылып талданған. Шешуі Шортанбайша табиғат бұзылғандықтан, дін жоғынан емес. Табиғат бұрынғы қалпында, заманды бұзған қазақтың өз қауымы: Бәйіт еттім бұл сөзді, қайғы шегіп заманнан. Заман азып не қылсын?! Ай орнынан туады. Күн орнынан шығады. – Бұның бәрі адамнан...

Осыдан кейінгі сөздерде адамның бұзылуының белгісі қайсы екенін айтады. Белгілері: бұрынғылар айтқан берекесіздік, арам-

Алаш әдебиеттануы

дык, жат бауыр болып қарындастан айырылғандықтан. Қауымды бұзған себеп: Қатпа болған түйедей. Киенкі болған биедей. Ел биледі бір сымпыс Екі бұты таралған – дейді. Заманды аздырған себептің бірі – осы болса, екіншісі – күшті дұшпан иыққа шығып, қырандай қадалып бағып тұр. Мойнын бұрғызбайды. Сондықтан ақын: Дұшпан тазы, біз түлкі, Қашсақ ерікке қоймайды. Инге кірсек суырып, құлғанадай қадалып. Қазынасы кең Құдайым Сақтағай-сың сәлаMAT – дейді (1: 216).

Отарлау орыстандыру арқылы іске асқанын Алаш ғалымы осылай ашығынан айтқан. Қазақтың жерін ғана алу емес, оның санасын өзгерту, қолдан келгенше оны бұзу. Ол туралы былай делінген: «Мықты дұшпан ақын жүрегін шошытып, жаратқан иесінен тілек тілетеді. Тыныс бітіп қажыған соң әлі құрыған зарлының арғы тірегі – Құдай. Сондықтан «сақтай көр» деп соған жалбарынады. Қайғы мен үмітсіздік жеңген ақын алдыңғы заманнан да шошиды, алдыңғы заман ел сұрқын бүгінгіден де жаман бұзатын сияқты. Көмескі келешек тағы да талай бұзық белгіні сездіріп тұрған сияқты. Өмір ұйытқысының бұзылуы ақын заманындағы жамандықпен тоқтайды. Жақында тағы бір қауіп бар. Ол қауіп: Ұстай ма деп білегін, нығая ма деп жүрегін, Кейінгі туған баланың шашын, мұртын қойдырып, Ащы суға тойдырып, бұза ма деп ренін. Адыра қалғыр заманның жаратпаймын сүреңін. Бұл сөзде жақындап келе жатқан заманның ақынды күпті қылған жұмбағы бар. Ол жұмбақ патша үкіметінің қазақ елін орыс қылмақ саясаты» (1: 216). Бұл талдау таза әдеби емес, әлеуметтіктің саяси сипатын анық көрсеткен және олар тығыз байланыста екенін айғақтап тұр. Мұраттың «Сарыарқа» толғауы ел қайғысының үлгісі ретінде талданған: «Мұнда жерден ауған елдің арып-ашқан күйлерін, бұрынғы дәуренін айтады. Мұнда да күшті сарыны – заман қайғысы. Бұзылған, азған заманның жыры. Сонымен бірге қазақ қоныс қылған жердің құтсыздық, сорлылығын айтады: Кірін жуып, кіндігін кескен жерден, Қысылмай, ер кете ме еркіменен. Бұрында адыра қалғыр құтсыз еді, Егескен ердің бәрі жер тіреген, – дейді.

Жер үшін талай ел өмірін сарп қылып, еңбек еткен, бірақ ежелден баяғы батыр мен жауынгер елдің ешбіріне пайызды қоныс болмаған құтсыз жер. Сондықтан басшысынан айырылған кара халықта карсы тұрарлық шара жоқ» (1: 217).

Көркем әдебиет заманның тынысын бейнелеуі қажет екені осылай нақтылана түскен. Зар заман ақындарының заман қайғысын түсінуі, оны жүрекпен сезініп, ел үшін қамығуы бұл ағымның басты

ерекшелігі ретінде айғақталған. Бірақ әр акын өзінше сезініп, өзіне ғана жақын қырынан заманды бейнелегені де осы ретте айтылған.

М.Әуезов: *«Зар заман ағымына өлеңнің кейбір сарынымен қосылатын акын – Ыбырай Алтынсарин»*, – деген. Өзгелерден бөлектігі *«бұл мәдениетті акын»* делінген: «Сондықтан кейбір өлеңдері оқымысты, үлгілі ақындардың салтымен жазылған. Ондай үлгінің мысалы: «Сәуірде көтерілер рақмет туы» деп даланың жазғы түрін суреттеп айтқан өлеңі. Алтынсариннен ең алғаш рет қазақ әдебиетіндегі сипаттау өлеңі басталады. Еуропа ақындарының үлгісімен қыр тұрмысының көркін суреттейді. Бұл өлеңінде әлеуметшілдік сарыны, ел қамы жоқ қазақ әдебиетінде алғашқы шыққан жаңа үлгі болғандықтан, сол жаңалық мысалының есебінде атап отырмыз» (1:218). Ақынның әлеуметтің күйін бейнелеуі оны зар заман ақындарымен жақындастырады. Әлеумет қамы туралы өлеңдері осы тұрғыда талданған: «Бұл да елге үлгі, өсиет айтады. Жүдеген елді жұбатқысы келеді, ел түгелімен көңілі кірбең, ғаріп сияқты, сондықтан жұмсақ қолмен ұстап, жылы сөзбен келіп, көңіліне қонатын ұғымдай ақыл айтпақшы. Елдің басына келген күн көп сөйлеген, көп айтылған. Сондықтан ендігі сөзді Алтынсарин заманды жоқтап, заман зарын айтуға арнамайды. Заманның қайғы-шерін қалың елдің өзі сезіп біліп, көріп тұр. Оның орнына, мүмкін болғанша, ем айтқысы келеді. Бірақ мұның айтқан емінде бір бағыттық, анықтап бастаған екпін, ағын жоқ. Елдің әр алуанына әртүрлі ем айтады. Елдің үміт, сүйенішін жас буынға артқандай болады. Сондықтан балаларды оқуға шақырып, бата береді» (1: 218). Сонымен қатар М.Әуезов Ы.Алтынсарин өсиеті «көмескі» дейді, себебі ол оқымаған көпшілікке ешбір үміт арта алмайтын сияқты: «Сондықтан қалың елге кейде таза адамшылықты ем қылады. Кейде дін өсиетін үлгі қылып ұстайды. Зар заман ақындарының ішінде дін сарынын шығарып, дін мейманалығын көп ұсынатын акын – Алтынсарин. Таза адамшылық жолында елге айтатын ақылы: Араз бол, кедей болсаң, ұрлықпенен, Өліп кет, басың кетсе шындықпенен, Алланың рақметінен күдер үзбе, телмірме еш адамға мұндықпенен. Мақтанба бай болдым деп, бағыңызға, қартаймақ, о да қиын тағыңызда. Дөң аспай бақ-дәулеттің кетуі оңай, басыңнан бақыт тайған шағыңызда, – деген сияқты жалпы адамшылық үгітімен келеді» (1: 218–219).

«Ыбырай Алтынсарин өлеңдері адамдықты үлгі етуімен гибратты», – дейді М.Әуезов. Бұл өлеңдердің ерекшелігі де – осы басты діни түсініктерді меңгергендіктен. Бұл өлеңдерде діни

Алаш әдебиеттануы

сарын басым екені, оның зибратты айырмашылықтары туралы былай делінген: «Дін сарынының келетін өсиеті, тақаптар болмау, сабырлы болу, әділдікпен иесінен ұялу, иман байлығын жиюға тырысу. Осы үлгінің барлығын дін жақсыларының өміріндегі мысалдарымен айтады» (1: 219).

М.Әуезов нақты өлеңдерді талдай келе: «Мұның барлығы – жоғарыда айтылған дін мейманалығы. «Жуасып, жүдеген елге ақырғы тыныштық, жұбаныш осыдан табылмас па екен? Ендігі өмірдің емі бойсұнып, сабырмен шыдап, дінмен тірек іздеу болмас па екен?» дейді. Әр заманда әр елдің тарихында үміт кемесі су астындағы жартасқа соғылып, талқан болған шақта әрбір жан өз жарасымен ыңырануға айналғанда, осындай момындыққа түсіп, мұңға батып, дін бесігін іздейді. Тағдырына бас иіп, үміт, тілекке қош айтып, жарық сәулені ол дүниеден күтеді. Өлеңнің мағынасы мен үлгісі өзгелерден жат болса да, Алтынсариннің өзге зар заман ақындарымен жалғасатын желісі бар. Ол желісі жаңағы айтқан көңіл күйінде, түпкі сарынында, зар заман ағымының бір саласы осы бетпен, осы күймен кеткен» (1: 219–220).

Алаш әдебиетшісі зар заман өкілдеріне тән стильдік ерекшеліктерді осылай нақты айырып берген. Сарын ортақ болғанымен, сөздерінің реңі, күйі біріне-бірі ұқсамауы осылай аңғарылған. Бұл әдебиетші М.Әуезовтің сөз өнеріне үңіліп, оны жүрекпен сезінуді кәсібилік ретінде ұсынған ұстаным үлгісі.

Келесі ақын Нарманбет туралы былай делінген: «Зар заманның артқы ақыны XIX ғасыр мен XX ғасырдың жапсарында өмір сүріп, сол кезде өлең айтқан – Нарманбет. Заман зарының ең ақырғы күйін шертіп, тоқтаған – осы ақын. Осының заманымен, осыдан кейінгі дәуірде зар, күй қазақ әдебиетінен бітеді. Нарманбет – мезгілінде зар күйінің басын шертіп, алғашқы толқынын шығарған толғаушыл. Қалың елдің қамын тұтас ойлап, тұтас жоқтайтын қамқордың бәрі біткен. Заманның өзгерісі мезгіл сайын құбыла келіп, аяғында танымастық болып басқарған. Енді кәрі күйді жоқтаудың өзі де ескірген сарын болып, ол жайлы сөз қылатын алжыған шал сияқты бірен-саран ғана болып қалған. Елдің жақсы деген кісісінен Абылай заманының күйін күйлеу түгіл, Кенесары, Исатайдың да ісі мен мақсатын білетіндер де бірен-саран-ақ болған. Қалың ел, бұрынғы көп тілекті кемітіп, бойсұнып болып, жаңа заман жетегіне жүруге ынтық бола бастаған, құлдыққа, қорлыққа, таршылық пен зорлыққа елдің еті үйреніп, денесі уланып, өліп кеткен. Енді зар заманды Махамбетше айтып, жаңалыққа

қарсы болса, ақынды елдің өзі де тыңдамайтын, ұқпайтын сияқты болған» (1: 220).

М.Әуезов заман өзгергенін оның әдебиетті қабылдауымен тікелей байланыстырып берген. Жаңа заманның құлдыққа дайын болуы зар заман сарынына жаңаша көзқарас тудырады. Мұндай ақынды түсінбейтін ел пайда болғаны осылай анықтала түседі. Нарманбет сөзінің алдыңғылардан айырмашылығы да сөз етілген: «*Нарманбет осы дәуірдің ішінде туған ақын болған соң, зар заманның барлық бағыт мақсатын ұғып отырса да, солар айтқан күйді қайта шертудің мезгілі өтіп кеткенін сезген. Бірақ ақын жүрегі бұл күнге солардай ырза емес, соларша құсаланып, қайғырып, шерленеді. Қиялы солардың заманында, көңілінің күйі солармен туыстырады. Бірақ олардың үлгісі өтіп кеткенін күндегі өмір мен күндегі тіршілік мақсаттары көп дәлелмен миландырып, ұқтырып отыр. Сондықтан бар зар заман дәуірінде «Сарыарқа» деген өлеңмен қош-қош айтады. Зар күйінің ақырғы толғау мен ақырғы ырзағы осы өлеңмен келіп бітеді*», – деп тебіренеді Алаш әдебиетшісі М.Әуезов (1: 220–221). Нарманбеттің «Сарыарқа» өлеңі әдеби талдауға түскен: «Сарыарқаның» басы зар заманшылардың ескі құлақ күйінен басталады. Ақын алдыңғы сөзде: «Заман бұзылған соң, табиғат та бұзылып, бұрынғы көркінен, бұрынғы жарқын қызығынан айырылады», – дейді: Сарыарқа, сарқыраған суың қайда? Түнде шық, күндіз мұнар, буың қайда? Найзағай жарқ-жұрқ етіп нөсер құйған, Көк-жасыл, кемпіркосақ туың қайда? – деген сөздер бүгінгі күннің табиғатына да наразы болған көңілді білдіреді. Зар заман Нарманбетке келгенде жоқтау болып кеткен, ескі күнге қош айтумен бірге сол ескінің қасиетін айтып, жоқтау араластырады. Бұнда бұрынғылардай ем айтып, ел дертінен шығарлық жол іздеу жок, өзінің мақсаты ескіні жоқтау болғандықтан, сол үлгіден ауыспай отырып: Бай бар ма баяғыдай барқылдаған, Асы мол, аты тегін тартылмаған, Алдыңнан атыңды ұстап құрмет еткен, Жайдары жеңген бар ма жарқылдаған? дейді.

Зар заманның артқы ақыны бұрынғы зарлы мұнның бәріне ақырғы күмбезді тұрғызып, әдебиеттің бір ғасырлық дәуірін осы жоқтаумен тындырады. Біз зар заман дәуірін осы саналған ақындармен бітіреміз. Бұл дәуірге аты белгілі ақындардан кіретін көп болуға керек еді. Өйткені арғы заманның Сыпыра жырауы, Қазтуғаны, бергінің Алаша Байтоқ жырауы, Базар жырауы, Досқожасы болсын – барлығы да зар заман дәуірінен үлкен орын алатын ақындар» (1: 221–222).

Алаш әдебиеттануы

Зар заман әдебиетінен кейінгі әдебиет қандай? Оның не жаңашылдығы бар? Ол туралы былай деген: «Қазақ әдебиетінің тарихи зар заман дәуірінен соң Абайға келіп тіреледі. Сол себепті енді Абайға көшеміз» (1: 222).

«Әдебиет тарихының» соңғы сөйлемдері, Абайға «көшу» тек советзаманында іске асқаны белгілі. Әдеби зерттеу мен роман-эпопея арқылы М.Әуезов бұл істі өмірінің соңына дейін абыроймен атқарып, бұл дәуірді Абайды танытумен өткізді.

Әлихан Бөкейхан мен Ахмет Байтұрсынұлы бастап берген Алаш әдебиеттануының аманатын Мұхтар Әуезов «Абай жолын» жазу арқылы советтік-тоталитарлық жүйе кезінде абыроймен орындап шықты.

«Қазақ әдебиетінің қазіргі дәуірі (тарихи-әдеби сын)» 1922 жылы (№ 2, 3) «Шолпан» журналында және 1923 жылы (№ 4, 5) жарияланған. Әдебиеттің басты міндеті – заманын бейнелеуі, оның көңілі мен күйін көріп, сезіне білуі. М.Әуезов ұсынған қазақ әдебиетті дәуірлеу мәселесі осылай аңғарылған. Бұл әдебиетті қазақша танытудың үлгісі ғана емес. М.Әуезов әдеби сөзді нақты талдау арқылы сөздің ішкі мазмұны мен шерін сезініп, заманды бейнелеуді көре білуді осылай үлгі етіп көрсетіп береді.

Бұл бөлімде ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиетінің хал-ахуалы сөз етілген. «Орыс жазушыларының айтуы бойынша, – дейді М.Әуезов, – қазақ ауыз әдебиеті «бай, өрнекті, түрі, тарауы көп кестелі, қысқасынан айтқанда, қазақтың даласы секілді кең, келешегі көрікті үлкен, жалпы түрік әдебиетінің ішінде үлкен өріс алатын әдебиет секілді көрінеді. Бірақ осы жазушылардың айтуына қарағанда, жазба әдебиетіміз әлі іргесі нығаймаған, беті анықталып ашылмаған, белгілі түрге түсіп қалыптанбаған майысқақ, сынғақ әдебиет деп саналғандай» (1: 223). Осы мәселеге қазақ әдебиетшілері қалай қарайды? – деген сауал көтереді М.Әуезов. Ескіден қалған мұраға жаңа әдебиеттану қалай қарайды? Ауыз әдебиеті мен жазба әдебиет қалай ажыратылады? Ескі әдебиетке қалай қарау жөн? Осыған орай былай делінген: «Бірақ өткен күннің әдебиетін еске түсіргенде, ескіліктен сол белгіні қалдырып кеткен адамды ойлағанда, айтылған өлең, жыр, тақпақ, мәтелдердің ауыздан шыққан кезін ойлағанда, бәріміз де өткен күннің өнеріне ішімізден бас игендей боламыз, сөзі қалған кісінің атын құрметпен атағандай боламыз.

Сөзінен туатын мағынасын, ішіндегі қайратты рухы, сыртындағы кестесі мен келісімі өзін еріксіз еліткендей болды. Біз

ескі әдебиетімізді сүйеміз, сүюіміз дәлелсіз емес. Құрметтейміз, құрметіміз орынсыз емес. Себебі, әдебиетімізде өзге көп жұрттың ауызша әдебиетінде жоқ нәрселер табылып отыр. Ауызша әдебиет бір заманда тәртіпті жазба әдебиеттің қызметін атқарғандығы білініп отыр. Сол міндетін ұққандықтан ауызша әдебиет өз өрісін кеңейтіп жеткенін көріп отырмыз. Сол ескі сөздің ішінде ескі қазақ өмірінің әрбір дәуірі, әрбір мезгілі және әрбір жеке-жеке суреттері де айтылған. Мұның үстіне, жазба әдебиетте классические произведенияларда кездесетін үлгілі мінездер – типтер, ел ішінде айрықша таптардың өзгеше психологиясы да дәл айтылған жерлері бар. Бұл бәрі құрғақ сөз болмас үшін төмендегіше дәлелдерді көрсетпекшімін» (1: 223–224).

М.Әуезовтің осы үзіндіде келтірілген әдеби түсініктері – бүгінгі әдебиеттанудың басты іргелі категориялары.

М.Әуезов «Қазақ өміріндегі» бақташылық салты көрсететін атақты «Қозы Көрпеш – Баян» өлеңін талдаған. Онда былай делінген: «Мұнда бақташылықтан (отрицательная черта) «тоқсан мың жылқы айдаған бай болса да, үйінде сілкіп салар сырмағы жоқ» Қарабайдың мінезінен көрінеді. Қарабайдың мінезі, әдеті, өміріндегі мақсаты өлеңнен бастан-аяқ көрінеді. Қарабай – Пушкиннің Скупой Рыцарының қазақтағы айқын тұрған типі. Бұған қарсы қойылған сол өлеңдегі байдың үлгілісі, мінездісі Сарыбай. Бұл да өлеңде бүтін адам болып көрінеді» (1: 224). Әдебиетші текті мен тексіздер аражігін осылай ажыратып берген. Және олар біріне-бірі қарсы қойылуымен ерекшелене түскені аңғарылған.

Қазақ әдебиетінің арнайы түрі ретінде батырлар өлеңі сөз болған. Олар әдебиетте қалай бейнеленген? Несімен ерекше? «Қазақ батырлары бәрі бір қалыпқа соққандай, барған жерін қырып келіп, жойып келетін, үнемі жолы болып отыратын, хазірет Әли Сейітбатталша батыр емес, Бұларда қазақ мінезі бар деуге болады. Қазақ батырларындағы мақсат – алдыменен қаншыл болу. Бұның мысалы: Қобыланды. Ер Тарғын, Қобыланды – атаны, руды, туысты бел қылған батыр...

...Екінші, мұның қарсысындағы – Ер Тарғын. Бұл – қазақтың бірлігі кетіп, азған заманының батыры. Арысы – мұсылман, берісі қазақ ішінен жау тауып, ұйытқы бұзған, шепті жарып, шеңбер бұзған батыр. Сондықтан мұның жолы болмайды. Қазақтың жай шылбыр мінезді салғырт батыры: Атадан кесекті туған аюмын – Кескілеспей басылман. Кілегей қара бұлытпын – Кенет жаумай ашылман... Әуелі туысынан бастап сөйлейтін тәкаппар, нағыз қазақ бұл сөзінен

Алаш әдебиеттануы

көрінеді. Қазақ батырының барлығының жайынан айтатын сөз. Бәрі де – өзге батырлығынан бұрын әуелі рухын батырлыққа айналдырған салқынқанды, дене қайратынан да жан қайратын артық бағалаған батырлар» (1: 224–225).

Күні бүгін айтылып келе жатқан батырлар тұлғалары осылай анықталып берілген. «Батырлық» деген ұғым қандай сипаттардан тұрады? Қара білек күші ғана емес, ерекше парасаттылықты қажет ететін кәсіп осылай анықталған. Әуезов айтқан «рухын батырлыққа айналдырған, дене қайратынан да жан қайраты артық» болған қазақ батырының текті тұлғасын Алаш әдебиетшісі осылай сұрыптап берген. Қазақ әдебиетінің ірі, текті екенін М.Әуезов осы ретте анықтап берген: «Біздің әдебиеттің бізге сүйкімді жерлері осындай ірі жерлерінде, ірі қалпымен, өзге жұрттыкіне ұқсамай, таза қазақтыкі болып шығатындығында. Біздің ауызша әдебиеттің бұдан басқа түрлеріне, ұсақ тарауларына келгенде, алдымыздан көзді қуантып, жайнап шығатын асыл тас сияқты қымбатты бұйымдары басқа жерде де бар. Сол ауызша әдебиетте қарасөзбен айтылатын аңқаулықтың иісі аңқыған қарапайым ертегімен қатар Сарыарқаның «ақ көде малға шүйгін шөбі, кір жуып, кіндік кескен жері, көлеңкелі ағашы, қоңыр желіне» шейін шеберліктің орамына кіргенін көреміз: Тайлақтың енді аман бол, қалған елі, Арқаның сен де аман бол, қоңыр желі...

Нәзік сезімді әйел заты Ай, Таңсықтың аузына туған елі, өскен жерімен қоштасарда, ел қиялының салған сөзі – осылар. Қазақ даласында ақындықтың тәтті сұлулығынан қой баққан қотыр тайлы тазша бала, жар басында жарты лашықтағы сақау қатынға шейін құр қалмағандықтан, ел еркесі батыр да, жұрт тұрғысы бір төре де құр болмаған. Сондықтан өлеңмен айтқан билік, жырмен айтқан өсиет, тақпақпен айтқан дау бір кезде «татуды араз, жақынды жат қылуға» жараса, бір кезде іріген елді біріктіріп, іріткішінің шіріген сөзін саф қылуға жараған. Хан, қара, би, төре, аламаншыл батыр, жетекшіл қарашы – бәрі де айырмасыз кестелі, сырлы сөздің қадірін білімге ұстартып, зейіні ашылған еуропецтен кем білмеген» (1: 226).

«Ел еркесі – батыр» қандай істерімен танылған? Неге қазақ өлеңмен айтқан билікке тоқтаған? Ата-бабамыз өсиетті неге жырмен айтқан? Дауды қалай тоқтата білген? Дала мәдениеті кестелі, сырлы сөздің қадірін білімге қалай ұстартқан? Осының бәрін М.Әуезов айғақтап берген.

Әдебиеттің, өлеңнің адам өміріндегі орны да қазақша нақтыланған: «Ескі қазақ баласы, шынында, туған жерде өлеңмен қарсы

алынып, өлеңмен шығарып салынатын болған. Бұл қазақ рухына анық сіңген мінез еді. Сондықтан қазақтан шыққан ту ұстар адамдардың бәрі де өмірінде кез келген ірі істердің бәрінің жанынан ақын рухы мінген тұлпары – өлеңменен желдіртіп өткенге ұқсайды.

Ол замандағы қазақтың өміріндегі кез келетін қиын асу, тар кезеңде жорыққа аттанып, жасанған жаудың қарсысына бару болса, Абылайдың үлкен соғысының біріне бара жатып, керей Жәнібектің өзіне берген батасы мынау: Құрулы мылтыққа жолықтыр, Құрсаулы жауға жолықтыр, Ел сасқандай, Етек басқандай, Абылайдың сарт... ашқандай күнге жолықтыр, – деген. Бұл асау қанды батыр, тайғақ кешу, тар жолда еліне еңбек сіңіруді қиял қылған елшіл аламан сөзі» (1: 226). Осы ретте М.Әуезов Абылайдың өлім халінде жатқанда Бұқар жырлаған бейнесін талдаған: Абылай өлім халінде жатқанда айтқан Бұқар жырау сөзі мынау: Қалыңсыз қатын құштырған, ханым-ай, Қайырусyz жылқы бақтырған, ханым-ай. Үш жүздің баласынан үш кісі айтсам, Қалар да ма екен, жаның-ай?!

Осы бір ауыз өлеңдегі мағына қанша? Мұнда – Абылайдың жауынгерлігі, жолы болып, кезенген жауын көп жеңгендігі, ел билеуге шеберлігі, тентек бұзықты тыя білгендігі, ел ішіне тыныштық орнатқандығы; сол үшін үш жүздің баласының оған деген тілегі, құрметі түгел көрінбей ме? Аз сөзде көп мағына осыдан артық бола ма? Әр адамның өз басына кез келетін қиын құн – өлім күні болса, оны да өлеңмен қарсы алып және өлім халіне лайықты зарлы сарынмен ән шығарып кеткен адамдар біреу ғана емес» (1: 226–227).

Өткенге өзіміз үшін қарау – мәдениет пен тектілік белгісі екені де ерекше аңғарылған: «*Рас, өткен күннің әдебиеті біздің сүюімізді тілемейді. Сүюімізбен семірмейді де, түрленбейді. Жек көруімізбен жоғалып та кетпейді. Ескі әдебиеттің түрлерін білу, бетін ұзу, ағымына түсіну – біздің өзіміз үшін керек. Бүгінгі әдебиетке белгілі жол салып, дұрыс бағыт береміз дегенде, жалпы қазақ әдебиетінің өткен күнін, бүгінгі қалпын һәм келешегін де түгел түсіну керек. Сонда ғана әрбір жазушы хақиқатқа жақын сөйлеуі де мүмкін*» (1: 227). Яғни хақиқатты таныту – әдебиеттің басты міндеті. Бұл туралы Әуезов тура Байтұрсынұлыша айтқан.

Қазақ жазба әдебиеті туралы да арнайы ғылыми сараптама берілген. Осы ретте «жазба әдебиет тек Абайдан басталады» деген дұрыс түсінік емес екенін ашық айтқан: «Бұл пікір суретті художественная литература ретінде қарағанда дұрыс болса да.

Алаш әдебиеттануы

әдебиет тарихының ретімен қарасақ, үлкен адасқандық болады. Қазақта жазба әдебиет Абайдан көп бұрын басталған. Бұл есепке көбінесе, дін мақсұтымен жазылған қиссаларды кіргізбесек те, айтыс өлеңдерді кіргізбеуге болмайды.

Наурызбай мен Тілеуқабақтың қызының айтысуы. Біржан мен Сараның айтысуы бір жағынан, ауызша әдебиетке кірсе, бір жағынан, жартылап келіп жазба әдебиетке кіреді. Тегінде қазақтағы айтыс өлеңдер – өзге жұрттың әдебиетінде кез келмейтін, біздің әдебиеттің байлығына дәлел болған айрықша бір түр.

Айтыс өлеңдердің ерте күндегілері ауызша әдебиетке кірсе де, бергі замандағы айтыстың ішінен ұзақ әңгіме тудыратын Наурызбай мен Біржан – Сара сияқтылары жазба әдебиетке кіреді. Екі кісінің айтысуынан немесе екі кісінің жайынан туатын әңгімелер ертерек уақытта ағылшын әдебиетінде Грандисон, Ричардсон, Достоевскийдің уақыттарында туған. Орыстардың «Бедные люди» деген кітабында бар. Мұндай әңгімелерді *эпистолярный* роман деп атаған. Біздің айтыстардың көбі *эпистолярный* роман түріндегі өлеңдер. Сондықтан жазба әдебиеттің әуелгі басына бұл өлеңдер кіруі тиіс. Одан беріде жазба әдебиеттің өз міндетін ұға бастап, қазақ тұрмысындағы кем-кетікті қолға ала бастағаны да Абайдан бұрын басталады. Бұл жағынан қарағанда, Абайдың алдындағы адамдар деп Шортанбай. Алтынсарин, Мәшһүр Жүсіп, һәм Нарманбеттерді алу керек» (1: 228).

Көшпелі дәуір қазақ тұрмысында қандай әлеуметтік мәселелерді қойды? «Дала эстетикасы» деген ұғым нені қамтиды? Қазақтың діні мен тілі қандай халге түсті? Ол туралы: «Қазақты патша саясаты билеп алған, қол-аяғын байлап, бағындырып алған, жерін алып, өзінің төрелерін қазаққа ұлық қыла бастаған отаршылдық әрекетін күшейте бастаған, дінінен айыра бастаған уақытына келеді.

Сыртқы өмірдің осы сияқты себептерінен қазақтың ойына уайым араласқан, көңілі жабығып, қайғы басқан, сөзінен, өлеңінен, әнінен бұрынғы билік, еркелік, еркіндіктің бәрі де арыла бастап, оның орнын арман, зар-шер, қайғы басқан. Сондықтан әдебиеттегі көшпелі дәуір де осындай мұнды күйден құралған. Осы ретпен қарағанда, Шортанбай жазған «Зар заман» – әдебиеттегі, тарихтағы көшпелі дәуірдің зор айнасы. Бұл өлеңнің ішінде қазақ тұрмысына жанасқан кемшіліктің айтылмағаны жоқ деуге болады. Патша ұлығынан бастап, қазақтың өз ішіндегі берекесіздігі, бұрынғы мінезден айырылып бара жатқандығы, дінін жоғалтып, жастарының азып бара жатқандығы, – барлығы да зарлы сарынмен айтылып

өтеді...» (1: 228–229). «Сыртқы саясаттың қазақтың ішкі өмірінің сынын сындырғаны, оның тектілі дәстүрден айырылуы осылай анықталған. Дінінен күшпен айырылған елдің мұңы асыл сөзде бейнеленген», – дейді М.Әуезов.

Ыбырай Алтынсарин өлеңдері де осы тұрғыдан талданған. Оның басқалардан ерекшелігі: «Бірақ мұнда алдыңғылар сияқты шексіз уайым болса, сонымен араласқан жалпы дертке ем іздеудің талабы да бар. «Арудың емі мынау» деп, ашып айтып, бір нәрсені шешіп бермесе де, бірде дінді, бірде оқуды, бірде таза адамшылықты ем қылып ұсына бастаған – Алтынсарин» (1: 229).

Көшпелі әдебиеттің басты сипаты былай тұжырымдалған: «Көшпелі дәуірдегі ақындардың бәрінің жайынан айтатын сөз – бұлар – өз заманының бел баласы. Олардың заманы – қараңғыда сипалап сенделудің, қиналудың заманы. Ел дертіне не нәрсенің ем екенін білмей, бірі дінді, бірі ескілікті жақтап, бірі орыс ұлығын жамандап, бірі қазақты жамандап, түпкі дертті таба алмай жалпақ адасқан заман» (1: 229). Осыған орай айтылған М.Әуезовтің «религиозный мистицизм» деуі де заман талабына берілген қолдаушылық. Қазақтың көшпелі дәуірі осылай бейнеленген. «Бірақ ол дәуірдің ақындары жазба әдебиеттің басы екендігі даусыз. Себебі бұлардың өлеңінде ел тұрмысының бұрынғы айтылып жүрген жалғыз қызығы мен желігінен басқа, тұрмыстағы негізгі дерт, негізгі себептер айтыла бастаған. Ел күндегі өмірі, күндегі сезімі, күндегі ойыменен әдебиет шеңберінің ішіне кіре бастаған» (1: 229). Әдебиеттің дамуындағы заттың әлемді меңгеру кезін М.Әуезов осылай айғақтап берген (М.Бахтин, А.Чудаков).

Осы еңбекте Абай шығармашылығы туралы да нақты ғылыми тұжырым берілген: «Абайды әдебиеттің басшысы дегенде, осындай кейінгі дәуірді еске алып айтамыз. Қазақ әдебиетіне Абай кіргізген жаңалық көп. Абай – қазақтағы суретті, сұлу сөздің атасы; тереңге сырлы, кең мағыналы кестелі өлеңнің атасы. Қазақ өлеңіне үлгі, өрнек берген, түрін көбейтіп, қалыбын молайтқан – Абай. Ол қазақтың ішінен оқушы тапқан.

Әдебиетке, өлең-жырға бұрыннан орнаған теріс пікір, теріс ұғымның бәрін жоғалтып, жұрттың ойын тәрбиелеген.

Бұдан соңғы бір үлкен қызметі – қырдағы қалың қазаққа Еуропа мәдениетінің есігін ашқан. Орыстың Пушкин, Лермонтов, Крыловтарын қазаққа таныстырушы – Абай. Мәдениетті жұрттың ысылған тілімен айтқан тәтті күй, нәзік сезімдерін Абай қазақтың дүкен көрмеген жалпақ тілімен өзіндей тәтті қылып, сезімді қылып

Алаш әдебиеттануы

айтып берген. Сондықтан Абай қазақ оқушысының ойымен қатар сезімін де тәрбиелеген. Қазақтың тіліне Абайдың сіңірген еңбегінің арқасында, бұл тілдің барлық байлығы, орамдылығы, өрнектілігі табылған.

Абайдың барлық өлеңі – қазақтың сол күшті тілінің ішінен туған асыл құрыш; қырдағы қалың қазақтың осы күнге шейін сөйлеп жүрген жалпақ тілінің жемісі, соның сыры мен сымбатын көрсететін айнасы. Бұл – Абайдың қазақ тіліне істеген қызметі» (1: 229–230).

Классик ақынның әдеби тілді дамытып, классикалық өнегелі жазу түрін стилін қалыптастырғаны осылай бағаланған. Себебі, Абай қазақ «өлеңіне үлгі, өрнек берген, түрін көбейткен, қалыбын молайтқан» – жанр мен стильді дамытқан.

Абай өлеңінің ерекше мазмұны туралы Алаш әдебиетшісі былай дейді: *«Абайдың өлеңін ішіндегі мағынасы мен беттеген бағыты жағынан қарағанда, көшпелі дәуірдің өлеңдерінен айырылатын жері – мұнда сүлдері құрыған зар да, әлі құрыған уайым да жоқ, оның орнында қазақ өмірінің кем-кетігін түсінген көзі ашықтық бар, дәлдеп ауруын тауып, емін айтқан ширақтық бар. Бұрынғыдай әр нәрсені ем көрген далбасалықтың орнына, Абай қазақтың жасына білім жарығына ұмтыл дейді, кәрісіне малды дұрыстап бақ дейді, атқа мінген жақсыларына елді іріткіге салмай, адал еңбек қыл, қарызыңды атқар дейді. Қазақтың өміріндегі кемшіліктің қайсысынан болса да, Абай өз емін айтып кеткен»* (1: 230). Бұл – Абайдың басты тақырыптары.

Әдебиеттің міндеті қандай деген сауалға да Абаймен жауап берілген: *«Әдебиеттің зор міндетінің бірі – елдің мінезін түзеу деп білгендіктен. Абай ел ішіндегі көпшіліктің мінезін өлеңменен суреттеп, белгілі типтерді де көрсеткен. «Мәз болады болысың». «Адасқанның алды жөн, арты соқпақ», «Болыс болдым, мінеки!» деген өлеңінің бәрінде де қырдағы әрбір таптың адамдарының мінезін сипаттаған. Абай өлеңінде кездесетін мұң мен зар болса, ол бұрынғы зардың сарқыты емес, өз жүрегіндегі сырын айтқан сыршылдықтың сарыны. Бұл да – Абай өлеңіндегі жаңа түрдің бірі»* (1: 230–231). Абай сөзінің алдыңғылардан ерекшелігі стиль дәрежесінде осылай анық аңғарылған.

Абай реализм өкілі екені, оның жаңа бағыт ашқаны сөз етіледі: *«Сондықтан өлеңді бастағанда ескіліктің ақындарымен арбасудан бастайды. Рас, олармен ұрысу Абайдың қатасы шығар, өзін тапқан енесін тепкенге ұқсар-ақ. Бірақ ол ұрысу ескіліктің бетіне қанағаттанбай, жаңадан бет іздеудің белгісі болатын. Сондықтан*

ол қатасы Абайға кешіріледі. Абайдан басталған сол реализмнің сарыны қазақ әдебиетіне осы күнге шейін жол болып келе жатыр. Рас, бұл жолда кейде бір ағым күшейіп, кейде жалпақ жарысқа ұқсап, бытыранқылық күшейіп жүрген мезгілдер бар. Бірақ негізгі сарынға келгенде, қазақ өміріне тез боламын деген әдісіне, айналына келгенде, қазақ әдебиеті Абай салған жолдан көп ұзап, өзгеріп кете қойған жоқ» (1: 231). Міржақып Дулатұлы. Мағжан Жұмабай пен Жүсіпбек Аймауытұлы айтқан Абай ғасырын Әуезов те осылай қолдаған.

М.Әуезов Абайдан кейінгі құбылыс ретінде «Қазақ» газеті туралы мағлұмат берген: «Қазақ» газетінің мезгілі әдебиетке ұлтшылдық туын көтерген мезгілмен тұстас. Ол уақыт қазақ жұрты 1905 жылдың өзгерісін өткізіп, ел дертінің себебін ұғып, емін біліп, енді қазақты оятып, күшін бір жерге жиып, патша саясатына қарсылық ойлап, құрғақ уайымнан да, бос сөзден де іске қарай аяқ басамыз деп, талап қыла бастаған уақытына келеді.

Сондықтан бұл уақыттағы іс пен сөзде тығыз қамның, асығудың ретінде бұдан өзгенің бәрін қоя тұрып, бір саясат әңгімесіне жұмылудың, жалғыз соған ғана үңілудің қалпында өтті...» (1: 231). «Қазақ» газетінің бетіндегі саяси бағыт пенен тұтынған жол да осы ретпен жүрді. Жазылған ұсақ өлеңдер, әңгімелер, барлық мақалалардың бәрі де қазақты ұйқыдан ояту, сергіту, күшін біріктіру, оқығандарын түзу жолға салу, соларға басшы болу, қазақ ісіне көз-құлақ болуға арналған. Бұл тұтанған жолда «Қазақ» газеті өз міндетін атқарады. Бірақ таза әдебиет көзімен қарағанда, «Қазақ» газетінің заманында қазақ әдебиеті бөлекше түр тауып, өркендеп кетіп еді деп айтуға болмайды. Затында тарихпен салыстырғанда, әдебиет саясат жүзіндегі бірбеткей жұмылудың заманында көп жаңа түр тауып кете алмайды. Жаңа түр өзге жұрттың ізіне қарағанда, тұрмыс жүзіндегі қиы-жикылықтың, брожениянің мезгілінде көп туады. Сондықтан ол күндегі өте жас әдебиетте жаңа түрлерді іздеу де болған жоқ», – дейді М.Әуезов (1: 232).

«Абай» журналы да осы тұрғыдан сипатталған. Өз замана әдебиеті туралы былай делінген: «Бірақ бұл жылдардың жаңалығы әдебиеттің беті өзгермесе де, түрі көбейе бастады. Қазақ тілінде пьесалар, әңгімелер жазыла бастады. Аз уақыт шығып тұрса да, ғылыми, әдеби журнал болып, «Абай» журналы азын-аулақ түр шығарды. Өзгерістің алғашқы жылдарындағы әдебиет қалпы осы болды. Жазба әдебиеттің Абайдан бергі дәуірін алғанда, жолын өзгертетін жаңалық соңғы жылдарда туып келеді» (1: 232).

Алаш әдебиеттануы

Жаңа әдебиет, жаңа сапа туралы да нақты мағлұмат берілген: «Ол жаңалық – жаңа басталып келе жатқан сезімшілдік, сыршылдық (романтизм) дәуірі. Бұрынғы ауызша әдебиеттен, одан бергі Абай заманынан бері қарай келе жатқан реализм сарыны көбінесе құрғақ ой, жадағай сөз (рассуждение) күйі осы күнде терең сезім, нәзік сыр күйіне айналып келеді... Бұдан басқа сезім жағына көбірек көз салған бірен-саран пьесалары да, соңғы жылдардың кішілеу әңгімелері де бар. Жаңа басталып келе жатқан әдебиет дәуірінің бұл сияқты жұрнақтарында, көбінесе құлаққа ілінетін күй – сезім күйі. Бұлардың ішінде тіршіліктің суреті, әңгімесі аз болса да, ішкі өмірдің сыры көп, адамды өз ішіне үңілетін мұң мен шердің сарыны бар. Сыршылдық дәуірі, қай жұрттың болса да әуелгі кезде ескі ертегідегі жын, пері, жалмауыз, жезтырнақ сияқты жаратылысы тұманды, қараңғы заттарды жыр қылумен басталған. Қазақта да осының белгісі көрініп отыр.

Қазақ әдебиетінің бұл күнге шейін жүріп келген жолына қарағанда жаңа дәуір, жаңа үлгінің туатын кезі жеткендей. Жазба әдебиеттің жаңадан түбір тауып, ауданын кеңейтіп, келесі өрнекті дәуірге қарай аяқ басуы осы белгілерден басталса керек.

Қазақ әдебиетінің бұл дәуірі буыны бекіп, қатарға кірерлік әдебиет болғандығын көрсететін сыршылдық-романтизм дәуірі болады. Бұл арада біздің әдебиеттің өткен күні туралы айтылатын бір сөз: Абайдан бергі дәуірді орыстың реализм дәуіріндей, толық реализм дәуірі деп айтпаймыз. Ол уақыт қазақ әдебиетінің аяғын апылтапыл басып келе жатқан кезі болғандықтан, толық реализм шартын көрсеткен жоқ» (1: 232–233). М.Әуезов әдебиетті сөз еткенде, оның кәсіби тілімен сөйлеуін яғни нақты сипаттарын анықтап, бізге үлгі етіп берген.

Жаңа әдебиетке де М.Әуезов нақты ескертпе берген: «Біздің ескі әдебиеттен қалған көп сарын, кең ауданның бәрі де жазба әдебиетке келіп, тартылып, азайып отыр. Жазба әдебиет бірбеткейліктен арылса, жаңа арылайын деп, жаңа ғана қайтадан тараулаып, ауданын кеңейтейін деп отыр. Болмаса ауызша әдебиет жасаған күлдіргі тип – Қодарды, қайғылы (трагический) геройлардың типі – Қозы Көрпеш – Баянды, елдің зар-мұңының тілшісі – Асанқайғыны, еркелік-серкеліктің типі – Ақан серіні жазба әдебиет жасады ма? Әлі жасаған жоқ. Бұларды айрықша жан деп (тип деп) ұға білген қазақ кейінгіні де ұға алады, ұқпақ түгіл өміріне үлгі қылып еліктеуге жарайды.

Ел ішіндегі бозбала Біржанның ақындығы мен салдығына,

Ақанның серілігіне еліктесе, батагөй қария Асанқайғының қайғысына еліктесе, далада еркін өскен ерке қыз Сараның салдығы мен айтыс құмарлығына еліктесе, бұл еліктеудің Чайльд-Гарольдке, Печоринге еліктеген орыс жастарының мінезінен қай жері кем? Әдебиеттің қазақ мінезін түзеп, басшы болуына мүмкін екендігі осы белгілерден білінбей ме» (1: 233–234). Әдебиеттің «мінез түзейтін» басты міндеті осылай ескертілген. Әдебиет өзі үшін емес, елдің пейілін, қамын, көңіл күйін түзеуге арналған сала екені осылай айғақтала түседі.

Осы мақала соңында М.Әуезов бүгін де қажетті ғылыми ойды алға тартқан: *«Қазақ әдебиетінің ішіне қазақ өмірін түгел суретімен алып кіру – әдебиеттің ендігі міндеті. Бұл күнге шейін біз саяз жүзіп жүрміз. Қазақ әдебиеті өмірінің бетіндегі қаймағын жалап жүр. Бұрынғы әдебиеттің ішіне тазша бала менен жалшы сақау қатын да кірген болса, бүгінгі әдебиетке қалпақ киген, оқығаннан бастап, қой жайып жүрген қойшыға шейін кіруге тиіс. Әдебиет сол күнде ғана өмір айнасы, өмір тезі болуға мүмкін»* (1922–1923) (1: 234). Әдебиет «өмір айнасы, өмір тезі» екені осылай айқындалған.

М.Әуезовтің әдебиетті танытатын бұл ойлары ХХ ғасырда толығымен іске асты деу қиын. Себебі, бұл «Әдебиет тарихы» да саяси тыйым салынған кітаптар тізімінде болған. М.Әуезов бұл кітаппен ғана шектеліп қалмаған. Оның әдебиеттанулық еңбектері туралы М.Мырзахметұлы былай деген: «М.Әуезов «Әдебиет тарихы» жайлы жалпы қазақ әдебиеті тарихының алғашқы соқпағын салған оқулығын жазумен тоқталып қалған жоқ. Артынша осы мақсатқа орай «Новый аул» (1929), «Жеткіншек» (1930), «ХІХ ғасыр мен ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиетінің оқу кітабы» (1933), «Әдебиет хрестоматиясы» (1937) және бұларды оқыту туралы методикалық нұсқау хаттарын жариялады» (1: 238).

«Әдебиет тарихы» тек 1991 жылы ғана қайта басылған. Бұл еңбек тек тұңғыш оқулық қана емес, қазақ әдебиеті тарихы туралы кәсіби ғылыми маңызды құнды зерттеу. М.Әуезовтің «Әдебиет тарихы» тәуелсіз әдебиеттанудың қазығы болып табылуының сыры да осыдан.

Қазақ әдебиеттану ғылымы анықтағандай, Мұхтар Әуезов Сәкен Сейфуллинмен қатар ахметтанудың негізін салып берген әдебиетші. 1992 жылы ғана қайта жарияланған «Ахаңның елу жылдық тойы» атты зерттеу-баяндамасы осыған айғақ болды. Бұл зерттеу Тәуелсіздік кездегі ахметтанудың негізгі ұстанымдары болып табылады.

АХАҢНЫҢ ЕЛУ ЖЫЛДЫҚ ТОЙЫ

М.О.Әуезов:

Қазақ жұртының өткен күндеріне көз салғанда, оқыған азаматтарының артынан ерген күндері аз да болса мағыналырақ, тәуір күндерінің бірі деп саналады.

Сол оқыған азаматтың тұңғышы, алғашқы шыққан көсемі болған Ахаң арналған тұңғыш той – ой ойлаған қазақ баласының жүрегіне жылы тиетін қуанышты ісінің бірі. Әркімнің қалғыған сезімін оятып, өткен күндерін есіне түсіретін көп істің ішіндегі ірісі.

Ахаңның майданға алғаш жыры шығып, әдебиет, саясат жолында жол бастаған күндері бәріміздің де есімізде. Кешегі күні оқушы болып, соның тәрбиесінде жүрген күндерімізді көз алдымызға елестетеді. Ахаңның қазақ оқушысының ойы мен пікірін тәрбиелеген заманнан бір ай ұзағамыз жоқ. Кешегі күндерге шейін бәріміз де жетегінде келгенбіз.

Қаламынан туған өсиеті, үлгісі әлі есімізден кеткен жоқ. Патша заманындағы үкіметтік өр зорлыққа қарсы салған ұраны, ойымызға сіңірген пікірі әлі күнге дейін үйреніп қалған бесігіміздей көзімізге жылы ұшырайды, құлағымызға жайлы тиеді.

«Қазақ» газетінің сүтін еміп өскен бір буын осы күнде пікір білім жолында бұғанасы бекіп, іс майданына шығып отырса, кейінгі жас буын Ахаң салған өрнекті біліп, Ахаң ашқан мектепті оқып шыққалы табалдырығын жаңа аттап, ішіне жаңа кіріп жатыр. Ахаңның бұл істеген қызметі – қазақтың ұзын-ырға тарихымен жалғасып кететін қызмет. Істеген ісімен өзіне орнатылған – мәңгілік ескерткіш.

Қазақ жастарының ардақты тәрбиешісі Ахаң сөйлегенде, менің есіме «Қазақ» газетінің әндері түседі. Біз ол күнде мектеп ішінде жүрген бала едік. Бірақ патша саясаты темір бұғаудай мойынға батып, қазақ жұртын әлсіретіп, «Кедейді шалапқа мас қылып, байды қымызға мас қылып», елдігін жоғалтып бара жатқанын тұманды оймен сезуші едік, көмескі жауы қазақтың бесіктегі баласының көзіне де елестегендей еді.

Сол уақыттарда «Қазақ» газетінің бетінен анда-санда оқып отырған әсерлі анық сөздер, қауіптің пішінін айқын қылып көрсетіп, мектептегі жас балалардың сезімін түзу жолға беттеткендей болушы еді. Жас буынның жаңа туып келе жатқан әлсіз ойын жол «мұндалап», жетегіне алып бара жатқандай байқалушы еді. Мектептегі сабағын оқымайтын бала «Қазақ» газетін көрген жерде қадалып тұрып қалатын.

Бөтен қалада қыр есіне түсіп, елін ойлап жүрген балаға «Қазақ» газеті аулынан келген сәлемдемедей болатын. Ел басына келген бәленің атын білмей, түсін танымаса да, елі мінген еспесі жоқ қайықты теңіздің ішінде жылжытып бара жатқан жел мен құйынның бар екенін оқып жүрген бала да сезетұғын. «Қазақтың еңкейген кәрі, еңбектеген жасына» түгелімен ой түсіріп, өлім ұйқысынан оятып, жансыз денесіне қан жүгіртіп, күзгі таңның салқын желіндей шиырықтырған, етек-жеңін жиғызған «Қазақ» газеті болатын. Ол газеттің жаны кім еді? Ішіндегі қажымайтын қайрат, кемімейтін екпін кімнің екпіні еді? Ол екпін ұйықтаған қазақты айқайлап оятуға, заман ерік бермеген соң, «маса» болып талай ызындап «оятамын» деп, ұзақ бейнетті мойнына міндет қылып алған Ахаңның екпіні болатын. «Қазақ» газетінің сол заманнан бері қарай талай өмірі өткен сияқты. Бұл уақыттың жылдай, саусақпен санағандай аз жыл болса да, болып өткен уақиғаларына қарағанда көп, заманға жауап ұратын толқынды заманның бірі (2: 186).

Өзге дүниеде болып жатқан ұлы өзгерісті қоя тұрып, қазақтың өзін алғанда, әлденеше тарихшыға еңбек болатын тарихи уақиғалар өтіп жатыр. Бұрынғы уақытта қазақ баласының есіне келмеген, мағынасы үлкен уақиғаның бірі – қазіргі жасалып отырған Ахаңның 50 жылдық тойы.

Саясат толқынына түсіп, ойы ашылған, мәдениет жолында аз да болса ілгері басып беті ашылған қазақ жұрты, бұрынғы ауыр күнде басшысы болған азаматының атын құрметпен атағысы келеді. Еркін ойды ойлатпай, ауыздан шыққан сөзді баққан патша заманында қазақ жұрты қайрат қылған еріне арнаулы сөзін айта алмаса, бүгінгі күнде азаматы 50 жасқа келіп, сақал-шашы ағарған күнде өксікті сөзін айта алады.

Ахаңның атын қазақ даласындағы қазақ баласының естімегені аз шығар!!! Бірақ Ахаңды туғызған елі жалаң атын естіп қоймай, басынан кешірген өмірін білуге де ынтық болғандықтан, білгенімізше бала күннен бергі өмірін қысқаша қылып айтып өтпекшіміз.

Ахаң 1872 жылы Торғай облысы, Торғай уезінде Тосын болысында туған, сүйегі Арғын, оның ішінде Үмбетей болады. Бергідегі аталары Үмбетейден шыққан Шошақ, Ахаң Шошақтың немересі. Өз әкесінің аты – Байтұрсын. Ахаңның туып-өскен ауылы қыр қазағының ұғымынша ол кездегі Үмбетейдегі іргелі, аталы ауылдың бірі болған. Оның үстіне белгілі батырдың тұқымы болғандықтан, Ахаңның жақындарының ішінен батырлықты, мықтылықты салт қылған ірі мінезді адамдар көбірек шыққан. Ахаңның әкесі Байтұрсын баласын өзге ағайындары түскен жолға түсірмей, өнер-

Алаш әдебиеттануы

білім үйретпекші болып, жас кезінде Торғайдағы екі сыныфтық орыс-қазақ школына берген. Сол школда оқып жүріп 13-ке келгенде, әкесі Байтұрсын үкімет алдында «жазықты» кісі болып, Сібірге айдалып кеткен.

Мұның себебі Тосын болысының сайлауына шыққан Торғай уезінің начальнигі «кәрі ояз» Яковлев Үмбетейге бұрыннан көптігін көрсетіп, зорлық қылып жүрген Дәуітбай тобына болысып, соның сөзін қостап, бұларға қиянат қылғандықтан, Байтұрсын кәрі оязды сабап басын жарған, Байтұрсынның айдалған себебі осы. Бұл уақиға Ахаңның соңғы кездегі «Анама хат» деген өлеңінде бала күндегі жүрегіне қандай әсер бергендігін көрсетеді: Оқ тиіп он үшімде ой түсіріп, Бітпеген жүрегімде бар бір жарам, – дегені сол күнде әкесі көрген бейнеттен қалған белгісі.

Торғайдағы алғашқы түскен школын жастай бітірген соң тағы ілгері оқуды талап қылып, Ахмет Орынбордағы учительдік школына түскен. Әуелгі школында да һәм соңғы Орынбор школында да сабақтас балалардың алды болып, жақсы оқыған. Учительдік школдан 4 жыл оқып, жасы 19-ға келгенде, 1892 жылы оны да бітірген.

Ахаңның тәртіпті мектептен алған барлық оқуы осы. Оқу бітірген соң әуелде мақсұт қылған жолымен ел ортасына барып, қазақ балаларын оқытпақ ниетімен Ақтөбе уезі Батпақты болысындағы Ахметкерей Қопсыбақовтардың ауылындағы аульный школға барып оқытушы болған. Мұнда біраз уақыт болған соң Қостанай уезінде Әуликөл деген жерде болыстық школында екінші рет оқытушы болған. Әуликөлден үшінші рет ауысып барған школы Қостанай қаласының уезіндегі екі сыныфтық орыс-қазақ школы. Бұл айтылған үш школда неше жылдан тұрғаны бізге белгісіз. Жиыны үшеуінде төрт жыл тұрып, 1896 жылы Омбыда, Ақмола, Семей школдарын басқарып тұрған Алекторовпен хабарласып, Омбыға барған.

Ахаңның Қостанайдан кетуіндегі себептерінің көбі бізге белгісіз, кетуінің бір себебі, қазақтың басқа жерлеріндегі хал-жайын көріп-білу болса керек. Омбыға барып Алекторовпен көрісуі Ахаңның кейінгі күндегі адамшылығы мен ісіне екі түрлі әсер берген. Біреуі – Алекторовтың қазақ турасындағы отаршылдық саясатының басын біліп, көздеп жүрген мақсұтын сезген болар. Атақты Ильминскийдің жолымен қазақтың көзін ашу үшін осы оқу керек деген саясатты тұтынып жүргендігін сөздерімен білдірген Алекторовтың ниетімен жақын келіп танысқан соң, Ахмет қазақ халқының жағдайының ауырлығын ұғып, ел турасындағы түкпірлі ойы сол кезде ояна бастаған.

Алекторовпен танысудың екінші әсері – Ахаңның жолы ашылып, пікірі ашылып, бұрынғы білім-өнер жүзіндегі шала білініп,

көмескілеу түсініп жүрген нәрселерін таза білуіне себеп болған. Омбыдан соң аз уақыт тұрған жері – Қарқаралы. Онда 1896 жылдан бастап 1907 жылға шейін тұрған. Қарқаралыда әуелде сыныптық орыс-қазақ школында болып, артынан городское училищенің оқытушысы болған.

Қарқаралыда тұрғандағы соңғы 4 жыл Ахаңның саясат ісіне белсене кірісіп жазуымен де, ісімен де бой көрсеткен кезі, сол мезгілде 1905 жылдың өзгерісі болған қазақтың Мәскеуден келген біренсаран студенті, басқа қалаларда оқып жүрген жастары һәм ескіліктен келе жатқан пікірі түзу үлкендерінің арасына өзгеріс рухы жайылып, қазақтың елдігін сөйлей бастаған кездері сол мезгіл болатын. 1905 жылы Қарқаралыда Ахаңмен басқа біраз оқығандар бас қосып, кіндік үкіметке қазақ халқының атынан петиция (арыз-тілек) жіберген, ол петициядағы аталған үлкен сөздер: бірінші – жер мәселесі. Қазақтың жерін алуды тоқтатып, переселендерді жібермеуді сұраған; екінші, қазақ жұртына земство беруді сұраған; үшінші, отаршылдардың орыс қылмақ саясатынан құтылу үшін ол күннің құралы барлық мұсылман жұртының қосылуында болғандықтан, қазақ жұртын муфтиге қаратуды сұраған. Петициядағы тілек қылған ірі мәселелер осы. Ол күндегі ой ойлаған қазақ баласының дертті мәселесі осылар болғандықтан, Ахандар бастаған іске қыр қазағының ішінде тілеулес кісілер көп шыққан. Көпшіліктің оянуына себепші болған. Сол жылдардан кейін бас қосқан жиында, жазысқан хатта, оңашада болған әңгімеде «ел қамы», «ел мұңы» деген сөздер Ахаңның аузынан кетпейтін сөзі болған. Елшілдік ұранын салып, агитацияның ауданын кеңейтіп, ел ішіне арманды сөздерін жая бастаған. Сол жылдардың ішінде белгілі «Қырық мысал» жазылған. Қалың қазақ жұртының алғашқы естіген төңкеріс рухындағы сөзі «Қырық мысал» болатын. Бұдан кейін Ахаңның атағы жайылып, елдің шын қамқоры екендігі екінің біріне мәлім бола бастаған. Бірақ сол кезде төңкерістің күні бітіп, патшаның жауыз үкіметі қайта күшейіп, елшілдерге қуғын жасап, қысымшылдық жасайтын қанды күндері қайта туған. Қазақ ішінен ежелден елді ұмытып, адамшылық қарызын шенді-шекпенге сатқан құзғын сияқты тілмаштары, өзімшіл надан болыстары біренсарандап бас көтерген. Қараңғы үйді бинат қылған «сабаздарға» жем айыратын жер табылған. Олар «Қырық мысалдың» өлеңдерін перевод қылып, 1905 жылдағы петиция берген адамның бәрінің атын жиып, үстінен белгілі доностарын жүргізе бастаған. Бұлардың бейнеті көпке созылмай-ақ, күнде еңбегі жанған. Қазақтың өзгеріс уақытында түзелуді ойлап, тура бетпен жүрген азаматтарының бәрі де үкіметтің қырын қабағына ілініп, абақтыға түсе бастаған.

Алаш әдебиеттануы

Сол доностың арқасында 1907 жылы Қарқаралы қаласында Аханды 6 жолдасымен абақтыға салған. Қарқаралы тұтқынында аз уақыт отырған соң «жазалыларды» Семейге айдаған. 12 жыл өмірін өткізіп, еңбегі жанбай айдалып бара жатқанда Аханның қайғылы көңілінен шыққан ауыр сөздің бірі: Қош сау бол, Қарқаралы, жуылмаған, Айдай бер, қалса адамың қуылмаған! – деген өлеңінен анық көрінеді. Семейде сегіз ай абақтыда отырған соң бір жарым жылға (административтік ссылкаға) айдау ретімен Орынборға келген. Орынборда сол тұрған жылдарындағы әуелгі ниет қылған бетінен тайынбай, бұрынғыдан ащырақ, күштірек тілмен «Масаны» жазған. Қазақ оқушысына естілген екінші елшілдік ұраны «Маса» болатын. Бұл кітабы шыққан кезде Уфадағы «Ғалияда» оқып жүрген қазақ шәкірттері тырбанып талап қылып, қазақша газет шығармақшы болған. Керекті қаржыны елден жиып, өз орталарынан шығарып, газеттеріне шығарушы болуға Аханды белгілеген.

Қазақтың ол кездегі ерте оянған тобының бірі – «Ғалия» шәкірттері еді, солардың талабымен кейінгі уақытта атақты болған «Қазақ» газетіне алғашқы негіз салынған. Ахаң шығарушы болып, «Ғалия» шәкірттері көмекші жазушылары болып, Орынбордағы орыс школында жүрген барлық қазақ баласы басқарманың қара жұмысшылары болып, көптеп-көмектеп алғашқы сандарын шығара бастаған. Артынан «Қазақ» нығайып, өзін-өзі алып жүріп кетті.

1917 жылдың төңкерісіне шейін Аханның уақыты «Қазақ» газетімен бірге өтті. Бұнда да «Қазақтың» сатылған тілмаштары жасаған доностары аз болған жоқ. Әлденеше рет «Қазақты» жаппақ болған, штраф төлеткен, Аханды абақтыға салмақ болған күндері бізге белгілі. Бірақ Аханның денсаулығын ойлап, халін ұққан жолдастары абақтыға жатқызған жоқ. Үкіметтің тілеген штрафын беріп, босатып алды. 1917 жылдың төңкерісінен бері Аханның істеп жүрген қызметі, жазып жүрген кітаптары, сөздері жұрттың көбіне белгілі болғандықтан, одан бергі жайларын көп жазбақшы емеспін. Осы күнде Ахаң Орынборда.

Басынан кешкен толқынды күндер сақал-шашына ерте күннен-ақ кіргізіп, бетіне әжім түсірсе де, әзірше дені сау, жас күнінен көңілі сүйген қызметі болғандықтан, Орынбордағы қазақ институтының һәм басқа қазақ баласы оқыған мектептердің оқытушысы болып жүр. Мектептен босаған уақытта қазақ мектептеріне керекті кітаптар жазады.

Бұрынғы оқушыларға белгілі «Тіл құрал», «Оқу құралдарынан» басқа соңғы жылдарда «Әліппе істерін» һәм қазақша жазған. Бұл соңғы кітабы осы күнде Орынборда басылып жатыр. Жаңадан алған

хабарға қарағанда, былтырдан жазып жүрген «Мәдениет тарихы» деген кітабын осы күнде бітіріпті. Жақында о да басылып шықса керек. Ахаң соңғы жылдардағы уақыттың бәрін қазақтың мектебіне сарып қылып, істеген ісі де, жазған жазуы да соған арналған. Сондықтан бұрынғы уақыттағы жас буынның әлсіз ойын тербеткен, жүрекке жылы тәтті өлеңдерін соңғы жылдары ести алмай жүрміз. Бірақ Ахаңның бұрынғы айтқан сөзін әлі қазақ баласы ұмытқан жоқ, өлеңіндегі белгілі сарын әлі ескірген жоқ.

Әлі күнге қазақ даласының күшті сарыны болып, Арқаның қоңыр желімен бірге есіп шалқып жатыр. Бұдан 10–15 жыл бұрын: Алаштың Үмбетінің бәрі мәлім. Кім қалды таразыға тартылмаған? – дегенді Ахаң айтса, біз де осы күнде соны айтамыз. Айналып келіп таразыға тартылған, сыннан өткен деп, Ахаңның ғана ардақты атын атаймыз. Одан басқа жалпақ елдің сынына толып, мейірін қандырған кісілері санаулы.

Ахаң ашқан қазақ мектебі, Ахаң түрлеген ана тілі, Ахаң салған әдебиеттегі елшілдік ұраны – «Қырық мысал», «Маса», «Қазақ» газетінің 1916 жылдағы қан жылаған қазақ баласына істеген еңбегі, өнер-білім, саясат жолындағы қажымаған қайратын біз ұмытсақ та, тарих ұмытпайтын істер болатын.

Оны жұрттың бәрі де біледі. Бұның шындығына ешкім де дауласпайды. Сондықтан 50 жылдық тойын істеп отырған қуанышты күнде Ахаңа біздің айтатын сөзіміз: Ахаң еңбегі жанған жанның бірі. Істеген ісінің жемісі – артынан келе жатқан жастар. Оның арты Ахаң мектебіне тізіліп, кіріп жатқан жас буын, жаңа өсіп келе жатқан қазақ әдебиеті Ахаңды өзінің басшысы деп санайды.

Қаламынан тамған бал ем болудан айнымайды, әлде болса өмірінің ұзақ болып, еңбегінің өнімді болуын тілеуден қазақ баласы қайтпайды (2: 185–191). 1923 жыл.

Алаш ұранына тыйым салынған қиын-қыстау кезеңнің өзінде Мұхтар Әуезов «Абай жолы» концептін орнықтыра алды. Ұстаздары – Алаш Арыстарының аманатын совет кезінде іске асырған Мұхтар Әуезовке Алаш ұраны мен ерекше ұлтжандылық сезіммен жазылған әдебиеттанулық еңбектері үшін Алланың разылығы, Пайғамбарымыздың (с.а.с.) шапағаты нәсіп болғай!

1. Әуезов М. Қазақ әдебиеті тарихы. – Алматы: Ана тілі. 1991.

2. Бес арыс. – Алматы: Жалын. 1992.

2.13. АЛАШ АБАЙТАНУЫ

*Жазған сөз жаным ашып Алашыма;
Алаштың адасқан аз баласына.
Қаннан қан, еткен інім, бауыр жұртым!
Қараған «Қара таудың» қаласына.*

А.Байтұрсынұлы

Абай 1904 жылы қайтыс болды. 1905 жылы Ресейді дүр сілкіндірген орыс буржуазиялық-демократиялық революциясы бүкіл империя халықтарының алдыңғы қатарлы зиялыларын ұйқыдан оятып, саяси өмірдің жандануына әсер етті. Қазақ зиялылары да осы 1905 жылы өздерін саяси-әлеуметтік күш ретінде тұңғыш рет көрсетті. Алаш зиялылары өз ұлтының басты рухани құндылықтарына бұрылды, Абайды тануды бастады. *С.Торайғыров* бұл үрдісті былай деп анықтап берді: «*Ер Тарғын*», «*Қобыландыны*» оқып байқа, Абайды оқы, таңырқа, басыңды шайқа».

Алаш ғалымдарының яғни алғашқы абайтану туралы еңбектері совет кезінде саналы түрде жасырылды. Ал бұл мұра 1905 жылы Әлихан Бөкейханның зерттеуінен басталып, 1924 жылғы «Ақжолдағы» Абай туралы жазылған редакциялық мақалаға дейінгі екі аралықтағы 20 жылдық мерзімдегі авторларымен бірге репрессияға ұшыраған ғылыми мұра ұлы классикті таныту абайтану саласы тек тәуелсіз әдебиеттану ғылымының еншісіне бұйырған екен.

Ол қандай еңбектер? Ең алдымен, Ә.Бөкейханның «*Абай (Ибраһим) Құнанбаев*» атты мақаласы (1: 11–20). Мұнда тұңғыш рет Абайдың айналасы, туған ортасы, ата-тегі, негізгі өмірі мен шығармашылығы тұңғыш рет сөз етіледі. Абайдың 13 жасынан өлең жазғаны, 15 жасында әкесінің қасында болып, билік ісін меңгере бастауы айтылады. Ә.Бөкейхан тұңғыш рет Абай қандай кітаптар оқыды деген сауалға жауап береді: Спенсердің «Тәжірибелерін», Льюистің «Позитивті философиясы», Дрепердің «Еуропаның ақыл-ойының дамуы», Н.Г.Чернышевскийдің «Современниктегі» макалалары, т.б. Ә.Бөкейхан Абайдың аудармаларына да арнайы тоқталған.

Ә.Бөкейхан 1904 жылы 14 мамырда Абайдың сүйікті ұлы Мағауияның қайтыс болғанын, 40 күннен кейін ақынның өзінің де дүние салғанын айғақтайды. Әлихан Бөкейхан осы мақалада Абайдың ұлы Тұрағұл ақын шығармаларын жинағаны, оны «таяу

арада императорлық Ресей географиялық қоғамының Семей бөлімшесі басып шығарады» деген мәлімет береді. Осыншама деректі, әдеби мазмұны мол мақала Абайтану туралы тұңғыш ғылыми зерттеуі болып табылады.

Келесі еңбек «Уақыт» газетінде 1908 жылы жарық көрген. «*Ибраһим ибн Құнанбаев*» атты мақалада Лермонтовтың «Жалғыздық» өлеңі Абай аударуымен жарияланғаны сөз етілген. Абай туралы келесі мағлұмат берілген: «Бұл адам – Семипалат облысы, қазақ, нәсілі тобықтыдан еді, Өскенбайдан тараған Құнанбайұлы Ибраһим мырза.

Ибраһим мырза ұлы ақын аталып, бұдан төрт жыл бұрын дүниеден қайтты, 59 жаста еді. Ғылымсыз, қара халық арасында, сахара қазақтары ішінде жалғыз жұлдыздай болып жанып шығып, тілі, оқушыларын оятатын өлеңдері оны бүкіл атырапқа машһүр етті. Шығармалары қазақша жазылды. Мейлінше мол еңбектенумен орыс тілін үйреніп, орыс әдебиетіне еркін жетіліп, достасып алды. Өлеңдері есіткеннің жүрегін жігерлендірерліктей табиғи болып, шығармаларының асыл негізі Лермонтовқа үндес. Мәжілісінде болған кісілердің айтуынша, тілі ләззатты, араб, парсы, түрік, қалмақ тілдерінен хабардар, тарих, география пәндерінен мағлұматы кең болып, танымы тұқымды еді. Адамшылық ой-қиялы өте таза, ұлтжанды, елін-жерін сүйген кісі еді. Марқұмның өлеңдері көп болса да, басылғандары жоққа тән еді. Обалы шығармаларын біліп жарыққа шығаруға қайрат етпеген кісілердің басында тұр. Марқұмның сөздерінің бірі: Қуаты оттай бұрқырап, Уәзінге салып тізілген. Жанбырлы жайдай сарқырап, Көк бұлттан үзілген. Қайран тіл, қайран сөз! Наданға қадірсіз (1: 31–32). «Уақыт», 1908.

Келесі еңбек *Зейнелгабиден ибн Әміре-әл Жауһари әл-Омскауи «Әдебиет қазақия яки қазақтардың тіл өнері»* деп аталған (1: 34). Автор Абайды заманның көркем тілін дамытушылық ісі әрі өлеңшілігі қадірлі екенін ескертеді және ақын өлеңдерін берген.

Алаш абайтануының реті келесіндей: Кәкітай Ысқақұлы Құнанбаев «Абай (Ибраһим) Құнанбайұлының өмірі»; Алексей Белослюдов «Белослюдов қолжазбасынан»; А.Байтұрсынұлы «Қазақтың бас ақыны» («Қазақ». 1913. № 43); Нұр Рамазанов «Абай Құнанбаев» (1845–1904) (Керуен уезінің қазағы. Мақала 1914 жылы «Әлшархият» жинағында Петроградта жарияланған); Міржақып Дулатов «Абай» («Қазақ». 1914. № 67).

А.Байтұрсынұлы Абай неге қазақтың Бас ақыны деген сауалға жауапты келесі сөздерінде берген: «Сөзі аз, мағынасы көп, терең,

Алаш әдебиеттануы

Бұрын естімеген адамға шапшаң оқып шықсаң, азына түсініп, көбінің мағынасына жете алмай қаласың.

Не нәрсе жайынан жазса да, Абай түбірін, тамырын, ішкі сырын, қасиетін қармай жазады. Нәрсенің сырын, қасиетін біліп жазған соң сөзінің бәрі де халыққа тіреліп, оқушылардың біліміне сын болып, емтихан болып табылады. Оқушы сөзді сынаса, сөз оқушыларын да сынайды... Заман бұрынғыдай болса, Абай Алаштың атақты билерінің бірі болуы шүбәсіз. Біліммен би болып, жұрт билейтін заман өтіп, таспен би болатын заманға қарсы туған. Білімі көптер жұрт билейтін заманға қарсы туған. Абай жұрт алдына білімін салғанда, басқалар малын салған, жұрттың беті малға ауып, ел билігі Абай қолына еркін тимеген. «Білімнен мал артық болушы ма еді?» деп, Абай жұрттың онысына көнбей таласқан» (1: 57). Абайдың көркемдік әлемінің нарративі былай нақтыланған: «Абай өлеңге басқа көзбен қарап, басқа құрмет, ықыласпен күтіп алып, төр түгіл, тақтан орын берген» (1: 59).

«Жұрт мағыналы, маңызды, терең сөзден гөрі мағына жоқ, маңыз жоқ, желдей гулеп құлаққа дыбысы тиіп, өте шығатын жеңіл сөздерді тыңдауға құмар екендігі Абайдың өлең жайынан жазған сөзінде көрсетілген. Сол сөзінен Абайдың сыншылығы, өлең жақсы болуға не керектігін білетіні де көрініп тұр. Сөз жазатын адам әрі жазушы, әрі сыншы боларға керек. Сөздің шырайлы, ажарлы болуына ойдың шеберлігі керек. Ұнамды, орынды, дәмді болуына сыншылық керек. Мағыналы, маңызды болуына білім керек. Абайда осы үшеуі де болған. Бұлардың үстіне Абай көсем, үлгі шығарып, өнеге жайғыш болған. Абайда өлең сөздің неше түрлі үлгісі, өрнегі табылады. Ол өрнектерді ойдан шығармай, орыстан алса да орыс өлеңдерінің өрнектері қазақ тіліне жарайтындығын бастап көрсеткені де зор көсемдік. Абай өлең жақсы болуға керек шарттардың бәрін білген» (1: 59).

Абай мәтіндеріндегі ғибратты хикмет туралы келесіндей пікір берілген: «Басқа ақындар аз білімін сөздің ажарымен толтыруға тырысқан. Абай сөздің ажарына қарамай, сыпайылығына қарамай, әр нәрсенің бар қалыбын сол қалыбынша дұрыс айтуды сүйген. Абай көп нәрсені білген, білген нәрселерін жазғанда: «Мынау халыққа түсінуге ауыр болар, мынаның сыпайышылыққа кемшілігі болар», – деп тайсақтап тартынбаған, хақиқатты хақиқат қалыбында, теренді терең қалыбында жазған. Хақиқатты тануға, тереннен сөйлеуге бойына біткен зеректігінің үстіне, Абай әртүрлі Еуропа білім иелерінің кітаптарын оқыған» (1: 62).

Міржақып Дулатұлы «Абай» мақаласында («Қазақ», 1914, № 67) қазақ әдебиетінің басты рухани Темірқазығы туралы былай деген: «Абай сынды ақынның қадірін білмеу – қазақ халқының зор кемшілігін көрсетуге толық жасарайды. Себебі, қазақ өзге жұртпен үзеңгі қағысып, тең халық болып жасай алмауы – тарихы, әдебиеті жоқ халықтың дүниеде өмір сүруі, ұлттығын сақтап ілгері басуы қиын. Әдебиеті, тарихы жоқ халықтар басқаларға сіңісіп, жұтылып жоқ болады. Қай жұртта болса да жалпы әдебиет жансыз тән жасасамақ емес. Қайдан өрбігенін, қайдан өскенін, ата-бабалары кім болғанын, не істегенін білмеген жұртқа бұл талас-тартыс, тар заманда арнаулы орын жоқ. Сондықтан Абайдың аты жоғалуы, мұнан кейін де шығатын Абайлардың сондай ескерусіз ұмытылуы ықтималы қазақтың жоғалуы, қазақ атты халықтың ұмытылуымен бірдей.

Соның үшін жиырмасыншы ғасырдың таңында халқымыздың ұйқыдан азырақ бас көтеруі жас әдебиетіміздің өсуі, белгілі кісілеріміздің тірлігінде һәм өлген соң да мәңгі ұмытылмастай болуы – біздің бірінші ескеретін борышымыз. Әдебиетіміздің негізіне қаланған бірінші кірпіш – Абай сөзі, Абай аты боларға керек. Абайға шейін қазақта қолға алып оқырлық, шын мағынасында қазақ әдебиеті дерлік бір нәрсе болған жоқ еді. Абайдың бізге қымбаттығы да сол» (1: 71). «Бәлкі мұнан кейін Абайдан үздік, артық ақындар, жазушылар шығар. Бірақ ең жоғары ардақты орын Абайдікі, қазақ халқына сәуле беріп, алғашқы атқан жарық жұлдыз Абай» (1: 72). Сондықтан Міржақып Абайды Ломоносовпен қатар қойып, ұлт дүниетанымына қосқан үлесін айқындап берді.

1921 жылы «Ақжолдың» 19 маусымындағы санында *Телжан Шонанұлының «Абай кітабын бастыру керек»* атты мақаласы шыққан. *Бернияз Күлеевтің «Абай кітабы басылатын болды» («Ақжол», 1921,14.IX)* мақаласында 1904 жылы Петерборда Бураганский баспаханасында шыққан 125 беттік ақын кітабының тиражы аздығынан қазір жоқтың қасы екені айтылған.

Жүсіпбек Аймауытұлы, Мұхтар Әуезов «Абайдың өнері һәм қызметі» («Абай» журналында, 1918) мақаласы «Екеу» деген бүркеншік атпен шыққан. Мақаланың басты ойлары келесі: «Абайдың ең бір артық өзгешелігі – заманының ыңғайына жүрмей, өзінің «өздік» бетін мықты ұстап, ақылға, ақтыққа, көңілдің шабытына билетіп, көз тұндырарлық кемшілік, міннің ортасында туып, ортасында жүріп, үлгілі жерден өрнек алып келген кісідей ашық көзбен қарап, барлық мінді мүлтіксіз суреттеуі – шарықтап

Алаш әдебиеттануы

жүріп, қылт еткенді көретін қырағы қырандай сыншылдығы. Мұндай сипат Абай бұл жүрген адамдарға ұқсамай, өзгеше зор мақсат үшін келгендігіне дәлел» (1: 95). Абай мәтіндерінің басты дискурстық ерекшеліктері былай анықталған: *«Абайдың ақындық өнері тар жолды, бірбеткей емес, һәр тараулы, сегіз қырлы. Ол тараулар мынау: мінез түзететіндік (ахлақи), тереңнен толғайтындық (фәлсафа), сыншылдық (критика), суретшілдік (художественность), жүректің мұң-зарын, сырын тапқыштық (лирика), ащы тілділік, ызамен күлетіндік (сатира), һәм керемет переводчиктік»* (1: 96).

Абай өлеңдеріндегі негізгі тақырыптық концепт былай айғақталған: *«Және «Алла деген сөз жеңіл» деген сөзі фәлсафамен сөйлейтіндігін көрсетеді. Абайдың басылмаған қарасөздері көп. Сол сөздерінің бәрі терең ойға салып, толғап жазылған. Ахлақ, адамшылық, дін, халықтың мінезі, неше түрлі хақиқаттар туралы жазылған сөздері Абайда фәлсафа қуаты барлығына үлкен дәлел. Абайдың данышпандық белгісі – өзі шығарған он алты мақалы бар. Мақалының біреуі: «Әкесінің баласы – адамның дұшпаны, адамның баласы – бауырың» деген»* (1: 97).

«Ақынның жүрегі не нәрсенің болсын жарастығын, келісімін, сұлудан сұлуын іздейді. Жүрегінің сезімі, көңілінің шабыты билеп, өз бетімен жазып кеткен сөзін «былай неге жазбадың, ахлаққа халәф» деу жол емес. Ол – зорлық. Оның суретшіл көңіліне, жүрек қиялына басқаның мөлшері өлшеу емес. Абайдың бірсыпыра өлеңдері жүрегінің сырын, шерін толқытып, қайғымен, мұң-зармен шығады. Мысалы, «Өлсем орным қара жер сыз болмай ма?», «Ішім өлген, сыртым сау», «Жүрегім менің қырық жамау» деген өлеңдері» (1: 98).

Абайдың әдеби тілі туралы: *«Бұрын қазақ тілі аса ұстарып, өрнекті келмеген. Қазақ тілін анық түрлеп, өрнектеп, керекке жаратып түзеген – Абай. Бұл бір. Екінші, Абайдан бұрынғы қазақ әдебиетінің беті мақтау, жамандау, асыру, кеміту, болмаса зарлаған сарыуайым болып келген»* (1: 99). Жаңа жанрлық форма туралы: *«Абайдан бергі қазақ әдебиетінің беті жаңа түр тапты. Абай бұрынғы ақындардың ұстанып келе жатқан бетін тастап, тыңнан жол салды. Бұл Абайдың бұрынғы ақындардан ақыл көзінің артықтығы болды – бір, ақындығы күшті болды – екі, өлеңнің өнер екендігін білді – үш. Сонымен Абай ешкімнен үлгі алмай, қазақ әдебиетінің бетін бұрып мүйіс шығарды, өлеңшілікке өзгеше түр кіргізді. Осы күнгі қазақ әдебиетінің түрі Абайдың көрсеткен*

бетімен келеді. Абайдың ақындық күшінің зорлығы, өз заманында жұртты өзіне қаратып алып, кейінгілерді де сол ізбен әкеле жатыр. Кейінгі жазушылардың бәрін Абай өзіне еліктетіп, соңынан ертіп, шәкірт қып әкетті. Абай өлеңнен неше түрлі өлшеу көрсетіп, көп түр кіргізді. Бұл күнге ақындар Абайдың салған көп түріне түр қоспақ түгілі, әлі сол түрлерді түгел сіңіріп ала алған жоқ» (1: 100).

М.Дулатұлы осы мақаласында «Абай дәуірі» деген ғылыми түсінігін енгізген: «Қазақтың әдебиеті ілгері басып өрлейтін болса, Абайдың бұл қызметі әдебиетімізге негіз болып, келешектегі көтерілуіне тұғыры болмақ. Пушкин айтқандай, Абай «Өзіне мәңгілік ескерткіш орнатып» кетті. Қазақтың жұрты кең дала, еркін ауада сайран қылып жер мен көк, су мен ағаш, тау мен тастың тамаша сырларымен бірге туысып, біте қайнап, басы бос, қиялы күшті бұлғақтап жүрген дүниенің бір ерке баласы, сондықтан қазақтың сүйегіне біткен ақындығы бар – бұл бір. Екінші, әдебиетіміздің алғашқы адымында надан халықтың ішінен мәдени жұрттардың алдыңғы ақындармен таласа Абай сықылды кісі шығып көтермеші, таяныш болып отыр. Бұл екі себепке қарағанда – біздің әдебиетіміз мәдени жұрттардың әдебиетінің қатарына тез ілінеді деп білеміз» (1: 101–102).

М.Әуезов «Абай – әдебиеттің басшысы» мақаласында келесі теориялық ойлар қамтылған: 1) «Қазақта жазба әдебиет Абайдан көп бұрын басталған. Бұл есепке, көбінесе дін мақсұтымен жазылған қиссаларды кіргізбесек те, айтыс өлеңдерді кіргізбеуге болмайды. Наурызбай мен Тілеуқабаның қызының айтысуы, Біржан мен Сараның айтысуы, бір жағынан, ауызша әдебиетке кірсе, бір жағынан, жартылап келіп жазба әдебиетке кіреді. Тегінде, қазақтағы айтыс өлеңдер – өзге жұрттың әдебиетінде кез келмейтін, біздің әдебиеттің байлығына дәлел болған айрықша бір түр. Айтыс өлеңдердің ерте күндегілері ауызша әдебиетке кірсе де, бергі замандағы айтыстың ішінен ұзақ әңгіме тудыратын Наурызбай мен Біржан-Сара сияқтылары жазба әдебиетке кіреді. Екі кісінің айтысуынан немесе екі кісінің жайынан туатын әңгімелер ертерек уақытта ағылшын әдебиетінде Грандисон, Ричардсон, Достоевскийдің уақыттарында туылған. Орыстардың «Бедные люди» деген кітабында бар. Мұндай әңгімелерді эпистолярный роман деп атаған. Біздің айтыстардың көбі – осы эпистолярный роман түріндегі өлеңдер...». Күні бүгін айтылмағаның теориялық пікір!

Алаш әдебиеттануы

Осы ретте М.Әуезов Абай бастап берген жаңа мазмұндық түрді анықтап айтқан: «Одан беріде жазба әдебиеттің өз міндетін ұға бастап, қазақ тұрмысындағы кем-кетікті қолға ала бастағаны да Абайдан бұрын басталады. Бұл жағынан қарағанда, Абайдың алдындағы адамдар деп Шортанбай, Алтынсарин, Мәшһүр Жүсіп һәм Нарманбеттерді алу керек» (1: 104).

М.Әуезов әдеби тұжырымдарды ұлт тәуелсіздігі ойына бұрады: *«Көшпелі деп ауызшадан жазбаға қарай көшкенін айтамыз. Мана сол замандағы ой ойлаған адамдардың ойында болған өзгерісті, сөздерден туған жаңа күйді айтамыз. Әдебиеттегі бұл көшпелі дәуір қазақтың жалпы тұрмысындағы, тарихындағы көшпелі дәуірмен жалғасып келеді. «Қол ұстасып қатар келді, егіз болып туды» деуге болады. Қазақты патша саясаты билеп алған, қол-аяғын байлап, бағындырып алған, жерін алып өзінің төрелерін қазаққа ұлық қыла бастаған, отаршылдық әрекетін күшейте бастаған, дінінен айыра бастаған уақытына келеді» (3: 104).*

«Зар заман» сарыны туралы түсінікті әдебиетші осы ретте келтірген: «Сондықтан әдебиеттегі көшпелі дәуір де осындай мұнды күйден құралған. Осы ретпен қарағанда Шортанбай жазған «Зар заман» – әдебиеттегі, тарихтағы көшпелі дәуірдің зор айнасы. Бұл өлеңнің ішінде қазақ тұрмысына жанасқан кемшіліктің айтылмағаны жоқ деуге болады. Патша ұлығынан бастап, қазақтың өзінің ішіндегі берекесіздігі, бұрынғы мінезден айырылып бара жатқандығы, дінін жоғалтып, жастарының азып бара жатқандығы барлығы да зарлы сарынмен айтылып өтеді...» (1:105).

Абай қандай жаңалық кіргізді? Оның ерекшелігі қандай? Ол туралы былай делінген: *«...Қазақ әдебиетіне Абай кіргізген жаңалық көп. Абай – қазақтағы суретті, сұлу сөздің атасы; тереңге сырлы, кең мағыналы кестелі өлеңнің атасы. Қазақ өлеңіне үлгі, өрнек берген, түрін көбейтіп, қалыбын молайтқан – Абай. Ол қазақтың ішінен оқушы тапқан. Әдебиетке, өлең-жырға бұрыннан орнаған теріс пікір, теріс ұғымның бәрін жоғалтып, жұрттың ойын тәрбиелеген. Бұдан соңғы бір үлкен қызметі – қырдағы қалың қазаққа Еуропа мәдениетінің есігін ашқан. Орыстың Пушкин, Лермонтов, Крыловтарын қазаққа танытушы – Абай.*

Мәдениетті жұрттың ысылған тілімен айтқан тәтті күй, нәзік сезімдерін Абай қазақтың дүкен көрмеген жалпақ тілімен өзіндей тәтті қылып, сезімді қылып айтып берген. Сондықтан Абай қазақ оқушысының ойымен қатар сезімін де тәрбиелеген. Қазақтың тіліне Абайдың сіңірген еңбегінің арқасында бұл тілдің

бетімен келеді. Абайдың ақындық күшінің зорлығы, өз заманында жұртты өзіне қаратып алып, кейінгілерді де сол ізбен әкеле жатыр. Кейінгі жазушылардың бәрін Абай өзіне еліктетіп, соңынан ертіп, шәкірт қып әкетті. Абай өлеңнен неше түрлі өлшеу көрсетіп, көп түр кіргізді. Бұл күнге ақындар Абайдың салған көп түріне түр қоспақ түгілі, әлі сол түрлерді түгел сіңіріп ала алған жоқ» (1: 100).

М.Дулатұлы осы мақаласында «Абай дәуірі» деген ғылыми түсінігін енгізген: «Қазақтың әдебиеті ілгері басып өрлейтін болса, Абайдың бұл қызметі әдебиетімізге негіз болып, келешектегі көтерілуіне тұғыры болмақ. Пушкин айтқандай, Абай «Өзіне мәңгілік ескерткіш орнатып» кетті. Қазақтың жұрты кең дала, еркін ауада сайран қылып жер мен көк, су мен ағаш, тау мен тастың тамаша сырларымен бірге туысып, біте қайнап, басы бос, қиялы күшті бұлғақтап жүрген дүниенің бір ерке баласы, сондықтан қазақтың сүйегіне біткен ақындығы бар – бұл бір. Екінші, әдебиетіміздің алғашқы адымында надан халықтың ішінен мәдени жұрттардың алдыңғы ақындармен таласа Абай сықылды кісі шығып көтермеші, таяныш болып отыр. Бұл екі себепке қарағанда – біздің әдебиетіміз мәдени жұрттардың әдебиетінің қатарына тез ілінеді деп білеміз» (1: 101–102).

М.Әуезов «Абай – әдебиеттің басшысы» мақаласында келесі теориялық ойлар қамтылған: 1) «Қазақта жазба әдебиет Абайдан көп бұрын басталған. Бұл есепке, көбінесе дін мақсұтымен жазылған қиссаларды кіргізбесек те, айтыс өлеңдерді кіргізбеуге болмайды. Наурызбай мен Тілеуқабаның қызының айтысуы, Біржан мен Сараның айтысуы, бір жағынан, ауызша әдебиетке кірсе, бір жағынан, жартылап келіп жазба әдебиетке кіреді. Тегінде, қазақтағы айтыс өлеңдер – өзге жұрттың әдебиетінде кез келмейтін, біздің әдебиеттің байлығына дәлел болған айрықша бір түр. Айтыс өлеңдердің ерте күндегілері ауызша әдебиетке кірсе де, бергі замандағы айтыстың ішінен ұзақ әңгіме тудыратын Наурызбай мен Біржан-Сара сияқтылары жазба әдебиетке кіреді. Екі кісінің айтысуынан немесе екі кісінің жайынан туатын әңгімелер ертерек уақытта ағылшын әдебиетінде Грандисон, Ричардсон, Достоевскийдің уақыттарында туылған. Орыстардың «Бедные люди» деген кітабында бар. Мұндай әңгімелерді эпистолярный роман деп атаған. Біздің айтыстардың көбі – осы эпистолярный роман түріндегі өлеңдер...». Күні бүгін айтылмағаның теориялық пікір!

Алаш әдебиеттануы

Осы ретте М.Әуезов Абай бастап берген жаңа мазмұндық түрді анықтап айтқан: «Одан беріде жазба әдебиеттің өз міндетін ұға бастап, қазақ тұрмысындағы кем-кетікті қолға ала бастағаны да Абайдан бұрын басталады. Бұл жағынан қарағанда, Абайдың алдындағы адамдар деп Шортанбай, Алтынсарин, Мәшһүр Жүсіп һәм Нарманбеттерді алу керек» (1: 104).

М.Әуезов әдеби тұжырымдарды ұлт тәуелсіздігі ойына бұрады: «*Көшпелі* деп ауызшадан жазбаға қарай көшкенін айтамыз. Мана сол замандағы ой ойлаған адамдардың ойында болған өзгерісті, сөздерден туған жаңа күйді айтамыз. Әдебиеттегі бұл көшпелі дәуір қазақтың жалпы тұрмысындағы, тарихындағы көшпелі дәуірмен жалғасып келеді. «Қол ұстасып қатар келді, егіз болып туды» деуге болады. Қазақты патша саясаты билеп алған, қол-аяғын байлап, бағындырып алған, жерін алып өзінің төрелерін қазаққа ұлық қыла бастаған, отаршылдық әрекетін күшейте бастаған, дінінен айыра бастаған уақытына келеді» (3: 104).

«*Зар заман*» сарыны туралы түсінікті әдебиетші осы ретте келтірген: «Сондықтан әдебиеттегі көшпелі дәуір де осындай мұңды күйден құралған. Осы ретпен қарағанда Шортанбай жазған «Зар заман» – әдебиеттегі, тарихтағы көшпелі дәуірдің зор айнасы. Бұл өлеңнің ішінде қазақ тұрмысына жанасқан кемшіліктің айтылмағаны жоқ деуге болады. Патша ұлығынан бастап, қазақтың өзінің ішіндегі берекесіздігі, бұрынғы мінезден айырылып бара жатқандығы, дінін жоғалтып, жастарының азып бара жатқандығы барлығы да зарлы сарынмен айтылып өтеді...» (1:105).

Абай қандай жаңалық кіргізді? Оның ерекшелігі қандай? Ол туралы былай делінген: «...*Қазақ әдебиетіне Абай кіргізген жаңалық көп. Абай – қазақтағы суретті, сұлу сөздің атасы; тереңге сырлы, кең мағыналы кестелі өлеңнің атасы. Қазақ өлеңіне үлгі, өрнек берген, түрін көбейтіп, қалыбын молайтқан – Абай. Ол қазақтың ішінен оқушы тапқан. Әдебиетке, өлең-жырға бұрыннан орнаған теріс пікір, теріс ұғымның бәрін жоғалтып, жұрттың ойын тәрбиелеген. Бұдан соңғы бір үлкен қызметі – қырдағы қалың қазаққа Еуропа мәдениетінің есігін ашқан. Орыстың Пушкин, Лермонтов, Крыловтарын қазаққа танытушы – Абай.*

Мәдениетті жұрттың ысылған тілімен айтқан тәтті күй, нәзік сезімдерін Абай қазақтың дүкен көрмеген жалпақ тілімен өзіндей тәтті қылып, сезімді қылып айтып берген. Сондықтан Абай қазақ оқушысының ойымен қатар сезімін де тәрбиелеген. Қазақтың тіліне Абайдың сіңірген еңбегінің арқасында бұл тілдің

барлық байлығы, оралымдылығы, өрнектілігі табылған. Абайдың барлық өлеңі – қазақтың сол күшті тілінің ішінен туған асыл құрыш: қырдағы қалың қазақтың осы күнге шейін сөйлеп жүрген жалпақ тілінің жемісі, соның сыры мен сымбатын көрсететін айнасы. Бұл – Абайдың қазақ тіліне істеген қызметі» (1: 105).

Абай өлеңінің ішкі мағынасы мен сыры туралы М.Әуезов былай деген: «Абай өлеңінің ішіндегі мағынасы мен беттеген бағыты жағынан қарағанда, көшпелі дәуірдің өлеңдерінен айырылатын жері – мұнда сұлдері құрыған зар да, әлі құрыған уайым да жоқ, оның орнында қазақ өмірінің кем-кетігін түсінген көзі ашықтық бар, дәлдеп ауруын тауып, емін айтқан ширақтық бар. Бұрынғыдай әр нәрсені ем көрген далбасалықтың орнына, Абай қазақтың жасына: білім жарығына ұмтыл – дейді, – малыңды дұрыстап бақ, – дейді. Атқа мінген жақсыларына: – Елді іріткіге салмай, адал еңбек қыл, қарызыңды атқар», – дейді. Қазақтың өміріндегі кемшіліктің қайсысына болса да, Абай өз емін айтып кеткен» (1: 106).

Ілияс Жансүгірұлы 1933 жылы Қызылордада шыққан Абай жинағының жарық көруіне атсалысып, алғысөз бен ғылыми түсініктемелер жазған әдебиетші. *Ілияс Жансүгірұлының «Абай кітабы»* мақаласы да абайтануға қосылған сүбелі үлес. Автор баспа қатесін түзетуші (корректор) нашарлау болғанын айтып, баспа тарапынан кеткен жаңсақ мысалдар келтірген. Әдебиетші текстолог ретінде Абай мәтіндеріндегі 21 сөйлемдегі кеткен қателерді тізіп берген.

Абай өлеңдерінің биік дәрежесін айта келе І.Жансүгірұлы сол кездегі саяси ахуалды да былай берген: «Қазақстанның баспа-сөзінен Абайдың толық кітабын да осы кезде дәмеленуге болмайды. Себебі, Абайдың күні бұрын қорқып, Құдайға сиынған сыншысы салпаң құлақ Сәбит Абайды «жуан жұдырық» деп, қара тақтай ұстап, бақырып отыр: Демеймін мені мақтасын, Я жақсын, я жақпасын. Сүйтсе де сондай сыншыдан Құдайым мені сақтасын (*Абай*). Бірақ Қазақстанның жалпақ еңбекшілері кімнің қораз, кімнің бұлбұл екенін айырар. Бір есектің бетімен кетпес. Түркістанның езілген еңбекшілерінің шөлдегені – білім, аңсағаны – ұсақ өсек емес, – бірлік негізі. Сондықтан кім білім берсе, кім білім жағынан еңбегін жұмсаса, тілесе, кім болсын, Түркістанға еңбекшілердің әкесі де, ең қасиетті кісісі де осы» (1: 113–114).

Ғабдрахман Сағди – Абай мұрасын зерттеуші педагог (1922 жылдан бері) – ғалым, Тәшкендегі САГУ профессоры. Ғалымның «Абай» атты мақаласы «Ақжолда» 1923 жылы жарық көрген (№ 335, 336, 354, 372). Ғалымның зерттеуі «Абай еңбектерінің басылуы»,

Алаш әдебиеттануы

«Абайды жұртшылық жағынан тексеру», «Абай өлеңдерінің табиғаты һәм ішкі рухани жағы туралы», «Абайдың тілі һәм өлшеулері» тараушалардан тұрады.

Сағди тұңғыш рет Абайдың барлығы 5313 жол шамасында өлең жазғанын, 1700 шамасында орысшадан тәржіма қылғанын анықтаған (1: 136). Тіпті қай жылы қаншаға дейінгісі нақтыланған. Абайдың шығармашылығы келесідей бөлініп қарастырылған:

«1) Абайдың 20 жылдық әдеби өмірі бар. Соның әуелгі жартысында Абай күштілік көрсетеді. Соңғы жартысында әлсізденіп, өлеңнің табиғатын, ішкі рухын бүтіндей өзгертіп жібереді.

2) Өмірінің әуелгі жартысында Абайдың өлеңдері табиғат, ішкі рухы мен тұрмысқа жақын дайым тұрмыс қайғыларын, тіршілік пікірлерін шешеді.

Соңғы жартысында (айрықша соңғы 70–80-жылдарында) Алла һәм ахрет туралы терең ойларға кетеді. Яғни Абай өлеңдерінің табиғаты, үміттері тұрмыстың түрлі дерттерімен суарылған болса, соңғы жартысы діни пікірлер һәм машһарға даярлану атымен суарылады. Идеализм деген пәлсапа жолына бұрып тұрақтайды.

3) Абай өлеңдерінде өзінің машық сипаттарын, өздігін көрсетеді. Абай кітабында түсірілген суретте қандай көрінсе, өлеңдерінде де сондай көрінеді. Абайдың суретте көрінген маңайы өлеңдерінде көрінген маңайының өзі. Абайдың маңайында ойшылдық пен толқын-даушылық бірлеседі, бірақ кейіннен ойшылдық жеңіп кетеді.

4) Абай өлеңдері халықшылдық, қазақшылдық рухымен шығарылған.

5) Абай өлеңдерінде (әсіресе әдеби өмірінің соңғы жылында) шындық (реальность) күшті, хатта діни мәселелерге де шын ынтасымен қарайды.

6) Абай мұсылманшылдық дүниесіндегі сопылыққа әсер бермеген. Абай – мұндай сипатпен уланбаған кісі. Оның өлеңінен сіздер өтірік монталықты сезбейсіздер.

7) Абайдың кейбір өлеңдерінің бір пікірден екінші пікірге, бір сезімнен басқа сезімге бірден секіргендігі, асығыстықпен көшкендігі көрінеді. Соның үстіне бағзы бір келіспегендіктер һәм бір-біріне қарсы болған пікірлер де жоқ емес (Газет жүзінде орын азықтан мысал келтіріп болмайды).

8) Абайдың әдеби өмірінің әуелгі жартысында орыс әдебиетінің берген әсері сезілмейді. Абайдың өзінен өлең шығарушылық дәуірінде ешбір халықтың әдебиетіне ешбір адамға еліктегендігі білінбейді» (1: 142–143).

«Д.А.» «Абайдың жиырма жылы» мақаласы «Ақжолда» 1924 жылы жарық көрген. «Бүгін маусымның 21 күні қазақ әдебиетінің атасы – атақты ақын Абайдың өлгеніне 20 жыл толды» деп басталады. Мақаланың басты ойлары келесілер: «Абайдан бұрын да қазақ әдебиетінің жазбасы да, ауызшасы да болған. Бірақ ол әдебиеттердің өзін-өзі танымағандығы, қайда, қалай жұмсалатындығы, өзінің міндетін толық білмегендігі болатын. Абайдың жаңа әдебиеттің басы болып саналаты себебі де содан. «Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін...» – деп. Абай өлең жазуға қалай қарайтынын, өзі қандай жолға жұмсамағанын ашық айтып кетеді. Әдебиеттің өсіп-өнуінде түрлі тарихи дәуірлер бар. Қай дәуірдің әдебиеті болса да өзінің жарыққа шыққан заманының жемісі болып отырады. Заманының ой-қиялы. әдет-ғұрпы, білім ауданы жалпы тұрмыс шартымен байланысты болады. Заманындағы тіршіліктің шындығымен байланысы жоқ. белгілі негізі жоқ шексіз еркін жайылған әдебиет болмайды. Сондықтан Абайдың қазақ әдебиетінде қандай орын алатынын, оның маңызын күшті болу үшін һәм түзу баға бере алу үшін алдымен, оның тіршілік еткен заманы мен ақынның өзі ержеткен ортасын білу керек. Абай қазақтың бас асаулық көрсеткен дәуірді бастан кешіріп, шет қожалыққа әбден бағынған, бойына құлдық мінезін сіңірген заманында туып-өсті. Бұл заман қазақ халқының басына кара тұманы қалың болып жиналған, жарық сәуле көрінер деген үміттен айырылған халық ортасындағы бұрынғы байланысынан айырылып, жат мінездер орнаған заман болатын. Абай осындай ұлт қиялының, ұлт қайратының сөніп, ажарсыз тартқан дәуірінде туып, бойындағы қымбатты асыл өнерін аянбай жұмсарлық орын таба алмай, бетін бұрарлық жарық таппай, тіршілігінде ауыр қайғы кешірген. Саналы адамға ғана бұл – қайғы, жасы ұлғайған Абайдың өлеңіне өшпес мұңды танба салған.

Абай өзінің әр жұмысқа арналғанын сезіп, өзін сол жұмысқа дайындаған. Халыққа қызмет етуді өзіне зор борыш тапқан. Бірақ жоғарғы айтылған себептен айналасынан ешбір тірек таппай, қараңғыда сипалап көп қиналған. Ақыры арты түзу жол тапқан. Ол жол – ұстаздық құру, жаманшылықпен күресу болған». Абайтанушы осы ойды анықтай түседі: «Абай өлеңінің мағына жағын алсақ, үлгі, ақыл үйреткен, жаманшылықтан жиренткен, түзу жүріс-тұрыс көрсеткен рухта тәрбиеленген үлгі, үгіт екенін көреміз. Ал енді өлеңдерінің сырт көркемдігін, түрін, түзілісін, кестесін, сыршылдық жағын алсақ, Абайдың бұл ретте келтірер пайдасы айрықша артық. Абайдың неше түрлі сұлу суретін кестелі сөз, үлгі,

Алаш әдебиеттануы

өрнектері қазақ әдебиетінің бұл күнге дейінгі ардақты гүлі болып келеді. Алдында басшылық қылған әдебиет ағасы жоқ. Маңайында сөзін ұғып, тілегіне қосылып, ой бөліскен замандасы жоқ. Абай қараңғы тұманда жылтырап көрінген жалғыз жарық сияқты. Сол қараңғыда жұтылып кетпей, бұл күнге дейін бізге жарығы себіліп, күннен-күнге бағасы артылып бара жатуы Абайдың әсері қандай күшті екенін анық көрсетеді» (1: 148–149).

Алаш әдебиеттануындағы соңғы еңбек – *М.Жұмабайдың «Алтын Хакім Абайға»* атты арнау өлеңі 1912 жылы жазылған. Ақын өз заманының абайтанулық мәселелерін өлеңмен айқындап берген: Шын хакім, сөзің асыл – баға жетпес, Бір сөзің мың жыл жүрсе, дәмі кетпес. Қарадан хакім болған сендей жанның Әлемнің құлағынан әні кетпес!(1: 151).

Әдебиетші Мағжан Жұмабайдың «Шын хакім» сөзін дәлелдеу үшін бүгін қаншама диссертациялар жазылуда! Сөзді нақты, орынды қолдана білген М.Жұмабай осы анықтама өлеңі арқылы абайтануға зор үлес қосып кетті. Олай болса, әр сөзінен ұлттың рухы мен намысы өрлеп тұрған бұл Алаш абайтануы – тәуелсіз әдебиеттанудың басты ұстанымы болып табылады.

Осы тақырыпқа орай *Иса Байзақовтың абайтануға қосқан үлесі* туралы нақты дерек бар. Мәселен, арнайы зерттеу жазуда емес. Сонау ХХ ғасыр басында Абайдың асыл мұрасын қорғай білу екінің бірінің қолынан келмегені белгілі.

Айтпай Хангелдин 1924 жылы күзде Ташкентте болған оқиғаны былай деп еске алады: «Бұл 1924 жылдың күз айларының бірі болатын. Ташкент қаласындағы қазақтың халық ағарту институтына жасы жиырма екі, жиырма үш шамасындағы бір жас жігіт келді. Үстінде қара өткерме жағалы қаптал шапаны, басында жасыл масатымен тыстаған пұшпақ бөркі бар – осы ойнақы көз, ұшқыр мінезді, қара торы жас жігіт институт тіршілігіне тікелей байланысты болмаса да, келген күннен бастап оқушылардың іші-бауырына кіріп, өзін-өзі институт оқушысындай ұстап, институттың қоғам тіршілігіне араласа түсті.

Ол бір күні мектебіміздің ойын-сауық үйірмесінің жеті сайын беріп тұратын сауық кешіне өзінен-өзі шақырусыз келіп қалды.

Ол сахнаға шығып, сол кезде Ташкенттегі қазақ жастарының арасына жаңадан жайылып жүрген «Қызыл бидай», «Екі жирен» әндерін домбыраға қосып, екпінді ырғақпен айтып берді. Онан кейін жанынан суыра «Қазақ жастарына» деген темаға тақпақтата жөнелді. Жұрт ду-ду қол шапалақтап жатты. Осыдан кейін өлеңді

домбырамен де, домбырасыз да айтып, концерт аяқталғанша қайта-қайта шығып араласып отырды.

Осыдан кейін бұл жігітпен біздер қатты араластық. Бұл – марқұм Иса Байзақов еді. Бұл өзінің сырқатын емдету үшін Ташкентке келіп, қазақ институтында істейтін өзінің бір таныс мұғалімінің үйіне түскен болатын. Ол осында жатып физиоинститутта емделді.

Иса институт оқушыларымен талай концертке араласты. Ол жұмысшылар факультеті мектебінде, сот қызметкерлерін дайындайтын курста, коммунистер университетінде талай-талай концерттерге қатысты. Ол кейде біздің институттың әдебиет сабағына келіп тыңдап та жүрді» (2: 97–98).

Иса Байзақовтың Абайды қорғағаны осы ретте келтірілген: *«Әсіресе бір есте қаларлық нәрсе – Абайдың ақындығы жөніндегі бір талас үстінде оның өлеңмен шығып сөйлегені болатын. Мен оның өлеңмен шығып сөйлеген сөзінің алғашқы алты жолын әлі жатқа білем. Ол Ташкенттегі қазақ жастары клубында, Абайдың ақындығы жайында болды. Бұл жиналысқа Ташкенттегі түрлі мектептерде оқитын қазақ жастарының көпшілігі қатысты. Баяндамашы Абайды «байшыл-феодал ақын» деп қорытты. Міне, осы мәселе жөнінде үлкен талас болып, айтыс басталды. Жұрттың көбі баяндамашыны ірмей сойып, жиналыстан қашып шыққандай етіп жатыр. Осының арасында баяндамашыны жақтап сөйлеушілер де табылып жатыр. Соның бірі – ақын Ғұбайдолла Балақадыров еді. Ол сөзінің басынан бастап, аяғына дейін Абайды «байдың, феодалдың ақыны» деумен болды.*

Балақадыров сөзін бітірісімен, Иса орнынан ұшып түрегеліп, жиналысты басқарып отырғандардан сөз сұрады. Сөз Исаға берілді. Балақадыровтың сөзіне шыдамай, ашу кернеп отырған Иса қызара булығып, сөзін салғаннан дәл осылай бастап еді: Жаңада айтып кетті Балақадыр, Сөзіне мен отырмын етпей сабыр. Халқы сүйген Абайды «феодал» дейді, Сөз бар ма ұлы ақынға бұдан жәбір. Алтын мен мысты байқап айырмайтын, Санасыз Балақадыр неткен пақыр?

...Бір шарықтап кетсе Исаны тоқтата қою қиынға соғатын. Иса шұбыртып ала жөнелді. Клубтағы жұрт қыран-күлкі, мейрам болып жатыр. Иса онан сайын қыза түсіп, тіпті Балақадыровтың үстіне төне түсті. Жұрт әрең қойдырды» (Байзақов Иса. Екі томдық таңдамалы шығармалар. Екінші том. Өлеңдер мен естеліктер. Құрастырған: М.Хасенов. Алматы: Жазушы, 1983. 192-б.) (2: 98).

Алаш әдебиеттануы

XX ғасыр басындағы әдеби мұраны, Абайды қорғауға бар кәсібилігін салған – әдебиетшілер *Райымжан Мәрсеқұлы, І.Қабылов және Ы.Мұстамбайұлы еді*. Сондықтан бұл зерттеудің соңында әдебиетші Ыдырыс Мұстамбайұлының Сәбит пен Қошке айтысына қатысты негізгі тұжырымдарын беруді жөн деп санадық. Зерттеу сол кездегі абайтанудың биік кәсібилік деңгейін көрсетіп тұр.

Ыдырыс Мұстамбайұлы – Алаш әдебиеттануының ірі өкілі. Сәбит пен Қошке айтысына пікірі «*Көркем әдебиет туралы* (айтыс ретінде)» мақаласында айғақтап берген: «Көркем әдебиет туралы» (44-бет) мезгіл-мезгіл 1924-жылдан айтыс болып келеді. Осы айтыс арқылы кейбір негізгі мәселелер ашылып, жол салынып қалды. Соңғы мезгілде айтыс қозғаған Сәбит, Ерғали, Әбдірахман, Қошке жолдастардың («Еңбекші қазақтың» 1926-жылғы 227, 228, 248, 267, 269 сандарында және осы 27-жылдағы 3–4 сандарында) сөздерінің ішінде өзім байқаған кейбір кателерді, кемшіліктерді жазып өтуді міндет көрдім» (3: 66).

«Қазақ елінің көркем ұлт әдебиеті қашаннан басталады?» деген тараушада былай деген: «Қазақ әдебиетінің көркем әдебиеті қашаннан басталады? деген сауалға ел не деп жауап береді екен? Бұл күнге шейін бұл сауал хақында бір жерге тоқталған пікір жоқ. Әке-шешесі, тарихы жоқ әдебиет бола ма екен?! Қай елдің әдебиеті болса да, көркем әдебиеттің қандай дәуірін алсаң да, өзінің жеке тарихы болады. Қошкенің сөзінің ішінде түсініксіз, көмескі жері көп («Еңбекші қазақ», 1926-жыл 267-саны). Қошке қазақтың бұрынғы ауыз халық әдебиетінің жайын айтады да: «Орыстың отаршылдығына қарсы ұлт әдебиеті туды, – дейді. Жаңа ұлт әдебиетінің 17 жылдық тарихы бар», – дейді. Бұл сөз дұрыс болғанда да: «Қалайша, кімнен басталады?» деген сауалдар туады ғой. Қошкенің бұл сөздері қазақ әдебиетінің ұлтшылдық дәуіріне 17 жыл болды дегені ме, жоқ ұлт әдебиетінің барлық тарихы 17 жыл дегені ме, анық емес. Жоқ, болмаса: «Қазақтың көркем әдебиетінің өзі ұлтшылдық арқылы туады. Бұрын ауыз әдебиетінен басқа түк жоқ болатын, кейін орыстың отаршылдығын сезген соң орыс үкіметіне наразылықпен бірге ұлтшыл әдебиет туды. Біздің көркем әдебиетіміздің басы осы» деген пікірі ме, белгісіз. Осы айтылған Қошкенің сөздерінің түсініксіздіктерінен болар, Сәбит жолдас: «Қошке «ұлтшыл әдебиеттің тарихы 17 жыл» деп айтты», – деп түсінеді. Анығында Қошкені түсіну қиын» (3: 66–67).

Аталған мәселе бойынша Сәбит не дейді? Ол туралы былай делінген: «Ұлтшыл әдебиеттің басын кесіп 17 жыл деп айтуға

келмейді» деген Сәбит жолдастың сөзін де түсіну қиын («Е.Қ», 1927-і жыл, 5-ші гинуар № 3»). Біздің көркем әдебиетіміздің өмірі пәленше жылдық деген сөзге таласуға болады. Қошке аптекада өлшеген дәрі секілді мысқылдап 17-і жыл деп отырса, бұл дұрыс емес. Бірақ Сәбиттің сол жоғарыдағы көрсетілген мақаласының әлгі айтылған жерінен бастап ақырына шейін оқып шыққанда туатын пікір: бірінші, көркем әдебиетіміздің тарихын айыру қиын, екінші, көркем әдебиетіміздің басы жоқ, аяғы жоқ, ұшан-теңіз бір нәрсе. Керек десен, көркем әдебиетіміздің басы жүз жыл бұрын басталады.

Мұның ішінде қазақтың ұлт сезімі де 100 жыл жасайды. «Орысқа бағынғаннан бері қазақ арасында орысты жек көру болмай қалған жоқ. Орысқа қарсы сөз тарату Абайдан әрі басталады». Күнбатыс елдері көтерілістерінің ұшқыны, әдебиеттің әсері мұнан жүз жылдай бұрын келгенін көреміз. Сөйтсе де бұл сөздердің ішінен тарих табылмайды. Сәбит сөзінің аяғын: «Қысқасын айтқанда, қазақтың соңғы жүз жылдық әдебиетіне өзге халықтың, XIX ғасырдың аяғы XX ғасырдың басындағы орыстың төңкерісшілдерінің әсері тимей қойған жоқ», – деп тоқтады. Сәбиттің бұл сөздерінің бәрі де жаңылысқандық. Сәбит жолдасқа айтатын жауабымыз: рас, тарихтың буындарын айыру қиын, тарих тұтасып қайталап отырады, бұл диалектика материализмнің жолы... (3: 67).

Қазақ әдебиеті қашан туды? оған әдебиетші былай деген: «Ал енді мәселенің өзіне келгенде, жоғарыда айттық: Сәбит қазақ әдебиетінің санын жүзге толтырып қояды. Бұл сөзіне бір үлкен дәлел қылып: «Баяғыда мұнан жүз жыл бұрын жер ауып айдалып келген Зелинский деген поляк қазақ туралы қазақтың халін ойлап өлең жазыпты», – дейді. Сәбит жолдас қазақтың ауыз әдебиетін, халық әдебиетін айтып отырған шығар деп ойлауға мүмкін. Бірақ олай деп отырған жоқ. Екінші таласып отырған Қошкенің сөзі де халық әдебиеті жайында сөз емес және де айтыс (тың) өзі де көркем әдебиет болып отыр. Ал анық тарихын айыра алмайтын нәрсе – әр халықтың ауыз әдебиетіне басқа көршілес елдердің зор әсері болады. Бірақ біздің халық әдебиетімізге келсе, бұған көбінесе әсер берген орыс әдебиеті де емес, XIX–XX ғасырларда болған орыстың төңкерістерінің де әсері аз. Біздің халық әдебиетімізге көп әсер берген – күншығыс елдерінің әдебиеті. Орыс әдебиетінің не орыс ішінде болған төңкерістердің тіпті әсері болмады деп айтпаймын. Бірақ күншығыс елдерінің әсерінен қарағанда, тіпті аз. Бұл күнге шейін қазақтың не бір ертегісінде, не бір өлеңінде айтылмай жүрген орыс ішінде болған көтерілістер қалайша әсер берген болады?

Алаш әдебиеттануы

Екінші, қазақтың халық әдебиетінің тарихы Зелинскийден де басталмайды. Керек болса 100 ғана жыл емес, 200, 300, 400 жылдар не онан да арман болар. Әр елдің ауыз әдебиеті өзімен бірге туып, өседі. Тек біздің ескі әдебиетіміз жиналған жоқ. Көбі жоғалып кетті» (3: 67–68).

Әдебиетші өзінің пікірін былай деп анықтап алады: «Сондықтан біз қазақтың ұлт әдебиеті Абай заманынан басталады», – деп айтушы жолдастарға қосыламыз. Ал енді: «Бұл заманда қазақтың ұлт әдебиеті туғандай қазақ ішінде қандай күштер оянды? Қазақ елінің шаруашылық тұрмысы, саяси күйі қандай еді?» деген сауалдар туса, оның өзі бөлек бір мәселе. Өзірше айқынта (айқындай – Т.Ж.) алатын мәселе: көркем әдебиетіміз қай уақыттан, кімнен басталады деген сөз ғана болып отыр. «Қалайша Абайдан басталады?» Басқа біреуден неге басталмайды? Абай сондай ақын ба еді? Абайдан бұрынғы әдебиет қандай еді? Әдебиетімізге берген Абайдың әсері қандай?» – деген сауалдар туады. Айтыстың да көбі осы арада болуы керек. Бұл сауалдардың әрқайсысына берілетін жауап, меніңше, Абай жағына шығар деймін. Бәлкі, толық дәлелдермен бұл пікірді теріс шығаратын жолдастар табылар. Сонда да біздің ұлт әдебиетіміздің жасы 100 жыл емес... (3: 69).

Әдебиетші өз пікірін нақтылай түседі: «Сәбит айтады: Орысқа қарсы сөз көтеру Абайдан әрі басталған. Абай заманы ұлтшылдықтың, отаршылдықтың ұшқырланған заманы еді, Ахмет заманында одан да күшейді», – деп. «Отаршылдыққа қарсы әдебиет туды» деп Қошке де айтады. Екеуінің де қате жері: қазақтың ұлт әдебиетінің тууы – елдің ұлтшылдық сезімінің көтерілуімен бірге қосып, араластырып жіберуі» (3: 69).

Әдебиетші әдебиеттегі ұлттық сезімнің көтерілуін ХХ ғасыр басымен байланыстырады. Ұлтшылдық туралы Ыдырыс Мұстамбайұлы былай деген: «Отаршылдыққа қарсы туған ұлтшылдық қандай елдің болса да әдебиетіне үлкен әсер береді. Бірақ қазақ елінің көркем әдебиеті нағыз ұлтшылдықтың дәуірінен ерте басталған. «Қазақ арасында орысқа қарағаннан бері» орысқа наразылық болмай қойған емес. Сөйтсе де жауыз патша үкіметінің құрып отырған залымдығын білгелі, оған қарсы ақыл тауысып, айла құрамын деп қазақтың ұлтшылдығының ояна бастағаны – Міржақыптың «Оян қазағынан», Ахметтің абақтыда жатып жазған өлеңдерінен кейін. Онан бұрын қазақтың жалпы қара бұқарасы, тек «орыс жсаман, орыс кәпір» дегені болмаса, қазақтың ұлтшылдық сезімі дөңгелектелмеген уақыты. Кейін ұлтшылдық

сезімі «Қазақ» газеті шыққан соң әбден күшейді. Абайдың заманы қазақтың кең-байтақ заманы. Ұлтшылдық дәуірі тұмаған. Абайдың пісіп-қатпаған заманы болатын. Сәбит пен Қошкениң сөзіне қарағанда, Абай кейін шыққан ұлтшылдардың бастығы болуы керек» (3: 70).

Сәбиттің пікірі туралы Алаш әдебиетшісі анық пікір білдіреді: «Әсіресе Сәбиттің сөзінен «Абайдың ақындығы таза ұлтшылдықтан, отаршылдықпен күресуден шықты» деген пікір туады. Бұған қарағанда: «Сәбит Абаймен аса жақсы таныс емес пе?» – деген ой туады. Абайдың өлеңдерінің ішінде жалғыз процент ұлтшылдық не орысқа қарсы пікір таратушылық жоқ. Тек қана үгіт, мысқыл есебінде қазақтың мінезіндегі яки тұрмысындағы кемшіліктерді айтқан өлеңдері көп. Бұл ұлтшылдыққа енді Абайдың ақындық жағын алсақ, қазақ елінің тұңғыш шын ақыны Абай. Онан бұрынғылары «Көжебайлар». Абай өлеңдерінің ішіндегі сұлуы жалғыз «Теректің сыйы» емес, басқа да Абайдың мағыналы, әдемі, осы күнге дейін жас жазушыларымызға үлгі боларлық өлеңдері бар. «Қыс», «Жаз», «Жазғытұрым», «Аттың сыны», «Желсіз түнде жарық ай» және басқалары. Пероуаттарының ішінде көбі «Теректің сыйынан» қалыспайды. Сәбит Абайдың сопы болып Толстойдың жолына түскенін айтады да, Толстойдың «Жексенбі» («Воскресенье») деген романын көлденең келтіреді. Бұл – қате, Толстойдың дінге көзқарасы және өзінше тұтынған анархистерге жақындау пікірлері «Менің дінім қандай?» – деген жазуында және «Синодқа» берген жауабында айтылған. Және де «Отец Сергей» деген секілді пьесаларында жазылған. «Жексенбі» деген психологиялық роман. Мұндағы сөздің бәрі бір жігіт пен қыздың әңгімесі. Жігіт қызды алып рәсуә қылады. Қыз бара бұзық болып, сотқа түскенде жігіт тәубаға келеді. Айыбын мойнына алады, Абайдан бұрын көркем әдебиетіміз қандай екені елге мәлім. Бір ауыз сөзбен «жоқ» деп жауап беруге болады. Бар болса, тек әртүрлі қиссалар, не әлі де әдебиетке қосыла алмайтын «Көжебайлар» болатын» (3: 70).

Абайдың әдебиетке әсері қандай болды? Абай дәстүрі туралы да айқын пікір бар: *«Абайдың әдебиетке әсері қандай болды? Мол болды. «Оян қазақтан», «Сары масадан» бастап, соңғы барлық белгілі ақындарымыз үлгіні Абайдан алды. Кейінгі ақындарымыздың көбі орысша оқығандардан шықты. Әрине, олар әдебиеттің негізгі жолдарын әдебиеті бай орыс жұртынан көріп үйренді. Жас жазушыларымызға пішін, сұлулық жағынан Абай әлі де болса үлгі болады. Көп жолдастар Абайдың атын бұркей береді. Бұл тарихи*

Алаш әдебиеттануы

қиянат. Абайды апарып осы күнгі ұлтшылдарға жанастырады. Мұның теріс екенін жоғарыда айттық. Абайдың заманы да, өмірі де басқа еді. Бәлки, кейінгі ұлтшылдық дәуірі күшейген заманға жетсе, Абай да белгілі ұлтшылдардың бірі болар еді. Атақты ақыны болар еді. Бірақ олай болғанда, әңгіме өз алдына басқа болар еді де, сонда да ел оны ақын дер еді. Ұлтшылдар Абайды жақсы көреді деп Абайды – Абай демеуге бола ма? Ұлтшылдар: «Күн қозғалмайды, жер қозғалады», – деп айтады екен деп, бізге «жер айналмайды» деу жөн бе? Екінші, Абайды жуан атаның баласы деп үркетіндер бар. Бұл бізге ұят. Абайдың тұмысы бай болғаны оның ақындығына таңба сала алмайды. Абайдың байдың жырын жырлаганы аз» (3: 71).

«Өнерді (искусство), оның ішінде, көркем әдебиетті қалай түсінеміз?» атты бөлімде Ыдырыс Мұстамбайұлы өнер мен ғылым туралы пікірін анықтап берген: «Ал енді өнер (искусство), әдебиет деген сөздерге қандай мағына кіреді? «Өнер – өнер үшін, өнер деген нәрсенің былғаныш дүниемен қатынасы жоқ, періштеше пәк, таза нәрсе; өнер деген нәрсе, оның ішінде, көркем әдебиет таза рухтың (дух) жемісі», – деп көп шатасу болған. Мұндай пікірлердің бір заманда туып-өсуінің түп негізінде құдайшылдық, пидияшылдық бар. Мұндай пікірлердің барлығы да қоғам тұрмысының, тап тартысының күйіне қарай туған. Өнер, көркем әдебиет құрғақ қана қиялдың, сезімнің жемісі емес. Бұлардың анасы, тұрмысы – нағыздық. Өнер де ғылымның бір түрі. Ғылым арқылы жаратылысты, қоғам тұрмысының сырын ашып отырсақ, өнер арқылы да тұрмысты, өмірді танимыз. Сондықтан шын өнер нағызшылдық негізінде болады. Сондықтан да ақын да, көркем әдебиет (те) шарқ ұрып аспан шарлап жүрмейді. Өнер, көркем әдебиет – жаратылысты, тұрмысты талдап, аралап, ақылға салып отырмайды. Тұрмыстың жайын пернелеп, суретпен таныстырады. Сондықтан өнердің, көркем әдебиеттің орны бөлек. Тұрмыстың бір сырына жаттығу үшін он күн ақыл тауысып отыратын жерде ақын он ауыз, адамның қанын қозғайтын, миға жылдам жатығатын кескін (образ) сөзбен айтып кетеді. Мұндай сөздердің бағасы ешбір ғылым дәлелдерінен яки пәлсапа қисынынан (теория) кем болмайды. Ақын дәлелдеп отырмайды. Жалпы ел байқай қоймаған тұрмыстың сырын көрсетіп, суреттеп отырады.

Плеханов, Луначарский, Троцкий, Аксельрод секілді маркстіл сыншыларымыздың өнер, көркем әдебиет жайында айтатын пікірлерінің қорытындысы осы. Екінші, өнер, әдебиет – тап қолын-

дағы қаруы, әр таптың тілегіне лайық өнері, көркем әдебиеті болған» (3:71–72). Ы.Мұстамбайұлының теориялық пікірі өзінің ғылымилығын жоймаған.

Алаш әдебиетшісі Сәбиттің тағы бір пікірі туралы былай деген: «Сәбиттің талант туралы: «Талант ортаның жемісі» деген сөздері дұрыс, бірақ сол пікірден шығып, мынадай сөздерді айтады: «Ақын – сөзіне ақын болса, ақынға былғары илеп беретін иші – өзінің илейтін иіне ақын. Арбашы – шабатын ағашына ақын, техник – салатын үйіне ақын, Маркс – шаруа ғылымына ақын, қойшы – қой бағуға ақын, егінші – егін жыртатын жеріне ақын». Мұның алдында айтатыны: «Ақынның бар қасиеті сөзді ажарлай білуде. Бірақ жалғыз ажарлы сөзбен тіршілік етуге болмайды». Сәбиттің бұл сөзі – Ақын кім?» деген сауалға берген жауабы. «Әдебиет (не) нәрсе, ақын кім?» деген сауалдарға берілген жауаптардың ішінде мұнан үлкен шатасқандықты біз білмейміз, мұны Қошкеден арашалап отырған марксизм деп айта алмаймыз.

Сәбиттің бұл сөздеріне қарсы көп дәлелдер керек емес. Рас, ақынға үйрену, тәрбие көру керек шығар. Маркс – шаруа, қоғам тұрмысының ақыны шығар, бірақ ақын мен етікші бірдей емес. Көркем әдебиетпен үй салу бірдей болмайды. Сәбиттің бұл сөздері схоластика, қазақшалағанда – «былықтыру» болып шығады.

Көркем әдебиетіміз қай дәуірде және қандай ағымдары бар? деген сауалдарға келгенде, Әбдірахманның: «Көркем әдебиетіміз осы күні көшпелі дәуірде», – деген сөзіне қосыламыз («Е.Қ.», 248-сан. 9.Х). Кедейшіл дәуір әбден орнады, басқа ағымдарға қарағанда кедейшіл ағым басқалардан үстем деуге әзір ертерек, Сәкен мен Бейімбет секілді ақындарымыз молая келе кедейшіл ағым үстем болады» (3: 72–73).

Әдебиетші дүниежүзілік әдебиет пен орыс әдебиетінен мысалдар келтіреді: «Әдебиет ішінде әртүрлі ағымдардың тууына себеп болатын нәрсе – тап тартысының жайы деп жоғарыда айттық. Англияның атақты Байрон секілді «жихан күйігі» деген сарынды жайып кеткен ақын – ақсақалдық(тын), ақсүйектердің тұрмысы(ның) тігіс-тігістері ыдырап, тозып келе жатқан уақытта сол тұрмыстың күйін жырлап кеткен, өліп бара жатқан таптық ақыны еді. Капиталистер өсіп, тап сезіміне кірген, ақсүйек-ақсақалдық тұрмысы мен саясат жүзінде күресе бастаған соң шыққан атақты француз ақыны Вольтер ақсүйектердің зорлығына қарсы шығып, капиталистердің жоғын жоқтап, жырын жырлаған ақын еді. Кейінгі заманда, еңбекшілерге тап сезімі кіріп келе жатқан уақытта шық-

Алаш әдебиеттануы

қан неміс жұртының атақты ақыны Гейне еңбекшілер тілегін тілеп кетті...

Ы.Мұстамбайұлы әдеби процесті кең, дүниежүзілік контексте карауды ұсынады және өзі соны көрсетеді: «Орыс әдебиетінің ішінде Карамзин, Жуковский, Пушкин, Лермонтов, Толстой, Тургенев секілділері ақсүйек тұрмысының ақындары еді. Кейінгі бір буын Успенский, Некрасов, Никитин секілді ақындары Русияның іші де капитал тұрмысы әбден орнап, пролетариат туған мерзімде Русияның көпшілік қара бұқарасы крестиян ыдырап, кедейлікке түскенде шыққан орыс елінің кедейшіл ақындары Горький, Вересаев, Серафимович секілділер еді. Кейін өзгеріс заманына жақын, өзгеріс ішінде туған орыстың осы күнгі еңбекші ақындары Иванов, Сейфуллина, Пильняк, Неверов, Маяковский секілділері» (3: 73).

Осыған орай әдебиетші Ыдырыс Мұстамбайұлы қазақ әдебиетіне қатысты 3 түрлі ағымды бөліп алған: «Ал біздің әдебиетіміздің осы күнгі дәуірінде үш түрлі ағым бар. *Ұлтшылдық, бұқарашылдық, кедейшілік.*

Қазақ ішінде капитал дәуірі араласып, дала қазағының тұрмысы қаламен байланысты болып, орыс елі арқылы қазақ мәдениеттің шет жағасын көре бастаған соң Абай заманында қазақтың ұлт әдебиеті туды. Үкіметтің отаршылдығы күшейе бастаған соң мұнымен қатар қазақ елінде ұлтшылдық туған соң жаңа туған жас әдебиетіміз ұлтшылдық түріне айналып кетті. Көркем әдебиетіміздің сол ортақшылдық, ұлтшылдық заманында алған ұлтшылдық беті әдебиетіміздің ішінде әлі бір ағым болып келе жатыр. Бір заманда мұның пайдасы болса, осы күні зияны көп. Заманына қарай «Оян, қазақ!» та «Маса», «Жаралы жан» да Көжебайлар емес. Ал егер де енді мұндайлар жазылса, Көжебайлар сонда болады. Қошкенің бұл сөзі дұрыс, бірақ тарихтың кейбір басқыштарында ақсақалдық тұрмысына қарсы көтерілісті байлар бастады емес пе? Бір ел екінші елді отарлауы, бір ел екінші елмен жауласып, ұлтшылдық секілді нәрселердің шығуы – сауда капиталының (промышленность), капиталдардың таласуынан емес пе еді? Ұлт таластарын байлар туғызады, жалпы қара бұқараға ұлтшылдық та, отаршылдық та жат нәрсе. Тек өздеріне тап сезімі кіргенше басқа таптардың қолшоқпары болып кетеді деп түсінбейміз бе? Анығында, қазақ арасын сауда капиталы аралағанша қазақ елінде ұлт сезімі туған жоқ. Ақсүйек ата-балаларына шен берсе, болыс қойса болды, тиыш жата береді» (3: 73–74).

Қазақтың ұлтшыл сезімі қашан басталды? Оған былай делін-

ген: «Қазақтың ұлтшылдық сезімі қай уақытта дөңгелектелінеді? Капитал қазақ ішіне әбден араласып, бұрынғы қазақтың шаруасын ойран қылып, қазақтың қаласыз күні болмай, тұрмысы капиталдың дөңгелегіне әбден байланғанда, екінші жағынан ел ішіндегі пысықтар мал шаруасын заманның ыңғайына қарай капитал тұрмысына тіркестіре бастаған мезгілде, қазақтың бұрынғы тұрмысы капитал тұрмысына ықшамдалып, қазақтың өз ішінен саудагерлер, қала байлары шыға бастаған мезгілде қазақтың ұлтшылдық сезімі дөңгелектелген емес пе еді? Бұл өзгерістің алдындағы 15–20 жылдың ішінде, көп болса, 25–30 жылдың ішінде ғана былай болды. Ал орыс үкіметінің отаршылдығы, кем болса, 100 жыл бұрын басталған. Бұрынғы заманда қазақтың ұлтшылдығы қайда жүр? Кейінгі замандағы ұлтшылдық бұрын неге тумайды? Бұрын тууға мүмкін емес. Орыс қол астына поляк, татар, башқұрт бәріміз бір заманда қарадық, бірақ бұлардың әрқайсысы, әсіресе поляк орыс үкіметіне неше рет көтеріліс жасап, қан төкті. Бізде де аздап көтерілістер болды. Бірақ олардың көтерілістері Кенесары, Махамбеттің көтерілістеріндей болған жоқ. Ойран-топыр, қырғын болды. Бұл неге бұлай, біз жаманбыз ба? Себебі, ол елдерде, әсіресе поляктарда, орыс капиталымен бірге жарысып келе жатқан капитал тұрмысы бар. Сондықтан олардың ұлтшылдық сезімдері ерте оянған. Мұның барлығын айтып отырғандағы мақсат – отаршылдық, ұлтшылдық дегендер капитал тұрмысының әртүрлі дәуіріне байланулы деген сөз. Бір күндегі ұлтшылдықтың тамыры осы еді. Бұл күнде октябрь төңкерісі бұл тамырды мүлде жойып отырса, әдебиетіміздің де бұрынғы ұлтшылдық бетінің тамыры бұл күнде жоқ. Ендігі ұлтшылдық бір нәрсенің күйігі – жоғарғыны жоқтау. Мұны бұқарашылдық боламыз деп жүрген жазушыларымыз білу керек. «Қорқыт», «Ертегі», «Жұмбақ», «Өткен күн» секілді өлеңдердің арғы сарыны өткенді жоқтауды көрсетеді. Заманы өткен тап ақынның «сарындамалық» жолына түскендігін көрсетеді» (3: 74–75).

XX ғасыр басындағы әдебиет қай дәуірде? Реализм туралы: «Әдебиетіміз қай дәуірде? Сентиментализм, романтизм дәуірінде ме, реализм дәуірінде ме?» – деп таласып жүрушілерге жауап: әдебиетімізде жоғары айтылған ұлтшылдық, кедейшілдік, бұқарашылдық секілді үш түрлі ағым бар. Бірақ бұлардың әрқайсысы жоғарғы айтылған дәуірлердің әрқайсысын басынан өткізіп жүр. Сарындамалық дәуірі – өліп бара жатқан таптың, ақынның жолы, (оның) бізге керегі аз дейтін жолдастардың сөзі дұрыс. Сондықтан

Алаш әдебиеттануы

осы күнгі әдебиетіміздің ішіндегі «сарындамалық» ұлтшылдардың ішінде, бұрынғы атақты ақындардың өлеңдерінен табылып отырса, бұл – бір нәрсенің күйігі» (3: 75).

Әдебиетші Ыдырыс Мұстамбайұлы сонымен қатар таптық көзқарасын қолдайтынын білдіреді: «Пайғамбар», «Бостандық», «Жолдасқа» деген секілді ұлтшыл ақынның өлеңдері бұл күнде ұлт тілегін көрсетпейді. Тап тілегін көрсетеді. Бізде мұндай жырларды жырлайтын ақындар болса, бізде де тап сезімі туған, өткенін көксейтін, келешекте пайғамбар күтіп отырған (Күнбатыстан болсын, Күншығыстан болсын, бәрібір) бір таптың болғаны деп түсіну керек. Бұны Жүсіпбек, Қошкелер таныса жөн, танымаса – адасқаны. Әңгіменің, таластың зоры осы» (3: 75).

Әдебиетші заман талабына сай ескіні тексеріп алуды ұйғарады: «Ескі тұрмысты суреттеме, халықтың ескі тұрмысын жазба» – деп ешкім айтпайды. Әбдірахманның мақаласындағы («Е.Қ», 248-сан, 1926 жыл, 9/10) романтизмге берілген мағынасынан және Сәбиттің мақаласының ішіндегі Мағжан: Кенесарыны өлең қылады, бұл өткенді жоқтағандық деген сөздерінен («Е.Қ», 4-сан, 1927 жыл, 4/1, «Мазмұн және пішін деген бөлім»): «Ескіні тексермесе, ескіше өлеңсарындамалық болады. Бұрынғы ақсақалдық тұрмысты жоқтау болады, – деген пікір шығуы мүмкін. Кенесарының, Наурызбайдың Пугачевтан, Степка Разиннан несі кем? Кенесары хан боламын деп көтерілсе, Пугачев та: «Мен қатын патша Екатеринаның ойнастары өлтірген Петр патшамын», – деп, ел көтерген. Пугачев былай айтты екен деп осы күнгі өзгеріс тарихының жүзінен сызылып қалып отырған жоқ. Пугачев патшамын деп айтқанымен де, сол уақыттағы қарашекпен көтерілісінің саяси мағынасы жоғалмайды. Кенесары хан тұқымы болса да, хан болуға ниеті болса да, ол уақыттағы қазақтың үкіметке қарсы көтерілісінің саяси тарихы, мағынасы болмайды. Қанша бай патшалар тұрмысынан алынып жазылса да, «Анна Каренина», «Борис Годунов», «Отелло», «Гамлет» секілді драма, романдар көркем әдебиеттің ішіндегі маржан секілді нәрселер. Қанша заман өтсе де, бұлар өзінің мағынасын жоғалтпайды. Көркемдігінде бұларға сөз жоқ. Бірақ ертегілерді, ескі әңгімені жазғанда қазақтың ескі тұрмысын дәл суреттемей, ескі тұрмысқа аса орынсыз мағына беріп отырса, не болмаса тарихи уақиға жазғанда болған уақиғаларды шын жазбай – бұрып, не өзінше жорып, әлде болмаса бұқараны былай қойып, батырды, ерді жеке алып (герой и эталон) отырса, ондай жазулардың мағынасы аз болады. Міне, жазушыларға қойылатын шарттар осылар» (3: 75–76).

Замандас жазушыларға қойылған шарттарды Ы.Мұстамбайұлы былай анықтаған: «Бұрынғыны көксемей, жаңа тұрмыс заманында қойылып отырған саяси тілектерді орынсыз жерге зорлап апарып қыстырмай, жазылған бізде ертегі, ескі әңгімелер, тарихи уақиғалар жоқ. Осылай жазылған бір-екі ертегі, драма, романдар болса, көркем әдебиетіміз әжептәуір байып қалар еді. Соңғы мезгілде ұлтшыл жазушылардың жазғандарының ішінде «Қаракөз», «Бүркіт кегі», «Батыр Баян», «Қартқожа» секілді жақсы нәрселер шықты. Бұлардың ішінде кең бұқарашылдық, нағызшылдық жолымен жазылған нәрсе – «Қартқожа», Біздегі үлкен кемшілік – сынның кемшілігі. Ұлтшыл, бұқарашыл, кедейшіл жазушыларымыздың бұрынғы-соңғы жазған кітаптарының барлығын Маркс жолымен, әдебиет заңдарымен тексеріп, бір өте оқитын уақыт жетті. Бұлай болғанда, айтып отырған үш ағымдарымыздың әрқайсысының салмағы шешілер еді. Әрқайсысының қандай дәуірде жүргені айқындалар еді. Әрбір ақынның түс сипаты көрінер еді. Әзірге мұндай сын жоқ. Бізге бұл күнде көп мәселе қараңғы. Кейбір нәрселерге орынсыз мағына берілуі де бар. Тәрбие алса, үлгі көрсе, ақын болып кетерлік жас, кедейшіл жазушыларымыз тексерілмей жүргені де рас. Бұл – үлкен күнә. Жаңа жазып келе жатқан жазушыларымыздың ішінде ақындық сипаттары білінгені болса, оларды көтермелеу керек. Азырақ қатесін айтып қойып, сылап, сипап, үміттендіріп қоюға әбден қажет» (3: 76). Бұл – әдеби процеске берілген әдеби баға.

Әдебиетші: «Осыларды ажырататын сынның жоқтығы», – дейді. «Қошкенің теріс пікірі: сынның бір жағынан жетекші, тәрбиеші екенін ұмытыңқырап кеткен. Орыстың атақты ақындарының көбі жаңа жазып келе жатқанда жетекшілері болған соң, жолға салып жіберерлік сыншылары болған соң, жол ауыртпалығын аз көрді. Бірақ сол сынның кемшілігі – кейбір жолдастар: «Біздің әдебиетіміздің ішінде жас жазушыларымызға үлгі аларлық дәнеме жоқ. Бәрі ұлтшылдық, сотқарлық» деген қате пікірде жүр. Толық сынға енді келе жатырмыз. Әзірге жобалап қана негізгі пікірлерді айту керек. Жоғарғы ұлтшылдық ағымы туралы азырақ айтылды. Бұл ағымның негізгі тілегі, әрине, біздің жолымызбен үйлеспейді. Сонда да ұлтшыл жазушылардың ішінде әлі қайда барып тоқтары белгісіз болып жүрген жазушылар да бар. Әсіресе ұлтшыл жазушылардың ішінен бұқарашылдығы бетке шығып келе жатқан жазушылар бар. «Қартқожаны» жазған (Жүсіпбек) – «бұқарашыл боламыз» деп жүрген жазушылардың бірі. Енді мұнан әрбір қадам алға басып, «Қартқожа» секілді кең бұқарашылдық негізімен

Алаш әдебиеттануы

жазылған романдар көбейсе, бұқарашылдық – әдебиетіміздің ішінде көрнекті орын алады. Бұқарашылдарды осы жолға шақырамыз. Олардың кемшілігі – әлі де алаңдап жүргендігі, совет үкіметінің негізіне әлі де сенімсіздігі қалмағаны, қазақтың қара бұқарасына берген октябрь төңкерісінің көп жемістерін бағаламай яки көре алмай жүргендігі. Сондықтан да бұлардың жазғандарының ішіндегі кемшілік – бұл замандағы елдің, ауылдың тұрмысының кейбір түрлері суреттелмей жүргені, бұл күндегі қара бұқараның күйі, ойы бұларға жасырындау болып келеді. Бара-бара бұл кемшіліктерден өтсе, әдебиетіміздің бұқарашылдық ағымы әлі кең жолға түскенін көреміз. Бұл кемшіліктерді кедейшіл жазушыларымыз сезеді және толтыруға тырысып жүр. Бірақ жаңа жазып келе жатқан кедейшіл жазушыларымыздың көбінің кемшілігі – сөзге нашар, пішінге ұста емес. Бұл жағынан, ұлтшыл, бұқарашыл жазушылар әлі асып отыр. Бұл әрине, бара түзелер, мұны үлкен кемшілік демесек, екінші түрлі кемшілік – саяси тілектер жеңіп, осы күнгі тұрмыс шын суреттелмей, боямалауы көп болып кететіндігі. Бұл – жаңа бет алып келе жатқан әдебиетіміздің жаңа ағымының жетіспеген жері. Алғаш бетінде бұлай болу да – тарихи жол. Азырақ үгіт те керек болады. Себебі, әдебиетке саясат араласпай отырмайды. Бұл заман күрес заманы, сондықтан әдебиетімізде саяси күрестің әсері қайтсе де болады. Демьян Бедныйлардың соғыс уақытындағы, ашаршылық заманындағы үгіт өлеңдерінің әскерге, топқа берген әсерлері қандай болған?» (3:76).

Әдебиетші реализм туралы кәсіби пікірінде «нағызшылдыққа үйренуді алға тартады: «Нағызшылдық жағынан кедейшіл жазушыларымыз тезірек жатықса, көп кемшіліктерден өткен болар едік. Кедейшіл жазушыларымыздың өсіп келе жатқанын байқамай қалғанымыз рас. Өзге жазушыларды әзірге сынға алмай, Сәкен мен Бейімбетті алсақ, екеуі де пікірі дөңгелектелген, ақындық беті өсіп, белгілі бір дәрежеге жеткен ақындарымыз» (3:77).

Сондықтан С.Сейфуллин туралы әдебиетші өз пікірін анық берген: «Сәкеннің «Қызыл сұңқарлар» мен «Тар жол, тайғақ кешуіне» заманның қалпы мен ақынның өскен ортасын салыстырып тексеруге бір жеке сын керек. Мұның өзі недәуір үлкен еңбек. Бұларды жоғарғы айтқан түрде көп кемшіліктері де бар. Бірақ соңғы жазылып жүрген «Тар жол, тайғақ кешуде» жақсы жерлер де бар. Соңғы жазылған «Қара жер», «Сабаншы», «Күзгі күні далада», «Ананың қаны» тағы басқалары, әсіресе «Аққудың айырылуы» деген өлеңдерде бәрі жақсы, көркем. Сынға қай жағынан болса да

толық. Әр ақынның өзіне лайық лирикасы болады. «Сыр сандық» деген өлең осындайға жатады. Көркемдігі алдыңғылардан кем емес. Бірақ ақын мұнан әрі өз-өзіне үңіліп кетсе, үлкен кемшілік болады, адасып кетеді» (3: 77).

Ауыл мен қаланы қалай жазу керек? Осыған байланысты Ы.Мұстамбайұлы Б.Майлин өлеңін келтірген: «Тағы осы мәселеден шығатын бір сөз, ауылдан шыққан ақындарымызға ескерткіміз келеді: ауылды жеке алып, қала мен ауылды екі түрлі дүние көріп жазатын болса, үлкен кемшіліктің туғаны. Бейімбеттің: Қой маңырап, сиыр мөңіреп, маң-маң басып, Келеді еркін жүріп, көңіл тасып. Саууға келіншектер қарсы шықты, Қолына шелек алып, белдемше асып... Шаң, топырақ көшесі жүргізбейді, Ерке көңіл елден үміт үзбейді. Назданатын нұрлы жүзді, от көзді, Ел сұлуын, қор сұлуын іздейді, – деген өлеңдерінде аса үлкен кемістік жоқ болса да, қала мен ауылды салыстыру бар. Салыстырғанда сыңаржақтық бар. Бейімбет жолдастың шаң, топырақ Қызылордадан шаршағаны болмаса, ауылдың қызығы өз алдына, қаланың қызығы өз алдына емес пе? Қаланың өмірінен өңшең «секеңдеген ешкілерді» көруі қате емес пе? Міне, кедейшіл ауыл ақынына екінші ескертетініміз осы. Мұндай сыңаржақтық кейінгі шыққан бұқарашыл орыс ақындарында да бар. Мұның терісін орыстың әдебиетшілері де көрсетіп айтып, түзетіп отыр. Бейімбеттің «Жазғы кеш», «Бұлтты күн», «Ауыл», «Әйт, шу, ала атым», «Елдегі екпінді істер», «Ленин өлді» тағы басқа әбден жақсы өлеңдері шықты. Бейімбет заманмен бірге өзгеріп, өсіп келе жатқан ақын. Бірақ жоғарғы айтқан сыңаржақ бола ма деген қауіп бар. Анығында Бейімбеттің өлеңдерінің ішіндегі кемшіліктер – қала мен даланың байланысының жайынан жазылған жақсы өлең жоқтығы» (3:78–79).

Кімнен үлгі аламыз? деген сауалға Ы.Мұстамбайұлы Лениннің сөздерін алға тартады, бірақ сонымен қатар әдебиетші шындықты айтуды жөн санайды: «Екінші айтатыным: былтыр «Правда» газетінің бір сандарында (шыққан айы есімде жоқ) Сосновский жолдас Лениннің Пушкин қақындағы көзқарасын айтып жазды. Әмәнда сүйсініп Пушкинді оқитын болған және жас жазушыларымызға Пушкинді әмәнда үлгі-өнеге етіп көлденең тарта берген. Пушкинді боқтайтын жерлер толып жатыр. Оның бірнеше керемет сорақы, ұлтшыл пікірге жазған өлеңдері бар. Пушкиннің өзі де помещик тұрмысының ақыны, бірақ сол Пушкинді қадірлей білген, жақын көрген. Біздің өз әдебиетіміздің ішінде үлгі аларлық дәнеме жоқ дейтін жолдастарға айтатынымыз: Лениннің айтқан

Алаш әдебиеттануы

«комчванствосы» болып жүрмесін дейміз. Бұл – қатты сөз. Бірақ менің айтып отырған – сөзім емес. Лениннің сөзі. Сондықтан мысал үшін айтсам маған ренжитін орын жоқ. Біздің жас жазушыларымызға, кедейшіл ақындарымызға айтатынымыз: «Жалпы саяси тілек бөлек. Бірақ «Батыр Баян», «Қартқожаны» оқы, үлгі ал. «Қартқожа» секілді романды сен де жаза алатын бол», дейміз. Бұл сөзден: «басқа елден үлгі алма» деген тағылық шықпайды. Орыстың әдебиетінен үлгі алмай, біздің әдебиетіміз жетісе алмайды. Бірақ «өз әдебиетіңді де тексер, пайдаланатын жерлер бар. Үлгі ал, пайдалан!» деген сөз болып табылады» (3: 79–80).

Әдебиетші «Батыр Баян» мен «Қартқожаны» осылай заман ызғарынан ақтап алады. «Қошкенің тағы бір-екі айтылмай қалған мәселесі» тараушасында әдебиетші былай деген: «Қошкенің – Қошкелігінен шыққан бір қатесі тақырыптар туралы. «Отаршылдықпен күрескен дәуірді алсаң, ұлтшылдардың кейіпі (тип) жақсы болып шығады» (дейді). Мұны Қошкеге кім айтыпты? Мұндай сыңаржақтық (субъективной) ақыннан не сондай сыншыдан шығады. Ұлтшылдардың көп жерлері заманына қарай дұрыс шығады. Бірақ ұлтшылдардың барлық сипаттары, істері жөн деген әрине, субъективизм. Нағыздық жолмен жазған кезде ұлтшылдардан да қызық-қызық кейіпкерлер шықпай ма? Тез арада қазақты Германия не Япония қыламыз деген қиялдарды суреттесе, баланың мінездері не Дон-Кихот секілді ерлердің мінездері боп табылмай ма? Өткен тарихи оқиғалар нағыздықпен жазылғанда Жүсіпбектің «Қартқожасындағы» елдің: «Орыс үкіметінің әскерімен соғысамыз. Түріктің халифасына ауамыз» деген бос күжілдегі секілді. Семей, Ақмола қазақтарының: «Алаш» болдық, «Құдай жасады» деп шуылдасып бос лепіргені жазылмай ма?

Қошкенің «Объективная ценность» дегені сондай нағыздық жолымен жазылған әңгіме, романдардан табылады. Және де өзгерістің аласапыран бас кезінде Қошке айтқан түрлі жаманшылықтардың болғаны рас, бұлар суреттелу керек. Бірақ екінші жағынан да ұмытпау керек қой. Февраль төңкерісінен кейін «Алаш» болып, ұлтшылдық нағыз күшейген уақытта өңшең Қаражан, Ике секілді байлардың бәрі бірінші ұлтшыл болып, ұлтшылдық жұмысына «Тобықты әңгімелері» секілді бықсыма ел даулары араласқан жоқ па? Бұлар да жазылу керек қой. Мұны бұқарашыл жазушы Жүсіпбек білсе керек қой. Және де «Бақытсыз Жамал» мен «Бедная Лиза» екеуі бірдей емес, Карамзиннің сезімшілдік негізімен жазылған «Бедная Лизадан» «Бақытсыз Жамалды» біз артық деп ойлаймыз. Осымен

тоқтаттым, кейін тағы пікір алысармыз» (3: 80–81). Бұл кәсібиліктен шыққан пікірлер екені де айқын.

БІДЫРЫС Мұстамбайұлының «Біздің таластарымыз (ақындардың мінездері және Сәбиттің мінездері)» атты мақаласы біріншінің жалғасы. Жалпы ақындық туралы былай деген: «Ақын жырлайды, сұр тұрмысқа безер салады. Ақынның сөзінің сұлулығына, маңызына қарап, ақынның әлеуметшілдік саяси тілегіне қарап, ақынның өлеңдерінің көпшілік бұқараның мұңына үйлесуіне қарай, жұрт ақынға баға беруші еді. Бұл айтқандардай ақынның сөздерінің бағасы болса, ақынның қанша дұшпандары болсын (бас дұшпандары болсын, жоқ дұшпандары болсын, бәрібір), оған бөгет болып жолында тұра алмайды, ақын өрлеп жүре береді. Жұрт оны танымай қоймайды.

(Қорқамын, Сәбит: «Құр «жұрт» депсің, ол қай «жұрт», қайдағы «жұрт», – деп тағы байлана түсе ме деп. Сондықтан ескертемін: «жұрт» деген сөз бұл арада «аудитория, общественность» деген сөздердің ұғымына жақын. Әрбір сөз басы сайын ескерткіш жазатын болдық-ау ?!). Егер де ақынымыз дүмбілез болса, біраз заман аты аталып жүрсе де, бара-бара жоқ болады, атағы өшеді. Бұл айтылған екі пікірге мысал келтіру артық шығар» (3: 85).

Бұған мысал ретінде әдебиетші ойын келесі түрде жалғастырады: «Ақын өзін кім екенін, тілегі, мұңы не екенін өзінің сөзінде айтты да қойды. Ақынның жырына қарап оған бағаны жұрт береді. Ақынға өзін-өзі жақтап жату, өзін-өзі мақтап жату керегі жоқ нәрсе және лайықсыз. Біреу оған өтірік пәле жауып жатпаса, не аса қисынсыз кінә тағып жатпаса, «мен былай дедім, менің асылымды ұқпадыңдар» деп ақынға таласып отыру қисынсыз.

Гоголь, Тургенев, Достоевский, Салтыковтар да өздерінің көздері тірі отырған күндері әркім әртүрлі деп жатқанда, үндемей, көбінесе шыдап отырған. Олардың кейбір әңгімелері 4–5 жыл, біреулері 10 жылдай созылып жазылып жүрген. Соншама «сары майдай сақтап», «екі көзінің қарашығындай» күтіп, барлық тілегін, барлық пікірін кіргізіп, қанша енбекпен, қанша сабырмен жазып шығарған нәрселерін әркім әртүрлі баға беріп, «іреп-сойып» жатқанда, кейбіреулерден орынсыз сөгіс естіп жатқанда, бұлар шыдап отыра берген. Ақырында, «тесік маржан жерде қалмас» дегендей, бос сөз далада қалды, бұлардың әрқайсысы әдебиет жүзінде тиісті орнын алды» (3: 85).

Осы ретте әдебиетші дүниежүзілік әдебиетке де жүгінеді: «Дүниежүзі әдебиетінің ескі мұраларының біреуі «Фауст» жазған немістің атақты Гете деген ақыны өлгелі жүз жылдай болса да,

Алаш әдебиеттануы

«Гамлетті» жазған Англияның атақты Шекспир дейтін ақыны өлгелі 300 жыл болса да, бұлар туралы әлі де талас-тартыс, дау біткен жоқ.

Бұл айтылған әдебиет мұралары 100–300 жылдан бері талай батыр сыншыларды көрген. Бұлар Белинскийді де, Плехановты да, Марксті де, Ленинді де, қала берсе, Троцкий мен Воронскийді де көрген. Бұлар шыққаннан бері тарих талай құбылған. «Гамлет» шыққан заман мен бүгінгі заманды салыстырсаңыз, ол уақыттағы адам баласының мәдениеті мен бұл күнгі мәдениетті, салт-сананы салыстырсаңыз, арасы қазекеннің арбасы мен аптамабелдің арасындай, түйе мен айырпыланның арасындай еді» (3: 85–86).

Басты ойын әдебиетші былай анықтап берген: «Сонда да бұлар ескі әдебиеттің ең көркем нәрселері. Дүние әдебиетінің ең бағалы мұралары болып есептеледі. Бұларды әркім-ақ «бақайшағына» шейін қалдырмай талқыға салған, талайлар іске жаратпай шығарған. Сәбит екеуімізді былай қояйық, талай даналар бұлардың «жайын тауып» іске жаратпай шығарған. Мәселен, орыстың атақты ақыны Тургенев «Гамлет» – ешбір мағына таба алмай жынданған адамның сөзі, жай бір «құтыру», оны жазған жазушы Шекспир де көкек», – деп кеткен. Тургенев өзінің заманына қарай көркем әдебиетті Сәбит екеуімізден жақсы танытын шығар деп ойлаймын.

Егер де бұларды Сәбиттің сынына салсақ, қорқамын, бір тиынға жаратпас еді. Себебі, бұлардың ішіндегі әңгімелер өңшең патшалар, корольдер, жын-сайтандар не аруақтар туралы болып шығады.

Сәбит не демейді? Бірақ сол жалғыз «Гамлет» туралы күллі жержүзінде, неше жүз тілде шыққан сындарды жинап қалса, бір кішкене үй салуға болар еді. Соншама сындарды тапжылмай бір кісі үнемі оқып отырса, бірінші, ол адам жынданып кетер еді, екінші, оған 100 жыл жасау керек болар еді! Ал енді соншама пәлені көрген, сонша заманнан өткен, тарихтың түрлі құбылысын басынан өткізген «Гамлет» пен «Фауст» ескіріп, баяғының ертегісі болып қоймаға (архив) түсіп отыр ма? Патшалардың, жын-сайтандардың әңгімелері екен деп, СССР-дің күллі мемлекет театрларына қойылмай отыр ма?

Жер жүзінде қаламға шебер талай қаламгерлер қырықпышақ болып қырылысып жүрген екі әңгіменің жазушылары өздерін-өздері ақтап ауыр сөз айтып па? Жоқ! Керек десе, «Гамлетті» жазушы анық кім екені даулы, «оны жазушы Шекспир емес», – деп таласушылар да көп. Бұлар ескі ақындардың мінездері» (3: 86). Ы.Мұстамбайұлы: «Сынды қабылдауда сабырлық керек», – дейді.

Осы ретте XX ғасыр басындағы әдебиетке қатысты уәж орыс

әдебиетінен келтірілген: «Ал енді жаңа ақындарды алайық. Горький туралы төңкерістен бұрынғы айтылған пікірлерді қоя тұрайық, дәл сәбет үкіметінің заманында Горький туралы қаншама пікірлер болды. Луначарскийден бастап, маркстіл сыншыларымыздың әрқайсысы әртүрлі деп жүрген жоқ па? Горькийге Лениннің берген бағасына қарамай, кейбіреулер өзінше соғысып жүрген жоқ емес пе? Горький отыра қалып бәріне жауап жаза бастаса, шашы ағарар еді. Айтыстан басқа түк бітірмес еді, жазу далада қалар еді.

Жаңа әдебиеттің басқа ақындарынан Пильняк, Иванов, Маяковский, Сейфуллина және басқалар туралы не айтылмай, не жазылмай жүр? Бұлар қолшоқпарын қолына алып, бір-біріне тұра ұмтылып: «Мен 1000 сөзімнің ішінде «еңбекші» деп 100 рет айттым. сен 5-ақ рет айтыпсың», – деп неге жүгірісіп жүрген жоқ? Өздерін ақтап, бір газеттің бетін толтыруға бұлардың да күйі бар» (3: 86–87).

Қазақ әдебиеті туралы да объективті болуға тырысқан әдебиетші былай деген: «Ал біздің ақындарға келсек, өздері – ақын, өздері сыншы. Бірін-бірі мақтайды. Бірін-бірі боқтайды. Айтысқанда, сөздерін сипатты, дәлелді ету үшін «мерез» деген сөздерді қоса салады. Бұл не деген сұмдық? Әлде қалмай жүрген жікшілдік кеселдері ме екен? Жабайы кісілердің, әсіресе оқып жүрген жастардың біздің айтысымыздан миы қататын болды.

Баяғыда дәл осындай таластардан, не әлде ескі молдалардың бақистерін тыңдап, миы қата болған бір бейшара қазақ айтқан білем: «Біреу: «Қазақ жақсы», – деді, біреу: «Орыс жақсы», – деді. Ақыры «шортти бери» (черт, ты бери) деп шоқындым да кеттім», – деп.

Сәбиттің мінездері тым қызық: 1) бірінші, барлық жаңа әдебиеттің негізін жалғыз өзі қорғап отырған секілді болады. Өзгелердің бәрі Сәбит басқан таңбамен жүру керек. 2) екінші, Сәбит тым теке бір. Басқа дүниеде өзім білмеген тесік қалған жоқ деп лепіреді де отырады. Екі ауыз ақыл айтып, Сәбитке қатесін көрсеткен адам пәлеге қалады. 3) үшінші, Сәбит тым қылжаң, «қазанбұзар» тентек. Қылжандап келіп рұқсатсыз келіншектердің бетін ашып қалады. «Бұл қалай?» – деп біреу сұраса: «Мен редактірмін» – дейді. Айтқанға түсінбей жатып «байбалам» салады, біреумен айтысып отырып, екінші адамды қоса қабат беталды түйрей салады» (3: 87).

«Паңдық па, иә көкірек пе?» атты II-тараушада әдебиетші ХХ ғасыр басындағы талас мәселелерді анықтап саралаған әдеби процесі былай анықтаған: «Осы күнгі әдебиет айтыстарымыздағы талас мәселелер: 1) Ақын кім? Ақынды қалай бағалау керек? 2) Ескі

Алаш әдебиеттануы

мұраларды қалай пайдалану керек? Кімнен үлгі алу керек? 3) Осы күнгі ақындарымызға үйрену керек пе, жоқ па? Олардың қандай кемшіліктері бар? 4) Жолбикелер кім, олармен арамыз қандай болу керек?

Осы айтылған мәселелерге былтырғы жылы шыққан «Қызыл Қазақстан» журналында (1927 жылғы февраль-март айларында шыққан 2-інші саны) мен өз пікірімді айтып өттім, көбінесе Сәбиттің қателерін көрсеткенмін. Бұларды қайта жыр қылып отыруды артық деп таптым. Өйткені Сәбиттің кейінгі шыққан мақаласында («Жана әдебиет» журналы, 1928-інші жылы март айында шыққан 3–4 сандары) дәлелді жауап таба алмадым.

Етікші мен ақынды теңестіргендей орасан қате пікірлерін түзеп, қатесін көрсеткен адамдардың бәрін бірдей өзіне жау көрмей, тиісті ақылды пайдаға асырудың орнына, біз көрген Сәбит: «Өңшең құрық көрмеген бас асауларды шыңғыртып құрық салып үйретемін», – деп, қолына құрық алып, далақтап бос шауып жүр. Жылқышының да бәрі бірдей ақын болмағанмен (Сәбитше қарағанда, жылқышы да, аңшы да бірдей ғой!), оның да ішінде жылқышылары бар ғой. Өңшең асауларды үйрететін жылқышылардың үлкен әдісі, үлкен қайраты болды ғой. «Әлін білмеген әлек» деген секілді Сәбит жолдас құр бекер даңғойланып шапқылап жүрсе, асауларды үйретудің орнына, орға жығылып мерт болмай ма?

Жоғарғы айтылған мақаласында Сәбит жолдастың қайтарған бір дәнді жауабы жоқ, бос қызу сөздер, не болмаса – жала. Мәселен, мен Абайды, оның идеологиясын «тап тартысынан тысқары таза идея» деппін. Абайды жалпы қазақтың «бейшара қамқоры» деппін! Өңшең осындай «қотыр сөзді» Сәбит жолдас қайдан табады?! Мұндай сөзді Сәбит жолдас шатасып, не айтқаныңды аңдамай қалып жазып отырса жөн ғой, тек ермек үшін жаза бере ме деп қорқамын. «Жаза берсе, қағаз байғұс шыдай береді» деген сөзді амалсыздан кісі осындайда айтады екен ғой.

Әркімнің де тиісті бағасын білеміз. Егер де менде біреуді «қазақтың қамқоры» деп араша түсе қалар пиғыл болса, мен Абайдан басқаны көрер едім. Баға беруге келгенде, кімге болсын, Сәбит болсын, басқа болсын, ешкімнен әлі ығысқанымыз жоқ» (3: 87–88).

Сәбитпен негізгі келіспеушілік туралы әдебиетші былай дейді: «Үйрену керек, ескі мұралармен пайдалану керек» дегендердің бәрін Сәбит өзінше теріс жориды. «Ендеше, Бақырғанды да, әптиекті де, Құранды да қайта бастыр» – дейді. Мұндай сөздердің өткірлігі бар шығар, бірақ басқа қасиеті аз. Сәбитше қарасақ, бұрынғының

бәрі бұл күнде Құран секілді. Керексіз болған. Бұл қалыпта бара берсе, Сәбит жолдастың ақындық бетінің жоғарғы өрлеуіне сенім азаяды.

Сәбитке біздің айтатын ақылымыз: бірінші, Сәбит енді өзін-өзі мақтаудан кішкене тоқталсын. Сәбит өссе, ақындығын өлеңмен көрсетсін. Сәбит жаңа әдебиетке негіз салушы болса, оны байқап қалатын жұрт тағы өсіп қалды. Екінші, Сәбитке әлі де көп үйрену керек: кемшілігі, білмейтін нәрселері тым көп. Қазақ әдебиетін тегіс ақтарған болса, онан еш қадірлі нәрсе таба алмаса, не болмаса, енді мұнан былай Сәбитке қазақ әдебиетінен аларлық дән табылмаса, орыс әдебиетін қарасын. Өнер, әдебиет, мәдениет, адам баласының күллі тарихының толып жатқан ескі мұралары бар, Сәбит соларды тексерсін. Құранмен қатар «Одиссея» мен «Иллиаданы» қарастырсын. Мекке мен Әзірет сұлтанның зиратымен қатар орыстың Иван патшасы салдырып кеткен Кремльдің қасындағы шіркеуді салыстырсын. Болмаса, Мадонна деген ел шулап қоймайтын құдай қатын бар, Сәбит оны да біліп қойсын. Ленин мен Марксті былай қояйық. Плеханов, Мартов, Каутскийлермен қатар бізге Сократ, Аристотель, Мефистотельге шейін білу керек. Ворошилов, Буденный, Фрунзелермен қатар бізге Македонский, Цезарьларды білу керек. Крупская мен Коллантаймен қатар Клеопатра, Орлеанская Деваны білу керек» (3:88–89). Әдебиетшінің білімі мен кең көлемді ой-өрісі осылай аңғарылады.

Әдебиетші осындай білімділікті көздейді: «Ауызша айтқанда, «үйренемін, үйреніп жүрмін» дейді. Бірақ сөзінің түрі көбінесе: «Сендер маған жөн айтпай-ақ қойыңдар, өз білгенімнен артық маған дәнеме ақыл қоса алмайсыңдар», - деген көкірек болып кетеді. Қай кәмөнестің неғұрлым білімі артық болса, соғұрлым үкіметке, партияға пайдалы, соғұрлым еңбекші елге пайдасын көп тигізе алады. Ақын неғұрлым білімді болса, соғұрлым ақындығы арта береді, сөздері сипатты, мағыналы болады» (3: 89).

Көркем әдебиетке қояр талап тек таптық еместігі туралы: «Ертеңгі күні, еңбекші бұқара тегіс ағарып жеткен күні, Сәбитті тексергенде (жалғыз Сәбит емес, басқа жаңа жазушыларымызды да айтамын). Сәбит өлеңдерінің ішінде «еңбекші» деп неше рет айтыпты деп тексермейді. Алдымен, сол Сәбиттің өлеңдері еңбекші бұқараның мұңымен, тілегімен байланысы қанша? Өлеңдері еңбекші бұқараның жүрегін қанша қозғай алады? Сөздерінің сұлулығы, маңызы қандай? Сәбит бағаны осылай алады. Сәбиттің, еңбекші бұқара ақыны сөзінің асылдығы сондай болу керек: «Егер

Алаш әдебиеттануы

де сөзінді еңбекші оқыса, қуанып, күліп, мәз болып не қайраттанып, жігер бітіп, не сенімен бірге мұндасып отыру керек. Егер де сөзінді еңбекшінің жауы оқыса да, еріксіз елігіп отыратын болсын, не жанынан шошып тәубаға келіп, не иығына албасты мініп, кара-тұман қайғы-уайым басып кететін болсын. Үлкен үгітші қырдағы қойшыға қырық күн жырласа да, кәмунизм негізін түсіндіре алмай, шаршап қайтатын жерде Сәбит ақын екі ауыз сөзбен қойшыны ертіп, елтіп жіберу керек. Күйдіріп, жандырып жіберу керек. Міне, ақынның белгісі қандай (Бұл арада Риддер, Екібастұз, басқа жерлердегі қазақ жұмысшыларын айтпай отырғаным, олардың саяси саңылауы бар ғой, қойшыдан гөрі тезірек ұғынады). Әйтпесе Сәбитпен қатар мен де ақын болып кетуім оңай. Әрине, бұл айтып отырғанымыз – үлкен ақынның сипаты. Мұндай ақындар біз түгіл, бізден басқалардан да кем шығар. Мұндай ақындар бара-бара шығады.

Сәбит үйренбесе, талаптанбаса, құр айтыспен, құрықпен жүре берсе, ертеңгі күні өзінен басқаның асып кеткенін білмей қалады. Сондай Сәбитке біреу болмаса, біреу: «Дұрыс, жігерлі, пікірлі, қатты ортақшыл азамат екен», – дейді. «Бірақ таласып, айтысып жүріп үйрене алмай қалыпты, ақындығы кем екен, не өсе алмай қалыпты», – дейді. Егер де сол өскен еңбекшінің, сол еңбекші бұқарасының марксшіл нағыз бір Плеханов секілді сыншыларының біреуі, осы күнгі Сәбит құрық салып қайтарып жүрген ақындардың ішінен не жолбикелер деп жүрген ақындардың ішінен «Біздің нағыз үлкен ақын мынау», – деп Сәбиттен басқа біреуді тауып алса, тірі масқара емес пе? Мұны да Сәбит ойлау керек. Мұның бәрін Сәбитке нағыз достықпен айтып отырмын, жау көрсе, өзі білсін.

Бұл жалғыз Сәбитке айтылған сөздер емес. Бірқатар жаңа ақындарға да айтатын сөздеріміз осы. Жас ақындарымыз қаптап көбейіп келеді, өсіп келеді. Кемшіліктері көп болса да, олардың міндеті зор, жүгі ауыр, соған қарап оларға баға беру керек. Олар – жаңа әдебиетке негіз салушылар. Бірақ оған қарап кемшіліктерін айтпай отыруға болмайды.

Енді мұнан былай әдебиет мәселелерінде «тиіп-қашты» қылып «бүйректен сирақ шығармай», айтысты ұрыс-талас, жанжалға аудармай, әрбір ақынды жеке алып қарап, негізгі мәселелерге кірісек жөн» (3: 89).

«Тарих пен ақын» атты III-тарауда Сәбитпен дау жалғасқан. «Сәбиттің мақаласынан толық бір екі кесім келтірейін, дұрыстығын, терістігін оқушылар өздері сынасын. Мінеки, Сәбиттің былтырғы жазғаны. «Тарихтың жүрісінің буынын айыру өте қиын, тарих

тұтасып отырады», – дейді Бухарин. Ұлтшыл әдебиеттің басын кесіп 17-ақ жыл деуге болмайды...»

«Қазақ ұлтшылдары өз бетімен өркендеп кетті дегенге мен қарсымын. Орысқа бағынғаннан бастап біздің өскен ортамыз (среда) жалпы Ресей үкіметі болды. Қазір де солай, қазақтың өзі жеке орта емес...». «Зелинский деген поляк ақынының «Қазақ» («Киргиз») деген өлеңі бар...»

«Құлдықта шіріген қазақ, тағдырдың жауыз тырнағына іліккен қазақ» деп бастайды. Ол өлеңнің жазылғанына биыл 96 жыл, олай болса, орыс түгіл күнбатыс Еуропа төңкерісінің салқыны қазаққа бұдан жүз жыл бұрын тигеніне Қошке қалай қарайды...» («Еңбекші қазақ», 5 январь, 1927 жыл, № 3).

Осы айтылғанның бәрін оқушының сынына адал ниетпен толық әкеліп отырмыз. Осы айтылған сөздер бір мақаладағы әр жерде айтылған сөз болса, әрбіреуінің мағынасы алдындағы пікірлерімен байланысты (болмаса), бұлар (дың) бір-бірімен жалғасы аз болар еді. Жоқ, бұл келтірген сөздер Сәбиттің көркем әдебиет туралы бір газетте жазылған бір мақаласының «ұлтшылдар туралы» деген бөлімінде. Бұл жоғарғы сөздер бірімен-бірі жалғасулы, араларында бір-екі-ақ жол қалды. Ал енді осы айтылған сөздерден тұтас бір пікір туғызуға бола ма?» (3: 91).

Әдебиетші әділ болуға шақырады: «Сондықтан менің берген жауабым мынау еді: «Ұлтшыл әдебиеттің басын кесіп, 17 жыл деп айтуға келмейді», – деген Сәбит жолдастың сөзіне түсіну қиын. «Біздің көркем әдебиеттің өмірі пәленше жылдық» деген сөзге таласуға болады. Қошке әптекте дәрі өлшегендей мысқылдап «17 жыл» деп отырса, бұл дұрыс емес. Бірақ Сәбитті сол жоғарыдағы көрсетілген мақаласының әлгі айтылған жерінен бастап ақырына шейін оқып шыққанда туатын пікір: бірінші, көркем әдебиетіміздің тарихын айыру қиын, екінші, көркем әдебиетіміздің басы жоқ, аяғы жоқ ұшан-теңіз бір нәрсе... »

«Сәбит жолдасқа айтатын жауабымыз: рас, тарихтың буындарын айыру қиын, тарих тұтасып, қайталап отырады. Бұл – диалектика, материализмнің жолы. Бірақ диалектиканың өзі тарихты дұрыс тану үшін керек...».

«Не нәрсенің болса да тарихын тексергенде, шұбалаңдатып 100 жыл, 200 жүз жыл деп дәлелсіз құрғақ сөздерді айта берсек, онан тарих та шықпайды, диалектика да табылмайды». Мені енді оқушы өзі сынасын. Меніңше, Сәбит былтырғысынан биыл түзеліп, диалектиканы да дұрыс түсінуге шыққан» (3:92).

Алаш әдебиеттануы

Негізгі мәселе Абай мұрасы екені осылай анықталады: «Сәбит мақаласының аяғын әкеліп былай деп қойған: «Абайдың ар жағында да қазақтың жақсылы-жаманды әдебиеті болған. Сол әдебиеттер сарқылып келіп, Абай заманында бір қазақ қағып өтті. Осының кезеңіне Абай кез келген соң, даяр табақтың иесі, даяр тоқпақтың ұрушысы, даяр қазықтың қағушысы болды да жүре берді...». Жөн, жөн, Сәбит!!! Онан да, қазақша «Абай – арамтамақ» деп бір-ақ айтсаңшы. Көп сөз сөйлеп әуре болып жататын не бар! Елдің бәрі мұндай қысқа, өткір тілге оп-оңай түсінеді ғой.

«Етікші де – ақын, балташы да – ақын» деген сөздерге, мұнан былай ақын дегендер тек тарихтың жасап бергенін ішіп-жеп кететін «арамтамақтар» десек те болмай ма? Ойлаймын, Сәбит жолдас біраз заманнан кейін бұл қатесін тағы түсінер, тек мені мұқату үшін қызу үстінде айта салған болар» (3: 92–93).

Әдебиетші осы ретте өз көзқарасын анықтап алған: «Тарихта жалғассыз еш нәрсе жоқ. Қазақтың бұрынғы кәкір-шүкір әдебиеті болсын, орыс әдебиеті болсын, Абайға азық болды, олар барып Абайды туғызды. Абай болған соң, Байтұрсынов болған соң, бұл күндерде Сәбит шықты.

Орыс әдебиетінде Ломоносов, Державин, Карамзиндер болған соң, Пушкиндер шықты. Әрине, алдында бұлар болмаса, Пушкин екі аяғы салақтап аспаннан түспес еді. Пушкинсіз, Гогольсіз Достоевскийлер де. Некрасовтар да аспаннан жаумас еді. Бұл айтылғандар болмаса, «арамтамақ» болып біреудің даяр дастарқанына Толстой мен Горький отыра қалмас еді. Бірақ ақын ойыншық емес, ақын арамтамақ емес. Қазақша айтқанда, ілуде біреу ғана тарихтың жүгін көтереді. Сондықтан ондай адамдарды жалпы бұқарамен араластыра алмайсың...

Адам баласының тумысында бір-бірінің артықшылығы болмаса, дүниеге туған соң, көрген соң, жүрген соң, ортасына, заманына қарай әртүрлі болады. Ірі адамдардың бәрі – тарих, тұрмыс тандап алып, мөрін басып, белгі салып кеткен адамдар. Коммунизм заманында ғана ел бәрі теп-тегіс бірдей ақылды, бірдей ақын болар. Онан бері де Абайдың аты – Абай болады. Толстойдың аты – Толстой болады. Лениннің аты – Ленин болады.

Сәбиттің тарих жүзінде белгілі орын алып қалған адамдарды «арамтамақтарға» ұқсатуға мейлінше қарсымын» (3: 93).

Әдебиетші Ыдырыс Мұстамбайұлы нақты жауап беруді жөн санаған: «Сәбит жолдастың кісіге айтпаған пікірді жабыстырып қоятыны бар. Сәбит жолдас бұл мінезді қалдырмаса, түбі шатақ

болады. Мәселен: Жансүгірұлына жазған Сәбиттің жауабында («Еңбекші қазақ», 11 апрель, 1928-інші жыл, № 12) мен Абайды тап тартысынан тысқары қылып қойыпшын. Және де соңғы осы сөз қылып отырған мақаласында. Сәбит «Ұлтшылдық» деген бөлімінде былай дейді: «Тап тартысынан тысқары әдебиет болмаса, Ыдырыстың Абайды: «Абайдың заманы – қазақтың кең-байтақ заманы, ұлтшылдық дәуірі тумаған», байдың пісіп қатпаған (шикі бай да бола ма екен?!) заманы болатын», – деуі қалай? Абайдікі әлде әдебиет емес пе? Әдебиет болса, ол тап тартысына бұл арада неге жанаспайды». Сонан кейін Сәбит баяғы менің мақаламдағы келтірілген сөздерді менің өзіме айтады.

Сәбит-ау! Мұндай сотқарлық неге керек? Мені не Абайды ұнатпасаң, соны айт, анық кате пікірді көрсең, соны айт. Әйтпесе, «ақ» пен «қараны» айырып оқы, кісіге бос жала жаппа!

Ойыңдағы айтайын деп отырғаның мынау ғой: «Ыдырыс әдебиет мәселесіне идеалистшілдер көзімен қарайды, әдебиетті, ақынды тап тартысынан тысқары қояды. Маркстің жолынан шығып отыр» демекшісің ғой. Сәбит-ау! Мұндай «жатыпатар» мінез саған қайдан бітті? Былтырғы «Қызыл Қазақстанда» жазылған мақаламда мен былай дегенмін: «Түбінде саясат, ғылым, пәлсапа, әдебиет, дін барлығы да шаруашылыққа байланады. Өндіріс қатыстарының өзгеріп отыруымен бірге бұлар да өзгеріп отырды. Бірақ бұлар белгілі бір дәрежеге жеткеннен кейін, бұлардың да шаруашылыққа, қоғам тұрмысына зор әсері болады. Адам баласының тарихы, тап тартысының тарихы, саясат, әдебиет – барлығы да тап тартысына байланулы. Тап тартысынан тысқары өмір сүрген әдебиет жоқ».

Міне, мен не дедім. Бұл келтірілген сөздің бір шетін өзің де мақалаңда көрсетіпсің ғой. Енді не керек?

Ал мұнан әрі мен мақаламда «өнерді, көркем әдебиетті қалай түсіну керек» деген бөлімінде мен былай дедім: «Өнер – өнер үшін. Өнер деген былғаныш дүниемен қатынасы жоқ, өнер – періште, пәк, таза деген нәрсе, оның ішінде, көркем әдебиет таза рухтың (дух) жемісі» деп көп шатасу болған. Мұндай пікірлердің бір заманда туып-өсуінің түп негізінде құдайшылдық, идеалшылдық бар». Мұнан әрі осы айтылған сөздерге әр елдің әдебиетінен мысалдар келтіріп, Абай туралы былай дегенмін: «Қазақ ішінде капитал дәуірі араласып, дала қазағының тұрмысы қаламен байланысты болып, орыс елі арқылы қазақ мәдениетінің шет-жағасын көре бастаған соң, Абай заманында қазақтың ұлт әдебиеті туды».

Сәбит жолдас! Дұрыстап оқысаң, түсінейін деген ниет болса,

Алаш әдебиеттануы

түсінер едің. Мен «Абайдың заманы – кең-байтақ заман, ұлтшылдық дәуір тумаған, байдың пісіп қатпаған заманы еді» десем, мұнан Абай тап тартысынан тысқары еді деген сөзім емес. «Кең-байтақ» деген сөзі орыстың отаршылдығының ол уақытта аса күшейе қоймағандығын еске алып айтылған сөз. «Байдың пісіп қатпаған» деген сөзім – қазақ ішіне сауда капиталы араласпастан бұрын, қырдың жай бықсыма байларының орыстың отаршылдығына қарсы тұруға жарамай, ұлтшылдық сезімі ашыла қоймаған уақыт деген сөзді түсіндіргенім. Ар жағында дәл осы мәселе қақында екі беттей түсініс бергенмін. Ұқпасаң, амалым жоқ. Бірақ ұғып отырып керітартпалап теріске жүріп отырсаң, – «сәбитшілеу» деген сонан туады.

Қысқасын айтқанда, менің бұрынғы мақаламда «Ақын кім, әдебиет не?» деген сауалдар берген менің жауаптарымнан Сәбит қанша іздесе де қате пікір таба алмайды.

Біздің бұл пікірімізге қазірде қосатынымыз: ақын қанша данышпан дегенмен де, ақынға екі үлкен тірек керек. Бірінші, ақын үйрену керек. Үлкен білім керек. Қандай атақты зор ақынды алсақ та, білім деген үлкен азығы болған, үйреніп, тәжірибе көріп барып ерлеген. Екінші, ақын заманымен, тарихпен қатар отыру керек. «Жынынан айырылған бақсыдай» деп қазақ айтқан секілді, заманы өткен, қожалығы кеткен таптың ақыны да жыр жырлай алмайды. Оның ақындығы сарындама сарыуайым «жоқтау» болып шығады» (3:93–95).

Пролетариат әдебиетшісіне Ы.Мұстамбайұлы Белинский туралы пікірін былай берген: «Ақын кім, көркем әдебиет не?» – деген сауалдарға кейбір жолдастар Белинскийді көлденең ұстай береді. Белинский – әдебиет жүзінде Пушкинмен бірдей адам. Көркем әдебиеттің сынын көбінесе Белинскийден үйрену жарайды. Бірақ сол Белинскийдің өзін де байқап отырмаса болмайды. Белинскийдің сындарының өзінде де екі түрлі із бар.

Бір уақыт Белинский немістің Гегель деген философына бас ұрып, идеализмнің нағыз атасын соққан. Белинскийдің бастапқы сындарында «өнер – өнер үшін», «көркем әдебиет – саясат, тұрмыс тартысынан тысқары өзімен-өзі жасайды» деген пікір үстем. Ол уақытта романтизм, идеализм ағымында Шекспир, Гётелердің құлы болып жүрген. Артынан барып Белинский: «Көркем әдебиет, өнер деген нәрселерде жолбасшы бір негіз болу керек» («идейное искусство») деп, бұрынғы пікірін өзгерткен. Ол уақытта нағыздық жолындағы Гоголь секілді адамдарды артық көрген. Белинскийдің сындарында Пушкин секілді, Шиллер секілді ақындар туралы екі түрлі пікір табасың. Сондықтан Белинскийден көркемдік жағын

үйрену керек. Бірақ жоғарғы айтылғандар еске алынып отырмаса «Ақын кім, әдебиет не?» – деген мәселеге келгенде, марксизмге үйлестіре алмай қалып жүрерміз» (3: 95).

Біздің әдебиетшілер күні бүгінге дейін табынып келе жатқан Ресей сыншысы туралы осындай білгір және шынайы пікір ХХ ғасыр басында берілген екен.

Ыдырыс Мұстамбайұлының «Абай. Сын-айтыс» еңбегі ХХ ғасыр басындағы әдеби мұраға қатысы көзқарастарға берілген кәсіби жауап. Басты дау туралы: «Әдебиет (туралы) айтыстарымдағы негізгі мәселенің бірі – ескіні тексеру. Дап-дайын тұрған, даладан тегін тауып алатын ештеме жоқ. Жаңа ескіден құралады. Ескіні құрастырып, қорытып «кәрі» тарих жаңа шығады...». Қандай ғылыми негізді пікір! Бұл – Ы.Мұстамбайұлының негізгі ғылыми ұстанымы.

«Жаңа әдебиет» журналының үшінші, төртінші сандарындағы соңғы мақаласының «Ескілік» деген бөлімінде Сәбит жолдас ескі мұраларды қалай тексеру керектігін айтқан. Қаншама мені түйре-мекші болып, орынсыз әуре болса да, Сәбиттің дұрыс пікіріне еш қарсылығымыз жоқ. Ескінің пайдасыздарынан безу керек. Әзірет Сұлтанның моласын мұра есебінде сақтап отырсақ та, «Бақырғанды» жою керек, ескі мұраның құр әдемілігіне қызықпай, мағынасын да тексеру керек; ескінің ішінен пайдалысын ғана теріп алып, жаманын, зияндыларын тастау керек» – деген Сәбиттің сөздерінің бәрі дұрыс, Мағжанның «қоңыздары» болсын, Әлихан жастарды «сасытқаны» болсын, байқап отыру керек. Сәбиттің бұл сөздерінің бәрі тап тілегінен шыққан сөздер, пікірі қатқан большевик – азаматтың сөздері. Бұған қарсы еш дауым жоқ. Бірақ сол ескі мұраның ішінде не бар, не жоғын білу үшін жақсылап оны тексеру керек. Таласымыз ұғыспай жүргеніміз осы арада» (3: 95–96).

Білікті әдебиетші Ы.Мұстамбайұлы орыс әдебиетінен Пушкиннің «Борис Годуновын», «Онегин», Лермонтовтың «Герой нашего времени», Горькийдің «Фома Гордеев», «На дне», «Мать» шығармаларын сөз етеді: «Гогольге тиіспейік – орыстың ескі ақындарының ішінде салт-сана жолында бізге жақындау тұрғаны осы нағызшыл Гоголь. Пушкиннің ертегілері – «Борис Годунов», «Онегин», тағы басқаларын және былай қоя тұрайын, ал Лермонтовқа келсек, талай қызық нәрселер табасың. Лермонтовтың «Герой нашего времени» деген романын алсаң, осы күнге керектісі аз шығар. Печориннің пішінін қазіргі біздің айтыс тәртібімен тексере бастасақ, «Әптиеқ» пен қатар мұны да өртеп жіберуге бола-

Алаш әдебиеттануы

ды. Бірақ Лермонтовтың сол романы осы күні біздің рапфактарда, басқа орта дәрежелі барлық оқу орындарында әдебиет сабақтарының ішінде тексеріліп жүр. Жастарға мұны да оқытып, үйретіп жүр.

Горькийдің «*Фома Гордеев*» деген кітабын тексерсең, Горькийдің өзі сүйіп қалап алған геройларына баға береріңді, жоқ, соның ішіндегі жалмауыз, тажалы – екі байға артық баға береріңді білмейсің, бұл кітабының ішінде айтылған екі байдың пішіні Горькийдің өзі сүйген геройларынан пішінсіз, сүйкімсіз болып шықпайды. Бұған Горькийдің идеологиясын кірлеуге бола? Біздің школдарымызда Горькийдің бұл әңгімесін әдебиет жүзінде үлкен мағыналы. Горькийдің жазғандарының ішінде маңыздыларының бірі – «*На дне*». Керек болса, толық марксизм сынын бұл да көтере алмайды. Горькийдің ертерек жазғандарының ішінде нағыз еңбекшілер идеологиясында жазылған кітабы – «*Мать*», бірақ өзгелерінен анағұрлым нашар шыққан. Ал не себептен Горький бізге аса қадірлі? Не себепті кеше құшақ жайып, қадірлеп, құрметтеп, қарсы алдық.

Толстойдың басын ауыртпайық. Ал, Рустияда капитал дәуірі әбден орнап, өрлеп келе жатқан бетінде жазған Островскийдің кітаптарынан біздің көзқарасымызша талай сорақылықтар шығады. Кей жерлерінде пролетарский идеологияға тіпті жанаспайтын не қарсы бағыт табасың. Бірақ «оқу тасын кеміріп» жатқан жастарға сол Островскийлерді неге мұжғылатып дәуретіп жүрміз.

Успенский мен Чеховты тағы былай қоя тұрайық. Атақты Салтыковты алып, марксизм жолымен сынағанда, талай кемшіліктер ол көсемнен де шығады, ал Достоевскийді мүлдем көміп тастауға тура келеді» (3:96–97).

Бұларсыз орыс әдебиетін елестету мүмкін бе? Ол туралы: «Бұлардың қай-қайсысында да өзіне біткен артықшылығы, иә кемшілігі бар. Бірақ заманына қарай бұлардың бәрі де кеменгер, бәрі де көсем болған, заманында бұлардың сіңірген еңбегі келешекке салған жолы аз емес. Қазірде де бұлар тағы пайдасыз емес. Бұларсыз жаңадан еш нәрсе құрастыра алмайсың. Сондықтан бұлар құрғақ тарих болып, ескіріп далада қалып отырған жоқ.

Бұл айтылған ескілердің бұл күнгі салт-санаға, еңбекшілер жұртшылығына бір керекті жері болған соң, алдымыздағы тілек-мақсаттарға сәйкес, не оның бір пайдасына жаратарлық мәнісі болған соң болар, тиісті орындарында қалып отыр: Міне, ескілерді білу деген қалай болады. Бізде қалған ескі мұраның бірі – Абай» (3: 97).

Мәселені Абайға тіреген әдебиетшінің пікірі анық: «Бірақ, сол Абайдың құлағын қаншама шулатсақ та, оның кім екенін, артық-кем жері қайсы, пайдалысы қандай, керектісі не екенін білмейміз. Бұл мәселелерде әлі күнге шейін негізсіз таластардан әрі аса алмай жүрміз.

Бұрынғы мақаламадағы Абай туралы жазылған бір-екі ауыз пікірімді алып, Сәбит жолдас қайдан тапқанын білмеймін, мені: «Әдебиетке қиялшылдық көзбен қарайды, Абайды тап тартғысының күйінен тысқары тұрған ақын деп таниды», – деген секілді жоқ жерден жала жапсыра қойды. Тек Абайды ауызға алған кісінің бәрі осындай ойда болады деген Сәбит жолдастың бойына біткен, тұрақсыз, дәлелсіз құр сенім болмаса, басқа менің сөзімде ондай еш пікір жоқ еді» (3: 97).

Әдебиетші бұл мәселені нақтылауды қажет санаған: «Абай туралы өз пікірімізді толығырақ жазуды міндет көрдік. Абай туралы «өркөкірек», «ұрдым-жық» мінез, көбінесе Сәбит жолдаста болады. Бұған қарсы жауапқа алдымен сөзді өлген ақынның өзіне берейік:... Екі күймек бір жанға әділет пе? Қаны қара бір жанмын жаны жара. Жүрегімнің түбіне терең бойла, Мен бір жұмбақ адаммын, оны да ойла! («Өлсем, орным қара жер сыз болмай ма») Сәбит бар, басқа жолдастар да: «Абай жуан және де өзі байшыл, сондықтан бізге керегі жоқ. Абай консерватор, яғни ескішіл, не Абайдың өлеңдерінің сұлулығы шамалы, не болмаса онда аса үлкен ақындық та, иә терең ой да жоқ. Және Абайдың пікірі, жолы бұл күнгі еңбекшіл елдің жұртшылығының тілегіне үйлеспейді», дейтіндер, алдымен, Абайдың өмірін, ортасын тексерсін.

Абайдың жалпы идеологиясын кейін тексерерміз. Әзірге айта-тынымыз – «Соқтықпалы, соқпақсыз жерде өстім» деген ақынның сөзі осындай орынсыз сөздердің көбіне берілетін жауап. Тағы да: «Ерте ояндым, ойландым, жете алмадым» деген сөз Абайдың сыншылығының есінде болатын сөз.

Әрине, бұл күнде Марксті, Плехановты, Ленинді түн ұйқысында, Абай заманындағы Құранның орнына, басына жастап жатып жүрген жастар Абайдың сөзіне тоймайды, онан іздегенін таба алмайды» (98).

«Абай кім болды?» деген сауалға әдебиетші былай деген: «Бірақ Абай кім еді, заманы қандай еді? Ол уақытта әлі келген қазақтың балалары сәлдесі қазандай молданың алдында шарта жүгініп, әптиекті ежелеп, жамыраған қозыдай шуылдап отыратын заман емес пе еді? Бұл ортадан Абай өзіне азық болар не тапты?

Алаш әдебиеттануы

Қайратым мәлім, Келмейді әлім. Мақсат алыс, өмір шақ. Өткен соң базар. Қайтқан соң ажар. Не болады құр қожақ?! Кеш деп қайтар жол емес, Жол азығы мол емес... («Сегіз аяқтан»). Бұл өлең 1889 жылы жазылған. Ал онан бері не заман өтті? Сол өлең жазылатын замандағы орыс елінің жұтшылығының басшы адамдары Чернышевскийлер. Салтыковтар. Михайловскийлер еді. Пушкинді қояйық, осылардың идеологияларын тексерші, бұл күнгі Сәбит жырлап жүрген еңбекшілдер жұртшылығының жырын солардан да таба алмайсың. Бұлардың заманы, көз алдында тап болып, құрылып келе жатқан жұмыскерлер табының заманымен қоныстас еді. Тек Чернышевскийдің сөздерінде ғана жаңа басын көтеріп келе жатқан таптың шала-пұла ізі бар...

Абай партия жасады, болыстыққа таласты. Өз елінде өзіндей жуандардан жеңіліп қалған соң сарындап өлең жазды. «Өлеңдері ескілікті жоқтау, жуандықты көксеу», – дейтіндер бар.

Бұған алдымен айтатын жауап: ақынды болсын, кімді болсын тексергенде, тек тумысын еске алып, оның сіңірген еңбегін, істеген қызметін соған қарап бағалауға болмайды. Екінші айтатынымыз: атақты ақындардың не ғылымға еңбегін сіңірген данышпандардың ішінде талайының талай қызықтары, талай кемшіліктері не мүлде жиренішті істері, не өмір жүзінде істеген қателері болған. Қайта Абайда олардың көбінде болған сорақылық жоқ. Партияшылдығы – ортаның жемісі.

Абайды консерватор дейтіндер сол Абайдың заманында туса, кім білсін, Абайдың сойылын соғушылардың бірі болып, қатынды-қалашты, кәріні, жасты бірдей қамшылап жүретін тентектердің біреуі болар ма еді? Абайды партияшыл дейтіндердің біреуі сол заманда туса, Абайға қарсы партия ашып, таласып, Абайдан не жеңіліп қалып, не жеңсе, барымта ашып отыратын жуандардың біреуі болар ма еді, кім білсін?! Мұны – *заман* дегенді, *орта* дегенді ұмытып кетіп, жеңіл сөйлейтін жолдастарға амалсыз мысал үшін айтып отырмыз, әйтпесе «Құдай сақтасын», жуандықты не Абайдың жуандығын аңсағанымыз емес» (3: 98–99).

Абайды қорғап алу үшін әдебиетші «Жартасқа бардым, күнде айғай салдым» өлеңін талдап, былай дейді: ...Жартасқа бардым. Күнде айғай салдым. Онан да шықты жаңғырық, Естісем үнін Білсем деп жөнін...

Біздің байқауымызша, бұл сөздер – өзінің өскен ортасынан жиреніп, басын тауға да, тасқа да ұрып, бір нәрсені іздеген адамның не жәрдем сұрап, көмек шақырған адамның сөздері. Бос сандырақ

емес. Бірақ, ол бейшаранын «ішім толған у мен дерт, сыртым дүрдей, мен келмеске кетермін түк өндірмей», – деп түк таба алмай тақыр жерге шашқан тұқым секілді тұншығып өліп кеткен түрі бар.

Абай ғылымды іздей ме, жоқ болмаса, қазақ ішінен жаңа орнап келе жатқан капитал дәуірінің айғайшысы ма, әйтуір, айғайы зор.

Сәуле іздеп, жарық іздеп жүрген адам тағы (консерватор) болмайды. Енді Абайдың ақындығын тексерейік. Құлақтан кіріп бойды алар Жақсы ән мен тәтті күй. Көңілге түрлі ой салар, Әнді сүйсең, менше сүй... Міне, Абай ән мен күйді қалай таниды. Өлеңнің басы «пісміллә» болып жүргенде, қазақ ішінде әліпті таяқ деп танитын бірен-саран адамдардың білетіні «Бақырған», «Сал-сал», «Зарқұм» секілділер болатын заманда ақындық болмаса мұндай сөз кімнен шығады? Өзгеге көңілім тоярысың, Өлеңді қайтып қоярысың? Орыстың тұңғыш Державин, Майков, Козловтар секілді ақындарын былай қойып, Пушкиндерді алсаңыз да, өлең, ақындық туралы сөздерінің көркемдігі, мағынасы осындай-ақ. Қайта өлеңге, ақынға, бұлардан да гөрі Абайдың көзқарасы дұрыс.

Өзіміз Абайға таңғаламыз, ұстазы Пушкин, Лермонтовтар болса да, әдебиет жүзінде түк тәлім-тәрбие көрмесе де, Абайдан ақындық, өлең қақында сандалбай қиялшыл теріс пікір таба алмайсың. Абай неге Мағжанша «Мен пайғамбармын», «Мен перімін» демейді. Орыс әдебиетінің атасы жоғарғы екі атакты ақынның да «Пророк», «Поэт» деген өлеңдеріндегі ақындық туралы пікірлері тым сұрапыл қиялшылдық. «Мен Құдайдың елшісімін, менің сөзім жер сөзі емес, менің туысым дүниемен байланысты емес, дүниені менсінбей кететін мінездерім бар» дейтін лепіру жоғарғы екі ақында да бар.

Өлеңді өнер деп білген Абай бұларды да оқыған. Өлең, ән, күй туралы жазған өлеңдерінің бірінде Абай тағы былай дейді: Шырқап, қалқып, сорғалап тамылжиды, Жүрек тербеп оятар баста миды.

Әдебиетші Абайды реалист-нағызшыл деп санайды: «Абайдың жалпы өлеңдерінің көркемдігін алғанда, әрине, бәрі бірдей емес. Кейбіреулер нашарлау, бостау келеді. Айтайын деген пікірі кейде бұлдырлау болып шығады, осы күнгі жат болып қалған «Алла, шарифат» деген сөздер жолығады.

Мұндай кемшіліктер тек Абайда ғана емес. Қандай ақын болса да, барлық сөздерінің ажары, мағынасы бірдей бола бермейді. Ақынның өсіп барып тоқтаған жері болады. Оған шейін ақынның сөздерінің ішінде бұлтақ-сұлтақ, кем-кетіктер бола береді. Ал ескіріп қалған пікірлеріне, не Алла деген сөздеріне Абайдың заманы кінәлі. Осындай шыққан Абайдың өлеңдерінің бірі – «Интернатта

Алаш әдебиеттануы

оқып жүр» деген өлеңі, бұл өлеңнің басы: Интернатта оқып жүр, Талай қазақ баласы.

Сынап отырып, Ы.Мұстамбайұлы Абайдың орнын анықтап береді: «Қазақтың көбі-ақ өлең жазады. Абай секілді өлеңшілер қазақ ішінде бұрын да көп болған деушілер де бар. Бұған біз нана алмадық. Рас, өлеңшілер қазақ ішінде бұрын да болған, бірақ дәл Абайдай ақын таба алмайсың. Абайды және де жабайы қара өлеңшілерге тағы қоса алмайсың. Абайдың ақындық беті тым күшті болған» (3: 102). Әдебиетшінің бұл ойы А.Байтұрсынұлымен үндес.

Ой жағынан Абайға көп әсер еткен Толстой деген пікірді айтқан Ыдырыс Мұстамбайұлы екен: *«Ой жағына Абайға үлкен әсер берген – Толстой. Абайдың өлеңіндегі көп кездесетін елдің кемшіліктерін, жаман әдет-мінездерін, сықақ, мысқыл ету, мазақтау, надандықтарын сөгіп, күлу – барлығы Абайдың Салтыков пен Крыловтан алған сабағы. Сырласу, сезім күйін тартуы (лиризм)– Лермонтовтың әсері. Өлеңдерінің жалпы ырғағы – Пушкин мен Лермонтовтан алған үлгісі. Абайдың өзінше соғатын пәлсапасы Толстойдың сабағы»*. Ы.Мұстамбайұлы Абайдың нағызшылдығын бұлардан бөліп алады: Әрине, бұл айтылғандар айып емес...

Елдің ішіндегі түрлі кемшіліктерді, жаман-жақсыны өзінше тексеріп жазған Абайдың өлеңдері қазақтың сол кездегі тұрмысына сайма-сай, кейбіреулері осы күнгі тұрмысқа да жарап кетер еді. Тек осы күнгі еңбекші елдің тұрмысына сайма-сай осындай өлеңдерді біздің жас ақындар жаза білсін.

Абай өзінің заманында жалмауыз жуанды мазақтады. Партияшыл, кесір, сотқар болыстарды жерледі. Арамтамақ, еріншек «іздегені айт пен той» жалқауларды не тыртақ, жыртақ «босбелбеу босаңсыған бозбаланы» сықақ етті, талапсыз, намыссыз кедейді сөкті. Заманына қарай бұл үлкен батылдық, үлкен өткірлік, үлкен данышпандық еді. Абайдың бұл сөздері елге үлкен әсер берді. Не себепті Абайдың бұл өлеңдері бір уақытта қазақ ішіне соншама жайылып, кәрі де, жаста, бала да, шаға да, әйел де, еркек те аузынан тастамай жүрді? Өйткені бұлардың бәрі елдің ойына, пікіріне үлкен әсер берді. Өзгеріс жасады. Әркім Абайдың сөздерінің ішінен өзін-өзі тани қалды» (3: 103).

Абайды сынаған болып әдебиетші шынайылығын меңзейді: «Ақынның өзімен-өзі сырласатын не елге шағынып, мұңдасатын уақыты болады (лиризм). Бұл, бірінші, ақынның не өзінің шаршағандығынан болады не төңірегіне тоймағандығынан яки тұрмыста кездескен кемшіліктерден шыққан ызадан болады. Онда ақын өз қиялын жырлайды, мұнын шағады. Ақынның ыстық

жүрегін қозғаған тұрмыстағы бұзақылар, кемшіліктер ақынның өткір тілінен, улы, зарлы жыр шығарады; мұнымен қатар ақын жұртқа тілегін айтады, мақсатын, көкsegенін жария етеді. Мұндай өлеңдердің бәрі далаға бос төккен көздің жасы болмайды. Мұндай жырлар атақты ескі ақындардың бәрінде де бар. Осы күнгі еңбекшіл елдің ақындарында да болмақ. Тек оның орны бар, реті бар. Нағыз коммунизмге жеткенше тұрмыстан талай кемшіліктер, жүректі қысып қапаландыратын талай оқиғалар, өмірде талай талас-тартыстар, талай аянышты суреттер табылады» (3: 105).

Абайдың жырлары туралы: «Бұл жырлардың бәрін Абайдың заманымен, ортасымен, өмірімен салыстырып отырып сынасаңыз әбден түсінікті. Бос зар, орынсыз асанқайғылық емес. Және де мұнда бір тиындық сарындамалық жоқ» (3: 107).

Әдебиетші Ы.Мұстамбайұлы Абайдың тілі туралы былай деген: «Ал, тіл жағына келсек, Абай өте шебер. Өлеңдерінің көбі жабайы тілмен келіп жеңіл оқылады. Тағы сол жабайы тілмен отырып орайтын мағынасы тым үлкен, қозғайтын сезімдері аса нәзік болады. Өлеңдерінің ішінде хат танымайтын қара қазақтар түсінбейтін сөздер, орамдар жоқ. Тек анда-санда бірер жерлерде орысша не бір бөтен басқа тілдер кездеседі. Міне, ақынның бір қадірі осы.

Қаншама «әдебиет», «әдебиет» деп шуылдасып жатсақ та, осы күнге шейін тілге бәріміз де шорқақпыз. Дәл бұл заманда аздықөпті әдебиетіміз болса да, бірқатар өсіп, ержетіп қалсақ та, тіліміз бай деп айта аламыз ба?

Ғылым тілдерін құрастыратын білімпаздарымыз талай қызық тілдер шығарып жатқан жоқ па? Ел, мейлі, не десе о десін, біз өзіміз тіл жағына келгенде, Абай – Пушкиндей демесек те, істеген еңбегінің қадірі онан бірден кем емес деп ойлаймыз» (3:107–108). Яғни Абайдың стилін үлгі деп, Пушкинмен қатар қоюды тұңғыш рет ұсынған – Ы.Мұстамбайұлы екен.

Абайдың аудармашылығы туралы: «Абай өлеңдерінің әдемі жерлерінің бірі – Абайдың жасаған переводтары (аудармалар), Пушкин, Лермонтов секілді үлгілермен отырып жазған өлеңдерінің әдемілігі Абайдың ақындығын тағы дәлелдейді. Абай көбінесе, Лермонтов пен Крыловтан аударған. Мұнысы тағы да еске алатын нәрсе. Пушкиннен перевод етілгені «Онегин мен Татьяна» ғана. Абайдың басылған кітабындағы Лермонтовтан жасалған переводтарының бір-екеуінен басқа барлығының аттары жоқ. Сондықтан қай өлеңдер қай жерден алынғанын іздеп тауып алып, салыстырып оқу – үлкен еңбек. Себебі, Лермонтовтың ұсақ өлеңдері

Алаш әдебиеттануы

тым көп. Көбінесе осы себепті Абайдың жасаған переводтары қақында жалпыға ортақ бір пікір жоқ.

Тек перевод көзімен ғана қарағанда құбылжытпай өте дұрыс жасалған переводтар мыналар: 1. Көңілім менің қараңғы бол-бол ақын («Еврейская мелодия» из Байрона). Тұтқындағы батыр – «Пленный рыцарь». Қанжар – «Кинжал». Рақат мені тастап қоймадың тыныш – «Хоть давно мне изменила радость». Жолға шықтым бір жым-жырт – «Выхожу один я на дорогу». Парус – «Парус». Асау той, тентек жиын – «Казот». Дұға – «Молитва».

Орысша білетін жігіттер осы переводтарды Лермонтовтың өз өлеңдерімен салыстырып қараса, Абайдың шеберлігіне өздерінің де көздері жетеді. Бұл переводтар Лермонтовтың өз өлеңдерінен не мағына жағынан, не сурет жағынан, не тіл жағынан, бірде кем емес. Ал жат тілде үйренген жігіттер переводтың қандай қиын нәрсе екенін біледі. Әсіресе ақынның тілін, мағынасын, суретін дұрыс перевод ету тым қиын нәрсе. Ол үшін кісінің өзі де ақын болу керек. Перевод деген нәрсенің қиын болатыны: бір тілде бір сөзбен айтатын мағынаны кей уақытта екінші тілге аударма алмайсың, аударсаң да, дәл болмайды; не болмаса бір халықтың тілінің сөз орамы екінші халықтың тілінің сөз орамына үйлеспейді. Әсіресе бұлар ақын сөздеріне жатады» (3: 108). Аударма теориясына қатысты бұл қағида дәл аңғарылған.

Абайдың өз тарапынан аудармаға сөз қосуы да айқындалған: «Кейбір переводтарды Абай сөзбе-сөз тізіп отырып аудармай, жалпы мағынасын аударып кеткен. Перевод жолында мұндай болады. Орыстардың да талай ақындар небасқа жұрттың да ақындары да жасаған переводтарында басқа ақынның сөздерін жалпы мағынасын алып аударып кетеді...». Әдебиетші аудармаға текстологиялық талдау жасаған: «Кейбір жерлерінде Абай өзінше пікір қыстырып қояды. Мәселен, Лермонтовтың белгілі «Дума» деген өлеңінің аяғын: «Әкесі аштан өлген кісідей-ақ, неткен жұрт мал өлтірген жеті атасын», яки Лермонтовтың «Жартас» деген өлеңінің аяғын бұзып: «Бәрі осы-ау деп қыз деген, томсарып тұрып жылайды» дегендері сияқты. Мұндай өзгерістерден ана аударылған екі өлеңнің Лермонтов көздеген мағынасы азырақ бұзылып кетсе де, бұл екі қосымша арқылы аударылған екі өлең қазақтың миына жатымды бола қалады. Бұған қалай қарауға болады? Абайдың біреудің пікірін бұрып отыру білместігі ме? Біздіңше, жоқ. Мәселен, Лермонтовтың заманында елді шулатқан, сол замандағы орыс елінің барлық жұртшылығын қаралап айтқан өлеңін дәл перевод етіп қойсаң,

қазаққа ұғымсыз да болар еді, керегі де болмас еді. Ал Абайдың переводы елдің құлағына біртүрлі жатымды болып, қазақтың өз тұрмысына қатынасы бар бір әңгіме секілді болып, қазақ сүйсініп оқитын болды. Әсіресе біздің ойлап-ойлап таба алмағанымыз мынау. Лермонтовтың «Дұға» деген өлеңі, асылында, орыстың Құдайға сиынатын бір дұғасына арналған өлең. Лермонтовтың өзі де сол дұғаны өлеңдетіп, әрдайым оқи беретін болған. «Дұға» деп жазған өлеңінің ішінде: «Жүрегім қысылып, қапаланғанда, сол дұғаны оқимын», – деген Лермонтовтың пікірі де, сөзі де ап-айқын тұр. Ал Абай переводында: «Сонда сенің ойыңды басатұғын, осы өлең – оқитын дұғам менің», – дейді. Мұны қалай жоруға болады? Абай «Молитва» деген сөзді қазақшаға айналдырғанда, «дұға» деген сөзден басқа мағына шықпайтынын білген шығар. Үйткені өлеңнің атын аударғанда, Абайдың өзі де «дұға» деп отыр. Ал Абай Лермонтовтың айтып отырған «Дұға» деген анық пікірін теріс түсініп қалып отыр деуге, бұл өлең шебер сезім тілімен жазылған өлең, сонда да басқасын Абай Лермонтовтай, Лермонтовтың сөзінен бір кемітпей аударып отыр (3:109–110).

Пушкиннің аудармаларына қатысты теориялық негіздер жасалған: «Евгений Онегин» туралы Ыдырыс Мұстамбайұлы былай деген: «Белгілі Онегинді алсақ, Абай мұның керекті жерін ғана алып, өзінше лайықты көркем түрімен аударған. Бірінші Онегиннің переводы тіл жағынан Пушкиннен қалыспаған, екінші, кей жерлерде Абай Пушкиннің сөздерін өзгерткенімен, мағынасы дәл шыққан.

Абайдың Онегиннен перевод еткен жерлері: Татьянаның хаты; Онегиннің бақшада жүргенде Татьянаға кездесіп берген жауабы; Онегин мен Татьянаң соңғы кездесіп, сөйлескен сөздері.

Оқушылар, алдымен ескертетініміз, Абай осының бәрін Онегинмен Татьянаң бір-бірімен хаттасу түрінде етіп шығарады. Абайды түсінбей шатастырып алып отыр деуге переводтағы Абайдың сөздерін Пушкиннің өзімен салыстырсақ, ондай сенімсіздікке тағы орын қалмайды. Сондықтан қыз бен жігіттің хаттасып жүруін бұрын қазақ тұрмысында жастардың жақындасуының ең сыпайы түрі болған соң, Абай әдейі барлық переводын хаттасу түрінде алып отыр.

Ескі қазақ тұрмысындағы еркек пен әйелдің қатынастарын, елдің бұл мәселеге көзқарасын, «тек қана хайуандық нәпсі» деп қарап, жастардың бір-біріне өнегесіз қалжыңдармен, дарақы ойындармен бастап жақындасатынын негізсіз тауып, Абай басқа елдің әйелі мен еркек арасының қатынасына көз салған. Әрине, алдымен Абайдың

Алаш әдебиеттануы

көзіне түсетін нәрсе – «Онегин». Абайдың Пушкиннен жалғыз Онегинді алып перевод етуінің өзінде бір мән бар. Абай Онегиннен алдымен жоғарғы мәселеге жауап іздейді.

Егер де Абай елге бір қызық әңгіме жазып беруге ғана ниетті болса, онда әңгімені Абай Татьянаның хатынан бастамай, Ленский мен Онегиннің атысынан (дуэль) бастар еді. Шіркін, баяғы киссалардағы ғашықтар секілді қыз үшін қып-қызыл ала қан болып жату қазекеңе қандай қызық әңгіме! Абай оның дуэль суретін тағы келістіріп жаза алар еді. Жоқ. Абай жастарға Онегин мен Татьянаны үлгі қылғысы келді, сондықтан Абай Онегиннен аударған жерінің бәрін қыз бен жігіттің хаттасуы түрінде жазып қойған. Заманына қарай, бұл – Абайдың үлкен шеберлігі. Себебі, сол замандағы жалпы қазақтың тұрмысына жат Онегиннің әңгімесі Абайдың көздеген мақсатынан асып, жастардың құлағына жұғымды, жанына жайлы, ел ішінде жастардың аузынан қалмай жүрген бір өлең болды. «Онегин мен Татьянаның айтысуы» деген өлең сол замандағы жастарға жаңа сыр ашты, жаңа көңіл, жаңа сезім берді.

Онегиннің жалпы әңгімесі небәрі ғашықтықтан ғана құрылған әңгіме емес. Онегиннің басына душар болған Татьянаның зары» (3:110–112).

«Терек сыйы» туралы: «Абайдың екінші бір көркем аударылған переводы «Теректің сыйы». Бірақ бұл перевод та Лермонтовтың дәл өз өлеңінің аудармасы емес. Сонда да, көркемдік жағынан, тіл жағынан бұл перевод тағы Лермонтовтың өлеңінен бір кем емес. Лермонтовтың өлеңдерінің ішінде «Теректің сыйы» ең көркем өлеңдерінің бірі. Осы «Теректің сыйы» деген және тағы бір-екі өлеңдері үшін атақты Белинский Лермонтовты ең алғашқы шыққан бетінде-ақ Пушкинмен, Гётелермен қатар қойған. Ал Абай кей жерлерін өзгерткізіп, өлеңнің жалпы тұрқын қысқартып отырса да, Лермонтовтың бұл өлеңінің еш сыны кеткен жоқ.

Орыстың атақты екі ақыны, Пушкин мен Лермонтов Кавказдың сипатын жеткізген. Бұлар екеуі екі жақта айдалып жүріп Кавказға барған. Жә, Абай «Желсіз түнде жарық ай» деп тамылжытып, қырдың түнінің суретін салып беріп отырса, бәрімізге түсінікті. «Асау терек долданып, буырқанып, тауды бұзып жол салған, тасты жарып», – деп Кавказ суретін. Кавказды естімеген, көрмеген Абай қалайша жеткізіп отыр? Мұны сөзге ұста, көркемшіл, суретшіл бір ақын, екінші ақынның сөзінен танып отыр деп білу керек.

Абайдың переводтарының көбі аударылған атақты орыс ақындарының өз өлеңдерімен салыстырғанда, көркемдік жағынан

да, мағына жағынан да бірдей отырады. Бұл Абайдың үлкен ақындығына жатады. Кей жерлерде Абай аударған өлеңдерінің жалпы мағанасын алып, бөлек жерлеріне сөздерін өзгертіп жібереді. Бірақ онан аударылған өлеңдер не мағына, не көркемдік жағынан ақсамайды.

«Қараңғы түнде тау қалғып», «Қорқытпа мені дауылдан», «Теректің сыйы», «Парус» деген переводтар Абайдың үлкен суретшілігін көрсетеді. Бұл переводтардан біздің жас ақындарға сөз жағынан, сурет жағынан әлі де үлгі алуға болады» (3: 112).

Абайдың Крыловтан аудармалары туралы: «Абайдың тағы Крыловтан перевод еткен мысалдары бар. Бұлардың бәрі тіл жағынан, орам жағынан сұлу. Елдің ұғымына жатымды. Крыловтың мысалдарының қазақтың құлқына, мінезіне жатымды екені басқа, ал Абайдың тілі оларды жандандырып жібереді десе де болады. Мәселен: Шырылдауық шегіртке, Ыршып жүріп ән салған. Міне, бұл секілді тіл Крыловтан артық болмаса, несі кем? Орыс тілін білетін жігіттер біздің пікіріміздің дұрысын, бұрысын Крыловтың өз өлеңдерімен сынасын?» (3: 112–113).

Абайдың лұғаты туралы: «Ал, Абайдың идеологиясына, пікіріне кірісейік: Жасымда ғылым бар деп ескермедім, Пайдасын көре тұра тексермедім. Абай ғылымды көксейді. Өлеңдерінің көбінде жарық сәуле іздегендіктің белгісі бар. Бірақ сол жарық сәулені таба алмаған соң, қайғырып: Атымды адам қойған соң, Қайтып надан болайын, – дейді. Ғылым, өнерден өзі құр қалған соң баласын оқытады. Адамның бір қызығы – бала деген, Баланы оқытуды жек көрмедім. Баламды медресеге біл деп бердім, Қызмет қылсын, шен алсын деп бермедім, – деп, Абай қазақтың нағыз тағы кезінде басқа қазақтың байлары, жуандары баланың қызығын – аталы жерден қалыңдық айттырып, отау түсіріп, балаларын жасынан албырт, есер өсіретін заманда, алдымен балаларын орысша оқытушының бірі болған. Мұны біз Абайдың ғылымды, жарық дүниені көксеп, сөзінде ертелікеш қақсап айтып отыруын бос еліктеу емес – шын пейілі, нағыз арманы екеніне дәлел дейміз. Ал ғылымды, жарық дүниені іздеген кісіні тұрмысы қандай болса, ондай болсын, мейлі болыс болған адам болсын, мейлі партияшыл болса да, заманына қарай жай кісі емес деп танымыз. Мұнан басқа да Абайдың: «Қызмет қылып, мал таппай, ғылым оқып, ой таппай, бос үйінде жатады» не болмаса «Терең ғылым, терең ой іздемей, өтірік пен өсекті жүндей сабап» деген секілді сөздері өлеңдерінің әр жерінде толып жатыр. Абай елге «надансың, өнерсізсің, басқа жерде ғылым бар, өнер бар» деген

Алаш әдебиеттануы

сөздерді көп айтады. Өз тұсындағы жастарға Абай, талапты ерге нұр жауар дегендей ғылым ізде, ой ойла, бос жүрме: «айт пен той», я болмаса «құр қу борбай» абұйыр емес деп көп айтады» (3: 113).

Әдебиетші Абайдың кемшілігі деп келесіндей пікір берген: «Абайдың айтқан сөздерінде де, өлеңдерінде де талай кемшіліктер бар. Жоғарыда айттық қой: үлгі ала алмағандыққа жататын, Абайдың керемет үлкен ақындығына дәлел болатын сөздерімен қатар «Қара жазу» өлеңдері де бар...

Сол айтқанымыз секілді, «Ел табады сайтан өрнек, періште төменшектеп қайғы жемек», не болмаса «Ел азды деп надандар мұңаймай жүр, ала жылан, аш бақа күпілдектер кісі екен деп ұлықтан ұялмай жүр» деген секілді Абайдың шикі қазақшылығына жататын сөздері бар. Бұл Абайдың қазақылығы, екінші жағынан, бұлар – заман мен ортаның тілі. Бұл аталған сөздері үшін Абай ескішіл болмайды, я ескіні көксеген (консерватор) болмайды.

«Ғылым мен өнерді іздеп, қараңғы жұртқа ұмтыл, өнерлі бол» деушілер мәдениетке жаңа араласып келе жатқан тарихтың бір белінде де, әр елде де болады.

Бұлар ескішілдер емес. Бұлар – жаңа заманның айғайшысы. Және де кез келген адам тарихта бір белінің айғайшысы бола бермейді. Мұндай адамдардың қайтсе де орны бөлек» (3:114–115).

Әдебиетші Абайдың ғылым іздеу, талап, өнер, еңбек мәселелеріне көзқарасын талдау арқылы дәлелдеп берген. Сондықтан заман сұранысын Ыдырыс Мұстамбайұлы былай деп анықтап берген: «Ал Абайды тарих көзімен, мәдениет көзімен дұрыс тексеруге ниетті болған маркстіл сыншының бұл сөздерден шығаратын дұрыс мағынасы біздіңше мынау ғана. Бірінші, Абай заманындағы құр қалжың, бозбалалық я әуегейлік пен ауыл қыдырып «айт пен той» іздеп жүрген, талаптанса жандырып еңбек жасайтын жастарға жүрсең-тұрсаң мейлі, байға жалданып адал қызмет істеп, приказшик бол десін, мейлі егін сал, еңбек қыл десін жан-жағында сен көрмеген өмір бар, сен білмеген өнер бар десе, заманына қарай бұл сөздерді теріс демейміз.

«Терін сатпай, телміріп көзін сатып», я болмаса «бір аяқ қымыз, бір жілік» үшін тентіреп өнерсіз бос жүрген жалқау кедейді сөгіп еңбек қылып, жалаңдамай қарнын тойғыз, сен еңбек сіңіретің жан-жағында толып жатқан кәсіп бар, мейлі егін сал, мейлі пароходқа, я тері илейтін заводқа жұмысшы боп түсіп, тамағыңды еңбегіңмен асыра десін, заманына қарай бұл да дұрыс пікір. Абайдың бұл сөзіне қарап: «Сұмның айтып отырған сөзін қарашы, кедейдің

еңбегін сору үшін не деп жылмаңдатып отыр», – деп сөуге ешбір келмейді. Қай заманда болсын, еңбек сорушы тап өзінің байлығын, еңбекшіл елді есіркеп бөліп берген емес. Екінші, Абайдан еңбекшіл елдің тап сезімінің, тап тілегінің жырын күту қате. Абайды «сен еңбекшіл елдің жырын жырлай алмадың» деп сөгу қате. Болмаса, «Абайдың жоғарғы сөзінде біздің тап тілегімізге қарсы сөз бар» деп, Абайды керексіз қылу орасан қате. Кедей, еңбекшіл ел өзі тап болып құралмай, өзіне тап сезімі кіріп, өз қатарын өзі құрамай, өз мұнын өзі жырламай оны біреу есіркеп, оның жоғын жоқтамайды: Абай да оны жоқтай алмаған. Абайдың кедейге «еңбек сіңір» деген сөздерінде керек болса, жастарды «саудаға аралас» деген сөздерінде, бір жағында өзінің табының тілегі бар шығар. Бірақ еңбекшілер табының бұл күнгі тілекте кесірі тиетін ешбір пікірі жоқ. Заманына қарай дұрыс сөз. Қазірде сауда еңбекшілер табының мемлекетінің қолында. Сауда істеген кісілерді жек көреміз. Бірақ кәсіп істемей жүретін жалқау кедейлерді тағы жақсы көрмейміз: ескі тұрмыстың арқасында өнерсіз, білімсіз қалған оларға тағы да қолымыздан келген мемлекет жәрдеміні көрсетеміз. Абай өз заманында мұндай сөз айтқанына ешбір кінәлі емес, ар жағында бұл сөздерді тап сезімі қозғап отырсын.

Үшінші, біздің байқауымызша, Абай – тарихтың жүрісінің шалапұла салынып кеткен бір соқпағы. Абай заманын – ескі «аталық ру» жұртшылығының ыдырап тозып, күйзеліп, сауда капиталының қазақ ішінде орын теуіп келе жатқан заманы деп тану керек. Абайдың сөздерінен ескінің күйзелгенін, бір жаңалықтың келе жатқанын көресің. Әсіресе бұл белгі Абайдың «Бөтен елде бар болса, әжеттесін, сыйласын» деп бастайтын өлеңінде ап-айқын көрініп тұр. Міне, Абай тарихтың қандай белінде кездескен ақын. Абайды шала соқпақ дейтініміз, Абайда ескілік те кездеседі. Бірақ Абайдың жалпы сөздерін, өлеңдерін түгел алғанда, Абайдың ынтасы, беті-жаңалықта. Тарихтың әрбір белдерінде кездесетін мұндай адамдарды *жаңашыл* (новатор) дейді: бұлардың сөздері – тарихтың бір белінің жаңа салып кеткен соқпағы. Абай елінің күйзелгенін анық сезеді, дағдарып тұрады, бір жаңалықтың келе жатқанын сезеді, анық не екенін білмейді. Сонда да тап тілегін шамалайды. Ақындық күш сезеді. Осы келе жатқан жаңалықтан басқа жол жоқ екенін байқайды. Сондықтан сарындап жылап отырып алмайды. Сол келе жатқан жаңалықты көрсем, білсем екен деп іздейді. Осының бәрін қорытып айтқанда, Абай қазақ ішіне жаңа орнап келе жатқан сауда капиталы дәуірінің шала соқпағы деп танымыз.

Алаш әдебиеттануы

«Абай – тап тартысының күйінен тысқары шыққан акын» деп еш уақытта айтқанымыз жоқ. Тағы да Абайды «еңбекшіл елдің ақыны» деп таласқанымыз жоқ. Бірақ Абай жоғарғы айтылған дәуірдің-ақ айғайшысы болып отырса да, оның тарихи маңызы аз болмайды. Тағы еңбекшіл елге қадірсіз болып қалмайды. Ал, енді, бұған тағы таласатын ел болса, не деуге болады? Енді Абайдың ғылым, өнер мәселелерінен басқа идеологиясын тексерейік. Нағыз сауда капиталы орнап, «аталық ру» салты әбден жоғалып бітпей, ұлт сезімі еш елде тумамайды.

Абайдың өлеңдерін түгел тексеріп қарап келгенде, ішінде «елім» деген сөздер кездеспесе, «ұлтым» деген сөздер не «ұлт» деген сөздің орнына жүретіні бұл сөздің мағанасын беретін басқа сөздер еш жерде кездеспейді...» (3: 116–117).

Міне, жоғарыда айтылған тарих дәуірінің анық пішінін Абайдан табасың. Тарихтың бір белінің пішіні, заманның тілі болған акын әдебиет жүзінде үлкен акын саналады. Пушкиннің де, Некрасовтың да, Салтыковтың да, Толстойдың да, Горькийдің де өлмес қадірі осы арада. Ал осы айтылған сөздерге қарап, Абайда жалпы қазақ елінің тұрмысына бірдей арналған сөздер жоқ, жалпы қазақтың пікіріне, салт-санасына ортақ ой жоқ деп түсінуге бола ма? Яки болмаса, Абай жалпы қазақ еліне ортақ акын болмаған деп айтуға келе ме?» (116–118).

Абай бір ауылдың ақыны еместігі туралы былай делінген: «Абайды акын деп көтеріп жүруші адамдар – тобықтылар», – дейтуғын жолдастарды да көрдік.

Бұл жолдастар не Абайды білмейді, не әдебиеттің не екенін білмейді. Абайды мақтасақ та өзіміз тобықты емеспіз. Және де тобықты деген тентек елмен аталарымыз жауласып, қан төгісіп өткен. Алдымен осыны айтып қоймасақ, біреу мені де тобықты болған соң Абайды жақтайтын шығар деп жүрер.

Ақынның сөздері, өлеңдері, көбінесе өзінің ортасынан алған тәжірибеден, өзінің көрген, білген оқиғаларынан құралады. Ақыр аяғында акын жеке бір адамның басындағы болған әңгімені алып жазуға ықтиярлы. Бірақ ақынның сол айтқан сөздері, өлеңдері жалпы тұрмыстың, бәрімізге ортақ өмірдің суретін дұрыс салсын, сырын ашсын – ақынға қоятын шарт осы. Ал Абайдың өлеңдерін алсақ, сол замандағы қазақтың жалпы тұрмысының пішінін анық суреттейді. Абайдың өлеңдері тобықтыдағы әңгімелер болсын, мейлі басқа бір елден алынған әңгімелер болсын, ол кездегі ата, руға бөлінген қазақтың салт-санасы, қай жерде болса да бірдей еді. Тобықтының

партиясы басқа елдерде де болды. Тобықтыдағы болыстар, жуандар, тобықтының «желбуаз» күпілдіктері не «арамтамақ» әуекейлері, қазақтың қай елдерінде болса да бар болған. Сондықтан бұларға арналған сөздер жалпы қазақ еліне бірдей айтылған ортақ сөз болып қалады» (3: 119).

Абайдың толғау лирикасы туралы: «Талай ақындар, талай философтар сүрініп-жығылып шыққан жерде, шатасып талай сандалбайға ұшырайтын жерде, Абай жүректің тілегін жырлай білген, көңілінің сырын аша білген. Табиғаттың заңы туғызған еркек пен әйел арасының қатынастарының түрін, өмірдің бір қызығы – жастықтың-мастықтың ісін Абай жеткізе білген.

Абайдың ең ірі, ең мықты жері қай уақытта өзіне қаяу түсіретін кемшілік болып тағы шығады. Оның бірін жоғарыда айттық. Екінші, осы айтып отырған Абайдың күшті бетінен шығады. Жаратылыстың бір түрін, өмірдің бір көрігін жеткізе білген Абай сол мәселенің екінші жағына келгенде ақсайды. Ол мынау: жалпы қазақ әйелдерінің тұрмыс жүзіндегі халі, әйел мәселесі мен қоғам мәселесінің байланыстары (общественная точка зрения) туралы Абайдан тартымды жауап таба алмайсың. Абай секілді ойы, пікірі өз заманындағы салт-санадан анағұрлым озып шыққан адамның сөздерінде бұл мәселенің қалуына таңғаламыз. Себеп таба алмаймыз. Сондықтан Абайдың күшті беті құр сезімнен шыға алмай, зор нәпсіге айналып кеткен секілді көрінеді» (3:122–123).

Зерттеудің тоқетері былай берілген: *«Тарихи мағынасы бар істерді, сөздерді тексермей, ешкім алдын болжай алмайды. Ескісіз еш жерден жаңа табылмайды. Абай – заманына қарай, сөзсіз, ірі ақын. Абайдың кемшілігі де көп, бірақ оның заманын да, ортасын да еске алу керек. Заманына қарай, келешекке сіңірген еңбегіне қарай, бұл күнгі еңбекші елдің жұртшылығы Абайды өзіне лайықты орнымен қадірлеу керек. Қайтсе де, Абайды жөнімен, ретімен тексеретін уақыт болды деп ойлаймыз»* (3:126).

Бдырыс Мұстамбаев пен Ілияс Қабылов 1920 жылдардағы әдеби мұраға – Абайды қорғауға қатысқан әдебиетшілер. *«Қазақ ақыны Абайдың философиясы және оның сыны»* атты Ілияс Қабыловтың әдеби зерттеуі өзінің кәсібилігімен тәнті етеді. Заманның Абайды қорлағанына қарсы, Абайды жақтаған бұл зерттеу бүгінгі әдебиеттануға да үлгі болары айқын.

Абайдың дәуірі қандай? деген сауалға былай делінген: «Өзінің қоғамдық-әдеби қызметінің алғашқы кезінде Абай, атқамінерлікке, болыстарға, алдау-арбауға, әділетсіздікке қарсы, қазақтың рулық

Алаш әдебиеттануы

қауымының ескілікті өмір тіршілігін күйретуді қолдайтын сол кездегі режимге қарсы күрес ұранымен қазақтың рулық қауымына еніп жатқан жаңа тұрмыс пен жаңа қоғамдық қарым-қатынасқа қатысты рақымсызда қатал күрес жүргізеді. Сөйтіп, қазақ халқы өміріндегі бұрынғы тәртіпті қалпына келтіріп, рулық қауымды сақтап қалуды жақтайды. Абайдың және Абай тектес рубасыларының белсене жасаған қарсылығы қоғамдық өмірдің тарихи дамуына төтеп бере алмады. Абай және басқалары қанша безінгенімен, тарихи қажеттіліктік құрбандығына шалынып, өздерінің жағдайынан айырылуына тура келеді...

Қоғамдық-әдеби қызметінің екінші жартысында Абай өз өлеңдерінде қазақ руларын бас қосып, бірігіп, өзара жағынушылықты қоюға шақырады, мәдениетке ұмтылып, халықтың алға басуының бірден-бір жолы – білім алуға үндейді. Міне, осының бәрі өмірінің соңғы кезеңінде, 1904 жылға дейін, Абайдың жаңа туып келе жатқан жас қазақ буржуазиясының идеологі болғанын дәлелдейді. Сол себепті де қазақтың ұлтшыл зиялыларының оны тіпті «материалист болды» деп көтермелеуі тегін емес» (3:128).

«Абайдың философиясы» атты тарауында мәселенің токетерін қояды: «Ал Абай философиясының негізгі қағидаларын анықтау үшін, біз Абайды тыңдауымыз керек. Абай әлемді, міне, қалай түсінген, оқыңызшы: Адам ғайып дүние бар менікі. Менікі деп жүргеннің бәрі онікі (Абай. Таңдам. өлең. 30-б.) Басқа бір өлеңінде Абай бұл ойын былай деп анықтай түседі: Сен де бір кірпіш дүниеге, Кетігін тап та, бар, қалан) (Абай. Таңдам. өлең. 128-б.). Алынған сипаттарда Абай дүниенің біреу екенін, оның бөлшектерінің бірлікте екенін айтады».

Сыншы осы ретте былай деп анықтаған: «Хош, сонымен бұл дүниеде құдіретті Құдайдан басқа нәрсенің бәрі де өзгереді... Мұны қалай түсіндіру керек? Алланың мәнін мына өзіміздің зерттеуімізге, тәжірибемізге салып көруге бола ма? Абай: «Жоқ, болмайды. Құдай сезілмейді, көрінбейді, оны зерттеуге ақыл-ойымыз жетпейді, оны біле алмайсың, тек санаңмен ғана ұғасың, өйткені Алла – менде, менің жүрегімде, санамда, сенде – сенің жүрегіңде, санаңда, мені мен сен жүрген жердің бәрінде...» Енді бұл арада Абай ойын талдап, оны қисынды рет-ретіне келтіру керек. Абайға сенсек, менің кеудемде Алла бар. Мұның мәнісі неде? Ол менің қасиетім болғаны ма? Сонда менің кім болғаным? Бұл арада Абайдың өзі ұсынған бөлшектердің бірлігі жайлы философиялық қағидасына сәйкес ойлану қажет. Ендеше, мен – тұтас дүниенің бөлшегімін яғни Абай

айтқандай, «дүниенің бір кірпішімін». Ол неден тұрады? Материядан тұрады, ендеше, мен де материяның бір бөлігімін ғой. Олай болса, Құдай материяның қасиеті болып шыққаны ма? Ал бірақ бұл қасиет адамнан қалай көрінеді?» (3:130–131).

«Абайдың әдісі» тарауында Ілияс Қабылов ақын сөздеріне үнілу арқылы негізгі әдіс-тәсілін анықтауға тырысқан: «Абай өз әдісінің міндеті – «дүниедегі игілік атаулының бәріне қолыңды жеткізетін нәрсе – ғылымды игеру» деп есептеген. Абайдың бұл қағидасын біз оның өлеңдерінен алынған мына сипатпен: «Дүние де өзі, мал да өзі, ғылымға көңіл бөлсеңіз» сипатымен дәлелдейміз (Абайдың өлең жинағы. 26-б.).

Әрине, оның бұл қағидасын «Байлық пен ғылым дүниеде» деп өзгертіп айтуға болар еді, бірақ қалай болса, олай болсын, әйтеуір осы сипат бізге Абай әдісінің мәнісін анықтап береді. Абайдың: «Ғалым болмай немене балалықты қисаңыз. Сонда ғана мұратқа жетесіз», – деп халыққа үндеу тастауы да осыдан (Абайдың таңдам. өлең. 125–129-бб.). Абай білім алу үшін (ақиқатты анықтау) кісіге мынадай қасиеттер қажет деп есептейді: білгендердің сөзіне махаббатпен қарау, соны сезу, айналадағы әлемге әсер етіп, қандай іс болса да, ақылмен сеніп анықтау (Абайдың таңдам. өлең. 145-б.). Абай өз әдісінің негізгі қағидаларын: «Ақиқат шындықты ақылмен тексермей, шындық шықпайды», – деген сөзі арқылы нақтылай түседі. Басқаша айтсақ, «Менің айналадағы әлемге махаббат және сезіммен әсер етіп, оны ақылмен сынауым – шындық», дейді ақын» (3:132).

«Абайдың қоғам туралы ілімі» тарауында нақтыланған мәселе: «XIX ғасырдың екінші жартысында Абай қоғамдық пікірден қолдау таппай, патриарх ретінде, рулық патриархалдық қоғамның ескі хұқтық тәртіптерін, оның ішінде, өзінің де рубасылық жағдайын сақтау үшін рақымсыз күрес жүргізіп жатқан кезде, ол қоғамды «бірге (единицаға) тіркелген нөлдер жиынтығы» деп біледі. Абайдың сөзінен бір болмаса, тек қана нөлдерден қоғам құрылмайтыны айқын байқалады. Дегенмен де Абай рулық патриархалдық тұрмысты сақтап қалу үшін қаншама жан салып күрескенімен, «нөлдерсіз» көздеген мақсатына жете алмас еді» (3: 133).

Әдебиетші мәселені заман талабына сай шешеді: «Ал жеке адамның адамзат тарихындағы рөліне келсек, біз бұл жөнінде ешқашан да таласқан емеспіз, тек адам қоғамдық ортаның жемісі, себептердің салдары ретінде, белгілі дәрежеде қоғамға әсер етеді, бірақ онысы негізгі әсер болып есептелмейді дейміз. Өмірдің жана

Алаш әдебиеттануы

жағдайына бейімделген акын ретінде Абай ғұмырының соңғы кезіне тақап келген ел-жұртты білімге, мәдениетке, қазақ рулары мен жер-жерді бірлесуге, экономиканы білуге шақырады, артта қалған қазақ халқын құтқару жолы сонда деп біледі. Бұл арада ол шын мәнінде XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың бас кезіндегі Қазақ өлкесінде қалыптасқан товарлы-капиталистік қатынастың мүддесін, ол – ол ма, тіпті (бұған таңғалуға болмайды) қазақтың қазіргі ұлтшыл зиялыларының идеологиясын қорғайды. Олардың Абайды ұдайы материалист деп көкке көтеруі және солардың басым көпшілігінің Абай философиясы мен Абайдың өзін мақтауы да, міне, сол себептен» (3: 134).

Ыдырыс Мұстамбайұлы «Ақын Абай және оның философиясы» (Қабылов жолдастың мақаласы туралы) жоғарыдағы пікір-таластың жалғасы болып табылады. Алаш әдебиетшісі Абайды қорғауды басты міндет еткен. Мақала осылай басталған: «Қабылов жолдас «Қазақ ақыны Абайдың философиясы және оның сыны» атты «Советская степке» шыққан мақаласын (2 тамызда): «Қазақстан партия ұйымының идеологиялық майдандағы бірінші кезектегі міндеттерінің бірі – кәдуелгі буржуазиялық қоқыс ретінде, абайшылдықты жоқ ету. Сондықтан да өте қысқа мерзімде Қазақстанның партия, совет жұртшылығының мәдени күштерін Абайға және оның қазіргі пікірлестеріне қарсы күреске жаппай жұмылдыру керек», – деп, Абайды өлтірумен бірдей сөздермен аяқтапты. Әр алуан философиялық ғақлиялармен және өзінің схематикалық жолмен атүсті құрыла салған ой-пікірлерін орынды да, орынсыз пайдалана отырып, Қабылов жолдас қолын бір сермеп-ақ Абайдың түбіне жеткісі келеді» (3:135).

«Абайды қалай талқандау керек?» бөлімінде Ыдырыс Мұстамбайұлы былай деген: «Біз қазақ халқының тарихында тым аз кездесетін тамаша адамдардың бірі – Абай деп есептейміз, сонда оның философиялық жүйесі үшін емес, қазақ классикалық әдебиетінің атасы, өз уақытының қоғамшылы болғаны үшін. Біздің ойымызша, философ Абайдан өз уақытының суреткері болған Абайды, публицист Абайды мүлде бөлуге болмайды. Абай, тұтас алғанда әлеуметтік-экономикалық тірлігі қайнап жатқан сол тарихи дәуірдің түлегі болғандықтан да, біз ақын астарынан тарихи процестердің бүтін бір концепциясын іздеп, сол тарихи ортаның нақты жай-жағдайын білуге тиіспіз. Әлде Қабылов жолдас шынымен-ақ өзінің ұшқары талғамына сәйкес, Абайды зорлықпен жіліктеп, Абай – философты, Абай – суреткерді және Абай – публицисті бөлек-бөлек

қарауға болады деп ойлай ма?! Философия, публицистика, әдебиет пен өнер, эстетика адамзаттың рухани мәдениетінің сабақтас салалары екенін ұмытуға болмайды» (3: 135–136).

Әдебиетші осы орайда Ресейдегі Пушкин, Толстойды тануды негізге алады. Әдебиетшінің Пушкин мен Толстой туралы ойлары кәсібилігімен маңызды: «Пушкиннің «Ресейдің жалақорларына» деген сұмдық уытты өлеңі бар, бұл өлеңінде ол XIX ғасырдың I жартысында I Николайдың тағалы табаны астында зар илеген поляк халқының халықтық-революциялық қозғалысына жала жабады. Сонда не, бұл арада Пушкин жай адасты ма, әлде жаңылысып қара басты ма? Жоқ! Бұл – кемеңгер акын-классиктің, ұлттық ақынның орыс мырзасы ретіндегі әлеуметтік соқыр сезімінің жалт етіп бір көрінуі. Пугачев көтерілісін Пушкин «мағынасыз да қатыгез басбұзарлық» деп атаған. Оның «Бородино жылдығы» сияқты бірқатар кертартпа өлеңдері бар, олардан шенеуніктік-төрелік идеологияны бірден байқайсың.

Толстойды алайық, Толстойды бір кезде оны құлау дәуіріндегі орыс зиялыларының ой-пікірінің билеушісі деп көтермелеп қана қоймай, тіпті мәдениетті Еуропаның XX ғасырдағы пайғамбарына дейін айналдырған діни-философиялық жүйесі, өзінің мемлекеттік өктемдікке, сол кездегі қоғамдық тәртіпке қарсы, ресми шіркеуге қарсы жүргізген күресімен жағымды рөл атқарса да, тап қазір керітартпа реакциялық нәрсе болып табылады. Бұл күнде Толстойдың философиясы аңқау да аянышты, кертартпа ілім. Ал суреткер Толстой ескі дүниенің рухани мәдениетіне бүкіл адамзаттың ұлы рухани жетістіктерінің бірі есебінде енеді. Біз бүкіл шығармашылық мұраны сын елегінен өткізіп, кемшілігін ашып, идеологиясы мен әлеуметтік негіздерін айқындап алуымыз керек» (3:136).

«Абайдың философиясы» бөлімінде абайтанушы Ы.Мұстамбайұлы былай деген: «Қабылов жолдастың Абай жөніндегі толғамына негіз болған, әрине, маркстік қағида, дегенмен оның шатасқан жерлері де баршылық. Математика өзінің катал да сындарлы ғылыми жүйесінде де зәредей де ауытқушылыққа қалай жол бермейтін болса, марксизм де тап солай ешбір шатысуға жол бере алмайды... Шатты-бұтты философияның осындай бір мысқалына қоса Қабылов жолдас Абайдың философ ретінде тұрлаусыз екенін дәлелдеуге тырыса отырып, оның философиясы мен публицистикасының сипатын түсінбейтінін сездіріп қояды» (3:137).

Бұл І.Қабыловқа жауап қана емес: «Абай шын мәніндегі халықтық ақын болған, әдебиет пен публицистиканың тарихында, жалпы

Алаш әдебиеттануы

алғанда, қалың халық арасында Абайдай абырой-беделге ие болған жазушы өте сирек кездеседі.

Мұндай жайттар тарихтың шұғыл бұрылыстарында, ұлттар мен таптардың тарихи дамуының белгілі бір кезеңдерінде ғана болады, бұндай даңқ пен бүкілхалықтық мойындау дәуірдің рухани өмірінің жай-күйі мен ой-пікірін көрсете білген аз ғана адамдар үлесіне ғана тиген...» (3: 139).

Заман дауына абайтанушы былай дейді: «Біздің көп жолдастарымыз Абайды даттағанда, оның идеологиясының артта қалғанын, марксизмге көзқарасындағы бірқатар қайшылықтарды көрсетеді де, оның ақын ретіндегі және өз уақытының қоғамшылы ретіндегі тарихи мәнін назарынан тыс қалдырады. Тіпті оған «пролетарлық идеологияны көрсете алмады» деген де кінә қойылады. Абай алашордашылар мен ұлтшылдарға ұнайды деп те ілік іздейді. Мұның бәрі бос сөз. Абайдың марксизммен қайшылығы, оның қателері мен әңгүрттігі бізге жақсы мәлім, бірақ бұдан кеңес жұртшылығы Абайды архивке тапсырсын деген қорытынды мүлде шықпайды. Абай маркстік бола алмайтын еді, өз шығармашылығында пролетарлық идеологияны көрсете алмайтын еді. Тіпті Чернышевскийдің, Салтыковтың өзінен, оған қоса, тіпті, Горькийдің өзінен біраз қайшылықтарды, маркстік емес нәрселерді қалағаныңша табуыңа болады, ал бұл кісілердің кейбіреуі орыс пролетариатымен, оның таптық санасы өсіп қалыптасуымен бірге өсіп-өнді ғой, жаңа социалистік дәуірде өмір сүріп, орыс халқының рухани байлығының игілігін азды-көпті көріп, Еуропа мәдениетімен таныс болды ғой. Сонда біз марксизм туралы Абайдан не сұраймыз? Чернышевскийлерді, Салтыковтарды және басқаларын ысырып тастай алмаймыз, олар ұзақ уақытқа дейін ұмытылмайды да. Олардың маңызы мен қадір-қасиеті қай дәрежеде маркстік болғандығында емес, мүлде басқа нәрседе. Абай туралы біз де осыны айтамыз» (3: 139–140).

Әдебиетшінің келесі пікірі замандастарына арналған: «Алайда өзінің философиясы үшін Абайды айыптап, оны біржолата ұмытуға болмайды. Ал оның қоғамдық-публицистикалық өлеңдерінің тұтас бір дәуірдің дерегі ретіндегі тарихи мән-маңызын мойындауға тиіспіз. Ал Абайдың ел алдындағы ең басты еңбегі – оның шығармашылығының көркемдік қадір-қасиетінде» (3: 141).

«Абайдың әдеби мұрасы» нақты тұжырымға негізделген: *«Біз Абайды қазақ классикалық әдебиетінің атасы деп атаймыз, кейбір жолдастар бұл жөнінде не айтса, оны айтсын, бірақ біз бұл арада*

марксизмге қайшы тұрған жоқпыз деп ойлаймыз. Егер бір кездері бүкіл ұлтшылдық қозғалыс Абай атымен рухтанғаны үшін, өз кезінде күллі алашордашылар Абайды рухани көсеміміз деп танығаны үшін біз бұл фактіні үн-түнсіз жауып қоя салсақ, ол, әрине, ағаттық болады. Егер біреу – алашордашы ма, әлде монархис па бәрібір, «жер күнді айналады» дейтін болса, оларға таптық өшпенділікпен қарағанымыз үшін, «Ол керісінше жүреді», деп айта алмаймыз ғой. Егер біз: «Қазақ классикалық әдебиетінің атасы – Абай», – десек, ол «Орыс классикалық әдебиетінің атасы – Пушкин», деп айтқанмен бірдей әсер аламыз. Бұл қағиданы біз сияқты монархистер де, анархистер де, фабриканттар да, помещиктер де, қазақ та, неміс те айта алады. Абай дәуірінде әртүрлі оқиғаларға байланысты қарапайым өлең шығарудан басқа классикалық әдебиетке ұқсайтын ештеңе де болмаған. Әрине, өлең сөзді жұп-жұмыр етіп, кемеліне келтіріп құя салатын өлеңшілер Абайдан да бұрын болған. Тіпті келісті өлең түріне жеткен, тіпті Абайдың ақын деуге жарарлық замандастары да болған» (3: 141).

Абайдың өлеңдері туралы: «Абай өз өлеңдері арқылы бізге тұңғыш рет нәзік лириканы да, толғауды да, элегияны да әкелді, сөйтіп оған дейін үйірлік сезім-түйсікпен өмір сүріп, сосын көзін ашып оянып, дереу рухани қорек іздей бастаған қазақтың жаңа адамын, талап-талғам иесін тәрбиелеп, шыңдап өсірді. Абай өзінің әртүрлі қоғамдық тақырыптарға жазылған мүлде нашар сатиралық өлеңдерімен, сол сияқты әлі де ескірмеген алуан-алуан тақырыптарға шығарылған таңғажайып жырларымен, мәселен, ер мен әйелдің қарым-қатынасы жайлы, махаббат пен поэзия жайлы, айналадағы табиғат жайлы жырларымен, ақырында Лермонтовтың, Пушкин мен Крыловтың шығармаларын асқан шеберлікпен аударуы арқылы мүлде қалыпқа түспеген алуан адамның ой-өрісін кеңейтіп, көңіл көзін ашты, оның ақындық дарын-қабілетінің күллі поэтикалық күші көркем аудармаларынан айрықша көрінеді.

Осының бәрінде де Абай қазақтың қарапайым да сұлу сөздерін қолданып, шеберліктің шыңына жеткені сондай, орыс әдебиетінің Пушкин, Лермонтов пен Крылов сияқты саңлақтарының аудармалары түпнұсқадағыдан әсте кем емес, әрине, автордың тіл қасиетін түсінуіне сәйкес саналы түрде өзгертіп алған жерлері болмаса. Міне, осындай мінсіз шеберліктің арқасында Абай лирикасының нәзік әуені мен Пушкин мен Лермонтовтың көркемдігі жоғары өнегелі өнері ақынмен замандас сауатсыз қазақтардың өзінің құлағының құрышын қандырып, зор рақатқа бөлейді, оның алдынан жаңа

Алаш әдебиеттануы

дүниені ашып, көңілінің көкжиегін кеңейте түседі, сол себепті де осынау жырлар жаңа тыңдаушылар тауып, байтақ даланы кезіп кетеді» (3: 141–142).

Әдебиетші Абайды қорғау үшін Покровскийдің Пушкин жөніндегі пікірін алға тартып, негізгі жаңалығын айтқан: *«Бұл арада Абай өзінің биік тарихи миссиясын орындап шықты. Асқан оқымысты марксшіліміз Покровскийдің Пушкин жөнінде айтқан: «Біз Пушкинді ұлы орыс тілін іріктеп-сұрыптап жасап бергені үшін жақсы көреміз», – деген сөзін Абай жөнінде біз де қайталап айта аламыз.*

Абайға дейін ешқандай әдеби түр болмайтын. Өлең шығарудың бүкіл техникасы төрт жолдық қара өлеңнен тұратын. Абай тұңғыш рет өлеңнің өлшемді ырғағы мен өзіндік түрін, техникасын жасады, мұның бәрі кейін әдебиетімізге емін-еркін сіңіп кетті.

Бұдан әрі айтарымыз, Абай поэзиясының бағыт-бағдары Салтыков пен Гогольге жақын, олармен туыс деуге де болады. Абай әуелде өлең техникасын білмеген, білімсіз болған, сол себепті де оның өткір тілі мен мерген сатирасы келісті түр-пішінін таппаған. Және оның өскен ортасы да оған Разуваев, Собакевич, Хлестаков сияқты, қазақтың да өлмейтін-өшпейтін типтерін жасауға қажетті материалдар тауып бере алмады және бере алмас та еді. Оның сатирасының әр жерінен үзіп-жұлқып бірдеңелерді алып, көп кісілер Абайды романтик деп есептеп жүр. Мұндай пікірге Қабылов жолдас та жақын. Бұл – әдебиеттің жалпы заңын және Абай шығармашылығының сипатын білмегендік. Бүйте берсек, тек бір ғана сатира мен юморы үшін Гогольді де, Салтыковты да әдебиеттің романтикалық мектебіне оп-оңай жатқыза салуға болады. Бірақ нақтылы қоғамдық ортаның дертін әшкерелеудің бәрі романтизм емес. Абай өлеңдерін дәйекті түрде талдағанда, белгілі бір дәуірдің талма кезеңіне тән романтизммен туыс сипаттарды таба алмайсыз. Бұған керісінше, Абайдың барша өлеңдеріне тән қасиет – өз ортасына тән елендеген елгезектік, ақынның үндеуі, алға қарай ұмтылуы және жаңа бірдеңені іздеу сарыны» (3:142).

Абайдың әдеби мұрасына келесі баға берілген: *«Абай суреткер ретінде, ақын ретінде көп нәрсеге жете алмады. Бірақ тарихи жағдайларға сәйкес осы жеткен биігінің өзі Абайды қазақ әдебиетінің атасы деп тануымызға мүмкіндік береді.*

Оны осылай деп білуімізге Абайдың патриархалдық үйелменнен шыққаны да, өзінің болыс болғаны да бөгет емес. Жеке адамдардың жағымды тарихи қызметін бағалаған кезде олардың әлеумет-

Айгүл ІСІМАҚОВА

тік тегін елге сіңірген тарихи еңбегі басып кетуге тиіс. Бұған қатысты мысалдар көп-ақ, бірақ оны келтірудің қажеті жоқ. Егер жеке адамның тарихи қызметі тұтас алғанда, оның кейбір адасқан кезінен жоғары тұрса, оның жеке басының кемшіліктерін кешіруге де болады. Тарихта тұтас бір ұрпақтың рухани көсемінің моральдық жағынан азғындап, құлауға дейін жеткен кездері де кездескен. Мәселен, бұған Гейнені мысал етсек те жеткілікті. Абай болыс ретінде сол ортаның жемісі. Ал Салтыков қазына палатасының басқарушысы болған. Ескі бюрократтық сатыда бұл кішкентай қызмет болмаған.

Кейбіреулер: «Қазір Абай ескірді, енді бізде одан да жақсы ақындар мен жазушылар бар», – дейді. Бұл – өте даулы мәселе. Бірақ бұл да Абайдың тарихи мәнін өшіре алмайды» (Аударған Әбілмәжін Жұмабай, «Советская степь», №191, 22-тамыз, 1928 ж)» (3:143).

Бүгінде Абайды сопы, кришнаит жасап, оның хакімдігін теріс айналдырушылар жоқ емес. Мұндай әрекет өткен ғасырда да болғанын ескеруіміз жөн. Сондықтан ХХ ғасыр басындағы Абайды қорғау осылай іске асқанын бүгінгі тәуелсіз кездің ғылымы білуі шарт екені осы зерттеулерден анық аңғарылады.

1. Абайды оқы, таңырқа... Алматы: Ана тілі, 1993.

2. Байзақов Иса. Екі томдық таңдамалы шығармалар. Екінші том (Құрастырған М.Хасенов). А.: Жазушы, 1983.

3. Алаш ақиықтары. Бесінші том. А.: Алаш, 2006.

Кімде-кім Аллаһты және Ғылымды сүйсе,
ол менің жаннатта көршім болады.

(хадистен)

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазақ әдебиеттануы алғы бастаулары бар (әл-Фараби, Абай), ата-баба толғауларында дамып, ХХ ғасыр басында кәсіби ғылым саласы ретінде Алаш әдебиетшілері еңбектерінде осылай қалыптасты. Бұл әдебиеттану сол кездегі қоғамда өзіне тиісті орнын алып, ұлттың рухын, еңсесін көтеретін істің басынан табылды. Алаш әдебиетшілері әдебиетті ұлттың тарихымен бірге қарастырды. Алаш әдебиеттануы асыл сөз ғибратты, текті сөз болуын бізге аманат етті.

Қазақ ұлтының еңсесін көтеретін, оның рухын, намысын оята-тын алаш әдебиеттануының сарыны бүгінгі тәуелсіздік ғылымына қажетті рухани үлгі. Ә.Бөкейхан, А.Байтұрсынұлы, М.Дулатұлы, Ж.Аймауытұлы, М.Жұмабай, Х.Досмұхамедұлы, Қ.Кемеңгерұлы, Р.Мәрсеқұлы, Ы.Мұстамбайұлы, С.Сәдуақасұлы, І.Жансүгіров, С.Сейфуллин, Қ.Жұбанұлы, М.Әуезов т.б. еңбектеріндегі «Оян, қазақ!» деген азаматтық ұран тұрғысынан іске асқан ғылым Тәуелсіздік кездің әдебиеттануына сын болып табылады.

Әдебиет о баста тектілердің ісі болғанын Алаш әдебиеттануы толық дәлелдеді. Күлтегіннен басталған қазақ жазбаларында текті сөз ғана өмір сүрді. Ол атадан тікелей кейінгі ұрпаққа беріліп келді. Бұл қазақ елінің мәртебесін, мерейін көтеру үшін айтылған ата-бабамыздың асыл ақыл сөзі еді.

Әл-Фараби, М.Х.Дулати, Ж.Баласағұн, Қ.А.Иассауи шығармалары Аллаға мінәжат етуден басталып, сонында: «Осыншама оң сөзді маған айтуға бұйыртқан Алла тағалаға мінәжат» деп тәмәмдалған.

Алаш әдебиеттануы – қазақтың бектері мен тектілерінің, жыраулары мен би-шешендерінің толғауларының талдауы. Сондықтан Алаш әдебиеттануы – тектілер ғылымы.

Алаш әдебиеттануының әдеби-теориялық тұжырымдары М.Бахтин, Б.Томашевский, Л.Гинзбург ойларымен тең келуі бұл ғылымның классикалық екенінің айғағы. Алаш әдебиеттануы бұл қағиданы ақтап келе жатқанына отыз жыл болыпты.

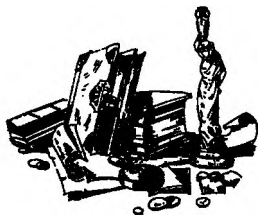
Алаш әдебиеттануы атақ, лауазым, дәреже, шен-шекпен алу үшін жазылмаған. Қасіретті «тар жол, тайғақ кешу» кезде Алаш

Айгүл ІСІМАҚОВА

ғалымдары жүректен сөйледі. Өздерінің қазақ елі үшін құрбандыққа барғанын о баста мойындап алғандай. Алаш ғалымдарының ғылыми еңбектері «Бисми-лияхи-рахмани-рахим» деп басталған.

«Жазған сөз жаным ашып Алашыма» тұрғысынан күмбірлеген Алаш әдебиеттануы – Тәуелсіз кездің ғылымына сын болып табылып, ұлттың ғибратты ілімінің бойын түзеуін талап етеді. Текті әдебиетшілердің сөзі мен ойы ісімен бір екенін олар бізге осылай дәлелдеп кетті.

Олай болса, «Отанды сүю – иманнан» тұрғысынан іске асқан Алаш ғылымын олар аңсаған Тәуелсіз кезде іске асыру бізге парыз. Алаш зиялылары сияқты қазіргі әр қазақ өз ұлты мен ұрпағы, өз ісі мен сөздері, өз заманы мен ұлт болашағы үшін жауапты екенін сезінетін кез келді.

МАЗМҰНЫ

Андату 3

I. Қазақ әдебиеттануының бастау көздері

I. Қазақ әдебиеттануының бастау көздері 12

1.2. Абай (Ыбыраһим) Құнанбайұлы 15

II. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеттануының кәсіби қалыптасу кезеңі (1905–1937)

II. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеттануының кәсіби қалыптасу кезеңі (1905–1930)..... 29

2.1. Әлихан Бөкейхан..... 35

2.2. Смағұл Сәдуақасұлы..... 85

2.3. Ахмет Байтұрсынұлы 112

2.4. Жүсіпбек Аймауытұлы 161

2.5. Міржақып Дулатұлы..... 197

2.6. Мағжан Жұмабай 221

2.7. Қошқе (Қошмұхаммед) Кемеңгерұлы..... 250

2.8. Халел Досмұхаммедұлы..... 261

2.9. Сәкен Сейфуллин 320

Ахмет Байтұрсынұлы елуге толды..... 337

Тағы да Ахмет туралы (*Әйтиевке жаяуап*) 339

2.11. Лияс Жансүгірұлы	341
2.12. Құдайберген Жұбанов	365
2.13. Мұхтар Әуезов	369
Ахаңның елу жылдық тойы	411
2.14. Алаш Абайтануы.....	417
Қорытынды.....	475

**«Қазақ энциклопедиясының»
директоры – бас редакторы
Ж.Тойбаева**

АЛАШ ӘДЕБИЕТТАНУЫ

АЙГҮЛ ІСІМАҚОВА

**Редакторы Н.К. Мауытов
Корректоры Ұ.Т. Әлішева
Дизайнері Р. Арсланов**

ISBN 978-601-80664-0-5

Басуға 13.04.2017 ж. қол қойылды.
Пішімі 60x90 ¹/₁₆. Офсеттік баспа. Шартты б.т. 30,0.
Таралымы 5000+350 дана. Тапсырыс № 2346.

«Қазақ энциклопедиясы» ЖШС
050035, Алматы қаласы, 8-ықшамаудан, 19^а-үй.

Тапсырыс берушінің файлдарынан Қазақстан Республикасы
«Полиграфкомбинат» ЖШС-інде басылды.
050002, Алматы қаласы, М.Мақатаев көшесі, 41.

АЛАШ

Әдебиеттануы

Айгүл ІСІМАҚОВА

Айгүл Мұхаммедсерікқызы Ісімақова – филология ғылымдарының докторы, профессор. М.О. Өуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының бас ғылыми қызметкері. Қазақстан Жазушылар одағының мүшесі.

Алаштанушы ғалым А.Ісімақова Америка биография институтының «Ғылым адамы-2004» сыйлығының және Ахмет Байтұрсынұлы атындағы «Саңлақ автор» медалінің иегері (2008). Сонымен қатар бірнеше ғылыми монографиялардың авторы: «Жанровые истоки современной казахской прозы» (Москва, 1986), «Казахская художественная проза: Поэтика, жанр, стиль» (1998), «Возвращение Плеяды. Экзистенциальная проблематика в творчестве А.Байтұрсынова, Ш.Кудайбердиева, Ж.Аймауытова, М.Жумабаева, М.Дулапова и М.Ауэзова» (2002), «Алаш әдебиеттануы» (2009), «Асыл сөздің теориясы» (2009), «Теуелсіздік және Алаш ғылымы» (2015), «Алаш ғылымы және теуелсіздік» (2015), «Жазған сөз жаным ашып Алашыма...» (2015), «Қазақ әдебиеттануы» (2015), «Қазақ әдебиеттануындағы теуелсіздік идеясы» (2015), «Қазіргі әдебиеттанудың теориялық мәселелері» (2015), «Қазіргі әдебиет пен әдебиетті зерттейтін қауым» (2015), «Теуелсіздік кезеңіндегі әдебиеттану» (2016).

